

50007

Kelt

4/9

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

1971 SEP 28

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

98. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Müller Róbert: A zalalövői császárkori tumulusok.....	3
Holl Imre: Sopron középkori városfalai. III.	24

KÖZLEMÉNYEK

Schreiber Rózsa: A későbronzkori halomsíros kultúra emlékei Budapesten	45
Szilágyi János: Adatok az aquincumi helytartói villacsoporthoz	53
Parragi Györgyi: Koracsászárkori fazekasműhely Óbudán	60
Tóth István: A savariai Juppiter Dolichenus-szentély feliratos emlékeiről	80
Erdélyi István: Pomáz — Holdvirágárok	85
Lócsy Erzsébet: Előzetes jelentés a margitszigeti ferences kolostor területén végzett feltárásról	92

SZEMLE

Kádár Zoltán: Oroszlán Zoltán	100
Kákósy László: Dobrovits Aladár	101
Kádár Zoltán: Bóna Istvánné Vágó Eszter	103
Erdélyi István—Fodor István: Valerij Nyikolájevics Csernyecov	104
B. Bónis Éva: Szimpozion a kelta oppidumok kutatásáról Liblicén 1970-ben	104
Parádi Nándor: „A cseh és morva kerámia a XI—XVI. században” című kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban	105

IRODALOM

Bóna István: Acta Archaeologica ASH. XXI. kötet	107
Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XIX. és XX. kötetek	109
T. Dobosi Viola: V. Gábori-Csánk, La station paléolithique moyen d'Erd Hongrie	112
Gábori Miklós: Lipták P., Embertan és ember-származástan	114
Póczy Klára: Tabula Imperii Romani L 34 Budapest	115
Kovács Tibor: B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
Oroszlán Zoltán: J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
Szilágyi János György: A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonnenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
Gabler Dénes: Geo T. Mary: Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I.	119
Biróné Sey Katalin: H. Chantraine, Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III.	120
Duma György: J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
Németh Endre—F. Fejér Mária: Magyar régészeti irodalom 1970.	122

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

98. kötet 1971

TARTALOMJEGYZÉK

Gerevich László 60 éves	141
-------------------------------	-----

TANULMÁNYOK

Müller Róbert: A zalalövői császárkori tumulusok	3
Tóth Endre: A savariai insularendszer rekonstrukciója	143
Bóna István: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban	170
Holl Imre: Sopron középkori városfalai. III	24

KÖZLEMÉNYEK

Schreiber Rózsa: A későbronzkori halomsíros kultúra emlékei Budapesten	45
Hellebrandt Magdolna: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető 1969—1970. évi feltárásáról	176
Szilágyi János: Adatok az aquincumi helytartói villacsoporthoz keletkezéséhez	53
Parragi Györgyi: Koracászárkori fazekasműhely Óbudán	60
Hajnóczy Gyula: Az aquincumi katonai amfiteátrum kitérője és szerkesztésmódja	186
Bíróné Sey Katalin—Károlyi Mária—Szentlélek Tihomér: A balozsamegyesi római ékszer- és éremlelet	190
Tóth István: A savariai Juppiter Dolichenus-szentély feliratos emlékeiről	80
Lengyel Imre: A pécsi ókeresztény temető antropológiai anyagának laboratóriumi elemzése	205
Kőhegyi Mihály: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata-hunkori temetőjének ásatásáról	210
Erdélyi István: Pomáz—Holdvilágárok	85
Tettamanti Sarolta: A Zalavár-Községi I. számú XI. századi temető	216
Lócsy Erzsébet: Előzetes jelentés a margitszigeti ferences kolostor területén végzett feltárásról	92

SZEMLE

Kádár Zoltán: Oroszlán Zoltán	100
Kákossy László: Dobrovits Aladár	101
Kádár Zoltán: Bóna Istvánné Vágó Eszter	103
Erdélyi István—Fodor István: Valerij Nyikolájevics Csernyecov	104
Fodor István: Borisz Nyikolájevics Grákov	245
B. Bónis Éva: Szimpozion a kelta oppidumok kutatásáról Liblicén 1970-ben	104
Parádi Nándor: „A cseh és morva kerámia a XI—XVI. században” című kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban	105
Castiglione László: Dávid király tánca?	246
Fodor István: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája (P. N. Tretjakov, A. H. Halikov, P. D. Sztjepanov és M. I. Artamonov könyvéről)	253
Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1970. évi működéséről	263
F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1970. évben	264
Archäologische Forschungen im Jahre 1970	266

IRODALOM

Bóna István: Acta Archaeologica ASH. XXI. kötet	107
Bóna István: Acta Archaeologica ASH. XXII. kötet	286
Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XIX. és XX. kötetek	109
T. Dobosi Viola: V. Gábori-Csánk, La station du paléolithique moyen d'Erd Hongrie	112
Gábori Miklós: Lipták P., Embertan és ember-származástan	114
Nagy Tibor: É. B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthegey—Tabán in Budapest	287
Sz. Póczy Klára: Tabula Imperii Romani L 34. Budapest	115
Fodor István: I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
Bökönyi Sándor: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
Kovács Tibor: B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
Kádár Zoltán: H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294
Oroszlán Zoltán: J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
Szilágyi János György: A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
Gabler Dénes: Geo T. Mary, Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I	119
Bíróné Sey Katalin: H. Chantraine, Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III	120
Duma György: J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
Németh Endre—F. Fejér Mária: Magyar régészeti irodalom 1970	122

СОДЕРЖАНИЕ

К шестидесятилетию Ласло Геревича	141
---	-----

СТАТЬИ

Р. Мюллер: Курганы эпохи цезаря в Залалёвё	3
Э. Тот: Реконструкция системы инзул в Саварии	143
П. Бона: Могила эпохи завоевания венграми родины в Дунайвароше	170
И. Холл: Средневековые городские стены г. Шопрона. III	24

СООБЩЕНИЯ

Р. Шрейбер: Памятники позднебронзовой культуры курганных полей на территории Будапешта	45
М. Геллебрандт: Отчет о раскопках 1969—1970 годов кельтского могильника в Вац-Кавичбане	176
Я. Силадьи: Данные к датировке группы вилл аквинкумского наместника	53
Дь. Парраги: Гончарная мастерская ранней эпохи цезаря в Обуде	60
Дь. Хайноци: Установка и конструкция военного театра в Аквинкуме	186
К. Б. Шеи—М. Каройи—Т. Сентмелеки: Клад римских монет и украшений в Баложамеддеше	190
И. Тот: О надписях святилища Юпитера Долихена в Саварии	80
И. Лендьел: Лабораторный анализ антропологического материала древнехристианского могильника в Пече	205
М. Кёхедь: Предварительный отчет о раскопках могильника позднесарматско-гуннской эпохи в Мадараш-Халмоке	210
И. Эрдейи: Помаз-Хольдвилагарок	85
Ш. Теттаманти: Могильник № I XI-го века в Залавар-Кёзшеге	216
Э. Лочи: Предварительный отчет о раскопках, проведенных на территории францисканского монастыря на острове Маргит	92

ОБОЗРЕНИЕ

З. Кадар: Золтан Орослан	100
Л. Какоши: Аладар Добрович	101
З. Кадар: Эстер Бона-Ваго	103
И. Эрдейи—И. Фодор: Валерий Николаевич Чернецов	104
И. Фодор: Борис Николаевич Граков	245
Э. Б. Бониш: Симпозион по исследованию кельтских опидов в Либлице в 1970 году	104
Н. Паради: Выставка «Чешская и моравская керамика XI—XVI веков» в Венгерском Национальном Музее	105
Л. Кастиглионе: Танец короля Давида?	246
И. Фодор: Некоторые проблемы древней истории Восточной Европы (о книгах П. Х. Третьякова, А. Х. Халикова, П. Д. Степанова и М. И. Артамонова)	253
Ш. Шопрони: Отчет о работе Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1970 году	263
Э. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1970 году	264
Археологические исследования в 1970 году	266

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

И. Бона: Acta Archaeologica ASH. Том. XXI	107
И. Бона: Acta Archaeologica ASH. Том. XXII	286
К. Поци—Г. Энцз: Folia Archaeologica. Тома XIX и XX	109
В. Т. Добоши: V. Gábori—Csánk, La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie	112
М. Габори: Lipták P., Embertan és ember-származástan	114
Т. Надь: É. B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthege—Tabán in Budapest	287
К. С. Поци: Tabula Imperii Romani L 34. Budapest	115
И. Фодор: I. Erdélyi—É. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
Ш. Бекени: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
Т. Ковач: B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
З. Кадар: H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294
З. Орослан: J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
Я. Дь. Силадьи: A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
Д. Габлер: Geo T. Mary, Die südgalische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I	119
К. Шеи: H. Chantraine, Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III	120
Дь. Дума: J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
Э. Немет—М. Ф. Фейер: Венгерская археологическая литература за 1970 год	122

TABLE DES MATIÈRES

László Gerevich a 60 ans	141
--------------------------------	-----

ÉTUDES

R. Müller: Les tumuli de l'époque impériale à Zalalövő	3
E. Tóth: La reconstitution du système des «insulae» de Savaria	143
I. Bóna: Une tombe de l'époque de la conquête hongroise à Dunaujváros	170
I. Holl: Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron III	24

NOTES ET DOCUMENTS

R. Schreiber: Les monuments de la civilisation à tumuli de l'âge du Bronze final à Budapest	45
M. Hellebrandt: Rapport sur l'exploration en 1969—1970 de la nécropole celtique de Vác-Kavicsbánya	176
J. Szilágyi: Données relatives à la datation du groupe de villas des légats d'Aquincum	53
Gy. Parragi: Un atelier de poterie de la haute époque impériale à Óbuda	60
Gy. Hajnóczi: L'implantation et la structure de l'amphithéâtre militaire d'Aquincum	186
K. Bíró-Sey—M. Károlyi—T. Szentlélek: La trouvaille de bijoux et de médailles romains de Balozsameggyes	190
I. Tóth: Sur les monuments inscrits du sanctuaire de Juppiter Dolichenus à Savaria	85
I. Lengyel: L'analyse de laboratoire du matériau anthropologique du cimetière paléochrétien de Pécs	205
M. Kőhegyi: Rapport préliminaire sur les fouilles du cimetière de la basse époque sarmato-hunnique de Madaras-Halmok	210
I. Erdélyi: Pomáz — Holdvilágárok	85
S. Tettamanti: Le cimetière n° I du XI ^e siècle de Zalavár-Község	216
E. Lócsy: Rapport préliminaire sur l'exploration de l'emplacement du couvent des Franciscains sur l'Île Marguerite	92

CHRONIQUE

Z. Kádár: Zoltán Oroszlán	100
L. Kákossy: Aladár Dobrovits	101
Z. Kádár: Eszter Bóna-Vágó	103
I. Erdélyi—I. Fodor: Valeriy Nikolayévitch Tchernéztov	104
I. Fodor: Boris Nikolayévitch Grákov	245
É. B. Bónis: Symposium à Liblice, tenu en 1970 traitant des questions des oppida celtiques	104
N. Parádi: L'exposition intitulée «La céramique tchèque et morave du XI ^e au XVI ^e siècle» au Musée National Hongrois	105
L. Castiglione: La danse du roi David?	246
I. Fodor: Quelques problèmes de la préhistoire de l'Europe Centrale (sur l'ouvrage de P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Styepanov et M. I. Artamonov)	253
S. Soproni: Compte rendu de l'activité en 1970 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	263
É. F. Petres: L'activité archéologique de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1970	264
Archäologische Forschungen im Jahre 1970	266

LIVRES

I. Bóna: Acta Archaeologica ASH. Tome XXI	107
I. Bóna: Acta Archaeologica ASH. Tome XXII	286
K. Sz. Póczy—G. Entz: Folia Archaeologica, Tome XIX et XX	109
V. T. Dobosi: V. Gábori-Csánk, La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie	112
M. Gábori: P. Lipták, Embertan és ember-származástan (Anthropologie et génétique humaine)	114
T. Nagy: É. B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthegey—Tabán in Budapest	287
K. Sz. Póczy: Tabula Imperii Romani L 34. Budapest	115
I. Fodor: I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
S. Bökönyi: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
T. Kovács: B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
Z. Kádár: H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294
Z. Oroszlán: J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
J. Gy. Szilágyi: A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonnenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
D. Gabler: Geo T. Mary, Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I	119
K. Bíró-Sey: H. Chantraine, Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III	120
Gy. Duma: J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
E. Németh—M. F. Fejér: Littérature archéologique hongroise 1970.	122

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca
ACI	= L'Antiquité Classique
Acta AntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta SS	= Acta Sanctorum quotquot orbe coluntur ... collegit ... Ioannes Bollandus
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen
AEp	= L'Année Epigraphique
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntH	= Antiquitas Hungarica
AntrKözl	= Antropologiai Közlemények
AÖG	= Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen
AR	= Archeologické Rozhledy
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	= Archaeologia Slovaca
AT	= Antik Tanulmányok
AV	= Arheološki Vestnik
BHb	= Burgenländische Heimatblätter
BHL	= Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis
BJ	= Bonner Jahrbücher
BpR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
BTTÉ	= Bács—Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve
ČZN	= Časopis za Zgodovino in Narodopisje
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DumbOaksPap	= Dumberton Oaks Papers
DuSz	= Dunántúli Szemle
EgriMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve
EphArch	= Ephemeris Archaeologica
Etn	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
GZMS	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Arheologija
HOME	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
IKMK	= István király Múzeum Közleményei
JA	= Jahrbuch für Altertumskunde
JbAntChr	= Jahrbuch für Antike und Christentum
JCC	= Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRS	= Journal of Roman Studies
KMÉ	= Komáromvármegyei és Komárom Városi Múzeum Egyesület Értesítője
LA	= Laureae Aquincenses
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCC	= Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MEGöcsej	= A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MMűv	= Magyar Művészet
MNy	= Magyar Nyelv
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
MZK	= Mitteilung der k. k. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
NK	= Numizmatikai Közlöny
NZ	= Numismatische Zeitschrift
PA	= Památky Archeologické
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RevBibl	= Revue Biblique
RIC	= The Roman Imperial Coinage
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RTÉ	= Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
SA	= Slovenská Archeológia
SSz	= Soproni Szemle
StudArch	= Studia Archaeologica
StuSl	= Studia Slavica
Sz	= Századok
SzIEml	= Szent István Emlékkönyv
TGy	= Tudományos Gyűjtemény
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VMÉ	= Vas megyei Múzeumok Évkönyve

VMMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
VREJ	= Vas megyei Régészeti Egylet Jelentése
VSz	= Vasi Szemle
ZMorphAnthr	= Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie
АЭБ	= Археология и этнография Башкирии
ВДИ	= Вестник древней истории
КСИА	= Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ЛГУ	= Ленинградский государственный университет
МИА	= Материалы и исследования по археологии СССР
ОКВЭ	= Отчеты Камской (Воткинской) археологической экспедиции
РАНИОН	= Российская ассоциация Научно-исследовательских институтов общественных наук
СА	= Советская археология
САИ	= Свод археологических источников
Уч. зап. ПГУ	= Ученые записки Пермского государственного университета

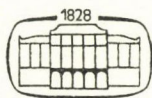
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 98.

1971. 1. SZÁM

98. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

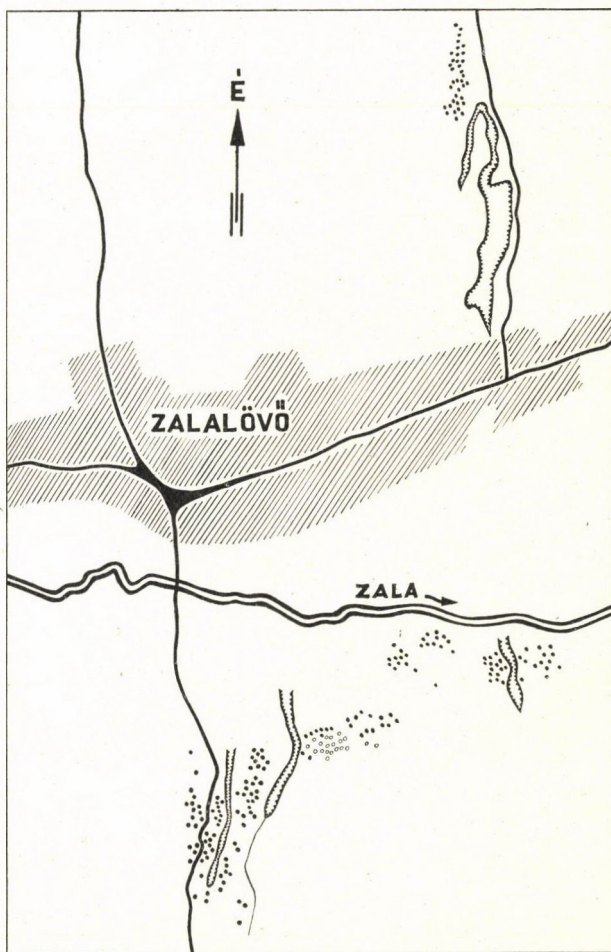

A ZALALÖVŐI CSÁSZÁRKORI TUMULUSOK

1968. július 22. és augusztus 5. között a Göcseji Múzeum leletmentést végzett Zalalövön, az ún. Tassy-erdőben. A zalalövői (Zala m.) tumulusok már régóta ismertek a régészeti irodalomban. F. E. v. Sacken 1853-ban járt Zalalövön és több tumulust fel is tárt.¹ Elkészítette a még látható tumulusok térképét is, és 249-et számolt meg (1. kép). Sági János 1905-ben tárt fel két halmot, de ő alig „több mint száz” halomról ír.² Már Sacken megjegyzi, hogy 30 halmot az ő ásátása előtt felbontottak, és komoly mennyiségű követ találtak bennük (néhányikban 15–25 taliga), melyeket a zalabaksai út építéséhez használtak fel. Építőanyag szerzésére és kíváncsiságból a későbbiekben is több halmot bolygattak meg a helybeliek. Sági János írja, hogy a Tassy családtól szerzett meg egy kőládát, mely ma is a keszthelyi Balatoni Múzeumban van. A zalaegerszegi Göcseji Múzeumban is van egy kőláda, mely Zalalövőről került be és feltehetően tumulusból származik. Hermann Lajos zalalövői lakos közlése szerint az 1920-as években ő is felbontott egy halmot és abban faragott kőládát talált, mely elkallódott.

Sacken hét nagyobb csoportban figyelt meg halmokat a Zala mindkét oldalán. 1968-ban már csak a folyó jobb oldalán, közvetlenül a sportpályától délre találtunk 20 tumulust, melyek közül egyet 1965–66-ban bolygattak meg a helybeliek. A különböző nagyságú halmok Ny–K irányú sorokban helyezkednek el, a K-i végén egy, a Ny-in három sorban (2. kép). Néhány tumulus a sportpálya építésével kapcsolatos földmunkák során megsemmisülhetett, mert a halmok elhelyezkedése megközelítően beazonosítható Sacken térképén, és ezek szerint a feltárt tumulusoktól É-ra is kellett még néhány halomnak állnia. A lelőhelyet erdő borítja. A tervbevett erdőritkítás tette szükségessé a leletmentést.

A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt nem tudtuk a tumulusokat teljesen feltárni és csak kutatóárokokkal vágtuk át az egyes halmokat, vagy a közepükben nyitottunk szelvényt. Volt halom, ahol így nem sikerült megtalálni az egykori temetkezés helyét. E feltárás hátránya, hogy

1. kép. Zalalövő. Az E. Sacken által felmért tumulusok térképe, az 1968-ban feltárt halmok feltüntetésével
Рис. 1. Залалёвё. План курганов, измеренных Е. Саккеном с обозначением курганов, раскопанных в 1968 году
Fig. 1. Zalalövő, Carte des tumuli relevés par E. Sacken, avec l'indication des tumuli explorés en 1968

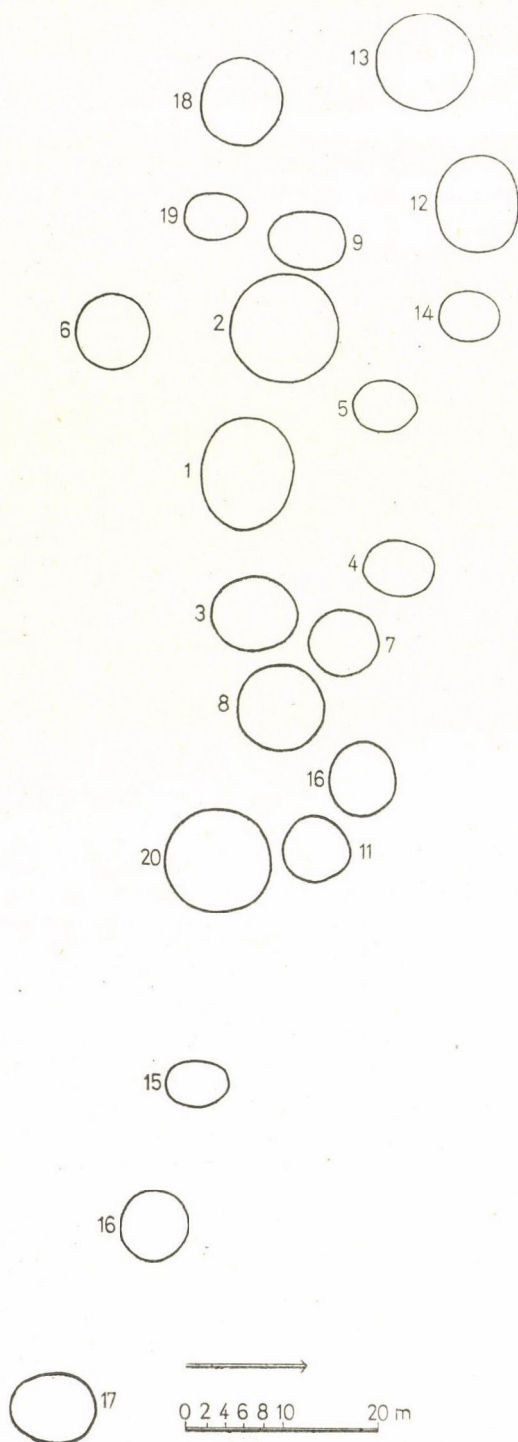
nem állapítható meg bizonyossággal, volt-e még sír a halmokban az általunk feltárton kívül (a halmok kis méretei miatt ez általában nem valószínű), és gyűjtottak-e kisebb áldozati tüzeket a temetés-

¹ Sacken, E., JCC 1 (1856) II. Abt. 73–82. magyarul: AK 2 (1861) 266–276.

² Sági J., Keszthelyi Hírlap 1905. szept. 3. — Egyéb irodalom: Adatok Zalamegye történetéhez III. Szerk.:

Bátorfi L. (Nagykanizsa 1877.) 137.; Gárdonyi A., ArchÉrt 24. (1914) 391., Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I. 5 (1936) 69.; Sági K., ArchÉrt 1934. 134.

2. kép. Zalalövő. Az 1968-ban feltárt tumulusok elhelyezkedése

Рис. 2. Залалёвё. Расположение курганов, раскопанных в 1968 году

Fig. 2. Zalalövő. La disposition des tumuli explorés en 1968

kor vagy a halmok építéskor? A D—É irányú vízmosásokkal erősen szabdalts domboldalon a halmok egy része deformálódott és D—É irányú ovális alakúvá vált, a humuszréteg pedig nagyon vékony, alig 1—2 cm. Alatta közvetlenül homogén

sárga agyagréteg következik, melyben a római kori felszín nem figyelhető meg (csak azokban az esetekben, amikor a halom földjébe más helyről hozott anyagot keverték). A halmok magasságaként a halmok legmagasabb pontjának a D—É irányú középvonalban a mai felszíntől mért magasságát adjuk meg, mert a Ny-i és K-i oldal — mint ez a metszeteken is jól látható — az erózió következtében egyes helyeken sokat süllyedt, máshol viszont feltöltődött a halmok építése óta.

1. *tumulus*: átm. 9,35—10,0 m; M: 1,45 m. K—Ny-irányban vágtuk át 1 m széles kutatóárokkaival, majd 2,5 × 2,5 m-es szelvényt nyitottunk a közepén. A halom középpontjától kissé ÉK-re 85 cm mélységben 0,9 × 1,0 m-es területen faszénnel és hamuval vegyesen kalcinált csontokat találtunk. Ebben a rétegben voltak a kerámia-töredékek.

1. Szétszórva a máglya maradványai közt egy szürke színű, erősen soványított, jól égetett urna felső részének töredékei kerültek elő. Pereme egyszerű kiképzésű, megvastagított (12. kép 1), szá: 19,9 cm; ltsz.: 69.13.1.

2. Szürke közepesen égetett edény töredéke. 2,4 × 2,4 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.2.

3. A kutatóárokban a sírfolt magasságában, attól D-re négyzet keresztmetszetű vasszeg töredéke. 2,6 × 0,7 × 0,7 cm; ltsz.: 69.13.3.

2. *tumulus*: átm.: 12,8 m; M: 2,7 m. K—Ny irányban 1,5 m széles árokkal átvágtuk, majd közepén 3 × 3 m-es szelvényt nyitottunk. Sírt nem találtunk, de az árok különböző helyein és magasságában a következő leletek kerültek elő.

1. Kisméretű téglatöredékek 2 db, ltsz.: 69.13.4.

2. Téglasszínű, erősen soványított, behúzott peremű tál oldaltöredéke, 3,7 × 4, 9 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.5.

3. Szürke, erősen soványított edény, enyhén kihajló peremtöredéke (12. kép 2), 5,0 × 3,0 × 0,8 cm; ltsz.: 69.13.6.

4. Barna, homokkal és kavicsal soványított, kézzel formált edény töredékei. 2 db h: 3,7, ill., 2,7 cm, v: 1,0 cm; ltsz.: 69.13.7.

5. Téglasszínű, erősen soványított, jól égetett, behúzott peremű tál oldaltöredéke. 3,1 × 3,9 × 0,7 cm; ltsz.: 69.13.8.

3. *tumulus*: (3. kép) átm. 8,55—7,9; M: 0,65 m. A D—É irányú 1 m széles kutatóárokban, közel a halom széléhez 80 cm mélységben erősen faszenes, hamus réteget találtunk, benne kalcinált csontmaradványok. Ez a réteg egy kis megszakítással valamivel mélyebben és gyengébben folytatódott. Részben ez alatt, kisebb gödörben, nagy mennyiségű hamu és faszén került elő. Mindkét foltban folyami kavicsot is találtunk, ami valószínűleg a Zalából származik. A folt körül 3 × 3,5 m-es szelvénné alakítottuk az árkot. A szelvény É-i felében 70 cm mélységben egy téglát két összetartozó darabjára találtuk. A halom közepétől DNy-ra 95 cm mélységben 3 egymáshoz illesztett téglát éle (sírláda darabjai) került elő. A 4. téglát beomlott és ezt a fenéktéglával együtt a sír ki-

bontásakor találtuk meg. A láda alja 128 cm mélységben volt. Nem valószínű, hogy a ládát a földbe ásták. Feltételezhető, hogy ilyen mélyen volt a római kori felszín. A sírládában csak faszenet, hamut és apró csontszilánkokat találtunk. A sírt korábban kirabolták. A szelvény É-i felében talált téglatöredékek a fedőtégla darabjai voltak. Az árokban talált faszenes réteg a szelvényben megszűnt és alig követhető a sírládaig. Kerámia csak ebből a rétegből került elő.

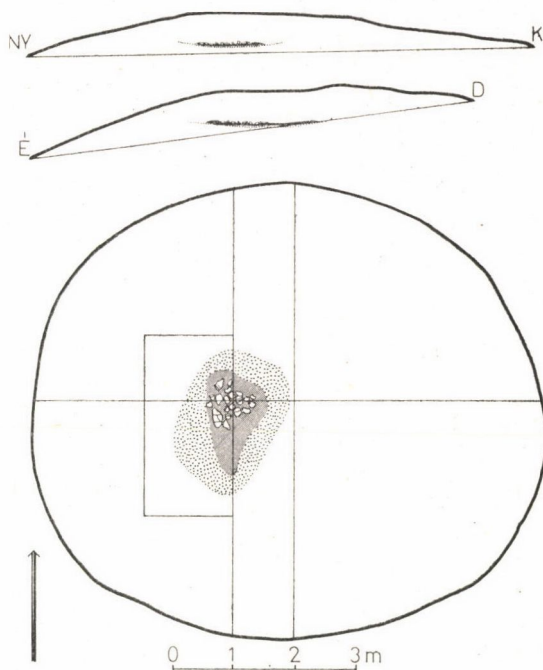
1. Szürke, lekerekített, kihajló peremtöredék. $1,8 \times 3,7 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.9.

2. Szürke, erősen soványított, jó minőségű edény oldaltöredéke. $3,5 \times 2,7 \times 0,5$ cm; ltsz.: 69.13.10.

3. Világos téglaszínű, homokkal és kavicsal soványított, gyenge minőségű deformálódott fedőtöredékei. Átm.: 20,8 cm; M.: 6,4 cm; ltsz.: 69.13.11 (12. kép 3).

4. Téglaszínű, gyenge minőségű fedőtöredékei. 6 db, ltsz.: 69.13.12.

4. *tumulus*: (4. kép) átm.: 7,5–8,5 m; M:0,7 m. D–É irányban vágtuk át 1 m széles árokkal. Miután az árokban egy széles átégett és hamus-faszenes réteget találtunk, az árok közepét $2,5 \times 3,0$ m-es szelvénné szélesítettük. A halom közepétől kissé Ny-ra 50–60 cm mélységben ÉK–DNY irányú kb. $2,2 \times 1,5$ m-es erősen átégett piros foltra bukkantunk. A halottat valószínűleg helyben égették el. Kisebb kiterjedésű az átégett foltnál a hamus-faszenes-csontszilánkos réteg, mintha

4. kép. Zalalövő. 4. tumulus
Рис. 4. Залалёвё. Курган № 4
Fig. 4. Zalalövő. Tumulus n° 4

a máglyát összesöpörték volna elhamvadás után. A máglyamaradványok közepén a föld nyomása alatt összeroppant edények töredékei kerültek elő. A sírban két urna, fedő, edény- és táltöredékek voltak.

1. Világosbarna, gyenge minőségű, kézzel formált, kisméretű fedő összeállítható töredékei, hosszabb nyakon ülő fogóval (13. kép 1) átm.: 11,3 cm; M: 5,4 cm; ltsz.: 96.13.3.

2. Szürke színű, erősen soványított, érdes tapintású urna, ún. szív alakú peremmel, vállát 3 körbefutó bemélyedés díszíti, erősen hasasodó, szűk talpú (12. kép 4.). M.: 30,0 cm; szá: 21,5 cm; lá: 26,1 cm; fá: 10,5 cm; ltsz.: 69.13.14.

3. Világosbarna, erősen soványított, érdes tapintású, vékonyfalú edény válltöredéke, körbefutó vonaldísszel. $5,4 \times 3,1 \times 0,4$ cm; ltsz.: 69.13.15.

4. Szürke színű, jó minőségű, vékonyfalú pohár perem- és oldaltöredékei. 13 db, ltsz.: 69.13.16.

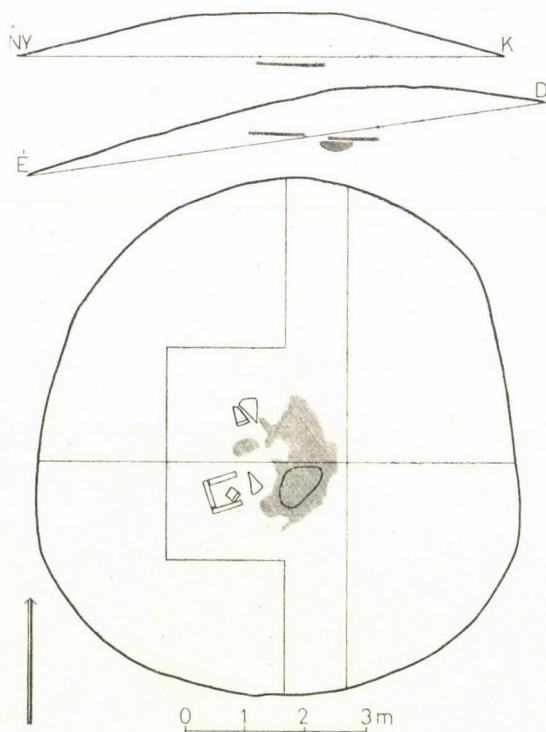
5. Téglaszínű, gyenge minőségű, mállekony oldaltöredéke. $10,5 \times 3,5 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.17.

6. Téglaszínű, gyenge minőségű, mállekony kerámiatöredék, esetleg az előbbi darabja, $5,8 \times 3,1 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.18.

7. Sötétszürke, erősen soványított, jó minőségű edény peremtöredéke (14. kép 1), $2,2 \times 4,3 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.19.

8. Szürke, finom tapintású edény fenéktöredéke. $3,7 \times 1,3$ cm; ltsz.: 69.13.20.

9. Barna színű, vékonyfalú csupor, erősen kihajló, lekerekített peremének, oldalának és fenekének töredékei (12. kép 5). 10 db, kiegészíthető, ltsz.: 69.13.21.

3. kép. Zalalövő. 3. tumulus
Рис. 3. Залалёвё. Курган № 3
Fig. 3. Zalalövő. Tumulus n° 3

10. Világos téglaszínű, krétaszerű anyagú edény oldaltörédei. 9 db, ltsz.: 69.13.22.

11. Szürke, finom tapintású mécses felső részének törédei. 2 db, ltsz.: 69.13.23.

12. Sötétszürke, finom tapintású edény töréde, belső felén erős korongolásnyomokkal. $8,1 \times 5,0 \times 0,4$ cm; ltsz.: 69.13.24.

13. Homokkal és kavicsal erősen soványított, érdes tapintású vastag falú edény oldal- és fenéktöréde. $5,4 \times 7,1 \times 1,2$ cm; ltsz.: 69.13.25.

14. Szürkés, téglaszerű anyagú, finom tapintású, nagyméretű urna, kívül erősen lekopott fekete bevonat nyomaival. Tojás alakú, szűk szájának pereme lekerekített, vállát két mély körbefutó barázda és hullámvonalak díszítik. Alja erősen beszűkült (11. kép), M: 33,6? cm; szá: 13,7 cm; lá: 28,3? cm; ltsz.: 69.13.26.

15. Összeillő, háromszöget alkotó téglatörédek, 3 db, $13,7 \times 11,2 \times 3,3$ cm; ltsz.: 69.13.27.

5. *tumulus*: átm.: 5,3–7,0 m; M: 0,5 m. A halom közepén nyitott $2,0 \times 1,5$ m-es szelvényben 30 cm mélységben alakatlan puha homokkővet találtunk. Tőle É-ra és Ny-ra 35–36 cm mélységben kis téglatörédek és faszenes-csontszilánkos hamu került elő. A szelvény ÉNy-i sarkához közel egy nagy fedő összetartozó törédeket találtunk néhány edénytöréddel együtt. A halom földje folyami kavicsal vegyes agyagos föld, feltehetően a Zálából származik. A kavicsos földréteg a kövek és máglyamaradványok alatt még 15 cm vastagság-

ban követhető, tehát az égett csontokat nem a földre szórták, hanem a részben megemelt halomra rakták.

1. A szelvény ÉNy-i sarkában talált téglaszínű finom tapintású, mállekony anyagú fedő összetartozó darabjai, fogója kilyukadt 6 db, ltsz.: 69.13.29.

2. Az előbbivel együtt talált téglaszínű, krétaszerű anyagú, vastag falú edény oldaltörédei, másodszori égés nyomaival. 4 db, ltsz.: 69.13.30.

3. A máglyamaradványok közt talált világoszöld, erősen hasasodó üvegedény alja talpgyűrűvel, feneke homorú és vastag. $5,5 \times 5,5 \times 0,1$ cm; ltsz.: 69.13.28.

4. Uo. téglaszínű tál oldaltöréde, másodszori égés nyomaival, $5,3 \times 3,1 \times 0,7$ cm; ltsz.: 69.13.31.

5. Uo. narancsszínű, enyhén behúzott peremű tál, oldal- és fenéktöréde, valószínűleg másodszor is átégett. 2 db, ltsz.: 69.13.32.

6. Uo. barna, finom tapintású, mállekony anyagú edény oldaltöréde, valószínűleg másodszor is átégett, $3,1 \times 3,6 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.33.

7. Sötétszürke, finoman soványított edény oldaltöréde. $6,0 \times 4,1 \times 0,7$ cm; ltsz.: 69.13.34.

8. Szürke, durva kavicsal soványított vékony falú edény nyak- és válltöréde, a váll ferde bekarcolással díszítve. $6,4 \times 3,1 \times 0,4$ cm; ltsz.: 69.13.35.

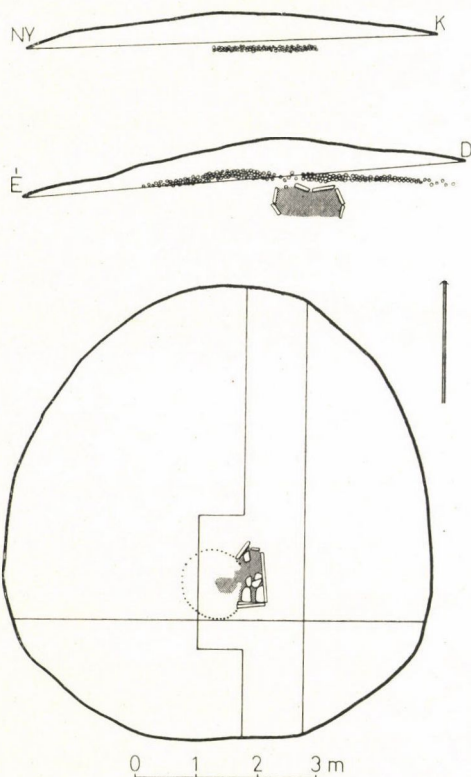
9. Kívül téglaszínű, belül szürke, durva soványítású agyagból készült vastag falú edény oldaltöréde bevágásokkal és egymáson keresztülfutó karcolt fogadással díszítve. $5,6 \times 10,9 \times 1,1$ cm; ltsz.: 69.13.36.

6. *tumulus*: átm.: 7,8 m; M: 0,57 m. A halom közepén nyitott $2,5 \times 2,0$ m-es szelvény közepén 40–50 cm mélységben először egy, majd három egymásra borított teguladarabot találtunk. A tegulák alól kevés csontszilánk került elő, hamu nélkül (!), egy pohár törédeivel. A sírföldben találtunk egy fenéktörédet, mely nem tartozik az előbbihez.

1. Világosszürke, erősen soványított, rövid, lekerekített peremű, hordótestű pohár perem- és oldaltörédei (12. kép 6), 6 db, ltsz.: 69.13.37.

2. Szürke, durva soványítású agyagból égetett edény fenéktöréde, $5,4 \times 3,3 \times 0,5$ cm; ltsz.: 69.13.39.

7. *tumulus*: (5. kép) átm.: 7,1–7,5 m; M: 0,6 m. Az É–D irányban húzott 1 m széles kutatóárokban a halom középpontjától D-re egy sír fele tűnt elő, ezért itt az árkot $1,75 \times 2,25$ m-es szelvényre alakítottuk. Kb. 60 cm mélységben szinte az egész halmot 3–5 cm vastag kavicsos réteg borította. Kivételt képezett egy 80–90 cm átm. kör a sírtól Ny-ra, ahol ez a réteg hiányzott. Korábban itt ástak bele a halomba, és rabolták ki a sírt. A kavicsréteg alatt eredetileg 4 — élére állított — tegulából épített sírládába helyezték a halott maradványait, majd egy ötödikkel leborították. A bolygatás során a fedőlapot és a Ny-i hosszoldal teguláját emelték ki. A többi tegula nagyon törédes állapotban, helyéről kissé el-

5. kép. Zalalövő. 7. tumulus
Рис. 5. Залалёвё. Курган № 7
Fig. 5. Zalalövő. Tumulus n° 7

mozdulva maradt meg. Ezeket nyers állapotban több ujjal egyszerre benyomott hullámvonalak díszítették. A sírlárában hamu, faszén és csontszilánk maradványok mellett kerámiatöredékeket találtunk.

1. Téglaszínű, finom tapintású edényke oldal-töredéke. $3,4 \times 2,7 \times 0,3$ cm; ltsz.: 69.13.40.

2. Sötétszürke, homokkal és kavicssal soványított, érdes tapintású, szűk talpú edény fenéktöredéke, fá: 6,9 cm; ltsz.: 69.13.41.

3. Világosszürke jóminőségű, finom tapintású, behúzott peremű tál perem-, oldal- és fenéktöredékei (12. kép 7). M: 3,5 cm; ltsz.: 69.13.42.

8. *tumulus*: (6. kép) átm.: 9,0 m; M: 0,8 m. A halom közepén kijelölt $1,5 \times 2,0$ m-es szelvényben 25 cm mélységben egy téglatöredéket találtunk. 60 cm-nél jelentkezett egy a 3. *tumulus*ban feltárt sírhoz hasonló sírláda felső éle. A sír bolygatott volt, az először talált téglát a fedőlap töredéke volt. A sírláda eltorzult a föld nyomása alatt (16. kép 1). 58 cm mélységben a sírlától Ny-ra hamus, faszenes réteget találtunk kerámiatöredékekkel. A sírlárában hamu és kalcinált csontmaradványok mellett egy közép-bronz érmet is találtunk. Égetett, erősen oxidálódott, alig kivethető császárporthéval. Valószínűleg Vespasianus vagy Titus.³ 75–80 cm mélységben elsősorban a sírlától Ny-ra még vastag hamus-faszenes réteget találtunk, benne néhány csontszilánk és kerámiatöredék.

1. A bolygatás alkalmával a sírból kiszórt máglyamaradványok közt egy világosszürke edénytöredéket találtunk, mely hozzáillett a 7/3. tál töredékeihez. $3,7 \times 2,0 \times 0,7$ cm; ltsz.: 69.13.38.

2. Uo. téglaszínű, finom tapintású edény oldal- és fenéktöredéke, $6,2 \times 4,2 \times 0,6$ cm; ltsz.: 69.13.43.

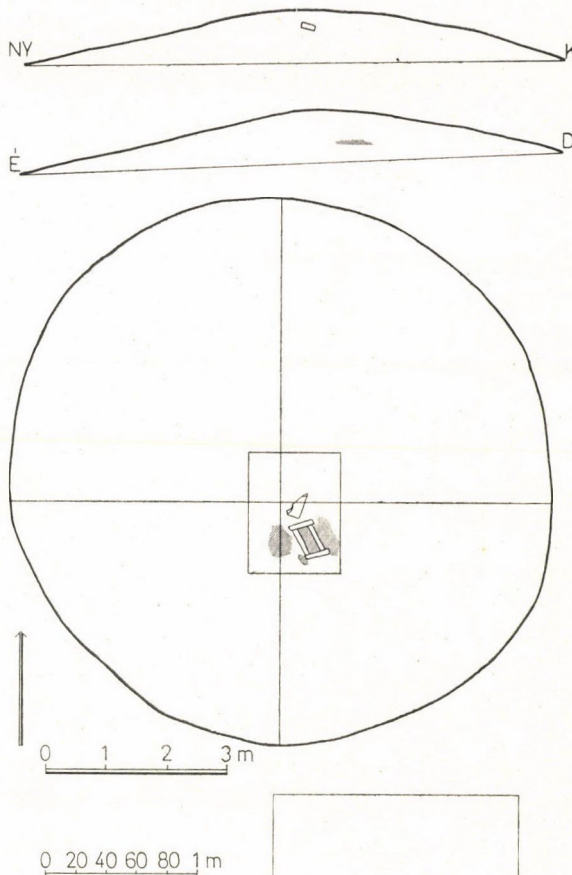
Uo. téglaszínű, enyhén behúzott peremű tál oldaltöredéke, alig megfigyelhető, lekopott piros bevonat nyomával. $3,3 \times 6,1 \times 0,7$ cm; ltsz.: 69.13.44.

4. Drappszínű, finom tapintású, vékonyfalú, 3 fülű edényke töredékei. A fülek végeit hurokszerűen visszahajtották, a perem enyhén visszahajló, lekerekített, kihasasodó testű, összeszűkülő alja talpgyűrűs (13. kép 6. rekonstrukció), M: 10,8 cm; szá: 8,2 cm; lá: 9,7 cm; fá: 5,2 cm; ltsz.: 69.13.45.

5. A sírláda mellől téglaszínű, finom tapintású mállékony anyagú edény megvastagodó, körbefutó bordával díszített peremének és oldalának töredékei (14. kép 2). 7 db, ltsz.: 69.13.46.

6. Uo. szürke, homokkal nagyon erősen soványított porlékony anyagú, nagyméretű edény fültöredéke. $6,2 \times 7,1 \times 2,8$ cm; ltsz.: 69.13.47.

9. *tumulus*: (7. kép) átm.: 6,7–9,1 m; M: 0,7 m. Az erősen deformálódott *tumulus* közepén $1,5 \times 1,5$ m-es szelvényt jelöltünk ki. Közvetlenül a mai felszín alatt imbrex-töredékekre bukkantunk.

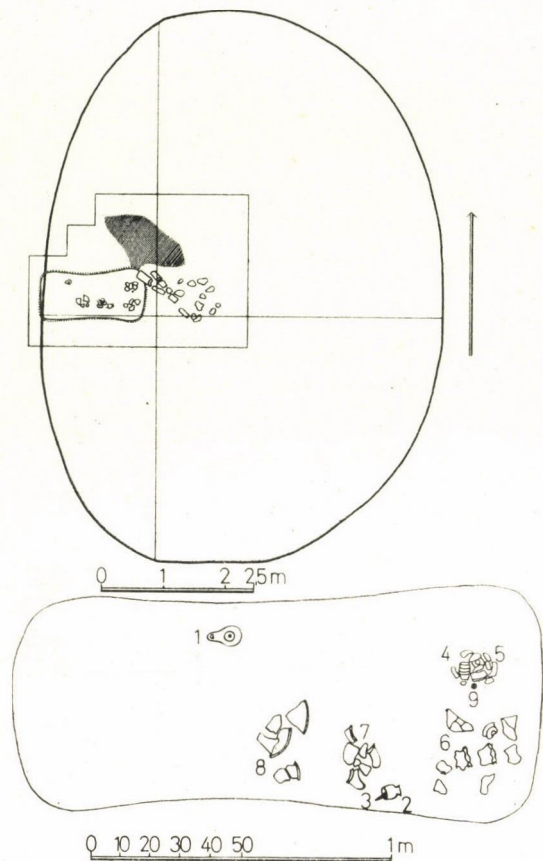
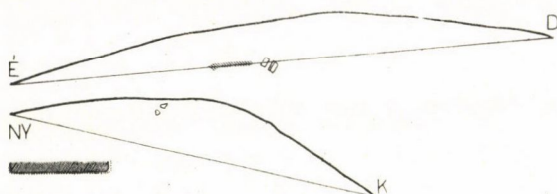

6. kép. Zalalövő. 8. *tumulus*
Рис. 6. Залалёвё. Курган № 8
Fig. 6. Zalalövő. Tumulus n° 8

26 cm mélységben a töredékek alatt, két egymás felé fordított, szélesebbik végükkel felfelé álló, ÉNy felé meredeken lejtő töredékes, 43 cm hosszú imbrexre találtunk. Végükhöz újabb imbrex-pár csatlakozott, csövet alkotva. Az aljuk — 100 cm-nél volt (16. kép 2). — 85 cm-nél erős, mintegy $1,5 \times 1,0$ m-es hamus faszenes foltot találtunk, benne semmilyen lelet nem volt. Az imbrex-cső közepén beszűkülő, lekerekített sarkú, 177×65 – 78 cm-es téglalap alakú, K–Ny irányú, 20 cm mély gödör ÉK-i sarkába vezetett. A gödör fala 2–3 cm vastagon átégett. Színeig tele volt faszenes hamuval, amiben nagyszámú kalcinált csontmaradványt találtunk. Ebben a gödörben kerültek elő a leletek, de az imbrex-cső szája alatt közvetlenül nem találtunk kerámiát. A halottat valószínűleg helyben, a gödörben égették el.

³ Köszönetet mondok B. Sey Katalinnak és Soproni Sándornak az érem meghatározásáért.

7. kép. Zalalövő. 9. tumulus
Рис. 7. Залалёвё. Курган № 9
Fig. 7. Zalalövő. Tumulus n° 9

1. A gödör É-i oldalához közel, szürke, egyszerű kivitelű díszítetlen firmamécses, a felirat nem olvasható. h: 8,5 cm; sz: 5,1 cm; ltsz.: 69.13.78

2. A sírgödör D-i széléhez közel, megközelítően függőleges helyzetben, világos téglaszínű, finoman soványított agyagból készült pohárka. Pereme rövid, kissé megvastagodó, a perem alatt körbefutó bekarcolással díszítve, alsó harmadában szélesedő, beszűkülő aljú, fenéke talpszerűen szélesedik (13. kép 2). M: 6,6 cm; sz: 6,5 cm; lá: 6,8 cm; fá: 3,7 cm; ltsz.: 69.13.50.

3. Az előbbi pohárban függőlegesen, hegyével felfelé álló vaskés. Nyele is vasból, vége gömbben végződik, oxidálódott állapotban. H: 12,1 cm; penge h: 6,8 cm; sz: 1,8 cm; ltsz.: 69.13.51.

4. Sötét téglaszínű, jól soványított, erősen kiégett, vékonyfalú pohár, másodszori égés nyomai-

val. Pereme kissé kihajló, lekerekített, némileg hasasodik, felső fele a lágy állapotban benyomott körbefutó vonalak miatt enyhén hullámos. A két felső vonal nem ér körbe. Alja beszűkül, és talpszerűen kiképzett (13. kép 3). M: 8,4 cm szá: 5,0 cm; lá: 6,1 cm; fá: 3,5 cm; ltsz.: 69.13.49.

5. Szürke, erősen soványított, érdes felületű, hullámos falú, rövid kiszélesedő fogójú fedő összeállítható töredékei (12. kép 8). Átm.: 17,5 cm; M: 6,4 cm; ltsz.: 69.13.48.

6. Szürke és világos téglaszínű, finom tapintású váza alakú edény összeállítható töredékei. Erősen kihajló pereme kettős hullámvonal kiképzésű, egymásra néző oldaluk benyomott pontokkal és vonalakkal díszített. Nyaka a négy körbefutó bordától hullámos. Középe erősen hasasodik, körbefutó fogas karcolt díszítésű. Szűkülő alja homorú. Második átégés erős nyomaival (egymáshoz illeszkedő, de különböző színű és deformálódott töredékek) (13. kép 4). M: 32,2 cm; szá: 14,1 cm; lá: 19,9 cm; fá: 10,5 cm; ltsz.: 69.13.54.

7. Piros színű, finom tapintású, mállekony anyagú edény összeállítható töredékei. Pereme megvastagodó, egy vékonyabb és egy vastagabb bordával erősen profilált, hasasodó teste díszítetlen, összeszűkülő alján korongolásnyomok. Valószínűleg másodszor is átégett (14. kép 3). M: 21,6 cm; szá: 0,6 cm; lá: 16,7 cm; fá: 7,6 cm; ltsz.: 69.13.53.

8. Nagyméretű tál különböző színű összetartozó töredékei. Lekerekített pereme enyhén behúzott, ívelt oldala lefelé vékonyodik. Feneke homorú. Egyes töredékei az átégéstől erősen deformálódtak, egy töredéke a fenék közepén felhajlik (13. kép 5). M: 3,5 cm; szá: 22,5 cm; fá: 18,0 cm; ltsz.: 69.13.52.

9. Erősen átégett és oxidálódott meghatározhatatlan közép-bronz érem.

10. *tumulus*: átm.: 7,2 m; M: 0,7 m. A tumulus közepén nyitott 2,0 × 1,5 m-es szelvényben nem találtunk semmit.

11. *tumulus*: átm.: 6,8–7,3 m; M: 0,7 m. A tumulus közepén nyitott 2,0 × 2,0 m-es szelvényben nem találtunk semmit.

12. *tumulus*: átm.: 8,6–9,6; M: 1,0 m. A halom közepén nyitott 2,0 × 2,0 m-es szelvénynek csak a DK-i sarkában találtunk 65 cm mélyen egy 10–15 cm széles hamus, faszenes csíkot. A szelvényt kibővítettük, de 1,0 m után a hamus csík végét ért. Kalcinált csont nem volt a hamu közt, csak egy edény töredékei. A sírt nem találtuk meg, valószínűleg egy áldozati tűzre bukkantunk, melyet egy kb. 1,0 m hosszú vastagabb ágból rakhattak.

1. A halom földjéből: téglaszínű, finom tapintású, vastagfalú edény töredéke, piros, erősen lekopott bevonat alig megfigyelhető nyomaival. 4,9 × 4,9 × 0,8 cm; ltsz.: 69.13.56.

2. Uo. téglá színű, vékonyfalú edényke töredéke. 2,6 × 2,5 × 0,25 cm; ltsz.: 69.13.57.

3. A hamus rétegben, barnásszürke, homokkal és kavicsal soványított, érdes tapintású, palack formájú edény töredékei. Szűk (átm.: kb.

6 cm) szája egyenes, lekerekített, három körbefutó vonallal díszítve, vállát, akárcsak erős kihasasodását, két körbefutó vonal díszíti, fenéktöredék nincs (12. kép 9). 8 db ltsz.: 69.13.55.

13. *tumulus*: átm.: 9,4–10,0 m; M: 1,35 m. A halom közepén kijelölt 3,0 × 2,0 m-es szelvényben, a halom közepétől É-ra 80 cm mélységben kb. 1,2 × 0,7 m-es hamus-faszenes rétegre találtunk, közte kalcinált csonttöredékek. Szórthamvas sír. A vastag rétegben elterített máglyamaradványokat nem a római kori felszínre helyezték. Alatta átégésnyom nem volt. A máglyamaradványok közt kerámiatöredékeket találtunk.

1. Világosszürke, finom tapintású edény egyenes, megvastagodó, három körbefutó vonallal díszített peremének töredéke (14. kép 4) 3,9 × 4,9 × 0,3 cm; ltsz.: 69.13.58.

2. Téglaszínű, gyenge minőségű, mállekony edény, megvastagodó, lekerekített peremének töredékei. Valószínűleg másodszor is átégett. 4 db; ltsz.: 69.13.59.

3. Sárgásbarna, finom tapintású, mállekony edény oldaltöredékei. Másodszor is átégték. 2 db; ltsz.: 69.13.60.

4. Világos barna, ill. narancs színű, vékonyfalú edény oldaltöredéke, másodszori égés nyomaival. 4,8 × 2,7 × 0,3 cm; ltsz.: 69.13.61.

5. Szürke, erősen soványított, jól égetett edény oldaltöredéke. 4,1 × 2,8 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.62.

6. Barna, gyengén kiégetett edény oldaltöredéke. 2,9 × 1,7 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.63.

14. *tumulus*: (8. kép) átm.: 5,4–6,5 m; M: 90,3 m. A halom közepén 2,0 × 3,0 m-es szelvényt nyitottunk. 25 cm mélységben a tumulus közepétől kissé D-re különböző nagyságú tegulatöredékek tűntek elő. Alattuk 37 cm mélységben hamu és faszén közt kalcinált csontokat és kerámiatöredékeket találtunk. É-ra a máglya maradványaitól a halom közepén egy edény darabjait találtuk. Összeállítható, a fenékét beverték, lyukas. Esetleg bolygatott a sír, és a bolygatás során dobták ki. A sírt kavicsréteg veszi körül, de nem borítja be. Talán ezt is a 7. tumulushoz hasonlóan befedték kavicssal, de a bolygatás során ezt áttörték?

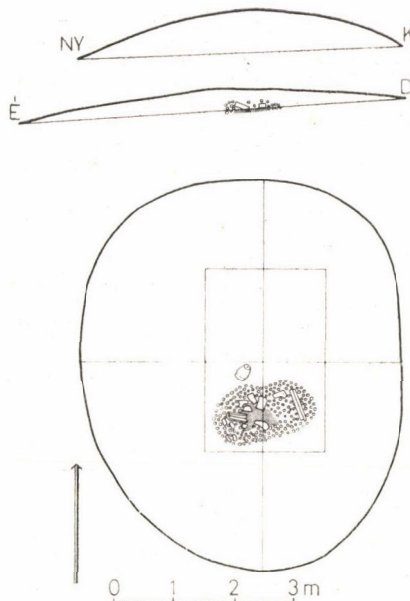
1. A halom közepéről származó narancs színű, váza alakú finom tapintású edény összeállítható töredékei. Megvastagodó, kihajló peremét benyomott, körbefutó pontsor díszíti. Nyakán erős borda fut körbe, erősen hasasodó, alja beszűkített, egyenes (13. kép 7). M: 19,2 cm; szá: 9,2 cm; lá: 13,7 cm; fá: 6,2 cm; ltsz.: 69.13.72.

2. A máglya maradványai közül: téglaszínű, mállekony edény oldaltöredékei. 2,9 × 1,7 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.64.

3. Barnáspiros, mállekony edény oldaltöredéke. 3,5 × 2,4 × 0,6 cm; ltsz.: 69.13.65.

4. Téglaszínű, finom tapintású, mállekony edény töredéke. 4,6 × 2,7 × 0,9 cm; ltsz.: 69.13.66.

5. Szürke, erősen soványított, érdes tapintású edény kiálló, háromszög keresztmetszetű peremének, oldalának és fenekének töredékei. 3 db; ltsz.: 69.13.67.

8. kép. Zalalövő. 14. tumulus
Рис. 8. Залалевё. Курган № 14
Fig. 8. Zalalövő. Tumulus n° 14

6. Szürke, ill. barnásszürke kerámia, valószínűleg tál, enyhén behúzott peremének és ívelt oldalának töredékei. 4 db; ltsz.: 69.13.68.

7. Szürke, ill. világos téglaszínű, durván soványított agyagból égetett, enyhén behúzott peremű tál töredéke. Hozzáillik az 5/5 táltöredékhez, csak azon jobban megfigyelhető a másodszori átégés okozta színváltozás. M: 3,8 cm; ltsz.: 69.13.69.

8. Az előzővel megegyező típusú, szürke, gyenge minőségű tál oldal- és fenéktöredékei, másodszori átégés nyomaival 5 db; ltsz.: 69.13.70.

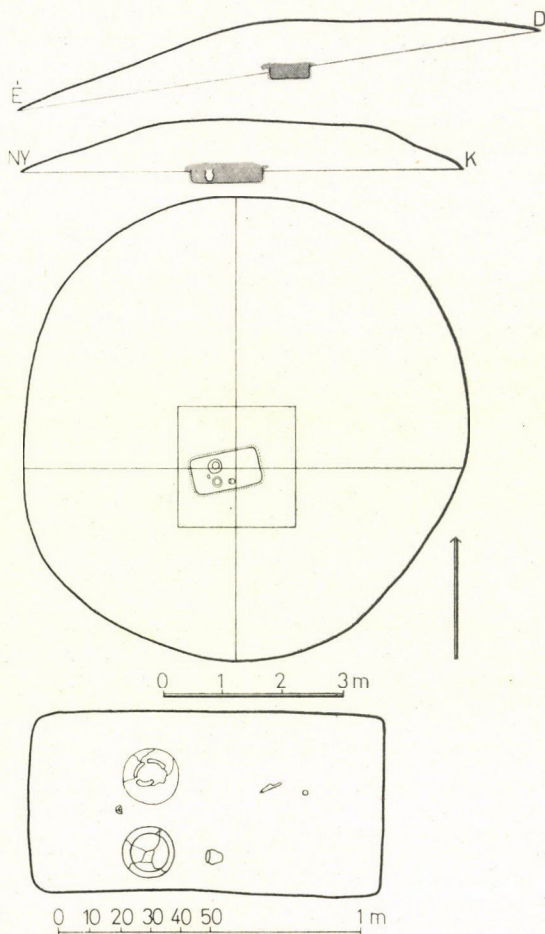
9. Világos téglaszínű, homokkal és kavicssal durván soványított vastagfalú edény oldal- és fenéktöredékei. Talán egy edényhez tartoztak az 5/9 töredékekkel, bár annak belseje sötétebb színű. 3 db; ltsz.: 69.13.71.

10. Barnásszürke színű, finom soványítású agyagból készített, homorú aljú, belül csúcsban végződő mécses töredéke. 6,0 × 4,2 × 0,4 cm; ltsz.: 69.104.1.

15. *tumulus*: átm: 5,1–6,4 m; M: 0,4 m. A halom közepén kibontott 2,0 × 3,0 m-es szelvényben semmit sem találtunk.

16. *tumulus*: (9. kép) átm: 7,4–7,7 m; M: 0,8 m. A halom közepén nyitott 2,0 × 2,0 m-es szelvényben — 80 cm-nél a 9. tumulus sírjához hasonló átégett szélű, de annál szabályosabb négyszög alakú (1,19 × 0,6 m-es) sírgödörre bukkantunk (16. kép 3). Tájolása megközelítően Ny–K. Mélységét pontosan nem ismerjük, mert „in situ” kiemeltük (kb. 20–25 cm). Fala 1–2 cm vastagságban téglaszínűre átégve. A hamu, faszén és nagy mennyiségű kalcinált csont már kb. 10–15 cm-rel magasabban, a gödörnél nagyobb kiterjedésű foltban jelentkezett. A kerámiamelegleteken nem látszik a második átégés okozta színváltozás, deformálódás, szinte épek, csak a föld nyo-

9. kép. Zalalövő. 16. tumulus
Рис. 9. Залалёвё. Курган № 16
Fig. 9. Zalalövő. Tumulus n° 16.

mása törte össze őket. Lehetséges, hogy a halottat helyben égették el.

1. Narancs színű, finom tapintású, gyengén égetett edény. Csak a pereme sérült kissé. Kihajló pereme lekerekített, felső fele hasasodik, összehúzó alja homorú, talpgyűrűn áll (14. kép 5). M: 22,4 cm; szá: 10,6 cm; lá: 17,6 cm; fá: 7,8 cm; ltsz.: 69.13.73.

2. Téglaszínű, finom tapintású, mállékony ún. katonatál. Oldala enyhén ívelt, fenéke középfelé megvastagodik, homorú (14. kép 6). M: 3,7 cm; szá: 14,6 cm; fá: 11,3 cm; ltsz.: 69.13.74.

3. Világosszürke, vékonyfalú pohár. Pereme egyszerű, lekerekített, enyhén kihajló, vállas, hasasodó, alja erősen összehúzó (14. kép 7). M: 10,2 cm; szá: 5,9 cm; lá: 8,4 cm; fá: 3,3 cm; ltsz.: 69.13.75.

4. Szürke, gyenge minőségű, firmaméceses két fenéktöredéke. A felirat elmosódott. 2 db; ltsz.: 69.13.88.

5. Vaskés. Erősen oxidálódott, egyélű, nyél-nyúlványos vaskés. H: restaurálás után: 11 cm; ltsz.: 69.13.76.

6. Vékony, kerek, erősen oxidálódott bronzlemez töredéke. Átm.: 2,0 cm; ltsz.: 69.13.77.

17. *tumulus*: (10. kép). Átm: 7,6–8,8 m; M: 0,7 m. A halom közepén kijelölt 1,5×1,5 m-es szelvény DNy-i sarkában 82 cm mélységben urnás temetkezésre bukkantunk. A nagy urnát először egy fedővel, majd egy tállal borították le. Utóbbiak a föld nyomása alatt beszakadtak az urnába (16. kép 4.). Az urna körül a talaj 2–3 cm vastagságban piros színű volt. A halmon álló fák miatt a szelvényt csak egy 2,4×2,2 m-es szelvénnel nagyobbíthattuk meg. Az urna mellett vastag, 50×50 cm kiterjedésű hamus-faszenes réteget találtunk, benne kalcinált csont, kerámia- és mécesestöredék. Az átégett foltot nem tudtuk teljes egészében feltárni. Kb. 1,5×1 m-es. Valószínű, hogy helyben égették el a halottat, majd a csontmaradványok kiválogatása után összesöpörték a máglya maradványait, a nagyobb csonttöredékeket az urnába helyezték.

1. Vörös és narancs színű tál összeállítható töredékei. Pereme lekerekített, oldala erősen kihajló, ívelt, fenéke egyenes (15. kép 1). M: 3,2 cm; szá: 15,6 cm; fá: 11,8 cm; ltsz.: 69.13.79.

2. Szürke–narancs színű, gyenge égetésű, ívelt oldalú, deformálódott fedő, tömzsi fogóval (15. kép 2). M: 6,0 cm; átm: 16,0 cm; fogó átm: 3,4 cm; ltsz.: 69.13.80.

3. Szürke, homokkal és kavicsal erősen soványított, érdes tapintású, mállékony anyagú urna, felső harmada sérült, kiegészített. Kihajló, szív alakú peremű, hordótestű, erősen összehúzó alja homorú (15. kép 3). M: 30,2 cm; szá: 16,2 cm; lá: 25,1 cm; fá: 10,3 cm; ltsz.: 69.13.81.

4. Szürke, finom tapintású edény töredékei. 6 db; ltsz.: 69.13.83.

5. Világosszürke firmaméceses oldaltöredékei. 4 db; ltsz.: 69.13.82.

18. *tumulus*: átm: 8,7–10,6 m; M: 0,65 m. A tumulus közepén kijelölt 2,5×2,5 m-es szelvény ÉNy-i negyedében 80 cm mélységben 1,2–1,3 m átmérőjű kör alakú foltban hamus-faszenes réteget találtunk benne kalcinált csont és ÉNy-i részen téglá- és kerámiatöredék. Szórt hamvas sír, lehet, hogy bolygatott, mert a folttól DNy-ra levő részen a talaj feltűnően puhább, mint a halom egyéb részein.

1. Téglaszínű, krétaszerűen mállékony, másodszor is átégett tál töredéke. 4,9×4,4×0,8 cm; ltsz.: 69.13.85.

2. Világosszürke, finoman soványított edény töredékei. Felülete lyukacsos, barna foltokkal, talán egykori bevonat maradványai, ami leégett az edényről. Enyhén kihajló pereme egyszerű, lekerekített. Nyakát és vállát 2–2 körbefutó bekarcolás díszíti. Az egyik válltöredéken agyagból rátett kígyó fark felőli végének töredéke maradt meg. A kígyó testét körök díszítik. Eredetileg valószínűleg több kígyó is volt az edényen, melyek a fejüket az edény peremére fektették, vagy behajoltak az edénybe. Összehúzó alja talpszerűen kialakított (14. kép 8). M: 18,2? cm; szá: 12,0? cm; lá: 16,3? fá: 8,8 cm; ltsz.: 69.13.84.

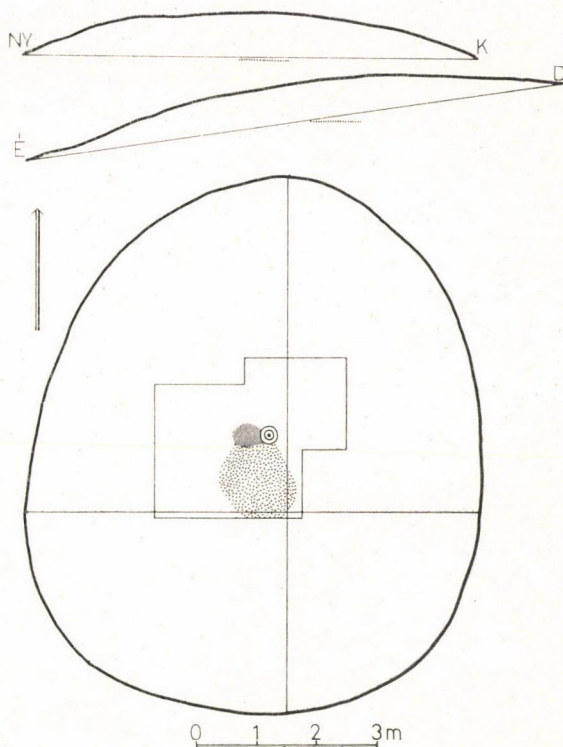
3. Szürke mécses díszítetlen oldaltöredéke. H: 4,9 cm; M: 2,0 cm; v: 0,7 cm; ltsz.: 69.13.86.

19. *tumulus*: Az erősen lekopott, kisméretű halmot átvágtuk egy $1,5 \times 4,0$ -es szelvénnel, de nem találtunk benne semmit.

A temetkezési szokásokat a vallási képzetek és a túlvilághit határozzák meg. Történt már kísérlet, hogy az egyidejű, azonos temetkezési szokások térképezésével etnikumot határozzanak meg.⁴ A tumulusokkal kapcsolatos problémák nagy része még megoldatlan, a halomba temetkezésnek egy temetőn belül is több típusával találkozunk. Ez teszi szükségessé a Zalalövőn feltárt tumulusokban megfigyelhető temetkezési szokások részleteiből ismertetését.

A temetők kiterjedése és tájolása nagyon különböző. Az 1–2 halomból álló csoportok mellett nagy kiterjedésű tumulustemetőket is ismerünk. Zalalövő ez utóbbiak közé tartozik a Sacken által feltérképezett 249 halommal. Általános, hogy egy lelőhelyen belül is több csoportban helyezkednek el a halmok. Zalalövőn is egykor legalább 7 csoport különült el.⁵ Zalalövő esetében nehéz lenne meghatározni, hogy az egyes csoportok időbeli egymásutániságot, vagy egyidejű, de különböző társadalmi helyzetűek temetkezési helyeit jelentik-e, mert csak egy halomcsoport egy részét tárhattuk fel. Valószínűbb az utóbbi. A halomcsoportok helyzete a legkülönbözőbb: csoportos vagy különböző irányú soros. Valószínű, hogy a temetők telepítésénél a természeti viszonyok is szerepet játszottak, pl. a sorok patakok vagy folyóvölgyet követtek, egykori római utak melletti temetők esetében pedig megfigyelhető, hogy a sorok iránya megközelítően megegyezik az utakéval.

A halmok alakja az erózió következtében 2000 év alatt ugyan sokat változott, mégis bizonyos, hogy már építésük idején sem voltak egyformák a halmok. A halmok magasságából, ill. kiterjedéséből azonban nem szabad a halott társadalmi helyzetére következtetni, mert a lapos, kisméretű tumulusok leletei gyakran gazdagabbak a nagy kiterjedésűeknél.⁶ Zalalövőn a leggazdagabb a 9. tumulus, amely a kisebb halmok közé tartozik. A halmokat valószínűleg a temető, ill. a temetővel szomszédos területek földjéből építették. Zalalövőn is többnyire ez a helyzet, éppen ezért nehéz az eredeti római kori felszín megállapítása. Több tumulus esetében figyelhetjük meg, hogy a halom földjébe folyami kavics is került, amely valószínűleg a Zalából származik. Az 5. tumulus egész földje kavicssal kevert, a 7. tumulust 60 cm mélységben kavicsréteg borította, a 14. tumulus sírját pedig

10. kép. Zalalövő. 17. tumulus
Рис. 10. Залалёвё. Курган № 17
Fig. 10. Zalalövő. Tumulus n° 17

kavicsréteg veszi körül. Szándékosságot kell látnunk abban is, hogy a 3. tumulusban talált égésréteg is kavicssal kevert. A 3. és 7. ill. az 5. és 14. halom egymás mellett helyezkedik el. A halmok földjébe kevert folyami kavics azonban nem csak Zalalövőn ismert. A katzelsdorfi $I/1^7$ és $I/4^8$ tumulusban, Dobrovnikban az $A/4^9$ és több zalaegerszegi¹⁰ és kapfsteini¹¹ halomban is folyami kavicsot találtak.

Az 1., az 5. és a 13. tumulusban a sírt nem a felszínre helyezték, hanem annál magasabbra, tehát a halom egy részét meg kellett építeniük az eltemetőknek, és végleges formáját csak a halotti szertartás után nyerte el. Mindhárom szórthamvas sír. Ezt már Sacken is megfigyelte.¹² Ilyen tumulusokat tártak fel Gersdorfban, Gschmaier bei Ilzben,¹³ Dobrovnikban,¹⁴ Kapfsteinben,¹⁵ Niederhausleitenben¹⁶ is.

Az égetés. A halomsírba helyezett halottakat a temetés előtt elégették. Az égetés történhetett a síron kívül, az egész temető, vagy egy részének közös égetőhelyén (*ustrina*). Több esetben figyel-

⁴ Sági K., SSz 9 (1955) 3–4., 43–54.

⁵ Sacken E., i. m. térkép.

⁶ Kerchler, H., Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich (norisch-pannonische Hügelgräber). AAU Beiheft 8 (Wien 1967) 11.

⁷ Bailloy, M. F., MAG 34 (1904) 30.

⁸ Radimsky, V.—Szombathy, J., MAG 18 (1888) 31.

⁹ Pahič, S., AV 11–12 (1960–61) 97.

¹⁰ Lipp V., ArchErt 6 (1886) 351.

¹¹ Felgenhauer, F.—Alzinger, W.—Kloiber, A., Das Gräberfeld Kapfstein in der Steiermark. AAU Beiheft 7 (Wien 1965) 21. Továbbiakban: Felgenhauer.

¹² Sacken, E., i. m. 269.

¹³ Grubinger, M., Schild von Steier 2 (1953) 89., 92–94.

¹⁴ Pahič, S., AV 11–12 (1960–61) 94–95.

¹⁵ Felgenhauer, 21.

¹⁶ Kerchler, H., i. m. 71.

ték meg, vagy tárták fel az *ustrina* helyét a temetőn belül. Zalalövőn is kellett ilyen közös égetőhelynek lenni, nyomát azonban nem találtuk. A halottégetés másik módja a sírban való égetés az ún. *bustumon* történik. Sági szerint egy halott elégetéséhez minimálisan 45–120 kg fa kell.¹⁷ Mahler az általa végzett kísérlethez, melynek eredményeként a szerinte helyben elégetett halottak maradványait tartalmazó intercisai sírokhoz hasonló átégést tapasztalt, legalább dupláját használta ennek a mennyiségnek.¹⁸ A halotti máglyához felhasznált fa mennyisége változhatott. Ezzel magyarázható, nem pedig több halott egyszerre történő égetésével,¹⁹ hogy az egyes sírokban talált kalcinált csontok mennyisége és a csontmaradványok nagysága is erős eltérést mutat. Természetesen az égetéshez szükséges fa mennyisége függ az illető fa-faj kalóriaértékétől is. 8 zalalövői sír faszeneit vizsgálták meg. Egy töredék kivételével valamennyi tölgyfából származik.²⁰ A korábbi vizsgálatok is arra mutatnak,²¹ hogy általános volt a halottak tölgyfamáglyán égetése. Szándékosságot kell ebben látnunk, annak ellenére, hogy köztudott Pannonia tölgyfagazdagsága.²² Nem magyarázható ez a magas kalóriaértékkel sem, mert a gyertyánfának ugyanannyi, a bükkfának pedig magasabb a kalóriaértéke.²³

Az antik forrásokban is találkozunk a tölgyfából épített máglyával. *Patroklos* halotti máglyáját tölgyfából épített *Achilles*.²⁴ *Misenus*²⁵ is tölgyfahasábokból rakott máglyára helyezik, és Sybilla parancsa értelmében zöld fenyő, kőris, cser és cipruságakkal díszítik máglyáját.²⁶ *Plinius* tizenhárom tölgyfafaesetét különböztet meg. Közülük az egyiket (*haliphloeos*), melynek makkja nem élvezhető és fája ipari megmunkálásra nem volt alkalmas, nem alkalmazhatták áldozati tűzben, mert gyakran belesapott a villám.²⁷ Ez is mutatja, hogy a tölgyfával kapcsolatos hiedelmek kialakulását kapcsolatba kell hozni a tölgynek, mint élelmisszert adó növénynek²⁸ és ipari megmunkálásra nagyon alkalmas fának tulajdonságaival. A görögöknél és rómaiaknál *Zeus*–*Jupiter* (bár *Marsnak* szentelt tölgyfák is voltak szép számmal), a keltáknál *Perun* vagy *Pergunos*, a germánoknál pedig

Donar vagy *Thor* szent fája volt a tölgy; de szentnek tartották az etruszkok és a szlávok is.²⁹ A Biblia is több szent tölgyet említ.³⁰ A tölgyfa eme kultikus felhasználását alvilági vonatkozása magyarázza. *Aeneas* a *Proserpinának* átnyújtandó³¹ aranyát (*Loranthus europaeus* Jacq.) a mediterraneumban otthonos magyaltölgyön³² találta meg.

A tölgyfa ilyen kapcsolatait, felhasználását *Szutórisz* találó megjegyzése nyomán érthetjük meg, amely szerint a tölgy az indogermán népcsaládnak olyan összekötő kapcsa, mint a nyírfa az ural-altaji népeknél.³³

Zalalövőn 4 sírban figyeltünk meg tüzelés következtében átégetett piros foltot. A 4. és 7. tumulus a temetőrész két urnás sírja, a 9. és 16. tumulus sírját átégett gödörben találtuk meg. Óvatosságra int az a tény, hogy a Zalalövőn talált átégett rétegek vastagsága alig 2–3 cm, míg a korábban feltárt, bizonyosan *bustumos* sírokban 5–6–15,³⁴ 8–10³⁵ ill. 6 cm³⁶ vastag átégést figyeltek meg. A halmok különböző helyein talált faszenes-hamús foltok, a halotti tüzek maradványai, feltételezhetővé teszik, hogy nem minden esetben jelent helyben égetést az átégett réteg, hanem a sír helyét a temetés előtt kiégethették, mint ahogy a nem halom alá temetett urnasírokban is gyakran találkozunk a sírok oldalának kiégetésével.³⁷ Ennek ellentmond, hogy halotti tűzre utaló nyomot csak a részben feltárt 12. tumulusban találtunk. Felgenhauer megfigyelése szerint pedig ott gyakori a halotti tűz, ahol nem szokás a sírba mécsest tenni.³⁸ Míg a kapfsteini temetőben nem került elő mécses, de általános a halotti tüzek gyújtása a sír körül, Zalalövőn szinte minden sírban van mécses, a feltárt sírokban pedig nem találtunk halotti tüzeket. Bár több helyen figyeltek meg helyben égetett urnás sírokat,³⁹ a *bustum* általában a kőépítményes sírokra jellemző. A zalalövői urnás sírok esetében, különösen a 17. tumulusnál a sírban talált hamu és faszén mennyisége sem mutat a halott helyben égetésére, viszont a hasonló vastagon kiégetett 9. és 16. sír máglyamaradványainak mennyisége megközelítően azonos az intercisai, szintén 2–3 cm vastagon

¹⁷ Sági K., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 92.

¹⁸ Mahler E., ArchÉrt 27 (1907) 432.

¹⁹ Lipp V., i. m. 351.

²⁰ Köszönetet mondok Füzes Miklósnak a Balatoni Múzeum munkatársának a faszénmaradványok vizsgálatáért, és a tölgyfára vonatkozó adatok összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

²¹ Barb. A., VSz 5 (1938) 222.; Felgenhauer, i. m. 22.

²² Alföldi A., Sz 52 (1936) 157. 8. j. irodalommal.

²³ Koloc, K., Fafajták – törzslapjai. (Bp. 1954).

²⁴ Homeros, Ilias XXIII. 117–119.

²⁵ Vergilius, Aeneis VI. 214.

²⁶ Uo. VI. 177–182., 215–216.

²⁷ Szutórisz F., A növényvilág és az ember. (Bp. 1905) 415.

²⁸ Juvenalis, Saturae VI. 10. mint az aranykor eledel-; Makkoltatásra vö.: Martialis, XIV. 71.; M. P. Cato, De agricultura. LXIII. 54., LXIX. 60. (M. P. Cato,

A földművelésről. Bp. 1966).

²⁹ Szutórisz F., i. m. 368–370., 389., 392–392., 414.

³⁰ Haag, H., Bibel Lexicon. (Zürich–Köln 1968) 174., 367., 683., 45. kép.

³¹ Vergilius, Aeneis VI. 209.

³² Ilex, ilicis – magyaltölgy (*Quercus ilex* L.) vö.: Jávorka S., Magyar flóra. (Bp. 1925) 249.

³³ Szutórisz F., i. m. 393.

³⁴ Felgenhauer, 22.

³⁵ Barb. A., VSz 5 (1938) 224.

³⁶ Baillou, M. F. i. m. 31.

³⁷ Mócsy A., Pannonia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 718.

³⁸ Felgenhauer, 29.

³⁹ E. Sacken is helyben égetett síroknak tartja az általa feltárt zalalövői urnasírokat (i. m. 75.); Felgenhauer, 29.; Kerchler, H. i. m. 180.; Mócsy A., i. m. 718.

átégett falú⁴⁰ sírokban talált faszenes hamu mennyiségével, e sírok halottait tehát a sírban kellett, hogy elégecsék.

A *bustumok* tájolása általában ellentétes a római szokással, mert E—D irányításúak.⁴¹ A 4. és 17. sír szabálytalan, ovális-hoz hasonló feltja is E—D irányú, de a két kiégetett gödör tájolása megközelítően K—Ny. Az előbbi két sír esetében a máglyamaradványok nem az egész átégett foltot borították, mintha összesöpörték volna a hamut és a faszenet a 4. tumulusban középre, a 17. tumulusban az átégett folt É-i végébe. Ezt a jelenséget már korábban is megfigyelték.⁴²

A halottakat ruhában égették el. Erre utalnak a sírokban talált összeégett viseleti tárgyak.⁴³ Zalalövön semmilyen ékszert nem találtunk.

Római szokás, hogy a halottégetés és a tényleges temetés között hosszabb idő telt el.⁴⁴ Tumulus-temetőekben is megfigyelhető ez *dromos-építmények*-nél.⁴⁵ Zalalövön erre a szokásra nem utalt semmi.

A sírok a halmokon belül a legkülönbözőbb helyeken találhatók,⁴⁶ elég gyakori, hogy a halmok szélén helyezkednek el. Zalalövön a sírokat egész kis eltérésekkel a halmok közepén találtuk meg. Kivételt képez a 9. tumulus sírja, mely a halom Ny-i oldalára került, de úgy, hogy a sírba vezető *imbrexcső* a halom közepéből indult.

A tumulusokban talált sírok típusai nagyon sokfélék. Osztályozásukat már többször elvégezték, többnyire különböző szempontok alapján, különböző eredménnyel.⁴⁷ *Kerchler* megjegyzi, hogy egy temetőn belül különböző típusokkal találkozunk, de megfigyelhető, hogy egyes típusokat egy-egy helyen különösen kedvelnek.⁴⁸ Nemcsak egy-egy lelőhelyen találkozunk előnyben részesített sírtípusokkal, hanem ez gyakran egyes körzetekre is jellemző lehet. A temetkezési típusok a temetés szertartásának különbözőségét jelenthetik, tehát ezen az úton lehetséges az etnikumok elkülönítése, az eltemetettek társadalmi helyzetének, vagy a temetők használatának időbeli meghatározása. Az eddigi temetkezési típus osztályozások valamennyi esete megtalálható volt Zalalövön, ha figyelembe vesszük *Sacken* múlt századi ásatásainak eredményeit. Ő elsősorban az 1968-as ásatás helyétől Ny-ra a mai műút környékén és É-ra a Zala túlsó oldalán, a Zalaháshágyra vezető út mentén tárt fel halmokat. Ezek alapján megállapítható, hogy a temetkezési szokások és a sírtípusok a te-

metőn belül, csoportonként is bizonyos eltérést mutatnak. A zalabaksai út mentén feltárt halmokban túlsúlyban voltak a kőépítményes sírok, melyek általánosan elterjedt típust képviselnek, de az 1968-as ásatás során ilyet nem találtunk. Ebben az esetben nem etnikum és nem időbeli eltérésre gondolunk (az általunk feltárt halomcsoport keltezése a temetőrész hosszabb ideig tartó használatára mutat), hanem a társadalmi helyzete lehetett különböző a két csoportban temetkezőknek. Pahič a kőkamrás sírtípus hiányában provinciális jelleget lát.⁴⁹ Több helyen figyelhető meg a kőépítményes sírok hiánya,⁵⁰ néha kőben gazdagabb vidéken is. A kőben szegény vidéken pedig gyakran előfordulnak, mint pl. Zalalövön. Kapsteinben pedig megfigyelték, hogy a kőanyagot nem helyben bányászták.⁵¹

Az általunk feltárt halmokban a leggyakoribb típus az *ustrinán* elégetett halott maradványainak és a máglya maradványainak együttes eltemetése szórthamvas sírokban (1., 5., 13., 14. és 18. tumulus). A sírokban kerámia mellett többnyire téglavagy tegula töredéket is találtunk,⁵² az 5. tumulusban pedig egy alakatlan homokkővet is. *Kilb* és *Mank* 44 feltárt halma közül 14-ben került elő szórthamvas sírba helyezett kő (csak egy db).⁵³ Nem találtunk viszont egyetlen vasszeget sem, ami a szórthamvas sírok faladával való leborítására utalna. Talán szeg nélküli ládát ácsoltak, esetleg bőr- vagy vászonzsákba helyezték a maradványokat.⁵⁴

Ustrinán égették el a téglából vagy tegulából összeállított ládákba temetett halottakat is. Ez a temetkezési szokás azonos lehet a kőlapokból összeállított ládákba temetéssel.⁵⁵ A téglaláda szinte csak a Zala környékén fordul elő.⁵⁶ Az Au am Leithagebirgeben (Alsó-Ausztria) feltárt téglalapítmények többsége félkör alakú, ezért feltételezhető, hogy *dromos*-szerű építményt akartak utánózni, talán a kőhiány miatt.⁵⁷

A halomsírok általános típusa az *urnás* temetkezés is, mely inkább az I. sz.-ra jellemző és a II. sz.-ban ritkább.⁵⁸ Zalalövön két urnasírt találtunk (4. és 17. tumulus), mindkettő esetében az urnák mellett a máglya maradványait is megtaláltuk, átégett réteg kíséretében. Ez alapján lehetségesnek tartjuk a helybenégetést. A 4. halomban két nagyméretű urnát találtunk egymás mellett, ami elég gyakori halomsírokban.⁵⁹ Két halottra csak abban

⁴⁰ Sági K., *Intercisa* I. 43., 49.

⁴¹ Uo. 90—91.; *Kerchler*, H., i. m. 13.

⁴² *Felgenhauer*, 27.

⁴³ *Kerchler*, H., i. m. 7.

⁴⁴ Sági K., *Intercisa* I. 45.

⁴⁵ *Felgenhauer*, 29.

⁴⁶ *Kiss* A., *ArchÉrt* 84 (1957) 50.

⁴⁷ *E. Sacken* négy típust ismer. *Š. Pahič* [ČZN 53 (1965) 53.] öt típust különböztet meg. *H. Kerchler* (i. m. 7—8.) két csoportra osztva 7 típust ismertet.

⁴⁸ *Kerchler*, H., i. m. 18.

⁴⁹ *Pahič*, Š. AV 11—12 (1960—61) 113.

⁵⁰ Uo.; *Caspart*, J., BHB 2 (1933) 133—134.

⁵¹ *Felgenhauer*, 28.

⁵² *E. Sacken* is megfigyelte ezt (i. m. 270).

⁵³ *Dungel*, A., MAG 15 (1885) 44.

⁵⁴ *Kerchler*, H., i. m. 7.

⁵⁵ Pl. *Radimsky*, V. — *Szombathy*, J., i. m. 82., 90.; *Modrijan*, W., *Festschrift für Julius Franz Schütz*. (Graz 1954) 405.

⁵⁶ *Katafa: Turcsányi* A., *ArchÉrt* R. f. 5 (1871) 131.; *Zalaegerszeg: Lipp* V., i. m. 351. Utóbbi temetőben kőlapokból összeállított sírládákat is tártak fel.

⁵⁷ *Kerchler*, H., i. m. 188—189., 192. A 39., 42—43. és 45. halomban ládák voltak.

⁵⁸ *Bónis* É., FA 12 (1960) 99.

⁵⁹ *Baillou*, M. F., i. m. 33.; *Menghin*, O., *Jahresbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 7 (1928) 36., 44.; *Radimsky*, V. — *Szombathy*, J., i. m. 83—84.; *Kerchler*, H., i. m. 61., 180.

az esetben következtethetünk bizonyossággal, ha a két urna a halom két különböző pontján került elő.⁶⁰ A zalalövői 4. tumulusban a két urnát egyidőben és közvetlenül egymás mellé helyezték. Nem valószínű, hogy ez kettős temetés. A föld nyomása alatt összeroppantak az edények és összekeveredtek a csontmaradványok. Így nem lehet a csontmaradványok vizsgálatával sem eldönteni, hogy hány halott nyugodott a halom alatt.

Sokkal ritkábbak a szintén helyben égetett, a 9. és 16. halomban találtakhoz hasonló sírok. A helybenégetés mellett azonos a két sírban, hogy a halottak elégetésére emelt máglyát egy alacsony, négyszögletes gödörbe vagy gödörre állították. A 16. tumulus sírjához hasonlólt talált *Pahič* Gomilciben.⁶¹ A halottat talán ülve, vagy zsugorítva fektették a máglyára, mert nyújtott állapotban nem fért volna el a gödörben. A 9. tumulus sírja mellett, hogy nyújtva is elégethették az ide eltemetettet, eltérést mutat abban is, hogy a kerámiamelemek átétek és a sírba imbrexcső vezetett, mely tudomásunk szerint eddig még nem került elő tumulusból.

A temetés lefolyása jól rekonstruálható. Bár az erózió következtében sokat változott a halom és környékének felszíne, az biztos, hogy az égetőhelyet (177 × 65–78 × 20 cm) a római kori felszínbe ásták. Erre a gödörre építhették a halotti máglyát, melyet megfelelő méretre vágott hasábfából levegősen állítottak össze, hogy jobban és gyorsabban égjen, miként azt egy görög vázaképen is láthatjuk.⁶² A fák közé szintén régi szokás szerint talán zsiradékot is tettek. A méretre vágott fára utal, hogy bár a máglya közel 1 m magas lehetett a hamus-faszenes maradványok alapján, pirosra átégett földet nem találtunk a gödrön kívül. A kész máglyán fekvő helyzetben helyezték el a halottat, valószínűleg fejjel a máglya K-i végén, mert itt találtuk meg az átégetett érmét, melyet a *Charon*nak járó *obolosként* a halott szájába szokás tenni.⁶³ A halott mellé helyezték az ételt-italt tartalmazó edényeket, elsősorban a bal oldalára. Úgy gondoljuk ennek nem lehetett különösebb jelentősége, inkább arról lehet szó, hogy a máglya 70–80 cm széles volt csak, és a halott két oldalán nem fért volna el a nagyméretű mellékletek. Ezért a halottat a középvonaltól É-ra fektették és a D-i oldalra tették a mellékle-

teket. A fej magasságában a 9/6 pohárkát, melyben folyadék volt. Mellmagasságban a 9/7 edényt, mely talán étel tárolására is alkalmas volt, végül deréktájon egy nagyméretű tálat (9/8) melyre ételt helyeztek. A jobb oldalon a fej mellett volt egy kis pohárka és egy nagyméretű fedő (9/4–5). Ezeket a tárgyakon különböző erősségű másodszori átégés nyomait figyelhettük meg. A 9/4 pohár kivételével valamennyi összetört állapotban került elő, de az egy edényhez tartozó töredékek jól megfigyelhető csoportokat alkottak. Ezután gyűjtötták meg a máglyát. Valószínűleg egyszerre több helyen. Az edények egy része talán már a máglya összeomlása előtt összetört és lecsúszott a ritkán rakott fák között. A többi a máglya összeomlásakor került a gödörbe. Ezzel magyarázható a különböző méretű átégés. A hó a máglya közepén volt a legmagasabb. Az itt elhelyezett tálon figyelhető meg a legerősebb deformálódás. A máglya gyors égése következtében 1000 C° feletti hő keletkezhetett.⁶⁴ A máglya összerokadása után (a gödör mellé hulló paraszat a gödörbe söpörték) nem várták meg a teljes elhamvadást, hanem általános szokás szerint borral vagy vízzel eloltották a tüzet.⁶⁵ A máglyamaradványok közt sok a faszén, tehát a tűz nem hamvadhatott el. A halom azonnali felépítésével sem olthaták el a tüzet, mert akkor égésnyomokat kellett volna találni a 9/1–3 sz. mellékleteken is. (A többi sír máglyamaradványai közt is sok és nagyméretű faszén találtunk, tehát a többi máglyát is eloltották.) A már kihűlt vagy gőzölgő máglyamaradványokba, amennyiben a halott elégetése és a halom felépítése közt hosszabb idő telt el esetleg közvetlenül a halom felépítése előtt, újabb mellékleteket helyeztek a sírba. Az örök világosság szimbólumaként egy mécsest,⁶⁶ és egy pohárban egy vaskést. A pohár csak arra szolgált, hogy a vaskés hegyével felfelé álljon. Ellentétben a halottak mellett eszközként előkerülő vaskésekkel ez a kés a hegyes vas rossz szellemeket elűző mágikus ereje miatt került a sírba. A vas mágikus erejében való hit a népvándorlás- és középkorban általánosan elterjedt volt,⁶⁷ és néprajzi irodalmunkban is ismert.⁶⁸ A rómaiak is hittek a vas mágikus erejében.⁶⁹ Ilyen varázslással hozható kapcsolatba több, tumulusokban talált többnyire hegyes vastárgy is.⁷⁰ Sírunk esetében a rossz szellemek behatolása elleni védekezésre külön okot

⁶⁰ Sacken, E., i. m. 269.; Felgenhauer, 25.; Kerchler, H., i. m. 11. Ebben a halomban még egy kóládát is találtak.

⁶¹ *Pahič*, S., ČZN 53 (1965) 7–8.

⁶² Forrer, R. Reallexicon ... 708., 200. t.

⁶³ Sági K., ArchÉrt 1943. 116.; Kerchler H., i. m. 7.

⁶⁴ Köszönetet mondok Németh János kerámikus művésznek, aki megállapította, hogy a 8. sz. melléklet ilyen mértékű deformálódásához legalább 1020–1050 C° hőre volt szükség.

⁶⁵ Patroklos halotti máglyáját is borral öntözi meg Achilles. Ilias., XXIII. ének.

⁶⁶ Sági K., ArchÉrt 1943. 117.

⁶⁷ Sági K., VMMK 6 (1967) 59. további irodalommal.

⁶⁸ Uo. 58.

⁶⁹ Pl. M. P. Cato, De agricultura CLXVIII. 160. ahol ficam gyógyításához használják. (M. P. Cato, A földművelésről. (Bp. 1966) 313.

⁷⁰ Kifejezetten varázslásra utal a purgstalli 3. halom sírja alatt előkerült vaskés és érem (Kerchler, H., i. m. 85.) és a katzelsdorfi III/3 halom, ahol két urna alatt találtak egy-egy vaskést (Baillou, M. F., i. m. 33.; Kerchler, H., i. m. 180.). Bár eléggé általános tumulus-temetkezéseknél a mellékletrongálás, elképzelhető, hogy varázslással kapcsolatosak a töredékes, hegyes vastárgyak, melyek többi darabját nem találták meg a sírban. Pl. Gersdorfból késtöredék (Grubinger, M., i. m. 91.), Au am Leithagebirge 61. sír, sarlószerű szerszám (Kerchler, H., i. m. 193.), Mannersdorf 13. sír, olló két hegye (i. m. 214.), Katzelsdorf I/4 tumulus, vashegy (Baillou, M. F., i. m. 31.) és az egyik goberlingi halomból vaskés hegye [Barb, A., BHB 22 (1960) 184.]. Feltételezen idesorolhatjuk a gyakrabban előforduló vasárat [pl. Kerchler, H., i. m. 188–89., 202.; Barb, A., BHB 22 (1960) 181.] és vastűt (pl. Kerchler, H., i. m. 97.). Sokszor

adott, hogy a sír az *imbrexcsövön* keresztül közvetlen kapcsolatban maradt a külvilággal. A mellékletek elhelyezése után, a halom felépítése előtt valószínűleg lefedték deszkával a sírgödöröt, mint ahogy az intercisai II–III. sz.-i égetései padkás-sírokat is deszkával borították le.⁷¹ Talán ekkor húzták le a gödörrel a felesleges máglyamaradványokat, melyekből gondosan kiválogatták a csontmaradványokat, mert a sír melletti hamus-faszenes rétegben nem került elő kalcinált csont. A halom építésével együtt készítették el a 3 pár imbrexből összeállított csövet, mely ferdén a halom felszínéig vezetett. Ha feltételezzük, hogy nem állt ki a cső vége a földből, akkor legalább 15 cm-rel magasabb volt a halom. Az imbrexcső a halottal való érintkezés fenntartását szolgálta.⁷² Néprajzi adatok is arra mutatnak, hogy bizonyos alkalmakkor ételt, italt stb. szórhattak a halottnak a sírba.⁷³ De a 9. tumulusban, ellentétben a hasonló sírok többségével, a imbrexcső vége alatt semmilyen edény nem volt.

A most leírt szokással fő vonásaiban megegyezett a többi halott elégetésének szertartása is, de kisebb-nagyobb eltérést szinte minden sír mutat. A tölgyből égetett máglyát, a máglyára helyezett étel- és italmellékleteket, az összeroskadt máglya eloltását és a halott csontmaradványainak összegyűjtését már az Iliász is említi.⁷⁴

A korábban említett vaskésen, a szájba rakott érmén, a mécesen és az ételmellékleten kívül is találkozunk mágiával és a túlvilághittel kapcsolatos mellékletekkel a sírokból. A lélekkel kapcsolatba hozható rácsálócsontokat és a halotti torra mutató állatesontokat nem találtunk Zalalövön,⁷⁵ de gyakori a kerámiatöredékek előfordulása a sírban, a máglyamaradványok közt vagy a halom földjében. Ezt a szokást nem hozhatjuk kapcsolatba azzal az őskori szokással, hogy a halott mellé adott tárgyakat megrongálják, nehogy a sír esetleges kirablásakor azt mások felhasználhassák. Zalalövön, de más tumulusok esetében is, ahol pedig a teljes halmot feltárták, nem állíthatók össze egész edénnyé a kerámiatöredékek. Meg kell különböztetni a halom földjében talált, tehát a halom építése közben a földbe került kerámiatöredékeket, és a sírban, a máglyamaradványok közt talált, többnyire másodszori átégést mutató kerámiatöredékeket. Ez utóbbiakra érvényes lehet Sági feltételezése, hogy az alvilági isteneknek hozott áldozattal hozhatók kapcsolatba, amennyiben szokás volt az áldozóedényeket a tűzbe vetni.⁷⁶ De ugyanígy feltételezhetjük azt is, hogy ezek az edények ételmellékleteket tartalmaztak és így kerültek a máglyára. (A 9. tumulushoz hasonlóan

valószínűleg a máglya szélére.) Miután tartalmuk a halottal együtt megsemmisült, az edények pedig a tűzben összetörték, nem tartották szükségesnek a töredékek összegyűjtését és a sírba helyezését. A szórt hamvas sírokból talált máglyamaradványok mennyisége arra mutat, hogy nem kerültek a sírokba a máglyák összes maradványai. A nagyobb csontok esetleges kiválogatása után valószínűleg csak a máglyamaradványok középső részét vitték a sírhoz, ami a csontokat tartalmazta. A máglya szélén elhelyezkedő töredékekből csak néhány darab került így a sírba. Erre utal, hogy a bizonyíthatóan *bustumon* elégetett halottak (9. és 16. tumulus) máglyájának maradványai közt nem találhatunk kerámiatöredéket, ill. a 9. tumulus kerámiatöredékei valamennyien egész edényekké állíthatók össze. Így megmagyarázható a 7/3–8/1, az 5/5–14/7 és az 5/9–14/9 töredékek összetartozása is. Amennyiben a 7. és a 8., ill. az 5. és a 14. halomba temetett halottakat ha nem is közvetlenül, de egymás után égették el a temető közös *ustrináján*, könnyen kerülhetett az egyik sírba a másik halott égetésekor a máglyára helyezett edény néhány töredéke.

Más a helyzet a 8/4 és a 18/2 edénytöredékekkel, melyek valószínűleg a fentebb említett módon az alvilági isteneknek bemutatott áldozatok edényeinek töredékei. Háromfűlű edényt Szilasbalháson is találtak tumulusban, ahol hamvvederként szolgált, de Kiss Á. is megjegyzi, hogy már igen korán szerepel kultikus edényként ez a típus.⁷⁷ Ugyancsak kultusedény volt a kígyóval díszített edény is.

Az edények és a kerámiatöredékek közt nem találtunk kancsót, ami egyébként kedvelt típusa a sírkerámiának, csak egy fültöredéket (8/4). A szlovéniai, Mura menti tumulusokban hasonló jelenséget figyelt meg Pahič, aki csak két fültöredéket ismer ezeknek a síroknak az anyagából.⁷⁸

A halmok földjében talált kerámiatöredékek magyarázatát máshol kell keresni. Bár ezek sem összeállíthatók, ezek közt nem találtunk egy edényhez tartozó töredékeket különböző halmokban, és másodszori átégés sem figyelhető meg ezeken a töredékeken.

Nem kapcsolhatók közvetlenül a hitvilághoz a viseleti tárgyak és különböző eszközök. Zalalövön ékszert nem találtunk, csak egy vaskést (16. tumulus). A vaskés ritka lelet a halomsírokból. Kifejezetten ilyenek talán csak a volcinai, a königsdorfi, a Brunn a. Sch.-i és az Au am Leithagebirge-i késeket tekinthetjük.⁷⁹ A teljesen feltárt kapfsteini temetőben pl. egyetlen egyet sem találtak.⁸⁰

csak egy vasszeg kerül elő a sírból vagy környékéről, pl. St. Andrä l. tumulusban a kőkamrán kívül, csak kerámiatöredékeket tartalmazó hamus rétegben (*Radimsky*, V.—*Szombathy*, J., i. m. 90.) vagy kőkamrához vezető folyosóban oroszlaniszobor töredékének társaságában [*Barb*, A., BHB 13 (1951) 219.].

⁷¹ Sági K., *Intercisa* I. 88.

⁷² Nagy L., BpTört I (Bp. 1942) 482., 7. j. és 777., 43. j.; Sági K., *Intercisa* I. 45.; Mócsy A., PWRE 716. bőséges irodalommal.

⁷³ Trócsányi Z., Észak nomádjai között. (Bp. é. n.) 138.

⁷⁴ Homeros, *Iliász*, XXIII. 115–240.

⁷⁵ Barb, A., VSz 5 (1938) 222.; Sági K., ArchÉrt 1943. 117–119.; Barb, A., BHB 22 (1960) 181.

⁷⁶ Sági K., ArchÉrt 1943. 117.

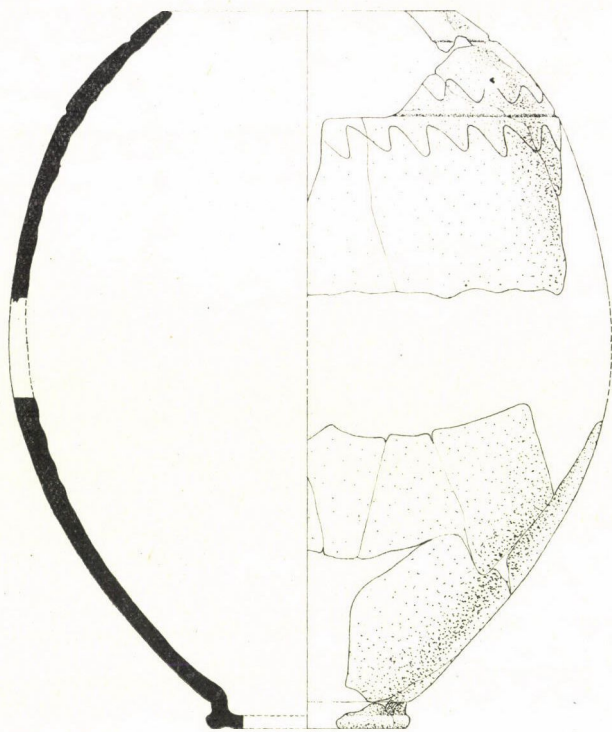
⁷⁷ Kiss Á., ArchÉrt 84 (1957) 47.

⁷⁸ Pahič, S., AV 11–12 (1960–61) 117.

⁷⁹ Pahič, S., ČZN 53 (1965) 33.; Barb, A., BHB 22 (1960) 181.; Kerchler, H., i. m. 188–89., 202.

⁸⁰ Felgenhauer, 20.

11. kép. Zalalövő. 4. tumulus
Рис. 11. Залалёвё. Курган № 4
Fig. 11. Zalalövő. Tumulus n° 4

A kerámianyag jellegzetesen provinciális kerámia. Valamennyi korongon készült a 4/1 kézzel formált fedő kivételével. Feltehető, hogy többségét helyben készítették, csak néhányról állapíthatjuk meg, hogy import útján került Zalalövőre. Terra sigillata, vagy terra sigillata utánzat nem került elő a sírokból. Nem mutathatók ki a koravaskori illír, és a kelta lakosság kerámiaművességének hagyományai sem. Legfeljebb a 4/14 urnán, melyhez hasonlólt tártak fel Szilasbalháson és felálló peremében, ill. a La Tène előzményű hullámvonal díszítésben látja Kiss Á. a kelta hagyományok folytatását.⁸¹ Ilyen típusú urnát találtak a keszthelydobogói temetőben,⁸² a Kematen a. d. Ybbs-i I. tumulusban⁸³ is. Elégge elterjedt urnatípust kép-

visel ez a példány,⁸⁴ melyet a II. sz.-ra datálhatunk. Csak ezen a kerámián és néhány másik töredéken figyelhető meg színes bevonat. Egy edényen találunk fogas, karcolt díszítéssel, és ritka az egyszerű vonaldíszítés is. Az edények pereme mutat csak nagyobb változatosságot. Különleges a 9/6 edény kettős hullámvonalalképzésű pereme. Talán hasonló lehetett az az edény is, melynek nyaktöredékét egy dobrovnikai tumulusban találták meg, és amelyet *Pahič* importált kerámiának tart.⁸⁵

Érdekes a 18/2 kígyóábrázolású edény, mely szintén import útján került Zalalövőre. Kígyót ábrázoló edényt szép számmal ismerünk Pannoniából és a környező területekről.⁸⁶ Valamennyit a Mithras-kultusszal hozzák kapcsolatba és a II. sz. végére, ill. a III–IV. sz.-ra kelteznek. Mithras kultuszának legkorábbi pannoniai emléke a carnuntumi oltárkö még az I. sz.-ból való.⁸⁷ Svájce területén 148-ból ismeretes a legkorábbi bizonyíték,⁸⁸ de a vindonissai tábor területéről steril I. sz.-irétegből is ismerünk kígyós ábrázolású edényt.⁸⁹ *Stahelin* ezt a Sabazius-kultusszal hozza kapcsolatba.⁹⁰ A fenti darabok valamennyien háromfülű edények, ill. azok darabjai. Valószínű, hogy a zalalövői edény fületlen volt, mert fültöredéket vagy a töredékeken fülindítást nem találtunk. Svájce területéről ismerünk több fületlen példányt is.⁹¹ A zalalövői edény tehát nem biztosan későcsászárkori és nem feltétlen datálja tumulusunkat későbbi időre, mint a II. sz. második fele.

A valószínűleg importált, 8/4 háromfülű edénykéhez hasonló, de díszítetlen darabokat *Schörgendorfer* a II. sz. második felére keltezi.⁹² A fedők és a tálak a legáltalánosabb típusokat képviselik. A behúzott peremű tálakat tarthatjuk a későbbieknek.⁹³ Általánosnak mondható Nyugat-Pannoniában a 4/2 és a 17/3 szív alakú peremű urna is.⁹⁴ A 9/2 pohárka megfelel a *Bónis* XVIII/46 és a *Schörgendorfer* 48/586 típusnak. A 9/7 edény a *Bónis* X/10 és a *Schörgendorfer* 28/357–58-hoz hasonló. Utóbbiak bevonású példányait a I. sz. végére – II. sz. elejére kelteznek.⁹⁵ A 14/1 váza alakú edény a *Bónis* XIV/16 típusba sorolható, bár azok valamennyien festettek vagy fényes bevonásúak. *Póczy* a II–III. sz. fordulóján Intercisában használt példányokat a késő-kelta és koracsászárkori temetkezésekből ismert típusok utódjának tekinti.

⁸¹ Kiss Á., i. m. 46., 6. kép.

⁸² Keszthely, Balatoni Múzeum Itsz.: 65.94.1.

⁸³ Menghin, O., i. m. 36., 1. kép.

⁸⁴ Bónis É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II. 20 (1942) XXXVIII. t. 5–6; Kerchler, H., i. m. 29–30., 4. típusábra.

⁸⁵ Pahič, S., ČZN 53 (1965) 117., II. t. 4.

⁸⁶ Tragau, K., AEM 18 (1895) 193. C. t. 8 a–g; Skrabar, V., MZK 36 (1906) 14–15., 9. kép; Fremersdorf, F., Germ 13 (1929) 56., 1. kép; Abramč, M., Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt. (Wien 1925) 157., 111. kép; Mikl, I., ČZN 53 (1965) 81., IV. t. 10.; Protase, D., Biblioteca de Arheologie 9 (1966) 118.; 37. kép 4. és 122., 40. kép 6; Dunapenteléről: MNM Itsz.: 66/906 414.

⁸⁷ Barkóczi L.–Bóna I.–Mócsy A., Pannónia

története. (Bp. 1963) 77.

⁸⁸ Stahelin, F., Die Schweiz in römischer Zeit.³ (Basel 1948) 552., 1. j.

⁸⁹ Ettlinger, E., Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa. (Basel 1952) XXIII. t. 1.; Stahelin, F., i. m. 552., 160. kép.

⁹⁰ Uo. 551.

⁹¹ Uo. 162–164. kép.: Iserables és Riddes.

⁹² Schörgendorfer, A., Die römische Keramik der Ostalpenländer. (Brünn–München–Wien 1942) 63., 43. t. 541.

⁹³ Kiss Á., i. m. 41.

⁹⁴ Bónis É., DissPann II. 20 (1942) V. t. 1/a, 2.

⁹⁵ Schörgendorfer, A., i. m. 39–40.

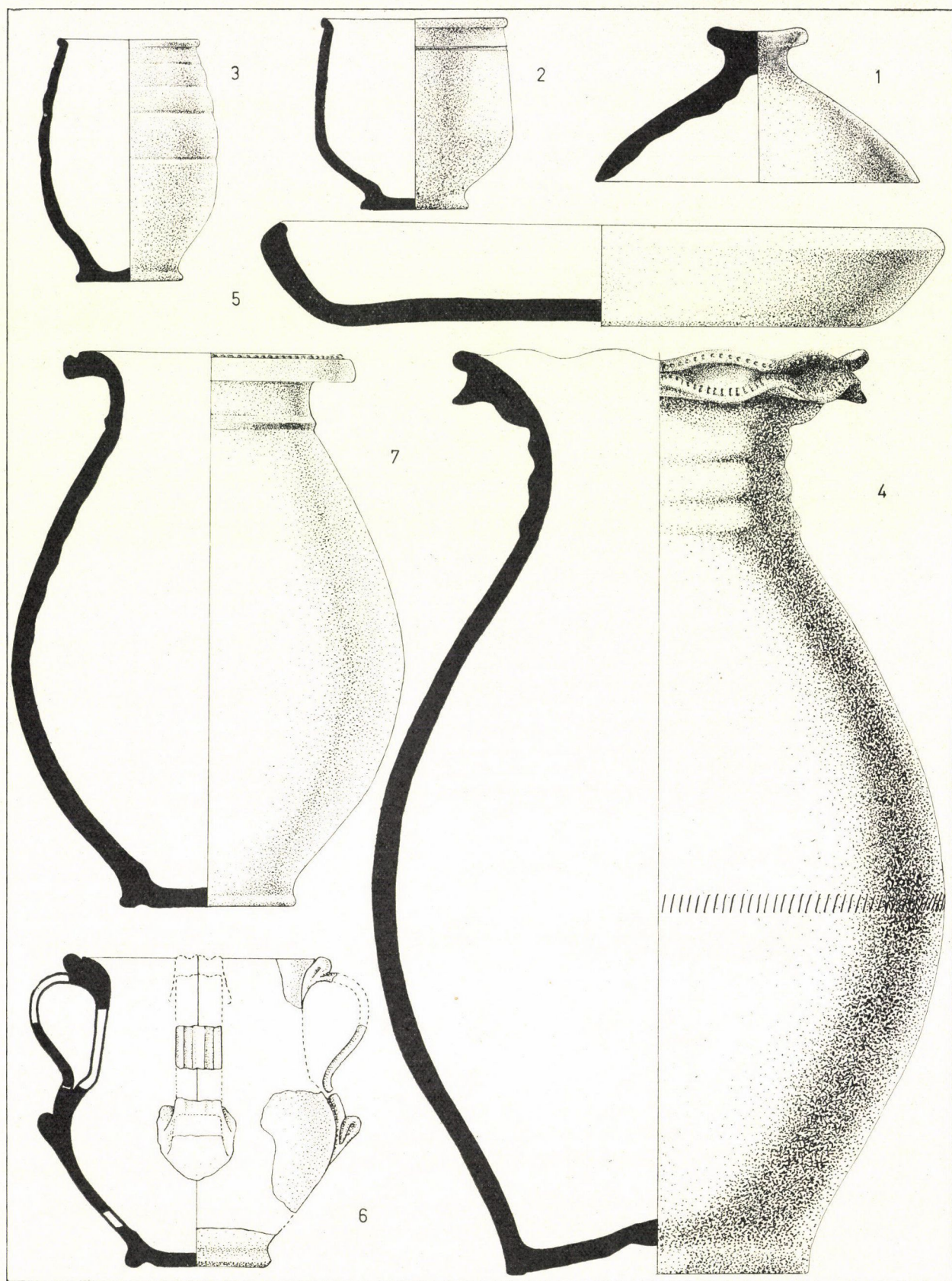
⁹⁶ Póczy K., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 51. 39. t. 33/a.

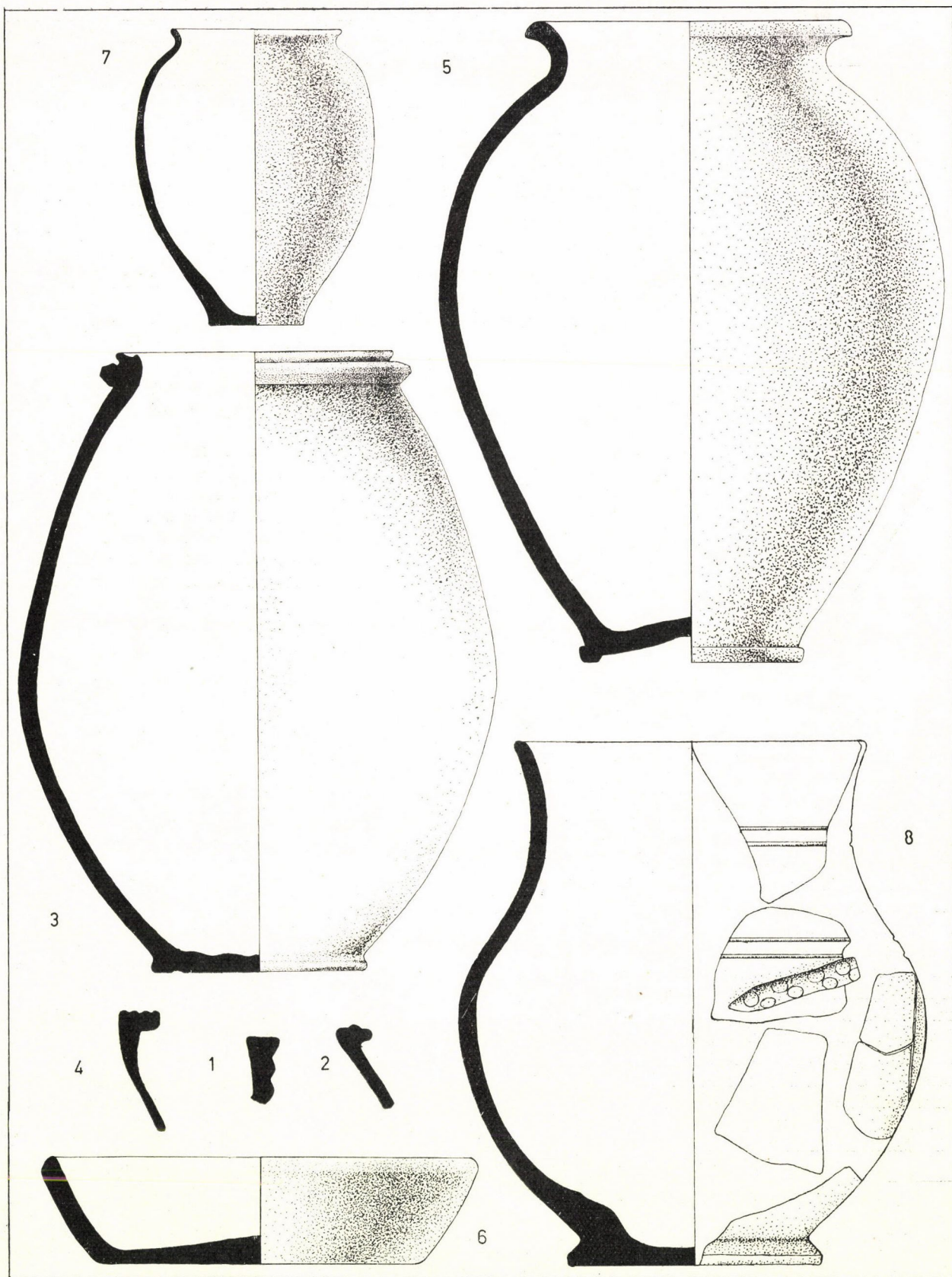
12. kép. Zalalövő. 1. 1. tumulus. — 2. 2. tumulus. — 3. 3. tumulus. — 4–5. 4. tumulus. — 6. 6. tumulus. — 7. 7. tumulus. — 8. 9. tumulus. — 9. 12. tumulus.
 Рис. 12. Залалёвё. 1. Курган № 1. — 2. Курган № 2. — 3. Курган № 3 — 4–5. Курган № 4. — 6. Курган № 6. — 7. Курган № 7. — 8. Курган № 9. — 9. Курган № 12.
 Fig. 12. Zalalövő. 1. Tumulus n° 1. — 2. Tumulus n° 2. — 3. Tumulus n° 3. — 4–5. Tumulus n° 4. — 6. Tumulus n° 6. — 7. Tumulus n° 7. — 8. Tumulus n° 9. — 9. Tumulus n° 12.

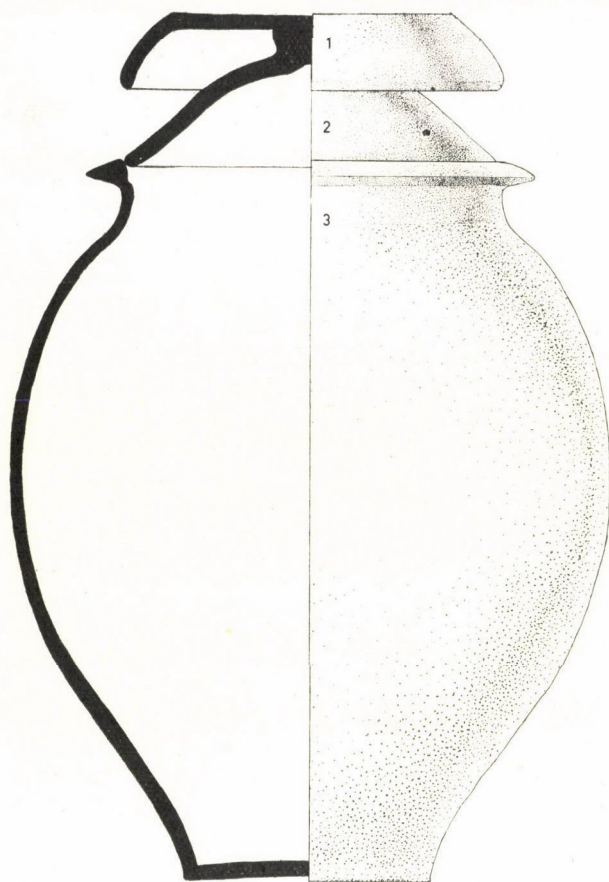
13. kép. Zalalövő. 1. 4. tumulus. — 2—5. 9. tumulus. — 6. 8. tumulus. — 7. 14. tumulus
 Рис. 13. Залалёвё. 1. Курган № 4. — 2—5. Курган № 9. — 6. Курган № 8. — 7. Курган № 14
 Fig. 13. Zalalövő. 1. Tumulus n° 4. — 2—5. Tumulus n° 9. — 6. Tumulus n° 8. — 7. Tumulus n° 14

14. kép. Zalalövő. 1. 4. tumulus. — 2. 8. tumulus. — 3. 9. tumulus. — 4. 13. tumulus. — 5—7. 16. tumulus. — 8. 18. tumulus
 Рис. 14. Залалёвё. 1. Курган № 4. — 2. Курган № 8. — 3. Курган № 9. — 4. Курган № 13. — 5—7. Курган № 16. — 8. Курган № 18
 Fig. 14. Zalalövő. 1. Tumulus n° 4. — 2. Tumulus n° 8. — 3. Tumulus n° 9. — 4. Tumulus n° 13. — 5—7. Tumulus n° 16. — 8. Tumulus n° 18

15. kép. Zalalövő. 17. tumulus
Рис. 15. Залалёвё. Курган № 17
Fig. 15. Zalalövő. Tumulus n° 17

A kerámiaanyag alapján, — a 18/2 edényt is figyelembe véve — a temetőrész halmait az I. sz. legvége, ill. a II. sz. eleje és a II. sz. vége közti időben emelték. Nem mond ennek ellent a *Vespasianus* érem sem, mely csak post quem keltezi a 8. tumulust. (Egyébként Zalalövőről a legkorábbi érem tudomásunk szerint *Claudius* idejéből való.)⁹⁷ A kerámiaanyag alapján meghatározott időre datálja a temetőrész a temetkezési rítus is. Az urnás temetkezés a II. sz.-ban háttérbe szorul,⁹⁸ a feltárt halmokban pedig csak két urnás sírt találtunk. A legkorábbi imbrexvezetékű sírt a II. sz. elejére keltezik.⁹⁹ Sági is II. századnak tartja a zalalövői tumulusokat.¹⁰⁰

A feltárt tumulusok alacsony száma és a hosszú ideig tartó használat feltételezhetővé teszi, hogy

a társadalom egy-egy kisebb közösségének külön temetőrészei voltak, ill. annak tagjai egymás mellé temetkeztek. Egy vagy több ilyen közösség (család) egymás utáni nemzedékeit temethették az általunk feltárt halmok alá.

A leletanyag alapján az ide temetkezők etnikumát nem határozhatjuk meg. A tumulusba temetkezés szokásának elterjedését és a tumulusok alá temetkezők etnikumát illetően különbözőek a fel-fogások. A nyílt kérdések legújabb összefoglalását *Kerchler* adja.¹⁰¹ Tekintve, hogy nincs meg a szerves kapcsolat a koravaskori és a kora-császárkori tumulusok között — kivételt csak a szkíta hatásokat mutató kustánfalvi XI. tumulus képez¹⁰² — csak a romanizációval terjedhetett el újra ez a szokás. Az első halomsírok az I. sz. közepén Carnuntum környékén jelennek meg, majd Nyugat-Pannoniában és végül a II. sz. elején Kelet-Pannoniában honosodik meg a halmok építése. De nem római városlakók nyugszanak e halmok alatt, mert éppen a városok környékén nem találunk tumulusokat. Bár a temetkezési szokások többsége római eredetű és csak az áldozatul mellékelt hús (Zalalövőn ezzel nem találkozunk) tekinthető helyi hagyománynak,¹⁰³ a sírok szegénysége, és a tény, hogy a centrumtól távol találkozunk a halomsírokkal, arra mutat, hogy ez az őslakosság¹⁰⁴ temetkezési szokása. A *Julius-Claudius-dinasztia* alatt alapított városok jelölik ki a Carnuntumba vezető utat (Emona, Celeia, Savaria, Scarbantia), melynek legkésőbb az I. sz. közepén meg kellett már lenni.¹⁰⁵ Ez az út áthaladt Zalalövőn is, tehát Zalalövő őslakos népességét közvetlenül érthették a D-i hatások. Zalalövő a bojsok szállásterületének peremén¹⁰⁶ vagy határán¹⁰⁷ helyezkedik el. Carnuntum környékén is elsősorban a terméketlenebb vidékekre szorultak vissza az illír carnok.¹⁰⁸ Ezt figyelhetjük meg Zala megyében is. Észak-Zala mély völgyekkel erősen szabdaltd, dombos, a környező területekkel kevés kapcsolatot fenntartó területén csak Zalaegerszegről (Andráshida, Pózva) és Zalaszentgrótról ismerünk kelta lelőhelyet. A termékenyebb Dél-Zalát sűrűbben szállták meg a kelták (Dióskál, Felsőrajk, Galambok, Lisszentadorján, Magyarszerdahely, Nagykanizsa, Nagyréce, Oltárc). Veterán telepítés Zala megye területén nem volt, így az őslakosság régi életformáival maradt meg a területen.¹⁰⁹ Az idegenek és ezzel együtt a romanizáció csak az átmenő utak mentén keletkezett kisebb településeken figyelhető meg. Közös térképre rajzolva a kelta lelőhelyeket, a borostyánutat, mely Alsó-lendva környékén kelt át a Murán, a Kerka völgyé-

⁹⁷ A Balatoni Múzeum-Egyesület 42/1904 sz. gyűjtő-íve.

⁹⁸ Bónis É., FA 12 (1960) 99.

⁹⁹ Nagy L., i. m. 467. — Az Aranyhegyi patakmenti I. század végi II. század eleji temetőben találták.

¹⁰⁰ Sági K., ArchÉrt 1943. 134.

¹⁰¹ Kerchler, H., i. m. 50–52.

¹⁰² Hunyady I., Die Kelten im Karpatenbecken. Diss Pann II. 18 (1944) 148.

¹⁰³ Kerchler, H., i. m. 49.

¹⁰⁴ Barb, A., VSz 5 (1938) 231.; Sági K., SSz 9 (1955) 44.; Bónis É., FA 9 (1957) 78.; Mócsy A., PWRE 719.

¹⁰⁵ Alföldi A., SZ 70 (1936) 16.; Graf A., i. m. 68.

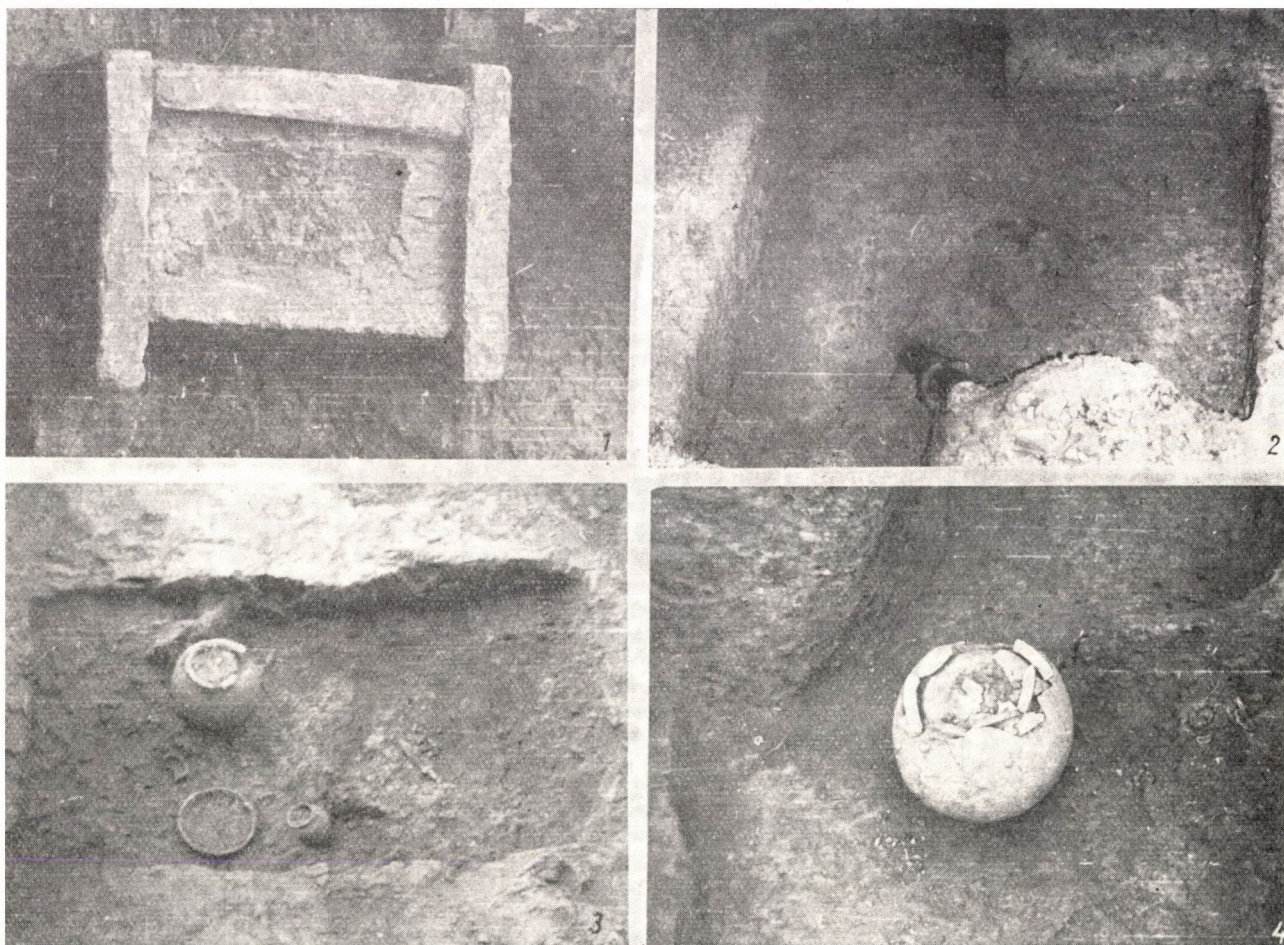
¹⁰⁶ Pahiš, S., AV 11–12 (1960–61) 113.; Mócsy A., PWRE 531.2. kép.

¹⁰⁷ Sági Károly feltételezi, hogy a Zala folyó volt a boi civitas déli határa [SSz 9 (1955) 48.].

¹⁰⁸ Uo. 46.

¹⁰⁹ Mócsy A., FA 9 (1957) 88.

16. kép. Zalalövő 1. A 8. tumulus téglasírja. — 2. A 9. tumulus sírjába vezető imbrex cső. — 3. A 16. tumulus sírja. — 4. A 17. tumulus urnasírja

Рис. 16. Залалёвё. 1. Погребение в кирпичном сооружении кургана № 8. — 2. Труба имбрекс, ведущая в погребение кургана № 9. — 3. Захорение кургана № 16. — 4. Урновое захоронение кургана № 17

Fig. 16. Zalalövő. 1. La tombe de brique du tumulus n° 8. — 2. Le tuyau imbrex conduisant dans la tombe du tumulus n° 9. — 3. La tombe du tumulus n° 16. — 4. La tombe à urne du tumulus n° 17

ben haladt Zalabaksáig, majd onnan a mai úton Zalalövőig, ill. a belőle kiágazó Ny—K irányú utakat,¹¹⁰ feltételezve egy kiágazást Zalalövőnél is, a Zala-völgy *vicus*-települései¹¹¹ és a kedvezőbb természeti viszonyok alapján, továbbá a római sírköveket és a tumulusokat, jól megfigyelhető, hogy Dél-Zalában nincsenek tumulusok, ill. tumulusokat csak az utak mentén találunk (17. kép).

Az 1968-ban feltárt halmok ugyan legkorábban az I. sz. legvégén keletkeztek, feltételezhető, hogy a korábban feltárt vagy az idők folyamán elpusztult tumulusok közt még az I. sz. közepén építettek is voltak. A temetkezést ezen a helyen a II. sz. végén hagyták abba, amikor egész Pannoniában megszűnt a halottak halomsírba temetése, és dívatba jött a csontvázas temetkezés.

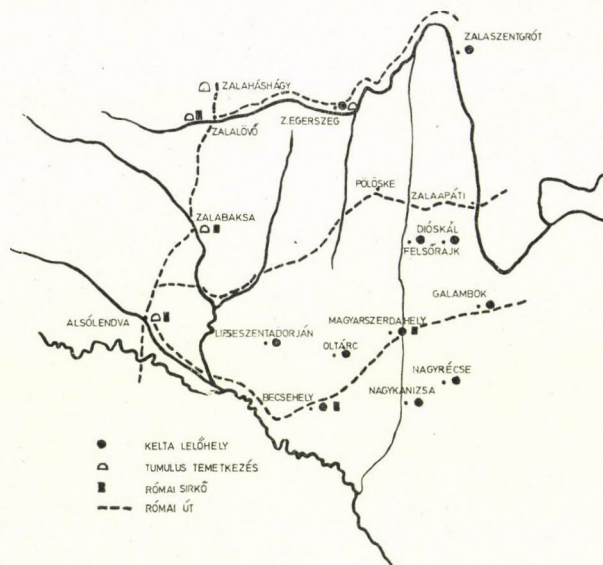
Müller Róbert

¹¹⁰ Uo. 87—88.

¹¹¹ Jelentés a Zala-völgyben 1965-ben végzett terep-

bejárásról. A Zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattára: 180. sz.

17. kép. A Zala megyei kelta lelőhelyek, római sírkövek, császárkori tumulusok és utak

Рис. 17. Кельтские местонахождения, римские стелы, курганы и дороги эпохи Цезаря, расположенные в ком. Зала

Fig. 17. Les sites celtiques, les stèles romaines, les tumuli et routes de l'époque impériale du comitat de Zala

DIE HÜGELGRABER AUS DER KAISERZEIT IN ZALALÖVŐ

Auszug

Der Autor unternahm im Juli 1968 Grabungen im sogenannten Tassy-Wald in Zalalövő (Komitat Zala). Dabei wurden 19 Hügelgräber aus der frühen Kaiserzeit untersucht. Diese Hügelgräber gehören zu jener Gruppe, die F. E. von Sacken im Jahre 1853 erschloß. Von Sacken zählte damals noch 249 Hügelgräber; János Sági berichtete im Jahre 1905 von „mehr als 100 Hügelgräber“; 1968 gab es nur noch 20 Gräber, von denen eines von der örtlichen Bevölkerung in den vorhergehenden Jahren untersucht worden war. Die 1968 erschlossenen Hügelgräber können im großen und ganzen mit jenen identifiziert werden, die auf der von Sacken angefertigten Graberkarte aufscheinen.

Die verschiedenen großen Hügelgräber reihen sich in W—O-Richtung, usw. am Ostende in einer Reihe und am Westende fächerartig in drei Reihen. Als Folge der starken S—N Unterwaschung wurde ein Teil der Hügelgräber deformiert. Da sich unter der dünnen Humusschicht eine homogene gelbe Lehmschicht befindet, konnte die aus der Römerzeit stammende Oberschicht in den meisten Fällen nicht nachgewiesen werden.

In diesen Hügelgräbern wurden die Toten nach verschiedenen Riten beerdigt. Dromosbauten, wie sie von Sacken erschlossen worden waren, wurden nicht gefunden (er untersuchte die Gräber anderer Totenhügel). Am häufigsten kommen Brandschüttungsbestattungen vor (1., 5., 6., 13., 14. und 18. Hügelgrab). Die Toten wurden auf der gemeinsamen Brandstätte des Friedhofes verbrannt und ihre Asche mit einem Teil des Scheiterhaufens beerdigt. Außer den verkalkten Knochen wurden Asche und Holzkohle in den Gräbern gefunden.

In drei Gräbern wurden die Aschen besonders aufbewahrt. Im 3. und 8. Hügelgrab wurden Überreste des Toten in einem Behälter aus Ziegeln, und im 7. Hügelgrab in einem Behälter aus Tegula entdeckt. Die drei Hügelgräber waren bereits geplündert. Asche und Holzkohle wurden auch außerhalb der Ziegelbehälter gefunden, was jedoch nicht nur auf die Plünderung zurückzuführen ist.

Auch Urnenbestattung konnte nachgewiesen werden. Im 4. Hügelgrab wurde die Asche in zwei Urnen und im 17. Hügelgrab in einer großen Urne aufbewahrt. Um die Urnen herum konnte ein formloser Fleck aus 1—2 cm dicken roten Brandresten festgestellt werden, wobei jedoch nur ein Teil dieser Schicht von Asche und Holzkohle bedeckt war und es den Anschein hatte, als habe man die Überreste eines Scheiterhaufens von der Oberfläche entfernt. Der Autor hält es für möglich, daß die Toten hier an Ort und Stelle verbrannt wurden; allerdings muß gesagt werden, daß die vorgefundene Menge an Asche und Holzkohle sehr viel weniger ist als der Rest eines Scheiterhaufens für die Verbrennung eines Menschen. Vielleicht wurde in diesen Fällen nur die Grabstätte ausgebrannt?

Es gilt als erwiesen, daß die Toten im 9. und 16. Hügelgrab auf dem Verbrennungsplatz verbrannt wurden. Der Scheiterhaufen wurde auf einer 20—25 cm tiefen rechteckigen W—O Grube errichtet und der Tote liegend oder sitzend daraufgelegt. Nach Abbrennen des Scheiterhaufens fiel die Glut in die Grube und brannte ihre Wände 1—2 cm tief aus. Im 9. Hügelgrab wurden die Gefäße für Speise und Trank auch auf den Scheiterhaufen gelegt, während im 16. Hügelgrab die Gefäße nach Erlöschen des Scheiterhaufens in das Grab gelangten. Das 9. Hügelgrab weist eine aus Hohlziegeln gebaute Röhre auf, die von der Oberfläche in das Grab führt.

Die Untersuchung der Holzkohle ergab, daß es sich mit einer Ausnahme um die Überreste von Eichenholz handelt. Die überraschend große Menge an Holzkohle und die Ausmaße der Reststücke lassen den Schluß zu, daß ein vollständiges Verkohlen des Scheiterhaufens nicht abgewartet, sondern das Feuer mit Wein oder Wasser gelöscht wurde.

Die Beigaben sind ziemlich ärmlich. Schmuckstücke waren überhaupt nicht vorhanden, auch keine Eisennägel wurden gefunden und nur in zwei Gräbern lag Metall usw. je ein Messer aus Eisen. Im 9. Grab war der spitze

Gegenstand aus Eisen höchstwahrscheinlich wegen seiner Zauberkraft gegen böse Geister beigelegt worden: er befand sich mit der Spitze nach oben in einem kleinen Gefäß. Das Grab stand ja durch das Hohlziegelrohr mit der Außenwelt direkt in Verbindung.

Nur drei Münzen wurden gefunden; alle waren stark verbrannt. Nur die Münze aus dem 8. Hügelgrab konnte identifiziert werden: es handelt sich um eine Vespasian- oder Titus-Münze, die das Grab jedoch nur *post quem* datiert.

Das meiste Keramikmaterial besteht aus Bruchstücken, die nicht ergänzt werden können. Die in den Scheiterhaufenresten gefundenen, nicht zu ergänzenden Bruchstücke gelangten in das Grab, in dem die Knochen des verbrannten Toten und nur der mittlere Teil des Scheiterhaufens beerdigt wurden. Die auf dem Scheiterhaufen befindlichen Gefäße zerbrachen beim Einsturz des Haufens und in das Grab wurden nur einige Scherben gelegt, die fast durchwegs Merkmale einer zweiten Durchbrennung aufweisen. In den Scheiterhaufenresten von Bustum-Gräbern kamen hingegen nur ganze oder zusammensetzbare Gefäßteile zum Vorschein. Im 7. und 8. bzw. 5. und 14. Hügelgrab wurden deshalb zu einem Gefäß gehörende Scherben gefunden. Die Toten in diesen Gräbern wurden wahrscheinlich nacheinander auf dem Verbrennungsplatz verbrannt. Außerdem fand man auch in der Erde der Hügel Keramikscherben; dafür muß es eine andere Erklärung geben.

Die im 8. Hügelgrab gefundenen Bruchstücke eines dreihenkeligen Gefäßes und die Reste eines mit einer plastischen Schlange verzierten Gefäßes aus dem 18. Grab waren höchstwahrscheinlich kultische Gefäße und gelangten als Opfergabe an die Götter der Unterwelt auf den Scheiterhaufen. Damit könnte auch das Vorhandensein der Tonscherben in der Hügel Erde erklärt werden.

Bei den Keramikfunden handelt es sich um gewöhnliche Ausbrennungen ohne die charakteristischen Merkmale der Urbevölkerung. Terra sigillata kam nicht zum Vorschein. Nur von einigen Gegenständen kann mit Bestimmtheit gesagt werden, daß sie von außen nach Zalalövö gelangt waren, so z. B. von den oben erwähnten

zwei Kultgefäßen und von dem im 9. Hügelgrab gefundenen vasenartigen Gefäß mit gewelltem Rand. Mit Schlangen verzierte Gefäße sind zur Genüge aus Pannonien bekannt und werden allgemein zum Mithras-Kult gezählt. Sie stammen aus dem Ende des II. Jahrhunderts oder später. Jedoch auf Grund der in der Schweiz entdeckten, mit dem Sabazius-Kult zusammenhängenden Analogien muß von diesem Gefäß nicht unbedingt auf die Entstehung der Hügelgräber nach der 2. Hälfte des II. Jahrhunderts geschlossen werden.

Unter Beachtung sämtlicher Keramikfunde können die 1968 erschlossenen Hügelgräber in den Zeitraum zwischen dem Ausgang des I. Jahrhunderts bzw. Beginn des II. Jahrhunderts und Ende des II. Jahrhunderts verlegt werden.

Die geringe Zahl der Totenhügel in der Grabstätte und ihre Benutzung durch mehrere Generationen lassen den Autor den Schluß ziehen, daß es sich hier um Grabstätten kleinerer Gemeinschaften handelte. Aufeinander folgende Generationen einer oder mehrerer Familien wurden hier bestattet, wobei sich der Ritus von jenem unterscheidet, der bei den im vorigen Jahrhundert erschlossenen Hügelgräbern nachgewiesen werden konnte. Dieser Unterschied kann zeitliche aber auch gesellschaftliche Gründe haben.

Die Funde und der Ritus genügen nicht, um das Glaubensbild der Toten in den Hügelgräbern von Zalalövö genau festzustellen. Auf Grund der Verbreitung der Hügelgräberstätten kann jedoch gesagt werden, daß es sich hier um den Bestattungsritus der Urbewohner Pannoniens gehandelt haben könnte, der jedoch nicht aus den lokalen Bräuchen abgeleitet werden kann, sondern aus dem Süden hierher gelangt war. Zalalövö liegt auf der alten Straße zwischen Poetovio und Carnuntum, und auch die übrigen bekannten Totenhügel aus der frühen Kaiserzeit im Komitat Zala liegen entlang der römischen Straße.

In diesem Abschnitt der Gräberstätte und wahrscheinlich auch in den übrigen Teilen hörte die Bestattung Ende des II. Jahrhunderts auf, als in ganz Pannonien die Sitte der Körperbeerdigung aufkam.

R. Müller

SOPRON KÖZÉPKORI VÁROSFALAI III.

Az előző ásatási jelentésekben (ArchÉrt. 94. 1967; 95. 1968) a világháborús pusztítások során súlyosan sérült Lenin körút–Várkerület házai mögött szabaddá váló városfalak kutatásáról számoltam be. A város másik oldalán a Ny-felé néző városfalaknak eddig csak egy kisebb szakaszát vizsgálhattuk meg, miután itt nagyobb arányú helyreállítási munkák eddig nem folytak. Az újkori beépítés helyzete miatt az ásatást csak a középső városfal belső oldalán, valamint mögötte végezhettem el, itt viszont a rendelkezésre álló területen abban a sávban is, amelyet máshol már a legbelső városfalig kiterjedő beépítés teljesen elfed. Az ásatás közben sor kerülhetett egy későközépkori kút feltárására is, mely XV–XVI. sz.-i kerámiák és üvegek néhány jellegzetes példányát is megőrizte.

A nyugati városfal

Az 1965-ben végzett ásatás előtt ezen az oldalon a középkori városfalaknak csak nagyon csekély maradványai voltak ismertek. A legbelső városfal itt már teljesen hiányzott. Feltételezték ugyan, hogy maradványait rejtik a Templom u. 16., 18. sz. házak kert felőli homlokzatai és a 14. sz. ház udvarvégi támfala (mely 1963-ban leomlott), de a kutatás során kiderült, hogy e legbelső városfalból a térképszelvényünkre eső szakaszon semmi sem maradt (3. kép). Eredeti vonala ugyanis a feltételezettnél kijebb keresendő, mert a bástyakeretek középvezetékében húzódott — tehát itt is ugyanúgy a sánc gerincén, mint a város másik oldalán. (Ellenkező esetben itt a felső falszoros indokolatlanul kiszélesedett volna!) Helye nagyjából megállapítható az Esterházy-ház és szomszédjának — Templom u. 2., 4. sz. — XVIII. sz.-ban készült alaprajzáról,¹ ezt a vonalat vettük alapul a IV. térképszelvényen meghosszabbítva. A falból az ásatás során sem került elő alapozás-

maradvány — talán csak a felső réteg alján mutató kevert földréteg és kövek utalnak rá —, mert itt is, ugyanúgy mint ma is álló maradványainál, nagyon magasan alapozhatták, alig a sánc földjébe mélyítve.² Az evangélikus templom területén már 1782-ben lebontották,³ s ezt rövidesen követhette mindkét oldalon a további bontás.

A középső városfal elbontása valamivel később kezdődött, napjainkra e szakaszon végül csak a 23. sz. faltorony maradt a városfal csatlakozó rövidebb részével. Eredeti helyzete É-felé az ásatás során feltárt 22 m hosszú szakaszával és az 1831-es város térkép egyik részletrajzának vizsgálatával pontosan meghatározható, a legkülső városfallal együtt. A templom építéskor ugyanis a falakon keresztül átjárót létesítettek, de kétoldalt a 25–26. sz. torony még megmaradt, ezeket a külső fallal együtt még ábrázolják⁴ (2. kép). E helyzetet jelöltük a térképszelvényen is. A nagyobbarányú bontás valószínűleg a bérházépítésekkel következett be a század második felében.

Templom u. 14. sz.

Midőn 1963-ban a Templom u. 14. sz. ház udvarának végén a támfal nagy része ledőlt, már felmerült a gondolat, hogy a támfal mögött láthatóvá vált középkori falsík (5. kép) szerepét és korát tisztázni kellene. Az 1965-ös ásatás során rögtön kiderült, hogy ez városfal nem lehet és ezért terjesztettem ki az ásatást Ny-felé az udvarsínt mögött 6 m-rel emelkedő bástyakeretre.⁵ (Az udvarban sajnos ásatásra az itt folyó építkezés miatt hely nem volt.) A feltárás során az újkori kertfeltöltés alatt a Ny-i szakaszon 1,6–1,7 m mélyen érték el a törmelékkel vegyes, XVII. sz. második felére jellemző cserépanyaggal meghatározható réteget (fajánsz tányértöredék; rézveretes és csontdíszes kés a XVI. sz.-ból⁶ — 11. kép). Alatta kemény

¹ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei. (Bp. 1956) 213. kép. A városfal itt ábrázolt helyzetének továbbvitésével megállapítható, hogy ma már egyedül a Templom u. 6. sz. ház végében sejthetünk még belső városfal maradványokat, tehát egy eddig figyelmen kívül hagyott épületnél.

² Holl I., ArchÉrt 95 (1968) 194–195., hasonló magasan fekvő falalapozás maradt meg.

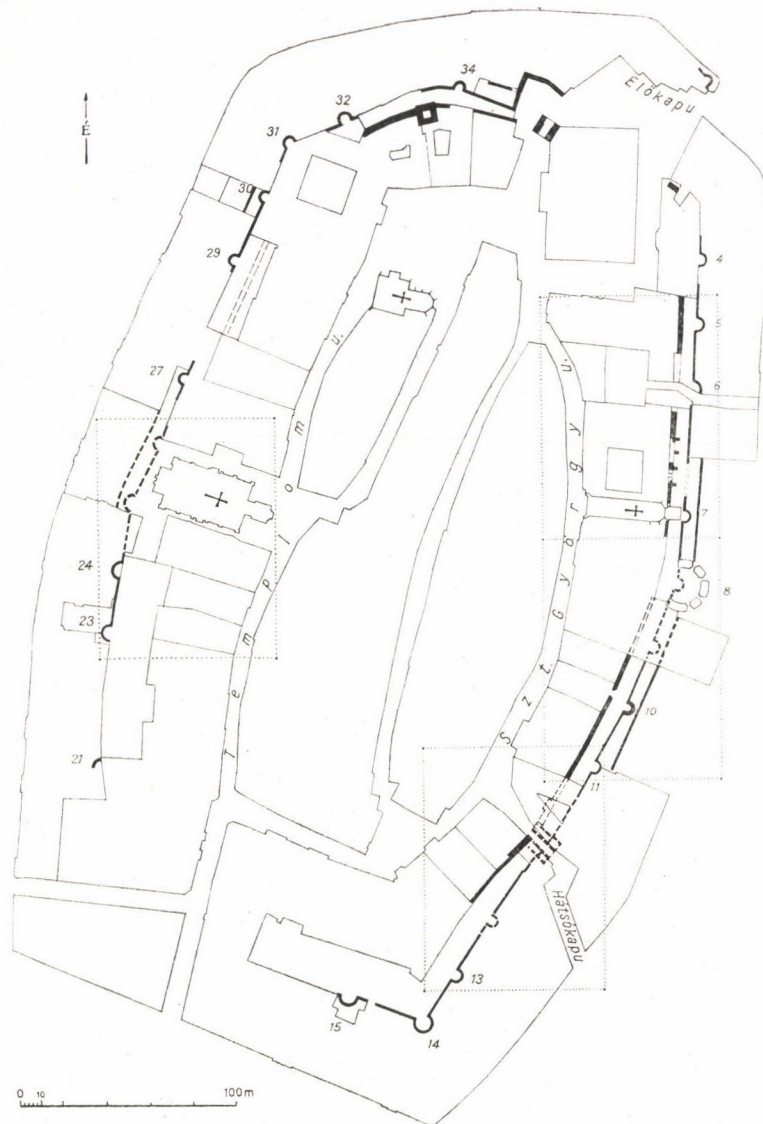
³ Csatkai E., i. m. 288.

⁴ Sopron, All. Levéltár, Sv. T. 38. Hasenauer M. csatornázási részletrajza.

⁵ Az ásatás közben a sánc itteni szakaszának csak legfelső részét vágtam át (4. kép), miután kezdettől javasoltam, hogy a sánc megismerését külön ásatás tűzze ki céljául. Ezt Tomka Péter végezte el 1967-ben. Tomka P., ArchÉrt 95 (1968). 135.

⁶ A kés talán még a XVI. sz.-ra tehető. Hossza 17,5 cm, nyelét elől 6 csontgyűrű, mögötte hétszögletűre hajlított rézlemez borítás díszíti, geometrikus bekarcolt mintákkal (Sopron, Múzeum). — Hasonló megoldású kést talált Sőregi János (A Debreceni Déri Múz. Évk. 1943–1947. 13) Panyolán, Kecskemét környéki falvak-

1. kép. Sopron, a Belváros középkori városfalai
 Рис. 1. Шопрон, средневековые городские стены Внутреннего города
 Fig. 1. Sopron, les murs médiévaux de l'enceinte du Quartier Central

csillámos kövekből álló törmelékréteg húzódtott. Alján vékony csíkban habarcs-törmelék jelezte a felső falszoros itteni szintjét: ez ugyanúgy, mint a város más pontjain, befelé ferdén felemelkedett. A szint alatt ez esetben már nem találtuk meg a XIV–XV. sz.-i leletekkel máshol általában jelentkező középkori feltöltődést, hanem a sánc maradványa és a középkori városfal belső lábazata jelentkezett (4. képen az 5. réteg). Ez tehát azt mutatja, hogy e szakaszon a falszoros szokásos későközépkori feltöltődése nem történt meg, de a városfal koronáját sem emelték meg olyan módon ráfalazással, mint a város K-i oldalán.

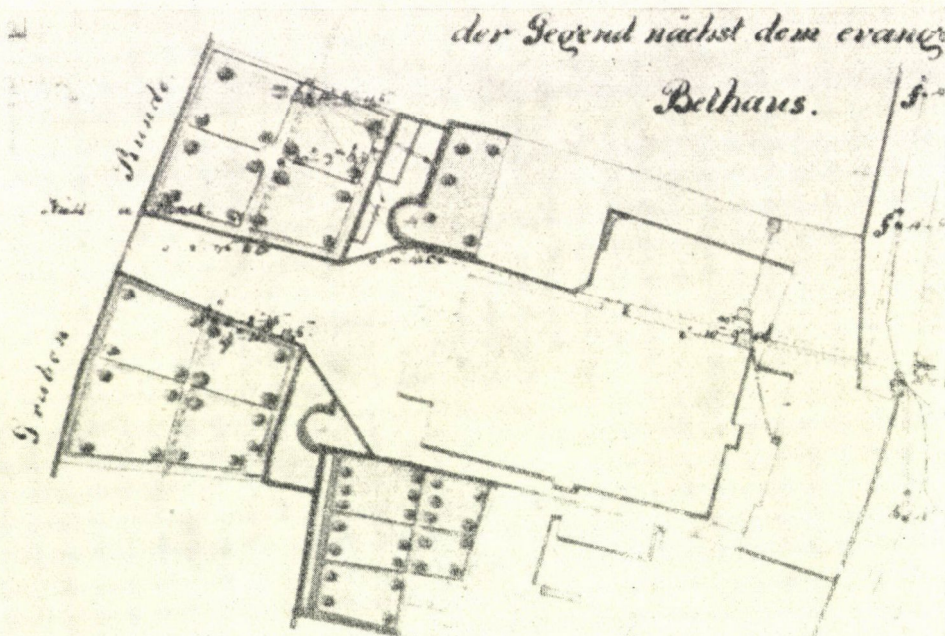
A tűzfal teljes hosszában megtaláltuk a közép-

kori középső városfal belső falsíkját, illetve a 24. sz. falatorny két sarkát. A torony már a Színház u. 24. sz. ház épületébe beépítve nagyrészt megsemmisült, de a pincében csekély maradványai máig láthatóak! A városfal eredeti mellvéd-fala a tűzfal alatt még megvan (II. periódus: XIII. sz. vége – 1339), de fölötté eredeti pártázata és lőrésai e szakaszon már hiányzanak. A XVII. századi réteg alatt fekvő kőtörmelék ennek lebontásából származhat, mert a IV. periódusban már új téglapártázatot építettek helyére (7. kép). Ennek megoldása nagyon hasonlít azokhoz, melyek a IV. periódusban a Hátsókapu 2. sz. ház mögötti falszorosban⁷ készültek: ugyanúgy minden második

ban pedig Szabó Kálmán [Az alföldi magyar nép művelődési emlékei. (Bp. 1938) 113; 531, 533, 545–546. kép.] Korukat a XV–XVI. századra teszi.

⁷ Holl I., Arch Ért94 (1967) 158., felső jobb oldali rajz. A felhasznált téglák mérete (25×12×5 cm) is megegyezik.

2. kép. Az 1831-es várostérkép részletrajza a még álló városfalakkal és tornyokkal. (Sopron, Levéltár)
 Рис. 2. Деталь плана города 1831 года с еще возвышающимися городскими стенами и башнями. (Шопрон, Гос. Архив)
 Fig. 2. Détail de la carte de la ville, datant de 1831, avec les murs d'enceinte et les tours encore existantes (Sopron, Archives)

pártázat közepét látták el téglából kiképzett lőrészekkel. (A pártázatok szélessége azonban szabálytalanabb méretű, a közök pedig keskenyebbek.) Később, az V. periódusban (XVII. sz.⁸) a pártázatok közeit itt is elfalazzák, de ellentétben a Hátsókapunál megfigyelt helyzettel, nem mindegyikbe készítették új lőrést. Csak egyikben volt itt homokkő lapból faragott kulcslyuk alakú réskeret.

A falszoros Ny-i szélén a későközépkori városfal lábazata mellett az ehhez tartozó építési réteg (4. réteg) betöltéséből néhány szürke redukált égetésű osztrák típusú kerámiatöredék került elő. (Csekély maradványaik pontosabb kormeghatározást nem tesznek lehetővé, de a XIV. sz. elejei építkezésnek nem mondanak ellen.) E réteg mellett nagyobb kövekből habarcsba rakott fal 1,10 m vastag maradványa húzódik, majd ezen belül a sánc pusztulásához tartozó barnásfekete, vörös és fekete földréteg (5–6.) emelkedik K felé, folytatódva a sánc égővörös színű rétegével. (Sem a sáncból, sem az előtte fekvő feltöltődésből nem került elő rómainál későbbi cserépanyag ekkor.)

A rétegek helyzete, egyezésük a város más pontjain megfigyelt rétegződéssel azonban már megad-

ják e belső falmaradvány relatív kronológiáját: ezt tekinthetjük a középkori városfalak I. periódusának. Építése már az ispáni vár gerendavázás földsáncának pusztulása után történt, mert a vörösbarna égett földréteg lemosódott csíkja fölött építették belső kiugró falsíkját (6. kép). A fal használatának végső idejét viszont a római városfal újjáépítése határozza meg, mikor már e korábbi falra nem volt szükség, sőt annak helyzete a felső falszoros használatát is lehetetlenné tette volna (1297–1339). Építésének valószínűsíthető legkésőbbi kora 1277, amikor az ispáni várból várossá váló Sopron polgárai a királytól a megyei dézsmahuszádot a (római) városfalak kijavítására: „pro reparatione castris” újra megkapták. E bevétel mértéke, mint később kitűnt, igazán nagyarányú építkezést még nem tett lehetővé (ezért is kellett utóbb a királyi adományt megváltoztatni).⁹

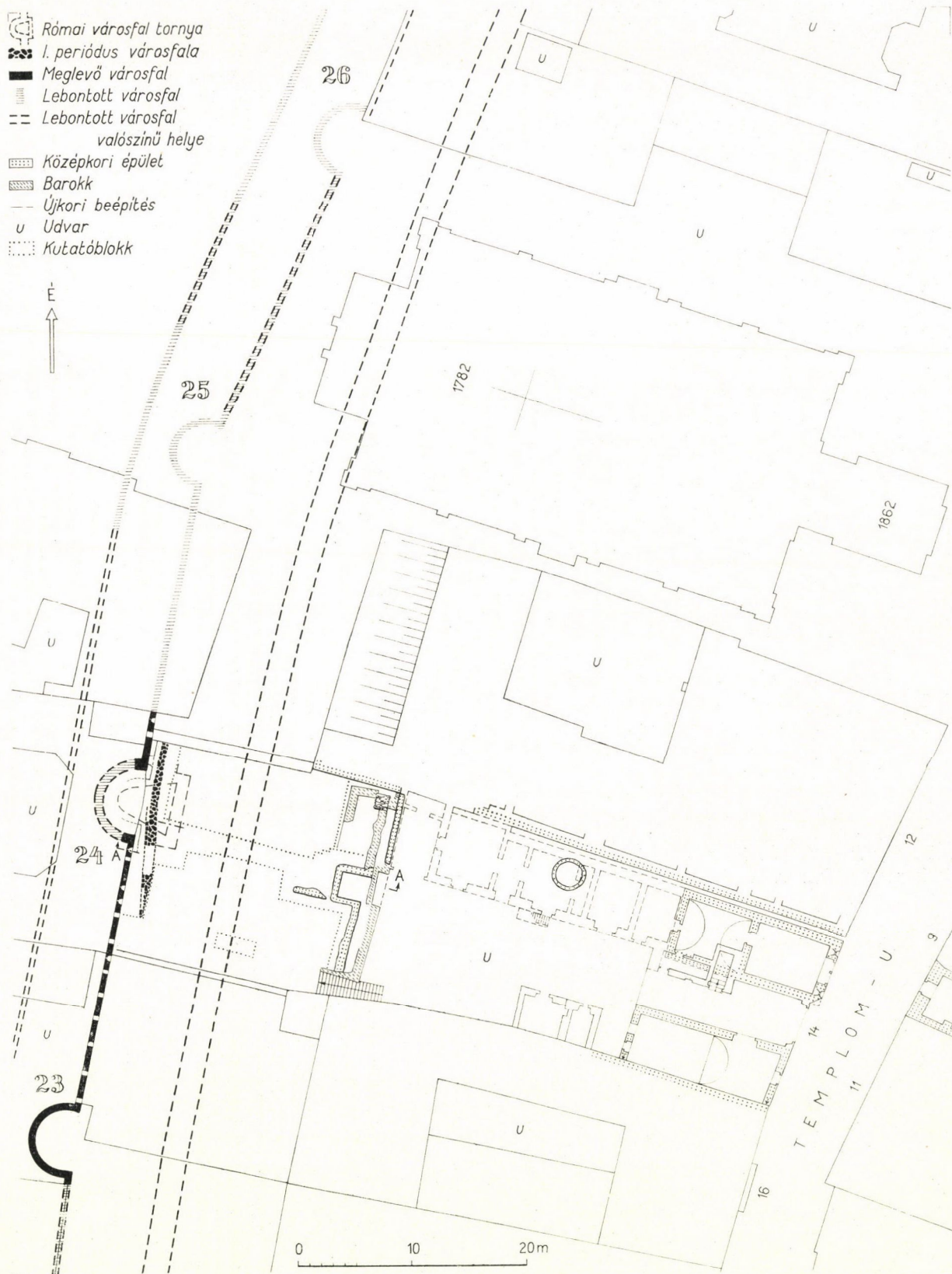
Az I. periódus falát 16 m hosszúságban bontottuk ki (10. kép). Vonala nem mindenütt párhuzamos a római-későközépkori városfallal, hanem D felé kissé befelé hajlik (3. kép). Beugró alapozása kisebb, felmenő falának maradványa közepes és nagyobb tört kövekből készült, a belső oldalon

⁸ Holl I., ArchÉrt 95 (1969) 193.

⁹ Azért ez a legkésőbbi időpont, mert a gabonadézmát már IV. László elődei átengedték „régteől a mi soproni várunk fenntartására: „pro conservacione Castris nostri Supruniensis” (AUO. IV. 381) és a király csak megújítja ezt. De ez a kiváltságlevél említi először

indokként a falak „régie elhasználódását és töréseit” és „e törések kijavítására” szánja az adományt, tehát a római városfal kijavításának szükségessége 1277-ben merült fel. Az igazi renoválás csak 1297-től indult. Holl I.—Nováki Gy.—Sz. Póczy K., ArchÉrt 89 (1962) 63–64.

3. kép. IV. térképszelvény az ásatás helyszínrajzával
 Рис. 3. IV-ый сектор карты с планом раскопок
 Fig. 3. IVe Secteur de la carte IV, avec le levé de plan des fouilles

szabálytalan rakással (6–7. kép). Külső oldala egyenes falsíkot mutat (É felé a falsíkot elbontották a későbbi városfal miatt). Ilyen, az I. periódushoz tartozó városfalat ezenkívül eddig három helyen lehetett megfigyelni: a Hátsókapu 2. sz. ház kertjében 3,5 m magas maradványa húzódik,¹⁰ a Szt. György utcai szakaszon a 10. sz. toronytól É-ra és a 11. sz. torony mellett alacsonyabb falcsomkja volt látható,¹¹ a 11. sz. torony belsejében pedig szögben előreugró kiképzését figyelték meg.¹² Valamennyi esetben megállapítható, hogy ezt a falat közvetlenül a római városfal csomkjára építették, *de annak belső oldalán*, így külső falsíkja 1,8 m-rel beljebb húzódott, mint az eredeti római falsík. A római *toronyoknál nem követték ezek alaprajzát* és így a beljebb húzódó új fal ezeknél tulajdonképpen a földfeltöltésen ül. Ez a helyzet a 24. sz. faltorony esetében is (7. kép), ahol a torony római falmaradványának tetejét már a 6. réteg alatt találtam meg, mellette (a torony beleszejében) kőtörmelékréteg húzódik.

A telek beépítése

A bástyakert belső oldalán kutatóárkunk a sánc égett földjének felső részét vágta át. K felé a leomlott újkori támfal mögött a modern udvarszint fölött 1,6 m-rel magasabban alapozott 0,5 m vastag későközépkori kőfalakat találtunk (9. kép). Jellemző rájuk az, hogy minél nyugatabbra állnak, alapozásuk annál magasabban húzódik. (Így a közülük legnyugatabbra fekvő KNy-i irányú falcsomkot már a sánc földjének tetején találtuk.) A falmaradványok helyzete pontos alaprajzi rekonstrukciót nem tesz lehetővé, de az megállapítható, hogy – talán két – egykor itt álló épülethez tartoztak. Építésük idején a sánc maradványának vörös földje még magasabban emelkedett, mint ma, sőt a sánc K-i, város felé néző belső lejtője is mélyen behúzódott még a mai udvar terü-

letére (a 4. kép alsó rajzán vékony szaggatott vonallal jelölve).

Az egykori beépítés folyamatában e területen az alábbi fő szakaszokat különíthetjük el.¹³

1. A városfalak végleges kiépítése után a XIV. sz.-ban a sánc belső oldala még nyitott, beépítetlen terület volt. A 16 m széles és 51 m mélységű középkori telek beépítése az utcavonal mellett az É-i sarokban álló keskeny kőház (6 × 14 m¹⁴) felépítésével már a tervszerűen beosztott városi kiépítés periódusába tartozik. (Nem ismerjük, de fel kell tételeznünk a korábbi, zömmel még faszervezetű házakból álló, kevésbé szabályos beépítést is, más középkori városok alapján.) A kőház földszintjén csupán két helyiségből állott, ezeknek kőből rakott dongaboltozata volt, mely a fallal egyidőben épült. A ház az É-i oldalon nem épült hozzá a szomszédos ház falához, a kettő között 0,5 m széles közt hagytak, hogy az utca felé oromzatos megoldású tető csapadékját a két ház között kivezethessék, egyben az ereszt is elférhessen¹⁵ (3. kép). Az ilyen keskeny közök az európai középkori városi építészetben (pl. Nyugat-Európában, Rajna vidéken, K-i Alpokban) egykor nagyon gyakoriak voltak, hiszen a csapadék és szennyvíz levezetését az utcára ezekkel lehetett a legkönnyebben megoldani. A XVI–XVII. sz.-ban már a legtöbb helyen elfalazták őket az utca felé: a divat már zárt utcai homlokzatokat követelt. A kőépítészet fejlettebb formái (a falon túlnyúló tető elhagyása vagy az ereszdoldal felcserélése az utcavonal felé) ugyanekkor már feleslegessé is tették az ilyen ereszközök építését.

A ház mögött a nagyobbbrészt szabadon álló udvarban¹⁶ kutat létesítettek (átmérő 2,4 m), ennek vize nagyjából a középkori városárok vízszintjével egyezett (1965-ben – 3 m).

2. Az utcavonal menti szabadon álló terület további beépítése után új épületek létesítésére már csak az udvari rész adott helyet. A XV. sz.

¹⁰ Holl I., ArchÉrt 94 (1967) 158. — Vastagsága itt 1,2 m.

¹¹ Az 1964. évi ásatás során csak a fal tetejét bontottam ki.

¹² Sz. Póczy K., ArchÉrt 94 (1967) 139, 145. — A 7. képen „sánc burkoló fala” jelzéssel ellátott falmaradvány tartozik e periódusba. Vastagsága itt 1 m.

¹³ A Templom u. 14. sz. ház építési periódusainak szétválasztásánál Dávid Ferenc eredményeit használtam fel, aki az utcai épületek kutatását végezte. Megfigyelése szerint a ház első periódusát az utcára merőleges É-i épületben látja (XIV–XV. sz.), a következő periódusban (XVI. sz. m. f.) épül fel a különálló D-i épület. Az első ház oromfalas típusa kutatásai szerint a Templom u. — Kolostor u. hosszában már négy esetben kimutatható, minden esetben a telek É-i oldalán önálló egységként, a szőlőtermelésből és borkereskedelemből élő (félagráris) polgárság emlékműveként. Ez a városban az egyik legrégebb emeletes kőháztípus. — Dávid F., Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 5 (1970) 95–102, 116, 121.

¹⁴ A ház eredeti hosszúságát 1965-ben figyelhettem meg, midőn az udvari új homlokzat építésekor a középkori hátsó zárófal addig beépített csomkját az újkori udvari épület falmaradványa mögött kibontották és az

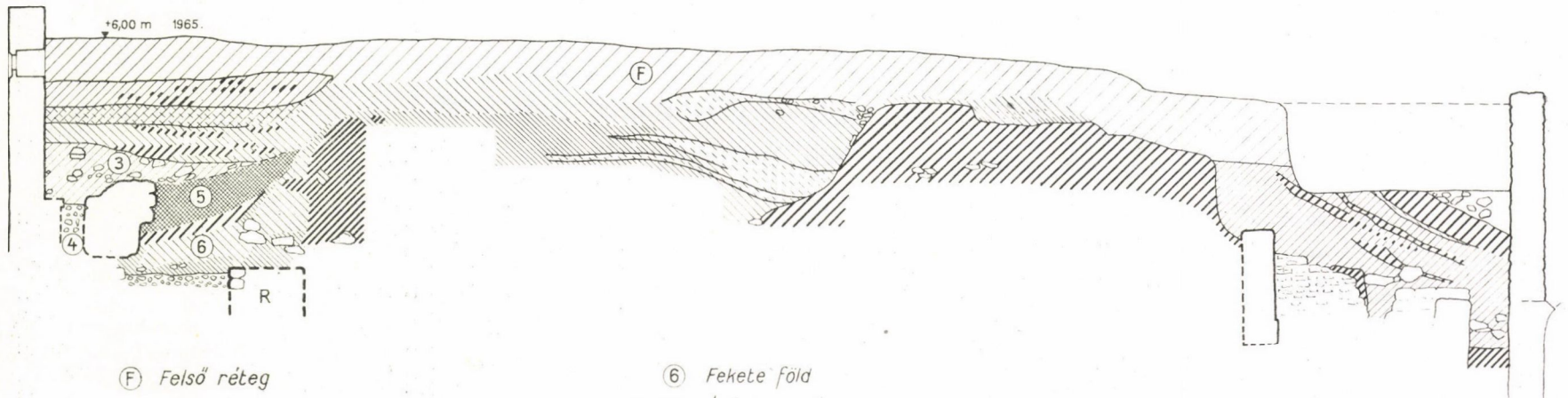
eredetileg egybeépült, hasított kővekből rakott dongaboltozat végével együtt lebontották. A fal 0,7 m vastag volt.

¹⁵ A csapadékvezető köz itt máig beépítés nélkül maradt. A soproni Belvárosban sok példája maradt meg e megoldásnak, amely az egykori oromzatos házak, az utcavonalra merőleges beépítés emlékét őrzi. A zárt utekasor beépítés során ezek a közök már zavarták az utcaképet (esztétikai okokon kívül talán biztonsági szempontból is beépítésükre törekedtek), lassan elfalazták őket, ugyanúgy mint más városokban is. Sopronban már az 1537. évi közgyűlési jegyzőkönyv is bizonyítja e folyamat megindulását: tiltakoztak elfalazásuk ellen, mert ez az esővíz szabad lefolyását meggátolja. — Házi J., Sopron sz. k. város története. II/2. 249: „... das die reihen zumal in der Potschagassen, auch anndern gassen nit verpauet. sonder gerämbt werden, damit das wasser seinen ausfall haben mag vnd die gassen dest saubrer beleiben.” — Miután az észrevétel a Pócsi utcára vonatkozik elsősorban (a későbbi Magyar utca), mely a külváros DK-i kapujához vezetett, feltételezhetjük, hogy ugyanilyen beépítési folyamat a Belvárosban már jóval korábban lezajlott (Reihe, Bauwich, Traufgässchen: ereszköz).

¹⁶ Fából épült gazdasági épületekkel esetleg még számolhatunk.

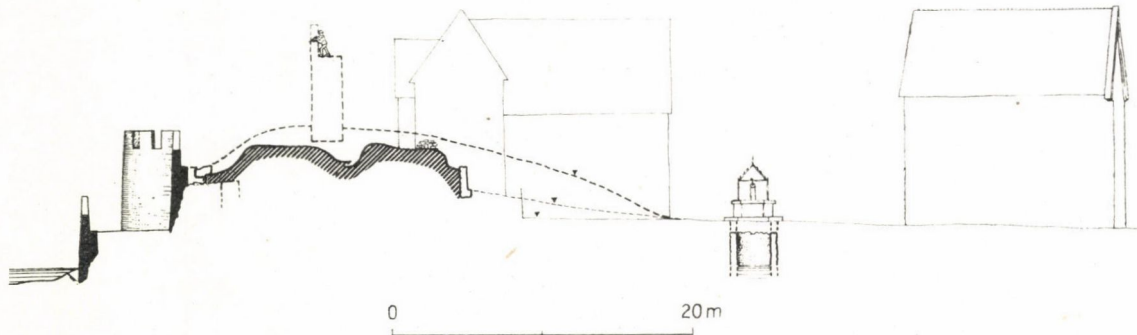

A - A

(F) Felső réteg	(6) Fekete föld
Kevert, égett, vöröses agyag és barna föld	Égővörös réteg
Szürkésbarna föld	Szürke föld
(3) Kötörmelékes barna föld	Kötörmelék, sóder
(4) Habarcsötörmelék, homokkötörmelék	R Római torony hátsó fala
(5) Barnásfekete föld	

0 5m

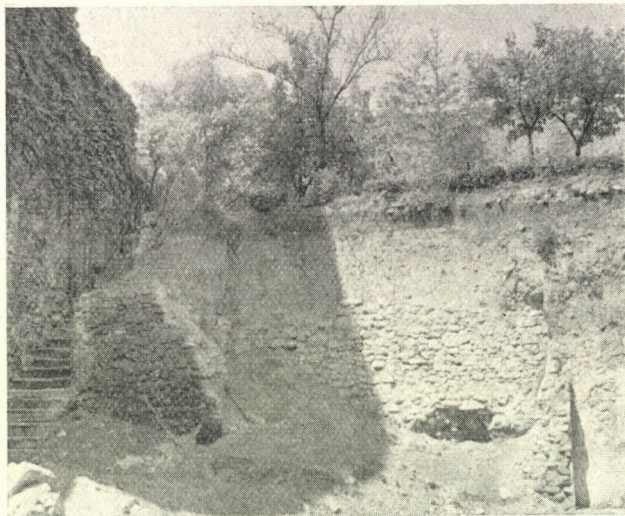

----- 14. sz. e.
 ----- 15. sz. v. - 16. sz. e.
 ----- 19. sz.

0 20m

4. kép. Metszetráj a 24. toronynál; a városfalak és a beépítés rekonstruált metszete
 Рис. 4. Профиль у 24-ой башни; реконструированный профиль городских стен и застроек
 Fig. 4. Coupe près de la 24e tour; murs d'enceinte et coupe reconstitué des bâtiments qui couvrent le terrain

5. kép. Ledőlt udvari támfal, mögötte XV. századi épület-fal 1963-ban

Рис. 5. Обрушившиеся опорные стены двора, сзади них стена здания XV века (состояние на 1963 год)

Fig. 5. Mur de soutènement effondré sur la cour, derrière lui le mur de la maison du XVe siècle, en 1963

6. kép. Az I. periódus városfalának belső oldala

Рис. 6. Внутренняя сторона городской стены первого периода

Fig. 6. Le côté intérieur du mur d'enceinte de la Ire période

végén — XVI. sz. első felében megkezdtek¹⁷ a sánc földjének letermelését és a telek végében építették fel az új kőfalú épületeket (gazdasági létesítmények, alárendeltebb lakóépületek). Ezek még akkor is magasabb szinten készültek, mint az utca, hisz ellenkező esetben hatalmas földmunkát kellett volna elvégezni. A legbelső városfal mögött még

¹⁷ A sánc földjébe mélyített középkori kőfalak korát azok a cserepek határozzák meg, melyeket az ÉD-i irányú D-i fal mögött találunk abban a beásásban, melyet a fal építésekor készítettek: vörös fazéktöredékek, belül zöldmázas, illetve sárgamázás fazekak faltöredékei a XV. sz. második feléből. Ezért tesszük a beépítést valamivel korábbra, mint *Dávid Ferenc* (i. m. 95.), aki a második

szabad köz nyílhatott, a védelem szempontjából hátrányos teljes beépítésre itt nem volt szükség. (A városnak ezen az oldalán a telekmélység nagyobb, mint a többi oldalon; azoknál az udvari beépítésre is kevesebb hely maradt, így a beépítés üteme valamivel gyorsabb volt. A teljes körülpítés azonban mindenütt az újkorra tehető.) Az udvar nagyrésze még a XVI. sz.-ban is nyitott lehetett.¹⁸

3. Az újkori beépítésekkel az udvari épületeket átépítették az É-i szakaszon, itt a sánc földjéből újabb 4,5 m széles szakaszt vágtak le.¹⁹ A középkori falak közül az É-i mindvégig megmaradt, ezt felhasználták az új udvari épülethez is (8. kép). Talán az 1676-os nagy tűzvész után alakítják át e területet, lebontva a városfal mögötti középkori és újkori épületeket. A sánc földjének az udvar végében emelkedő maradványait ekkor süllyeszthették le az utcaszintig. Az emeleti magasságban meghagyott várfalkertet támfallal választották el az udvartól. (A támfal mögötti betöltésből későközépkori bécsi fazéktöredék és a XVII. sz. első felében készült kályhacsempetöredék került elő. Utóbbi egy mázatlan lovasalakos példány, hasonló a múzeum kiállításában is van. E szerint a végleges lesüllyesztés és a támfal a XVII. sz. közepe előtt nem készülhetett.)

Az udvar egyik oldalának beépítésével a kút szerepe is megszűnt, falának felső részét lebontották és belsejét a közelben felhalmozódott XV—XVII. sz.-i szeméttel töltötték be. (Lehet, hogy kisebb mennyiségű szemét már a XVI. század elején került bele, de korábban tisztán tartották. Az 1513. évi közgyűlési határozat is elrendeli, hogy a kutakat tisztítsák ki.)

A kút leletei

Az építkezés és a sűrű állványozás miatt csak a kút belsejét tárhattuk fel, már a kút falán is állványzat nyugodott. A betöltés leletanyaga mintegy két évszázadot felölelő időszak használati tárgyaiból áll. A felső részben 1,5 m mélységig zömmel XVI—XVII. sz.-i mázas és mázatlan házi kerámia feküdt (sárga és barnamázás fazekak sűrűn karcolt testtel, sárgamázás tálak és lábasok, az anyagnak csak 30%-a mázatlan vörös fazék). 1,5—1,8 m-nél már több későközépkori fazéktöredék, vörös cseréppoharak, vörös és szürke tál alakú kályhaszemek, színesmázás csempetöredék, valamint színesmázás XVI. sz. végi kupa feküdt. Ebből a mélységből került elő az üvegek legnagyobb része is. Lejjebb már csak néhány vékony nyakú üvegpalack szájtöredéke és bécsi bélyeges nagy-

utcai épületet a XVI. sz. második felére keltezi.

¹⁸ Az udvar végén a szint ekkor a fal alapozási kiugrása szerint még 2 m-rel magasabb volt.

¹⁹ E beépítés talán a XVII. sz.-ra tehető, falcsontjait tártuk fel. Ez az épületrész még e században megsemmisült, talán leégett, lebontott falai fölött a terepet feltöltötték.

7. kép. Városfal belső oldala az elfalazott torony sarkánál, belül az I. periódus fala, alatta a római torony belső csomkjának teteje

Рис. 7. Внутренняя сторона городской стены у угла замурованной башни, внутри — стена первого периода, под ней — верх внутренних развалин римской башни
Fig. 7. Côté intérieur du mur d'enceinte à l'angle de la tour séparée par un mur, à l'intérieur le mur de la Ire période, sous lui le sommet du moignon intérieur de la tour romaine

8. kép. Középkori épületek falai a szelvény Ny-i végénél
Рис. 8. Стены средневековых зданий в западном конце шурфа

Fig. 8. Murs d'édifices médiévaux à l'extrémité ouest du secteur

9. kép. Az ásatási terület az udvar felől
Рис. 9. Площадь раскопок со стороны двора
Fig. 9. Le territoire des fouilles vu de la cour

méretű grafitos fazék darabjai voltak (14. kép 3). 2,3 m-től lefelé a mázatlan középkori cserépanyag még folytatódott, köztük fazekak és kancsók (13. kép 4—8) és egy belülmázás bögre feküdt (13. kép 9). Ezekkel együtt került elő egy másik ausztriai fazék is, jól kiégetett, redukált égetésű, kavicsszemekkel soványított cserépből (14. kép 1). E mélység leletei sem tehetők a XV. sz. máso-

10. kép. A városfal belső oldala és az I. periódus fala
Рис. 10. Внутренняя сторона городской стены и стена первого периода
Fig. 10. Le côté intérieur du mur d'enceinte et le mur de la Ire période

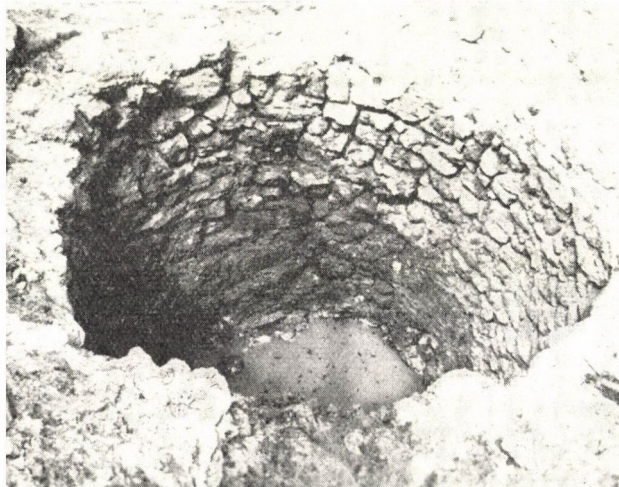

11. kép. Díszített nyelű kés. XVI. század
 Рис. 11. Нож с орнаментированной рукояткой, XVI век
 Fig. 11. Couteau à manche orné, du XVIe siècle

dik felénél korábbra. A kút alján²⁰ 2,8–3,1 m között már csak kevés cserépanyag feküdt, köztük vörös cseréppohár töredékek (13. kép 1–3), kis vörös cseréppersely. E mélységben már cseresznye- és szőlőmagvak is voltak. Feltűnően hiányzottak a fémből készült tárgyak (csak egy törtöredék, egy kétágú vasvilla töredéke) és az állatsontok is! Utóbbi körülmény talán arra utal, hogy a szokásos konyhai szemétanyagot a városi rendelkezések betartásával a *lakóterületen kívülre* fuvarozták.²¹

A leletek előkerülési körülményei: a másodlagos fekvés,²² a pontos rétegződés hiánya és a szűkebb kormeghatározást biztosító éremleletek hiánya

12. kép. A középkori kút
 Рис. 12. Средневековый колодец
 Fig. 12. Le puits médiéval

²⁰ Nem biztos, hogy a 3,1 m mélyen jelentkező kötőrmelék a kút eredeti alja. Mélyebbre azonban a bőséges talajvíz miatt már nem juthattunk le.

²¹ Már az 1455. évi tanácsi határozat rendelkezik a szemétanyagnak kihordásáról. Csak a városkapuk előtt kitűzött karó mögötti területet lehetett ilyen célra használni: *Házi J.*, i. m. 174–175. IX. javaslat. — Hasonló rendelkezések voltak a nyugati városokban is.

²² Erre utal, hogy hiány nélkül összeállítható edények

miatt a teljes leletanyaggal nem foglalkozunk. Néhány jellegzetes kerámia és üveg korát az alábbiakban analógiák segítségével meghatározzuk, hogy a fazekasság és üvegművesség feldolgozásához, a polgárság életmódjának vizsgálatához segítsenek.

A későközépkori kerámiák nagyobb hányadát kitevő házi kerámia között itt elsősorban főzőfazekak szerepelnek. Valamennyi vörös — narancsvörös színű, kisebb kavicsszemekkel soványított. Peremkiképzésükre az alsó-ausztriai XIV–XVI. sz.-i termékek vastagított, kifelé hajtott szájmegoldásai jellemzőek. A fenékrészek arra utalnak, hogy zömmel még kézikorongon, korongról leemelve készültek, de felületüket jól elsimították. Az egyik nagyméretű fazék peremén ujjbenyomásokkal képzett műhelyjegy látható (13. kép 4). A fazekak mellett azonos mélységben (2,3–3 m) két nagyméretű, szélesszájú kancsó néhány töredéke volt; az egyik fülét párhuzamos bevagdálásokkal díszítették.²³ Ennek a kerámiacsoportnak korát az analógiák alapján a XV. sz. második felére tehetjük.²⁴ Egyező korúak lehetnek azok a vörös cseréppoharak is, melyeket hasonló mélységben, illetve már a kút fenekén találtunk (13. kép 1–2; 16. kép 1–3). Ezek részben még korongról leemelt fenékkal, de már (ezt kisebb méretük is megkönnyítette) korongon felhúva készültek, vállrészükön bordázott díszítéssel.

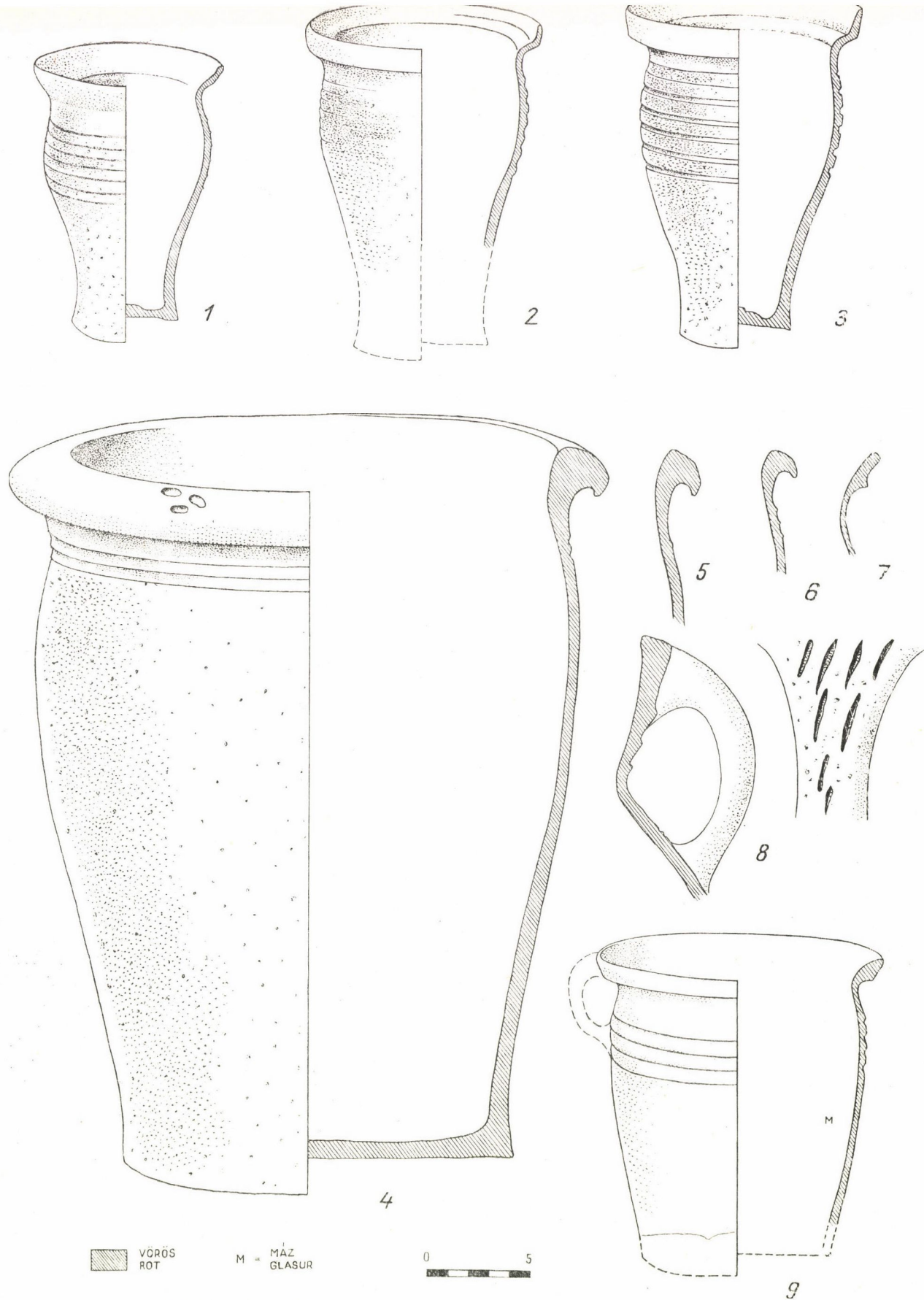
Úgy tűnik, hogy ennek a gótikus pohárformának helyi továbbfejlődése során, már valamivel később, a XVI. sz.-ban készülhettek azok a darabok, melyek feljebb is feküdtek. Formájuk az előzőekhez képest kissé karcsúbb, méreteik nagyobbak; testüket bordázás helyett széles hornyolással

itt nincsenek, az összetört tárgyak töredékeinek nagy része máshová került.

²³ Ez a megoldás a díszítés mellett mindig gyakorlati célt is szolgált, így a vastagabb cserép egyenletes kiégetése biztosított. Hasonló megoldást találunk az alsó-ausztriai kancsóknál a XIII–XV. sz.-ban.

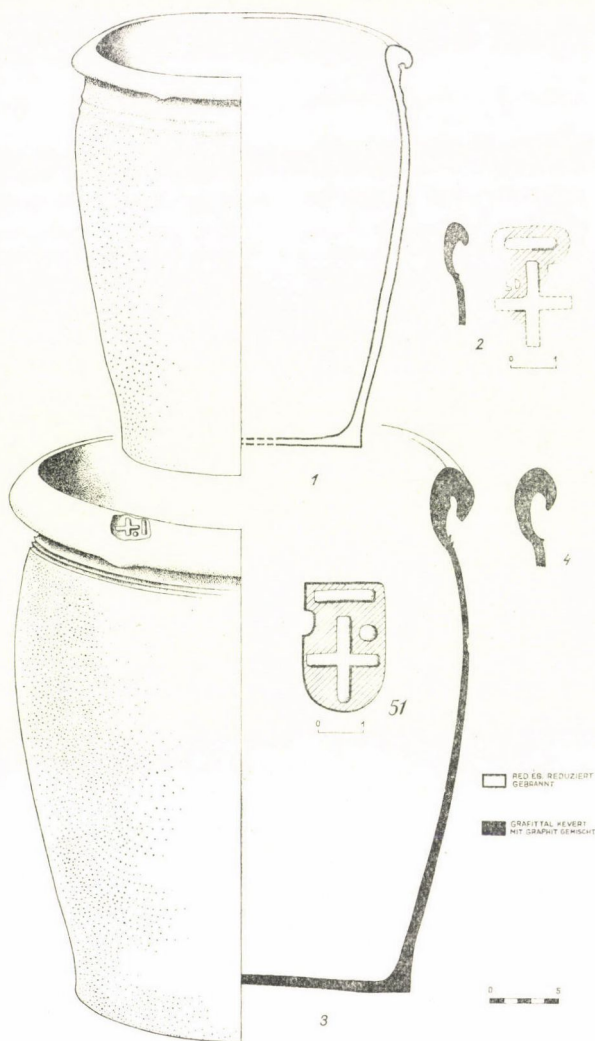
²⁴ Kőszeg, vár, ÉK-i udvar, 2/f réteg, a század második felének és végének érmeivel.

13. kép. Kerámia leletanyag a kútból, XV. sz. vége, 3.: XVI. sz. eleje
 Рис. 13. Керамические находки из колодца, конец XV, 3.: начало XVI века
 Fig. 13. Trouvailles de céramique recueillies dans le puits. Fin du XVe, 3.: début du XVIe siècle

14. kép. Osztrák kerámia a kútból, XV. sz. második fele és XVI. század

Рис. 14. Австрийская керамика из колодца, вторая половина XV — начало XVI века

Fig. 14. Céramique autrichienne trouvée dans le puits. Seconde moitié du XVe siècle et XVIe siècle

vagy csigavonalban körülfutó széles bekarcolással díszítették. Egyes daraboknál megfigyelhető, hogy korongról levágva készültek (16. kép 4–5). — Valószínűnek tartjuk, hogy az előbb ismertetett edények és ezek a jellegzetes poharak²⁵ a *soproni városi fazekasmesterek termékei*. Összefűzi őket a minden esetben azonos anyag és égetés, valamint a formai megoldások rokonvonásai, amelyek kialakulásában az alsó-ausztriai fazekasság közvetlen hatása is felismerhető (zömökebb fazékformák, megvastagított és legömbölyített perem, műhelyjegy alkalmazása, vagdalt díszítés a kancsófülön;

²⁵ A fejlettebb formájú cseréppoharakhoz hasonlóak kerültek elő Sopronban a Városháza építésekor 1893-ban.

²⁶ Magasságuk a kép sorrendjében: 20,8; 23; 24,5; 22 cm. Korongról leemelve készültek.

²⁷ A zöldmázaz csempé magassága 20,2 cm. Vármúzeum 52.1115 ltsz. A színesmázaz töredék már nem

más lelőhelyeken a lapos tányérformájú vörös fedők).

A XV. sz. készítményei közé sorozhatjuk az előkerült tál alakú szögletes szájú kályhaszemeket. A négyzetes forma mellett a hazánkban ritkábban alkalmazott keskenyebb, téglalap formájúra alakított nyílású is előfordul. A háromszögletes, a felső lezáráshoz használt szemek közül az egyik példány a többitől eltérően nem redukált égetésű, hanem ugyanolyan vörösre égetett, mint az edények, bizonyára ez is helyi készítmény (15. kép 4). Méretkülönbségeik szerint — mind a magassági, mind a mélységi méreteket tekintve is — eltérőek, tehát különböző kályhákhoz tartoztak.²⁶

Az egész leletanyagban csupán egy kályhacsempe volt. Négyzetes előlappal zárt formához tartozik. Díszítése sárgamázaz rózsza, körülötte körbetekert rózsaaág a négy sarok felé hajló levelekkel halványzöld színben, az alap vékony fehér ónmáz. Típusának megfelelői a budai palotából²⁷ (színesmázaz töredék és zöldmázaz sarokcsempe, 18. kép), Csut falu úriházából²⁸ (zöldmázaz), valamint a kőszegi várból (szürke redukált égetésű) kerültek eddig elő. Készítésének idejét stílusa alapján a XV. sz. végére — XVI. sz. kezdetére tehetjük (17. kép).

A kerámiaanyag későbbi csoportjából két színesmázaz, reliefszítésű példányt kell kiemelnünk. Az egyik 14,5 cm magas csanakúp alakú füles kupa. Előoldalán reneszánsz keretelésben gazdag ruházatú nő háromnegyedalakja látható, kétoldalt függőleges mezők váltakoznak bevagdalt kontúrokkal határolt geometrikus mintával, illetve máz alatti homokrászórásos dísszel. A cserép finoman iszapolt, halványsárga; belül citromsárga, kívül sárga, zöld, kék és fehér mázzal díszítve, a talpkarima lila színű (19. kép). A másik példány kisebb kancsócska vagy fülespohár töredéke. Az előoldalát díszítő plasztikus mellképnek csak legalja maradt, oldalt rátétdíszes indák és levelek láthatóak, füle kötélfonatszerűen három ágból csavart. A cserép sárgásfehér, belül sárga, kívül zöld, lila, sárga és fehér mázzal díszített.

Ezek az asztali díszedények közvetlen leszármazottai azoknak a színesmázaz, figurális díszű kerámiáknak, melyeket a XVI. sz. első felében Nürnbergben Paul Preuning és Oswald Reinhart műhelyei készítettek. (A két mester közül az utóbbi — aki valószínűleg svájci származású — alkalmazta a plasztikus reliefszítés mellett a homokrászórásos technikát is.) A század közepétől kezdve egy — vagy több — felső-ausztriai fazekasműhely veszi át a díszítésnek utóbbi módszerét, s főleg az 1560–80 körül készített kerámián tűnnek fel a divatos ruházatú férfi- és nőalakok. Ezek között a

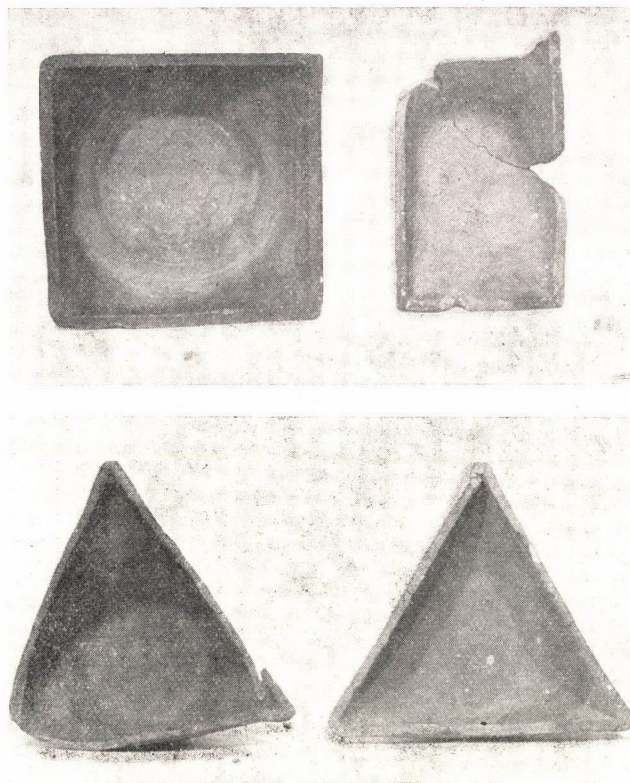
azonos negatívából készült.

²⁸ Gerevich László ásatása. Magassága 19,7 cm, Vármúzeum 53.306 ltsz. A felsorolt párhuzamok nem készültek azonos műhelyben, hátkiképzésük eltérő és negatívjaik között is eltérések voltak. A közvetett kapcsolat valószínű.

soproni füles kupához díszítésben közelálló, formailag pedig egyező darabot is ismerünk felső-ausztriai lelőhelyről; korát az 1580 körüli évekre teszik.²⁹ Az eddig ismeretlen felső-ausztriai műhely vagy műhelyek termékei e jellegzetes technikai megoldással az újabb ásatások során felbukkantak már Csehszlovákiában valamint Magyarországon is (Buda, Visegrád, Esztergom palotáiban). A hazai lelőhelyek megoszlása mutatja, hogy a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat megtartó nyugati országrész mellett a hódoltságkori területekre is került — részben talán követjárások ajándékaiként — ezekből.

A kút üvegleleteiből először a 2–2,1 m mélységből előkerült darabokat említjük, tehát azokat, melyek az előzőekben a XV. sz. második felére keltezett kerámiaanyag felett feküdtek. Egyik egy tölcséren szűkülő vállú üvegpalack töredéke, sárgászöld színű, felületein már vastagon irizálódó lilásbarna üvegből. Pereme tölcséres, tagolatlan. Jellemző a formabafújtt díszítése, vállánál kiinduló gyengén csavarodó hornyokkal (20. kép 1). Két szűk nyakú kotyogós üveg nyak- és szájtöredéke került elő. Az ívesen meghajló nyak mindkettőnél csavarodóan bordázott, a kiszélesedő szájrész csücskös, alját csigavonalban körülfutó, illetve karéjosan vezetett üvegszállal díszítették. Üveganyaguk eredeti színe már nem vehető ki, mert teljes vastagságukban lilásbarna, illetve világosbarna színűre romlott (20. kép 3–4). Egy negyedik üveg formája nem ismerhető fel, egyszerű szűk szájú megoldása volt (20. kép 2). — Ezeknek az üvegpalackoknak párhuzamait egyező vagy kissé eltérő formával az ország különböző helyein találjuk meg, úgy tűnik a királyi udvaron kívül a tehetősebb vagy kimondottan gazdag lakosság körében is, akiknek háztartása üvegárukkal jobban el volt látva. A tölcséres szájú szélesebb nyakú palack előfordul a nyéki királyi vadászkastély leletei között³⁰ (lelőkörülményei szerint XV. sz. végi — XVI. sz. elejei lehet), a budai királyi palotában, Buda — Víziváros középkori plébániatemplomának közelében,³¹ valamint Etén. A másik forma, a szűk nyakú, csavart bordázású kotyogós üvegek hasonló rossz minőségű (könnyebben romló) üvegből többek között megtalálhatók Buda (királyi palota), Visegrád (rég

15. kép. Kályhaszemek, XV. század

Рис. 15. Кафели, XV век

Fig. 15. Pots de poêles. XVe siècle

letanyagban ismeretlen helyről) és Sopron³² üvegleletei mellett Csuton is,³³ tehát főúri és polgári környezetben kívül ritkábban ismét falusi — nyilván kismemesi — használati tárgyak között is. Mindkét palackfajtából találtam töredékeket a kőszegi várban. Az itteni ásatási megfigyelések szerint a palackok használatának korát a XV. sz. második felére — végére lehetett szűkíteni.³⁴ — A kis űrtartalmú palackokat égetett szeszes italok tartójaként és a hosszú hajlított nyakú formát ilyen italok ivóedényeként használták az asztalnál (az utóbbi formának ilyenfajta használatát 1500 körüli ábrázolások bizonyítják).³⁵ Kisebb

²⁹ Az egész csoport meghatározását A. Walcher-Moltheim végezte el, korábbi közleményei után utolsó feldolgozása: Hafnergeschirre der Renaissance. Belvedere-Forum 7 (1925) 71–79. Az említett analóg darab: i. m. 8. kép. — A másik soproni díszedény töredék már a Preuning-csoporthoz tartozhat.

³⁰ Höllrigl J., MMűv 10 (1934) 176–187., 2. kép. Meghatározása szerint XV. sz. második fele. A lelőkörülmények alapján ma már korát e töredéknek az 1480-as éveknél korábbra nem tehetjük, mert az említett 1932. évi ásatásnál Garády Sándor az I. számú, Mátyás által az 1480-as években építtetett kastélyt tárta fel. Régebbi leletanyag csak az 1938-as ásatástól kezdve került elő a másik épületnél, melynek előzménye is volt.

³¹ Bp. II., Csalogány u. 7. — Garády S., BpR 13 (1943) 231, 38. kép 1. Garády Sándor készítési idejét a XV. sz.-ra teszi. Ez a darab abban tér el a többi példánytól, hogy teste lapított keresztmetszetű, tehát zsebben hord-

ható és a csavarodó bordák egymástól nagyobb távolságra széthúzva helyezkednek el. Üvege zöldessárga. Vármúzeum.

³² A Postaépület 1911. évi építéskor, XVI–XVII. sz.-i üvegekkel. Ez a rész a középkorban már a város külvárosához tartozott. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum.

³³ Méri István 1957. évi leletmentő ásatása során került elő több ilyen töredék. Az adat említésének engedélyét ez úton is köszönöm.

³⁴ Kőszeg, vár, EK-i udvar 2. szemétködőrből, a század második felére keltezhető leletekkel és III. Frigyes 1439–63. között vert érmeivel, Tiroli Zsigmond 1439–96 között vert krajcárjával. (A meghatározást Gedai István-nak köszönöm.)

³⁵ Fuchs, L. W., Der Guttrolf. Zeitschrift f. Bildende Kunst 62 (1928–29) 166–168. — A 166. oldalon a hajlított nyakú egycsőű forma ábrázolása Jerg Ratgelb festményén.

16. kép. Cseréppoharak, XV. sz. második fele és XVI. század
Рис. 16. Глиняные стаканы, вторая половина XV—XVI век
Fig. 16. Gobelets en terre. Seconde moitié du XVe siècle et XVIe siècle

formai eltérésekkel mindkét palackfajtát még hosszú ideig készítették.³⁶

Az előző, valószínűleg közép-európai készítményeknek tartható³⁷ és olcsóbb üvegek után a soproni ház későbbi gazdái már jóval ritkábbnak számító, drágább üvegeket is használtak. Ezek sorozatát két fehér-üvegszáldíszítéses példány töredéke nyitja meg. Az egyik valószínűleg talpas-kehely formájú lehetett, testét erősen kidomborodó ráolvasztott fehér üvegszálak borítják: körülfutó háromsoros övrész alatt függőleges bordákkal (21. kép 1). Teljesen átlátszó víztiszta üvegből készült. Egyező jellegű — szintelen és teljesen korróziómentes — üvege alapján e darabhoz tartozhatott a lapos talprész is. A tiszta és jóminőségű üveganyag, valamint a díszítésben ehhez legközelebb álló — bár formailag eltérő — párhuzamok alap-

17. kép. Színesmázás kályhacsempe töredék. 1500 körül
Рис. 17. Фрагмент изразца с разноцветной глазурью, около 1500 г.

Fig. 17. Fragment de carreau de poêle à vernis polychrome. Vers 1500

³⁶ Így a kotyogós palack számos változata közül a tagolatlanabb szájkiképzésű példányokat még sokáig készítették. A többesövű-csavart nyakú forma a XV—XVIII. sz.-ban kedvelt. Az egyszerű rövid nyakú palack, csavart-bordázott testtel Tirolban még a XVIII. sz.-ban is használt.

³⁷ Höllrigl J., i. m. a bordázott testű rövid nyakú palackokat még hazai készítményeknek tartotta (indoklása: káliüveg, a forma csak itt ismert). Inkább az képzelhető el, hogy hazánkban is készítették ilyet — de még ez sem bebizonyított.

ján velencei készítménynek tartjuk a XVI. sz. első feléből.³⁸

A másik üveg hengeres testű, csőszerű forma (ném. Stangenglas), talprészét keskenyebb és szélesebb függőlegesen vezetett fehér üvegszálak díszítik, melyeket teljesen behengereltek a felületbe. A felső részen kétfajta fehér száldíszítés látható a vízszintes övrész alatt: vastagabb fehér szálak, illetve vékony csavart szálak váltakoznak (vetri a filigrana), melyek kezdetüknél még magas bordákként emelkednek ki a felületről, de lefelé már behengerelve egyre jobban elsimulnak (21. kép 2). Ennek üveganyaga is víztiszta, szintelen, de kissé zöldesszürke árnyalatú és felülete gyengén irizált. A hengeres testű, magas talpasüvegek

18. kép. Zöldmázos kályhacsempe a budai palotából (B. T. M. Vármúzeum)

Рис. 18. Изразец с зеленой глазурью из Будайского замка
Fig. 18. Carreau de poêle à vernis vert, provenant du château de Bude (Musée d'Histoire de Budapest)

19. kép. Színesmázos kupa, 1580 körül

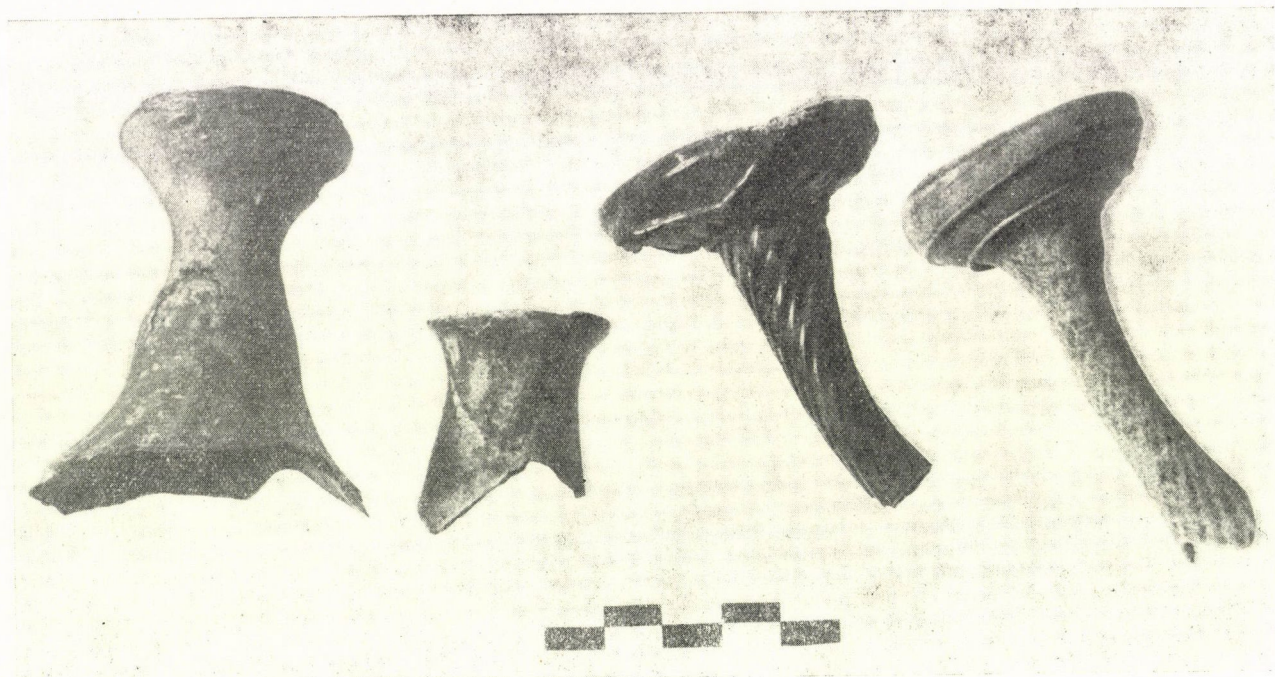
Рис. 19. Кубок с разноцветной глазурью, около 1580 г.

Fig. 19. Coupe à vernis polychrome. Vers 1580

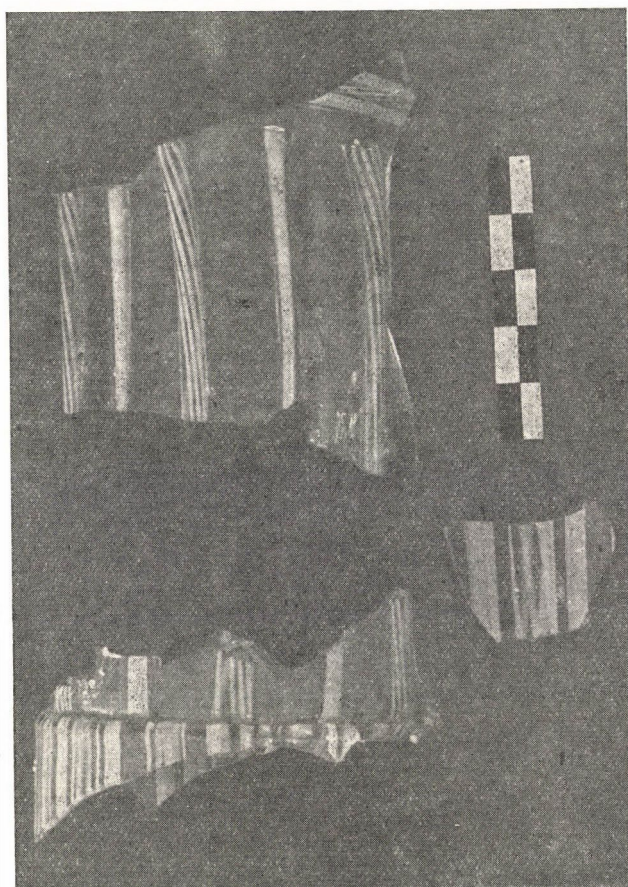
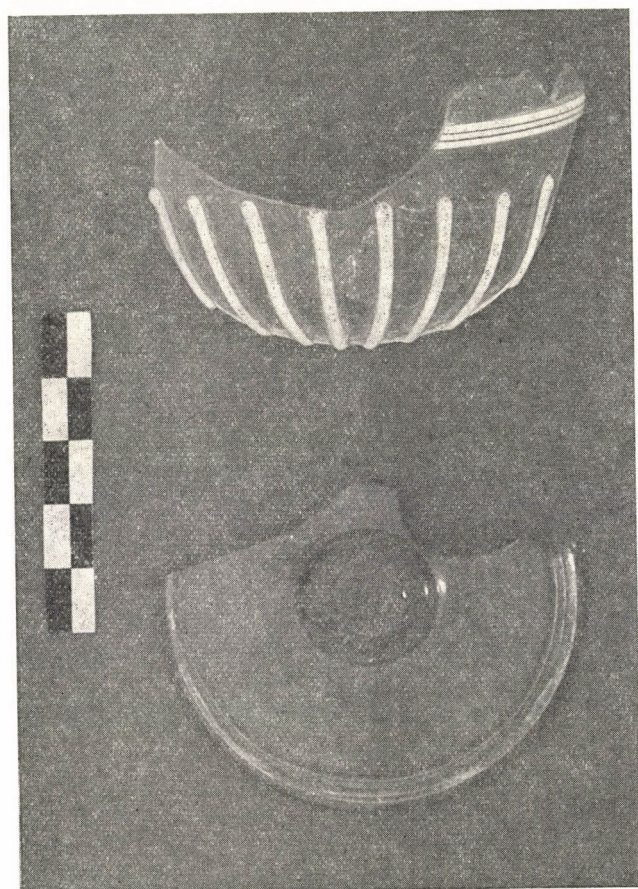
³⁸ A talpaskehellyel egybevethető darab: Annales du 1er Congrès des Journées Internationales du Verre (Liège 1958) 95., 18. kép. (Damascus, Musée National). — A díszítés közelálló megoldású egy amsterdami magán-

gyűjtemény velencei kelyhén is, melyet a XVI. sz. kezdetére tesznek: Bulletin des Journées Internationales du Verre. 1 (1962) 17. kép.

20. kép. Üvegpalackok töredékei, XV. század második fele
 Рис. 20. Фрагменты стеклянных бутылей, вторая половина XV века
 Fig. 20. Fragments de bouteilles. Seconde moitié du XVe siècle

21. kép. Fonáldíszes üvegek, Velence XVI. sz. első fele és Közép-Európa vagy Németország XVI. század
 Рис. 21. Стеклянные изделия со шнуровым орнаментом, Венеция-первая половина XVI века и Средняя Европа
 или Германия—XVI век
 Fig. 21. Verres filigranés. Venise, première moitié du XVIe siècle, et Europe Centrale ou Allemagne, XVIe siècle

22. kép. Üvegserlegek töredékei a kútból, XVI. század vége
 Рис. 22. Фрагменты стеклянных кубков из колодца, конец XVI века
 Fig. 22. Fragments de coupes caliciformes, trouvés dans le puits. Fin du XVIe siècle

— 30–40 cm magasság is gyakori — formáját a legkülönbözőbb díszítésekkel elsősorban az Alpoktól É-ra, főleg Németország területén kedvelték a késő-középkorban. (A kerámiaanyagban már a XV. sz.-i rajnavidéki készítmények között is alkalmazták ezt a formát.) Ugyanakkor a fehér üvegszáldíszítés, rátétes és behengerelt megoldással a velencei technika és dívat átvételét tanúsítja. Üvegünk közelálló párhuzamát a krefeldi Bremen gyűjteményben találjuk meg; a fehér filigrándíszítés hasonló, a forma pedig azonosnak mondható. W. Bremen szerint németországi huta készítménye a XVI. sz.-ból.³⁹ A soproni töredék vegyvizsgálati eredmény⁴⁰ alapján káliüveg,⁴¹ tehát *velencei technikát alkalmazó közép-európai vagy németországi készítmény*. A készítő huta meghatározására a kutatás jelenlegi állása még nem alkalmas, hisz tudjuk, hogy kivándorolt muránói mesterek a század első felében már számos európai országban dolgoznak, városi mesterekként vagy fejedelmi udvarokban (Bécs, Laibach, Tirol, Nürnberg, Szilézia, Franciaország, Spanyolország, Németalföld), s ennek során több helyen a velencei technikájú száldíszítést is meghonosították.

A kút üvegleleteinek leggazdagabb sorozatát kehelyformájú, talpas üvegek adják, formábafűjt belül üreges fogantyúval. A talpkiképzések átmenetet alkotnak a kúposan felmagasodó korábbi és a teljesen lapos XVI–XVII. sz.-i talpformák között, a kupa tölcéses formájú, magas, gyengén öblösödő és a XVI. sz. második felének és végének divatját mutatja. Jellegzetesek a fogantyúk: a girlandos, oroszlanmaszkos megoldástól (22. kép felső sor baloldali) kezdve ennek sematizált változatain át az egyszerű girlandos és gömböcskével díszített tagolatlanabb megoldásig, minden példány másfajta. Egy esetben e nélkül egyszerű gyűrűk kapcsolják össze a két részt. Sajnos a vékony falú kuppa a legtöbbször megsemmisült, csak egyik példányt lehetett pereméig követni, ennek magassága 19 cm. A talprészekből következően ennél kisebb és nagyobb példányok is voltak. Üveganyaguk szintelen, de (egymástól eltérően) gyengén zöldes (22. kép első darab), füstszürke (uo. második) árnyalatokat mutat; valamennyinek felülete gyengén korrodált és az üveg romlása az azonos lelőkörmény ellenére — nyilván az üveg összetételétől is függően — egymástól eltérő fokozatú. A 22. kép második sorának első töredékéből készült vegyelemzés bizonyítja, hogy itt is *káliüvegből készült*, Alpokon inneni huták áruival állunk szemben. Készítési idejük a XVI. sz. második fele, leginkább utolsó negyede, midőn a velencei módra készített szintelen üvegű kelyhek

ilyen formái Európa-szerte kedveltek.⁴² A „façon Venise — à la vénétienne” készített üvegeknél elsősorban a Velencében kialakult oroszlanmaszkos nyelék divatját alkalmazták, így pl. Beauwelz belgiumi hutájában már 1550-től, a tirolai Hall műhelyében ugyancsak a század második felében, s a század végén az udvari megrendelésre dolgozó csehországi⁴³ hutákban is. A készítési hely (vagy helyek) meghatározása ez esetben sem lehetséges, hiszen az ez időben dolgozó számtalan műhelyből biztosan helyhez köthető készítményt jelenleg még alig ismerünk; az adatok elsősorban levéltáriak (engedélyek, számadások), de ezek jelentékeny és kereskedelmileg kiterjedt működésre utalnak.

Néhány más kehelytöredéknél az eredeti forma már nem határozható meg, de ezek is jellegzetes XVI. sz.-i készítmények: kosárfonatot utánzó felcsavart és helyenként bepréselt díszítésű üveg, benyomkodott sejtmintás kupparész és két rúdból csavart egyenes szárrész (22. kép alsó sor). Ezek üvege is majdnem szintelen, gyengén zöldes (a sejt-mintás szürkés) árnyalatú.

Az eddig bemutatott XVI. sz.-i üvegek különböző formáik és díszítései mellett is egységes nagyobb körbe sorolhatóak: a velencei üvegművéség hatása alatt álló, azt utánzó európai műhelyek nagy családjába, melyek a muránói technikát és stílust gyökereztetik meg rövidebb-hosszabb időre Európában. A másik kör a helyi középkori hagyományokat, technikát folytatja. Ebbe tartozik három széles talpú üvegpohár, melyeknek testét apró felragasztott cseppek övezik sűrű sorokban. Üvegük világoszöld, gyengén korrodált. Pontos analógiájukat nem ismerjük, a talpforma a XVI–XVII. sz.-i német és cseh poharaknál általános, a szín és díszítés is ebbe a körbe utalja őket (23. kép felső sor).

A vékony, hajlított nyakú kotyogós üvegpalackok későbbi fajtáit két töredék képviseli. Az egyiknek formábafűjt, csavart nyaka van, a korábbiaktól csak vastagabb kiképzése és jobbminőségű, gyengén zöldes árnyalatú üveganyaga különbözteti meg (23. kép). A másik a többcsöves fajtának az a változata, amelynél a palacktest fölött a nyak két csővé osztott, de feljebb ismét egyesül. Ennek is kiöntőcsücskös, tölcéses szája van, üveganyaga vastag, gyengén szürkés árnyalatú (23. kép). Mindkettőt a XVI. sz.-ra tehetjük.

A gondosabb kiképzésű asztali ivóüvegek és poharak mellett egyszerűbb kiképzésű üvegek is előkerültek. Nagyobb részük nagyméretű palack, keskenyebb-szélesebb tölcéses formájú felső résszel, kúposan kiképzett gyűrűs fenékekkel. Üveg-

³⁹ Bremen W., Die alten Glasgemälde und Hohlgläser der Sammlung Bremen in Krefeld. (Köln 1964) 390 — 391. 207. sz. Magassága 40 cm, Ø : 7,5 cm, míg a soproni példány csak 6 cm átmérőjű, tehát kisebb lehetett.

⁴⁰ Az elemzést a Függelékben adjuk.

⁴¹ Itt a nátrium kevesebb, a MgO és CaO tartalom viszont sokkal nagyobb, mint a muránói üvegeknél.

⁴² Hasonló forma Hall in Tirol műhelyéből (Wien,

Kunstgewerbemuseum). — Azonos kupamegoldások: németalföldi vagy angliai műhelyből 1590 körül (Royal Scottish Museum, Edinburgh): Journal of Glass Studies 11 (1969) 114., 28. sz. — Hasonló formájú, de lapos talppal egy eredeti velencei kehely a XVI. sz. végéről: Hetteš K., Venezianisches Glas. (Praha 1960.) 30. kép.

⁴³ Hetteš K., Venetian trends in Bohemian glass-making. Journal of Glass Studies 5 (1963) 41, 46–47.

23. kép. Üvegtöredékek a kútból, XVI–XVII. század
 Рис. 23. Фрагменты стекла из колодца, XVI–XVII век
 Fig. 23. Fragments de verre trouvés dans le puits, XVIe et XVIIe siècles

anyaguk halványzöld. A későgótikus csoportnál megfigyelhető csavart bordázás csak az egyiken fordul elő, de már alig észrevehető, sekély hornyokkal. Az előzőekkel azonos üveganyagból készült egy széles szájú befőttes üveg töredéke is. Ezek az egyszerű formák az európai üvegművességben hosszú ideig változatlanul éltek, a mindennapi üvegáruk leggyakoribb formái. Korukat a XVI–XVII. sz.-ra tehetjük (23. kép).

***

Az 1965. évi ásatással először sikerült a város Ny-i oldalán a védelmi építkezések periódusait megfigyelni. Megállapíthatjuk, hogy rendszerük és technikai megoldásuk egyezik a K-i oldal építési periódusaival, ami azt mutatja, hogy a későközépkori erődítés mindegyik időszakaszban *egységesen*,

a város teljes területén elkészült. Valószínűleg áll ez az I. periódus városfalára is, amely azonban elhelyezkedése miatt a későbbi kiépítés során sok helyen teljesen megsemmisült. Ez a városfal is bizonyítja, hogy (valószínűleg 1277-ig) az ispáni vár pusztulása után a várjobbágyok rangosabbjai kezén levő tornyok (lakótornyok) mellett *még mindig a római városfal védte Sopront*, de az első városfal építésekor is még szabadon állott megcsönkult, lepusztult külső oldala! Csak a II. periódusban (1297–1339) építik újjá az eredeti római külső falsíkot, mert a korábbi bevételek ilyen nagyrányú építkezést még nem tettek lehetővé.

Az előkerült leletanyag (bár nem nyújt teljes keresztmetszetet sem összetételében, sem korszakaival) betekintést enged a város középkori polgárainak életébe, anyagi kultúrájába.⁴⁴ A XV.

⁴⁴ Ez azért is fontos, mert még Sopron esetében is — egyetlen középkori városunk, melynek gazdag sorozatban maradtak meg számadásai, adójegyzékei stb. — a kiadott XV–XVI. sz.-i végrendeletek és a néhány

esetben ezekhez csatolt hagyatéki leltárak az ingatlanvagyon mellett csak az ékszerek, ruházat, fémedények felsorolását adják. Az előkerülő régészeti leletanyag tehát a háztartások megismeréséhez is pótolhatatlan.

sz. folyamán a Templom utcai ház lakói egyszerűbb szemeskályhákat használtak, háztartási cserépedényeik zöme a helyi városi fazekasság terméke. A század végén, 1500 körül, már drága, színes-mázás csempékből rakott kályha állott, nyilván az egyik emeleti, díszesebb lakóhelyiségben. Ennek ritkasága is az átlagos polgári életformát meghaladó, gazdag tulajdonosra utal. Még inkább áll ez a XVI. sz. velencei és más külföldi üvegekre és a színesmázás díszedényekre, hisz hasonló minőségű tárgyak csak a központokban és a legjelentősebb feudális várakban gyakoribbak hazánk területén. (Reméljük, hogy a kiadatlan háztörténeti adatok feldolgozásával el fog készülni talán e ház tulajdonosainak részletes története is,⁴⁵ amivel e ritka leletek tulajdonosait megismerhetnénk.)

A ház hétszázéves történetének egy rövid szakaszából ismerjük tulajdonosát és lakóit. 1426–1440 között a városi adó- és dézsmajegyzékekben folyamatosan szerepel „*Mihály a kútnál*” („*Michel cum fonte — Michl beim brunn*”) és vele lakik veje Sibenburger Mátyás is.⁴⁶ Az összeírások sorrendjét és a névvel kapcsolatban említett kutat tekintve bizonyosak vagyunk abban, hogy e ház tulajdonosát ismerhetjük itt fel. *Mihály a leg-gazdagabb városi patrícusok közé tartozik*, 1426-ban tanácstag, belvárosi háza mellett még háza és

majorja van a külváros 3. fertályában is (ezt bér-lőknek, kézműveseknek adja ki), szőlőbirtokok és szántóföld képezik vagyonának alapját. A bort főleg belvárosi házában tárolja, szőlőinek tekintélyes nagyságára utal, hogy pl. 1427-ben és 1433-ban 1 kuf, azaz 30 akó bordézmát fizet (16,29 hl), tehát tízszerennyi bora termett. Megkülönböztető neve arra utal, hogy a *század elején* (s nyilván az előző században is) *jelentős szerepe volt az udvarban levő nagy kútnak* — hiszen a városfalakon belül az első közkutat csak 1524-ben⁴⁷ készítetteti el a tanács a Fő téren! Kisebb kutak voltak ugyan egyes házaknál de talán kevésbé hozzáférhetőek, kisebb méretűek; valószínű az is, hogy csak később létesítették őket és így helymeghatározóként nem éltek a köztudatban.⁴⁸ A magas talajvíz-szint miatt a belvárosi kutak vize erősen szennyezett lehetett és így elsősorban háztartási-ipari célokra volt megfelelő, nem pedig ivóvíznek. Ez a helyzet általánosnak mondható a legtöbb középkori város esetében, a szőlőtermelés és borfogyasztás ezért is volt általános. Sopron polgárainak életmódjára is jellemző, hogy amikor 1513-ban a közgyűlés a belváros és külváros kútjainak kitisztítását szorgalmazza, indokolásul azt hozza fel, hogy a bor megdrágult és ezért a szegénység ne betegedjen meg, ha vizet iszik.⁴⁹

FÜGGELÉK

A Régészeti Intézetben Duma Gy. vezetésével Petik Z.-né végezte el az üvegleletek közül két töredék vegyvizsgálatát. Az eredmény:

	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO	K ₂ O	Na ₂ O	P ₂ O ₅	Fajsúly
Filigrándíszes cső alakú pohár (21. kép 2)	60,75	2,59	1,03	17,28	2,70	1,08	8,80	2,13	0,85	2,606
Üvegkehelytöredék girlandos fogóval (22. kép alsó sor elején)	61,75	1,49	0,93	17,05	2,76	0,94	11,72	1,86	2,24	2,562

Holl Imre

⁴⁵ *Mollay Károly*, [SSz 13 (1959), 18 (1964)] írta meg már két ház részletes történetét.

⁴⁶ Ez évek között a belvárosi adójegyzékben mindig ugyanazon a tájon szerepelnek. Ha figyelembe vesszük az összeírás sorrendjét (*Csatkai E.*, i. m. 55., *Mollay K.* tanulmánya) és további támpontokként a már meghatározott Hátsókapu 2. sz. és Beloiannisz tér 6. sz. házakat, úgy e két személy lakóhelye a Templom u. 14. sz. tájékán fekszik. Az azonosítást a kút dönti el. — 1426: *Házi J.*, i. m. II/1. 164. — II/2. 356, 1427: II/2. 365, 409. stb. — 1440: II/6. 140. 1440-tól már feleségét említik: II/3. 216, 211, 341, 352. Sibenburger Mátyás 1442-ben még a belvárosi házat lakja: II/3. 357. Utóbbi a tehetősebb polgárok közé tartozik, átlagos szőlő- és szántóföld-birtoka van; adója pl. 1437-ben 6 forint, míg apósáé ugyanakkor 10 forint. I. m. II/3.78, 115. — A bordézsma mértékeként szereplő kúf:kuffen 30 akót jelent, l. *Mollay K.*, SSz 13 (1959) 125. számításait.

⁴⁷ A Fő téri kútról *Mollay K.*, SSz 18 (1964) 112., 79. j. — Azóta a kút a ház előtt elő is került.

⁴⁸ A Szent György utca 3. sz. házban az istálló mellett a boltozatos helyiségben levő kutat 1534-ben említik. [*Mollay K.*, SSz 13 (1959) 194, 202.] — A Szent György-templom melletti kút lezárását indítványozta a városi közgyűlés 1647-ben. [*Póda E.*, Sopron sz. kir. város monographiája. (Sopron 1890.) 92.] — A külvárosban az Ikva-híd mellett a jánosrendi lovagok kórházának kútját említik 1420-ban (*Házy J.*, i. m. II/2. 308, 312). — Volt a városban a XV. sz.-ban kútmester is. (Uo. 312, 316, 397.)

⁴⁹ „Item ain gmain will haben, nachdem der wein thewrer, das die prunnen inn- vnd vsserhalb der statt gepessert, geraumt vnd sawber gehallten werden, damit der armutt von dem wasser tringken nit kranngkhait zustee vnd damit nit verzogen werdt.” 1513. (*Házy J.*, i. m. II/2. 189.)

Résumé

Lors des fouilles effectuées en 1965, nous avons examiné les murs d'enceinte de la partie occidentale de la ville et le terrain s'étendant derrière celle-ci. Dans cette partie le mur intérieur n'existe presque nulle part, mais son tracé de jadis peut être reconstitué d'après un plan de maison du XVIIIe siècle. Nous n'y avons retrouvé pas même les restes du gros oeuvre de ce mur, car — nous l'avons déjà prouvé dans d'autres secteurs — il s'enfonçait à peine dans le sol du retranchement. Sur ce terrain le tracé du mur médian de l'enceinte peut être correctement reconstituée d'après un relevé fait en 1831 (fig. 2). Nous avons trouvé le mur dans toute sa longueur dans le mur coupe-feu de la maison bâtie devant elle. La tour y appartenant subsiste dans la cave de la maison. Le mur d'enceinte fut élevé à la fin du XIIIe siècle, là aussi en utilisant le mur d'enceinte romain. Derrière celui-ci nous avons dégagé en partie aussi la pente du retranchement appartenant au château-fort du comte. C'est dans ce secteur que nous avons le mieux réussi à identifier le mur d'enceinte de la Ire période de la construction de la ville au moyen âge (fig. 6, 10) qui, vue sa chronologie relative, fut exécutée après la destruction du retranchement au-dessus du côté intérieur du mur d'enceinte romain, dans une épaisseur de 1,10 m, mais encore avant la IIe période de construction (fin du XIIIe siècle — 1339). Sa construction est sans doute en connexion avec l'émancipation de la ville, lorsque en 1277, les bourgeois ont obtenu du roi „pro reparatione castri” le revenu des dîmes. La IIe période est caractérisée par des constructions de plus grande envergure et par une exécution plus soignée.

Sur le terrain derrière le mur d'enceinte on peut isoler quelques périodes principales des constructions du moyen âge finissant. La première maison bâtie en même temps que les murs d'enceinte n'existait plus. Au XIVe siècle dans la ligne de la rue du terrain, large de 16 m, on n'avait construite qu'une petite maison de deux pièces, aux murs de pierre (à l'étage nous pouvons compter également avec deux pièces). Au début la maison s'élevait perpendiculairement sur la rue, elle avait un mur frontal et ne communiquait pas avec le mur voisin. Pour placer la gouttière on y avait laissé entre les deux maisons un espace pour faire écouler la pluie. Plus tard, les passages entre les maisons furent emmurés du côté de la rue, sans doute pour des raisons esthétiques ou peut-être de sûreté. Dans une disposition datant de 1537, la municipalité proteste contre l'emmurage dans la banlieue de ces espaces entre les gouttières, ce qui nous permet de présumer que dans le quartier central ce processus commença déjà antérieurement.¹⁵ Derrière la maison se trouvait dans la cour un puits isolé (fig. 3, 12). Il est fort probable que le nom de «Michel cum fonte», figurant dans les notes d'impôts des Archives, se rapporte à l'un des propriétaires de cette maison qui obtint son nom distinctif du puits de la cour. Michel était l'un des plus riches patriciens de la ville: il possédait une maison et une ferme même dans la banlieue, des terres labourables et des vignobles étendus (1426 — 1440). Il loua sa maison de ferme à des artisans et entreposa son vin dans sa maison située dans le Quartier central. Le tertre et la pente du retranchement occupaient au début un large terrain. A la fin du XVe siècle ou dans la première moitié du XVIe siècle on commença à déblayer la terre du retranchement et on éleva dans le bout occidental du terrain des maisons aux murs de pierre. Ces maisons s'élevaient sur un niveau plus haut que la rue (fig. 4). Dans la ligne de la rue, parallèlement à la précédente, fut construite encore une deuxième maison. Plus tard, en couvrant d'édifices le terrain à l'époque moderne, les maisons s'élevant dans les cours furent reconstruites. En partie elles furent démolies et d'autres parties de la terre du retranchement furent coupées. Après l'incendie de 1676, la cour fut complètement transformée et les maisons médiévales et modernes se trouvant derrière

les murs d'enceinte furent démolies. Le reste du retranchement fut séparé de la cour par un mur de soutènement, et la partie devant celui-ci fut enfoncée jusqu'au niveau de la rue. En élevant l'aile donnant sur la cour, le côté nord du terrain fut couvert et le puits comblé (fig. 3).

Le matériel avec lequel fut comblé le puits consistait surtout de simple céramique domestique du XVIIe siècle, mais il contenait en partie mineure aussi des trouvailles plus anciennes. Les objets les plus anciens sont des gobelets de terre rouge (fig. 13, 1—2), des marmites et des cruches (4—5) datant de la seconde moitié du XVe siècle, et de simples pots de poêle (fig. 15), les produits des potiers de la ville. Nous n'avons trouvé qu'un seul fragment de carreau de poêle plus richement orné et enduit de vernis polychrome qui date des alentours de 1500. Deux coupes à vernis polychrome et à décor de reliefs se signalent par la richesse de leur travail. L'une est le produit d'un atelier de la Haute Autriche et date des années 1580 (fig. 19): cet atelier a continué la technique du potier nurembergeois Oswald Reinhart.²⁹ La coupe est ornée de vernis jaune, vert, bleu, violet et blanc. De l'autre coupe il ne subsiste que de petits fragments, et elle est sans doute le produit de l'atelier de Paul Preuning (les céramiques appartenant au premier groupe ont été mises à découvert dans les châteaux de Bude, de Visegrád et d'Esztergom).

Parmi les verres trouvés dans le puits les plus anciens sont les flacons à cols longs et courts (fig. 20), qui sont ornés de cannelures torsadées et de décors soufflés. En Hongrie leurs analogues furent livrées par plusieurs fouilles (châteaux de Bude, de Nyék et de Visegrád, de Buda-Viziváros) et par les fouilles d'un village.^{30—33} Les fragments mis au jour dans le château-fort de Kőszeg permettent de les dater de la fin du XVe siècle. De la première moitié du XVIe siècle il subsiste des fragments d'une coupe à pied faite d'un verre limpide incolore et ornée de fils blancs, et d'un gobelet, cylindrique („Stangenglas”) (fig. 21). D'après son verre absolument limpide et incolore et son décor, la coupe est un produit vénitien. Un tel décor filigrané de verre blancs se rencontre sur les calices d'une collection de Damas et dans une d'Amsterdam.³⁸ Le verre du gobelet cylindrique est lui aussi incolore, mais d'une teinte un peu vert-gris. Selon l'analyse chimique c'est un verre potassocalcique, donc un produit de l'Europe Centrale ou de l'Allemagne, fabriqué selon la technique vénitienne. Une proche analogie se trouve dans la collection Bremen de Krefeld, et son propriétaire l'a déterminée comme provenant de l'Allemagne.³⁹ La plus riche série des verres est constituée de coupes sur jambe soufflées: ils présentent plusieurs variantes de la solution à guirlandes et à masques de lions, très populaires au XVIe siècle (fig. 22). Leur verre est incolore, mais d'une teinte un peu verdâtre ou enfumée, légèrement irisant. Selon l'analyse chimique d'un des fragments (fig. 22, la première de la deuxième ligne) cette coupe est elle aussi en verre potassocalcique, donc le produit des verreries cisalpines. D'après leurs formes elles sont les produits de la seconde moitié ou de la fin du XVIe siècle, lorsque les verres fabriqués „à la vénitienne” sont devenus de mode dans toute l'Europe.^{42—43} et ont pour un certain temps relégué au second plan le style des verreries locales qui conservaient les traditions médiévales. Il est, en ce moment, impossible de déterminer le lieu de fabrication de ces coupes, car on ne connaît que très peu de pièces sûrement localisables sorties des nombreux ateliers européens de l'époque. Ce sont sans doute les produits de plusieurs verreries qui sont arrivés à Sopron, ce qu'indiquent les différences de teintes et les manches à décors différents. Les produits d'une autre verrerie continuant la technique médiévale et conservant les traditions locales sont les fragments de trois verres à large pied (fig. 23, ligne supérieure) dont le corps est rempli de denses rangées de petites gouttes collées.

Leur verre est légèrement vert pâle. Nous ignorons leurs analogies exactes: ils doivent provenir des verreries bohémiennes ou allemandes du XVIe siècle. Le dernier groupe des verres est constitué de simples verres usuels de ménage: bouteilles à large corps en verre vert pâle et fragments de bocaux à confiture dont la date, en raison de l'incertitude des formes et des circonstances de la découverte, ne peut être déterminée que plus vaguement; ils pourraient être placés aux XVIe et XVIIe siècles (fig. 23).

Les trouvailles mises à découverte jettent du jour sur la vie et la culture matérielle de la bourgeoisie urbaine du moyen âge. Les habitants des maisons ont, au XVe siècle, utilisé des poêles plus simples à carreaux de terre;

la grande majorité de leurs poteries étaient les produits des potiers de Sopron. Vers 1500, des poêles à carreaux de faïence polychrome se trouvaient déjà dans la maison, ce qui était fort rare et indique un propriétaire aisé. Ceci est encore mieux valable pour les verres et les vases d'apparat à vernis polychrome très rare et venus d'ateliers lointains, étant donné que des objets d'une qualité similaire n'étaient fréquents que dans les centres féodaux où ils indiquent également de riches patriciens dont le niveau de vie était supérieur à la moyenne. Grâce à la composition de l'ensemble des trouvailles nous sommes là aussi au courant des objets sur lesquels les sources des archives ne donnent en général aucun renseignement.

I. Holl

A KÉSŐBRONZKORI HALOMSÍROS KULTÚRA EMLÉKEI BUDAPESTEN

Budapest és közvetlen környéke igen gazdag korai és középső bronzkori lelőhelyekben, leletekben. Ugyancsak nagyon sok bronzkorvégi (HA–B) telep- és sírlelet vált ismeretessé az elmúlt évtizedek kutatásai során. Annál meglepőbb, hogy a közbeeső igen jelentős időszak (koszideri horizont és halomsíros kultúra) emlékeit a legutóbbi évekig csupán a rákospalotai bronzkincs és néhány szórványlelet képviselte.

Valószínű, hogy nem annyira az emlékek tényleges hiányát kell feltételeznünk, mint inkább a kutatások hézagosságának kell tulajdonítani az eddigi kevés későbronzkori leletet. Nem valószínű ugyanis, hogy a kedvező dunai átkelőhelyek környékét éppen csak a középső bronzkor végén, illetve a későbronzkor elején élt népcsoportok nem szállták volna meg. Az utolsó évtizedben előkerült kisebb leletegyüttesek, leletek arra mutatnak, hogy Budapest környékén is számolhatunk a középső bronzkor és bronzkorvége közötti időszak jelentős emlékeivel.

A rákospalotai edénylelet a különböző területekre jellemző edénytípusok együttes előfordulása miatt a koszideri horizont részletesebb megismeréséhez nyújt támpontokat.¹

A későbronzkori halomsíros kultúrát egyetlen hiteles lelet sem képviselte a hatvanas évek elejéig. Azóta azonban néhány kisebb leletegyüttes és lelet előkerülése felhívta a figyelmet arra, hogy a halomsíros kultúra emlékei Budapest területéről sem hiányoznak (1. kép).

1. XVII. kerület. Rákoskeresztúr²

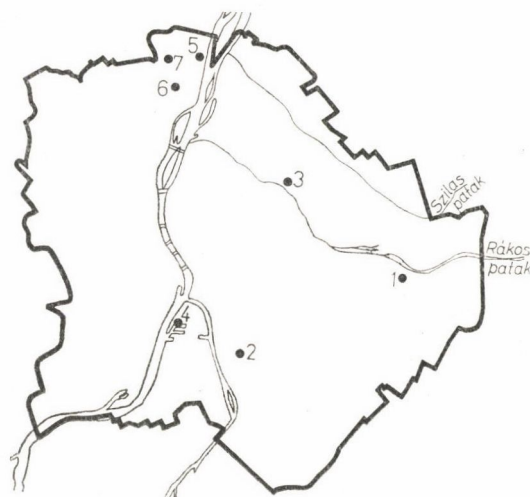
A Csordás és Szárny utcában különböző földmunkák során urnasírokat és ilyenekből származó szórványos leleteket találtak. A bordás díszű (2. kép 7) és árktolt bütykös urna, kis csüngő bütykös kis bögrék (2. kép 3) és a bronztárgyak (az ún. halhólyagmintás és pecséltős végű bronzkarpercecek) a halomsíros kultúra jellegzetes leletanyagát képviselik. A lelőhelyen 1964-ben végzett kisebb leletmentés csak szétdőlt sírból származó urnatöredékeket eredményezett.³ Az említett urnasírok mintegy 120–150 m távol feküdtek egymástól. Valószínű, hogy nagy kiterjedésű temetőhöz tartoztak, ahol a sírok igen ritkán, talán kisebb csoportokban helyezkedtek el. A lelőhely a Rákos-patak bal partján húzódó homokdomb teteje és lejtője. BTM 62. 5. 1–3, 66. 2. 1–4.

2. XX. kerület. Pesterzsébet

Szórványként került a pesterzsébeti múzeumba egy felcsúcsosodó peremű, kihajló nyakú talpas tál. A halomsíros kultúra jellegzetes edénye (2. kép 5a–b). Csaknem ép volta miatt arra gondolhatunk, hogy sírból származik. BTM 64. 57. 1.

3. XIV. kerület. Vízkána utca

Földmunka alkalmával cserepeket és sarkított bronzbalta öntésére szolgáló öntőminta két részét találták meg. A leletmentés során 1967-ben a halomsíros

1. kép. A halomsíros kultúra lelőhelyei Budapesten
Рис. 1. Местонахождения памятников культуры курганных полей на территории Будапешта
Fig. 1. Les sites de la civilisation à tumuli à Budapest

kultúra rövid ideig tartó településének nyomait figyelte meg Kőszegi Frigyes.⁴

4. XXI. kerület. Ósepel–Szabadkikötő

1938-ban más korok emlékeivel együtt két tál is előkerült, melyek feltételeken a halomsíros kultúra körébe sorolhatók. Mindkét tál fordított csónakakúp alakú, peremük négy helyen felcsúcsosodik. Az egyik edény pereme belül enyhén tagolt, alja benyomott (3. kép 7a–b), a másik tál díszítése besímtás és árktolás.⁵ BTM 56.14.3,6.

5. III. kerület. Békásmegyer-Vízművek

Az 1932–36 között végzett ásások leleteinek átvizsgálása során megfigyelhettem, hogy más korszakok emlékeivel együtt a halomsíros kultúra szórványos emlékei is előkerültek. Ezek között megemlíthetők a felcsúcsosodó peremű egyszerű, csónakakúpos tálból (3. kép 2a–b) és hasonlóan felcsúcsosodó peremű, de ívelt nyakú tálakból (3. kép 1a–b, 4), bordás díszű kis edényből (3. kép 5), kis bütykös bögréből (3. kép 3) származó töredékek, továbbá alján apró bütykökkel ellátott kis bögre (3. kép 6). Ezeknek a leleteknek előkerülési körülménye ma már kideríthetetlen, de bizonyítják a halomsíros kultúra jelenlétét Békásmegyeren is. BTM. 54.4.230, 54.7.9, 54.19.43, 54.22.55, 55.55.31.

¹ Schreiber R., ArchÉrt 94 (1967) 48–52.

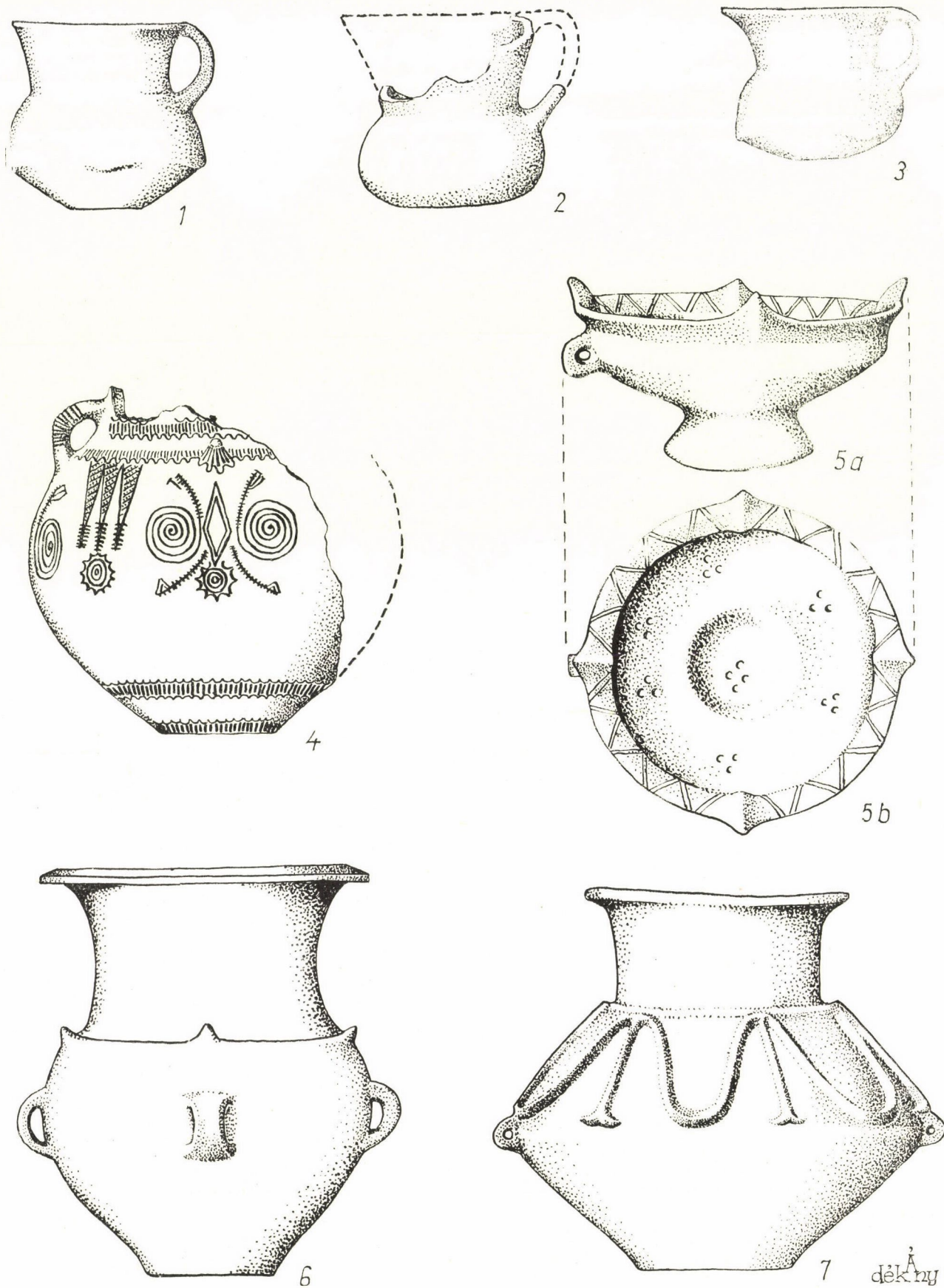
² A teljes leletanyag közlése a BpR 22. kötetében 1971-ben jelenik meg.

³ BpR 21 (1964) 297.

⁴ RégFüz 21 (1968) 5. Kőszegi F., Budapest VII (1969) 11. füzet 29.

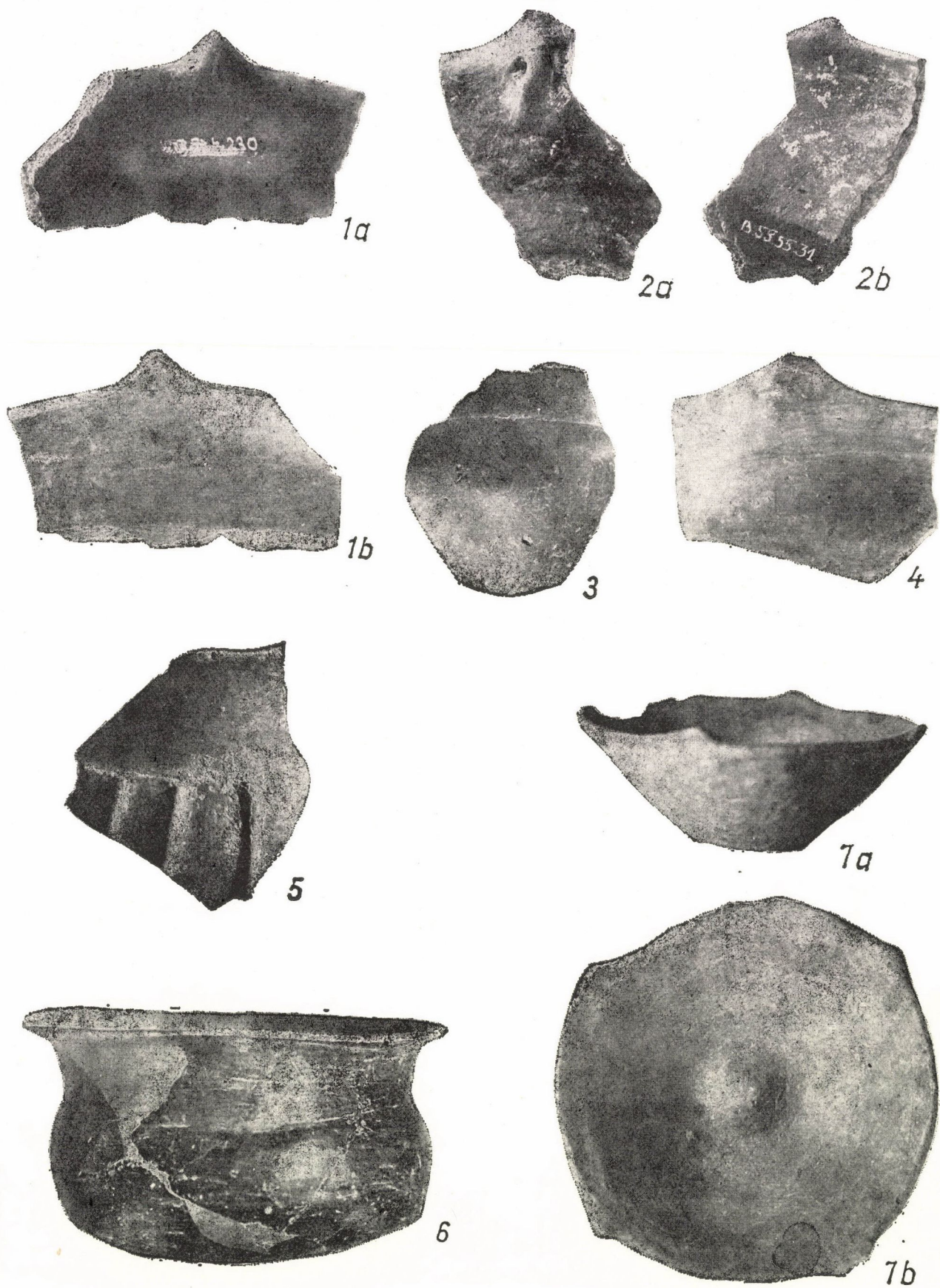
⁵ Nagy T., BpR 13 (1943) 362, 362, 4. kép.

2. kép. 1—2,4, 6. Óbuda — 3,7. Rákospesztúr — 5a—b. Pesterzsébet
 Рис. 2. 1—2,4, 6. — Обуда — 3,7. Ракошпестур — 5a—b. Пештержебет
 Fig. 2. 1—2,4, 6. Óbuda — 3,7. Rákospesztúr — 5a—b. Pesterzsébet

3. kép. 1—6. Békásmegyér—Vízművek. — 7a—b. Csepel—Szabadkikötő
 Рис. 3. 1—6. Бекашмедьер—Визмювек. — 7a—b. Чепел—Сабаджикётё
 Fig. 3. 1—6. Békásmegyér—Vízművek. — 7a—b. Csepel. Port libre

6. III. kerület. Óbuda⁶

A Nemzeti Múzeumban 1950-ben leltároztak be több edényt, melyek lelőhelyeként közelebbi megjelölés nélkül Óbudát tüntetik fel. A lelőkörmények ismeretlenek, valószínű, hogy régi gyűjtésből vagy gyűjteményből származnak. Ezek között a következő leletek képviselik a halomsíros kultúra jellegzetes emlékeit.

Füles bögre. A hasából lecsüngő kis bütykökkel. M: 10 cm, Szá: 8,5 cm, Fá: 3,5 cm. Ltsz. 19.1950.19. (2. kép 1.). Urna. Gömbölyded öbléhez hengeres nyak csatlakozik, vízszintes szájpereccel. Öblét négy rövid szalagfűl, s ezek fölött a vállon ülő négy hegyes bütyök díszíti. M: 27,5 cm, Szá: 22 cm, Fá: 8,5 cm. Ltsz. 19.1950.24. (2. kép 6.). Füles bögre. Nyomott, gömbölyded alsórészszel, töleséres nyakkal, töredékes. M: 9 cm. Ltsz. 19.1950.20. (2. kép 2.). Az egy tételeszám alá beletárolt leletanyagban előfordulnak más korok, ill. más kultúrák emlékei is. Ezek között a halomsíros kultúrával való kapcsolata miatt megemlíthetjük a szeremlei csoport töredékes edényét is. Kétfülű, gömbölyded hasú urna alsó része. A szeremlei csoport vékony, bekarcolt vonalú mintája díszíti, amelyet mészbetét tölt ki. Töredékes magasság: 17,5 cm, Fá: 6 cm. Ltsz. 19.1950.25. (2. kép 4.).

A leletanyagban ezenkívül a Budapest környékére jellemző korabronzkori edények is megvannak.

A leletanyag nem hiteles, mivel több korszak emlékei tartoznak körébe és azonkívül az edények kopottsága, illetve szinterrel borított külseje is különböző. Ezért nem is biztos, hogy egy helyről származnak. Emellett csak azért érdemelnek, mivel az ország déli részén hiteles leletgyűjtésből is előkerültek⁷ a halomsíros kultúra és a szeremlei csoport emlékei.

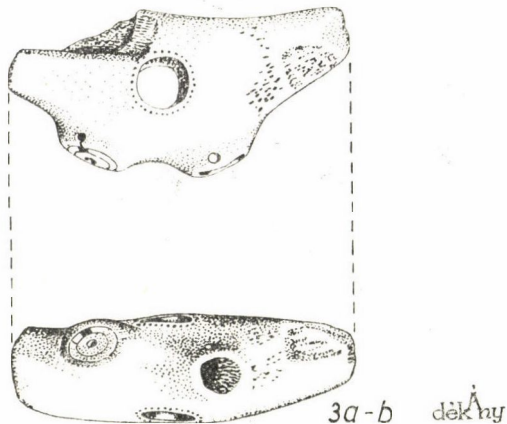
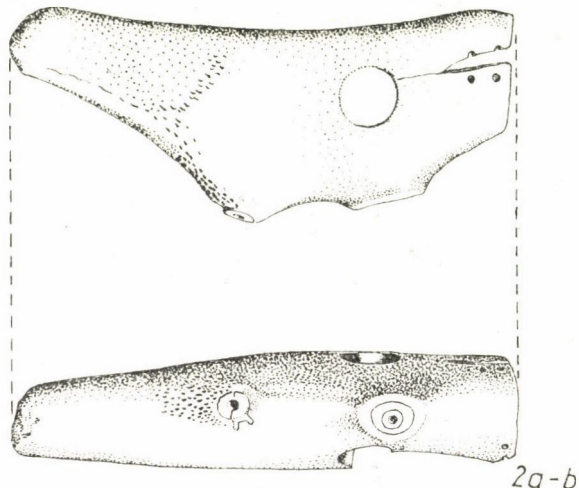
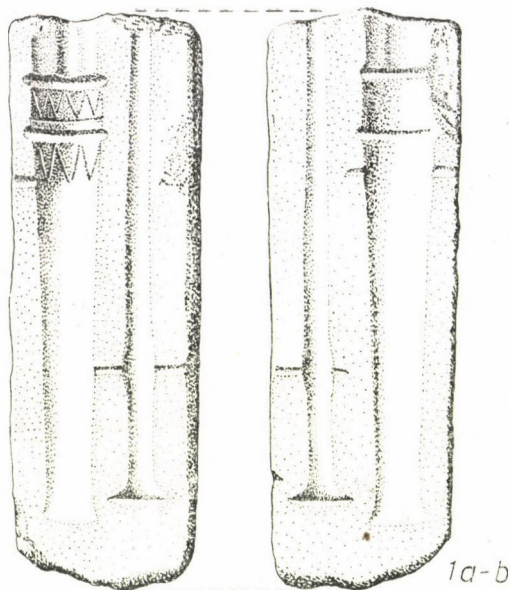
7. III. kerület. Békásmegyer-Óbuda TSZ.

1967-ben egy 8 × 2,2 m-es alapterületű és 2,5 m mély alapot ástak benzintöltő állomás céljára. A munkák idején különböző cserepeket és kétrészes öntőmintát találtak. A leletmentő megfigyelés során csak a kiásott gödör oldalfalának tisztítására volt mód. Óskori gödrök körvonalait figyeltem meg és ezekből kevés leletet gyűjtöttem.⁸ BTM 67.50.1—17, 67.51.1—16.

Említésre méltó a 2. gödör, melynek alján hamus faszenes rétegben kevés cseréppel együtt egy átfúrt agancstárgy feküdt (4. kép 2a—b, 5. kép 2a—b). A szarvasagancsból csiszolt tárgy egyik végénél kissé sérült. Az agancselágazásokat tövüknél levágták és porózus belsejüket a keményebb külső héjjal tömören, intarzia-szerűen betömtek. A tárgy rendeltetése ismeretlen. Ilyet talált Nagy László a Püskösdűfűrdő közelében (4. kép 3) BTM 60.22.1. Hasonló példányok más bronzkori telepeken is elég gyakran előfordulnak. Szokatlan megformálásuk egyöntetűsége és a gondos megmunkálás, az intarzia-szerű berakás arra vall, hogy a bronzkori emlékek között egyértelmű funkciójuk lehetett. Lelőhelyükön a 2. gödörben talált cserepek a középső bronzkori vatyai kultúra jellegzetes kis bögréit, tál- és urnatöredékeit (6. kép 9—16).

A 6. gödör, feltételezhető stratigráfiája miatt jelentős. A szelvény délkeleti sarkában mutatkozott nagyméretű körvonalának egy része. Alja a kiásott 250 cm-es szint alá nyúlt. Felső részén 160—190 cm között erőteljes hamus sáv volt megfigyelhető. 120—160 cm között a halomsíros kultúra idejére keltezhető kevés cserepet találtam (6. kép 1,5—8). A hamus rétegtől lefelé csak atipikus cserepek kerültek elő.

A hitelesítő metszettisztítás után tehát azt állapíthattam meg, hogy a lelőhelyen először a középső bronzkori vatyai kultúrának volt először intenzív települése, majd később a későbronzkori halomsíros kultúra létesített futólagos települést. Ennek emlékei az alap-

⁶ Ezúttal mondok köszönetet Kovács Tibornak, aki a leletekre felhívta a figyelmemet és a közlés jogát átengedte.

⁷ Bándi G.—Kovács T., ActaArchHung 22 (1970) 30—37.

⁸ RégFüz 21 (1968) 4.

4. kép. 1a—b, 2a—b. Békásmegyer—Óbuda TSZ. — 3. Békásmegyer. — Рис. 4. 1a—b, 2a—b. Бекашмедьер—производственный кооператив Обуда. — 3. Бекашмедьер Fig. 4. 1a—b, 2a—b. Békásmegyer—Óbuda, Coöperative agricole. — 3. Békásmegyer

ásás során talált kétrészes öntőminta (4. kép 1a–b, 5. kép 1a–b), és a cserepek, melyek között legjellegzetesebbek a felcsúcsosodó peremű tálak töredékei (6. kép 2–4). Ezek az öntőmintával együtt valószínűleg az alapozáskor elpusztított gödörből származnak.

Az öntőminta mindkét része porózus homokkőből készült. Egyik fele kissé sérült. H: 19,5 cm, sz.: 6–6,5 cm. Felső részén zezzug vonalakkal és vízszintes bordával díszített, éle felé erősen elkeskenyedő tokosvéső és egy pecsétfejú, enyhén duzzadt nyakú tű öntésére szolgált. A tű feje a véső élénél helyezkedik el. A véső felső részéhez és a tű nyakához légnyílás kapcsolódik (4. kép 1a–b, 5. kép 1a).

Az Óbuda TSZ területéről bemutatott leletek egyértelműen a későbronzkori halomsíros kultúra leletei. Az öntőmintát elsősorban a pecsétfejú, duzzadt nyakú tű keltezi. Ez a típus csak a koszideri horizont után lépett fel és a halomsíros kultúra egyik korhatározó vezértípusa.

Hasonló vésők, de még inkább tűk öntőmintái találhatók a soltvadkerti leletben.⁹ Ezt az együttest pedig nemcsak az öntőminták, de a kerámia is a halomsíros kultúra körébe utalja. A pecsét- és szögfejú tűk különböző fajtái Magyarországon is számos temetőben fordultak elő, mint a férfi és női öltözködés kellékei. A férfi sírokban egyesével, a női sírokban pedig párosával találhatók.¹⁰

A beszámoló keretében tárgyalt edények és edénytöredékek Budapest különböző területéről egységes tipológiai horizontot képviselnek. Erre mutat a bordás díszű edények, a csúcsosperemű és tagolt peremű tálak, továbbá a csüngő bütykös kis bögrék kölcsönös előfordulása.

A bemutatott edények, illetve töredékek a következő típusokat képviselik.

Úrnák, hegyes szögben találkozó és párhuzamos bordákkal (2. kép 7. 6. kép 1. Rákoskeresztúr, Óbuda TSZ), illetve hasonló alakú, de gömbtestű és megnyúltabb urna négy füllel és hegyes bütykökkel (2. kép 6, Óbuda). *Kis edény*, párhuzamos függőleges bordákkal (3. kép 5, Békásmegyer-Vízművek).

Tál, kihajló nyakkal, felcsúcsosodó peremmel (2. kép 5a–b, 3. kép 1a–b, Pesterzsébet, Békásmegyer-Vízművek).

Fordított csonkakúp alakú tál erősen vagy enyhébben tagolt és felcsúcsosodó peremmel, a felcsúcsosodás alatt rendszerint kis füllel. (3. kép 2a–b, 7a–b, 6. kép 3–6, Csepel-Szabadkikötő, Békásmegyer-Vízművek, Óbuda TSZ.)

Kis füles bögrék, rendszerint alacsonyan ülő kis csüngő bütykökkel. (2. kép 1,2,3, 3. kép 3,6, Rákoskeresztúr, Óbuda, Békásmegyer-Vízművek.)

Nagy fazék, vízszintesen kicsúcsosodó peremmel (6. kép 2, Óbuda TSZ).

A bordásdíszű urna gyakori a halomsíros kultúra egész magyarországi területén, beleértve a kultúra egyéki csoportját is.¹¹ A megnyúltabb testű, nagyfülű urna elsősorban a halomsíros kultúra elterjedésének déli részén otthonos, ahol valószínűleg a Szeremle–Dubovac

–Círna csoportok anyagából öröklődött.¹² A függőleges bordás kis edény párhuzama a kultúra bagyi településén figyelhető meg.¹³ A kihajló nyakú vagy csak egyszerű csonkakúp, de mindig felcsúcsosodó peremű tálak a halomsíros időszak leggyakrabban előforduló típusai.¹⁴ A kis füles bögrék csüngő bütykeikkel szintén a vezértípusba tartoznak.¹⁵ A nagy fazék, vízszintesen kicsúcsosodó peremmel ugyancsak előfordul a halomsíros kultúra Kárpát-medencei leletanyagában.¹⁶ Azt hiszem, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a Budapestről bemutatott leletek mind a halomsíros kultúra körébe tartoznak. Hasonló formák és díszítések a Kárpát-medencén kívül is gyakoriak a halomsíros kultúra emlékei között.

A soltvadkerti öntőmintalelet, mely a halomsíros kultúra számos fém típusát tartalmazta, településen került elő. A kerámiatöredékek hasonlóak az Óbuda TSZ területén előkerült cserepekhez. A két különböző lelőhely öntőmintái is annyira hasonlóak, hogy szinte egy műhely termékeinek tarthatók.

Az utóbbi időben számos kísérlet történt a magyarországi középső és későbronzkor kronológiájának tisztázására, finomabb tagolására. Legutóbb B. Hänsel, a halomsíros kultúra külső behatolását tagadva, a Középduna-medence középső bronzkorába osztotta be a koszideri horizontot és a halomsíros kultúrát is.¹⁷ Beosztásában (dunai középső bronzkor I–II–III.), a harmadik szakasz felelne meg a jellegzetes halomsíros kornak, a pecsét- és szögfejú tűk megjelenésének. Az I. és főleg a II. szakasz a koszideri horizontot tartalmazza. Azonban az ő tipológiai beosztása szerint jellegzetes halomsíros leletek a II. szakaszba is belekerültek. Így pl. többek között a soltvadkerti öntőminták és különböző bordás díszű urnák egy kronológiai szintbe kerültek a rákospalotai kincslelettel és több koszideri típusú lelettel.¹⁸ Ez azonban nem lehetséges.

A soltvadkerti telep kerámiája és az öntőminták a Reinecke szerinti B₂-re keltezhetők és nem korábbra. Hasonlóképpen az Óbuda TSZ öntőmintája sem előzi meg a halomsíros kultúrát, mivel annak főleg a tű miatt jellegzetes terméke.

Anélkül, hogy a származási és kronológiai vitákba belebocsátkoznánk a kis leletek kapcsán, a következőket szeretném összefoglalásként megjegyezni. Az újabb kis leletegyüttesek és leletek alapján Budapest környékén is számolni kell a halomsíros kultúra leleteinek intenzív előfordulásával. A halomsíros kultúrát települések és sírok egyaránt képviselik ezen a területen.

A leletek az eddigi megfigyelések alapján ítélve nem mutatnak huzamos megtelepülést és nem lehetnek nagy méretűek.

A halomsíros kultúra lakói igen élénk helyi bronzöntő tevékenységet folytattak. Erre mutatnak az Óbuda-TSZ, a Vízakna utca és Soltvadkert öntőmintái.

Az ismertetett öntőminta és kerámiái leletek csak a koszideri horizont után keltezhetők (a Reinecke szerinti B₂-re, esetleg C-re).

Schreiber Rózsa

⁹ *Gazdapusztai Gy.*, Acta ArchHung 9 (1959) II. t. 1–2,5, IV.t.6–7.

¹⁰ *Trogmayer O.*, FA 17 (1965) 51–63.

¹¹ ArchÉrt 11 (1891) 51.; *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920) 60. kép; *Foltiny I.*, RégFüz 4 (1957) II.t.8, IV.t.13; *Kalicz N.*, HOMÉ 2 (1958) II.t.9.; *Kovács T.*, FA 17 (1965) 14. kép 2; *Ua.*, ArchÉrt 93 (1966) 7. kép 4.

¹² *Foltiny I.*, Músaica 8 (1968) I.t.2,6, II.t.2, IV.t.9.

¹³ *Kovács T.*, FA 17 (1965) 17. kép 5.

¹⁴ *Foltiny I.*, ArchÉrt 1946–48. XV.t.25,28,31; *Ua.*, RégFüz 4 (1957) III.t.2,5, V.t.8, XII.t.4; *Kőszegi*

F., ArchÉrt 91 (1964) 2. kép 4–5; *Kovács T.*, ArchÉrt 93 (1966) 4. kép 16, 9. kép 6–8, 10. kép 1–2.

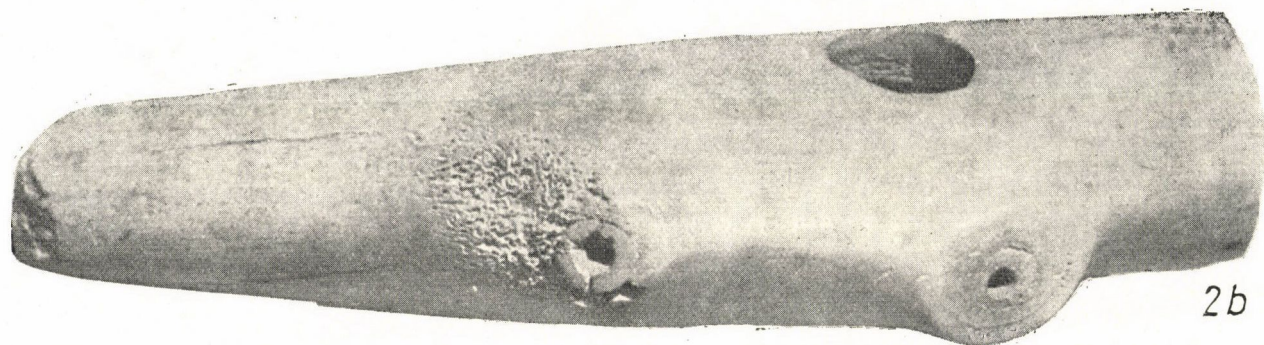
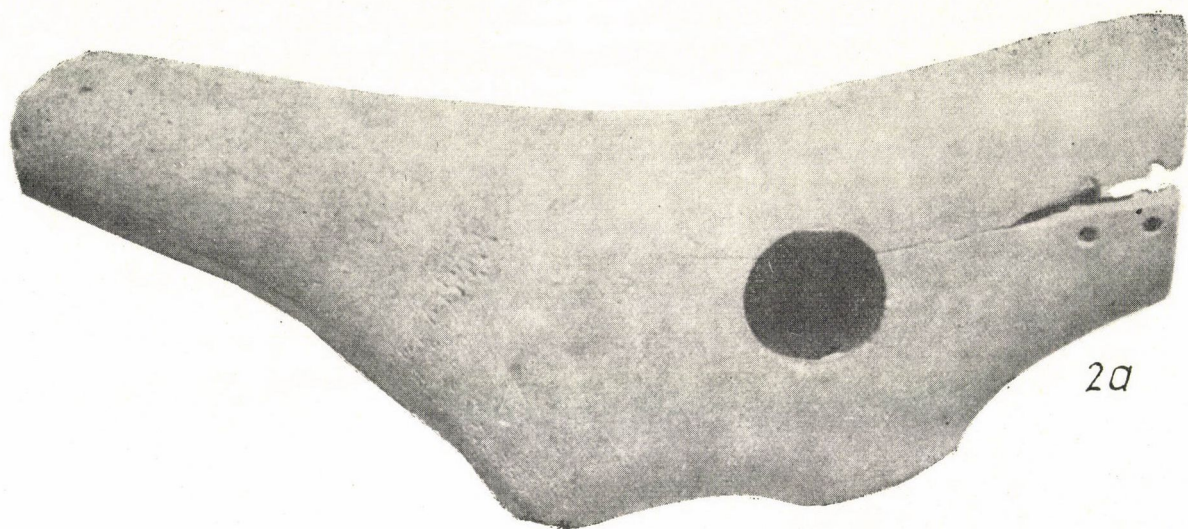
¹⁵ *Foltiny I.*, ArchÉrt 1946–48. XV.t.1–2,7–8, 10, 15, 17, 27; *Kalicz N.*, i. m., I.t.1, IV.t.2, V.t.4; *Kovács T.*, ArchÉrt 93 (1966) 7. kép 10, 8. kép 19, 10. kép 10, 11. kép 5 stb.

¹⁶ *Kovács T.*, FA 17 (1965) 18. kép 10, 19. kép 7; *Ua.*, ArchÉrt 93 (1966) 2. kép 12, 4. kép 9, 8. kép 5, 12. kép 20–22 stb.

¹⁷ *Hänsel, B.*, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. I. (Bonn 1968), 159–170.

¹⁸ *Uo.*, 45–46, II. rész: 2–7. mellékleteken.

5. kép. 1a—b, 2a—b Békásmegyer—Óbuda TSZ.
 Рис. 5. 1a—b, 2a—b. Бекашмедьер-производственный кооператив Обуда.
 Fig. 5. 1a—b, 2a—b. Békásmegyer Coopération agricole Óbuda

6. кёр. 1—16. Бékáсмегьер—Óбуда TSZ.
 Рис. 6. 1—16. Бекашмедьер-производственный кооператив Обуда
 Fig. 6. 1—16. Békásmegyer—Coopérative agricole Óbuda

Auszug

Im Aufsatz werden die neuestens entdeckten kleineren Fundkomplexe bzw. Funde der Hügelgräberkultur im Gebiet von Budapest (Abb. 1) vorgestellt. Es sind Siedlungs- und Grabfunde gleichwohl (Abb. 2–6). Früher war der Nachlaß dieser Kultur im Bereich von Budapest unbekannt.

Die Beobachtungen im Gelände der LPG Óbuda (Fundort Nr. 7) zeigen, daß in den Fundorten zuerst das Volk der mittelbronzezeitlichen Vátya-Kultur angesiedelt war (Abb. 6, 9–16). Zu seinem Nachlaß gehört ein eigentümlicher, mit intarsienähnlichem Inlay befestigter Geweihgegenstand (Abb. 5, 2a–2b); ein ähnliches Stück ist auch aus Békásmegyer bekannt (Abb. 5, 3). Weitere solche sind auch aus anderen mittelbronzezeitlichen Fundorten bekannt.

Später siedelte sich im Fundort für kurze Zeit das Volk der Hügelgräberkultur an (Abb. 6, 1–8). Das beste Stück ihres Nachlasses ist ein zweiteiliges Gußnegativ (Abb. 4, 1a–1c; Abb. 5, 1a–1b), für einen verzierten

Flachmeißel und für eine Stempelkopfnadel mit dickem Hals.

Auf Grund dieser Entdeckungen muß man auch im Bereich von Budapest mit dem Vorkommen von Funden der Hügelgräberkultur rechnen. Sie wird von Siedlungen ebenso wie auch von Gräbern repräsentiert.

Auf Grund der bisherigen Beobachtungen waren die Siedlungen nur kurz bewohnt und konnten auch nicht groß gewesen sein.

Die Träger der Hügelgräberkultur betrieben eine rege Bronze gießerei. Das zeigen die aus den verschiedenen Fundorten geborgenen Negative.

Die im Aufsatz beschriebene Gußform und die Keramik vertreten einen einheitlichen chronologischen Horizont; sie sind typische Produkte der Hügelgräberkultur (Reinecke B₂, eventuell C), d.h., man kann sie nur auf die Zeit nach dem Koszider-Horizont ansetzen.

R. Schreiber

ADATOK AZ AQUINCUMI HELYTARTÓI VILLACSOPORT KELTEZÉSÉHEZ

Az Archaeologiai Értesítőben legújabbán¹ megjelent fejtegetések ismét előtérbe helyezték az aquincumi legatus-i praetorium keltezésének a kérdéseit (az óbudai hajógyár nyugati, ún. kisebb szigetén). Távol áll tőlem olyan szándék, hogy vitába szálljak Wellner I. sajátos módszereivel; az első, alapul szolgáló keltezési kísérlet lefektetője és W. I. között támadt ezen vitában a végső döntés és a tudományos igazságtéves harmadik, sőt esetleg többedik hozzászólásnak a feladata. De már W. I. is méltán hiányol bővebb, teljesebb támpontokat és adatokat, amelyek a problémák tisztázásához segítséget nyújthatnak. Monográfikus ismertetésre, ami megnyugtató lezáráshoz segíthetne, természetesen ezen folyóirat hasábjain sincs mód.

Már W. I. hiányolja, hogy igen kevés rétegrajz jelent meg az előzetes jelentésekben. Közel félszáz hossz- és keresztmetszetet ezen a helyen sem sorakoztathatok fel, de a hozzászólók rendelkezésére bocsátom (1. kép) a Kováts László által készített áttekintő táblázatot: egybeszerkesztést a nagyszámú metszetfelmérésről, egymás mellé állítást a periódusvizsgálatok eredményeiről. Az azonosítás végett szükséges ezen áttekintő táblázat mellé helyeznünk egy olyan alaprajzot (2. kép), amelyen a helyiségek stb. sorszámozása megfelel a táblázatban alkalmazott sorszámozásnak.

W. I. és nyilvánvalóan a többi hozzászóló szerint is tanulságos lenne az is, ha a keltezésben segítő téglabélyegek közül legalább azokat listába szedném, amelyek bizonyítottan nem kerültek másodlagos felhasználásra. Az ismételt beépítésnek a legbiztosabb jele, ha a téglán kétféle összetételű habarcsnak maradt fenn nyoma; amennyiben a habarcsnyomok azonos keverésű habarcsból valók, bizonyos, hogy másodízben nem használták fel a nyomokat hordozó téglákat. De a mintegy 3000 db téglá vegyszeti elemzését (amennyi előkerült a villacsoport terében) eddig nem volt módunkban elvégeztetni részben a költségesség, részben laboratóriumi kapacitás hiánya folytán. Talán a készülő monográfia befejezéséig megvalósulhat ezen költséges és hosszadalmas feladat² is.

További hozzászólásoktól várom a döntő szót a most felmerült módszertani kérdésben: a korhatározáshoz mi a döntőbb? A szomszédos építmények oldalvonalainak párhuzamossága (tájolási helyzete), ill. eltérése, avagy a keltező leletekből való következtetés? W. I. ugyanis úgy látja,³ hogy a délebbi, kisebb villa (az alaprajzon: 19–22, 79–80. sorsz.) tájolása azonos a 28. sz. (későbbi) szentély alatt észlelt korábbival, ezért szerinte egyazon

időben létesülhettek, talán már a II. század első évtizedeiben; ezt a délebbi épületet azonban (W. I. szerint) a Marcus Aurelius-kori invázió során annyira elpusztították, hogy északi részét teljesen le is bontották és téglanyagát felhasználták volna a főépület falaiba. Az ítélekezéshez figyelembe veendő körülmények: a) valószínűleg mintegy 6 fokos elhajlást mutatnak a korábbi szentély és a délebbi épület északi zárófalainak vonalai, a W. I. látta párhuzamosság helyett;⁴ b) más felmérésen⁵ a délebbi és az északi épület egyazon tájolásban helyezkednek el; c) a peschi templomkerület áttekintő térképe⁶ viszont arra mutat rá, hogy 1–2 fokos eltérés az egyazon időben emelt épületek tengelyvonalainak az irányai között is előfordulhat, sőt ennél *nem* nagyobb az elhajlás a bő egy évszázaddal később épített létesítmények irányvonalai között sem! A további párhuzamok felsorolását a készülő monográfiába tartom fenn, de egy kérdést már most feltehetek: szabad-e ezek után akár egyidejűségre, akár két periódusra is biztosan következtetni, ha csak egypár fokos az építmény-tengelyvonalak közötti eltérés, ill. összehajlás, amennyiben egyéb korhatározó leletek az egy- vagy kétidejűséget nem támogatják? A további hozzászólók figyelmét még a következő körülményekre hívom fel: 1. az alaprajzfelvételek között (a már nyomtatásban megjelent esetekben is!) egymással ellentétes eltorzulások, ingadozások következtek be, éppen a délebbi és északi épület viszonyában; ez nem egyenesen a felmérést végző mérnökök pontatlan munkájából ered; az 1951–56. évek kampányaiban apró részenként volt lehetséges a feltárás (a modern gyár sűrűn épült csarnokai közötti szabad térségekben), és csak úgy lehetett újabb részt feltárni, ha már az előbbi kiásott falmaradványokat betemettük, hogy helyet nyerjünk a kitermelt föld deponálására; éppen a délebbi villa (már ismert) helyiségeit már 1857-ben és 1859-ben, ill. 1870-ben kiásták (hogy „Röm.Bad”-nak tartásák), amikor nyilvánvalóan az első hajóépítő műhelyeket alapozták; 1951-ben mi a délebbi épületeknek csak északi szélét tisztázhattuk; a különböző korszakokban végzett térképezések eredményeinek egybehozása természetesen vonhatta magával a néhány fokos, eltérő eltorzulásokat; 2. B. Thomas E. (aki az I. kampányban közreműködött) az ásatási naplóban⁷ feljegyezte megfigyelését: a 20. helyiség padlószintje viszonylag azért fekszik magasabban, mivel a korábban nem fűthető helyiséget csak később látták el aláfűtéses berendezéssel, a hozzá tartozó kemenceféleség (a 19. sz. helyiség terében tártuk fel)

¹ Wellner I., ArchÉrt 97. (1970) 116–121.

² CIL III 3750. A LEG II HAD-téglabélyeg feloldása ... Had(riana)-ra azonban nem Sz. J.-tól ered, miként W. I. beállítja. Sz. J. [BpR 14 (1945) 66] éppen hogy nem látja igazoltnak, hogy a Had(riana)-jelzőre kellene azt kiegészíteni; e sorok frója a (h)ad(iutrix) és a Had(rianus) szavak kezdőbetűinek az összetévesztését tételezi fel. Különben E. Sacken [MCC 2 (1857) 165, 286] javasolta elsőnek a Had(riana)-ra való kiegészítést, J. G. Seidl [AÖG 13 (1854) 118] pedig így

olvasta ezt a téglabélyeget: ... Had(riani); követte őt Paur J. I. [AÖG 15 (1856) 296].

³ Wellner I., ArchÉrt 97. (1970) 116, 121.

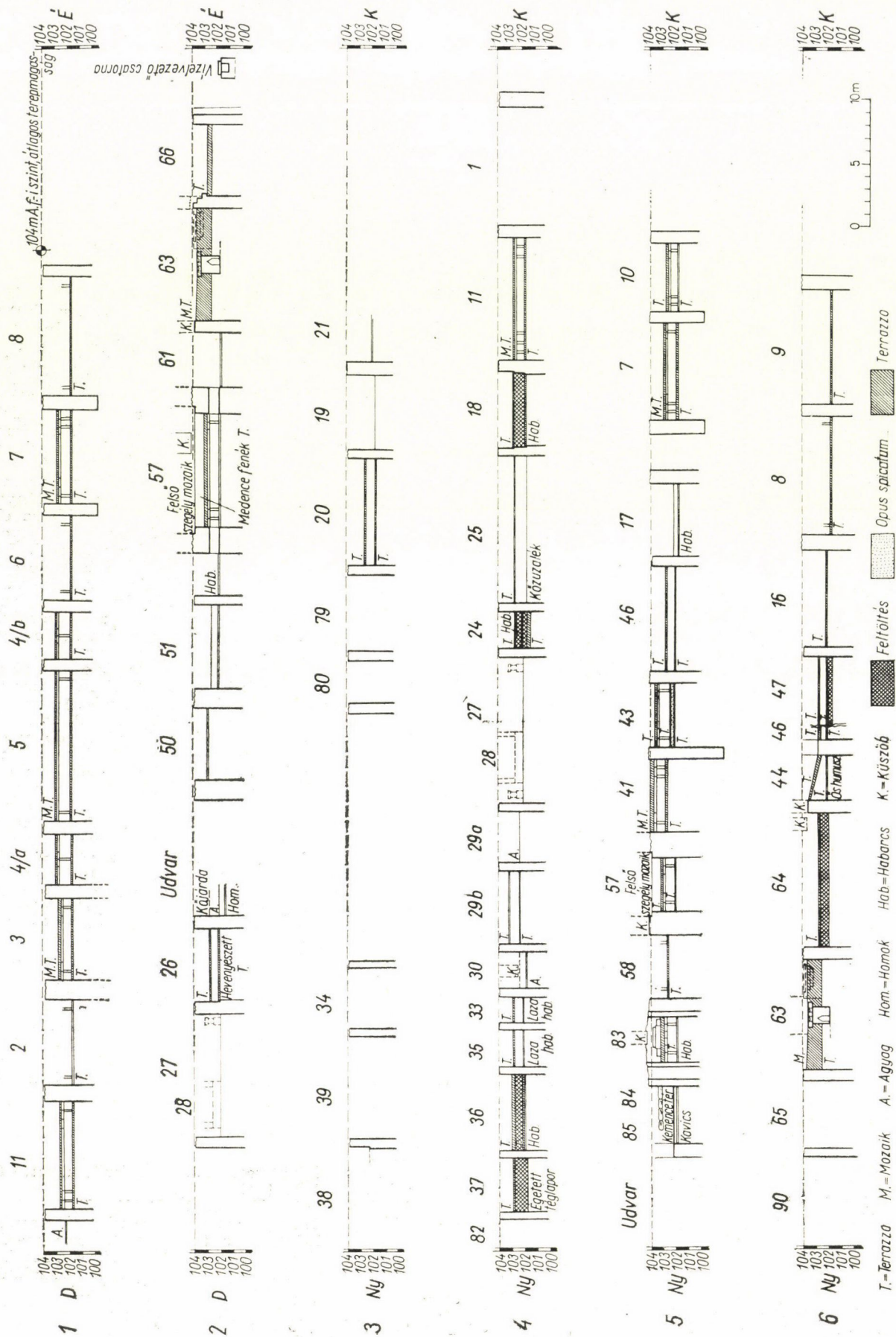
⁴ BpR 18 (1958) 52. o. utáni betétlap alaprajzán.

⁵ BpR 16 (1955) 393. o. (= 12. kép). Más felmérési eltérések pl.: sokkal nagyobb szögben hajlik itt el a korábbi szentély irányvonala a későbbi szentély tengelyvonalától, mint más felmérésen (: 28. sz. az alaprajzon).

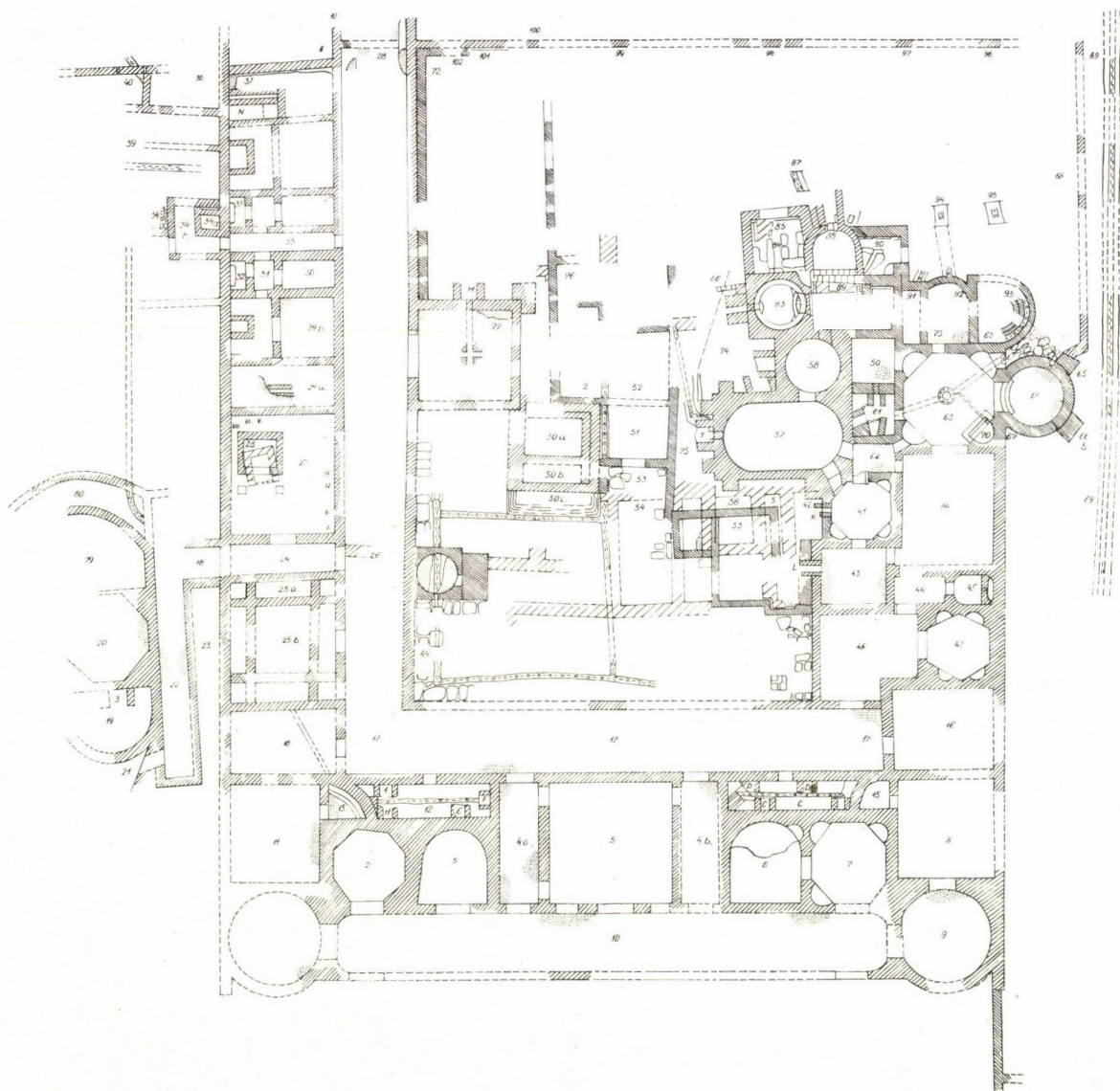
⁶ Lehner H., BJ 125 (1919) VIII, X. t.

⁷ Ásatási napló I. k. 141. o.

2. kép. A praetoriumi villacsoport alaprajza
Рис. 2. План группы вилл претория
Fig. 2. Plan du groupe de villas pr toriales

ajtó alatti, h t vezet  csatornára emlékeztet; 3. a 22. sz. folyosó falán három(!) vakolatréteg is fennmaradt,⁸ ami a fennállás igen hosszú idejét igazolja.

E sorok  r j nak nagy örömeire szolgálna, ha W. I. teljesen helytállóan határozta volna meg a délebbi épület korát: emelték a II. sz. elején és már el is pusztult volna a Marcus korabeli háborús invázió során, északi része végleges feladásával. Amint ugyanis B. Thomas E. a napl ban⁹ feljegyezte, a „XVIII. sz. (= nálunk a 21. sz. helyel) f t helyis gben a f t sz j bolt v ben

tégla mutatkozott, e bélyeggel: CHORTIS; Pekáry T. bejegyzésében pedig az olvasható, hogy a délebbi  p t meny zárófalának a t v ben (g lametszet ) t glacsatorna vonult, habarcsos terrazz  fogta össze ennek a t gl it, rajtuk ilyen bélyegek voltak olvashatók: CHORTIS, CHORT, COH VII BR. Ha W. I. keltezése valóban találó, minthogy ezen f l évszázadon belül másodlagos felhasználás szóba sem kerülhet, végre biztosan keltezhet nk a II. sz. elejére a felsorolt téglabélyegek készítését.

⁸ Erre már az előzetes jelentésben figyelmeztett nk (ott: 36. j.).

⁹ ásatási napló I. k. 137. o.

1. k p. A padl   s j r szintek elhelyezkedése, a bolygatatlan talaj vonulata,  tmetszet a leg tusi villa terében
Рис. 1. Расположение площадок пола с различным уровнем, выход почв, профиль внутри летовой виллы
Fig. 1. La disposition des niveaux du plancher et des rues, la couche du sol non bouleversée, coupe dans l'espace de la villa du l g t

3. kép. A COH(ors) VII BR(eucorum) AN(toniniana) téglája a délebbi épület törmelékéből (211–222)

Рис. 3. Кирпич, найденный среди обломков в здании, расположенном к югу (211–222)

Fig. 3. La brique de la COH(ors) VII BR(eucorum) AN(toniniana) provenant de la couche de débris de l'édifice situé plus au sud (211–222)

De egyetlen téglát kizárja W. I. ezen korhatározásának a második felét: a délebbi épület törmelékéből téglát szedtek ki, ezzel a bélyeggel:¹⁰ COH VII BR AN (3. kép); a „coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana) bélyeg biztosan tanúsítja, hogy a 211–222. években (vagy még később, ha második felhasználást itt is szabad feltételeznünk, miként W. I. más vonatkozásokban teszi) a falakat újjáépítették ebben a délebbi épületben is, vagyis ez továbbélőleg fennállott, egyidejűleg az északi főépülettel! De vajon az első megépítés is egyidőben ment végbe a délebbi és az északi villaépület tekintetében? W. I. fejtegetései során figyelmen kívül hagyott már az előző jelentésekben ismertetett több körülményt:

1. a 19. sz. helyiség padlója alatti feltöltésben, az „el-planírozott rétegben a II. sz. elejéről való apró leleteket találtak;¹¹ 2. a délebbi épület alatti feltöltés meszes és kavicsos rétegeket mutat; 3. a főépület keleti szárnyát viszont bolygatatlan, tiszta talajba alapozták, ahol a délebbi villa lebontásának nincs nyoma; ezért továbbra is kitartok álláspontomon: a főépület keleti szárnyát előbb emelték, mint a délebbi villát!

Másik elvi kérdés, amelynek a döntő szerepe tisztázandó a további hozzászólások alapján: a tervezésben, a külső képen megnyilvánuló egységesség megnyugtatóan nagyjában egyidejűsége utal-e a kiépítésben? W. I. szerint ugyanis „a 2. sz. utolsó harmadában kezdhették meg a főépület építését... Építése évtizedekig eltartott, de kisebb átalakításokat leszámítva, egységes koncepció szerint...¹² Fremersdorf Fr. bezzeg nem engedte meg, hogy a látszólagos egységesség (a Köln-müngersdorfi úrilak alaprajzában) félrevezesse;¹³ építési periódusok külsőleg nem voltak itt észlelhetők sem a traktusok vonalaiban, sem a helyiségek idomaiban stb.; a tárgylagos kutató szkepticizmusából a 30 helyiséges villa falmaradványait hosszában kettévágta, minden falarkokba beleboncoltatott stb.; a 261 belevágás alapján több periódus különült el, miután tisztán elváltak a fugák és a sarokban találkozó falak egymástól, a rá- és melléépítések kórosai stb.¹⁴ E szerint periódusok nemcsak horizontálisan kapcsolódhatnak, de vertikálisan is szövődhettek! A periódusvizsgálatot a hajógyár-szigeti villacsoportban is mélyrehatóan szándékoztam volna elvégezni, de a praetorium fenntartását mindjárt tervbe vették, és a feltesztelt írásbelileg megtiltott¹⁵ mindenféle periódusvizsgálatot; részbeni feloldást e tilalom alól már csak akkor kaptam, amikor éppen a délebbi villa és a főépület keleti szárnyát is már visszaföldeltük.

Ezen periódusvizsgálatunk néhány fontos, idetartozó eredményét kihangsúlyozom:

Simán (a találkozó kórosok egymásba kapcsolódása nélkül!) építették egymás mellé a falakat a 25. sz. helyiség északkeleti sarkában, a 46. sz. terem DNy-i és ÉK-i sarkaiban, a 17. sz. (udvar körüli) folyosórész ÉNy-i sarkában (e szerint kiáltóan későbbi korszakban létesült a déli szárny, a 25. sz. horreum-mal kezdődően, valamint az északi szárny a 46–47. sz. helyiségektől); ebben a kezdeti korszakban (már ki nem bogozható koncepció szerint!) a keleti szárnyból több méter széles főkapu nyílt keleti irányba, a később (?) létesülő előporticus felé (4. kép).

Ún. Schmatze (összeékelődés a találkozó falak kövei között) volt észlelhető többek között a 18. sz. helyiség ÉK-i, a 29. sz. szoba ÉNy-i sarkaiban, lazábban kötődtek egybe a találkozó falakat pl. a 18. sz. helyiség DK-i, továbbá a 16. sz. terem ÉNy-i, a 46. sz. csarnok DK-i sarkaiban.

A főépület déli szárnyának a nyugati traktusa pedig előbb létesült, mint Hadrianus uralkodásának a vége, hiszen a későbbi szentély udvarában (: 27. sz. az alaprajzon) felállított kőoltársorban a legkorábbi (Syme R. tárgylagos hozzászólása szerint¹⁶) a 125–128. években, Fitz J. szerint esetleg 128 és 130 között¹⁷ készült, és további hozzászólás szerint sem későbbi a 134–136. éveknél¹⁸ (W. I. módszerének sajátosságába beletartozik pl. az ilyesmi is: szerinte a legutóbbi véleményét fogadta volna el a szakirodalom¹⁹, miközben Syme R. és Fitz J. keltezésének az eltérőségét figyelmen kívül hagyja). Ennek a kőoltársornak az elhelyezése teljes alkalmazko-

¹⁰ Sódor József hajógyári mérnök megfigyelése; a fényképfelvétel is tőle való.

¹¹ Sz. Póczy K. BpR 18 (1958) 135.

¹² Wellner I., ArchÉrt 97 (1970) 121.

¹³ Fremersdorf, F., Der röm. Gutshof von Köln (Müngersdorf), Neue deutsche Ausgrabungen 1930, 222. — (Deutschum u. Ausland 23–24.).

¹⁴ Uo. 223–224.

¹⁵ MMOK 4685/951. sz. rendelet.

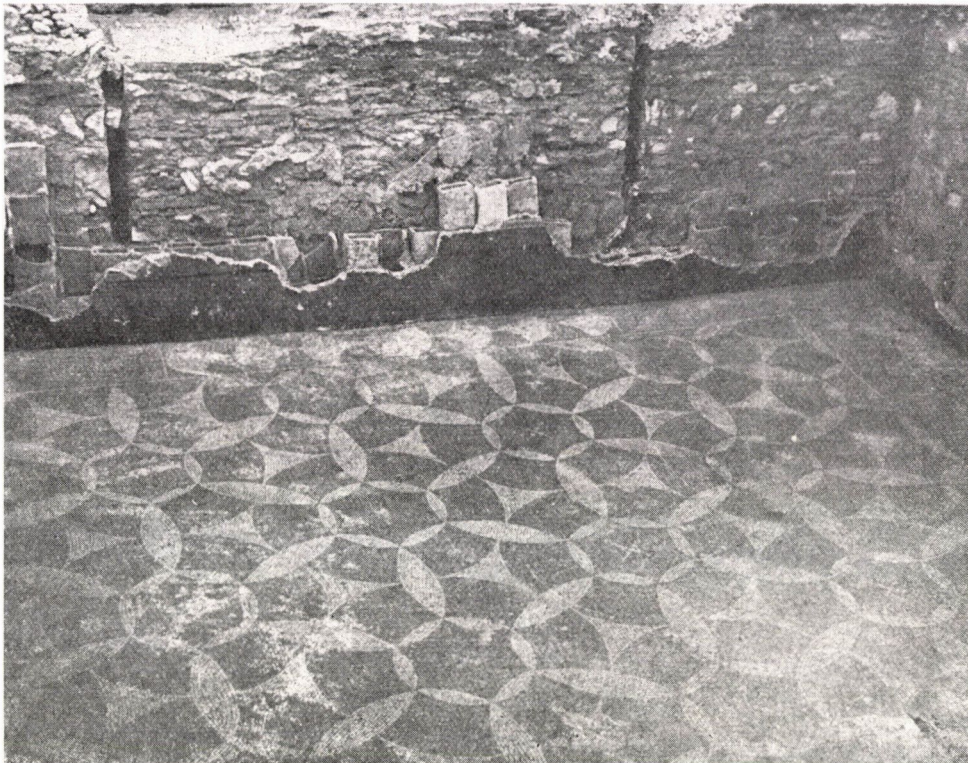
¹⁶ Syme, R., JRS 49 (1959) 27; Ua., Historia 14 (1965) 351.

¹⁷ Fitz J., Acta AntHung 11 (1963) 255–.; Dobó Á., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 50–51 (egyéb irodalommal).

¹⁸ Nagy T., BpR 19 (1959) 33; vö.: Fitz J. Cornelius, PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 171.

¹⁹ Wellner I., i. m. 116.

4. kép. A főépület keleti szárnyán lévő mozaikpadozatos terem korábbi főkapuja, amelyet később elfalaztak
 Рис. 4. Главный вход (впоследствии замурованный) в зал с мозаичным полом, расположенный в восточном крыле
 основного здания
 Fig. 4. Porte principale, plus tard murée, de la salle à plancher de mosaïque dans l'aile orientale de l'édifice
 principal

5. kép. Különböző periódusok egymás alá futó kőfalai az É-i szárny fürdőhelyiségei mellett
 Рис. 5. Пересекающие друг друга каменные стены различных периодов рядом с помещениями для купален север-
 ного крыла здания
 Fig. 5. Murs de pierre des différentes périodes courant l'un sous l'autre près des salles de bain de l'aile nord

6. kép. Védelmet szolgáló kerítésfal a főépület É-i kapuja előtt (III. sz. első fele)
 Рис. 6. Стена-забор защитного характера перед северным входом в главное здание (Первая половина III века)
 Fig. 6. Mur de clôture servant de défense, devant la porte nord de l'édifice principal (première moitié du IIIme siècle)

dást mutat a későbbi szentélyudvar fekvéséhez, ebből következően a Latinianus-kőoltár (legkésőbb a 134–136. évekből) terminus ante quem-et jelent annak építéséhez, még inkább a főépület keleti szárnya emeléséhez. Sz. Póczy K. állapította meg:²⁰ ezen a szárnyon a 3. és 7. sz. helyiségek sarkaiban is fennmaradtak — a felső vakolatréteg alatt — Hadrianus-kori festés maradványai (szakirodalmunk e helye is elkerülte W. I. figyelmét!). Ez a körülmény kizárja, hogy — amint W. I. véli — „a főépületnek ezt a szárnyát majd csak a II. sz. vége felé emelték volna”.

W. I. csak „kisebb átalakításokat”²¹ tételez fel azután, hogy a főépület keleti és többi szárnyait, „egyes koncepció szerint” megépítették volna. Az 5. képünk azonban az alapfalaknak olyan mérvű egymás alá

futását tanúsítja (a 2. sz. alaprajzon a 42. sz.-nál) — az északi szárnyi fürdőhelyiségesoportnál —, ami radikálisan jelent különböző periódusokat. A 6. képünk szemlélteti a biztosan i. sz. 220 körül épített kőfal silányságát (a 2. sz. alaprajzon a 69. sz. kerítésfal darabját) és igazolja, hogy a praetorium törmelékéretege hosszú árvízi helyzet sárga földje rakódott (a középkor folyamán).

További tisztázáshoz (a keltezéssel kapcsolatban) elvégzendő feladatok: a legkorábbi (I. század végi!) vastag kőfalak teljes összefüggésének feltárása (az 5. képen ilyen falon guggol a munkatársunk), akár a későbbi építkezés falmaradványainak a feláldozásával; az udvari beépítések összeségének kikutatása.

Szilágyi János

ZUM ENTSTEHEN DER VILLENGRUPPE DES STATTHALTERS VON AQUINCUM

Auszug

J. Szilágyi befaßt sich mit den in Arch. Értesítő (Archäologische Berichte)¹ veröffentlichten Gedankengängen und liefert bisher unbeachtete Angaben und Hinweise zur Klärung der Probleme beim Ausbau des Praetoriums des Legaten (auf der westlichen, kleineren Insel der Schiffswerft in Obuda).

Abb. 1. vermittelt eine Übersicht über die Fußbodenniveaus (im Querschnitt) der erschlossenen Räumlichkeiten der Villengruppe sowie einen Vergleich der Ergeb-

nisse der Periodenuntersuchungen. Abb. 2. gibt einen Grundriß, in dem die Numerierung der Räumlichkeiten usw. der Numerierung in der Tabelle entspricht. Abkürzungen in der Abb. 1.: T — Terrazzo; M — Mosaik; A — Lehm; Hom. — Sand; Hab. — Mörtel; K — Schwelle; Ös — prähistorisch; die Eintragungen in ungarischer Sprache bedeuten durchschnittliche Geländehöhe über dem Adriaspiegel;

hevenyészett — improvisiert; felső szegélymozaik —

²⁰ Sz. Póczy K., BpR 18 (1958) 105–106.

²¹ Wellner I., i. m. 121.

oberes Randmosaik; medencefenék — Beckenboden; kőjarda — steinerner Gehsteig; égetett téglapor — gebrannter Ziegelstaub; laza — locker; kőzúzalék — Schotter; kemencetér — Herdraum; kavics — Kies; feltöltés — Aufschüttung.

Szilágyi bezweifelt die Schlußfolgerung bez. des gleichzeitigen Entstehens zweier benachbarter Bauwerke: obwohl ihre Achsen parallel laufen, könnte doch eine Abweichung um einige Grade in Richtung ihrer Vorderfrontlinie bestehen. I. Wellner ist nämlich der Ansicht, daß das südlichere Objekt (Abb. 1.: 19–22, 79–80) in derselben Orientierungslinie liegt wie das unter dem Heiligtum (Abb. 2.: 28) des Hauptgebäudes erschlossene frühere Objekt, d. h. die südlichere Villa entstand in den ersten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts, also früher als der Ostflügel des Hauptgebäudes (Abb. 2.: 1–15). Zur Zeit der Invasion unter Kaiser Marcus sei es bereits zerstört und der nördliche Teil der südlicheren Villa entgültig abgerissen worden.

Jedoch blieben auf der Mauer des Ganges Nr. 22 drei Mörtelschichten erhalten, was auf einen sehr langen Bestand des Objektes schließen läßt; unter den Trümmern des südlicheren Bauwerkes konnte ein Ziegel gefunden werden (Abb. 3.) mit dem Siegel: COH(ors) VII BR(eucorum) AN(toniniana). Dieser Ziegel entstand in den Jahren 211–222, womit bewiesen ist, daß im Raum der südlicheren Villa ebenso wie in den Flügeln des Hauptgebäudes im 2. Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts Neubauten durchgeführt wurden. Da aber in der Schichte unter dem Fußboden des Raumes Nr. 19 keine Funde aus dem Anfang des 2. Jahrhunderts zum Vorschein kamen¹¹ und das Fundament des östlichen Flügels des Hauptgebäudes in unberührtem, reinem Boden errichtet wurde (und

wo keine Spur zu finden war, daß die südlichere Villa abgerissen worden wäre), bin ich weiterhin der Überzeugung, daß der Ostflügel des Hauptgebäudes früher (unter der Statthalterschaft Hadrians, 106–107) errichtet wurde als der südlichere.

I. Wellner ist der Ansicht,¹² daß „mit dem Bau des Hauptgebäudes im letzten Drittel des 2. Jahrhunderts begonnen worden war...« In den Ecken der Räumlichkeiten Nr. 3. und 7. kamen aber — unter der äußeren Mörtelschicht — Reste einer Wandmalerei aus der Zeit Hadrians zum Vorschein,²⁰ was beweist, daß der Ostflügel schon früher vorhanden gewesen sein muß, um seine Mauer zur Zeit Hadrians zu dekorieren. I. Wellner spricht von „geringen Veränderungen“,²¹ die vorgenommen wurden, nachdem im Laufe von mehreren Jahrzehnten der Ost- und die übrigen Flügel des Hauptgebäudes nach „einheitlicher Konzeption“ errichtet wurden.

Die Abb. 4. beweist jedoch, daß aus dem Ostflügel des Hauptgebäudes — als Folge einer heute nicht mehr zu deutenden widersprüchlichen Auffassung — ein mehrere Meter breites Haupttor in östlicher Richtung zur später errichteten Vorhalle führte (in der I. Periode).

Die Abb. 5. zeigt verschiedene Überschneidungen der Grundmauer (auf der Abb. 2.: bei Nr. 42, bei den Badestuben im nördlichen Flügel), das unumstößlich auf verschiedene Perioden hinweist, es sich also um mehr als nur „geringe Veränderungen“ handelt. (Die breite Steinmauer, auf der unser Mitarbeiter hockt, gehört vielleicht zu dem Vorbau, der Ende des 1. Jahrhunderts oder um die Wende des 1.–2. Jahrhunderts errichtet wurde). Die Abb. 6. veranschaulicht die Dürftigkeit der mit Sicherheit um 220 errichteten Steinmauer.

J. Szilágyi

KORACSÁSZÁRKORI FAZEKASMŰHELY ÓBUDÁN

A Bécsi út 126–128. számú telken a SZIKKI irodaházának alapozása közben római kori peremestéglák, kerámiatöredékek kerültek felszínre.¹ A ház alapozásával párhuzamosan leletmentést, majd 1967-ben ásatást végeztünk a telek Ny-i, domboldali részén. A házalapozás pillérrendszerben történt (1–3. kép), a pilléralapok metszeteiben a következőket rögzíthettük. A mai talajszint alatt 60–80 cm-re római kori peremestéglákból álló feltöltött réteg kezdődik, mely 80–110 cm vastagságban borította a területet. Alatta faszénrel kevert agyagos réteg volt. Egyes alapárkokban szabályos kváderekövekből rakott falakat, hypocaustumot, s terrazzópadló maradványokat találtunk. Ezeknek pontos kiterjedését, rendeltetését az építkezés és a nagy mélység miatt megállapítani nem tudtuk.

A déli pillérsorban került elő egy ÉK–DNy-i irányú vízvezeték, melyet 5 méter hosszúságban bontottunk ki (9. kép 1–2). Falai habarcsba rakott mészkövekből álltak, melyeket a középső szakaszon 28 cm széles kőpadkára állítottak. A víz a terrazzóval bélelt csatornában folyt, a terrazzóbélés az oldalfalra is kihajlott. Peremes téglákkal és nagyméretű mészkőlapokkal volt lefedve, a lapokat mészhabarccsal kötötték egymáshoz.² Falai mellől, a faszénrel, pernyével kevert földből nagy számmal kerültek elő kerámiatöredékek.³

Leletek:

A világospirosra és narancssárgára festett, fogaskarcolással díszített tálak, csészék töredékei mellett előkerült korszó oldaltöredéke, sávos barnáspiros festéssel, fogaskarcolással (16. kép 6–9).

Tálka töredéke, vékonyfalú, kihajló peremén bekarcolt kör és félkör díszítéssel.

Mély tálka oldaltöredéke, oldalán félköríves füzérdíszszel, a füzéreket elválasztó léctag félköríves bekarcolt vonalkázással van díszítve. (15. kép 6. és 18. kép 5.)

Előző darabhoz tartozó töredék nyúl és páva ábrázolással. Tál oldaltöredéke, indák előtt jobbra futó kutyával (21. kép 1).

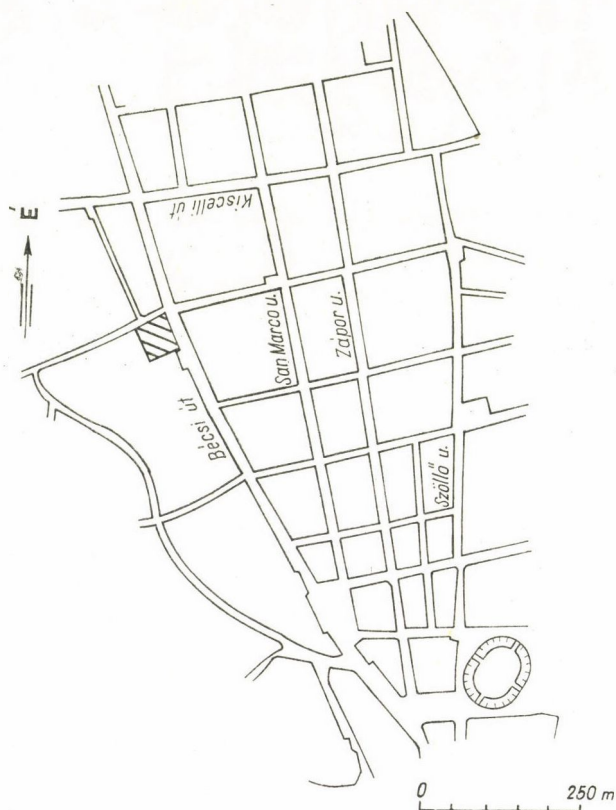
Tálca töredéke, finoman kidolgozott szőlőlevél és szőlőfürt ábrázolással, vékonyfalú, jól iszapolt (21. kép 3). Sigilláta töredék, gyöngysor medaillonban levél. Drag. 35 töredéke, peremén barbotin pontsor dísz (16. kép 5). Sigilláta oldaltöredék, kettős medaillonban madár. Sigilláta oldaltöredék férfi alakkal és maszkkal (16. kép 5).

A vízvezetékétől keletre, az egyik pilléralapban DIVA DOMITILLA AUGUSTA ezüst pénze került elő.

A középső pillérsor déli pillérének keleti falában 70–80 cm nagyságú peremestéglákból kiképzett fülke állt, melyben a következő kerámiatöredékeket találtuk. LEG AD PF negatív bélyegzője, félhold alakú keretben (21. kép 2).

¹ Ezúton mondok köszönetet a Szilikátipari Kutató Intézet vezetőségének, s dr. Talabér József igazgatónak, hogy a leletmentés során segítségünkre voltak, s az épület áttervezésével lehetővé tették, hogy a téglaegető kemence épiségen megmaradhatott.

² A vízvezeték méretei: oldalfalak szélessége 30 cm, magassága 50 cm, fedőlapok szélessége 90 cm, a vályú

1. kép. A Bécsi úti ásatás helye
Рис. 1. Место раскопок по дороге Бечни
Fig. 1. Le lieu des fouilles de la rue Bécsi

Arcos pohár töredéke, homloka 3 mély barázdával tagolt, a haját függőlegesen bemélyített vonalakkal jelezték (21. kép 4).

Sötétszörke festésű tálka töredéke, oldalán fogaskarcolás díszítéssel (17. kép 7).

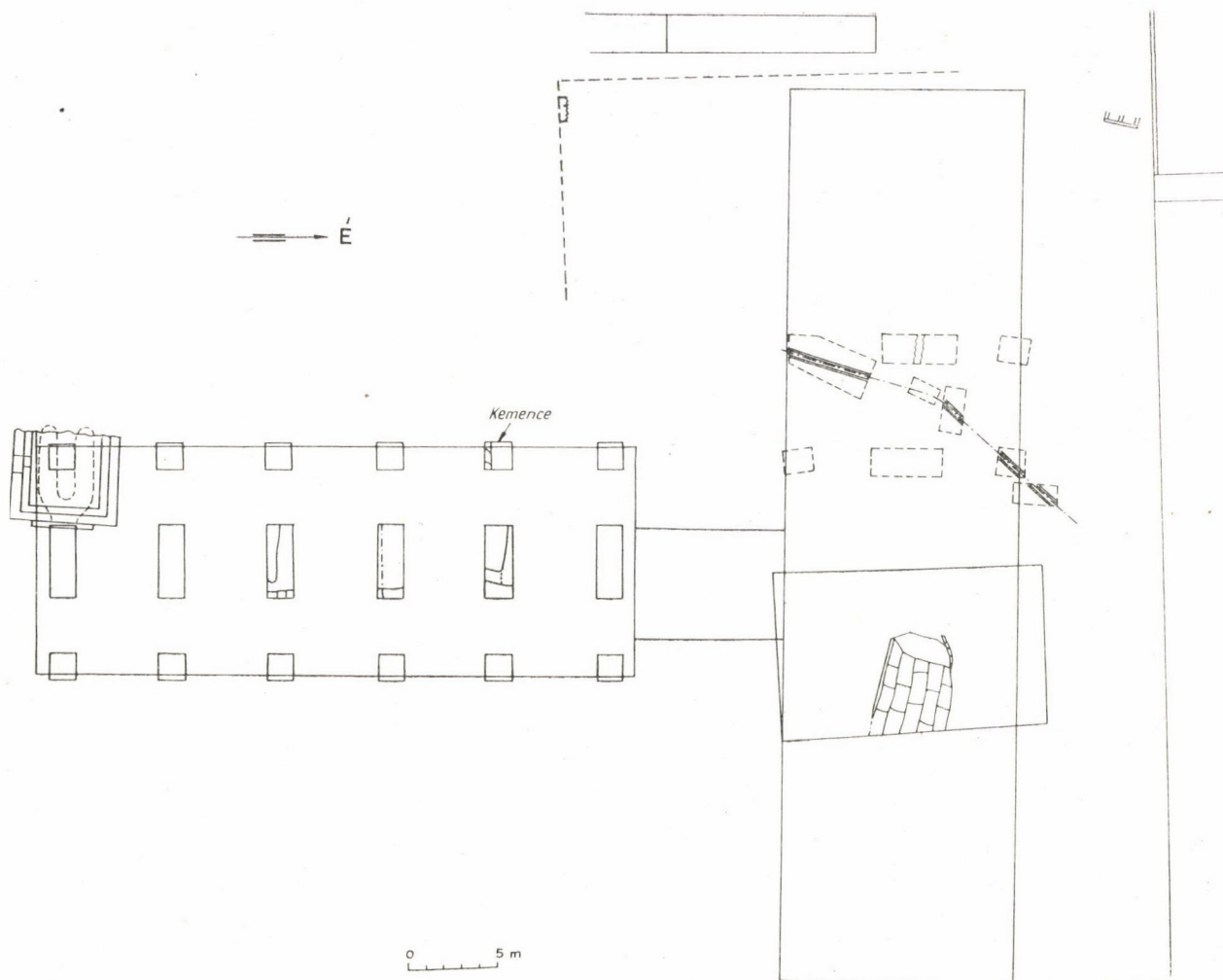
Piros festésű, szegélylécet díszített tálka.

A telek ÉNy-i, domboldali részén egy több helyiségből álló épületet tártunk fel (9. kép 3–4). Két helyiség fűtőcsatornával volt ellátva, s terrazzó padlóval fedve. Falait vegyesen téglából és kőből rakták. Az 1. számú helyiség Ny-i falát átégett vörös agyagrétegre alapozták. Az átégett agyagrétegben Vespasianus császár kis bronzát

27 cm széles volt. — Hasonló típusú vízvezetékét tárt fel Nagy Lajos az aquincumi tűzoltószékház területén, LA II. DissPann II.10, 184.

³ Az ásatás és leletmentés során közel 1000 db kerámiatöredék került elő, ezek közül csak a leggyakrabban előforduló s a legjellegzetesebb darabokat említjük.

2. kép. Bécsi út 126—128. Az ásatás helye a vízvezetékkel
 Рис. 2. Дорога Бечи, дома № 126—128. Место раскопок с римским водопроводом
 Fig. 2. 126—128, rue Bécsi. Le lieu des fouilles avec le conduit d'eau

találtuk, melyet 79-ben, consulsága harmadik évében adtak ki. A 2. számú helyiség ÉNy-i falsarkát elbontották, s a járószintet peremestéglákkal fedték, alattuk vörös, átégett agyagréteget találunk, melyben rosszul iszapolt, rosszul égetett későkelta fazéktöredékek feküdtek.

Az elbontott falsarok rétegéből fogaskarcolással díszített, vékony falú, narancssárga festésű tálkák, egy szegélyléccel díszített, piros festésű terra sigillata utánzat, s egy agyag színű, jól iszapolt hombár edény töredéke, oldalán kettős, bekarcolt hullámvonal díszítéssel — került elő (13. kép 8).

A 3. számú helyiséget 15—20 cm vastagságban összefüggő hamus, pernyés föld borította. Innen került elő a plasztikusan kiképzett hullámos peremű szürke fazék töredéke (22. kép 1). A hamus réteg alatt nagyméretű peremestéglákkal borították a felületet (9. kép 5), melyben megtaláltuk az 1. számú kemencét (9. kép 6).

A kemence és az 1. számú helyiség Ny-i falának alapozási rétege egy szintben voltak.

Az É-i zárófal omladékában Antoninus Pius, consulsága második évében, 139-ben vert dénárja s egy pannóniai típusú szárnyas fibula feküdt. A nagyszámú peremestégla, mely a területet borította, a különböző kerámiatöredékek s a légió előkerült bélyegzője arra

engednek következtetni, hogy ezen a területen a Kiscelli utcában Nagy Lajos által feltárt kerámiaműhely folytatását kereshetjük.

A 128. számú telken az irodaház kazánházának alapozásakor nagyméretű peremestéglákkal kialakított, ellipszis alakú helyiséget tártunk fel. Szélét élére állított peremestéglák határolták (10. kép 1). Előkerült egy mécses negatív minta, egy makkos díszű pecsételő. Feltételezésünk szerint az egyik szárítóhelyiség lehetett.

A II. számú modern épület egyik alapárkában egy kisebb kemence (2. számú) nyomait figyelhettük meg. Kibontani a nagy mélység miatt nem állt módunkban. Innen került elő vörös festésű amphora nyak (17. kép 6) s egy mécses negatív forma (18. kép 2). A mécses discusát hétágú rozetta díszíti, melyet hullámvonal vesz körül, a hullámvonalban pontokból képzett rozetták helyezkednek el. A discus közepén elhelyezkedő rozetta szára folytatódik a mécs nyakán húzódó csatornában és áttöri a discus gyűrűt. A mécses pereme volutaszerűen behajlik, a hajlásban szintén rozetta dísz látható. A negatív két szélén X-szel jelölték az összeillesztés helyét. Ez a forma átmenetet képez a volutás kiképzésű mécses és a firma mécses között. Típusa az I. sz. közepén alakult ki, s az I—II. sz. fordulóján még használatban volt.⁴

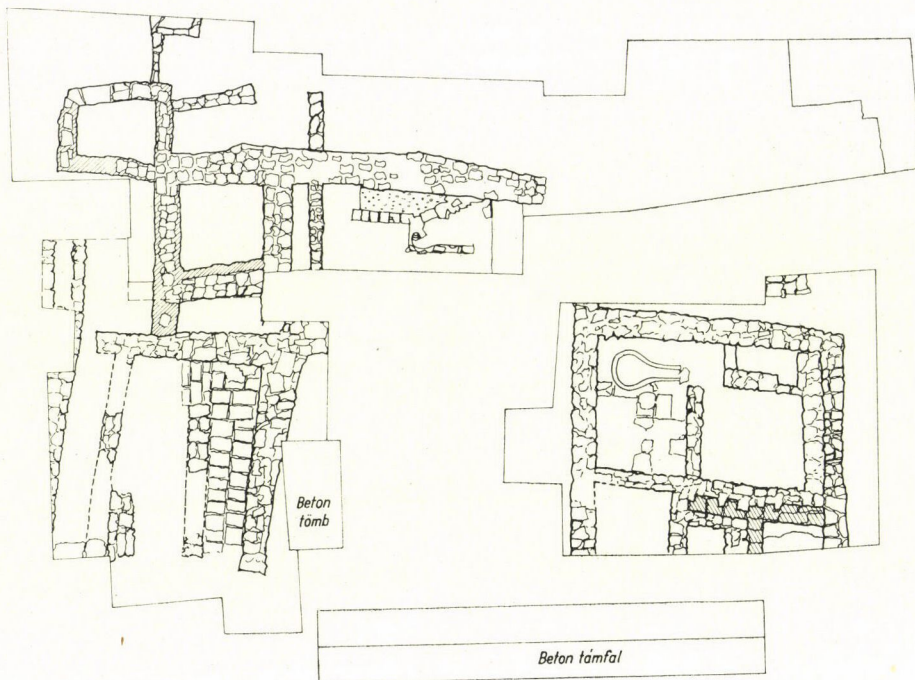
⁴ Iványi, D., Die pannonische Lampen. DissPann

II. 2 (Bp. 1935) 13.

törmelék
tégla
kő

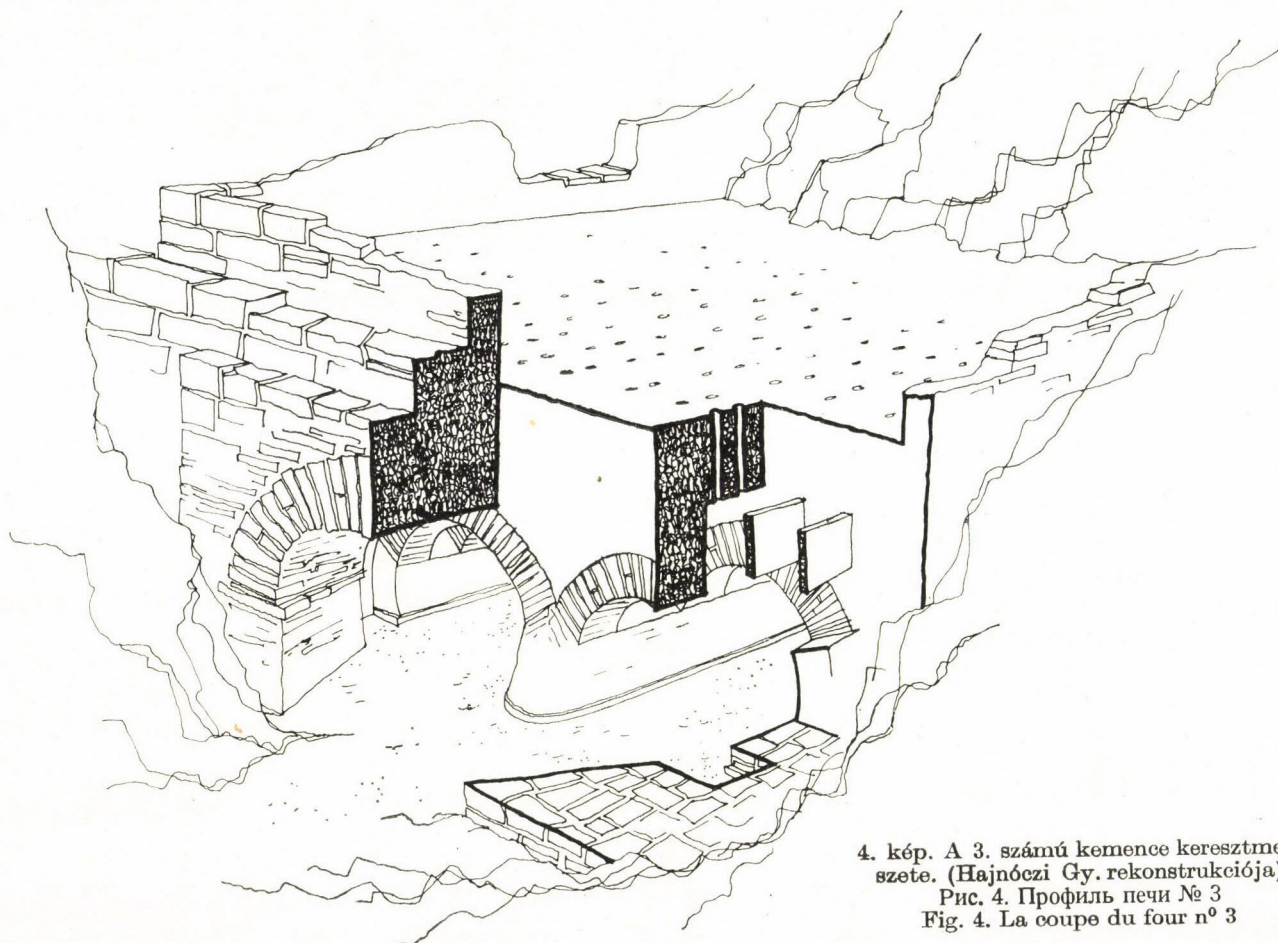
0 1 2 3 4 5 m
M=1:50

3. kép. Bécsi út 128. Az ásatás helyszínrajza
Рис. 3. Дорога Бечи, дом № 128. План раскопок
Fig. 3. 128, rue Bécsi. Levé de plan des fouilles

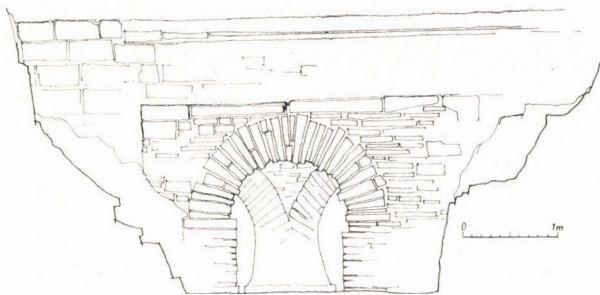
→ m.

Szilikátipari Kutató Intézet

4. kép. A 3. számú kemence keresztmet-
szete. (Hajnóczy Gy. rekonstrukciója)
Рис. 4. Профиль печи № 3
Fig. 4. La coupe du four n° 3

5. kép. A 3. számú kemence K-i homlokzatának kiképzése (Hajnóczi Gy. felmérése)

Рис. 5. Наружное оформление восточного фронтона печи № 3

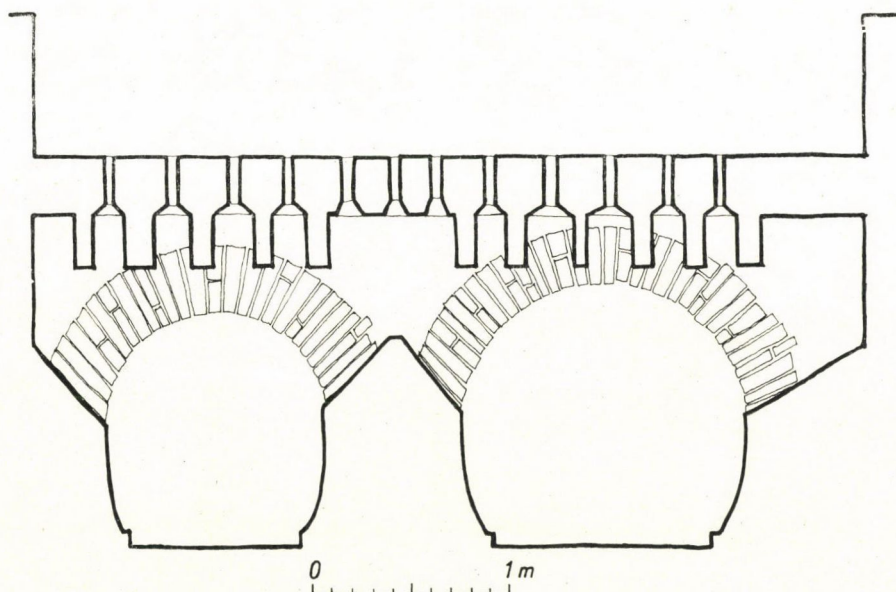
Fig. 5. L'exécution de la façade orientale du four n° 3

Ettől a kemencétől délre, sikerült a 3. számú kemencét teljes egészében feltárnunk. Az égetőtér fala vályog-téglából és falazó téglából volt rakva. A téglákat vályogba rakták, a falat vályoggal tapasztották be. Az égetőtér belső mérete 4×4 méter. Ezen belül Ny—K-i irányban egy sorban 11, É—D-i irányban 17 melegát-eresztő nyílás helyezkedett el. A nyílások egymástól 17, illetve 25 cm-re voltak. Egy-egy nyílás átmérője 5—7 cm. Az égetőtér falai általában 40—50 cm, az ÉK-i sarokban 70 cm magasan maradtak fenn, a déli fal 110 cm magas volt. A fal vastagsága 50—70 cm között váltakozott (4—5. kép). A lejárát az égetőtérbe a déli oldalon volt. A belső vályogfalat kívülről egy kőfal vette körül, a két fal közötti felületet agyaggal töltötték ki, a köztük levő távolság 45 cm. A kemence tüzelőterébe a bejárat a keleti oldalon volt. A keleti homlokzat 6 méter hosszú, s nagyméretű, részben faragott mészkőlapokból állt (6—9. kép).

A kőfal déli végétől 140 cm-re kezdődik a bejárat rész kiképzése (10. kép 3). A tüzelőtérbe boltíves bejárá-

ton keresztül lehetett bejutni. A boltív lefelé elkeskenyedő falazó téglából állt, magassága 130 cm. A bejárat rész után egy kis helyiségből két fűtőkamra nyílt, melyet egy téglából falazott, agyaggal tapasztott pillér választott ketté (10. kép 4). Az agyagpadozatot 7 boltív tartotta, a boltív 148 cm széles, egymás közti távolságuk 30—34 cm között váltakozott. Két boltív között helyezkedtek el a melegátteresztő nyílások, melyeken keresztül a meleg levegő az égetőtérbe jutott. A boltívek égetett téglából álltak, s agyaggal tapasztották le. Az egyes vályogtéglákat sorba fektették a közők fölé, a válaszfalakon levő hézagot vályoggal töltötték ki (10. kép 5—6). A kemence rostélyán és környékén nagyon sok téglatörmelék feküdt, kerámiát nem találtunk. A kemence alakjából, méretéből arra következtethetünk, hogy téglá-égetésre használták. Hasonló típusú kemencéket találtak a Gázgyár területén,⁵ méreteik is megegyeznek.

A telek Ny-i részén, az említett épülettől délre, a szabálytalan négyszög alakú, 4. számú kemencét tártuk fel (11. kép 1). Falai nagyméretű, földberakott kövekből álltak. Az É-i zárófaltól 110 cm távolságra egy 50 cm széles fal osztotta ketté a belső teret. Ez a fal 1 méter után megszakadt, a falhoz modern vízvezetékcső csatlakozott, ennek építésekor rombolhatták szét a falat. Az É-i zárófal és a térelosztó fal közötti területet bevált rács mintájú, lábon álló téglalapok fedték, melyek szélei az É-i falszegélyre is felhajlottak. Ezen a részen a helyiséget vastagon hamu, pernye, faszén borította, köztük sok kerámiatöredék került elő. Az ÉK-i és DK-i fal-soroknál hamus rétegben egymásra omlott peremestéglák feküdtek (11. kép 2). A téglapadló Ny-i végén Domitianus császár kisbronzát találtuk. A tüzelés a keleti oldalról történhetett, mint a gázgyári kemencék legtöbb-jénél is — az edény berakása után a kemence száját elfalazták, majd égetés után a falat újra kibontották. Ennek a kemencetípusnak legközelebbi analógiáját a gázgyári fazekastelepen talált, XIII. számmal jelölt kemencében láthatjuk.⁶ Ennél a típusú kemencénél a középső csatorna hiányzott, helyette a padozatot egy 30 cm vastag fal tartotta, mely a tüzelőhelyiséget két részre osztotta, de nem ért a tüzelőnyílásig. A középső

6. kép. 3. számú kemence, A fűtőkamrák bejárata (Hajnóczi Gy. felmérése)

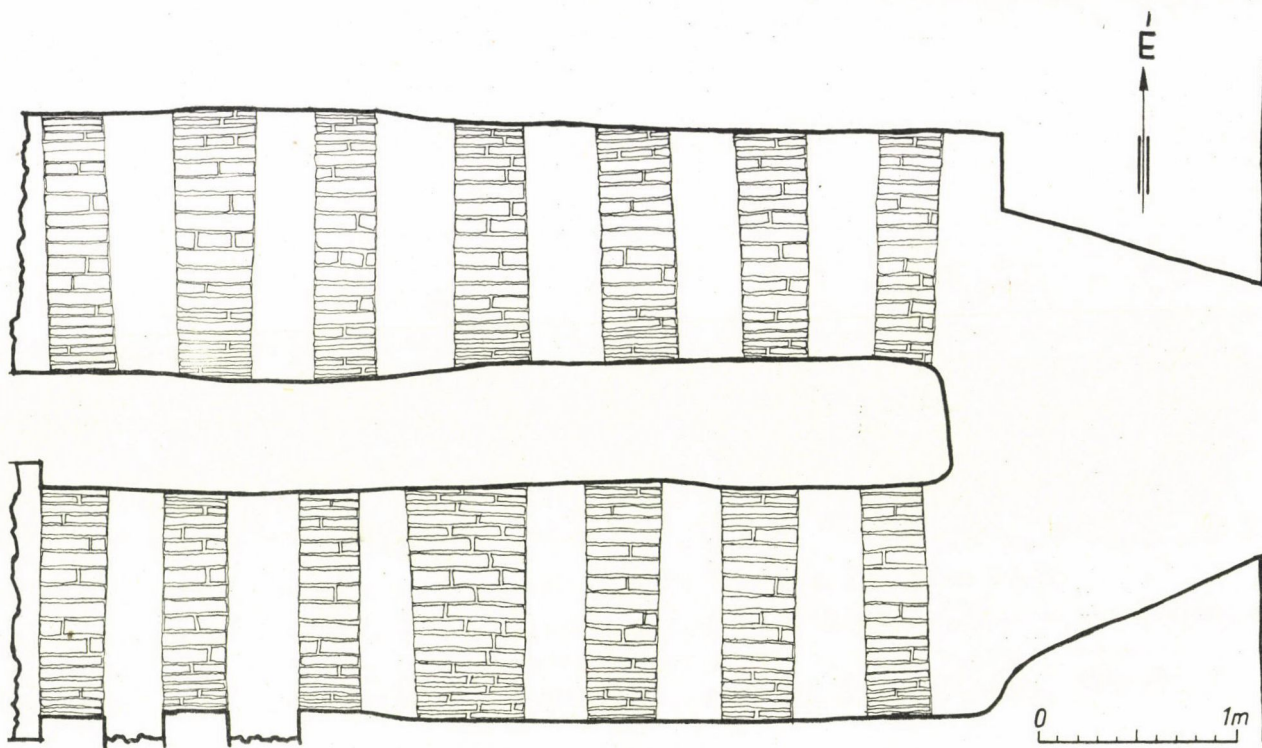
Рис. 6. Печь № 3. Устья отопительных камер

Fig. 6. Four n° 3. L'entrée des chambres de chauffe

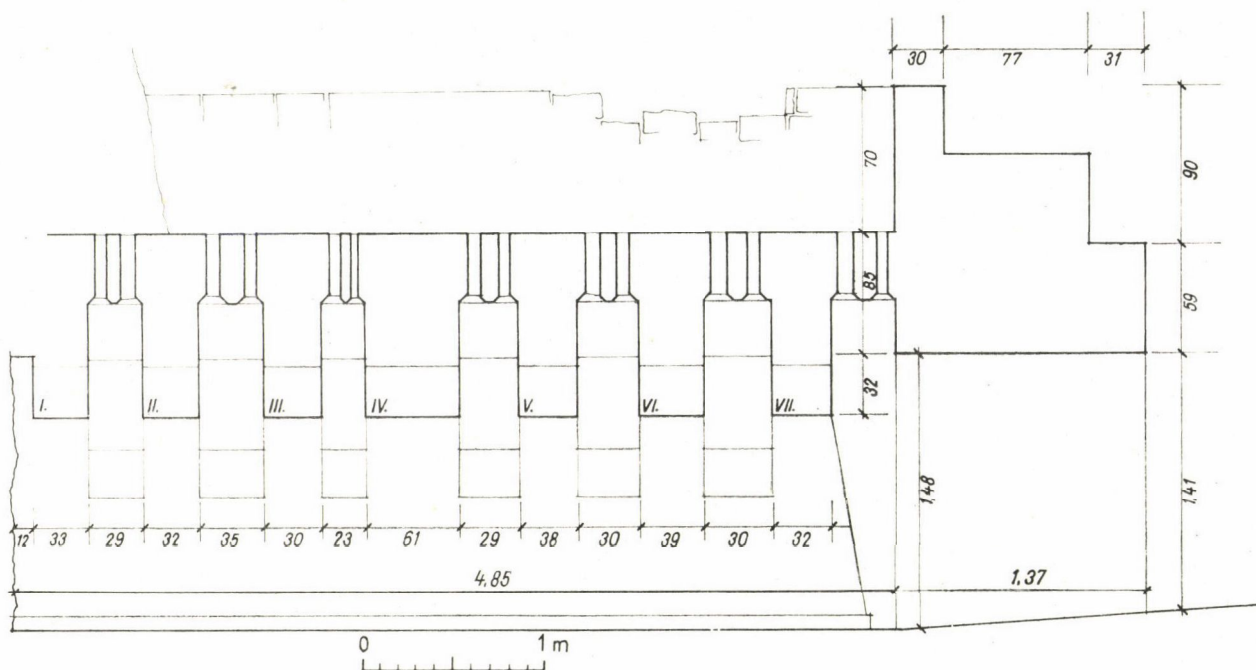
⁵ Kuzsinszky B., BpR 11 (1929) 26—.

⁶ Уо. 52., 34. kép.

7. kép. 3. számú kemence. A déli fűtőkamra (Hajnóczy Gy. felmérése)
 Рис. 7. Печь № 3. Южная отопительная камера
 Fig. 7. Four n° 3. La chambre de chauffe méridionale

8. kép. A 4. számú kemence ÉNY-i oldala (Hajnóczy Gy. felmérése)
 Рис. 8. Северо-западная сторона печи № 4
 Fig. 8. Le côté nord-ouest du four n° 4

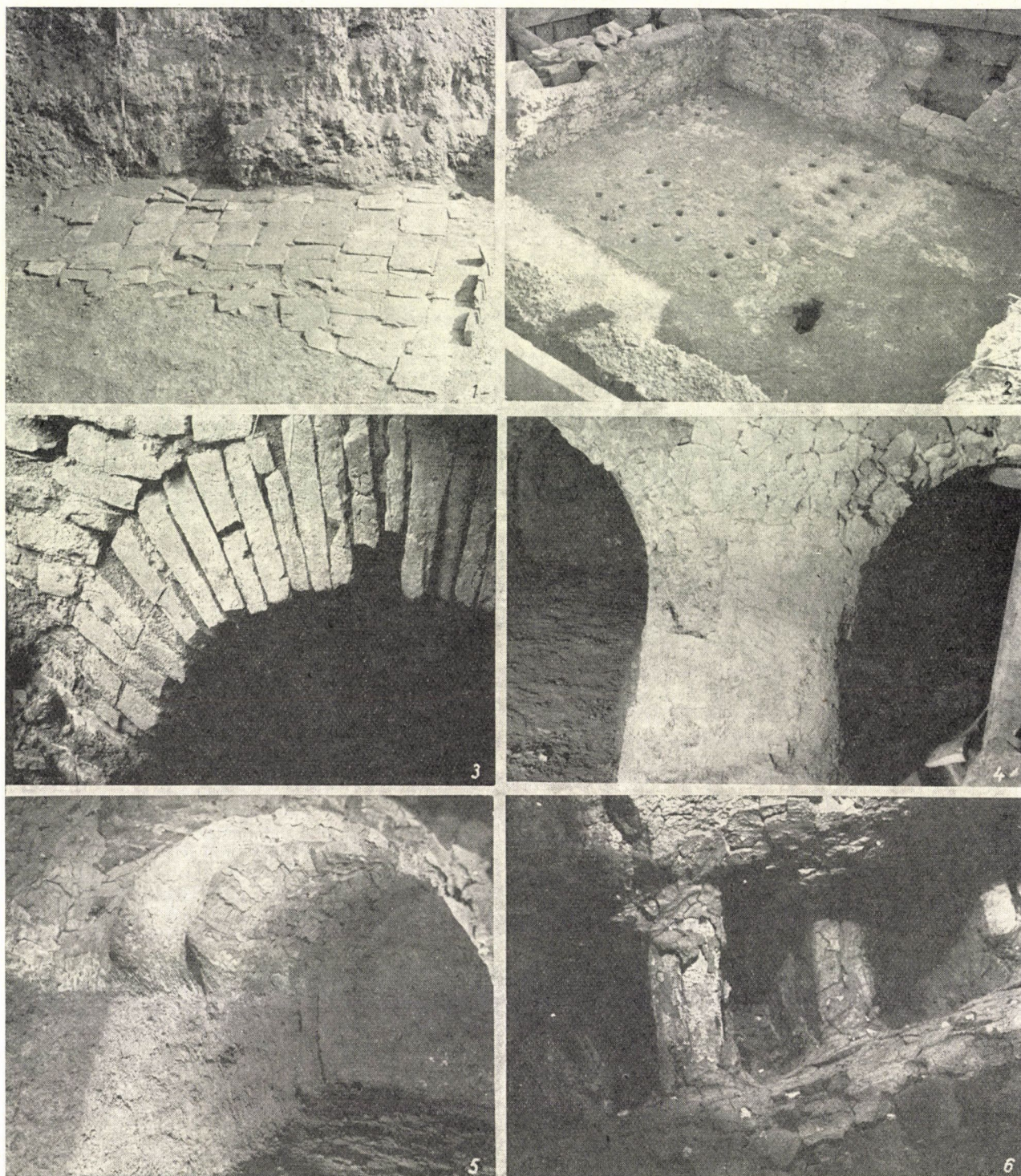

9. kép. Bécsi út, 126. 1—2. A vívvezeték. — 3—4. A telek Ny-i részén feltárt épület. — 5. A 3. sz. helyiség a hamus rész elbontása után. — 6. Az 1. sz. agvából épített kemence

Рис. 9. Дорога Бечи, дом № 126. — 1—2. Водопровод. — 3—4. Здание, раскрытое в западной части участка. — 5. Помещение № 3 после удаления слоя золы. — 6. Глиняная печь № 1

Fig. 9. 126, rue Bécsi. 1—2. La conduite d'eau. — 3—4. Le bâtiment dégagé sur la partie occidentale du terrain. — 5. La pièce n° 3, après le démolition de la fausse partie. 6. Le four n° 1, construit en terre

10. kép. A' szárítóhelyiség. — 2. A 3. sz. kemence agyagrostélya. — 3. A 3. sz. kemence boltíves bejáratí része.
— 4. Pillér a fűtőtér előtt. — 5. Déli fűtőkamra. — 6. Melegáteresztő nyílások

Рис. 10. Помещение для сушки. — 2. Глиняная печная решетка печи № 3. — 3. Часть сводчатого входа печи № 3. — 4. Пиллер перед площадью для отопления. — 5. Южная отопительная камера. — 6. Ответстия для пропускания теплого воздуха

Fig. 10. 1. La sécherie. — 2. La grille d'argile du four n° 3. — 3. La partie voûtée de l'entrée du four n° 3. — 4. Pilier devant l'espace de chauffage. — 5. Chambre de chauffe méridionale. — 6. Ouvertures pour faire passer la chaleur

11. kép. 1. A 4. sz. kemence ÉNy-i oldala. — 2. A kemence DK-i sarka
Рис. 11. Северо-западная сторона печи № 4. — 2. Юго-восточный угол печи
Fig. 11. 1. Le côté nord-ouest du four n° 4. — 2. L'angle sud-est du four

elosztó fal a 4-es számú kemencénél is megvan. Az ásátás során az ÉNy-i falsaroknál átlukasztott anyagrostély töredékét találtuk, valószínűleg ennek a kemencének rostélyja lehetett, s az újkori ház építésekor rombolták szét. A 4-es számú kemencéből a következő kerámia-töredékek kerültek elő.

Mély tál oldaltöredéke, léctagon tojással, oldalán nagy alakú, mély vonalakkal érzett levéllel, barnás-vörös festésű (22. kép 2).

Mély tál töredéke, szalagfüllel, agyagszínű.

Tál töredéke, kihajló peremmel, szalagfüllel, agyagszínű, Különböző táltöredékek, agyagszínűek.

Hombár oldaltöredékei, bekarcolt zezzug mintával, hullámvonal dísszel, téglanyagú (14. kép 5, 7 kép). Hombár oldaltöredéke, rézsut kihajló peremmel, oldalán bekarcolt hullámvonal (14. kép 12).

Korsó oldaltöredéke, fogaskarcolással.

Kisebb bögre aljtöredéke, ezüstösen csillogó barnás festéssel.

Lapos tál töredéke, egyenesen levágott peremmel, perem alatt szalagfűl, téglanyagú (14. kép 11).

Tálka töredéke, oldalán szegélyléc, élénk piros színű.

Tál töredéke narancssárga mázzal.

Fazék oldaltöredéke, téglanyagú, oldalán háromszög alakban bekarcolt hullámvonal (14. kép 5).

Tál töredéke, márványozású festéssel.

Tál töredéke, kívül piros, belül ráfolyatott barna festéssel.

A 4-es számú kemence ÉK-i sarkánál és a keleti oldal előtt állhatott az a helyiség, ahol a különböző kerámiatárgyakat formázták, s az égetéshez előkészítették. Alaprajzilag tisztázni nem tudtuk, mivel az újabkori épülettel szétrombolták.

Ebből a részből a következő leletek kerültek elő. Negatív minta oroszán ábrázolással (22. kép 3).

Negatív minta vízi madárral (15. kép 2).

Mécses negatív VRSVL bélyeggel (18. kép 1).

Mécses negatív, discusa körül hullámvonal, benne pont díszítéssel, a mécses fogója koncentrikus kör körül elhelyezkedő 8 ágú rozetta (18. kép 3).

Mécses negatív

Edény simító, gomba alakú (18. kép 4)

Bélyegző töredéke, $\frac{CAE...}{BINI...}$ felirattal (15. kép 5) és 22. kép 4).

Pecsetelő negatív, gyöngysorral díszített félkörből sugárszerűen vonalak indulnak, alján is gyöngysor dísz (22. kép 5 és 15. kép 3).

Negatív formatál, pontsorról körülvett kördíszítés, futó kutya, nyúl és maszk ábrázolás. Közepén hármas

hullámvonal tagolja, a hullámvonalban palmettaszerű levél és gyöngydíszítés (15. kép 6, 23. kép 1).

Terrakotta, szakállas férfi fej, barnás festéssel (22. kép 6).

Fazék, kihajló peremű, oldalán bekarcolt hullámvonal dísz, barnásszürke színű, porózus anyagú (17. kép 1).

Bögre, barnás színű, peremből induló füllel (17. kép 2).

Szűrő, piros festésű (17. kép 3).

Mécses discusa, vörös festésű (17. kép 4).

Mély tál, sötétszürke fényes festéssel, talpán levél alakú, benyomott bélyeg (17. kép 5).

Tál töredéke, perem alatt hornyolás, sötétszürke festésű (14. kép 2, 4).

Tál töredéke, talpán bekarcolt vonaldísz, sötétszürke festésű (14. kép 6).

Csésze töredéke, oldalán fogaskarcolás, sötétszürke festésű (14. kép 8).

Tál töredéke, vastagabb falú, téglanyagú (14. kép 9).

Mély tál töredéke, rátétes levéldísszel (14. kép 10).

Terra sigillata utánzat, piros festésű, levéldísszel (14. kép 3).

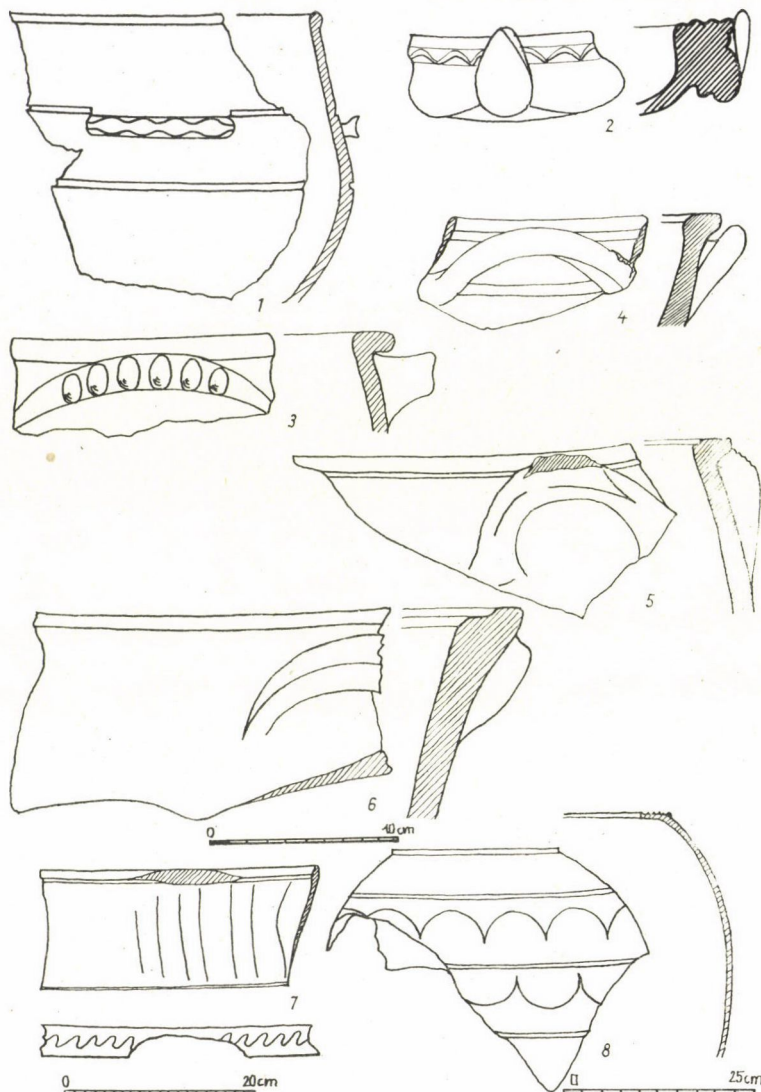
Tál töredéke, rátétes inda és rozetta dísszel.

Hombár töredéke, világos agyagszínű, szalagfüllel (13. kép 4).

12. kép. Az 5. sz. kemence
Рис. 12. Печь № 5
Fig. 12. Le four n° 5

13. kép. A 4 kemence anyaga. 1. Szürke fazék plasztikus léccel. — 2. Táltörödékek szalagfüllel. — 3. Vörös festésű táltörödékek, perem alatt ujjbenyomásos dísszel, nyers színű.

Рис. 13. Памятники, обнаруженные в печи № 4. — 1. Серый горшок с пластическим валиком. — 2. Фрагмент миски с ленточной ручкой. — 3. Фрагмент миски с красной росписью и орнаментом из пальцевых вдавлений под венчиком. — 7—8. Горшок и объемистый сосуд с нарезным орнаментом. Цвет светло-желтый

Fig. 13. Le mobilier trouvé dans le four n° 4. 1. Pot gris avec latte plastique. — 2. Fragment de plat avec anse en forme de ruban. — 3. Fragment de plat peint en rouge, avec sous le marli un décor à impressions digitales — 4—6. Pots à anses en ruban. — 7—8. Pot et grand vase avec décor incisé, couleur crue

Nagyméretű tál töredéke, szalagfüllel, világos agyag színű (13. kép 4).

Fazék töredéke, perem alatt plasztikus kiképzésű ujjbenyomás dísszel, piros festésű (13. kép 3).

Mély tál töredéke, szalagfüllel, világos agyag színű, porózus anyagán (13. kép 4).

Fazék töredéke, agyagszínű, oldalán bekarcolt függőleges vonaldísszel (13. kép 7).

Pohár, enyhén kihajló peremmel, piros festésű (23. kép 3).

Fazék töredéke, plasztikusan kiképzett hullámos peremszéllal, piros festésű (24. kép).

Tál töredéke, agyagszínű, perem alatt hullámvonal, alatta szalagfül. A füle az edény testéből kiképzett levél alakú fogó hajlik fel (13. kép 2 és 23. kép 2).

A 4-es számú kemencétől Ny-ra szabálytalan négyszög alakú, téglából falazott helyiségeket tártunk fel, valószínűleg a kerámiaműhelyhez tartozó raktárhelyisé-

gek lehettek. Az egyikben nagyméretű, vörösbarnára égett hombáredény állt (25. kép). E helyiségektől É felé egy 80 cm széles fal haladt, mellette terrazó padló. A terrazó padló elbontása után — 180 cm mélységben — habarcsba rakott falazótéglákból összeállított falmaradvány került elő, melyet egy vályogtéglából épített kemencéhez — az 5. számúhoz — vakoltak hozzá. A kemence mellett erősen összeégett tégladarabok feküdtek (12. kép). A fal Ny-i oldaláról, az 5. számú kemence rétegéből került elő:

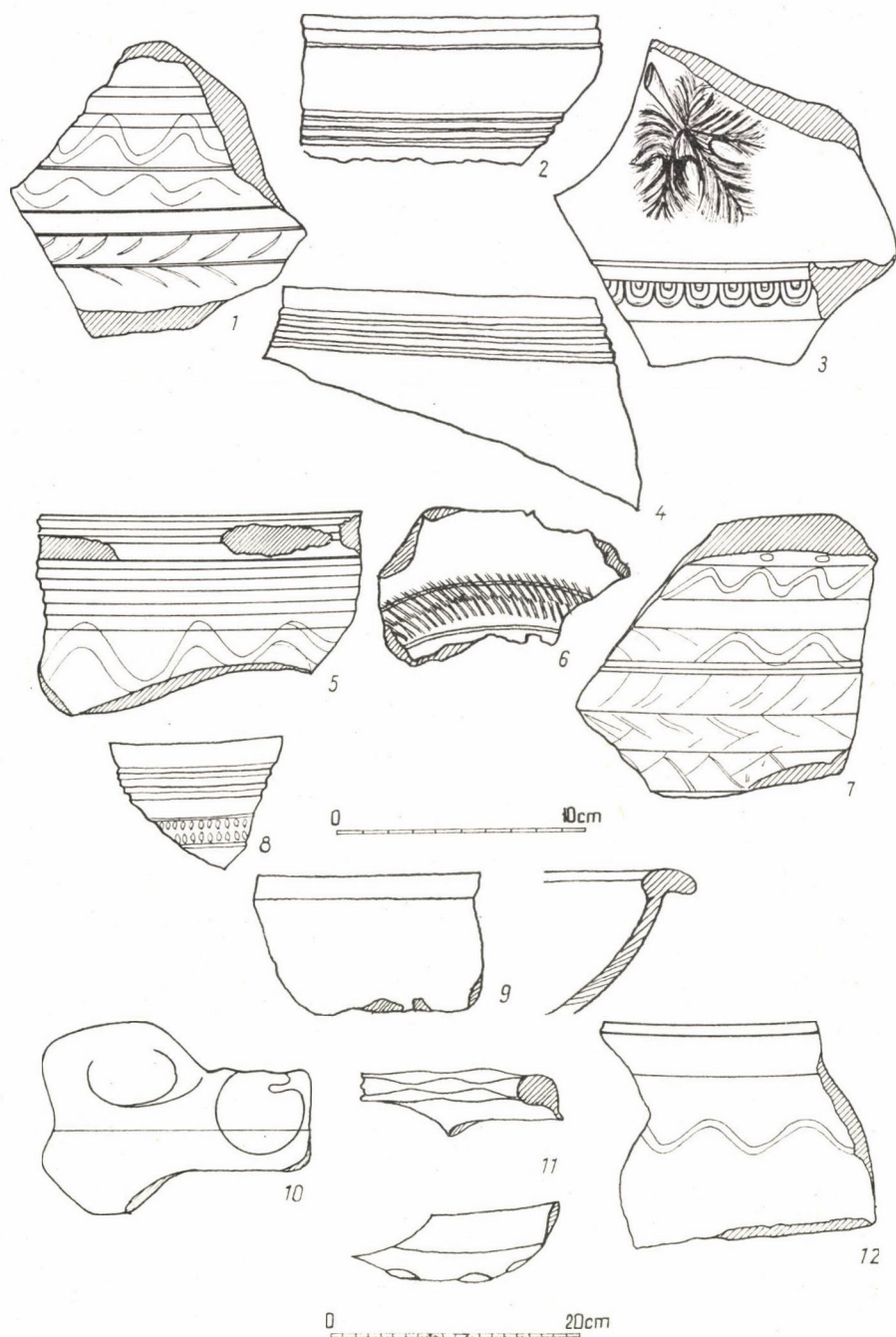
Lapos tál, vékonyfalú, sárgás festésű, fémedényt utánzó fülkiképzéssel (23. kép 4).

Háromlábú, barnára égetett tál.

Szegélyléc, piros festésű terra sigillata utánzat.

Patera peremrésze, a fogó közepén reliefszerűen kiemelkedő rozetta dísz látható, melyből gyöngysor ágazik le, ettől jobbra-balra egy-egy széles csőrű állatfej simul a gyöngysorral díszített peremrészre. Az állat tollát

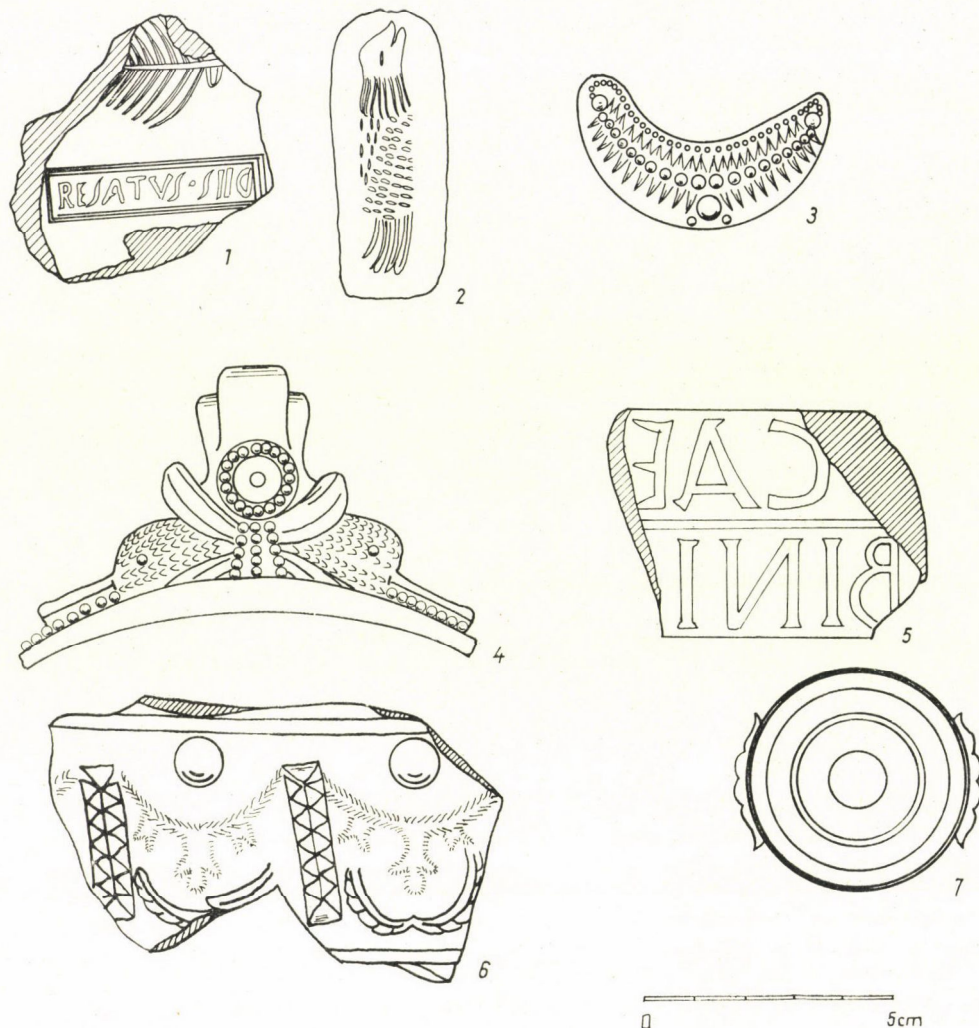

14. kép. 14 kemence anyaga. 1. Fazék töredéke bekarcolt hullámvonallal. — 2. Szürke tál töredéke. — 3. Terra sigillata utánzat. — 4. Sötétszürke tál töredéke. — 5–7. Szürke tálok és fazék bekarcolt díszekkel. — 8. Csésze töredéke, fényes fekete. — 9. Sötétszürke tál töredéke. — 10. Tál töredéke rátétes levéldísszel. — 11. Vörös festésű tál töredéke. — 12. Fazék töredéke vájt hullámvonaldísszel

Рис. 14. Памятники, обнаруженные в печи № 4. 1. Фрагмент горшка с нарезным волнистым орнаментом. — 2. Фрагмент блюда серого цвета. — 3. Имитация terra sigillata. — 4. Фрагмент блюда темносерого цвета. — 5–7. Блюда и горшок с нарезным орнаментом, цвет серый. — 8. Фрагмент миски, поверхность черная, блестящая. — 9. Фрагмент блюда темносерого цвета. — 10. Фрагмент блюда с наклепным листовидным орнаментом. — 11. Фрагмент блюда с красной росписью. — 12. Фрагмент горшка с нарезным волнистым орнаментом

Fig. 14. Le mobilier recueilli dans le four n° 4. 1. Fragment de pot avec ligne ondulée incisée. — 2. Fragment d'un plat gris. — 3. Imitation de terre sigillée. — 4. Fragment d'un plat gris foncé. — 5–7. Plats gris et pot, à décor incisé. — 8. Fragment de coupe, noir luisant. — 9. Fragment d'un plat gris foncé. — 10. Fragment de p. at à décor de feuilles appliquées

15. kép. 1. Tál-töredék RESATVS bélyeggel. — 2. Negatív minta madár alakjával. — 3. Sugárdíszes pecsétlő. — 4. Edényfűl állatfejekkel díszítve. — 5. Névbélyegző. — 6. Terra sigillata utánzat. — 7. Tál narancssárga festéssel.
 Рис. 15. 1. Фрагмент блюда с печатью RESATVS. — 2. Негативный отпечаток формы с фигурой птицы. — 3. Печать с лучевидным орнаментом. — 4. Ручка от сосуда с украшением в виде голов животных. — 5. Именная печать. — 6. Имитация terra sigillаты. — 7. Блюда с оранжевой росписью.
 Fig. 15. 1. Fragment de plat avec estampille RESATVS. — 2. Moule en forme d'oiseau. — 3. Sceau à décor rayonnant. — 4. Anse de vase orné de têtes d'animals. — 5. Griffes. — 6. Imitation de terre sigillée. — 7. Plat peint en couler orange

félköríves, pikkelyszerű, bekarcolt vonalakkal ábrázolták (15. kép 4).

Különböző szürke anyagú, rosszul iszapolt és égetett bögrék töredékei, rovátkolt és besimított vonaldísszel.⁷

A 4-es számú kemence Ny-i fala melletti agyagrétegből, s az 5-ös számú kemence rétegeből vett mintákon röntgen vizsgálatot végeztünk.⁸ Mindkét anyagnál a kiindulási anyag a kiscelli agyag volt, mely nagyobb mennyiségű Ca-t és változó mennyiségű Fe-t tartalmazott, mely sárgászöld színváltozást okozott. Az agyagot 500–800 C° hőhatás érte, ami arra utal, hogy közelükben nagyobb fokú tüzelésnek kellett lenni.⁸

Az É-i irányú fal és a raktárhelyiségek Ny-i, Kiscelli domb felé eső részén az ásatás negatív eredményt hozott, ezért feltételezésünk szerint e fal a kerámia-műhely Ny-i határfala lehetett.

A Bécsi út 126–128. számú telken a katonaváros eddig legnagyobb kiterjedésű kerámia- és téglagyártó műhelyét találtuk meg. Már az I. sz. végén megindult itt a kerámiaipar, a telek Ny-i domboldali részén. Itt találjuk az agyagból épített egyszerű kemence típusokat (1. és 5. sz. kemence). Az 1. számú kemence alapozásával azonos rétegből került elő Vespasianus császár dénárja, ehhez a réteghez tartozott a szürke kelta jellegű fazék is.

A 4-es számú kemence is működhetett már az I. sz. végén. Ny-i falának omladékrétegeből RESATVS bélyegű aljtöredék (15. kép 1), padlójáról Domitianus császár érme került elő.

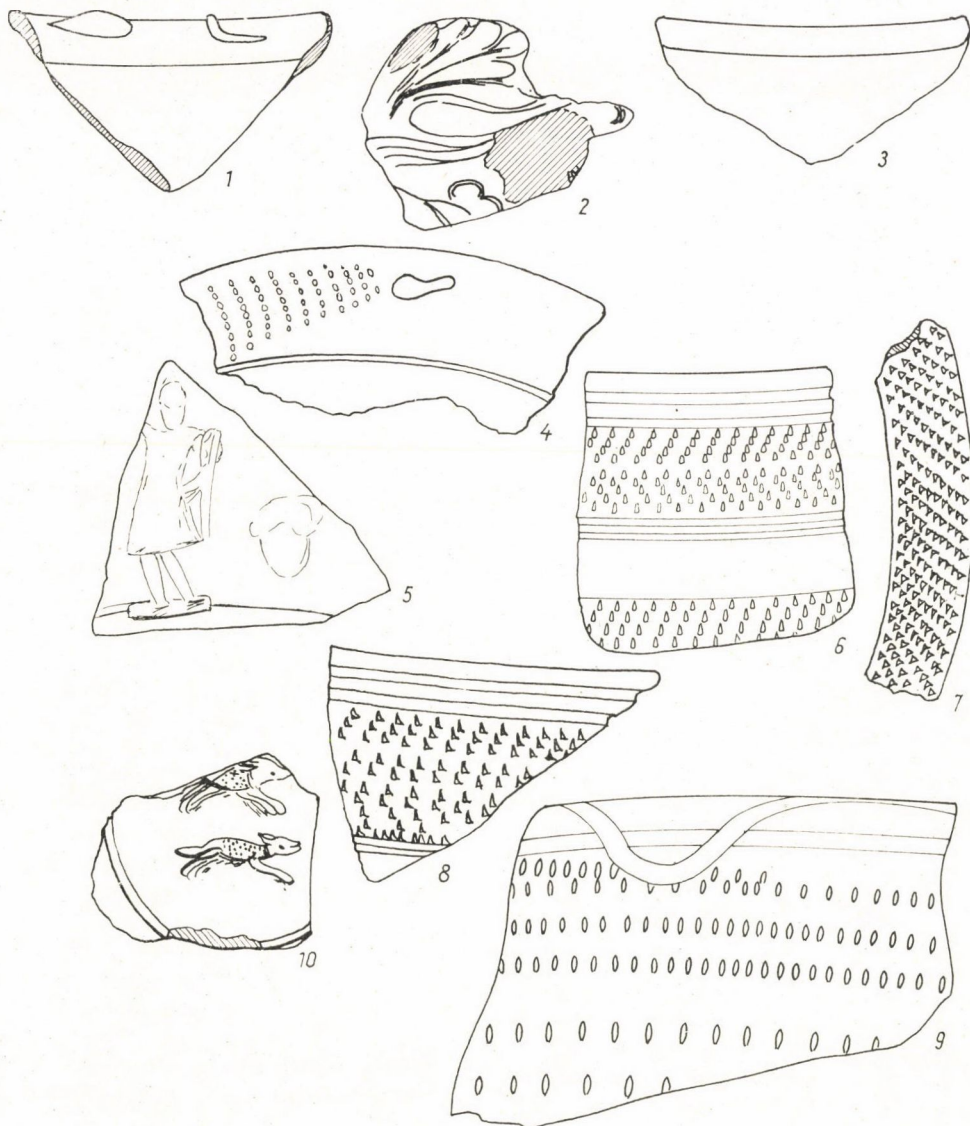
Az itt talált VRSVL bélyegű negatív minta a korai mécesstípushoz tartozik.⁹ VRSVL bélyeg előfordul Iványi III. típusához tartozó mécesen, mely az I. sz.-ban

⁷ Hasonló darabok az adonyi tábor anyagában; Barkóczi L. – Bónis É., Acta Arch Hung 4 (1954) LXI. t. 2–5.

⁸ A vizsgálatokat dr. Szilvágyi Imre geológus végezte, ezúton is megköszönöm segítségét és közreműködését.

⁹ Iványi, D., i. m. 26.

16. kép. 1,4 Terra sigillata töredék barbotin dísszel. — 2. Levél alakú edényfogó. — 3. Vörös festésű tálacska töredéke. — 5. Terra sigillata töredék. 6—9. Vörös festésű tálok töredékei karcolt fogasdísszel. — 10. Tál töredéke futó kutyákkal

Рис. 16. 1,4. Фрагмент terra сигилаты с барботиновым орнаментом. — 2. Листовидные ручки от сосудов. — 3. Фрагмент миски с красной. — 5. Фрагмент terra сигилаты. — 6—9. Миски с росписью и орнаментом в виде насечек. 10. Фрагмент блюда, украшенный бегущими собаками

Fig. 16. 1,4. Fragment de terre sigillée à décor de barbotine. — 2. Manche en forme de feuille. 3. Fragment d'un petit plat peint en rouge. 5. Fragment de terre sigillée — 6—9. Fragments des plats peints en rouge à décor denté incisé. — 10. Fragment de plat orné de chiens courants.

feltűnik. Poetovioban Vespasianus, Traianus, Hadrianus éremmel együtt sírokból került elő.¹⁰ A másik méces negatív, melynek discussát hullámvonal és pontsor díszíti, szintén ismeretes már az I. sz.-ból.¹¹

Az előkerült kerámia anyag között a legkorábbiak közé sorolhatjuk a vékony falú, piros festésű kis tálakat, melyeknek oldalát szegélyléc keretezi.¹² Hasonlóak kerültek elő a Miklós tér—Laktanya utca, Szőlő utca—Selmeci út sarkán feltárt személgödörök anyagából,

Pó-vidéki terra sigilláták társaságában. Ezeket a tányérokot az I. sz. végén gyártották, s az itáliai terra sigilláták utánzatait láthatjuk bennük.¹³

Nagy számban kerültek elő a bennszülött eraviszkusz-kelta fazekasság hatását mutató, bekarcolt hullámvonalas urnák, fazekak töredékei. A besimított rácsmintát, melyet az edény finoman iszapolt felületén helyeztek el, szintén a kelta fazekasok használták.¹⁴ Kelta hatást mutatnak a különböző szürke színű tálok, részben fogas-

¹⁰ Iványi, D., i. m. 30.

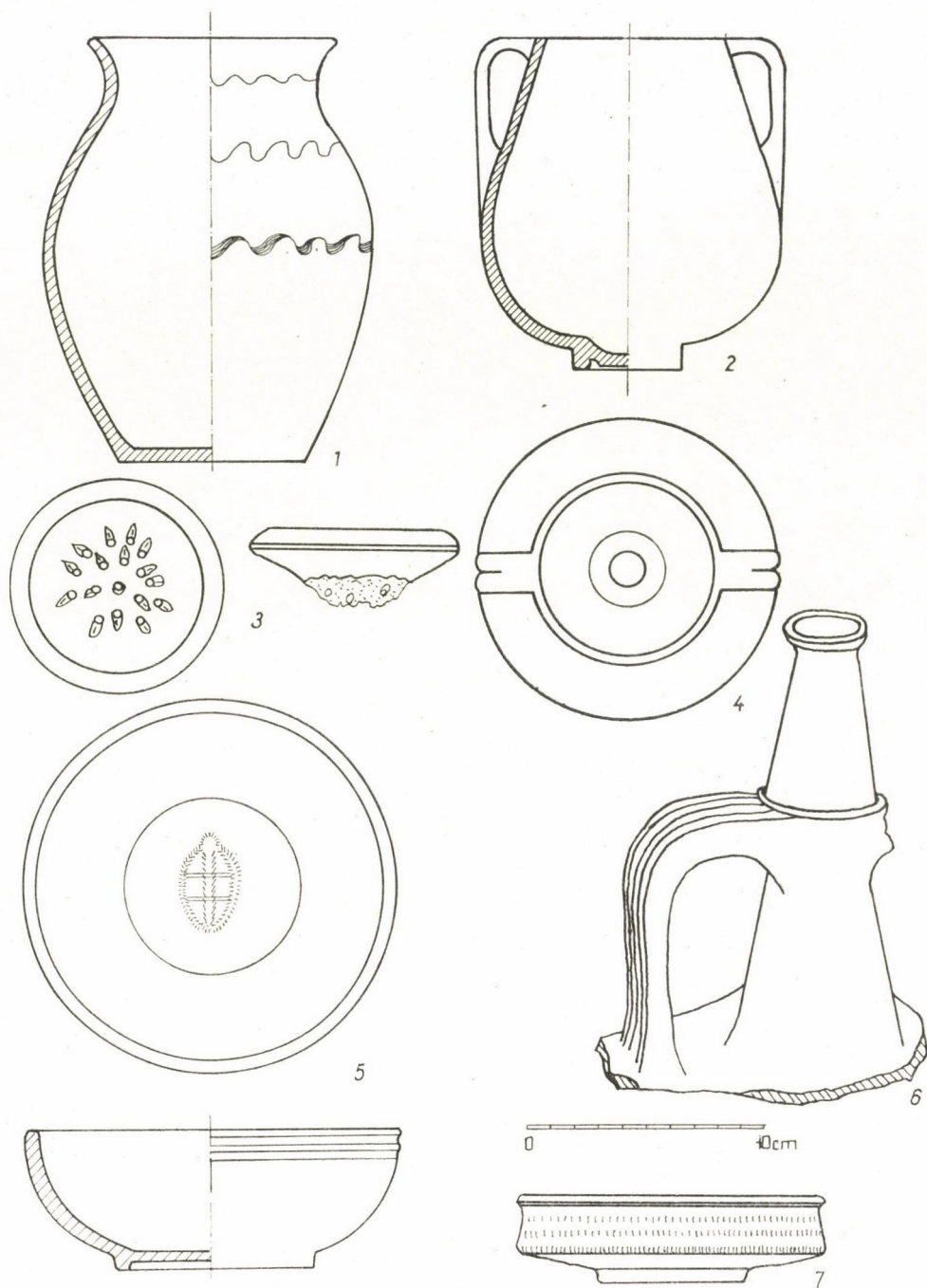
¹¹ Iványi, D., i. m. 10.

¹² Póczy K., ArchÉrt 82 (1955) 56.

¹³ Póczy K., i. m. 57.

¹⁴ Bónis, É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. DissPann II. 20 (1942) 12.

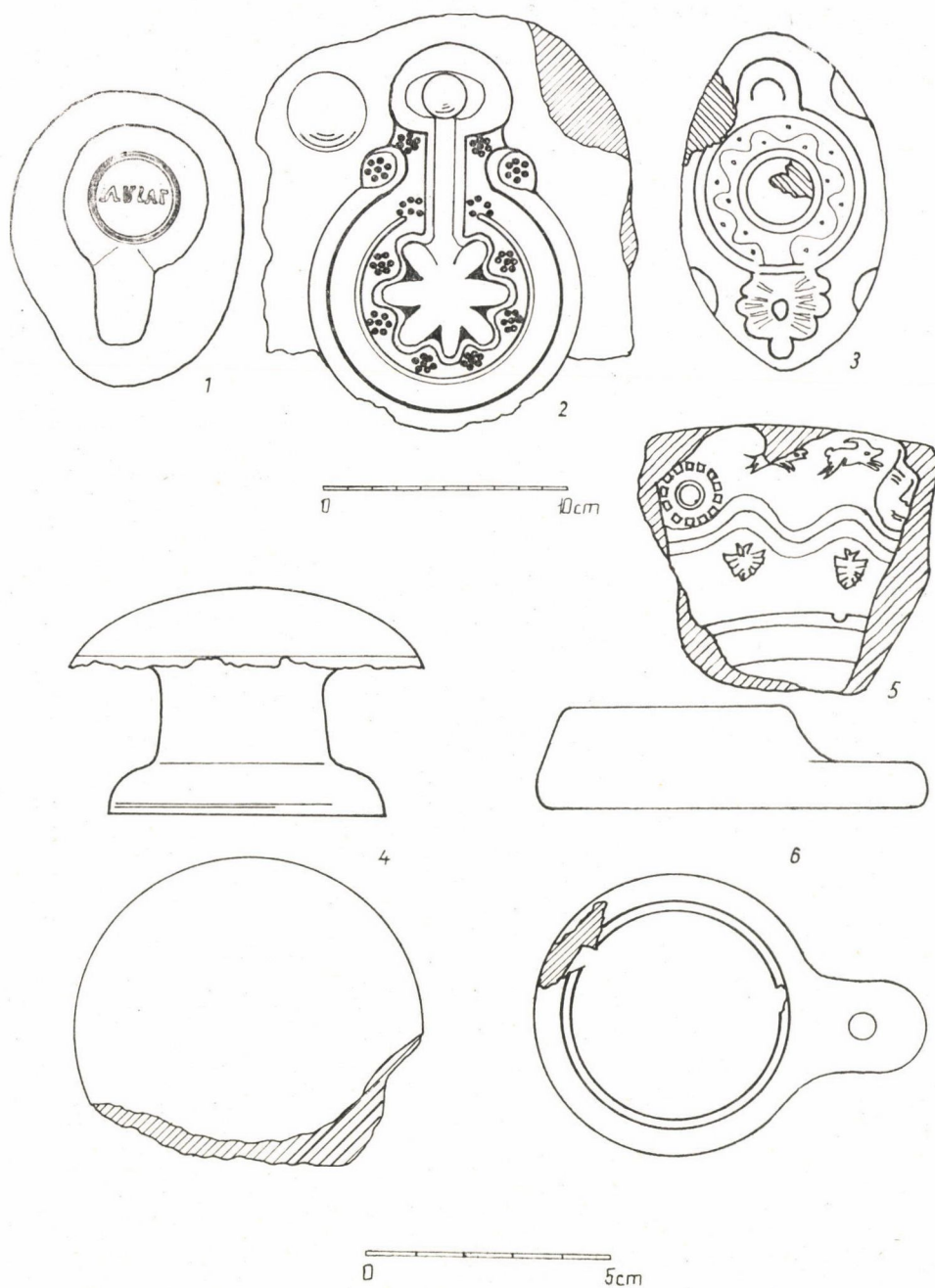

17. kép. Fazék, bevájt hullámvonaldíszel. — 2. Bögre töredéke, sötétszürke. — 3. Szűrő töredéke, vörös festésű. — 4. Mécses discusa. — 5. Tál, sötétszürke festéssel, benyomott levéldíszel. — 6. Amphoranyak vörös festéssel. — 7. Tál, szürke, karcolt fogasdíszel.

Рис. 17. 1. Горшок с углубленным волнистым орнаментом. — 2. Фрагмент кружки темного цвета. — 3. Фрагмент сосуда-цедилки с красной росписью. — 4. Дискус светильника. — 5. Блюдо с темносерой росписью и углубленным листовидным орнаментом. — 6. Горло амфоры с красной росписью. — 7. Блюдо серого цвета с орнаментом в виде нарезок

Fig. 17. 1. Vase à décor de lignes ondulées excisées. — 2. Fragment d'un pot gris foncé. — 3. Fragment d'un passoir peint en rouge. — 4. Disque d'une lampe. — 5. Plat peint en gris foncé à décor d'empreintes de feuilles. — 6. Col d'amphore peint en rouge. — 7. Plat gris, à décor denté incisé.

18. kép. 1. Méceses negatív VRSVL bélyeggel. — 2. Méceses negatív rozetta alakú discussal. — 3. Méceses negatív levél alakú fogóval. — 4. Edény simító. — 5. Formatál. — 6. Méceses, agyagszínű

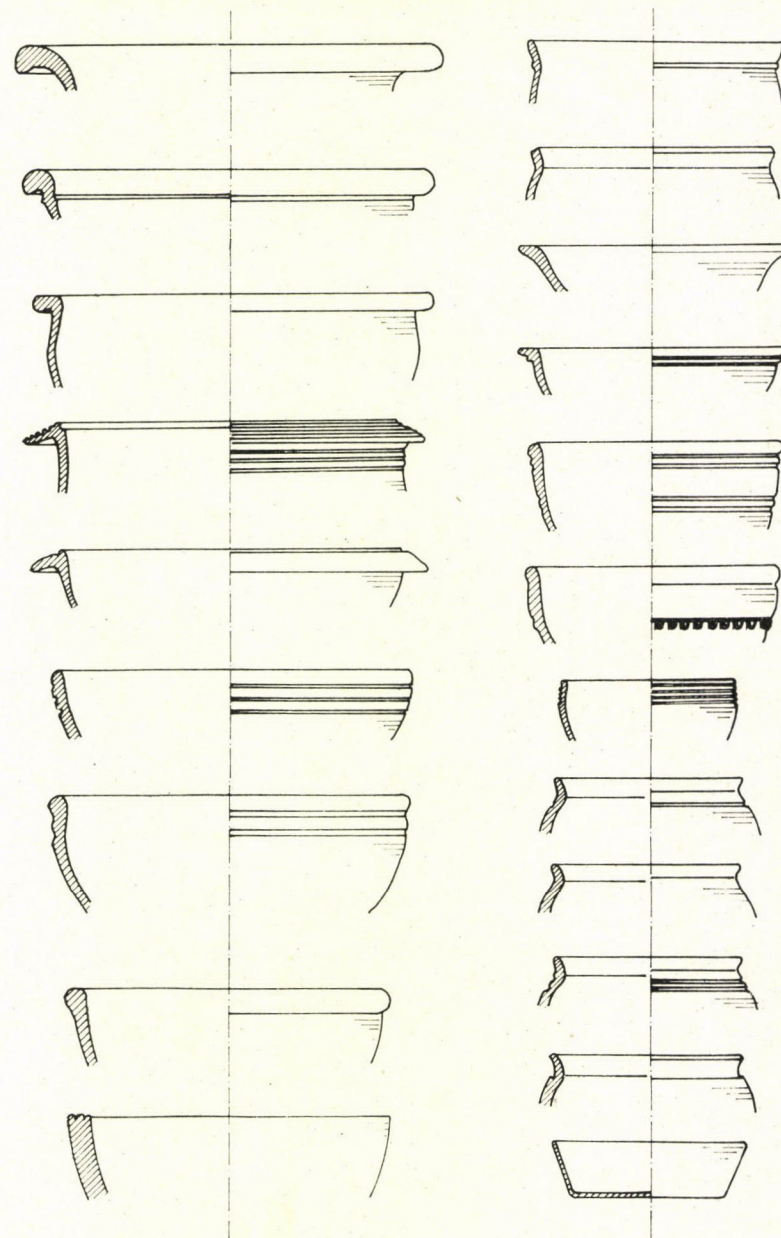
Рис. 18. 1. Форма светильника с отпечатком VRSVL. — 2. Форма светильника с отпечатком ручки в форме розетки. — 3. Форма светильника с листовидной ручкой. — 4. Инструмент для заглаживания сосудов. — 5. Формовочное блюдо. — 6. Светильник глинистого цвета

Fig. 18. 1. Lampe avec marque négative VRSVL — 2. Lampe à disque négatif en forme de rosace. — 3. Lampe à manche négatif en forme de feuille. — 4. Lissoir de poterie. — 5. Plat moulé. — 6. Lampe couleur argile

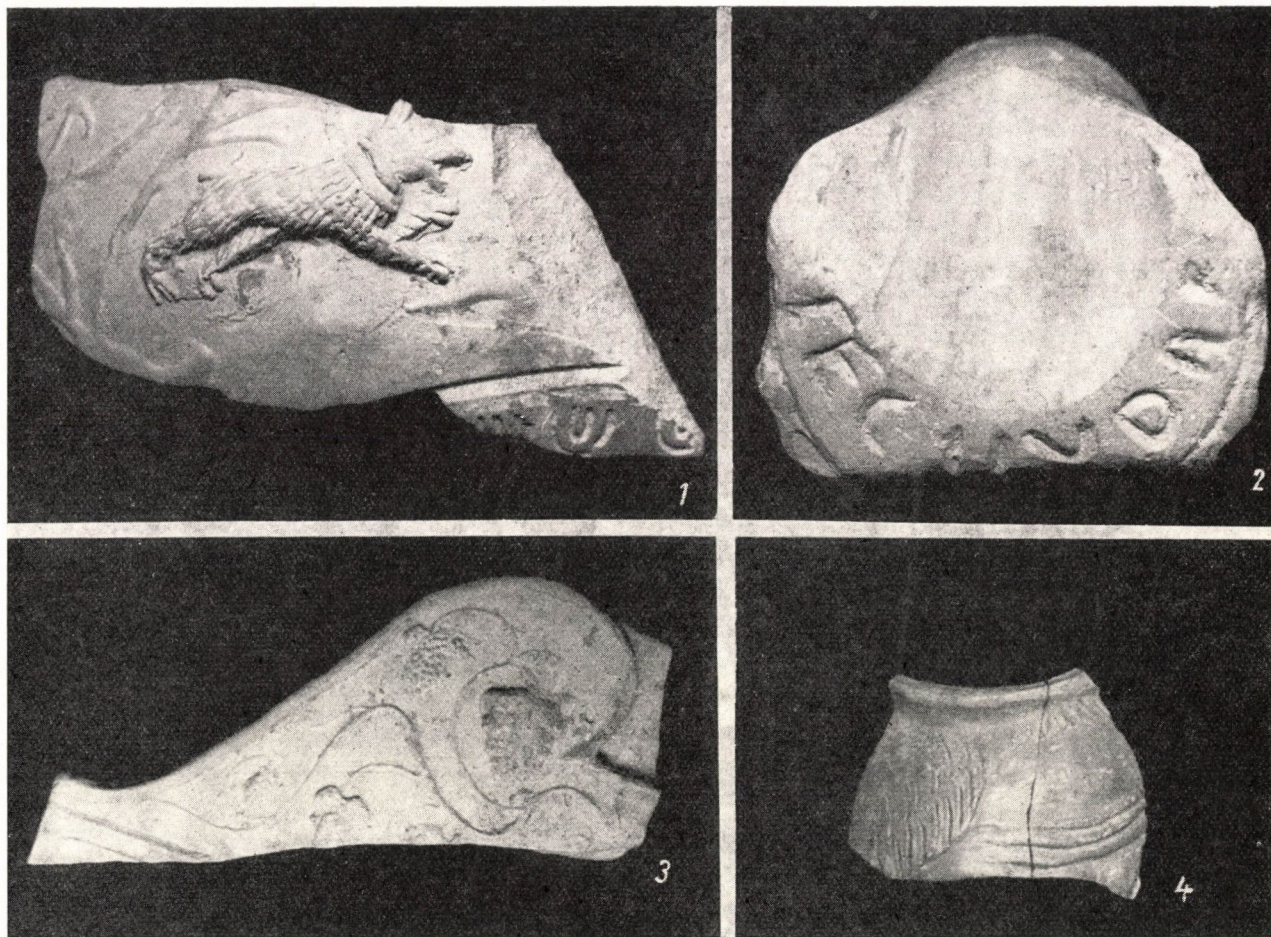

19. kép. Téglabélyegek.
Рис. 19. Печати на кирпичах
Fig. 19. Marques de brique

20. kép. Edényformák
Рис. 20. Формы сосудов
Fig. 20. Formes de vases

21. kép. 1. Terra sigillata töredék futó kutyával. — 2. A LEG II AD bélyegzője. — 3. Tál fogója szőlőinda és levéldísszel. — 4. Arcos edény töredéke

Рис. 21. Фрагмент терра сигилаты, украшенный бегущей собакой. — 2. Штамп LEG II AD. — 3. Ручка от блюда, украшенная лозами винограда и листовидным орнаментом. — 4. Фрагмент сосуда с изображением лица

Fig. 21. 1. Fragment de terre sigillée orné de chiens courants. — 2. Le sceau de la LEG II AD. — 3. Manche de plat à décor de vrilles et de feuilles. — 4. Fragment d'un vase à masque

karcolással díszítve. (14. kép 8). Ezek közül a legkorábbi az a típus, ahol a tányér alján négy- vagy kétsugarasan elhelyezett vonalas dísz látható¹⁵ (17. kép 5).

A kerámiagyártás nagyobb mértékben akkor indul meg, mikor a legio Aquincumban letelepedett.¹⁶ A vörös festésű, fogaskarcolással díszített tálak, csészék az I–II. sz. fordulóján voltak használatban.¹⁷ A fogaskarcolás többféle változatával találkozunk az itt előkerült anyagban, az aprólékosan bekarcolt vonalaktól az elnagyoltabban megmunkált darabokig (16. kép 6–9).

Külön csoportot képeznek a Bécsi úti anyagban a szalagfüles tálak, hombárok. Legnagyobb részét vastagfalúak, agyagszínűek (13. kép 2–6), de előfordulnak vékonyabb falú, vörös festésű változatban is. A szalagfülek a legváltozatosabb formái kiképzést mutatják, az edény testéből kiképzett fültől az applikált fültípusig (13. kép 2, 5). Hasonló edények ilyen nagy számban még nem ismeretesek Aquincum területéről. Előfordult a katonai

anyagszertár mellett feltárt fazekasműhely anyagában,¹⁸ a Bécsi út 82 szám alatt feltárt koracsászárkori temetőben.¹⁹ A szalagfüles tálak használata egy bizonyos időszakban volt szokásban. Brigetióból a II. sz. elejéről ismerünk hasonlókat, Dáciából a maroskeresztúri fazekasműhely anyagából, mely Hadrianus alatt működött.²⁰

Ezeknek a tálaknak formai változata a széles szájú, meredekfalú fazék, melynek oldalát finoman bekarcolt függőleges vonal díszítette (13. kép 7).

Az előkerült anyag egyrésze kapcsolódik a Kiscelli utcában feltárt műhely anyagához. Mindkét műhelyben nagyszámban kerültek elő a márványozású technikával készült tálak,²¹ vörösre festett, rátétes inda és rozettával díszített terra sigillata utánzatok,²² s a nagy alakú, mélyen erezett levelekkel díszített edények²³ (22. kép 2). A Kiscelli úti műhelyben kedvelt szőlőfürt és indadíszítést a Bécsi úton is megtaláljuk²⁴ (21. kép 3). Itt a levelek és fürtök kidolgozása sokkal finomabb, aprólékosabb.

¹⁵ Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 103.

¹⁶ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 89.

¹⁷ Bónis, É., i. m. 12.

¹⁸ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 6. kép.

¹⁹ Bónis, É., Anth 1 (1947) 43.

²⁰ Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 97.

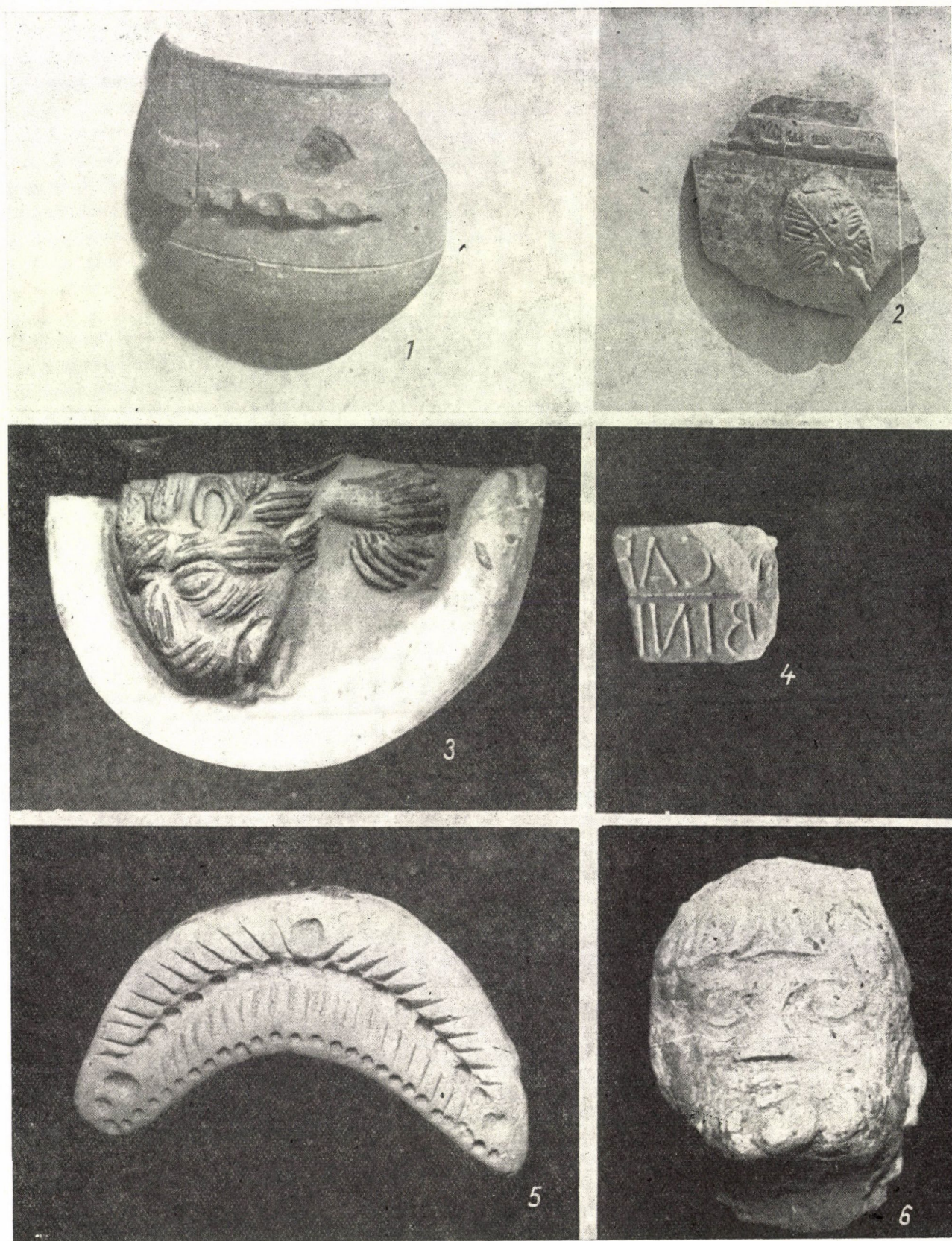
²¹ Uo. 91.

²² Uo. III. t. 10.

²³ Uo. I. t. 7.

²⁴ Uo. I. 2.

22. kép. 1. Fazék, ujjbenyomásos fogóval. — 2. Levél díszes töredék. — 3. Negatív minta oroszlánnal. — 4. Bélyegző. — 5. Bélyegző. — 6. Terracotta férfifej
 Рис. 22. 1. Ручка от горшка, украшенная пальцевыми вдавлениями. — 2. Фрагмент с листовидным орнаментом. — 3. Форма с изображением льва. — 4. Печать мастера. — 5. Печать. — 6. Терракотовая мужская голова
 Fig. 22. 1. Vase à manche à impressions digitales. — 2. Fragment à décor de feuilles. — 3. Moule avec lion — 4. Sceau. — 5. Sceau. — 6. Tête d'homme en terre cuite

Рис. 23. 1. Формовочное блюдо. — 2. Фрагмент блюда с ленточной ручкой. — 3. Стакан с красной росписью. — 4. Неглубокое блюдо

Fig. 23. 1. Plat moulé. — 2. Fragment d'un plat à anse en ruban. — 3. Gobelet peint en rouge. — 4. Plat

Egy lezoux-i edényen hasonló elrendezésű, vonalvezetésű indákat, szőlőleveleket látunk.²⁵

Korsó szalagfülét díszítette a kis terracotta férfi fej (22. kép 6). Széles, lapos orr, bekarcolt vonalakkal jelzett haj és szakáll a jellemzői. Hasonló maszkkal díszített szalagfüles korsók ismeretesek a Kiscelli úti műhelyből és Brigetióból.²⁶

A csőrös állatfejjel díszített pateranyélhez hasonló ismeretes Aquincumból. Ezek a darabok az I–II. sz. fordulóján voltak használatban, s a fémedényeket utánozták. Póczy Klára itáliai importnak tartja az Aquincumban előkerült darabokat.²⁷ A Bécsi úti pateranyél analógiája megtalálható a galliai anyagban — koncentrikus kör két oldalán pontokkal díszített, jobbra-balra tekintő kacsafej látható.²⁸ A Bécsi úton előkerült pateranyél helyi készítmény, ezt bizonyítja anyaga, festése, kidolgozásának technikája, csupán a mintakép volt galliai.

A terra sigillata utánzatok többféle változatával találkozunk. A vízvezeték feltöltési rétegéből előkerült

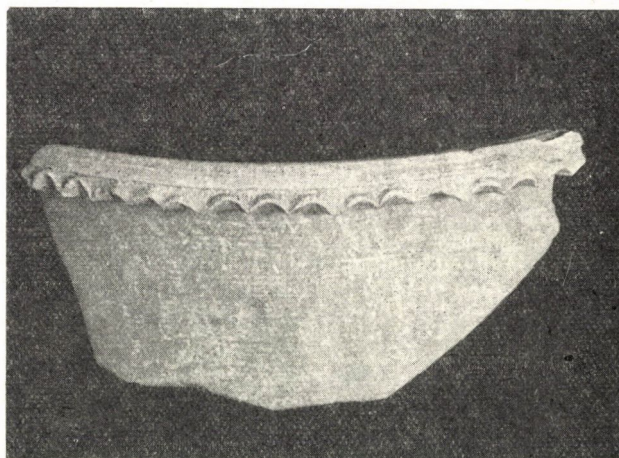

Рис. 24. Горшок с красной росписью и венчиком, украшенным пальцевыми вдавлениями

Fig. 24. Vase peint en rouge à impressions digitales sur le rebord

²⁵ Déchelette, J., Vases céramiques ornés II. (Paris 1904) III. t.

²⁶ Póczy, K., Acta ArchHung 7 (1956) 84, 3. kép 19;

²⁷ Póczy, K., ArchÉrt 79 (1952) 102.

²⁸ Déchelette, J., i. m. VII. t. 8.

25. kép. Barnás—vörös színű hombáredény
Рис. 25. Крупный сосуд
Fig. 25. Vase campaniforme

tálka oldalán rátétes füzérdísz láthatunk (15. kép 6). A füzérről szarvszerű díszítmények ágaznak le, a füzerek közepén rozetta dísz látható. Az edény alján léctag fut körbe, s ülő nyúl néz szembe egy pávával. Az itáliai terra sigilláták utánzatai között szerepelnek füzérdíszek,²⁹ az ülő nyúl és páva viszont már dél-galliai hatást mutat.³⁰ Az edény barnáspiros festése a helyben készült darabok jellemzője. Egy táltöredéken indadiszkes háttér előtt jobbra futó kutyát látunk³¹ (21. kép 1). Az edény alját benyomott léctag és tojássor keretezi. A kutya plasztikusan kiemelkedik a háttérből, felálló rövid füle, rövid farka van. Az állat mancsait elnagyoltan dolgozta ki készítője, szőrét vastag, merev vonalakkal ábrázolja.

A 4-es számú kemence mellett előkerült formátálon együtt találjuk a bennszülött formavilágban kedvelt hullámvonalat, a benyomott karikát, pontsort, de megjelennek már a galliai terra sigilláták motívumai is, mint a futó kutya, a nyúl, a maszk (23. kép 1). A maszkon függőleges vonalkázással jelezték a haját, mely sapkaszerűen keretezi a homlokot. A hullámvonalak között elhelyezkedő levelek hasonlóak Déchelette 1173, 1174 típusához.³² A fazekas csak a típusokat veszi át a galliai előnyekről, azokat rendszertelenül használja, egyéni elrendezésben alkalmazza

Egy tál talptöredékén egymás alatt futó kutyákat ábrázoltak, az állat szőrét pettyezéssel jelezték (16. kép 10).

Ha a terra sigillata utánzatokat vizsgáljuk, önként kínálkozik az összehasonlítás Pacatus műhelyével. Kiss Katalin részletesen ismertette a gázgyári fazekastelepen feltárt műhely motívumait, azokat az egyezéseket és különbségeket, mely az „első mester” és Pacatus formavilágát jellemzik.³³ Bár a Bécsi úti műhelyben kis számban kerültek elő formátalak, negatívok, egy-két következtetést levonhatunk belőlük. A formátalakon, terra sigillata utánzatokon szereplő motívumok előzményét a dél-galliai terra sigilláták között találjuk meg, az „első mester” is a lezoux-i terra sigillátákat utánozza.³⁴

A Bécsi úti fazekastelepen használt díszítőelemeket megtaláljuk az „első mesternél is”. A sugárdíszes pecsételő (22. kép 5) leegyszerűsített változatával találkozunk a gázgyári műhelyben,³⁵ az „első mester” elhagyja a gyöngysort, a sugarak rövidebbek lettek. A pecsételőn szereplő vízmadár (15. kép 2) gyakran szerepel a gázgyári edényeken,³⁶ úgyszintén az indák előtt futó kutya is.³⁷ A kutya teste az „első mester” edényein nyújtottabb, hasonló vizont a szőr vastag, bemélyített vonalakkal való ábrázolása. Az oroszlanos negatív mintán is erőteljes vonalakkal ábrázolták az állat szőrét (22. kép 3). Hasonlóan pettyezéssel jelzi az állat szőrét az „első mester,” s ugyancsak így ábrázolta a Bécsi úton előkerült formátál készítője is. Az „első mester” is használja a nagyfülű nyulat s a kis kutyát, mely már a Bécsi úti anyagban is megjelenik.³⁸

Feltehetjük, hogy az „első mester” először a Bécsi úton feltárt műhelyben dolgozott, annak megszűnése után költözött a polgárvárosba, ahol még tovább használta az itt megismert motívumokat.

A Bécsi úton előkerült anyag legnagyobb része az I—II. sz. fordulójára keltezhető. A kerámiaipar már az I. sz. utolsó negyedében helyi gyártmányokkal igyekezett helyettesíteni az import árut,³⁹ s ezek egy része a Bécsi úton feltárt kerámiaműhelyben készülhetett. Az újfajta kerámiával együtt él még a bennszülött technika és díszítésmód, néha egy edény díszítésén belül is. A műhely kedvelt motívumai közé tartozott a hullámvonal, a pontsor, a pontokból kialakított rozetta. Technikai sajátossága a kis, bekarcolt félköríves vonalak használata.

A kelta hatást mutató darabokat együtt találjuk az itáliai, de főleg dél-galliai hatást mutató kerámiával. A tálcá töredékén kidolgozott szőlőfürt és indadíszítés már magasabb technikai tudásra vall.

A díszítetlen terra sigillata utánzatokkal kapcsolatban felmerült a kérdés, hogy helyben készültek-e vagy délpannoniai városokból importáltak. A díszítetlen terra sigilláták festése, anyaga azonos a helyi kerámiák anyagával, ami helyi készítésre vallott, de műhely hiányában nem volt bizonyítható.⁴⁰ Az itt megismert kerámiaműhelyben mely már az I. sz. végén működött, készülhettek az eddigi importnak tartott terra sigillata utánzatok is.

A canabae különböző helyein feltárt, az I—II. sz. fordulójára, a II. sz. elejére keltezhető emléanyagban⁴¹ a Bécsi úton előkerült anyaghoz hasonlókat találunk, akár a Bécsi út 82. szám alatt előkerült koracászárkori temető anyagában is.⁴²

A feltárt kerámiaműhely a Flavius-kortól Antoninus Pius-koráig működhetett, mint ezt az előkerült egységes kerámia anyag, s az éremlelet bizonyítja. Az első érem Vespasianus dénárja, a legkésőbbi Antoninus Pius 139-ben kiadott dénárja. Anyagának analógiáit megtaláljuk a

²⁹ Póczy, K., ArchÉrt 82 (1955) 57.

³⁰ Déchelette, J., i. m. 950., 1028. kép.

³¹ Futó kutya típusa hasonló J. Déchelette 928 típusához, a maszk a 682. típusúhoz.

³² Déchelette, J., i. m. 165.

³³ Kiss K., LA I. DissPann II. 10, (Bp. 1938) 188—.

³⁴ Uo. 189.

³⁵ Uo. VI. t. 39.

³⁶ Uo. VIII. t. 51.

³⁷ Uo. IV. t. 7.

³⁸ Uo. IV. t. 9, 192.

³⁹ Póczy K., ArchÉrt 82 (1955) 57.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Póczy K., BpR 16 (1955); Kaba M., BpR (1958) 18.

⁴² Bónis É., AntH 1 (1947) 43—.

Kiscelli úti, Selmeci úti műhelyek anyagában, melyek Hadrianus alatt működtek.

A kerámiagyártás mellett a téglagyártás is jelentős volt. Kizárólag a legio II adiutrix bélyegei kerültek elő (19. kép). A téglaegető kemencéből pontos korhatározó lelet nem került elő, a közelében talált legio bélyegző korai forma.

A kemencétől délre, a 124. számú telken 1969-ben ásatást végeztünk, ahol kizárólag téglatörmelékkel borított réteget találtunk, a téglatörmelékes feltöltés néhol 2 méter magas volt, benne égett anyag, faszén, pernye darabok. Feltételezésünk szerint a területen a feltárt téglaegető kemencén kívül még további kemencék működhettek.

Parragi Györgyi

A POTTER'S WORKSHOP AT ÓBUDA FROM THE EARLY-IMPERIAL PERIOD

Extract

While digging the foundation of a house on a site in Bécsi út 126–128, various objects from the Roman period were unearthed, such as bricks, fragments of ceramics, etc. Side by side with laying the foundation we have taken precaution for preservation and continued with the excavations. In the area five kilns had been unearthed, the portion of a watermain and a house with several premises.

The burning area of No. 3 kiln remained quite intact. The inner measurements of it being 4–4 cm., its walls were made of mud and bricks, covered by clay. The interior clay-wall was surrounded by a stone one. The vaulted entrance of the kiln made of bricks also remained intact. Entrance into the burning room was made through the latter. Two burning clamps were separated by an arch made of clay-bricks. The clay pavement was supported by two arches, through which hot air could enter the burning area. From the measurements of the kiln and the pieces of bricks found in it, we can conjecture that this kiln was used for burning bricks in it. In a room adjoining the kiln was found the stamp of LEG II AD.

On the western side of the site was excavated kiln No. 4, used for burning vessels. In this type of kiln the middle channel was missing and the pavement was supported by a wall. The area between the two walls was covered up by large-size bricks, thickly covered by a cindery layer. Here many ceramic fragments were found and among them those of large clay-coloured ribbon-handled dishes.

In front of the eastern wall of the kiln must have been the room, where vessels were made. From here was recovered the negative mould with a lion and water-

bird, a smoothing trowel and the fragment of a stamp with the letters (CAE/BINI). The moulds of *lucernae* belong to the earliest types.

Among the ceramics we find the traditional forms of the native Celtic potters but among them also appear the red-pointed vessels imitating the Italian *sigillatae*. On an emerging model we find the patterns well-known on South-Gallic *terra sigillata*. Such are the large-eared hare, the running dog, the bird and the mask.

Some of the *terra sigillata* imitations can also be found among the moulds of the „first master” at the pottery of the gas-works. It is therefore very likely that the „first master” started working at the pottery excavated in Bécsi út and when it was closed down, he moved to the city.

The ceramic material excavated in Bécsi út is related with early pottery pieces of which had been unearthed in Kiscelli utca and Selmeci út. They also make use of similar motifs, as a bunch of grapes and the rosette.

Our excavated workshop must have existed at the end of the first century, as corroborated by the ceramic pieces and coin-finds. The first of these, the denarius of Emperor Vespasianus, the latest being the denarius of Antoninus Pius, minted in 139 B. C.

Beside the making of ceramics, bricks were also manufactured in great quantities. In excavations on Site No. 124, made in 1969, we found that it was packed thickly with fragments of Roman bricks. We can therefore conjecture that several kilns must have worked in those parts.

Gy. Parragi

A SAVARIAI JUPITER DOLICHENUS-SZENTÉLY FELIRATOS EMLÉKEIRŐL

Savaria újabb nagy jelentőségű leletegyüttessel, rég-
gen várt meglepetéssel szolgált a keleti vallások kutatása
számára. Az Iseum előtt haladó széles kövezett út szem-
közti oldalán egy nagyméretű, terrazzo-padlós épület
alapfalai kerültek elő, amelyek az ott talált feliratos kő-
emlékek tanúsága alapján beigazolni látszanak a Savaria-
kutatás korábbi alapos feltevését a város Dolichenumá-
nak létéről.¹ Az ásatás során előkerült feliratokat *Szent-
léleky Tihamér* tette közzé a közelmúltban.² Az alábbiak-
ban e feliratok általa közölt olvasatához kívánunk néhány
kiegészítő, ill. módosító megjegyzést fűzni.

1. *Töredékes oltár.* (Szentléleky, ih. 379 sk. 1. sz.
1–3. kép.)

Abacusát és homlokzati párkányát másodlagos fel-
használás céljából lefaragták, ugyancsak megsemmisült
az oltár plinthosa és a felirat beféjezése.

Sz. olvasata: *L(oco). Genio vici | Chanazibo | et genio
civi | tatis Caesar | eae M(arcus) Fabi(us) On | (esipho-
rus).*

Megjegyzések az olvasathoz:

(1. sor): A felirat első szavaként javasolt *L(oco)* olva-
sat nyelvi és tartalmi szempontból egyaránt indokolatlan-
nak látszik. Nyelvtanilag ez az alak dativus vagy ablati-
vus lehet. Dativus esetében a szó az invokáció részét
képezné, mégpedig, mivel a *Genio vici etc.* kifejezéssel nem
áll szerkezeti kapcsolatban, quasi önálló isteni perszoni-
fikációképpen. A hely isteni erőinek tisztelete a római
vallásosság keretei között közismert jelenség,³ azonban
ezt a fogalom-istenséget minden esetben *Genius loci*-nak
nevezik,⁴ a „locus” valamiféle önállósult megjelenése ismeretlen.
Ablativus feltételezése esetén a szó a felirat adott
helyén nem értelmezhető.

(3–4. sor): A *civitas* szó első T betűje kitörött
(vö.: ih. 1. kép), jelölése: *civi[t]atis*.

(4–5. sor): Az idézett fénykép alapján a helyes
leírás legfeljebb *Caes(e)r | [eae]* lehetne.

(5–6. sor): A cognomenből csupán az ON olvasható,
a 6. sor egészében kitörött. A név kiegészítése azon az alapon,
hogy „ezzel a cognomennel már találkozunk Savaria-
rában” (381. l.) nem lehetséges, az analógiaként hivat-

kozott NVMINIBVS kezdetű felirat (CIL III 4150.) első
oszlopában ui. *Petronius Onesiphorus* neve szere-
pel, akinek a gentiliium különbözősége folytán nyilván-
valóan semmi köze sem lehetett e felirat állítójához.
A név kiegészítése a megmaradt két betű alapján aligha
oldható meg, tekintve, hogy *W. Pape* görög név-szótára
közel 150 olyan nevet sorol fel, amelyek ON-nel kezdőd-
nek.⁵

Új olvasati javaslat:

1. sor: Mivel a felirat Jupiter Dolichenus kultuszá-
hoz tartozott, invokációjának mindenekelőtt ezt az
istenséget kellett megneveznie. Az *I. O. M. D.*, vagy
I. O. M. Dol. formában feltételezhető invokáció minden
valószínűség szerint az oltár abacusát és törzsét elválasz-
tó párkányon helyezkedett el,⁶ amelyet a római kori át-
faragás megsemmisített.

2. sor: A sor elején álló jel nem L, hanem egy ugyan-
olyan ligált ET, mint amilyent a 4. sor elején is látunk.
A közölt fényképen jól kivehető az E középső vízszintes
szára, s elmosódottan látszik a felső, bal felé meghosszab-
bított vízszintes vonal is (ih. 1. kép). A felirat 1. és 2.
sora tehát egy nehézség nélkül értelmezhető összetett
dedikáció első két tagját alkotja: [*I. o. m. Dol.*] | *et genio
vici | etc.* formában.

3–4. sor: Az olvasás nem ütközik akadályba, csupán
az epigráfiai átirás következetességét szükséges megtar-
tani (l. fent).

5–6. sor: Sz. *Caesar* | [*eae*]-t olvas, s ezt *civitas
Caesarea*-ként értelmezi. (A második szótagban álló E-t
valóban felfoghatjuk kőfaragói tévedésnek.) Közismert,
hogy Kisázsiaiban és a közel-keleti provinciákban egész
sor város viselte a *Caesarea* – *Kaisáreia* melléknevet,⁷
így önmagában e név alapján nem lehet lokalizálni a fel-
iraton megnevezett civitást. A város azonosítására vonat-
kozó felfogását Sz. a következőkben fejti ki:

„A *Chanazibo vicus* nevéből (amelyet Sz. a CH és a Z
használatára miatt hellenizált keleti területre, ezen belül
Palaeatina területére utal – T. I.) s továbbá abból, hogy
Antiochiát nem nevezné a III. század elején az állítató

kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

¹ Vö. 3. j. A legfontosabb példákat l. *Dessau, H.*,
ILS III. Indices, 529. p.

² *Pape, W. – Benseler, G. E.*, Wörterbuch der grie-
chischen Eigennamen.³ (Braunschweig 1884) 1061–1065.

³ Az invokáció ily módon való elhelyezésére bőséges
példaanyagot szolgáltatnak a pannóniai oltárok, ezért
e helyütt csupán néhány, könnyen hozzáférhető, fényképes
példát idézünk. *Brigetio*: *Barkóczy L.*, *Brigetio*. DissPann
II. 22 (Bp. 1944. és 1955) XXX. t. 3., XLII. t. 1, 5.,
LXV. t. 2. (lh.: Lesencetomaj); *Aquincum*: BpTört I. 2.
LVI. t. 1., LVII. t. 1., LX. t. 4., XCII. t. 2., CXXIV.
t. 1.; *Gorsium*: *Fitz J.*, *Gorsium*.² IKMK D. 31. (Székes-
fehérvár 1964) 15., 7. kép. Ismeretesek példák *Savariából*
is: *P. Buocz T.*, VSz 18 (1964) 272, 277, 278, 279. – stb.

⁷ Felsorolásukat l. *Dessau, Caesarea*. PWRE 3
(Stuttgart 1897) 1288–. és *Bürchner, Kaisarea*. PWRE
10 (1919) 1523.

¹ *Láng N.*, ArchÉrt 1943. 66–.; *Kádár Z.* – *Balla L.*,
Savaria. (Bp. 1958) 27.; *Kádár Z.*, Die kleinasiatisch-
syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden 1962)
66.; *Balla, L.*, Acta Classica Univ. Sc. Debrecen. 3 (1967)
69.; ezzel szemben *Horváth T. A.*, ArchÉrt 42 (1928)
210. nem beszél a Dolichenus-szentély esetleges létezésé-
ről! (Vö. 2. j. i. m. 383.)

² Filológiai Közlöny 14 (1968) 377–384.

³ A bőséges irodalomból l. a következő összefoglalá-
sokat: *Birt, Th.*, Myth. Lex. 1 (1884–1886) 1613–.,
különösen 1621–.; *Wissowa, G.*, Die Religion und Kultus
der Römer.² (München 1912) 156–.; *Latte, K.*, Die Ge-
schichte der römischen Religion. (München 1960) 331–.
Pannóniai vonatkozásban: *Brelich A.*, LA I. (DissPann
II. 10 (Bp. 1938) 27–.; *Nagy T.*, BpTört I. 2 (Bp. 1942)
395.; *Alföldy, G.*, Acta ArchHung 13 (1961) 105, 111. és
Balla L., Savaria vallási élete. S. a. a „Savaria emlékei”
c. kötetben. – Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy

civitasnak (az Orontes melletti Antiochia a keleti Caesarea nevű helységek közül a leghatalmasabb), legnagyobb valószínűséggel a judea-palesztinai Caesarea-ra gondolhatunk, arra a városra, melynek kiépítésében Herodes király oly nagy szerepet játszott.” (382. l.)

Ezzel szemben:

a) Caesarea Antiochia nem volt azonos az Orontes mellett fekvő Antiochiával, hanem attól mintegy 500 km légvonalbeli távolságra, Kisázsia belsejében, Phrygia és Pisidia határán feküdt.⁸

b) ugyanakkor az Orontes melletti Antiochia, Syria fővárosa, amely — a Birodalom harmadik városaként — valóban a leghatalmasabb volt a számos Antiochia nevű város közül, nem viselte a Caesarea melléknevet.⁹

c) Caesarea Palaestinae (Stratonis) pedig, a Herodes király által kiépített kikötőváros, még a falai között császárrá kikiáltott Vespasianus-tól (69–79) megkapta a colonia rangot,¹⁰ tehát — ha ez az érv helyes volna^{10a} — ezt a várost sem „nevezné a III. század elején az állítatott civitasnak”.

Így tehát a keresett város azonosítását más módon kell megkísérelnünk.

A Caesarea név, természeténél fogva, a lehetséges keleti városok egyikét sem jelentette önmagában, hanem e díszítő jelző mellett a város eredeti vagy latinizált nevének használata tette lehetővé a megkülönböztetést.¹¹ Ezért a savariai oltáron is valószínűleg szerepelnie kellett a szóban forgó civitas valódi nevének. Ez epigráfiailag csak úgy képzelhető el, ha azt a 6. sor elején kitört betűk tüntették fel, rövidített formában. (Ebből következőleg természetes, hogy az 5. sor végén a Caesarea nevet is rövidített alakban olvassuk.)

A kiegészítésnek abból az adatszerű megfontolásból kell kiindulnia, hogy a civitast Észak-Syriában, közelebből Commagéné területén kell keresnünk, mivel Juppiter Dolichenus tisztelete a keleti területeken sohasem lépte túl kialakulási helyének határait.¹²

E szempont érvényesítése alapján már csupán egyetlen helységre gondolhatunk: a Doliché-től ÉNy-ra fekvő Caesarea Germaniciára.¹³ Ebből a commagénéi városból ismeretesek a Juppiter Dolichenus-kultusz emlékei is,¹⁴ köztük egy vallástörténeti szempontból nagy fontosságú

korai relief, amely a kultusz Nyugaton elterjedt formájának születéséről nyújt ismereteket.¹⁵

Mármost, ha megvizsgáljuk a közölt fényképet (ih. 1. kép), látható, hogy a 6. sor elejéről három betű hiányzik. A harmadik lefaragott betűből azonban maradt egy félköríves vésés, ami egy B, P vagy R felső része lehet. Ez a betűcsonk, az utána csaknem teljes épségben olvasható M-mel együtt önként kínálkozó lehetőséget ad a töredékes rész [Ger]m. alakban való kiegészítésére, ami által a civitas teljes neve Caes<e>r(ea) [Ger]m-(anicia) formában oldható fel.

Az a körülmény, hogy a felirat invokációjában e civitas és a nyilvánvalóan alája rendelt Chanazibo vicus Geniusa szerepel, kétségtávol annak bizonyítéka, hogy a felirat állítója — akinek nevéből csak a Fabi(us) On[...] vehető biztosra — ebből a vicusból vándorolt el Pannóniába.¹⁶

7. sor: A sor elején az On[...] cognomen további 7–8 betűje állt, — ennek kiegészítése megoldhatatlan (l. fent). A sor végén azonban a fényképen is jól kivehető módon maradt meg egy X két felső szára. Az oltár szövegének ezen a helyén már csak a votív-formula állhatott, így csaknem biztosan a Dolichenus-feliratokon jellegzetesen gyakori ex visu vagy ex iussu dei stb. formulák valamelyikét kell feltételeznünk.¹⁷

Az elmondottak alapján az oltár szövegének kiegészítése a cognomen kivételével megnyugtatóan megoldhatónak látszik, a következő formában:

[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)] | et Genio vici | Chanazibo | et Genio civi | [t]atis Caes<e>r(ensium) | [Ger]m(aniciensium) Fabi(us) On | [...]e]x | [visu v. iussu v. s. l. m.]¹⁸

2. Erősen csonkult oltár. (Szentlélek, ih. 380 sk. 2. sz.)

A több oldalán sérült feliratból Sz. közlése alapján a következő sortöredékek olvashatók: ... ES | ... EX CIVITATE | ... CIA. ZEG | V(otum)S(olvit) L(ibens) M(erito) | ... NO I. ET | ... COS.

Nyilvánvaló, hogy a felirat elejéről legalább két sor hiányzik, amelyek a dedikációt és az állító nevét tartalmazták (Sz. megfigyelése). Két kitört sort feltételezve a felirat jelenleg a 3. sorral kezdődik.

A 3–5. sorok a votum teljesítőjének származási helyét (ex civitate) tüntették fel. Ilyen típusú origo-meg-

⁸ Stengel, Antiocheia, PWRE 1 (Stuttgart 1894) 2446., 15. sz.; Ruge, Caesarea, PWRE 3 (1897) 1290. 7. sz.

⁹ Vö.: Benzinger, Antiocheia, PWRE 1 (Stuttgart 1894) 2442–., a vonatkozó auctor-források felsorolásával. A feliratos előfordulásokat l. Ruggiero, E., Diz. Epigr. 2 (Roma 1886) 494–.

¹⁰ Benzinger, Caesarea, PWRE 3 (Stuttgart 1897) 1291–. 10. sz.; ahol (Sp. 1293) idézi a Digesta vonatkozó helyét: Dig. L 15, 1, 6.

^{10a} Vö.: Ruggiero, E., i. m. 254.; és Thes. 1. Lat. 3 (1906–1912) 1230–.

¹¹ Vö. a 7. jegyzetben idézett felsorolás numizmatikai adatait, amelyek jól tükrözik e megkülönböztetés igényét.

¹² Vö.: Merlat, P., Répertoire des Inscriptions et Monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. (Paris–Rennes 1951) 3–., 1–7. sz.; Ua., Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse. (Paris 1960) 9–. Utóbbi helyen a jelenség okát is megadja: „... en Syrie même que Jupiter Dolichenus avait ses concurrents orientaux les plus dangereux, Zeus Hadados, Jupiter Héliopolitain, les dieux palmyréniens, et leur rivalité était d'autant plus sévère que, malgré des variantes, ils revêtent tous des aspects assez semblables dans les zones de diffusion assez strictement délimitées.”

¹³ Benzinger, Caesarea, PWRE 3 (Stuttgart 1897) 1294., 12. sz.; Ruggiero, E., Diz. Epigr. 3 (Roma 1895) 522.

¹⁴ Merlat, P., Répertoire ... 7., 4–5. sz. I. t. 1–2.

¹⁵ Uo. 9–., 5. sz. I. t. 2. és 361–., 362. sz. Vö.: Merlat, P., Jupiter ... 69–.

¹⁶ Így már Szentlélek, T., i. h.

¹⁷ Vö.: Merlat, P., Répertoire ... 406. Indices X/1. Ua., Jupiter ... 121. és főleg 208.

¹⁸ Nem kívánunk e helyütt részletesen foglalkozni az oltár oldallapjain látható ábrázolásokkal, arra azonban mindenképpen szükségesnek látszik utalni, hogy a kígyó-ábrázolás és a Dolichenus-kultusz szimbólum-rendszere között konkrét összefüggések állapíthatók meg. Vö.: Merlat, P., Jupiter ... 47–., példákkal és irodalommal. Ez egyben azt jelenti, hogy ennek megfelelően az ábrázolás és a felirat vallástörténeti értelemben lényegesen gazdagabb és konkrétabban megfogalmazható tartalmat hordoz, mint hogy: „erős sötét színeivel, a távoli helységek génuszainak felemlítésével a birodalom keleti területeinek hangulatát idézte, míg állítatója számára s a III. században Savariában megjelent keleti származásúak számára a szülőföld, a származási hely emlékeit jelentette egy olyan területen, melynek ősi kultúrárságát még nem érezhették, hiszen az évezredek múlt emlékei nem szóltak olyan beszédesen, mint az emlékekkel, hagyományokkal tele keleti vidékein a birodalomnak.” (Szentlélek, T., i. h. 383.) — Azt is csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy a Jupiter Dolichenus és Isis kultuszának kapcsolatára közvetlen példaként idézett aventinusi reliefek (Merlat, P., Répertoire ... 185., 202. sz.) mindmáig egyedüli példái a két kultusz ilyenét összefonódásának, így ezek megítélésénél az általánosítás helyett sokkal inkább P. Merlat tartózkodó véleménye állja meg a helyét (Répertoire ... 166). Ezeknek az emlékeknek a helyes értelmezését l. egyébként magyarul is: Kádár Z., AT 2 (1955) 101–.

határozásokkal a pannóniai feliratokon több alkalommal találkozunk,¹⁹ s ezek a példák megbízható támpontot nyújtanak a szöveg rekonstrukciójához. Az 5. sor a 4. sorban említett civitas megnevezését tartalmazta, s a megmaradt betűk alapján aligha lehet kétséges, hogy ez a név a más pannóniai feliratról is ismert *Seleucia Zeugmae*, azaz a commagénéi Zeugma territoriumán fekvő település volt.²⁰ (Autopszia, ill. fénykép hiányában nem állapítható meg, hogy a Zeugma névből az V kitört-e, vagy a kőfaragó mulasztotta el kivésni. Ugyancsak nem tisztázható, vajon a 6. sor elején folytatódott-e a város neve, vagy az egész sort a V. S. L. M. formula tölti ki.) Az emlék állítója tehát ugyancsak Észak-Syriából, Doliche közeléből származott;²¹ ennek alapján már kiegészíthető a 3. sor egy része és a 4. sor eleje is: [... *civ[es] | [Sur(us)]* formában.²² A 3–5. sorokban megadott origo-megjelölés tehát a következőképpen olvasható: [... *civ[es] | [Sur(us)] ex civitate | [Seleu]cia Ze[u]g(mae)*, vagy *Ze(u)g(mae)*.

A 7–8. sorokban olvasható consul-nevekről autopszia hiányában nem bocsátkozhatunk feltevésekbe.²³

Ezek alapján az oltár-töredék olvasása a következő:
[*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) | ... | ... [civ[es] | [Sur(us)] ex civitate | [Seleu]cia Ze[u]g(mae) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) | [...] no I? et | [...] co(n)s(ulibus)*].

Mindkét oltár azoknak az emlékeknek a sorát gyarapítja tehát, amelyek a II. század legvégén vagy a III. század kezdetén Pannóniába érkezett észak-syriai — túlnyomórészt commagénéi — személyekről tudósítanak.²⁴ Savariából már eddig is ismertünk olyan feliratokat, amelyek ebbe a csoportba tartoznak, s a most látott példákhoz hasonlóan módon határozzák meg a jövevények származási helyét.²⁵ Mócsy A. és Barkóczi L. össze-

foglaló munkái²⁶ nyomán összefüggő kép rajzolható a keleti ethnikum Pannóniában játszott szerepéről; Balla L. pedig éppen Savaria és a Borostyánkő-út vonatkozásában tisztázta kimerítően a Pannóniába került orientálisok e csoportjának szerepét és történeti jelentőségét.²⁷ Már ő feltételezte, hogy Savariában a III. század elején a syriaiak viszonylag zárt, egységes csoportjával kell számolni, s azt is, hogy Jupiter Dolichenus kultuszának a városban való feltűnése és felvirágzása nem választható el e szír közösség megjelenésétől.²⁸ A két újonnan publikált savariai oltár most e feltevés teljes értékű bizonyítékát adja. Ebben az összefüggésben jelentős a most feltárt Dolichenum topográfiai elhelyezkedése is, mint annak bizonyítéka, hogy a keleti kultuszok szentélyei itt is azonos városrészen, egymáshoz közel épültek, csakhogy, mint a pannóniai példák közül Poetovio,²⁹ Carnuntum³⁰ vagy Brigetio esetében,³¹ ill. mint ahogyan az a Biralom számos más pontján is kimutatható.³² A savariai szentély-körzet végső formában való kiépülése a III. század elejére tehető,³³ és szoros összefüggésbe hozható az orientális betelepülők egységes csoportjával.

3. Oltár töredéke. (Szentlélek, ih. 383.)

A megmaradt betűk: *I. O. [...] | LO[...] | ... Sz. kiegészítése: I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) D(olicheno)] | LO[...] | ...*

Bár elméletileg elképzelhető lenne a 2. sor elején egy személynév kezdetét feltételezni — pl. *L(ucius) O[...]* formában —, mégis, úgy gondoljuk, helyesebb a következő kiegészítési javaslat:

I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) Do] | lo[ceno v. -cheno]. Jupiter Dolichenus nevének ez az írásmódja ui. a feliratokon többször előfordul,³⁴ s pannóniai példáját is ismerjük.³⁵

¹⁹ Aquincum: CIL III 3490: *Harta filius Surus ex regione Dolico vico Arfuaris*; — Brigetio: Barkóczi L., Brigetio F. 38: *A(u)r. Antonius cives Surus ex reg[us] Dolic.*; CIL III 11076 = Brigetio F. 96: *Aelius Domitius vet. leg. II adi. domo Erapuli cives Surus*; Brigetio F. 93: *M. Aur. Polideucus dec. mun. Breg. (sic) ex region. Dulca vico Calan.*; Brigetio F. 113: *Aur. Bassus ex regione Seuma vico Odia*; CIL III 4331 = Brigetio F. 122: *M. Aur. An[t]o[n]ianus do(mo) ex civitate Zeugma*; Brigetio F. 209: *Domitius Titus dec. (sc.: Brigetionis) Seleu(cia) (abl.) Zeugm(ae)*, helyes értelmezését I. Česka, J. — Hošek, R., *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis — Facultas Philosophica*, fasc. 125. (Brno 1967) 42., 13. sz. — Savaria: Balla, L., *Acta Arch Hung 15 (1963) 228–.*: [... *Au[re]l. Iulius Faladus civ[is] Surus ...*], ... *Aur. Bassus cives [Surus]*; uo. 232.: [... *Aur[us] Marianus ... et [Aur?] Zeno avunculus civis [Surus] ex regione Cirro vico [...] re[n]ga [t]?*]; — Vö. még: CIL III 11701. (Celeia — Noricum): *Aur. Maximus civis Surus ex regione Zeugma vico Hennia*, *Aur. Bassus Barathe*, *Aur. Sabinus civis Surus ex regione Zeugma vico (— — —)* és AV 7 (1956) 399. (Lh.: ua.): *Aur. Gaius cives Surus*. — Minden valószínűség szerint ide sorolandó a CIL III 4453. (Carnuntum) felirat is: *Sept. Aistomodus reg. Germ.*, ahol a Mócsy, A., Pannónia. PWRE Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 711. javasolt *reg(ione) Germ(anicia)* feloldás sokkal indokoltabbnak tűnik, mint a többek által felvetett *reg(i) Germ(anorum)* értelmezés. A feliratról, a korábbi irodalom részletes ismertetésével, legutóbb: Betz, A., AV 19 (1968) 13–.

²⁰ Milch Á., KME 1900. (Komárom 1901) 31.; AEp 1923. 58. sz.; Láng, F., LA II. Diss Pann II. 11 (Bp. 1941) 169.; Barkóczi L., Brigetio F. 209.; Merlat, P., *Répertoire ...* 83. sz.; Mócsy, A., i. m. 710. 738–.; Kádár, Z., *Die kleinasiatisch ...* 44., a teljes irodalom további felsorolását adja: Česka, J. — Hošek, R., i. m. 43–.: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) Domitius Titus dec(urio) (sc.: Brigetionis) Seleu(cia) Zeugm(a)e pro salute sua et suorum om(nium) v. s. l. l. m.*

²¹ Česka, J. — Hošek, R., i. m. 43: „pro Seleu(cia)e Zeugm(a)e, ut editores, legendum est Seleu(cia) (abl.)!

Zeugm(a)e. Domitius Titus origine Syrus, decurio sine dubio Brigetione erat.” Vö. hozzá Balla, L., *Gnomon* 1969. 714. megjegyzéseit.

²² Vö. 19. j. és hozzá: Balla, L., *Acta Arch Hung 15 (1963) 230.*

²³ Mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a ... *no* végződés esetleg *[Antoni]no*-ra egészíthető ki, tekintve, hogy a 202–222 közötti években — amikorra a felirat a legvalószínűbben keltezhető — Caracalla és Elagabalus szerepelnek leggyakrabban a consul-listákon.

²⁴ Vö. 19. j. A megadott origo-k a következők: *Cyrrhos*: Balla, L., i. h. (Savaria — *[e]x regione Cirro vico [...] re[n]ga [t]?*); *Zeugma*: Barkóczi L., Brigetio F. 122. (*ex civitate Zeugma*); Brigetio F. 209. (*Seleu. Zeugme*); Brigetio F. 113. (*ex regione Seuma vico Odia*); CIL III 11701. (Celeia — *ex regione Zeugma vico Hennia — bis?*); *Doliche*: Brigetio F. 38. (*ex reg. Dolic.*); CIL III 3490. (Aquincum — *ex regione Dolico vico Arfuaris*); *Hierapolis*: Brigetio F. 96. (*domo Erapuli*); *Germanicia*: CIL III 4453. (Carnuntum — *reg. Germ.*)

²⁵ Balla, L., i. h.

²⁶ Mócsy, A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen kriegén.* (Bp. 1959) *passim*, különösen: 102–.; Barkóczi, L., *Acta Arch Hung 16 (1964) 257–356. passim*. Vö. még: Mócsy, A., *Pannónia. PWRE Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 709 –.*

²⁷ Balla, L., *Acta Arch Hung 15 (1963) 225–237.* Uo., főként 234–. 80. j.

²⁸ Vö.: Abramčič, M., *Führer durch Poetovio.* (Wien 1925) 24–.

²⁹ Svoboda, E., *Carnuntum*.⁴ (Graz–Köln 1964) 86.

³⁰ Barkóczi L., Brigetio 8.; Radnóti A., *ArchÉrt* 1946–1948. 137–.

³¹ Vö. pl.: Cumont, Fr., *Die Mysterien des Mithra*.³ (Leipzig–Berlin 1923) 166–.; a Dolichenus-szentélyek vonatkozásában részletesen: Merlat, P., *Jupiter ...* 129–.

³² Szentlélek, T., i. m. 377.

³³ Merlat, P., *Répertoire ...* 400. Indices II/A/3.

³⁴ CIL III 3999 = AIJ I. 584 = Merlat, P., *Répertoire ...* 76. sz.: *I. o. m. Doloceno Secundius Restutus 7 leg. X Gem. pro se et [su]is posuit.* (Lh.: Daruvar)

4. *Márványtál töredéke.* (Szentlélek, uo. 381. 3. sz.)

A megmaradt körékkely peremén olvasható *I. O. M.* betűk feltehetőleg *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D(olichenus)]*-ra egészíthetők ki. Szükségesnek látszik itt felhívni a figyelmet a tállal, ill. a szentélyben valószínűleg lustratio vagy rituális tisztálkodás céljára használt vízzel kapcsolatos analógiákra. Kőtálat ismerünk a Zugmantel-i Dolichenumból,³⁶ a feliratos emlékek pedig említenek *tetrastylum nymphaeum*-ot,³⁷ *crater*-t, egy, valószínűleg „kör alakú esésé”-nek értelmezhető *orbiculum*-ot,³⁸ ill. egy alkalommal *kantharos*-t.³⁹ A savariai leletek között szereplő két további tál töredékei (Szentlélek, uo.) most, ezzel együtt, újabb bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a Dolichenus-szentartások során jelentős szerepet játszott a víz vagy valamilyen más folyadék.

*

Befejezésül a savariai Dolichenus-emlékek kapcsán röviden utalnunk kell még a pannóniai Dolichenus-kultusz néhány olyan vonására, amelyek jobb megértését a most bemutatott feliratok elősegítik.

1. A kultusz elterjedése tartományunkban két világosan elkülöníthető módon történt: egyrészt a II. század első harmadában lezajlott keleti háborúkból visszatért katonaság révén,⁴⁰ másrészt a II. század végén, ill. a III. század elején Pannóniába érkezett nagyobb számú commagénéi származású polgári személy révén.⁴¹ Savaria

esetében az új emlékek azt bizonyítják, hogy itt is ez az újonnan érkezett orientális csoport játszott döntő szerepet a kultusz meghonosításában, így az a korábbi vélemény,⁴² miszerint a Dolichenus-tisztelet a városban a carnuntumi legio XIII Gemina ide vezényelt beneficiariusai révén terjedt volna el, e ponton helyesbítésre szorul.

2. Dolichenus pannóniai tisztelőinek személynévanyaga azt mutatja, hogy a nem-katonai votum-teljesítők⁴³ szinte kizárólag orientálisok voltak,⁴⁴ akiknek számára Juppiter Dolichenus *deus patrius* volt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kultusz a nem-keleti lakosság-elemek körében egyedül a katonák között tudott jelentősebb vonzóerőt kifejteni.⁴⁵

3. A kultusz elterjedésének jelzett második szakasza egyben annak III. század eleji virágkorát indította el.⁴⁶ Jelenlegi ismereteink szerint azonban ez a virágkor viszonylag rövid életűnek bizonyult: a jelenleg ismert emlékek nem mennek túl a III. század 30-as évein.⁴⁷ A kultusz megszűnésének egyelőre nem kellő mértékben felderített körülményei⁴⁸ között — úgy tűnik — szerepet játszott a commagénéi jövevények első, vagyonos generációjának kihalása, ill. eltávozása is.⁴⁹

4. Az a körülmény, hogy a bemutatott emlékek kivétel nélkül csonkán, töredezetten, szándékos pusztítás (átfaragás) nyomaival kerültek elő, újabb bizonyosságot szolgáltat a Dolichenus-szentélyek és azok berendezésének erőszakos szétrombolására.⁵⁰

Tóth István

³⁶ Merlat, P., Répertoire... 340. sz. — A homokkőből készült lapos tál átm.: 40 cm. mélysége: 5 cm.

³⁷ Uo. 224. sz. (Roma — Esquilinus)

³⁸ Uo. és hozzá Merlat, P., Jupiter... 206.

³⁹ Merlat, P., Répertoire... 198. sz. (Roma — Aven-tinus)

⁴⁰ Uo. 121. sz. (Carnuntum); 74. sz. = CIL III 3909 = 10784. (Municipium Latobiorum).

⁴¹ Vö. fent 19. j. és alább 44. j.

⁴² Fitz J., ArchÉrt 85 (1958) 169.; Ua, Acta Arch Hung 11 (1959) 258. 216. j.

⁴³ E megkülönböztetés alapján a katonák családtag-jait (CIL III 3998 = Merlat, P., Répertoire... 75. sz. — Aquae Balissae: Centurio legionis, feleségével, és fiaival; CIL III 11134 = Merlat, P., Répertoire... 115. sz. — Carnuntum: centurio legionis, feleségével) a katonai elem körébe számítjuk, mivel vallásgyakorlatukat a családfő határozta meg.

⁴⁴ CIL III 3908 = Merlat, P., Répertoire... 73. sz. (Mun. Latobiorum?); CIL III 11131 = 13447 = Merlat, P., Répertoire... 113. sz. (Carnuntum — Dolichenum); CIL III 11136 = Merlat, P., Répertoire... 120. sz. (uo.); CIL III 11133 = Merlat, P., Répertoire... 111. sz. (uo.); CIL III 11132 = Merlat, P., Répertoire... 112. sz. (uo. — szórványlelet); CIL III 4401 = Merlat, P., Répertoire... 109. sz. (uo. — Dolichenum?); CIL III 11130 = Merlat, P., Répertoire... 107. sz. (uo.); Brigetio F. 209. = Merlat, P., Répertoire... 83. sz. (Brigetio); CIL III 10991 = Brigetio F. 207 = Merlat, P., Répertoire... 81. sz. (Brigetio); CIL III 3253 = Merlat, P., Répertoire... 62. sz. (Acumincum); CIL III 10243 = Merlat, P., Répertoire... 63–64. sz. (uo.). — Az összeállításban szereplő nevek elemzéséből (vö.: Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) 257–. passim) kitű-

nik, hogy nem-keleti származású polgári Dolichenus-hívók egyedül a carnuntumi szentély közösségéből ismeretesek, ami itt sajátos, helyi okokra vezethető vissza.

⁴⁵ Nem-keleti származású (vö.: Barkóczi, L., Acta ArchHung 16 (1964) passim) katonák Dolichenus-votumai Pannóniában: CIL III 11134 = Merlat, P., Répertoire... 115. sz. (Carnuntum — Dolichenum); CIL III 3909 = 10784 = Merlat, P., Répertoire... 74. sz. (Municipium Latobiorum); CIL III 11135 = Merlat, P., Répertoire... 108. sz. (Carnuntum); Brigetio F. 210 = Merlat, P., Répertoire... 97. sz. (Brigetio); CIL III 3253 = 10241 = Merlat, P., Répertoire... 61. sz. (Acumincum).

⁴⁶ Merlat, P., Jupiter... 17–. vö.: Alföldy G., AT 8 (1961) 300–.

⁴⁷ Legkésőbbre datálható emlékeink: CIL III 11135 = Merlat, P., Répertoire... 108. sz. (Carnuntum) — Maximinus Thrax korára (235–238); ill. egy kiadatlan oltárkő (MNM ltsz.: 62.258.l. — publikációja a FA-ban s.a.) — Alexander Severus korára (222–235) keltezhető. A korábban 4. századnak tartott gorsiumi oltárkővel (Merlat, P., Répertoire... 70. sz.) kapcsolatosan l. Fitz J., i. m. 158.; Ua., Alba Regia 2–3 (1961–62) 211–, részletes irodalommal. Vö. még: Alföldy G., AT 8 (1961) 302.

⁴⁸ Alföldy G., i. h.

⁴⁹ A szóban forgó orientális csoport tagjai nagy valószínűséggel kereskedőknek tekinthetők, vö.: Balla, L., i. m. 225–. Ezért távozásukra — a természetes halandóság mellett — a tartomány gazdasági helyzetének rohamos rosszabbra fordulásával kapcsolatban gondolhatunk, vö.: Barkóczi L., Pannonia története c. kötetben (Bp. 1963) 109– további irodalommal.

⁵⁰ Erről l. Tóth, I., Iuppiter Dolichenus szentélyei-nek pusztulása a Rajnánál és a Dunavidéken. s. a.

Auszug

In Savaria sind neuerdings vier inschriftliche Denkmäler zum Vorschein gekommen, die vielleicht aus dem Inventar eines Dolichenus-Heiligtums stammen. Die erste Publikation der Inschriften von T. Szentlélek (Filológiai Közlöny Bd. 14. 1968. S. 377—384.) enthält mehrere Fehler in der Lesung der epigraphischen Texte, als auch auf dem Gebiet der religionsgeschichtlichen Schlüsse. Die Texte der Inschriften — nach der Korrektur der Lesart — sind folgende:

1. Altar: *[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)] | et Genio vici | Chanazibo | et Genio civi | [t]atis Caes(e)r(ensium) | [Ger]m(aniciensium) Fabi(us) On | [.....e]x | [visu od. iussu v. s. l. m.]*

2. Altar-Fragment: *[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) | .... | ....[civ]es | [Sur(us)] ex civitate | [Seleu]cia Zefu[g(mae)] | v. s. l. m. | [....] no I? et | [....] co(n)s(ulibus).*

3. Altar-Fragment: *I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) Do] | lo[ceno od. cheno].*

4. Bruchstück einer Marmorschüssel: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) [D(olicheno)].*

Die Stifter der beiden ersten Altäre waren orientalischen, genauer commagenischen Ursprungs. Auf den pannonischen Inschriften finden wir mehrere Beispiele für eine diesartige origo-Bestimmung (Anm. 19, 24.), und auch von Savaria sind andere Beispiele bekannt (Anm. 25). Diese Gruppe der Orientalen ist am Ende des 2. oder am Beginn des 3. Jhd. in Pannonien angekommen, und ihr Erscheinen war entscheidend für die Verbreitung der orientalischen Kulte. In Savaria können wir eine geschlossene Gruppe der Syrier voraussetzen, die aller Wahrscheinlichkeit nach hauptsächlich Kaufleute waren, und sich im Handel entlang der Bernsteinstraße betätigten.

I. Tóth

О НАДПИСЯХ СВАТИЛИЩА ЮПИТЕРА ДОЛИХЕНА В САВАРИИ

Резюме

В недалеком прошлом в Саварии были обнаружены в ходе раскопок четыре эпиграфических памятника, которые по всей вероятности принадлежали к инвентарю храма Долихена. Первая публикация Тихамера Сентлелеки (Filológiai Közlöny 14. 1968. 377—384) содержит известные ошибки и в чтениях надписей и в итогах, подведенных по истории религии. Тексты надписей — после поправки неправильных чтений — следующие:

1. Алтарь: *[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Dol(icheno)] | et Genio vici | Chanazibo | et Genio civi | [t]atis Caes(e)r(ensium) | [Ger]m(aniciensium) Fabi(us) On | [.....e]x | [visu или iussu v. s. l. m.]*

2. Фрагмент алтаря: *[I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) | .... | ....[civ]es | [Sur(us)] ex civitate | [Seleu]cia Zefu[g(mae)] | v. s. l. m. | [....] no I? et | [....] co(n)s(ulibus).*

3. Фрагмент алтаря: *I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) Do] | lo[ceno или cheno].*

4. Фрагмент каменной миски: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olichono)].*

Первые два алтаря были по происхождению ориентальные, точнее сказать они были выполнены в Коммагене. На пannonских надписях встречается несколько раз этот тип определения origo (прим. 19, 24) и он известен из Саварии тоже (прим. 25). Эта группа ориентальных лиц пришла в Паннонию в конце II века или в начале III века и её появление оказало решительное влияние на распространение ориентальных культов. В Саварии мы можем предположить единую группу этих сирийцев, которые могли быть торговцами, и занимались торговлей по «Янтарному пути».

И. Том

POMÁZ-HOLDVILÁGÁROK

Budapesttől 17 km-re északra, a budai oldalon fekszik Pomáz község. Közigazgatásilag a község határához tartozik Kiskovácsi puszta, ahol jelenleg az Egészségügyi Minisztérium Munkaterápiás Intézetének egyik üzemege működik. A budapest—dobogókői műút kiskovácsi hídjá alatt folyik el az a patak, amely a Holdvilágárok szurdokából itt lép ki tulajdonképpen a völgybe.

Ez a terület hosszú évtizedeken át magára vonta az érdeklődést, különösen azóta, amióta az 1941-ben végzett ásások különös leleteket hoztak itt felszínre.

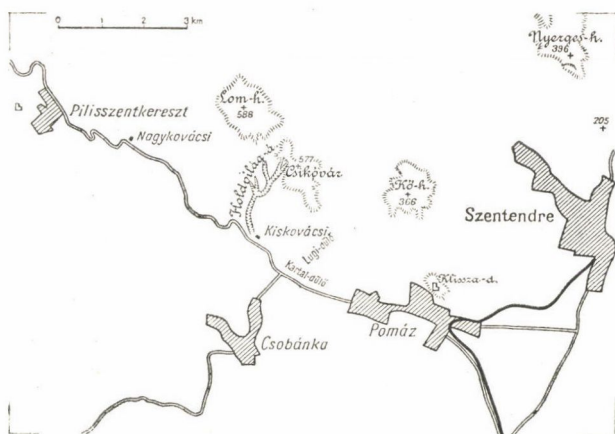
A Holdvilágárok elnevezés eredetét nem ismerjük. Mivel a XIX. századi térképeken még nem szerepel, egészen új keletű lehet, talán csupán a század végén megjelenített pilisi turisztika romantikus szemléletének terméke. Az árokban folyó patak nevére nézve a múlt századi térképanyagban azt találtuk, hogy a neve Asina, ami kétségen kívül a szerb jazina = szakadék elnevezéssel áll egyenes rokonságban, tehát szintén nem túl régi, minden valószínűség szerint legfeljebb XVII. századi eredetű lehet, vagy a szerb telepeseiktől származik. Ma már a pataknak ez a neve is feledésbe merült. Ha a patak folyásával ellentétes irányban haladunk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az árok egyre mélyül és alig több, mint egy kilométer megtétele után már 8–10 méter mélyen vésődik be a vulkanikus eredetű andezittufa rétegbe. Erősen csapadékos évszakokban az árok mélyén a sziklafalról vízese zuhan alá. A szakadékszerű árok és a régészeti objektumok legnagyobb része a patak baloldalán levő Lamhegyhez tartozik, míg a jobb parti meredek oldal már a Nagysikóvár (Cykóvár) nyúlványa. A Lamhegy elnevezés szintén késői szláv eredetű és kőbányát (Каменолом, лом) jelölő kifejezésekkel áll összefüggésben. Erre még az alábbiakban visszatérünk.

A Nagysikóvár (577 m) az ezen a területen a középkorban (XIV—XVI. század) birtokos Cykó nemzetségtől kapta elnevezését.¹ Ez is, csakúgy, mint a közeli Kőhegy, szintén egy kialudt vulkán kúpja (1. kép).

Sashegyi Sándor, az 1958-ban elhunyt pomázi amatőr régész, már a húszas évek derekán behatóan foglalkozni kezdett a terület régészeti lelőhelyeinek és ezen belül a Holdvilágároknak emberkéz-alkotta emlékeivel. Az egész árokról lépésekkel felmért részletes alaprajzot is készített (2. kép). Kutatásait, a később lefolytatott ásatásának anyagával együtt egy 73 oldalas kéziratban fektette le.²

Az említett kis hídtól elindulva a patak jobb partján, elsőnek a Sashegyi Sándor által „Füldő”-nek nevezett objektumot érjük el az ösvényen. Ez a pont a Holdvilágárok rövid mellékága, az ún. Karolina-ág végénél fekszik, amely a főágnál jóval fiatalabb képződmény.

Az ösvény baloldalán azonnal szembetűnnek a fűrészfogszerűen ferdén egymás mellé sorakozó élek és sarkok, melyek a tufarétegbe lettek egykor bevágva. Kisebb részüket a baloldalon még föld fedi. Ez a rész határozottan kőbánya jellegű. Kocka alakú kőtömböket véstek itt

1. kép. Pomáz és környéke (Nagy Ernő rajza)

Рис. 1. Помаз и его окрестность (рисунки Э. Нады)

Fig. 1. Pomáz et ses environs (dessin de Ernő Nagy)

ki egymás mellett, és egymás alatt, így alakult ki fokozatosan ez a jellegzetes bevágás-sor. A „Füldő” közep-részen, hátul, ezek az egymás alatti bevágások lépcsőszerű alakzatba rendeződnek. Am ezek a lépcsők nem vezettek és nem vezetnek sehová. A lépcsők előterében levő, nagyjából kör alakú medence, a fentről időközben lefolyó víz eróziós tevékenységeinek eredménye.

Tovább haladva itt az 1962-ben amatőr „régészek” által megrongált ösvény mentén, bal oldalon bozótos mélyedéssel, felette pedig omladékos, sziklás hogyoldalal állunk szemben. Ezt a részt, Sashegyi Sándor állítása szerint,³ 1943-ban rongálák meg, amikor sziklatömböket robbantottak le, és szállítottak le innen, katonai gyakorló drótkötélpálya kiépítésekor. Ez a rész tehát a további kutatások számára teljesen tönkrement.

Az ösvény jobb oldalán, közel az árok széléhez nagyobb részben faragott, egymás mellett álló kőtömböket találunk, melyeket az itt a földfelszínre bukkanó anyasziklából alakítottak ki a kőbányászás során. A kőkockák kialakítása, vésése és kiváltása itt is hasonló, mint a „Füldő” esetében. (Ezeket a kőtömböket Sashegyi S. még nem ismerte.)

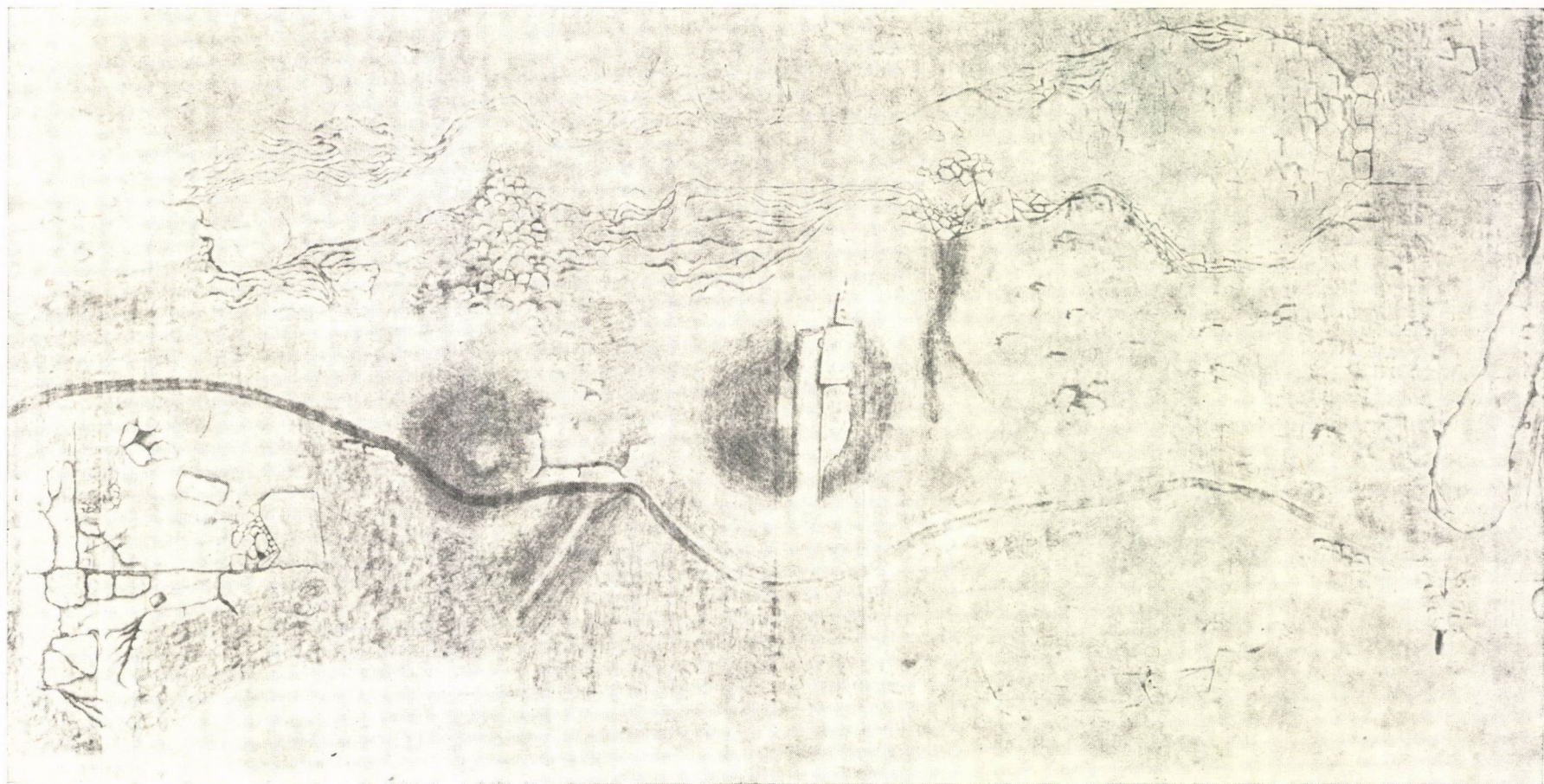
Visszatérve az ösvény vonalára, egy kiszélesedő pusztára részre, térségre jutunk. Ettől lefelé, jobbra találunk egy másik objektumot, amelyet „Kettérepedt szikla” néven említ Sashegyi kézírata. A szikla kétségtelenül tektonikus mozgás során repedt ketté. Ezt bizonyítja egymáshoz illő két fele, az egyik oldalon kidomborodó vulkanikus bomba a szemközti oldalon homorú lenyomattal, tükröképpel bír.

¹ Bártfai Szabó L., Pest megye történetének okleveles emlékei. (Bp. 1938). 62.—1353-tól voltak birtokosok. A Csikóvár tetején sáncmaradvány van.

² A kézirat az özvegyének a birtokában van Pomázon. Ezúttal is köszönöm felhasználásának szíves engedélyezését.

³ Uo. 17.

2. kép. Sashegyi Sándor alaprajzi vázlata a Holdvilágárokról (MTA RI Adattára, készült 1943 körül)
 Рис. 2. Набросок плана Хольдвилагарока, выполненный Ш. Шашхеги (Докум. отдел Института Археологии ВАН, сделан около 1943 г)
 Fig. 2. Esquisse du plan du Holdvilágárok, due à Sándor Sashegyi (Documentation RI de l'Ac. H. des Sciences), exécutée vers 1943)

Néhány méterrel odébb, az általunk „Kisszikla”-nak nevezett objektum következik, szintén az ösvény jobb oldalán, pontosabban az ösvény majdnem felette vezet tovább. 1941 előtt ösvény itt nem húzódott, hanem lent az árok peremén közlekedtek ott, ahol ma a piros + turistajelzés halad.

A „Kisszikla” jellegzetes alakú kiképzést mutat, melyet szintén véséssel-faragással értek el a kibukkanó andezittufában.

Az erősen megrongálódott, függőleges hátsó fal mélyebben fekszik, mint a két rövid oldal. Ma már a falakon vésés nyoma nem található, mert a kő felszíne lefagyott. A jobb oldali kiugró rész belső felületébe egy ún. kaptárfülkét véstek be. Ebben még a fülkét egykor fedő kőlap illesztésére szolgáló horony nyomai is láthatók. Mellette egy különös rovásjel ötlük szembe (4–5. kép). Az egész objektum erősen pusztuló állapotban van. Előtereken mélyül le egészen az árok partjáiig.

A „Kisszikla” felett húzódó természetes gerinceszerű emelkedést Sashegyi Sándor 1941-ben sáncnak vélté átvágta. Így az ösvény ma már itt halad végig. Az átvágás a sánc elképzelést nem igazolta.

Közvetlen ezután egy repedezett sziklakibukkanás következik az ösvény baloldalán. Ezen egy félholdra emlékeztető jel látható.

Végül ezután érkezünk el a Holdvilágárok legmonumentálisabb objektumához, az ún. „Nagyszikla”-hoz. Valaha ez előtt is hasonló meredek mélyedés lehetett, mint a „Kisszikla” előtt. Ma ezt részben a Sashegyi S. ásatásának során ide kihordott föld, részben pedig fentről lezuhant sziklatömbök borítják.

A hátsó, faragott sziklafalra merőlegesen két oldalfalat képeztek ki, ugyanúgy, mint a „Kisszikla” esetében. A hátsó sziklafalon a következők figyelhetők meg: 5 kaptárfülke, egy kb. 60 cm mély hengeres keresztmetszetű lyuk, felette egy C-alakú rovásjel, végül pedig a jobb oldalon egy szabályra emlékeztető rovásjel. Fent a bal oldali felület szintén még jól kivehető a kocka alakú köttömöket kiváltó fejtési technika nyoma, viszonylag élesvonalú sorok formájában. Ugyanez a technika lent a jobb sarokban egy félig kiváltott és egy még alig megkezdett kockatömb jelenléténél nyer igazolást (6. kép).

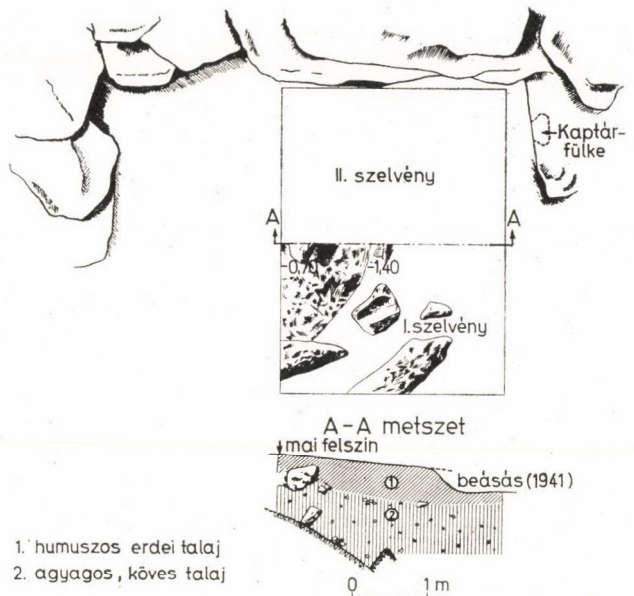
A jobb oldali hátsó falra merőlegesen kiálló sziklafalba mélyítették bele egy teljes egészében emberkéz vágta barlang bejáratát. A bejárat formája háromszögre emlékeztet. A mélybe nagy lépcsőfokok vezetnek, majd keskeny folyosón át nagyobb helyiségbe lehet belépni. A nagyjából téglalap alakú helyiség túlsó végétől kúrtó vezet fel a hátsó sziklafal felső pereméhez. Egykoron ott fent sziklatömbök sorakoztak, tehát a kúrtó egy kis folyosóba torkollott (7. kép). Ma már ezek a sziklatömbök részben az előtérre hullottak, a legutóbbi már közvetlenül a második világháború utáni években.

A kúrtó indulásánál, lent a torkolatban több rovásjelet fedezhetünk fel. A kúrtó felső kijáratába, melyet Sashegyi S. ásatása után vasajtóval látott el, feleltelen kirándulók — ezt letépve —, egy sziklatömböt hengerítették. A faragott kúrtó belső falán három mélyedés segítette egykor a kijutást.

Magában az árokban, tehát lent a patak medrében is vannak további objektumok. Ezekhez felülről egy vaslétra segítségével lehet lejutni, melyet a „Vörös Meteor” turistaegyesület állított fel. A létra, vagyis az időszakos vízesés alatt még kivehető egy keskeny „barlang” nyomai. Néhány évtizede még ez is néhány méter hosszú volt. Szintén emberkéz munkája.

Kissé arrább, a létrától jobbra egy keskeny táró bejárata látható. Belső felületén mindenütt kivehető a vésők nyomai. A „barlang” maga alaprajzában „Y”-ra emlékeztet, ezért „Y alakú barlang” elnevezést adtak ennek az objektumnak.

A „fürdő” előterében Sashegyi S. 1942-ben végzett kisebb vizsgálati ásatást. Itt három vasvésőt és (állító-

3. kép. A „Kisszikla” (Szörényi Gy. felmérése és rajza 1962-ben)

Рис. 3. «Малая скала» (Измерение и рисунок выполнен Дь. Сөрени в 1962 году)

Fig. 3. Le „Kisszikla” (petit rocher). Relevé et dessin de Gy. Szörényi, faits en 1962

lag) római kori edénytöredékeket talált. Kéziratában kőbánya maradványaként határozta meg ezt az objektumot. A leletek a háború alatt megsemmisültek.

Az MTA Régészeti Kutató Csoportja 1962-ben kezdte meg társadalmi munkaerők bevonásával ugyanezen a helyen a feltárást.⁴ Tárgyi leletanyagra nem bukkantunk. A „fürdő” felett jobbra, ott ahol Sashegyi S. is jelzett a rajzán kutatandó részt, négy lépcsőfokra emlékeztető faragott objektum került sekélyen az erdei talaj alatt napvilágra. Ezen a helyen ilyen formájú kőlapokat bányásztak ki, ill. munkáltak ki a helyszínen. Szélességük 40–50 cm, hosszuk kb. 2 méter. Megállapítható volt az is, hogy a természetes tufarétegződést figyelembe véve a munka során, vagyis a lépcsőfokokat ezeknek megfelelő vastagságban dolgozták ki. A helyszínen kifaragott, de el nem szállított lépcsőfokok alatt a talaj a hegyoldalban utóbb megcsúszott. Kisebb tárgyi lelet nem került innen elő.

A „Kisszikla” jobb oldali merőleges falának előterében szintén Sashegyi Sándor végzett először vizsgálati feltárást: egy mindössze 50 cm széles árkot húzott a kaptárfülke alatti föltöltésben.

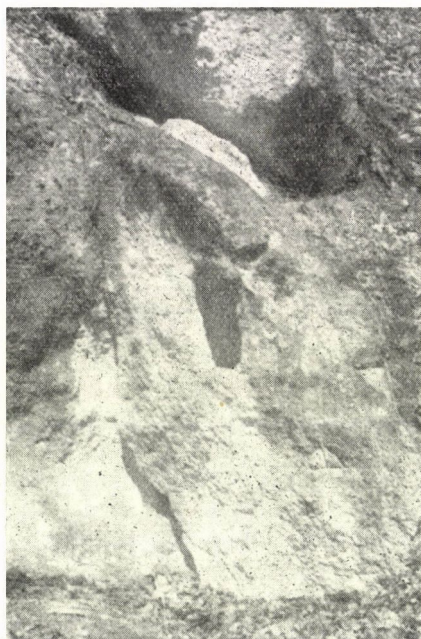
1941-ben Sashegyi Sándor figyelmét a „Kettérepedt szikla” (8. kép) is magára vonta. A két szikladarab között végzett feltárása nagy mennyiségű köttörmelék mellett, amely egészen a tojás alakú vulkanikus bomba szintjéig betöltötte azt, faragott kődarabot, állati csontmaradványt, valamint egy csomóban faszenet is, ezen kívül egy süvegre emlékeztető faragványt találtak (9. kép). Ez a lelet azonban a megtalálást követő napon eltűnt.

A „Nagysziklánál” Sashegyi Sándor úgy vélte, hogy a terrazon egy dolmenféle sziklaépítmény nyomait is megtalálta. Két „szembeállított” szikladarab oldalain kaptárfülkéket is talált. Ezek közül az egyik ma is látható még. „A sziklafal előtti, magas hegyben végződő sziklán egy S alakú jel volt... a szikla falában.” Ennek ma már sajnos szintén nincsen nyoma.

ben. A bevont társadalmi munkaerők egy kis csoportja rövidesen „önállósította magát” és ásatási engedély nélkül dolgozott. Egyetlen tárgyi leletük egy kőedény volt.

⁴ Lásd erre nézve *Magyarországy Béla* cikkét a Helyiipari Természetbarát Egyesület tájékoztatójában. „Terveink a Holdvilágárokban” címmel (1962. 2. 12–15.). A feltárási megindulásáról a Televízió is hírt adott 1962-

4. kép. A „Kisszikla” kaptárfülkéje a rovásjellel
Рис. 4. Улей-ниша в «Малой скале» вместе с

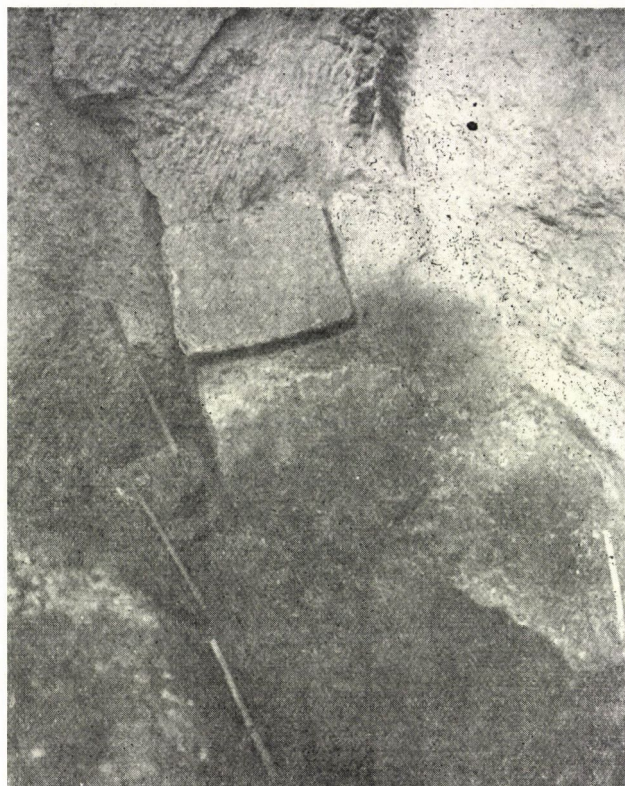
руническим знаком
Fig. 4. Niche du „Kisszikla” (petit rocher) avec le
signe runique

5. kép. A „Kisszikla” kaptárfülkéje
Рис. 5. Улей-ниша в «Малой скале»
Fig. 5. La niche du „Kisszikla” (petit rocher)

A 60-as években végzett feltárások során gipszmásolatokat készítettünk lent, a kürtő aljánál levő rovásjelekről. Itt összesen 5 rovásjel van. Kettő kivételével egyszerű jelek. Jellegük és állapotuk alapján sem látszanak

⁵ Kézírtos jelentésének másolata Sashegyi Sándor hagyatékában van Pomázon.

6. kép. Félig kiváltott kőtömb a „Nagyszikla” jobb sarkánál (1966)
Рис. 6. Наполовину отделившийся каменный блок у правого угла «Большой скалы» (1966)

Fig. 6. Bloc de pierre à demi dégage à l'angle droit du „Nagyszikla” (grand rocher) (1966)

modern véseteknek. Megfejtésük mégsem járt sikerrel. 1941-ben Gallus Sándor a sír feltárásán kívül egy széles kutatóárkot is húzatott a Nagysziklafalra merőleges irányban, a középső legnagyobb lezuhant sziklatömbig. Ebben egy kör alakú építményt tártak fel. Belsejében vörösre pirított andezittufa és sok faszénmaradvány volt. Ez talán kohó lehetett. Dr. Seherff Emil főgeológus a helyszínen Sashegyivel konzultálva későközépkori eredetűnek nyilvánította ezt.⁵

Tudjuk, hogy Pomázi Cykó János, a királynői birtokok kincstárnoka, bányaműveletekkel is foglalkozott.⁶ Sashegyi az ő személyével is kapcsolatba próbálta hozni ezt az emléket.

Az Y alakú barlangban 1963-ban végeztük el a vizsgálati ásatást (11. kép). A jobb oldali elágazásban 1 m × 1 m-es kutatószondát létesítve 63 cm mélyen értük el az eredeti sziklaszintet. A törmelék között két olyan durva kőlap töredék is előkerült, melyen rovásjelekre emlékeztető vésett vonalak láthatók. Nincs azonban kizárva, hogy ezek csupán csákány-nyomok, a kőlapok pedig a romló sziklafalból váltak le. A bejáratnál az anyaszikla a felszínen van. A táró, mert ez a barlang is határozottan az, egy porlékony réteget követ.

Ezen a ponton ismét a holdvilágárok emlékek értelmezésének kérdéséhez érkeztünk el. Előre kell bocsátanunk, hogy a már említett kaptárfülkéken túlmenően, a Holdvilágárok nem áll izoláltan a környék emlékei sorában. 1966-ban Kiss Imre a Szentendrei Idegenforgalmi Hivatal vezetője felhívta a figyelmet a Macskalyuk emlékeire Szentendre közelében. Ezeket a helyszínen is-

⁶ Szathmáry L., Magyar alkémisták. (Bp. 1928). 359.

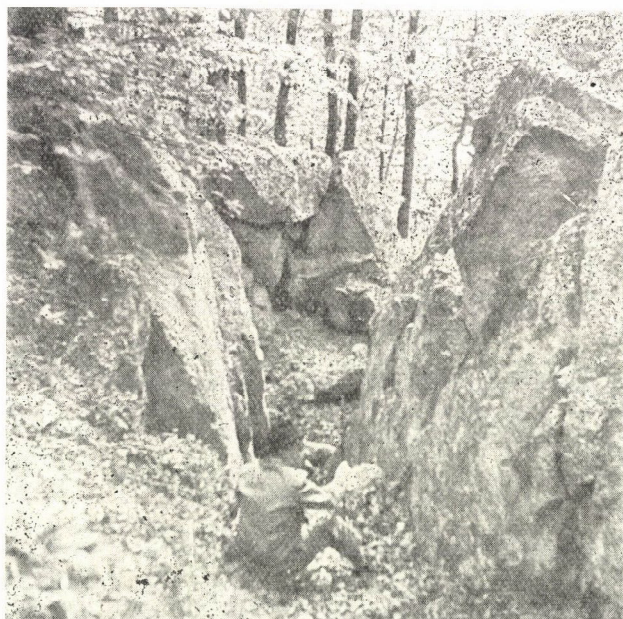

7. kép. A „Nagyszikla” barlangjának alaprajza
(Wolsky, M. felmérése)

Рис. 7. План пещеры «Большой скалы»

(Измерение М. Вольски)

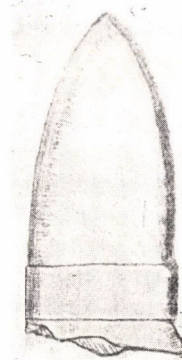
Fig. 7. Plan de la grotte du „Nagyszikla” (grand rocher)

8. kép. A „Kettérepedt szikla” 1963-ban

Рис. 8. «Раздвоившаяся скала» в 1963 году

Fig. 8. Le „Rocher fendu en deux” en 1963

9. kép. A „Kettérepedt szikla”-nál talált kőfaragvány.
Sashegyi S. rajza

Рис. 9. Камень с резьбой, найденный около «Раздвоившейся скалы». Рисунок Ш. Шашехи

Fig. 9. La pierre sculptée trouvée près du „Rocher fendu en deux”. Dessin de S. Sashegyi

mételten megvizsgáltuk, bár ásatást ott nem tudtunk végezni. A kőzetanyag a környék vulkanikus eredetű kőzete, ugyanolyan, mint a Lamhegyé. Ny—K-irányban faragták itt meg a sziklafalat, a Ny-i részen egy nagy, ma félig nyitott helyiséget képezve ki. Ennek jobb oldali részén, függőleges, félig leomlott kürtő nyomai is látszanak még. Tovább haladva kelet felé, egymás mellett sorakoznak a kvadratikusan kimunkált kötőmbölk kiváltási helyei, a lefaragott négyzetes felületek. Tárónak azonban itt nincs nyoma.

Valamivel távolabb, a Szentendrétől É-felé eső NyerGES-hegy keleti végéhez közel közismert a Saskövi-barlang, ami szintén teljes mértékben emberi kéz által faragott táró. A hegy kőzetanyaga a Lamhegyével teljesen megegyezik. Az itteni táró egy levált réteget követ. Hossza még nincs kikutatva. A táró magassága befelé haladva rohamosan csökken. Gallus Sándor itt is végzett feltárásokat, a bejárat előtti részen, de datáló leletanyagot

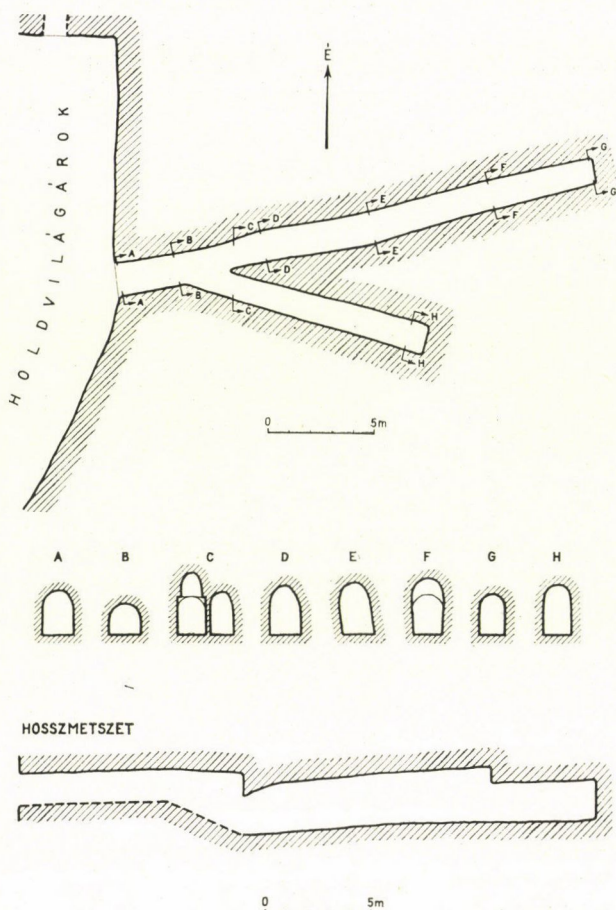

10. kép. Vas csatfibula a felső barlang bejárata előtti részből
Рис. 10. Железная пряжка-фибула, найденная перед входом в верхнюю пещеру

Fig. 10. Fibule de boucle en fer, mise à découvert dans la partie devant l'entrée de la grotte supérieure

POMÁZ - HOLDVILÁGÁROK

11. kép. Az Y alakú barlang (Virágh Dénes felmérése)
Рис. 11. Пещера Y-образной формы (Измерения Д. Випара)
Fig. 11. La grotte en forme de Y (relevé de Dénes Virágh)

nem talált. A bejárat előtt jól kivehető ma is a hányó el-
laposodott kúpja, ahová a kibányászott törmelék került.
Ezen a helyen kőbányára utaló jelek nincsenek, a bejárat
melletti sziklafal sem faragott.

A Holdvilágárok néhány határozottan kőbányá-
zásra utaló pontján kívül („Fürdő”, Kis- és Nagyszikla
stb.) az ott feltárt és a közeléből leírt tárok fémhányászat
nyomaira utalnak. Magnezitben gazdag tufaanyag volt
az, amely minden valószínűség szerint a korai középkor-
ban itt bányászati feltárássra került. Ebből a tufa kőzet-
ből a magnezitot iszapolással nyerték, majd kohósítással
dúsították. Valószínűleg a közeli Kovácsi nevű faluban
fel is dolgozták. A mágnesvas-tartalom az 1951-ben vég-
zett vizsgálat szerint átlagban ugyan csak 2%, de egyes
kisebb kiterjedésű helyeken jóval több is lehetett. Az ana-
lízis nyomokban nikkelt is kimutatott. A jövő feladata
lenne ezeknek az itteni emlékeknek teljes feltérképezése,
a telkibányai és zalatnai emlékekkel való egybevetése.
Kohászattörténeti, bányatörténeti szempontból lenne a
legfontosabb az itteni emlékek további feltárása is. Mint
tudjuk a kovácsolás, a kohászat a honfoglalás- és kora-

középkorban a titkokkal körülvett mesterségek közé tar-
tozott és talán az sem véletlen, hogy ez az emlékecsoport
éppen Kurszán, a „szent” fejedelem nemzetsége által
birtokolt területen helyezkedik el.⁷

A Holdvilágárok még hipotetikusabban magyaráz-
ható emlékei közé tartoznak a *kaptárfülkék*. Ezek sem
egyedülálló jelenségek Magyarországon. Nagy részüknek
már jelentős az irodalmuk. Az alábbiakban megkísérél-
jük áttekinteni elterjedésüket a fellelhető irodalom alap-
ján. Arra ugyanis még nem volt módunk, hogy a lelő-
helyeket végigjárjuk, ezt a Régészeti Topográfia vonat-
kozó kötetei fogják előreláthatólag rögzíteni. Elterjedé-
sük nem országos, vagyis nincs mindenütt kaptárfülke
vagy kaptárfülkés kő, „Kaptárkő”, ahol hegy és szikla
van. A Duna-zugon kívül Észak-Magyarország a fő el-
terjedési területük. Egyaránt megtaláljuk őket vulkanikus
és üledékes kőzetben. Az alábbiakban Halaváts Gyula,
Bartalos Gyula és Halász Árpád gyűjtése nyomán adjuk
a lelőhelyek listáját.

Heves megye:

Demjén, Eger, Egerszalók, Kács, Noszvaj, Ostoros,
Sirok.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye:

Abaújszántó, Bogács, Cserépfalu, Cserépváralja, Mező-
kövesd, Sály, Solymos, Szomolya, Tard, Tibolddaróc,
Torna, Zsére.

Nógrád megye:

Nemti.

Csehszlovákia:

Zemplén (Zemplin), Dobrák.

Pest megye:

Budakeszi, Érd, Sósút.

Fejér megye:

Bia, Érdliget.

Veszprém megye:

Szigliget (?).

A kőfülkék nevéből (kaptárfülke) kiindulva erősen
tartja magát ma is az a vélemény, hogy ezek a fülkék
méhek tartására szolgáltak. Ezt méhészként szakemberek
véleménye is alátámasztani látszik. Eredetüket a Kaukázus,
pontosabban Dagesztán vidékéről bevándorolt népcsoportokkal
próbálják kapcsolatba hozni, konkrétan a kabarokkal.⁸

Korukat tekintve némi támpontot nyújtanak a
dunántúli emlékek esetében a XIII–XIV. századból
származó oklevelek. Egyik oklevél Érd környékiekre⁹
(1264. okt. 14. Kaptárhegy), másik pedig valószínűleg
az Érdliget-i Szidonia hegyre vonatkozik (1322. okt. 24.
Kaptárhegy).¹⁰ Minden valószínűség szerint a magyar hon-
foglalás után készülhettek. Ezt csekély számú ásatási
anyag is alátámasztja. Szomolyán XIV–XV. századi
leletek kísérik őket,¹¹ Csordás-völgyben pedig az I.
lelőhelyet a XI–XIII. századi kerámia datálja. Sas-
hegyi S. holdvilágárokai ásatásai során is hasonló korú
cserepeket talált. Sajnos ezt ma már nem ellenőrizhetjük.
Viszont az általunk talált vas csatfibula (10. kép) a hold-
világárokai Nagyszikla barlangküszöbének előterében, a
honfoglalás utáni évszázadban is használt típus lehetett.
Párhuzamait a Hampel József által közölt szórványleletek-
en kívül Dunaszekesről ismerjük.¹²

Erdélyi István

⁷ Györffy Gy., Kurszán és Kurszán vára. BpR 16 (1955)

⁸ Vincze I., Szőlőművelés és bortermelés a borsodi hegyközben. Kandidátusi disszertáció kézírata. 1961.

⁹ Nagy I., Magyarország családai. 422–423.

¹⁰ Wenczel, Á. U. O. XI. 323.

¹¹ Saád, A.—Korek, J., Acta ArchHung 17 (1965) 369–394.

¹² A Juhász-féle gyűjteményből. Pécs: Janus Pannoni-
us Múzeum Ltsz.: 1939 (900) 5. három darab. — Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905.) Kelet-európai párhuzamai a VII–

Внимание любителей-исследователей давно привлекают те объекты, которые можно заметить на склоне горы Чиковар вблизи села Помаз, расположенного к северу от Будапешта. Исследования, проводившиеся здесь до второй мировой войны, не принесли ни положительных результатов, ни таких памятников материальной культуры, которые могли бы иметь решающее значение.

На обрывистом склоне ущелья Хольдвилагарок можно встретить формации, ступенчато выдолбленные, врезанные в туфовые породы. Они относятся к каменным блокам, образовавшимся здесь во время добычи камня.

На одном из склонов скалы можно заметить 5 выдолбленных в скале ниш, мест для установки ульев и рядом с ними два рунических знака. (Такие каменные ниши употреблялись в Северной Венгрии и Словакии в

XI—XIV веках.^{8—11}) Выдолбленный невдалеке от них подземный коридор ведет к помещению прямоугольной формы. Исследования, проведенные в 1962—1963 годах, определили, что здесь во многих местах отчетливо прослеживаются следы добывания камня. По данным исследования, проведенного в 1941 году, можно предположить даже наличие в одном месте средневековой плавильной печи, что согласуется с теми дошедшими до нас данными позднего средневековья, которые касаются горного дела. Это пополняется новыми раскопками (рис. 11), по которым один из раскрытых подземных коридоров штольни был устроен и в целях добычи металлической руды. С этим согласуется также и название двух расположенных поблизости деревень именем Ковачи (от слова ковач-кузнец), существующих в средневековье.

И. Эрдейи

VIII. századtól kezdve ismereteseek például Ukrajnából: MIA 108 (1963) 245., 2. kép 4. amely a Goncsariha nevű dűlőből, egy településről származik. A Baltikumban a csatfíbula a későközépkor divatban volt.

* A Sashegyi Sándor által folytatott holdvilágárokai ásatások sajtóvisszhangjából az alábbiak a legfontosabbak:

Oláh Gy., Egy ásatás, mely már az egész nemzet ügye. Egyedül vagyunk (1941. IV. 11. 8—9); *Kodolányi J.*, Esti beszélgetés. Magyar Élet 1942. VII. 3. 1—4; *Mészáros Gy.* Az országfoglaló népelem monumentális kultusz-

helye és egyetlen feliratos emléke a pomázi Holdvilágárokban. Nagy Budapest IV (38. 3—4); *Ua.*, Fejedelmi temetkezőhely a Holdvilágárok sziklasírházában.; *Uo.* IV (27. 3); *Gallus S.*, A honfoglaló magyarságnak temetkezésére is használt kultuszhelye került napvilágra a Holdvilágárokban., *Uo.* IV (36. 3); (*Gallus Sándor* itt világosan megírta, hogy Árpád vezér sírja nem itt van.); *Ua.*, Pomáz romemlékeinek feltárása elsőrendű nemzeti feladat.; *Uo.* IV. (12. 3.); *Blaskovich L.*, A magyar őstörténet és Kőrösi Csoma Sándor célja. (Bp. 1943).

ELŐZETES JELENTÉS A MARGITSZIGETI FERENCES KOLOSTOR TERÜLETÉN VÉGZETT FELTÁRÁSRÓL

A margitszigeti középkori ferences (minorita) kolostor területén¹ 1956–57-ben összesen mintegy másfél hónapig tartó tájékozódó jellegű feltárást végeztünk.² Reméljük, hogy a Margitsziget közeli jövőben megvalósítandó általános rendezésével kapcsolatban mielőbb sor kerülhet az értékes középkori objektum teljes feltáráására és azt követően részletes feldolgozására. Ezért az alábbiakban csak vázoljuk az 1956–57. évi ásatás eredményeit.

A kutatás megkezdése előtt csupán a templom nyugati homlokzati fala — előtte toronymaradvány — és az újkori építkezések alkalmával felhasznált északi hajófal volt ismert. Ezért elsősorban a kolostortemplom kiterjedésének, illetve alaprajzának meghatározása volt a célunk (1. kép).

A feltárást az északi hajófal mentén — a nyugati homlokzati faltól 28 m-re — egy, az északi falból kiugró falsonknál kezdtük. Az ugyan nagyobb részben újkori téglákból épült, de néhány faragatlan építőkőve együtt épültnek látszott az északi fallal és így gyanítható volt, hogy a falsonk — legalább alapjaiban — a középkori templom tartozéka lehetett. Az újkori falmaradványok részbeni elbontása után kitűnt, hogy a falnyelvet a középkori templom diadalívének északi pillérmaradványára alapozták a felszíntől mintegy 1 m mélységben (2–3. kép). A pillér eredeti kváderburkolatából csupán két felmenő rétegekővet találtunk, majd az alapozás falkiugrása következett. Az alapfal kis méretű, sorosan rakott, erősen kavicsos habarccsal kötött faragatlan kövekből épült és keleti oldalához csatlakozik a szentélyfal. A diadalív lábazata és a szentély északi fala találkozásánál újkori építmény gátolta a kutatást, de megállapítható volt, hogy az újkori falat középkori terrazzóra alapozták (4. kép). A 2,6 cm rétegvastagságú terrazzopadozat alatt kis felületen feltárhattuk annak apró-köves, téglatörmelék alapozását is. Alatta keményre taposott, kavicsos járószint jelentkezett, mely közvetlenül az alapfalon helyezkedett el, illetve annak szintjével egyvonalban húzódott. Tehát

a diadalív északi pilléréből nyitott kutatóárokban a középkori templom két belső járószintje került feltárára (5. kép).

A diadalívpillér külső oldalán a szabadtéri színház területén is kutatóárkot nyitottunk. Itt előkerült a szentélyfal negyedkör-íves profilú lábazati párkányának 1,40 m hosszú szakasza. A párkány folytatását feltártuk a vállon is 2,30 m hosszúságban. Mivel itt a párkánykövek túlhaladnak az északi hajófal külső szélén, a templom vállához minden bizonnyal támpillér csatlakozott. Azt sajnos nem tárhattuk fel az akkor magasan halmozódó feltöltés (a Majakovszkij Színpad nézőtere) miatt. A feltárást végig bolygatott feltöltésben végeztük. A párkány aljától 75 cm-re jelentkezett a szentélyfal alapozásának 20 cm-es kiszélesedése, de az itt várható külső járószint helyén is bolygatott volt a talaj. Az alapfalat 70 cm mélységig ástuk csak ki, tehát az alapozás alját nem értük el (6. kép). — A vállnál nyitott kutatóárok keleti szélétől 1,40 m-re nyitott újabb árokban a szentélyalapfal szintjében megtaláltuk a külső járószintet. A bolygatatlan nívó alatt 20–25 cm-re arccal keletre néző, a szentély-fallal párhuzamosan fekvő csontváz került elő. Mérhető hossza 1,10 m volt (lábfejét újkori csatornával elpusztították). A csontváz feltehetően a templom északi oldala mellett volt temető egyik sírját jelöli.

Az északi szentélyfal a továbbiakban — a diadalívtól keletre — már csak mint alapfal jelentkezett, de ezt sem tárhattuk fel teljesen, mert a faltetején mintegy 7 m hosszú betonépítmény helyezkedett el, melynek elbontására nem volt lehetőség. A diadalívtól 7 m-re 120 m széles és a szentély alapfalából 50 cm-re kiugró falnyelv került elő; minden bizonnyal falpillér alapozása. Ezzel pontosan szemben, a szentélyfal külső oldalán észak felé futó 120 m széles fal részletét tártuk fel (7. kép). Majd a szentélyfal keleti irányban folytatott feltárása során egy, a falat áttörő mintegy 1 m széles nyílás pontosabban fal-áttörés mutatkozott. A szabálytalan, töredezett szélű falnyílás feltehetően középkori ajtónyílás maradványa

¹ Az 1270 körül alapított kolostor az 1686. évi felszabadító ostrom során, illetve az azt követő időben pusztult el. (Az 1684. évi Hallart–Wening és az 1686. évi Fontana–Nessenthaler-féle metszeteken még jelentős maradványai szemlélhetők.) A hajó északi felén és annak külső oldalán 1796 után épült fel a sziget akkori tulajdonosa: József nádor nyaralója. A főhercegi villa később szálloda, majd Polo-bár a második világháború során pusztult el. Romtalánítását 1946-ban végezték. 1959-ben történt az északi hajófal állagmegóvása *Csemegi József* tervei alapján. Ezzel egyidejűleg a hajó nyugati végében földmunkát is végeztek, melynek során előkerült néhány középkori kőfaragvány is. Régészeti megfigye-

lésre sajnos nem volt lehetőségünk, mivel a munkákról a Budapesti Történeti Múzeumot nem értesítették.

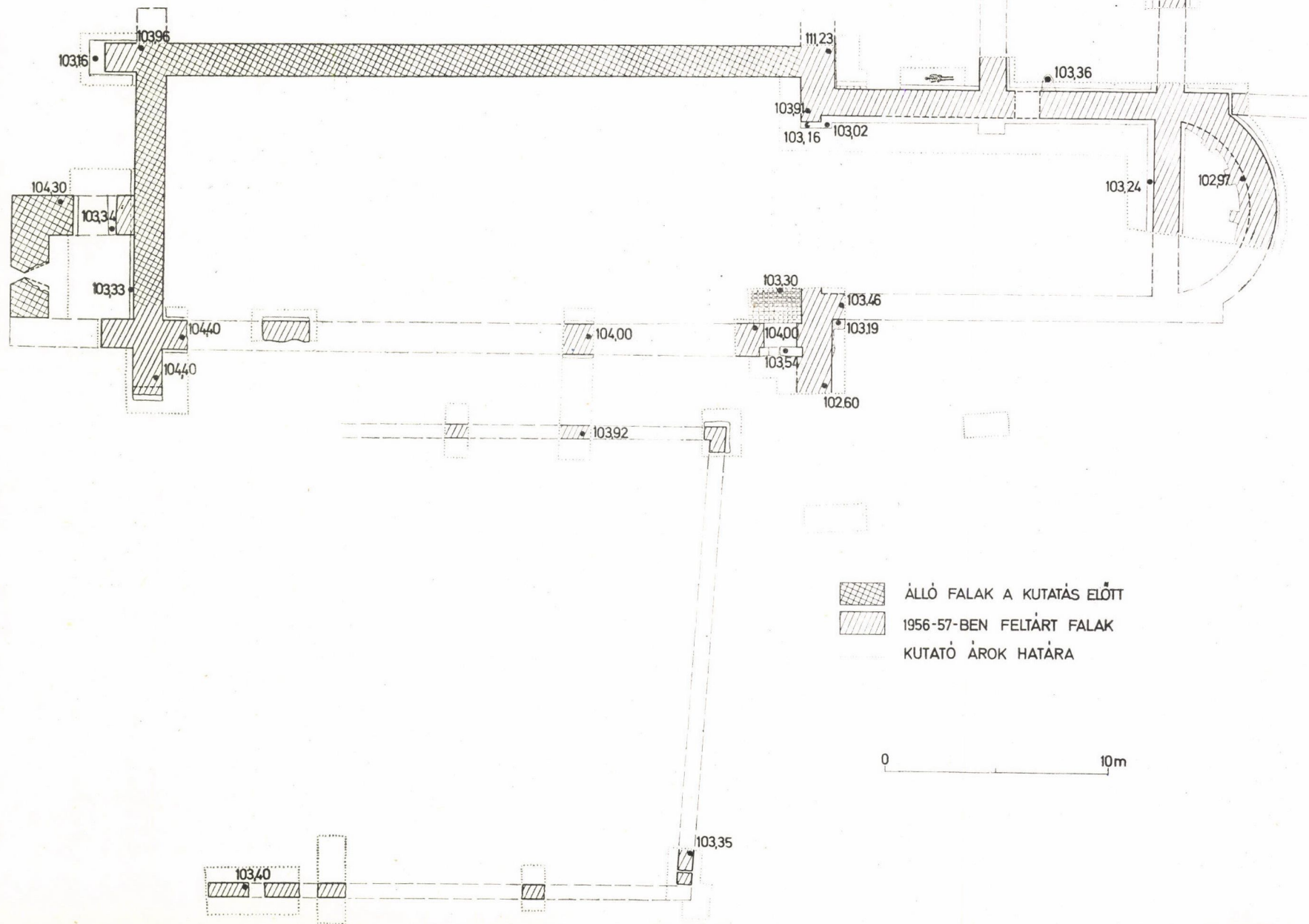
² A feltárást számos körülmény nehezítette. A területen lépten-nyomon újkori épületmaradványokba és bolygatott feltöltésekbe ütköztünk. A templom északi oldala mellett az akkor még működő szabadtéri színház (Majakovszkij Színpad) nézőterének feltöltése tette lehetetlenné a kutatást. 1957-ben a feltárást idején (november–december) a szinte állandó esőzés, havazás gátolta a munkát. Ezért pl. az akkor előkerült — majd visszatemetett — részletekről csak felmérés készült, fényképezésre nem kerülhetett sor.

1. kép. Margitsziget, ferences kolostor. Alaprajz az 1956–1957-ben feltárt falak jelölésével (Seitl Kornél felmérése)

Рис. 1. Остров Маргит, францисканский монастырь. План обозначением вскрытых в 1956–1957 годах стен (Измерения К. Шейтла)

Fig. 1. Ile Marguerite, couvent des Franciscains. Plan avec indication des murs dégagés en 1956–1957 (relevé de Kornél Seitl)

2. kép. A diadalív feltárt északi lábázatának részlete a csatlakozó szentélyfallal

Рис. 2. Деталь северного цоколя раскопанной триумфальной арки с примыкающей к ней стеной святилища
Fig. 2. Détail de la base septentrionale dégagée de l'arc triomphal, avec le mur du choeur

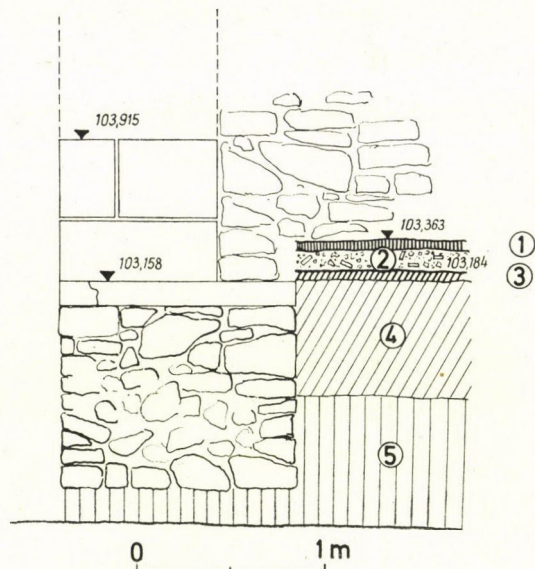
3. kép. A diadalív északi pillérének maradványa a szentélyfallal D-ről nézve

Рис. 3. Остатки северного пиллера триумфальной арки и стена от святилища. Вид с юга
Fig. 3. Reste du pilier septentrional de l'arc triomphal, avec le mur du choeur, vu du sud

4. kép. A diadalív északi lábázatának részlete az alapfallal

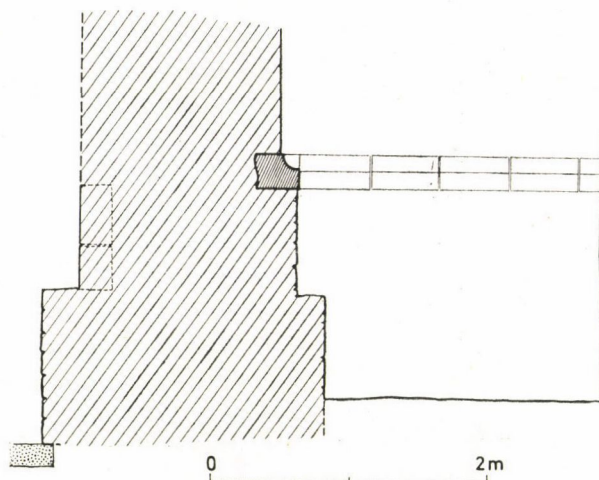
Рис. 4. Деталь северного цоколя триумфальной арки и фундамент
Fig. 4. Détail de la base septentrionale de l'arc triomphal, avec le mur de fondation

- ① II. középkori szint, terrazzo
- ② köves, téglás nivó alapozás
- ③ I. középkori szint
- ④ humuszos réteg
- ⑤ homok

5. kép. A diadalív északi pillérének maradványa a feltárt két középkori járószinttel. (Horler Ferenc felmérése)
Рис. 5. Остатки северного пиллера триумфальной арки с двумя раскрытыми средневековыми уровнями дорог (Измерения Ф. Хорлера)

Fig. 5. Reste du pilier septentrional de l'arc triomphal, avec les deux planchers médiévaux (relevé de Ferenc Horler)

6. kép. Az északi hajófal metszete a diadalív-lábazattal (Seitl Kornél felmérése)

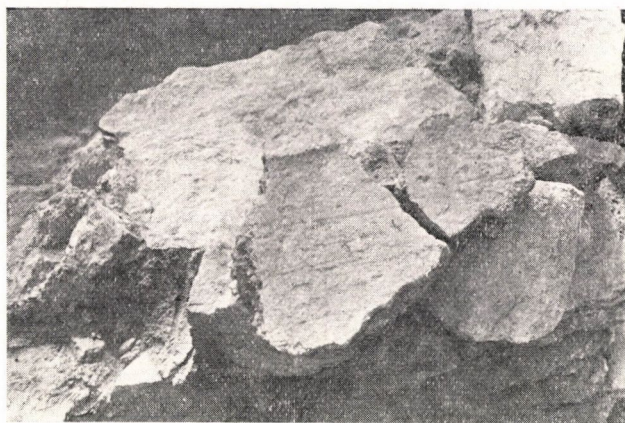
Рис. 6. Профиль стены северного нефа и цоколь триумфальной арки (Измерения К. Шейтла)

Fig. 6. Coupe du mur septentrional de la nef avec la base de l'arc triomphal (relevé de Kornél Seitl)

7. kép. A szentély északi falának feltárása, Ny-ról nézve
Рис. 7. Вскрытие северной стены святилища. Вид с запада
Fig. 7. Le dégagement du mur septentrional du choeur, vu de l'ouest

9. kép. A szentély északi oldalához csatlakozó helyiség terrazzopadozatának maradványa, É-ről nézve
Рис. 9. Остатки пола терраццо помещения, примыкающего к северной стене святилища. Вид с севера
Fig. 9. Reste du plancher de terrazzo de la salle accolée au côté septentrional du choeur, vu du nord

8. kép. A szentély északi falához csatlakozó helyiség belső, DNy-i sarka
Рис. 8. Юго-западный угол внутри помещения, примыкающего к северной стене святилища
Fig. 8. L'angle intérieur sud-ouest de la salle accolée au côté septentrional du choeur

10. kép. A szentély feltárt északi oldalának keleti vége a két szentélyzárófallal, É-ről nézve
Рис. 10. Восточный конец вскрытой северной стороны святилища с двумя замочными стенами. Вид с севера
Fig. 10. Le bout du côté septentrional dégagé du choeur, avec les deux murs de clôture du choeur, vu du nord

(8. kép). Ennek keleti külső szélénél közel $\frac{1}{2}$ m²-nyi területen terrazzopadló maradványt találtunk, melynek helyzete arra utalt, hogy a padló eredetileg a szentélyfal külső széléhez gyűrődött, bár a feltárás idején a szentélyfal a gyűrődés magasságában már lepusztult (9. kép).³ A szentélyfal további feltárásával kapcsolatban az előbb említett 1,20 m-es É–D-i irányú faltól 6,20 m-re ugyancsak 1,20 m széles, É felé futó fal csonkját tártuk fel. Tehát a szentély északi oldalához egy terrazzopadozatos helyiség (talán sekrestye?) csatlakozott.⁴ Miután megkerestük ÉK-i sarkát is, a helyiség belső méretét — hozzávetőleges pontossággal — 6,20 × 5,60 m-ben határozhattuk meg.

A terrazzos helyiség keleti falával egy vonalban D-i irányban futó falat találtunk, szélessége ugyancsak 1,20 m, alapfalának kiszélesedése a nyugati oldalon 28–30 cm, a keleti falszáron 14 cm. A keresztfal külső széléhez félköríves szentélyzáródás erősen lepusztult alapfala csatlakozik. Az ív belső oldalán nagyjából szabályos távolságokban elhelyezkedő falnyelvek talán faloszlop alapozások jelentkeztek (10. kép).

A kettős szentélyzáródás — a félköríves és attól nyugatra az É–D-i irányú fal — szerepe és egymáshoz való viszonya a feltárás elégtelensége miatt nem volt tisztázható, a megoldást a teljes feltárástól várjuk. — A félköríves zárófal külső széle mellett a 20 cm-es felső

³ A szintezés során kitűnt, hogy a terrazzo maradvány azonos mélységben jelentkezett a diadalív lábaza tájánál talált (II.) terrazzo padlóval (103.36)

⁴ Bár a kolostortemplomoknál a sekrestye általában a szentély kolostor felőli oldalára épül, itt viszont a szentély északi oldalán áll, pedig tudjuk, hogy a kolostorépü-

let délen volt. (Persze az is elképzelhető, hogy a terrazzos helyiség a templomtól északra elterülő temetőbe nyíló kápolna volt.) A helyiség ÉK-i külső sarkához csatlakozó fal is további feltárássra vár, mint ahogy a helyiség problematikus szerepét is csak a teljes feltárás eredménye határozhatja meg.

11. kép. A templomszentély feltárt északi fele Ny-ról nézve

Рис. 11. Вскрытая северная часть церковного святилища, вид с запада

Fig. 11. La partie septentrionale dégagée du chœur de l'église, vu de l'ouest

hét (salak) alatt 35–45 cm-es épületörmelékes réteg húzódott, majd kemény, kavicsos útszint — feltehetően a középkori külső nvó — következett, alatta pedig tiszta homok. A fal alapozásának alját a járószint alatt 55 cm-re találtuk meg. A járószint felett előkerült néhány — a középkori templom külső képére utaló — lelet is; hód-farkas tetőcsereptöredékek és ablakszem töredéke⁵ (11. kép).

A templomszentély északi felének részbeni feltárása után a templom déli határának megállapításához szükséges kutatást folytattunk. A nyugati homlokzati fal belső oldalán az északi hajófaltól 11 m-re megtaláltuk a déli fal részletét és ezzel ismertté lett a templomhajó belső szélessége. A déli falat, illetve annak maradványát még két helyen tártuk fel, majd megkerestük a diadalív déli lábát és feltártuk a déli szentélyfal mintegy 1 m-es

⁵ Megjegyzésre érdemes, hogy bár a külső járószint felett találtunk épületörmelékes réteget, nagyobb mennyiségű építőkö, azaz épületomladék nem került elő. Véleményünk szerint ez is arra mutat, hogy az újkori építkezés alkalmával, feltehetően még a XVIII. sz.-ban eltakarították, illetve újra felhasználták a középkori építőanyagot.

⁶ E részlet feltárását 1957 telén végeztük és a már említett (2.) állandó csapadék miatt fénykép nem készül-

szakaszát. Mind a diadalív lábazata, mind a szentélyfal lényegesen rosszabb fenntartású mint az északi oldalon. Ugyanez vonatkozik a váll meghosszabbításában előkerült külső támpillérre is. Míg az északi oldalon feltárhattuk a vállon végighúzódnó épségben fennmaradt lábázati párkányt, itt csupán igen erősen lepusztult alapfalat találtunk. — Viszont a diadalív lábázatától nyugatra jelentős építészeti maradvány került elő; egy, a hajdani kolostorépület kerengője felé vezető ajtónyílás maradványa. Ennek belső oldala előtt — tehát a hajóban — mintegy 180 m²-nyi felületen téglapadozatot találtunk „in situ” 18×18 cm-es padlóteglákkal, illetve jól mérhető lenyomatokkal. A falvastagságban elhelyezkedő ajtónyílás nyugati falszegélye részsűs. A hajdani ajtókeret nyílásszélessége a déli falszálon előkerült küszöbkő, illetve az azon látható ajtókávakó nyomok alapján 1,15 m lehetett⁶ (12. kép).

Ásatást végeztünk a nyugati homlokzat előtt is, a fennálló toronymaradvány építéstörténetének tisztázására. mivel homlokzat előtt elhelyezett torony ferences kolostortemplomnál — mondhatni — rendhagyó megoldás. Általános az, hogy a torony a szentély közelében áll, szorosan beépülve a kolostori épület tömbjébe.⁷ A feltárás során ki is tűnt, hogy a torony valóban nem tartozik szervesen a nyugati homlokzathoz, hanem annál később épült. — A homlokzati fal előtt 7 m hosszú, helyenként tanúfalakkal megszakított kutatóárkot nyitottunk. Az árok északi végében a fennálló toronymaradvány északi falának vonalában a szint alatt 74 cm-re a homlokzati fal mellé épült K–Ny-i irányú, 1,87 m széles (azonos az északi toronyfallal) falmaradvány került elő. Majd 114 cm mélységben következett a homlokzati fal 15 cm-es kiszélesedése, vagyis alapfalának kezdete, rajta az 1,87 m széles fal, mely követi az alapfalat is, azaz éppen úgy mellé épült, mint ahogy azt a felmenő falnál láttuk (13. kép). A homlokzati fal alapozásának alját az alapfal szintjétől 1,30 m mélységben találtuk meg, míg a mellé épült falat — vagyis a torony északi falát — 1,85 m mélyre alapozták. — Egészen más volt a helyzet a homlokzat előtt nyitott kutatóárok déli végében. Itt a homlokzati fal alapozási szintjét 1,18 m-en találtuk (azonos az előzővel, ott 1,14 m), de ugyanabban a mélységben jelentkezett egy K–Ny-i irányú a homlokzati falba bekötött 1,20 m széles és 1,40 m hosszú fal, mely végig bekötött a nyugati homlokzati fal alapjába (14. kép).⁸ Hogy ez utóbbi fal — a torony déli fala — eredetileg támpillérként épült, az bizonyos. Ugyanis hossza — 1,40 m — teljesen azonos a nyugati homlokzat északi végén feltárt támpillérrel, azonkívül a feltárt déli támpillér megszokott módon a hajó déli falával vág (1. kép). Fentiek alapján úgy tűnik, hogy a homlokzat előtt álló tornyot délről a korábban volt homlokzati támpillér, északról pedig a homlokzati fal mellé épített, mélyen alapozott fal határolta. Hogy az északi falat több mint 50 cm-rel mélyebben alapozták mint a délit, illetve a homlokzati falat, valamint azt, hogy 67 cm-rel szélesebb is a délinél az indokolhatja, hogy a főfalba be nem kötött későbbi építmény szilárdságát talán csak így biztosíthatták.⁸ E feltevést természetesen csak a teljes, részletes feltárás igazolhatja — vagy cáfolhatja. Az alapos kutatás nyomán lesz csak tisztázható a torony egykori északi és déli falának képe is, mivel az 1,40 m hosszú támpillér — azaz a déli toronyfal része — határozott falszélét tekintve, ma még nem tudjuk, hogy az miként csatlakozott a torony magasan álló nyugati falához? Vagy hogy a homlokzat mellé épült 1,87 m széles, mélyen alapozott fal — a torony egykori északi falának része —, melynek nyugati szélén a lépcsőzetes alapozást csak részben tar-

hetett.

⁷ ifj. Dümmerling Ö., A Ferencrend középkori csúcsíves stílus építészetének emlékei Magyarországon. (Bp. 1944) III. 9. (Különnyomat a Technika 1941. évi 9–10. számából).

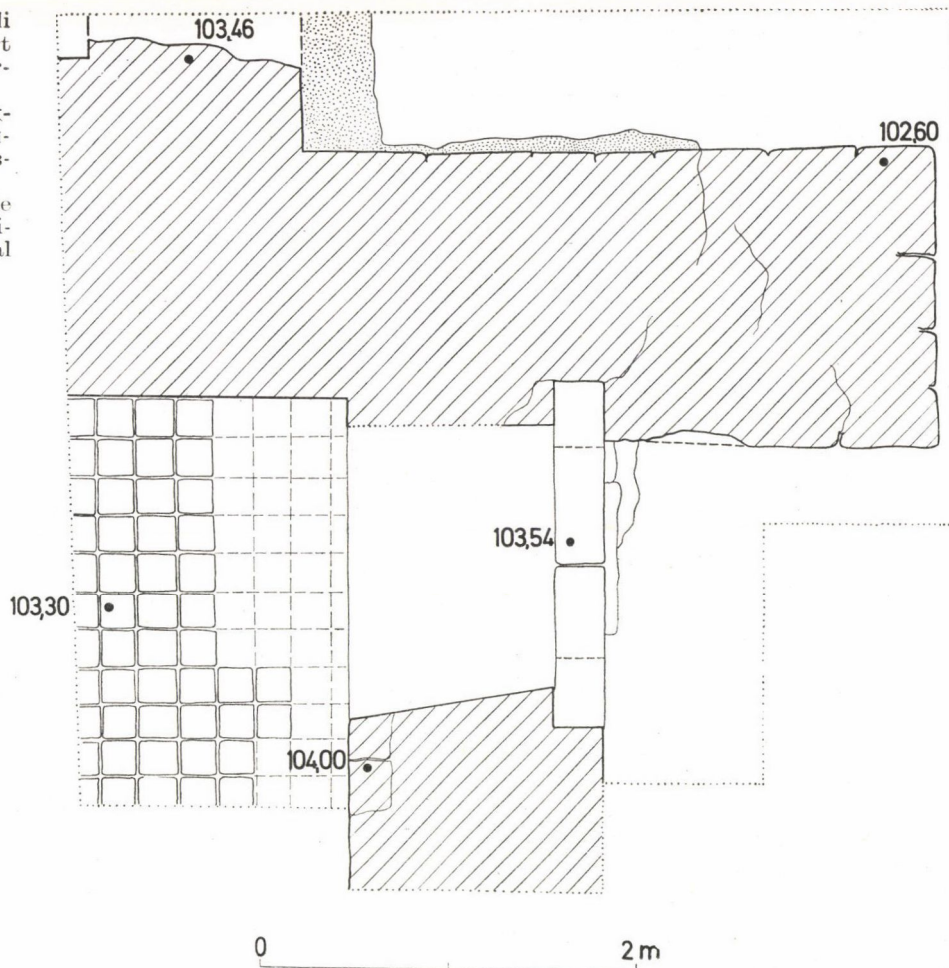
⁸ A homlokzati fal előtt a rétegviszonyokat illetően a következőket figyelhetjük meg: a felső agyagos réteget az alapfal humuszos feltöltés váltotta, majd az alatt 60–70 cm-re tiszta homok következett.

12. kép. A templom déli diadalív pillérénél feltárt ajtómaradvány (Seitl Kornél felmérése)

Рис. 12. Остатки двери, вскрытой у пиллера южной триумфальной арки церкви (Измерения К. Шейтла)

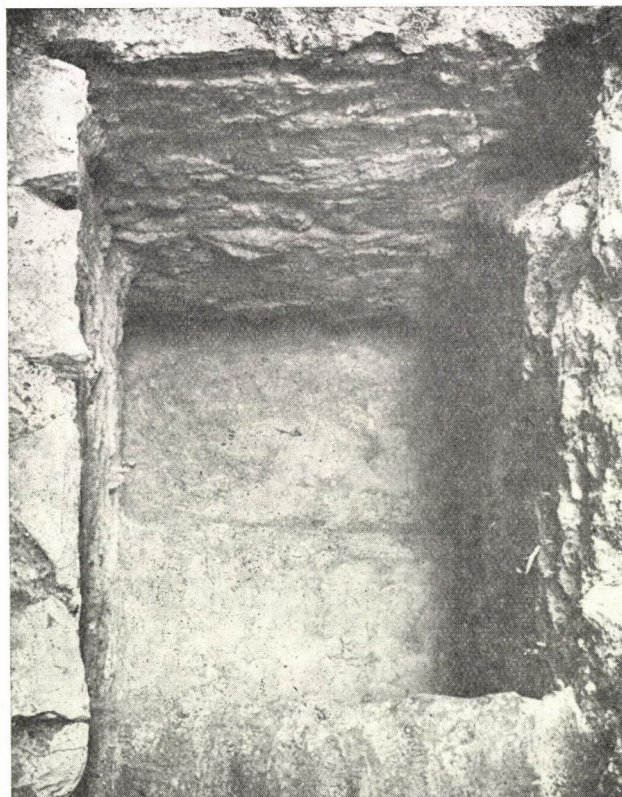
Fig. 12. Reste de la porte dégagée près du pilier méridional de l'arc triomphal (relevé de Kornél Seitl)

13. kép. A nyugati homlokzati fal részlete az alapfallal és az északi toronyfallal, D-ről nézve

Рис. 13. Деталь западного фасада с фундаментом и северной стеной башни. Вид с юга

Fig. 13. Détail du mur de la façade occidentale avec le mur de fondation et le mur nord du clocher, vu du sud

14. kép. A nyugati homlokzati fal részlete az alapfallal és a déli toronyfal maradványával, É-ről nézve

Рис. 14. Деталь стены западного фасада с фундаментом и остатками южной стены башни. Вид с севера

Fig. 14. Détail du mur de la façade occidentale, avec le mur de fondation et le reste du mur méridional du clocher, vu du nord

15. kép. A kolostortemplom nyugati homlokzata a toronymaradvánnyal
 Рис. 15. Западный фасад монастырской церкви с остатками башни
 Fig. 15. La façade occidentale de l'église du couvent avec le reste du clocher

hattuk fel, hogyan került kapcsolatba a torony északi falának nyugati szakaszával, melynek csomkja ma is magasan áll (15. kép).

A templomtól délre a kolostor középudvarát, illetve kerengőfolyosóját határoló fal néhány kisebb szakaszát tártuk fel, így meghatározható lett a kerengő északi, keleti és déli oldala, nyugati falát és kiterjedését még nem ismerjük (1. kép).⁹ Az északi kerengőfal egyik szakaszát a déli hajófal feltárására nyitott kutatóárokkaal vágtuk át, így az együtt előkerült templomfal és kerengőfal biztos támpontot nyújtott a hajdani kerengőfolyosó szélességének — 3,10 m — meghatározásához. A kerengőfal szint feletti része 60 cm széles. A tört kövekből épült fal ÉK-i sarkán elsarkított kváderkövet találtunk. A DK-i sarok feltárására nyitott kutatóblokkban csak a keleti fal erősen lepusztult 1,60 m hosszú szakaszát találtuk — ezen belül éles falelválás jelentkezett —, de a falsarok nem került elő. Ennek magyarázatát is a teljes feltárás-

tól várjuk. A déli kerengőfal négy rövid szakaszát tártuk fel, de még az észak–déli szélességet — 19,80 m — túlhaladva sem került elő a nyugati falat jelölő sarok.

A kolostorépület keleti szárnyának megkeresésére két kutatóárkot nyitottunk. Egyiket a szentély északi oldalához csatlakozó terrazzo-padozatos helyiség nyugati falának vonalában — a másikat a diadalív déli lábazatának meghosszabbításában feltárt külső támpillértől 5 m-re. Mindkét árok negatívnak bizonyult, épületmaradvány egyikben sem mutatkozott.¹⁰

A fentiekben egy igen korlátozott lehetőségű ásátás eredményeit — és azokat a megoldatlan kérdéseket ismertettük, melyekre választ csak a teljes feltárástól remélhetünk. A teljes feltárást sürgetné az a körülmény is, hogy fővárosunk területén a középkorban több ferences kolostor is állott, de ez az egyetlen, melynek nemcsak helyét ismerjük, hanem beépítetlen területen is fekszik, tehát akadálytalanul feltárható.

Lócsy Erzsébet

⁹ A kerengőmaradvány feltárása is 1957 telén történt, fényképezésre nem kerülhetett sor.

¹⁰ A közölt rajzokat Seitz Kornél felmérése és Horler

Ferenc rajzai alapján Sziklavári Lajosné, a fényképfelvételeket Molnár János készítette.

RAPPORT PRÉLIMINAIRE SUR L'EXPLORATION DE L'EMPLACEMENT DU COUVENT DES FRANCIS-
CAINS DE L'ILE MARGUERITE

Résumé

En 1956 — 57, nous avons effectué, sur l'Ile Marguerite, des fouilles d'exploration archéologiques sur l'emplacement du couvent des Franciscains élevé au moyen âge. Les fouilles avaient un caractère d'orientation. Au cours de ces travaux nous avons établi les traits principaux et l'étendu du plan de l'église du couvent. Avant d'entreprendre ces travaux seuls le mur de la façade occi-

dentale et le mur septentrional de la nef étaient connus. Sur l'emplacement du couvent accolé au côté méridional de l'église nous avons pu creuser quelques chantiers en vue de dégager le mur limitant la cour centrale et le déambulatoire du cloître. Nous espérons que dans le proche avenir nous aurons le moyen de dégager intégralement cet édifice médiéval de grande valeur.

E. Lócsy

OROSZLÁN ZOLTÁN

1891—1971

„Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül...” — szinte az az érzésünk, mintha tegnap köszöntöttük volna Oroszlán Zoltánt hetvenedik születésnapja alkalmából, s íme most már a nyolcvanadik éve küszöbén eltávozott tudósunk, mesternek, barátunk, kollégának adjuk meg — bánatos szívvel — a végső tiszteletet.

Nem lehet feladatomból, hogy egy szép, küzdelmekben és eredményekben gazdag élet minden állomását, teljes arculatát bemutassam, csak vázlatos képet adhatok Oroszlán Zoltán pályafutásáról, tudományos és közéleti működéséről. A fő feladat az, hogy rámutathassunk: mit köszönhet neki folyóiratunk, az Archaeologiai Értesítő s az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, amely elnökét tisztelte személyében.

Oroszlán Zoltán 1891. március 16-án született Budapesten, — értelmiségi családból. Középiskoláit Székesfehérvárott végezte. A Dunántúl varázsának köszönhetette a pannóniai élet és kultúra iránti érdeklődését. Az érettségi megszerzése után a budapesti tudományegyetemre iratkozott be, ahol irodalmi és történelmi tárgyak mellett olyan kiváló ókori kutatók előadásain vehetett részt, mint Hampel József, Kuzsinszky Bálint, Láng Nándor és Hekler Antal. Egyetemi tanulmányainak végeztével, 1913-ban a budapesti ref. főgimnáziumban kapott szerény helyettesitanári megbízást, majd 1914-ben a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályára került gyakornoki minőségben. Az első világháború kitörésével katonai szolgálatra hívták be: 1914—1917 közt a Ludovika Akadémiára osztották be mint tanárt.

Új, szép szakasza kezdődött Oroszlán Zoltán életének 1917-ben, midőn azisztantbuli magyar intézet titkára

lett. Az intézet igazgatója, Hekler Antal nagy terveket szőtt, hogy a magyar kutatás Törökország klasszikus antik emlékeinek feltárásába belekapcsolódjék, sajnos azonban az intézet rövid működés után megszűnt s 1919-ben Oroszlán Zoltán ismét a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

Még Konstantinápolyban dolgozott Oroszlán Zoltán, mikor idehaza megjelent — a háborús nehézségek miatt kissé megkésve — egyetemi doktori értekezése: „Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken” (Bp. 1918). Ez a munka a mai napig alapvető a pannóniai művészet kutatásában. Jelentősége nemcsak az emléktárgy összegyűjtésében és finom művészi érzéssel megáldott értékelésében rejlik, hanem abban is, hogy elsőként bizonyítja be: Pannónia művészetének kutatása nem elszigetelt, pusztán „provinciális” fontosságú téma, mert lényegét csakis az egész antik művészet keretébe állítva érthetjük meg. Oroszlán Zoltán a provinciális művészetre vonatkozó későbbi tanulmányaiban is ezt az elvet valósította meg.

Mint a Nemzeti Múzeum tisztviselője nagy lelkesedéssel folytatta a provinciális szobrászatra vonatkozó kutatásait: „Újabb mitológiai domborművek Dunapenteletről a Nemzeti Múzeumban” (ArchÉrt 1918—1919), „Két új mitológiai dombormű a M. Nemzeti Múzeumban” (O. M. Rég. Társ. Évk. 1920—1922), „Kiadatlan pannóniai provinciális kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban” (O. M. Rég. Társ. Évk. 1923—1926.). Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez időben maga is jelentős ásatásokat végzett Interceisában, amelyeknek eredményeit az ArchÉrt 1920—22-es kötetében publikálta.

Sajnos nemzeti múzeumi pályájának a hivatalos szervek meg nem értése következtében hamarosan újra vége szakadt: 1923-ban kénytelen volt megválni ettől az intézménytől. Szerencsére a Szépművészeti Múzeum antik osztálya vezetőjének, Hekler Antalnak professzori kinevezésével lehetőség nyílt arra, hogy Oroszlán Zoltán vegye át a gyűjtemény vezetését.

Új munkakörében hamarosan megtalálta azt a kutatási területet, amelyben útját, a hazai és a nemzetközi tudomány számára is jelentőset alkothat. Ez a terület a görög terrakotta-kisplasztika. Elkészíti a gyűjtemény tudományos katalógusát (1930) s egymás után jelennek meg tanulmányai ebből a témakörből a Szépművészeti Múzeum Évkönyvében és az Archaeologiai Értesítőben, ezúttal csak a legjelentősebbek egyike, a Szépművészeti Múzeum görög és etruszk antifexeiről frott közleményére utalunk, amely az Értesítő 1935. évf.-ban látott napvilágot. A következő évben, 1936-ban, a szegedi tudományegyetemen Buday Árpád professzor javaslatára az antik kisplasztika tárgyköréből magántanárrá habilitálják.

A húszas évek végén és a harmincas években görög művészeti kutatásai ellenére sem vált hűtlenné Oroszlán Zoltán „ifjúkori szerelméhez”, a provinciális római művészetéhez. Több fontos tanulmánya jelenik meg ebből a tárgykörből az Arch. Ért. hasábjain, így: „Kiadatlan pannóniai provinciális kőemlékek a Magyar Nemzeti Múzeumban” (1927), „Mucius Scaevola ábrázoló dombormű a Magyar Nemzeti Múzeumban”, „Athéné és Héphaistos ritka mítosza a székesfehérvári múzeum egy római kőemlékén”. Mint a szegedi egyetem oktatója

bekapcsolódik a Buday Árpád halála után Banner János által szerkesztett szegedi „Dolgozatok” munkájába: itt jelenik meg 1940-ben a pannóniai provinciális kislasztika egyik, korábban kevés figyelemre méltított csoportjáról, az állatalakos kulcsnyelekről írott tanulmánya. A következő évben, egyre kiteljesedő tudományos munkássága és oktatói tevékenysége alapján — Banner professzor felterjesztésére — a szegedi tudományegyetemen a klasszika archaeologia nyilvános rendkívüli tanári címét nyeri el.

Oroszlán Zoltán életművének beteljesülését a felszabadulás hozza meg: 1945-ben a budapesti tudományegyetemen a klasszika archaeologia nyilvános rendes tanárává nevezik ki. Oroszlán Zoltán oktatómunkája ekkor már több évtizedes sikerekre tekinthet vissza, hiszen szegedi magántanári megbízatása előtt már rendkívül széles körű tudomány-népszerűsítő előadói tevékenységet fejtett ki. Nagyon sokszor szerepelt a régi Szabadegyetem dobogóján, a Szabad Lyceumokban, a régi Uránia Tudományos Színházban, az Erzsébet Népakadémián és számos más fórumon. Előadásait nemcsak a szakmája iránti forró lelkesedés, az antik művészet szépségeinek lebilincselő erejű tolmácsolása jellemezte, de mindig megtalálta a módot arra, hogy a régmúlt emlékeit közvetlenül, élővé varázsolja a ma embere számára, finom humorával, megnyerő egyéniségével az évezredek tűnt szépségeit mindig életközelségbe tudta varázsolni.

Széles körű tudásának, közvetlen meleg emberi egyéniségének köszönhető, hogy az egyetemen nagyszámú hallgatóság gyűlt köréje s kiváló tanítványokat adott a magyar ókortudomány számára. Am ugyanakkor, amikor Oroszlán Zoltán fáradtságot nem ismerő buzgalommal szentelte erejét a jövő tudós nemzedék nevelésére, sohasem feledkezett meg a nagy elődök munkájának értékeléséről sem. Fontos feladatának tartotta a nagy magyar archeologusok életművének feltárását és értékelését. Erre a munkára nemcsak az egyetemi előadások szolgáltatott alkalmat, hanem a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat előadásai, amely társulattal már a felszabadulás előtt főtítkára volt, később alnöke, 1960-ban pedig elnöke lett.

Különösen a Társulathoz az elmúlt évtizedben rendezett nagy sikerű vidéki vándorgyűlései szolgáltatott kitűnő alkalmat Oroszlán professzornak arra, hogy a magyar régészettudomány nagy múltjának értékeit bemutathassa. Ezúttal csak két ilyen jelentős megnyilatkozására utalunk. Az egyik a magyar klasszika archaeológiai és népvándorlás kori régészet megalapítójáról,

Hampel József professzorról, a Nemzeti Múzeum egykori igazgatójáról tartott szép megemlékezése a Társulat 1963. évi esztergomi vándorgyűlésen (lásd: ArchÉrt 1964, 116–118), a másik a magyar régészet alapítója, Rómer Flóris professzor által írott „Műrégészeti Kalauz” méltatása az 1966. évi székesfehérvári vándorgyűlésen, a nagy jelentőségű munka megjelenésének századik évfordulója alkalmából (vö. ArchÉrt 1966, 96–97).

A klasszikus világ sokoldalú kutatója, a hallgatóságot lebilincselő pedagógus, a mindig tevékeny szervező, a régészeti múzeológia elméletileg és gyakorlatilag egyaránt kiváló művelőjének is bizonyult. Több évtizedes eredményes kiállításszervező munka után mint professzor — többek között — így fogalmazta meg a korszerű múzeológia alapelveit: „... minden múzeum pártos. Különösen az ma, mikor az ideológiai harc világszerte kiélesedett. Mutasd meg múzeumodat, megmondod, milyen ideológiát vallsz magadénak. Különösen fontos ez a nép múltjának feltárását és emlékeinek feldolgozását végző és az eredményeket a közönséggel közlő múzeumoknál” („Még egyszer a szegedi új régészeti kiállításról” ArchÉrt 1962. 113.).

Azt hisszük, hogy Oroszlán Zoltán alkotó munkájának eddigi — többé-kevésbé adatszerű jellemzéséből is kiérezhető az ő egyénisége, emberi magatartása. Már széles körű előadótévékenysége is megvilágította egyéniségének egyik legjellemzőbb vonását: az igaz *philanthropiát*. Közvetlen, baráti kapcsolatok teremtésének vágya, az élet kisebb-nagyobb örömeinek — bánatainak megosztása másokkal s együttérzés mindazokkal, akik meleg baráti szóért, tanítvány iránti megértő segítségért fordultak hozzá. Gazdag élettapasztalataiból, a világ szépségeinek ismeretéből mindig készségesen szórta kincseit mások számára. És volt is miből, hiszen színes tudásához sok-sok élmény járult hozzá. Személyes tapasztalatból ismerte Európa leggyönyörűbb tájainak és múzeumainak kincseit, Hellas és Itália remekműveit, a Louvre gazdag gyűjteményeit, Bizánc — Isztambul különös szépségeit.

Most, midőn a tanítványok, munkatársak és barátok nevében szomorú szívvel búcsúzunk tőle, megköszönjük mindazt, amit kaptunk tőle, bár — Pindaros szavaival élve:

*δουλοῦναι πολέσιν
περὶ πλήθει καλῶν. ὥς μὲν σαφές
πορτίαν ψάγων ἀριθμοῦσιν.*

Kádár Zoltán

DOBROVITS ALADÁR

1909–1970

Váratlanul és korán távozott el körünkől Dobrovits Aladár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Keleti Történeti Tanszékének professzora, a történelem-tudományok doktora. Egy tudományban és széles körű közéleti tevékenységben eltöltött munkás élet zárult le, melynek eredményei és a félbemaradt munkák sejteni engedik azt is, hogy az egyiptológiának mennyire egyéni, a hagyományos felfogásokkal bátran szakító fejezetei maradtak megíratlanok, olyan fejezetek, melyeknek sajátos gondolatmenetét, asszociációs rendszerét, jellegzetes egyéni ízt csak az ő írásművészete tudta volna megadni.

Dobrovits Aladár mindvégig az egyiptológiát tekintette fő szakterületének, tudományos tevékenysége azonban — életpályájából adódóan — sokkal szélesebb területet fogott át, mint a legtöbb magyar ókor-kutatóé.

1909. okt. 15-én született. A Toldi Ferenc főreál gimnáziumban érettségizett, majd a budapesti egyetem bölcsészkarának hallgatója volt 1928–1933-ig. Az egyetemen földrajzi, történelmi, orientalisztikai, régészeti,

klasszika–filológiai előadásokat hallgatott. 1934-ben tett bölcsészdoktorátusának tárgyköre (Ókori kelet népeinek története, magyar föld archaeológiája, kínai nyelv) mutatja az ifjú kutató szinte kielégíthetetlen tudományszomját, mely egészen haláláig nem aludt ki benne és mindig újabb és újabb területek felé vonzotta. Pályája hosszú ideig szorosan összefonódott a magyar múzeumokkal. Már az egyetem befejezése előtt 1931-ben a Nemzeti Múzeum önkéntes gyakornoka lett, majd 1934-től a Szépművészeti Múzeumban teljesített szolgálatot, kezdetben mint gyakornok, majd segédőr, őrs végül mint osztályvezető. Nemcsak az egyiptomi és az antik gyűjteményben dolgozott, széles körű művészettörténeti ismeretei lehetővé tették, hogy a modern képtárban is működjék, sőt bizonyos időre ennek vezetésére is megbízást kapott. Oroszlán Zoltánnal együtt ő rendezte meg a múzeum első egyiptomi kiállítását, s az ő nevéhez fűződik a legtöbb ottani tárgy első meghatározása is.

1936–39-ig magyarországi állása fenntartása mellett

a Louvre tudományos munkatársa volt. A Louvre hatalmas egyiptomi és egyéb gyűjteményei, valamint más külföldi múzeumok tanulmányozása révén olyan gazdag tárgyszeretet birtokába jutott, mely későbbi munkáinak, előadásainak egyik fő vonzerejét, értékét jelentette.

1945 áprilisától 1946 májusáig amerikai, majd francia hadifogságban volt. Hazaérkezése után nagy lelkesedéssel kapcsolódott bele a magyar tudomány újjászervezésébe. 1946–1949-ig a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki tanácsosa volt, 1949 decemberétől 1961-ig pedig az Iparművészeti Múzeum főigazgatója. 1957–58-ban a Művelődésügyi Minisztérium önálló múzeumi osztályának vezetését látta el. 1958-ban tanszékvezető egyetemi tanárrá nevezték ki. Előzőleg azonban már 1946-tól működött megbízott előadóként Budapesten és néhány évig a debreceni egyetemen is.

Közéleti pályáján és a tudományban egyaránt ifjú korától kezdve a haladó baloldali eszméket képviselte, 1944-ben tevékenyen részt vett az ellenállási mozgalomban, majd elvű kommunista tudósként küzdött az új eszmék győzelméért. Tudományszervezői és tudományos munkájáért elnyerte a Magyar Népköztársasági Érdemrend V. fokozatát és a Szocialista Kultúráért kitüntetést.

Múzeumi pályájának állomásain igyekezett a művészet, régészet legkülönbözőbb területeivel közelről megismerkedni. Különösen az iparművészeti szakirodalmat gyarapította értékes elméleti megállapításokban, új ötletekben gazdag tanulmányokkal. Folyamatosan figyelemmel kísérte a művészeti élet újabb eseményeit, több kiállítási katalógushoz írt bevezetést, kísérő szöveget. Tevékenyen részt vett a Képzőművész Szövetség és az Iparművészeti Tanács munkájában, különösen nagy érdeklődést tanúsított az ipari formatervezés iránt.

Igen alapos ismeretei voltak a pannóniai régészet tárgykörében, s az ő nevéhez fűződik a római kori Isis kultusz magyarországi emlékeinek első teljességre törekvő összefoglalása. Az azóta előkerült emlékek igazolták akkori véleményét, miszerint az idekerült egyiptomi tárgyak vagy az egyiptizáló helyi készítmények elsősorban egy virágzó kultusz bizonyítékai, s nem csak egy orientálist divattal állnak összefüggésben. Több évig

a Régészeti és Művészettörténeti Társulat ügyvezető al-elnöke és főtítkára is volt.

Jelentős érdemei vannak a mezopotámiai irodalom magyarországi népszerűsítésében, ő készítette el a Gilgames eposz vízözön elbeszélésének máig legjobb, magas tudományos és költői színvonalon álló fordítását. Az akkád irodalom néhány más alkotását (pl. zsoltárok) is átültette magyar nyelvre.

Az egyiptológia minden területén járatos volt, tudományos alkotó tevékenységet azonban különösképpen három kérdéskörben fejtett ki: a művészettörténetben, az irodalomban és a filozófiában. A művészet problémái iránti rendkívüli fogékonysága beleérző készsége segítette abban, hogy olyan mélyen hatoljon az egyiptomi síkművészet ábrázolási sajátosságaiba, mint kevesen előtte. Az ő nevéhez fűződik az ún. „legnagyobb felületek törvényének” megfogalmazása. Részletes vizsgálatnak vetette alá az egyiptomi portrészobrászat bizonyos korszakait is, a Harpokrates ábrázolások elemzésén keresztül pedig az egyiptomi plasztika központi kérdéseit helyezte új megvilágításba.

Értékes új eredmények fűződnek nevéhez az egyiptomi irodalomtörténet kutatásában. Az ő munkássága nyomán elavultnak tekinthetjük azt az általánosan elterjedt nézetet, mely a sapientia-irodalom alkotásaitól eltekintve általában az egyiptomi irodalom anonimitását vallotta. Több egyiptomi író nevét is sikerült megállapítania (pl. Kagabu, Pthahmuia). Az egyiptomi irodalom legszebb alkotásai közül sokat először ő tolmácsolt magyar nyelven. Mint műfordító a szövegek átültetésénél maximális pontosságra törekedett, ami egyáltalán nem csökkentette a szövegek érthetőségét, élvezhetőségét. Különös tehetséggel tudta érzékelteni a különböző korszakok irodalmának stílusi sajátosságait, az egyes alkotások jellegzetes egyéni zamatát. Ez különösen jól látszik „A paraszt panasza” c. fordításgyűjteményében. Ennek a kötetnek az utószava tömör és újszerű összefoglalást nyújt az egyiptomi irodalom fejlődéséről, a prózai műfajok kialakulásáról.

Az egyiptomi vallásos irodalom és a „tanítások” körében folytatott vizsgálódásai arra a felismerésre vezettek, hogy a mitológiai kontös sok esetben elvont filozófiai mondanivalót takar. s az egyiptomi filozófiai eszmék számos eleme átkerült a görögökhöz és a korai kereszténységbe is. Sajnos ezek a rendkívül fontos új eredményeket mutató és további felismeréseket ígérő vizsgálatai torzóban maradtak, csupán előadásaiiban, és néhány kisebb tanulmányában fejthette ki nézeteinek egy részét. A félbenmaradt életmű különösen fájdalmas egy olyan ötletgazdag és egyéni utakon járó tudós esetében, mint Dobrovits professzor. Egyiptológiai tudományos munkássága elismerésül a prágai Károly Egyetem Egyiptológiai Intézete 1965-ben tiszteletbeli tagjává választotta.

1956-os egyiptomi utazása során a törökök által a XVI. sz. első felében Nubiába hurcolt magyarok leszármazottainak a „magaraboknak” a helyzetével is foglalkozott.

A felszabadulás óta eltelt negyed század során új egyiptológus nemzedéket nevelt fel. Szuggesztív egyénisége, színes, közvetlen előadásmódja elsősorban a kis létszámú speciálkollégiumokon érvényesült, olyan hallgatóság előtt, akiket komoly tudományos érdeklődés vonzott az egyiptológia és általában az ókori Kelet tanulmányozása felé. Mester volt a szó legnemesebb értelmében aki át tudta ültetni hallgatóiba azt a tudomány és művészet iránt érzett lelkesedést, mely benne lobogott.

Dobrovits professzor örökre eltávozott, de tanításai, művei, továbbra is hatni fognak a magyar egyiptológiára, arra a tudományra, melynek fejlődésében életműve döntő szerepet játszott.

Kákósy László

BÓNA ISTVÁNNÉ VÁGÓ ESZTER

1928–1970

Sorsunk döbbenetes paradoxona, hogy az emberi élet igazán csak akkor nevezhető teljesnek, ha a munka, a kötelességteljesítés közben találkozunk a Mors Imperatorral. Ez a kivételes sors adatott osztályrészül Vágó Eszternek, akit 1970. június 18-án Dunaújváros mellett ásatás vezetése közben ért utol fiatalon a halál.

Vágó Eszter 1928. február 28-án született Debrecenben. Különös, nagyraihivatott örökséget hordozott magában. Édesanyja Áchim L. Ilona, Áchim András leánya volt. Áchim András hatalmas alakjának fénye, de egyúttal tragikus sorsa, árnya mind ott lebegett a család fölött. Édesapja, Vágó Gyula mérnök Vágó Pál festőművész fia. Áchim András megakarta a magyar történelmet formálni, a nép jobb jövőjét megteremteni, Vágó Pál a régmúlt magyar történelmet örököltette meg széles pártosszal. Vágó Eszter anyai öröksége volt az emberek iránti szerető gondoskodás igénye, a közösségért való társadalmi aktivitás, az erő a nehéz helyzetekben való helytállásra — atyai vonásként élt benne a múlt megbecsülése, a művészetek iránti finom érzékenység.

Vágó Eszter középiskolai tanulmányait Debrecenben a Svetits Mátyás Leánygimnáziumban végezte. Érettségi után a debreceni tudományegyetem bölcsészeti karára iratkozott be 1947-ben. Tanári diplomát nem akart szerezni, hanem tudományos képzésre vágyott, így válogatta össze a tantárgyait. Ókori történelmet, vallás- és művészettörténetet, régészeti speciálkollégiumot, latin és olasz nyelvet és irodalmat hallgatott. Már a tantárgyak kiválogatása is elárulja, hogy Vágó Eszter széles körű, komoly szakképzést igényelt. Tanárai — köztük e sorok írója — meggyőződhetek komoly érdeklődéséről, szorgalmáról.

Először 1948 nyarán nyílt alkalom arra, hogy Vágó Eszter bepillantson a régészet „műhelytitkai”-ba. Járdányi-Paulovics István, aki akkor a debreceni egyetem tanára volt, Vasváron ásatást indított. Az ásatás módszertanilag legnehezebb és legérdekesebb része a Szent Mihály-dombon levő elpusztult románkori templom alapjainak feltárása volt: a templom alaprajzát úgysszólván az elpusztult kövek „lenyomatából” kellett rekonstruálni. Kitérő alkalom volt ez a fiatal tudósjelölt számára, hogy megismerje a régészeti munka, a feltárás bonyolult problémáit.

Az 1949-ben bekövetkezett oktatási reform következtében a debreceni egyetemen a régészeti, művészettörténeti tárgyak tanítása háttérbe szorult, az olasz oktatás megszűnt, s ezért Vágó Eszter elhagyta szülővárosát és a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, mint régész-jelölt.

A régész-szakon ismerkedett meg Bóna Istvánnal, akivel — tanulmányainak befejezése után — házasságot kötött.

Vágó Eszter a Magyar Történeti Múzeum régészeti osztályán végzett egyéves gyakorlat után, 1952-ben férjével együtt a dunaújvárosi múzeumba kapott kinevezést. 1955-ben, midőn Bóna István aspiráns lett Budapesten, őt nevezték ki a múzeum vezetőjévé, majd midőn a vezetéstől — részben egészségi okok miatt — felmentették, ő lett az ásatási csoport vezetője.

Kutatásainak fő érdeklődése eleinte a római kerámia volt. Szakdolgozatát is a pannóniai lelőhelyű Pó vidéki terra-sigillata anyagból készítette. Könyvismertéseket is írt a legújabb külföldi római tárgyú kerámiai szakirodalomról. 1960-ban „Kelten und Eravisker-Gräber von Nagyvenyim und Sárkeszi” c. tanulmányában egy eraviskusz sírból előkerült agyagvázát publikál, amelyen festett fák között futó szarvasra vadászó ragadozó látható, a szarvas mellett napkorong. E nagy jelentőségű lelet — amely szerinte eraviskusz készítmény — páratlanul áll

az európai római kori emléanyagban, Pannóniában hasonló ábrázolással legfeljebb a sírplasztikában találkozunk.

Vágó Eszter energiáját élete utolsó két évtizedében úgysszólván teljesen lekötik a dunaújvárosi ásatások. Az egyre terjeszkedő új szocialista város területén a római Intercisa maradványai kerülnek felszínre. A több mint fél évszázad kutatásának eredményeit összefoglaló jelentős munka, az Intercisa I. kötete (1954) megjelenése óta előkerült újabb leletek publikálásába már Vágó Eszter is bekapcsolódik az Intercisa II. köt.-ben megjelent két tanulmányával. Az ásatások ütemére és eredményeire jellemző, hogy az említett kötet egyik tanulmányában a korábban közzétett 406 kömléket újabb, közel 40 darab leírásával és meghatározásával gyarapítja.

Ásatásai közt legnagyobb jelentőségű a mintegy tíz évvel ezelőtt feltárt szír bazilika, amely nemcsak építészettörténeti szempontból fontos, de a már korábban ismert intercisai szír kolónia problematikájához is új adatokat nyújt. 1962–1970 között Vágó Eszter több mint 1520 római sírt tárt fel, továbbá egy jelentősebb avar temetőt, egy egyedülálló avar települést, amely mellett hasonló jellegű középkori házak állottak. Az utolsó években a feltárás a canabae területére is kiterjedt, ahol számos római házat ásott ki különböző leletekkel.

Az évenként 100–150 napot kitevő ásatás kevés időt hagyott a feldolgozásra. Ennek ellenére, jóllehet egészsége már az utóbbi években megromlott (súlyos cardiovascularis zavarokkal küzdött), héroikus szorgalommal készült a teljes feltárt anyag közzétételére: 500 sír felvételét nagyjából el is készítette, sőt „Intercisa ékszerai” címmel doktori értekezés készítését is elkezdte. Közben újjárendezte a múzeumát, arra törekedett, hogy a szocialista város múzeuma szakembernek és a múlt értékei iránti érdeklődőnek egyaránt élményt nyújt-hasson.

Rendkívüli kitartás, szorgalom, a nehéz helyzetekben való bátor helytállás, mély emberi együttérzés s magas etikai tisztaság jellemezte egyéniségét. Emléke akkor is él szívünkben, ha — mint a nagy debreceni költő Tóth Árpád mondja — „fényed... alásüllyed, mint távol az éghatár mélyén letűnő drága csillag...”

Kádár Zoltán

1905–1970

Édesapja neves moszkvai építész volt és sokáig úgy látszott, hogy ő maga is inkább valamelyik műszaki pályán fog érvényesülni. A Nagy Októberi Forradalom után Moszkvában az Elektrotechnikai Intézetbe nyert felvételt. 1923 nyara hozta meg életében a döntő változást: egy Urálba induló geodéziai expedícióhoz csatlakozott rádiótechnikusként. Két évet töltött így a Lozva folyó mentén, ez alatt megtanulta az őslakosságot, a manysik nyelvét. Az expedíció vezetője élénk figyelemmel kísérte és nagyra értékelte a fiatal Csernyecov érdeklődését a vidék őslakóinak sorsa iránt. Visszatérve Moszkvába bemutatta az éppen ott tartózkodó Bogoraz-Tan etnológusnak, aki azt javasolta neki, hogy menjen Leningrádba továbbtanulni. Ajánlatára Csernyecov azonnal Leningrádba utazott, ahol a Leningrádi Egyetem Földrajzi Intézetének (a későbbi Földrajzi Karnak) néprajzi szakára nyert felvételt, amit 1930-ban sikeresen el is végzett, állandó expedíciós tevékenysége mellett. 1925-ben ismét az Északi Urálban jár – még mindig mint technikus – néprajzi gyűjtőúton, 1926-ban az Alsó-Ob mentén tanulmányozza a manysik életét. 1927-ben pedig a leningrádi Embertani és Néprajzi Múzeum kiküldetésében az Alsó-Tagil menti sziklarajzok felkutatásán fáradozik. 1928–29-ben az addig mind régészeti, mind néprajzi szempontból teljesen ismeretlen Jamal-félszigeten végzett gyűjtőmunkát. Eredményeit 1935-ben tette közzé. Az általa feltárt új ismeretanyagot nagy érdeklődéssel fogadta a tudományos világ, dolgozatát svéd nyelvre is lefordították. Eredményeiről Bogoraz-Tan már 1929-ben beszámolt Amerikában is, így neve hamarosan ismertté vált az egész világ északi népekkel foglalkozó kutatói körében.

Az egyetem elvégzése után a leningrádi Hercen Pedagógiai Főiskolán tanított néprajzot és manysi nyelvet, 1934-ben már mint docens. A Tankönyvkiadónál is dolgozott, a manysi nyelvű elemi iskolai tankönyvek egész sorát írta és szerkesztette. 1935-ben kiadta nagy sikerű gyűjtését „Vogul mesék” címmel.

Expedíciós útjai a 30-as években elsősorban a Szoszva, a Nagy Ob és a Lozva mellékére vezettek, ahol elsősorban a manysik életmódját, szokásait tanulmányozta. 1937–38-ban az Embertani és Néprajzi Múzeum (1936-tól ez az új munkahelye is) a Középső-Obhoz, az Alsó-Tagil és a Lozva mentére küldi ki sziklarajzok tanulmányozására. 1940-ben Moszkvába költözött át, ahol az Anyagi Kultúra Intézetéhez került. egyelőre még mint etnográfus. 1942-ben védte meg régészeti témájú kandidátusi disszertációját: „Az Ob-mellék történetének alapvető korszakai a legősibb időkől az i. u. X. századig” címmel. Első régészeti munkája 1935-ben jelent meg nyomtatásban, majd 1947-től kezdve rendszeresen publikált. A Nagy Ob, a Szoszva és a Lozva mellékén igen sok leletanyagot gyűjtött, különösen jelentősek az újkőkori települések felkutatásában elért eredményei, melyek óriási fehér foltokat számoltak fel ezeken a nagyon nehezen megközelíthető vidékeken. Nemcsak nyarakat, hanem teleket is ott töltött az obi-ugorok között, feljegyezte az utolsó medveünnepnek eseményeit. A velük kapcsolatos szertartások legősibb rétegéről alkotott elképzeléseiről 1965-ben Helsinkiben számolt be a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson.

1927-től kezdve az uráli sziklarajzok egyre jobban

foglalkoztatták. A Tagil mentén hosszasan vándorolt egvedül, másolva a titokzatos értelmű, elfeledett ábrázolásokat. Hosszabb szünet után 1938-ban folytatta a sziklarajzok gyűjtését, majd 1957–60 között fejezte azt be. A róluk írott nagy jelentőségű munkájának első kötete 1964-ben jelent meg, a következő 1971-ben lát majd napvilágot. Erről írta doktori értekezését is.

A szorgos néprajzi munka és a sziklarajzok gyűjtése közben régészeti tevékenysége sem lankad. A 40-es évek elején az Irtis mentén végez ásásokat, majd 1948-ban féléves régészeti expedíciót vezet az Ob mentére, tovább folytatva ott a manysik körében néprajzi megfigyeléseit is. A látottakról keskenyfilmet készít. Ez volt utolsó néprajzi gyűjtőútja. Az 50-es éveket teljes egészében régészeti munkálatokkal tölti Tobolszk, az Andrejev-tó és Tümeny mellett. Csernyecov megtestesítője volt a fáradhatatlan expedíciós kutatóknak. 1959-ben Sz. V. Kiszljov, az ös-kori régészeti osztály vezetője már úgy jellemezte őt, mint az urálintúli régészet és néprajz egyetlen vezető szakemberét a Szovjetunióban. 1961-ben a Helsinki Finnugor Társaság is tagjai közé választotta.

A magyar etnográfusok és régészek személyesen is jól ismerték és nagyra becsülték őt. Először 1958-ban járt kiküldetésben Magyarországon. Egyik alapvető néprajzi tanulmánya magyarul is megjelent. (Adalékok az obi-ugorok nemzetiségi szervezetének történetéhez. Bp. 1949.) Másodszor és utoljára 1960-ban, a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson láttuk őt Budapesten, ahol a finnugorság eredetéről tartott élénk vitát kiváltó, nagy sikerű előadást. A 60-as években, a sziklarajzok kutatása mellett, az Urálintúl és Nyugat-Szibéria kórkora foglalkoztatta leginkább, a finnugorság etnogenezisének legősibb számai ugyanis ide nyúlnak vissza. Elmélete, mely szerint az urálintúli újkőkori szoros kapcsolatban állt az Aral-tó vidékével, egyre inkább beigazolódnak az újabb kutatások fényében. Kutatásainak középpontjában az obi-ugorok etnogenezise állt. Ma már minél inkább világossá válik, hogy eredményei a magyar őstörténet régészeti kutatásának is legbiztosabb pontjai.

Alig néhány éve, hogy a szovjet régészek ereje teljében köszöntötték őt 60. születésnapja alkalmából, nem is sejtve, hogy a halál rövidesen kiüti kezéből a tollat. 1969-ben a Régészeti Intézet módszertani munkaközösségében a neolitikum foga-máról tartott óriási érdeklődéssel kísért előadást, melyben ezt a problémát világ-méretben taglalta. A Ivovi régészeti konferencián, 1970 tavaszán, betegsége miatt személyesen már nem vehetett részt, de az ott felolvasott előadás az obi-ugorok történelmi sorsáról méltóképp tett pontot tudományos munkásságára, bár nyugodtan elmondhatjuk, hogy élete a nagy szintézisek küszöbén törett ketté. Személyében legközelebbi nyelvrokonaink legnagyobb kutatója távozott körünk-ből, aki ritka tehetséggel egyesítette magában az etnológus és a régész, a valódi történész személyét. Mint embert az jellemezte, hogy csupán tudományos ellenfelei voltak, ellensége egy sem. Példamutató élete, népeink közös történetének kiapadhatatlan szeretete, mely 45 esztendő tudományos munkásságát jellemezte, arra kötelez bennünket, hogy az általa taposott új ösvényeken tovább haladva, minden lehető megtegyünk a közös érdekű őstörténeti kutatások művelése terén.

Erdélyi István—Fodor István

SZIMPOZION A KELTA OPPIDUMOK KUTATÁSÁRÓL LIBLICÉN 1970-BEN

A Csehszlovák Akadémia Régészeti Intézete a Prága melletti Liblicén levő kutató házában 1970. szeptember 21. és 26. között szimpoziont rendezett „Die Kelten und keltische Oppida in Mitteleuropa und im Karpaten-

becken” tárgy-körben. A 18 külföldi előadót Európának a valaha keltáktól érintett területeiről hívták meg Britanniától a Szovjetunióig, Lengyelországtól Romániáig. A csehszlovák és külföldi előadók többnyire áttekintő

képet adtak az országaikban folyó késő latène-kori kutatásokról, vagy egy-egy oppidumot mutattak be. J. Filip akadémikus, elnök bevezetője után a csehszlovákiai nagy oppidumok új átsatási eredményeit hallottuk. I. Jansová és P. Drda a závisti, J. Břen a tífsovi, J. Meduna a morvaországi (főleg Staré Hradisko) B. Benadik, J. Paulík és K. Pieta a szlovákiai késő latène telepekről számoltak be. W. Dehn és O. Buchenschutz a galliai oppidumok kutatásáról és feltérképezéséről, W. Krämer a legújabb manchingi eredményekről és F. Fischer a dél-Németországi oppidum-kutatás történeti problémáiról tartott előadást. A kelta – germán peremterület és Közép-Németország késő latène vasművességéről K. Peschel és R. Spehr nyújtottak áttekintő képet. Ugyancsak a kelta régió pereméről a lengyel kutatásokról kaptunk híradást Z. Woźniak beszámolójában. A belgiumi oppidumokról S. J. De Laet, egy új jütlandi kocsitemetkezésről O. Klindt-Jensen számolt be. Az osztrák terület LT kutatásairól J. Reitingert, a romániai leletekről I. H. Crișan és V. Zirra tájékoztattak. Nagy érdeklődést keltett a jugoszláviai kutatók referátuma, D. Dimitrijević és J. Todorović újabb kutatásai alapján egyre tisztább képet nyerünk a scordiscusok Dráva – Száva-közi megerősített telepeiről. A megjelenésben akadályozott Párducz M. szkíta – kelta kapcsolatokról írott előadását felolvasták s a kérdéshez többen hozzászóltak. Alulírott beszámoló-

ján kívül J. Filip és mások hozzászólásai is foglalkoztak a későbbi Pannónia területére eső késő LT telepekkel, elsősorban a Gellérthegy-tabánival.

A vitavezető J. Filip az előadások közben és zárószavában is hangsúlyozta a LT korszak etnikai összetettségét és felhívta a figyelmet az ezzel kapcsolatos óvatosságra. Sokat vitatott kérdés volt a caesari oppidum fogalmának meghatározása. Különösen W. Dehn mutatott rá, hogy sok esetben a magaslati telepek nem vonhatók be az oppidum fogalmába. E tekintetben végleges vélemény nem alakult ki, a kutatók azonban abban egyetértettek, hogy a fallal megerősített törzsi, kereskedelmi és vallási központ, önálló pénzveréssel vitán felül oppidumnak tekinthető. W. Krämer a túl határozott abszolút kronológiai meghatározások nehézségeit taglalta, a relatív kronológiában a fibulák bizonyultak a legjobb alapnak. Hangsúlyozta, hogy a római foglalás és az első római táborok kiépítésének abszolút időpontjaira lehet majd visszafelé felépíteni a késő LT korszak kronológiáját.

A résztvevőket igen érdeklő előadások között és után a szíves vendéglátók jó szervezéssel biztosították, hogy egyes kérdéseket a kutatók közvetlenül is megtárgyalhassanak. Az előadásokat kirándulás követte. A Zbraslav melletti Závist oppidumának nagyszabású feltárásait J. Filip és L. Jansová mutatták be.

B. Bónis Éva

„A CSEH ÉS MORVA KERÁMIA A XI–XVI. SZÁZADBAN” C. KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN. 1969. OKTÓBER 28–NOVEMBER 23.

Múzeumainkban ritkán kerül sor külföldi régészeti emlékek bemutatására. A prágai Nemzeti Múzeum által a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében rendezett XI–XVI. századi cseh és morva kerámia kiállítást – a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1967 januárjában a prágai Nemzeti Múzeumban megnyílt „Pannónia művészete és kultúrája” c. kiállítás viszonzásáért – tehát önmagában ezért is üdvözlönnünk kell. A 20 tárlóban, 2 dobogón és 7 táblán kiállított mintegy 450 tárgy részletes áttekintést ad a középkori cseh és morva kerámiáról. A kiállítás érdekességét csak fokozza az a körülmény, hogy olyan ország agyarművességét tekinthetjük át, amellyel a középkori Magyarország csaknem állandóan kapcsolatban állt, s a kerámia területén is – elsősorban bizonyos edényfajták behozatala révén – kisebb-nagyobb érintkezés alakult ki.

A kiállításon mindenek előtt a kerámia gazdag változata tűnik szembe. A bemutatott anyag jól érzékelteti a cseréptárgyak sokoldalú felhasználását a középkorban: A háztartások különböző méretű, formájú és rendeltetésű edényeit, konyhaeszközöket, világítási eszközöket, gyermekjátékokat, kis cserépszobrokat, az iparban használt cseréptárgyakat, kályhaszemeket, kályhacsempéket, az épületek falát és padlózatát díszítő csempéket, téglákat és egyéb tárgyakat.

A kiállítás rendezői az anyag csoportosításánál különféle szempontokat vettek figyelembe. Elsőként azt emelhetjük ki, hogy a középkori kerámia fejlődését és időrendjét igyekeztek érzékeltetni s ehhez a pontosan keltezhető tárgyakat, a pénzekkel keltezett kerámiát használták fel. A másik szempont egy-egy terület vagy település egységesnek vehető, jellegzetes kerámiájának bemutatása volt úgy, hogy sajátos ismertetőjegyei (anyag, forma, kidolgozás, égetés, díszítés stb.) domborodjanak ki. Így külön tárlóban állították ki az ostrovi bencés kolostor falicsempéit, padlóteglaíát, az 1420-ban elpusztult louňovicei premonstrei kolostor leleteit, a brnói fazekasság készítményeit, a dél-csehországi kerámiát és a lošticeai poharakat. A harmadik szempont a tárgyaknak rendeltetésük, használatuk szerinti csoportosítása volt, amelyet a padlóteglaíánál és a kályhacsempéknél figyelhettünk meg.

A fenti rövid bevezetés után térjünk át a kiállítás részletesebb elemzésére. Az első két tárlóban X–XII.

századi cserépedényeket állítottak ki. A fazekak és a szűkebb nyakú, palackszerű edények alakja és kidolgozása egyszerű díszítése már változatosabb; egyenes vízszintes vagy hullámvonal, vagy pedig ugyanilyen fésűs bekarolás van rajtuk. Pontosabb korhatározásukat jól segíti, hogy a X. század második felétől kezdve aránylag elég sok pénzzel keltezett cserépedény van. Közülük az első tárlóban kettőt, a másodikban egyet mutattak be.

A Prága melletti ostrovi bencés kolostor XII. századi falicsempéi és padlóteglaí indás, fonatos, levélmintás díszítésekkel a román kori kőfaragványok mintáit példázzák.

A brnói fazekaskészítmények közül kiemelkedik az a kétarcos menyegzői pohár, amelynek egyik oldalát a menyasszony, a másikat viszont a vőlegény arcmása díszíti. A vőlegény szakállas, karakterisztikus arcát külön is ki kell emelnünk.

A XV. századi dél-csehországi kerámiának egészen szembetűnő jellegzetessége, hogy a használati edényeken is sok bepecsételt mintát találunk. Több edényt körbenfutó gótikus betűsorról láttak el. Cserépfedők között van olyan, amelyiknek a peremét várfal pártázat-szerűen alakították ki.

Az egyik tárlóban a morvaországi Lošticeben készített poharak egész sorozatát láttuk. Ezen edények a magyar középkori kerámia kutatás számára is jelentősek, mert a hólyagos felületű kőcseréppé égetett poharak nagyobb mennyiségben kerültek Magyarországra, s nemcsak a királyi, főúri udvarokba, várakba, hanem a városokba, mezővárosokba is eljutottak, szélesebb társadalmi rétegek használták. A nyulánk formájú, egyszerűbb felületen poharaktól a felső részen kissé erősebben kihasasodó testű és a vállán fülkoszorúval díszített több változatát találjuk. (Van olyan is, amelyikre 18 kis fület ragasztottak rá.)

A festéssel díszített középkori edényeket külön tárlóban állították ki. Ezeket általában vörös, vörösesbarna színű vonalas festés díszíti.

A kiállítás mutatósabb, legtöbb figyelmet érdemlő emlékei a kályhacsempék. Ábrázolásai gyakran a középkori élet egy-egy mozzanatát elevenítik meg. Két tárlóban kizárólag kályhacsempét állítottak ki, egy-egy kályhacsempét viszont másik tárlóban kiemelten mutattak be.

Először azt a magyar vonatkozású kályha oromdíszét kell említenünk, amelyen a cseh – magyar címer két oldalán II. Lajos magyar és cseh király (1516 – 1526) és Mária királyné egymással szembenéző arcképe domborodik. Az arc elnagyolt, sematikus mintázását nem a legjobb portrékészítő alkotásának tarthatjuk, szemben az V. Károly német-római császárt (1519 – 1556) ábrázoló kályhacsempével, amelyiken – egyéb ábrázolásokról jól ismert – egyéni vonásokat figyelhetünk meg. Egy csempén a cseh oroszlánt, másikon a morva sást látjuk. A cseh nép forradalmi harcát idézi fel az a két kályhacsempe, amelyek közül az egyik a cseh huszitizmus, vezérét Jan Žižkát (1360 – 1424) katonái kíséretében, a másikon pedig négy huszita harcost látunk. Az egyik kályhacsempén a középkori udvari élet két jellegzetes alakja, a páncélba öltöztött lovag és az udvari bohóc alakja jelenik meg, egy másikon koronás személyt két kísérővel látunk, s az egyik kezében és a hóna alatt tipikus népi hangszert, bőrdudát tart. Két nagyméretű, vakmérnöves sarok kályhacsempén szenteket ábrázoltak; közülük Szent György nagyobb méretű állóalakos ábrázolását említenénk meg. A vakmérnökkel díszítettek mellett dongáshátú, áttört mérnöves kályhacsempéket is bemutattak. A gótikus levél-mintával és bordával keretezett griffes kályhacsempét a magyarországi leletanyagból ismerjük (budai várpalota, Sopron). A másik irányba néző griff arra utal, hogy nem ugyanarról a nyomódueről készült, s csupán azonos és széles területen elterjedt ábrázolásról van szó.

A prágai ásatások újabb leletei külön tárlóba kerültek. Ebből a földalatti vasút építésénél talált kályhacsempét említtem csupán meg, amelyen a csempéanyagban egészen egvedülálló ábrázolás figyelhető meg. A király magánéletének egyik érdekes jelenete, a király fürdése látható.

A kályhacsempe kialakulását és fejlődését bemutató tárlóból két tárgy ragadta meg figyelmünket; a Časlavból származó kályhacsempe a cserépedény készítés egyik legfontosabb jelenetét, az edény korongolását mutatja be. A kályhaszem töredék alján viszont belülről kidomborodó kicsiny, de egészen éles plasztikájú cseh oroszlános címert figyelhetünk meg.

Egy tárlóban technikai kerámia körébe tartozó tárgyakat (öntőtégelyeket, vízvezetékesőveket, méceseket stb.) csoportosítottak, egy másikban a Prága melletti Berounban készült vegyes mázas cserépedények élénk színűkkel hívják fel magukra a figyelmet. Ezek az edények egyben a népi kerámia XVI – XVII. századra visszanyúló eredetét is példázzák.

A kiállítás utolsó tárlójában a magyar anyagból is ismert számocás díszítésű edényeket, ezenkívül világító eszközöket, kedves kis agyagjátékokat, egy-két kicsiny agyagszobrot és mázas konyhaedényeket láttunk.

A falitáblák XVI – XVII. századi, zömében többszínű és zöldmázás kályhacsempéi közül a Krisztus jeruzsálemi bevonulását ábrázoló nagyméretű, vegyesmázás csempét említeném meg, amely sokalakos kompozíciójával a középkori szárnyasoltárok táblaképeire emlékeztet.

A kiállítás megtekintése után megelégedéssel állapíthattuk meg, hogy gazdag és szakszerű válogatás után, a cseh és morva terület legszebb agyagművészeti emlékeit mutatták be. Ez az anyag elsősorban a prágai Nemzeti Múzeumból, a brnói Morva Múzeumból, kiegészítve néhány dél-csehországi múzeum tárgyaival és Dr. Jan Zhánel magángyűjteményéből származott. Megfigyelhetjük, hogy Cseh- és Morvaország néhány településén vagy nagyobb, de elég jól körülhatárolható területén, egészen sajátos és különös ismertetőjegyekkel rendelkező kerámiát készítettek, ami egyúttal az illető terület fejlett agyagművességét is bizonyítja. Ugyanakkor hozzátéhetjük, hogy ezek a települések vagy területek különleges készítményei váltak alkalmassá arra, hogy azokat nagyobb területre, sőt bizonyos esetekben a szomszédos országokba szállíthassák, s ott is kedvelté válhassanak.

A bemutatást elemezve megállapíthatjuk, hogy a kiállítás rendezői jó módszert választottak. A tárlókat nem a fal mellett, hanem a díszterem középső nagy terében helyezték el. A tárlókkal a terem arányosan, de nem zsúfoltan rendezték be, tehát a megtekintés sorrendje áttekinthető maradt. Ezzel az elrendezéssel lényegében az anyag bemutatása hatásosabbá vált. A hosszirányban egymáshoz állított tárlók körüljárhatók, a bemutatott anyagot csaknem mindegyik oldaláról szemlélhette a látogató, a kályhacsempéket pedig hátoldalukkal egymásnak fordítva, a tárló mindkét oldalán állíthatták ki. Az egyik oldalán recézett felületű, homályos üvegpoleok tartására vékony vashuzalból hegesztett pálcák szolgáltak. Ez a bemutatás egyszerű, egyúttal azonban célszerű megoldása volt. Az ötletes és szakszerű rendezésért elsősorban Zoroslava Drobnát, a prágai Nemzeti Múzeum Történeti Régészeti Osztálya vezetőjét és két fiatal technikai munkatársát illeti köszönet.

Úgy véljük, hogy a kiállítást érdekesebbé és változatosabbá tette volna, ha az itt fontos helyet elfoglaló pénzleletes cserépedények egynémelyikénél a bennük eredetileg elrejtett pénzeket és ékszereket is bemutatják.

„A cseh és morva kerámia a XI – XVI. században” e kiállítás nemcsak a magyar középkorral foglalkozó szakemberek számára nyújtott részben új kutatási, összehasonlító anyagot, de minden bizonnyal komolyabb érdeklődést keltett az agyagművészeti emlékeik kedvelő közönség soraiban is.

Parádi Nándor

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXI. kötet. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 426 lap, 87 tábla.

Új köntösben megjelenő, a szokásosnál terjedelmesebb folyóiratunk dolgozatait kor szerinti sorrendben ismertetem.

Gábori Miklósnak két munkája is van a kötetben. Első alkalommal Szobróli későpaleolitikus kagyló-depót közöl; az első magyarországi leletet, amely az őskori ember tudatos ékszergyűjtését igazolja. Másik dolgozatában történelmi problémával foglalkozik: a paleolitikus kultúrák területi elterjedését vizsgálja Magyarországon. Elhatárolód-nak egymástól a Moustieri- és Szeleta-kultúra, valamint az Aurignaci- és Gravette-kultúra lelőhelyei — az utóbbiak esetében a csoportok mozgási irányaira is következtetni tud. Az egykorú régészeti kultúrák elkülönülésének okai közt földrajzi, talaj és klíma lehetőségeken túl speciális vadászjárásokra is gondol.

Makkay János, a Körös-Starčevo kultúra kutatás-történetének és főbb problémáinak szentelt dolgozata nagyobbrészt válasz V. Milojevićnek. Az őskor kutatók előtt általánosan ismert, hogy a korai kutatástól (Banner, Tompa, Kutzián) még egységesnek és egykorúnak tekintett Körös- és Starčevo-csoportokat V. Milojević kevésbé szerencsés elmélete egymás utáni időbe sorolta: a Körös csoportot a Hellas kultúráival egykorú és quasi egyenrangú Starčevo kultúra késői, hanyatló széteső IV. fázisaként értékelte. Követte ebben t. között D. és M. Garašanin is. A magyar kutatás (először Banner, majd részletesen Makkay) nem fogadta el Milojević semmivel alá nem támasztható, művészettörténeti — tipológiai érvelését. Milojević szokatlan módon, postán terjesztett magán röpiratban válaszolt az érvekre, még azt is tagadva, hogy a fenti kronológia tőle származnék. Egész kutatásunk szempontjából helyeselhetjük tehát Makkay nyilvános viszontválaszát, aki nemcsak Milojević egyértelmű táblázatait közli újra, de csokrot köt azokból a véleményekből is, amelyek Milojević eredeti és félreérthetetlen érvelésére hivatkoznak. Makkay válaszában bizonyítja, hogy a Körös-csoport a Starčevo — Körös komplexum egyenrangú része. Külön hangsúlyozza a Körös-csoport rendkívül „ideologizáltságát” (plasztika, ún. oltárok stb.), amely nem marad el Starčevo vagy akár a forrásnak tekintett Hellas mögött. Mivel ezen a fontos ponton nincs eltérés, nyilvánvalónak gondolja, hogy Starčevo és Körös között nincs különbség. Az egész Dél-Alföldön elterjedt egységes kultúrának tekinti a két csoportot, a mai határt korántsem lehet neolitikus kulturális határnak tekinteni. Mindkettő az első s legkorábbi neolitikus kultúra az Észak-Balkánon és a Dél-Alföldön. Úgy gondolja, hogy a kellő stratigráfiai adatokat nélkülöző komplexum belső felosztására egyelőre csak a befejező fázis (ún. Proto-Vinča formák) és a vonaldíszes edényes csoportokkal érintkező szakaszok utalnak — véleménye e ponton túlhaladott, hiszen Trogmayer Ottó kutatásai időközben kidolgozták a Körös-csoport belső periodizációjának alapvonalait. A rétegtanilag is elhatárolható Starčevo III. — spirális festésű keramikát, Vinča B. I. korú más kultú-

rának gondolja, kérdés, hogy a legújabb jugoszláviai kutatások nyomán is fenntartja-e ezt a véleményét?

Patay Pál a mezőkövesdi bronzleletet dolgozta fel. A 100 éve méltán híres hajdúböszörményi kincs mezőkövesdi párhuzama nagyméretű Gáva-típusú edényből került elő, sajnos meglehetősen rossz állapotban. Egy pompás bronz sisakon és bronz kartekecspáron kívül szétmállott bronz szitula, díszített és díszítetlen bronz üst volt a leletben. A szerző a töredékekből mintaszerűen állítja helyre az edények formáját és díszítését. Az új, gazdag leletegyüttes természetes alapot nyújtott a benne előforduló tárgyak típusainak és elterjedésének újraértékelésére — Patay Pál alaposan kihasználta ezt a lehetőséget; így vált munkája a kincsben előforduló bronztárgyak új, európai szintézisévé. A szerző szerint a kincs kiemelkedő személy hatalmi szimbóluma volt, illetve a kultikus szertartásoknál használt tárgyakból áll. A Ha'llstatt B/1 periódus idejére keltezett elrejtését vallási okokkal magyarázza (áldozat). Úgy gondolja, nem lehet arról szó, hogy a kincset ellenséges nép betörésekor rejtették volna el, avagy kereskedő elásott készlete lenne.

Lacusz Géza és Párducz Mihály a vámosmikolai István-majorból szkíta kori temetőt közölnek. A 63 síros, nagyobbrészt kőpakolású, csontváz és hamvasztásos sírokból álló temető kevésbé válik ki keleti Ha'llstatt-kori anyagunkból, legfeljebb a szabadkézzel készült edények nagy száma szokatlan Észak-Magyarországon.

A temető időrendi és kulturális helyzetét külön dolgozatban *Párducz Mihály* értékeli. Munkája a hagyományos „szkíta” kori felfogást követi, ez alkalommal külön jelentőséget tulajdonítva a rokon temetők tájolási problémáinak. A temetőt az i. e. 5. századra keltezi. Noha vitatja a romániai Ferigile Ha'llstatt D. kori temetőjének, valamint a szlovákiai hetényi (Chotin) temető autochton vagy éppen „thraco-agathyr” etnikai meghatározását, végső soron az istvánmajori temető sajátos rítusa alapján maga is arra gondol, hogy Vámosmikola a szkíta kori autochton bennszülött lakossággal hozható kapcsolatba. Nyitva hagyja a kérdést, milyen népet ért helyi lakosságon.

A pannóniai tárgyú dolgozatok sorát *Wellner István* munkája nyitja meg, aki az 1958-ban feltárt, azóta méltán híressé vált aquincumi Hercules-villát publikálja. A villa urbana négy periódusban épült, utolsó, pusztulási periódusát a közvetlen közelében talált későrómai sírok jelzik. A legkorábbi, még a villa építését megelőző korszakból úgyszólván alig maradt némi falcsont. A villa első építési korszakában téglalap alakú épület volt, egyes helyiségeit már akkor mozaikpadlóval látták el. Fénykora a következő periódus, ebbe tartoznak a ránc maradt alakos és geometrikus mozaikok, ekkor látták el az épületet hypocaustum rendszerrel.

A közlemény súlypontja — érthetően — a mozaikokra esik. Wellner nemcsak meggyőzően rekonstruálja a mozaik töredékeket, de eredetüket — kapcsolataikat is alaposan igyekszik kinyomozni. A 12. helyiség — névadó — Hercules — Deianeira — Nessus jelenetéhez meglepően jó párhuzamot talált a pompeji Casa del Menandro egyik freskójában. Nem kevésbé meggyőző a 7. terem mozaik töredékének rekonstrukciója a thiasos jelenet,

részenen tántorgó Hercules vagy Bacchus ábrázolása. A geometrikus minták párhuzamai gyakorlatilag a végelenségig követhetők, ezért az eredményeket ez esetben csupán iránymutatónak lehet tekinteni. A szerző a Hercules-villát Aquincum legszebben díszített épületei közé számítja (freskó, stukkók, mozaikok) s a helytartói palotára is hivatkozva, mintegy védelmébe veszi az eddig eldugott határmenti garnizonnak tekintett Aquincum művészetét. Úgymond: a Hercules-villa egyenlő rangú az egykorú császári Itália művészetével. A fogalmazás mindkét esetben erős. Alig hihető, hogy a helytartók székhelyén ne várhatnók még pompásabb épületeket, a „garnizon” elméletre ilyen értelemben kár a szót vesztegetni. Túlzás s mindenkor az marad Aquincum és Pannónia építészeti emlékeit és belső építészetét Itáliával összehasonlítani.

Wellner a III. század elejére keltezi a villa díszterméinek keletkezését, a mozaikok jeleneteinek kiválasztását meggyőzően magyarázza Septimius Severus és Caracalla Hercules és Bacchus tiszteletével. Aligha fogadható azonban el, hogy az épület a 270. évi „vandál invázió” idején pusztult volna el. Az őrült, menekülő vandál kivándorlóknak a római civilizációval való első ismerkedésükkor ugyanis nem volt szerencsésük; betörésük után röviddel a restitutor orbis-ba, Aurelianusba ütköztek, aki asszonyaikat, gyermekeiket rövid úton hazazavarta, fegyvereseiket pedig magával vitte Keletre. Az épület elhagyását és pusztulását — ha ez egyáltalán szükséges — alkalmasabb lenne más eseménnyel kötni. Öröndöztető, hogy a dolgozatban beígért védő épületek évekkel a publikáció megjelenése előtt elkészültek. A színes táblák mozaikok, freskók közlésénél feltétlenül hasznosak, feltéve, ha valóban színesek. Erről azonban aligha a szerző tehet.

Mind módszerét mind eredményeit tekintve nagy figyelmet érdemel Lányi Veronika dolgozata I. Valentinianus sisciai érmeléséről. Munkájának alapja Sonnewend kronológiai sora, amely az officina jelzések változására épül. Lányi új nagy anyaggal finomítja a felosztást. Módszere: a 364–375 közt vert pénzek forgalmát mind a leletegyüttesekben (pénzkincsek) mind a szórva-nyos leletekben évek szerint különíti el. Az így nyert adatokat összesítve újszerű képet nyújt a szóban forgó 11 év általános pannóniai pénzforgalmáról. A pénzforgalom 367-ben ugrásszerűen megnő és magas szinten marad 370-ig. 370 után ismét a szokásos vagy a szokásosnál is alacsonyabb szintre süllyed. Valentinianus pannóniai erődítési munkáit a kutatás eddig 370–372 közé keltezte, bár legutóbb Mócsy András már utalt korábbi, 364–368 közötti lehetőségére. Lányi vizsgálatai lényegében beigazolták ezt a korábbi dátumot, a pénzforgalom nagyarányú fellendülése csak a nagy, birodalmi szintű, építkezésekkel magyarázható. A sisciai verdek ezekben az években közvetlenül a pannóniai és valeriai limesre küldték a pénzt.

Nem egészen méltó helyen, a krónika rovatban kapott helyet a kötet legnagyobb római tárgyú munkája, Mócsy András, Pannónia kutatás (1964–1968) című összefoglalása. A 35 lapos, apró betűs, 387 jegyzettel ellátott dolgozat jóval több mint 5 esztendő pannóniai irodalmának értékelt bibliográfiája. Mócsy tematikailag rendezi a kutatás eredményeit: összefoglalások, földrajzi alap, történet, közigazgatás, a hadsereg, utak, gazdasági élet, lakás és település, társadalom, temetkezés, vallás, művészet és kultúra, végül a római élet és kultúra továbbélésének problémái. A Pannóniára vonatkozó irodalmat, a kutatási eredményeket nemcsak alkotóan, de sokszor erős kritikával építi be a saját maga megszabta keretekbe; sokkal inkább, „értékel” tehát, mint sok más tanulmány. A kutatási összefoglalók ezért a korszak kutatásának valóban nélkülözhetetlen segédeszközei, mintegy folytatásos kézikönyvei.

Rátérve a népvándorlás korra és középkorra. *Andreas Lippert* új, bécsi avar sírleletet ismert. A Wien XII. kerület modern temetőjében sírásás közben előkerült avar sírban (kérdés: valóban egy sír volt-e?) ÉNy–DK-i tájolású mongoloid férfi mellett szemes pasztagyöngy, edény, préselt övdísz és vasak kerültek elő. A szóban a lelet

„bizánci” stílusú préselt veretét helyesen a kunszentmártoni és akaláni leletekkel datálja, a VII. század első felére. A szemes pasztagyöngy kormeghatározásához J. Werner munkáját idézi, a valóságban itt évtizedek óta tisztázott tényről van szó. Lippert helyesen állapítja meg, hogy a korai avar előretörést a Bécsi Erdőtől keletre csak néhány, többnyire magányos, sír jelzi (Rust, Leobersdorf). Az avar-ság legnyugatibb képviselője a Linz–Zizlaui 74. sír halottja, akit Lippert az avar birodalomból politikai okok miatt elmenekült „pannóniai tisztviselőnek” tart. A Bécsi Medence igazi avar megszállására 680 után kerül sor, először a lemezes, majd az öntött öves csoport megjelenésével.

Salamon Ágnes a környei „VI. századi” temető etnikai és történeti kapcsolatairól ír. Előzetes jelentése mintaszerű, korunk legkényesebb igényeit is kielégítő sír-dokumentációval, leírással, analógiákkal, irodalommal, szép anyagközlő rajzos és fényképes táblákkal — meglepő, sőt meghökkentő kronológiával kísérve. A szerző, a változatos és ritka szép anyag bővületében, nem kevésbé Simonyi Dezső régészeti megfigyeléseire alapozottan elméleteitől vezette, tarka és alig hihető etnikai komplexumot bogoz ki a temetőből. Szerinte a temetőt a VI. század második harmadában nyitják, közvetlenül Nagy Theoderich halála (526) után, különböző etnikumokból összeverődött bizánci szolgálatban álló zsoldosok (bizánci katonák, pannóniai bolgárok, kutrigurok, bolgárok, helyi és nyugati germánok), akik — a szerző szerint — ebben a nemzetközi összetételben csak a valóban nem kevésbé tarka justinianusi hadsereg kötelékében képzelhetők el. E bizánci kézben levő városi településekkel egykorúak lennének a langobardok falusi telepei és a hozzájuk csatlakozó temetők. — A Dunántúl 15 különböző pontján mintegy 300 újonnan feltárt, még közöletlen langobard sír ismeretében kénytelen vagyok az elméletben kételkedni, a feltételezett „környei kultúrának” ugyanis nincs nyoma ezekben a történelmileg és régészetiileg biztosan 526–568 közé keltezhető temetőkben. — Arról, hogy a környei avar temető — Salamon korábbi kitűnő keltezésének megfelelően — VI. század végétől a VII. sz. első feléig volt használatban, v. ö. részletesen: *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 256–257. o. alatt.

Tomka Péter a mongol lovastemetkezésre vonatkozó adatokat ismerteti. Ch. Perlee tanulmányából indul ki, aki a mongol lötemetkezésre vonatkozó XIII–XVII. századi forrásadatokat összegyűjtötte. Tomka e késői adatokat korábbiakkal egészíti ki, mindenekelőtt Plano Carpi és Rubruquis megfigyeléseivel. Majd a mongol szokásos tanulságaival támasztja alá a korai mongol lötemetkezési szokását. Az adatok a teljes lötemetkezésről tanúskodnak, szemben a forrásokban említett részleges lötemetkezéssel.

A kettősség két különböző hagyományra megy vissza: elsősorban török népekre, de iráni és egyéb hatásokkal is számolni kell. A XIII–XVI. században mongol temetkezési sajátosság a külön eltemetett ló és az elhamvasztott lószerszám — külön vagy a temetők közelében. Amilyen helyes az a végső konklúziója, hogy ez a sajátos rítus ősi helyi hagyományokra megy vissza, annyira sajnáljuk, hogy VI–VII. századi régészeti előzményeire csak futólag utalt.

Önálló kismonográfiának is alkalmas volna Cs. Sós Ágnes nagy dolgozata: A Zalavár–Récskút területén 1961–1963-ban végzett ásatások beszámolója. Az ásatás közismert előzménye: 1946–1947-ben Radnóti Aladár köbél épült bazilikát tárt fel a Récskút szigetén, amely csakhamar a történeti forrásokból kiolvadni vélt kombinációk keresztútjába került. Abban szinte valamennyi hozzájáruló megegyezett, hogy a Pribina-korszak fontos építészeti emlékeiről van szó. Az ásatás azonban sem az ásatás eredményeit, sem leleteit nem tette közzé, tehát egyik vélemény sem volt igazolható. Ez a régészeti és történeti bizonytalanság tette szükségessé az új, hitelesítő ásatást. Cs. Sós Ágnes feltárta a kőtemplom belső részének rétegeit valamint a bazilika környékét. Mintaszerű ásatása — amint ez várható volt — több periódust eredményezett. E periódusok sétválását a kőbazilika alatt talált különböző korú cölöppítmények, valamint

az épületek körül létesített szintén különböző korú temetők egymást metsző sírjai és rétegei biztosítják.

Az ásatás legfontosabb eredménye a kőbazilika alatti nagyméretű cölöpvázás templom feltárása. E IX. század közepe utánra, tehát biztosan Pribina korára keltezhető fatemplom alatt még korábbi faépítmények nyomai mutatkoztak. Ezzel az eredményével az ásatás a kőbazilikát a magyar középkor emlékei közé utalta.

A kitűnően dokumentált ásatáshoz Cs. Sós Ágnes izgalmas, de az ásatási dokumentációval nem minden ponton alátámasztható kommentárt fűz. A legkorábbi, — szerinte a IX. század elején, tehát a frank—avar háborúk (796—803) vagy legkésőbb a 827. évi bolgár támadás idején — elpusztult telepet az avar birodalomba már a VIII. század folyamán beszivárgó morvaszlávokkal hozza kapcsolatba, akiknek útvonalát a pókaszeptki és keszthelyi urnasírok jeleznek. A történeti interpretációból is kitűnik, hogy a telep keletkezésében egyharmad évszázadnyi bizonytalanság rejtőzik. Maguk a cserepek inkább IX. századiak.

A lakosság átvészeli a pusztulást, a romok felett fatemplomot, körülötte temetőt létesít. Ez az „első fatemplom” nem bontakozott ki, léte — néhány cölöplyukon kívül — üres foltja körüli temetkezések utalnak. Ugyanazon a helyen létesült a IX. század közepe után a *Conversio*-ból ismert egyik templom. „*Ecclesia lignea*” volt ez, fa és kő konstrukció, a korabeli Európa eddig ismert talán legnagyobb méretű ilyen alkotása. Cs. Sós feltételezi, hogy a Pribina-kori Keresztelő János templommal azonos. A *Conversio*-ban szereplő „*infra civitatem*” helymegjelölését nagyon helyesen a Récéskút szigetre is vonatkoztatja.

A X. században az egykori egyházi épületek profán használatára kerültek elő adatok, s csak a XI. században épülne az 1946—1947-ben feltárt kőbazilika, amelynek késői periódusai a XIV—XV. századig terjednek. — A kőtemplom XI. századi keletkezését nem feltétlenül támasztják alá a bemutatott leletek, zömük inkább XII—XIII. századi. A telep életében a koloni várispánság idején tehát hiátussal vagy gyér lakossággal is számolni lehet.

Nováki Gyula az északkelet-magyarországi X—XIII. századi vaskohászat régészeti emlékeit mutatja be és értékeli; valójában sokkal többről ír: Árpád-kori vasfeldolgozásunk áttekintését kapjuk a dolgozatból. Mivel az alapvető fontosságú munka külön könyvben magyar nyelven is megjelent (Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay, a magyarországi vaskohászat története a korai középkorban, Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 13—76. lap) — részletes ismertetésétől eltekintünk.

Gedai István a Kárpát-medence XI—XIII. századi külföldi pénzeit foglalja össze, vagyis a szomszédos országokkal folytatott kereskedelem és kapcsolatok fontos dokumentumait. Munkája ezért forrásértékű.

A bizánci pénzekkel kezdi, visszapillantva a népvándorlás kor, a IX. század és a honfoglalás korának bizánci pénzforgalmára. A IX. századnak meghatározottak közül néhány késői érem pl. a bodrogszerdahelyi már a honfoglalókkal függhet össze. A bizánci pénzforgalom súlypontja a XI—XII. századra esik. — Megjegyzem Dunaútvárosban nemcsak a fontos késői Laskaris pénz került elő, hanem Pentele monostora bizánci kapcsolataira utal III. Nikephoros Botaneiates (1078—1081) a gyűjteményből kimaradt érme is.

A következőkben a közkeletűségnek örvendő friesachi denárok összeállításán és elterjedésén keresztül illusztrálja korai nyugati kapcsolatainkat. A meglepően nagyszámú (28,25%) és elterjedt (49 lelőhely) éremanyag 67,3%-a igazi friesachi, 19,8%-a st. veit-i veret, a többiek egyéb Alpok vidéki verdék készítményei.

A XIII. században új politikai és gazdasági szint jelentenek a bécsi denárok, elsősorban az akkori Nyugat-Magyarországon. A továbbiakban a nyugat-európai (Német-Római Birodalom — különösen a kölni pénzek gyakoriak nálunk —, Anglia, Franciaország, Velence) és kelet-európai (?) (Csehország, Szerbia) pénzeinek elterjedését tárgyalja. A lelőhelyeket 5 elterjedési térképen

szemlélteti (bizánci, friesachi, bécsi, nyugat-európai, cseh és szerb)

A krónika rovat Vértés László, Gazdapusztai Gyula és Malán Mihály méltatásával kezdődik. Itt kapott helyet, mint arra fentebb utaltunk, Mócsy András Pannóniáról szóló beszámolója is.

A kötetet — első ízben — bőséges recenziós anyag zárja; az elmúlt évek kilenc jelentős magyar monográfiáját ismertetik, mintegy sorozatban, hazai szerzők. Van közöttük olyan is, amely túlhaladja a műfaj kereteit, önálló dolgozat.

Bóna István

Folia Archaeologica XIX. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Budapest 1968. Népművelési Propaganda Iroda. 222 lap, 132 ábra.

A kötet régészeti cikkeinek sorát *Patay Pál* tanulmánya nyitja meg. „A tiszavalki rézfokos” címen, egy újabban kiásott sírlelet kapcsán a bodrogkeresztúri kultúrához tartozó fokosok fejlődését követi nyomon. Megállapítja, hogy a tiszavalki példány sajátos formája ellenére beleillik a tipológiába, s annak legfejlettebb tagját alkotja. Hangsúlyozza azonban, hogy ez nem jelent időrendi sorrendet, mert a differenciáltabb és a fejletlenebb példányok egyaránt a javarészből származnak. Világosan megfogalmazott tételének alátámasztására a bodrogkeresztúri kultúra lelőhelyes darabjainak típus-táblázatát is mellékeli. Az ásató megfigyelte, hogy a tiszavalki rézfokost a sírban fekvő halott jobb kezébe helyezték; szerző szerint a szép formájú eszköz hatalmi jelvény szerepe miatt került a sírba. Ehhez a kultúra köréhez tartozó kő és réz buzogányok és fokosok köréből számos példát idéz.

B. Bónis Éva, „Email-berakásos palaestra eszközelet Brigetioból” címen olyan leletegyüttest vett revízió alá, amely a Magyar Nemzeti Múzeumban „orvos sírja”-ként szerepelt a nyilvántartásban. Bronz kancsók, bronz téglák, orvosi műszerek, strigilisek és még számos ismeretlen rendeltetésű bronz alkatrész (lapok, fogantyúk, pántok, rögzítők stb.) tartoztak a leletek közé. Az ép és töredékes darabokból a szerző szellemes kombinációval egy palaestra-készletet állított össze. Terjedelmes irodalmi anyaggal bizonyítja, hogy a sírba helyezett tárgyak atléta felszerelését képezték. Szerző arra gondol, hogy a művészi módon kidolgozott és drága anyagokból előállított készlet verseny-díj lehetett. Tulajdonosa valamely neves atléta volt, akit versenyek rendezésével bíztak meg. Erre a feltevésre utalnak ugyan is a sír többi mellékletei: a bronz kancsó, amire a verseny előtt a kötelező áldozat bemutatásánál volt szükség, s az írókészlet, amit szintén a rendező listavezető használt, miközben a versenyzők teljesítményét jegyezte fel. Pannóniában éppen a Severus-korban, tehát a készlet készítésének idején voltak a leginkább divatosak a sportversenyek. Szerző valószínűnek tartja, hogy a brigetioi katonaváros temetőjében a provincia egyik közkeletű atlétáját temették el. Értékes díjait, közéleti szereplésének emlékeit sírjába is mellé helyezték. (A tanulmány bizonyító anyagában a pannóniai strigilisek corpusát is megtaláljuk. Szerző a ritkábban használatos eszközfajta többféle típusát választja szét. A díszítő-motívumok elemzése segítségével és néhány névbélyeges példány révén mestereket és műhelyeket ismert fel.)

Barkóczi László, „Datált üvegleletek Brigetioból a 3—4. századból” című tanulmánya a *Folia Archaeologica* előző kötetiben megkezdett sorozatát folytatja. Továbbra is csak jól datált síregyüttesek anyagát használja fel s ezáltal mindennél használhatóbb korhatározó eszközt alakít ki a pannóniai kutatás számára. Abból indul ki, hogy a markomann háborúk és a 260. évi germán betörés után alapvetően megváltoztak a gazdasági viszonyok Pannónia településein. A brigetioi feltárások jó bizonyító anyagot szolgáltatnak ahhoz, hogy milyen mértékű ez az átalakulás; a lakosság pl. mindkét említett időpont után új helyen kezdett temetkezni. A sírok mellékletei is arról vallanak, hogy a különböző

időpontokban más és más fajta üvegeket használtak. Szerző a 3–4. századi brigetioi anyagból összesen 48 edénytípust válogatott ki, illetve állít kronológiai sorrendbe. Utal arra, hogy az egyes korszakokban honnan, milyen manufaktúrákból érkezett import üvegáru Pannóniába. Különösen érdekes az az új megfigyelése, miszerint a III. század első harmadában valahol a dunai limes-út mentén, olyan üvegyár működött, amely a híres rajnai, — kiváltképpen kölni — árukat másolta. (Szerző a gyárat Carnuntumban képzelte el a korábbi irodalmi utalások miatt.)

Szerző másik fontos eredménye, hogy a későcsászárok-kori mohazöld színű üvegek közül több csoportot választott szét. Ennek következtében felveti a helyi üvegyártás lehetőségét a IV. század több településén.

Sz. Burger Alice „Későrómai sírok Halimbán” címen olyan temetőrészt ismertett, amelybe a IV. század elején ugyanannak a népességnek egyik csoportja temetkezett, amelyről a legutolsó évek publikációi már több ízben hírt adtak Pécs környéki településekről. A Mecsek környékén szétszórta élő, de egységes népességhez tartozó lakosságot éppen sajátos temetkezési sűrűsége révén ismerték fel. Megállapították, hogy a Rajna vidékéről származhattak, s egységes telepítési terv következtében érkeztek új lakhelyükre. A kutatóknak ez ideig az volt a véleményük, hogy a betelepítésre 340 után került sor. Szerző jelen publikációjában a halimbai anyag roppant aprólékos és körültekintő megfigyelései segítségével azt bizonyítja, hogy a Rajna-menti lakosság pannóniai beköltözködése ennél az időpontnál már kb. két évtizeddel korábban le is bonyolódott a Dunántúlon. Halimba térsége a koracsászárkorban is lakott volt. A markomann háborúk után azonban a római település elnéptelenedett s csupán a constantinusi dinasztia idején népesült be új lakossággal.

Biróné Sey Katalin, „II. Theodosius solidusának egykori hamisítvány” című dolgozatában egy 430 után vert aranypénzzel foglalkozik. Megállapítja, hogy az érem verőtövének készítésekor hibásan másolták II. Theodosius egyik solidusát; a nemesfém súlyazonossága és az éremkép szolgai, bár értelmetlen másolása bizonyítja, hogy a hamisítványt forgalmi pénznek szánták. A darab a „barbaricum”-ban került elő s szerző emlékeztet arra, hogy a római érintkezés közel évezredes időszakában a birodalom határain kívül újra és újra megkísérelték a szörványosn beáramló római aranyak pótlását másolatokkal. Az Alföld írástudatlan lakossága számára e hamisítványok becsesek voltak, ha az érmek megfelelő súllyal rendelkeztek, s nem vették figyelembe, hogy az éremképek csak megközelítően hasonlítottak az eredetihez.

Kádár Zoltán „Ikongráfiái és vallástörténeti megjegyzések a rakamazi díszítő-korongokhoz” című tanulmányához két újonnan előkerült X. századi sírmelléklet szolgáltatta az alapot. Szerző megállapítja, hogy a korongok díszítőmotívumai a messi múltban gyökereznek, és mitikus elképzeléseket tartalmaznak. A korongokon ábrázolt sólyom pl. az ég szimbóluma, a madár csőrében látható ág az ősvetélést jelképezi, a vízmadaraknak a túlvilági szimbólumok között a helye. A nagyszentmiklósi kincs egyik edényén hasonló összetételben szerepelnek ugyanezek a motívumok. A szimbólum-kör fejtegetése kapcsán szerző felveti a kérdést, vajon a korongokat csak azért fonták-e hajba, hogy az ábrázolások távol tartsák a veszélyeket az ékszer tulajdonosától? Elképzelhető az is, hogy az állatábrázolásoknak az apotropaikus jelentésén túlmenően törzsi-totemizmus tartalma volt. Ebben az esetben a korongot viselő fiatal nő a honfoglalókkal érkező családok egyikének lehetett tagja.

Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum közép- és újkori osztályai, valamint az éremtár és kötetben is figyelemre méltó tanulmányokat tesz közzé, amelyek a magyar múlt egyes, eddig kevésbé ismert részleteibe engednek hiteles bepillantást s nemegyszer hézagpótló megállapításokra

vezetnek. E szempontból főként V. Ember Máriának a sárospataki római katolikus templom kriptáiban talált XVI–XVII. századi ruhákról írt tanulmányát kell kiemelnünk, amely e nagy jelentőségű leletet dolgozza fel. Nem kevésbé érdekes eredményre vezetett Horváth Béla vállalkozása, amidőn egy 1934-ben Fonyód-Bélatelepen végzett, kora-középkori települést feltáró ásatásról készített utólagos összefoglalást és értékelést. A tárgyfeldolgozások közül kiemelkedik Gábr György dolgozata Mozart úti clavichordjáról, amely oly szerencsésen jutott nemrég a Múzeum birtokába. E kötet szóban forgó tanulmányai tehát részben ásatási kutatások feldolgozásai, részben egyes tárgyak bemutatását célozzák. A két csoport egyben időbeli sorrendiséget is érzékeltet.

Mint ahogy 1964-ben a Múzeum a Mezőgazdasági Múzeummal együtt tervbe vette a Fonyód-Bélatelepen 1934-ben elkezdett ásatás folytatását, szükségessé vált ez utóbbi kutatás elmaradt feldolgozásának pótlása. A megmaradt dokumentáció hiányosságai és a leletek elpusztulása ellenére is sikerült Horváth Bélának bizonyos következtetéseket levonni és bepillantást engedni az Árpád-kori falusi faépítkezések meglehetősen ismeretlen területére. Annak idején Gallus Sándor és Bacskák György vezették a szóban forgó leletmentő ásatást. Négy faépületet tártak fel, amelyek vízenyős területen álltak. E négyszögű építmények talpgerendákból rótt vázra támaszkodtak, amelyet a tözeges talajon helyeztek el. Padlójuk gömbfára helyezett deszkákból volt, falaik tapasztott sövényből készültek. Közülük kettőben agyagtapasztású tűzhely is felbukkant. Az építés szerkezete és technikája összevethető a lengyelországi koraközépkori újabb kutatások ilyenemű eredményeivel (Gdansk, Wrocław). A leletanyag IX–XIII. századra tehető kerámiából, faeszközökből s néhány fémtárgyból áll. Egy négy gömbbel díszített függő a hasonló magyar és morva leletek alapján a X–XI. századra tehető. Érdekes, hogy a faeszközök mezőgazdasági jellegűek. Halászatra alig utal lelet, ami tóparti településen elég feltűnő hiány. Különböző magok gyümölcstermelésre utalnak. Nagy érdeklődéssel várjuk a szinte négy évtized előtti ásatás rendszeres folytatásának eredményeit, amelyek közvetlenül világítják meg egy Balaton melletti Árpád-kori falu életét és kézzel fogható realitást adhatnak elég nagy számban megmaradt, e területre vonatkozó egykorú okleveles adatainknak.

XI–XII. századi bizánci rézpénzforgalmunk tanúi kerültek elő 1966-ban Kunbaracs határában. Gedai István meggyőzően mutatja ki, hogy e lelet helye beleesik abba a déli útvonalba, amely az Aldunától a Temesközön és Szegeden át érte el a Duna–Tisza közt s valószínűleg Buda felé tartott. A kunbaracsi lelet részanyaga is figyelemre méltó, mert sokkal inkább mutat tényleges pénzforgalomra, mint az arany, amely inkább teaurálásra vall.

1964–65-ben a sárospataki római katolikus templom Molnár Vera által vezetett, igen érdekes ásatás során a Nemzeti Múzeum szakemberei a hajó kriptáit gondosan feltárták. A sajnos nagyrészt egymásba roskadt koporsókból a XVI–XVII. századi magyar nemesi viselet számos, ugyan többnyire erősen sérült emléke került elő, amelyek az egykori hazai kriptaleletek között igen jelentős helyet foglalnak el. Az Esterházy ruhák és néhány csekély számú lelettől (Miskolc, Debrecen) eltekintve ez a sárospataki lelet adhat jó fogalmat az egykori viseletről. Érthető, hogy V. Ember Mária gondos, minden szerkezeti, technikai és díszítési kérdésre aprólékosan kitérő feldolgozása úttörő jelentőségű. A XVI–XVII. századi ruhák ismerete eddig jobbára az egykori arcképfestészetben gyökerezett. Az eredeti sárospataki darabok hitelesítették a festményeket s egyszersmind lehetővé tették a ruhák szabásának, díszítésének, anyagának, színének, méreteinek, arányainak megállapítását. Különösen jelentős a legkorábbi, szinte teljesen megmaradt férfiruha a XVI. századból, amelynek teljes készlete (dolmány, mente, nadrág, süveg és sálöv) jó fogalmat adhat a régi magyar nemesi öltözködés egészéről és részleteiről.

A XVII. századi pénzrontás egyik érdekes epizód-

járól értekezik *Huszár Lajos*, amikor a lengyel mintára vert körmőcbányai dutkákat ismerteti. E magyar dutkákat 1622–23-ban verték. Forgalmukat még 1623-ban betiltották.

Különleges zenetörténeti érdekességű újabb szerzeménye a Nemzeti Múzeumnak Mozart úti clavichordja (*Gábray György*), amelyet a zeneköltő atyja, Leopold Mozart 1763-ban vett hét éves fia részére Augsburgban a híres hangszerkészítőtől, Johann Andreas Steintől. Mozart egész életén át használt e hangszere halála után sógorához, Haibel Jakabhoz került, aki a Szerémségben működött Diakováron. Tőle Matizovich János kanonokhoz, majd Johann Nepomuk Hummelhez került, aki 1873-ban Bécsben ki is állította. A clavichord hitelességét bizonyítja Mozart fiának 1856-ban Hummelhez intézett levele, amely szintén a Múzeum birtokába jutott a hangszerrrel együtt 1965-ben.

Bánkuti Imre és *Hegedűs László* mutatja be azt a XVIII. századi szép barokk szekrényt, amelyet későbbi, XIX. századi intarziák díszítenek. A Múzeumba e nevezetes darab a budapesti svéd követségtől került véte útján 1962-ben.

A kötetet *Szakács Margit* rövid cikke zárja, amelyben az 1885. évi első országos kiállítást látogató lengyel küldöttség egykorú fényképét mutatja be. Ez a Stípek gyűjteményből való és 1963-tól a Múzeum tulajdona.

Entz Géza

Folia Archaeologica XX. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Budapest 1969. Népművelési Propaganda Iroda. 205 lap, 72 ábra.

Patay Pál, „Bronz szitula a Magyar Nemzeti Múzeumban” címen az urnasíros kultúra köréből származó egyik leletcsoporttal foglalkozik. Előljáróban arra figyelmeztet, hogy az *Urnenfelderzeit* terminológia a Kárpát-medence viszonyai között nem helytálló, hiszen a nagy sírszámú urna-temetők itt már a bronzkor elejétől általánosak voltak. Javasolja ezért, hogy a Reinecke-féle időrendben a Hallstatt A és B-nek nevezett időszakot „utóbronzkor” elnevezéssel illessék. A szóban forgó időszakból a szerző madár protomákkal díszített bronz szitulákat ismertet.

Táblázaton tünteti fel a díszítőelemek révén egyetlen körhöz sorolható szitulákat, amphorákat és szűrőket. Felvázolja elterjedésük térképét és így kimutatja, hogy a Hajdúböszörményben és Tiszavasvárin előkerült példányok analógiái minél messzebb esnek a Felső-Tisza vidékétől, díszítésük annál kevésbé hasonlít az alapítushoz. Ebből arra a következtetésre jut, hogy a csoporthoz tartozó bronzedények nem egyetlen műhelyben készültek. Sőt az is nyilvánvaló, hogy a díszítések azért nem egységesek, mert ahova a tiszavidéki szitulák eljutottak, ott helyben másolták motívumaikat. A távoli vidékek bronzművesei a helyi ízlésnek megfelelően alakították a mintadarabok díszét. Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy miért van stílári elterés a hajdúböszörményi és tiszánagyfalusi darabok között, bár topográfiai szempontból e lelőhelyek vannak egymáshoz a legközelebb. Szerző ebben a kérdésben, különböző megfontolásokat mérlegelve, arra a meggyőződésre jut, hogy a hajdúböszörményi szitulák is különböző műhelyekben készültek, ami viszont fontos az őskori kereskedelem helyes értékelése szempontjából.

B. Thomas Edű, „Római legionarius-tör Dunaföldváról” című dolgozatának gerincét egy a Duna medréből felhozott dísz-tör képezi. Tizennégy, színes emailberakással készített, részben a magyarországi példánnyal azonos mintájú, részben hasonló díszű fegyvertör sorol a római birodalom területéről a dunaföldvári példány mellé. Megállapítja, hogy a török a Tiberius és Claudius uralkodása közötti időszakban készültek, s valószínűleg ibériai fémfműves központból származnak. A csoporthoz tartozó török 75%-át folyómederben találták, ennek ellenére e fegyvertípus nem tartozott kizárólag csak a flottakatonák felszereléséhez, mert gyalogsági és lovas tiszteket is ábrázoltak ezzel a törtípussal. Szerző arra

gondol, hogy az aranyozással, ezüstözéssel, emailberakással díszített, kecses formájú töröket kitüntetésként adományozták a légionáriusoknak. Feltételezi, hogy a dunaföldvári típusú török díszei között azért ismétlődnek és variálódnak ugyanazok a motívumok, pl. a rozetta (corona triumphalis) a palmetta (a győzelem jelvénye), a pelta (aminek bajelhárító szerepet tulajdonítottak), az aedícula (a szentely stilizált formája), mert a motívumok együttesen a győzelmi szimbolikához tartoznak.

Barkóczi László, „A Magyar Nemzeti Múzeum fenék-bélyeges Mercur üvegei” című tanulmányában három import példánnyal foglalkozik; az egyik Brigetióban került elő, kettőnek a közélelbi lelőhelye ismeretlen. Az egyik üveg alján Mercurius álló figurája látható; körülötte a négy sarokban GFHI betűk olvashatók. Egy másik pannóniai példányon triszeles közepén szakállas férfifej látható. A harmadik ismertetésre kerülő példány bélyegét konkáv sarkokkal kialakított négyyszög képezi. Az üvegeknek Kölnből, illetve belgiumi lelőhelyről ismertek az analógiái, amelyek a II. század második, illetve a III. század első felében készültek.

Szerző figyelmeztet arra, hogy provinciánk import üvegárúja között ritkaságszámba mennek a valódi Mercur-üvegek; jellegzetes anyaguk miatt jól megkülönböztethetők a sokkal gyatrabb kivitelű, és lényegesen törekenyebb másolataiktól. Az utóbbiak igen gyakoriak a pannóniai lelőhelyeken, s feltűnően sok közöttük a rontott példány. Elképzeltető, hogy e széria-darabok valamely helyi, pannóniai város műhelyében készültek.

Salamon Ágnes, „Benyomott díszű későrómai edények Interisából” című tanulmányában olyan díszedényekkel foglalkozik, amelyekről már a korábbi kutatás megjegyezte, hogy Pannóniában ritkaságszámba mennek, s kapcsolataik Dácia felé mutatnak. A szakirodalom az edénycsoportot a II–III. század fordulójáról származtatta. Szerző jó érzékkel összeválogatott egy csoportra való hasonló kerámiát Pannónia Inferior területéről és feltűnően gazdag összehasonlító anyaggal bizonyítja, hogy a limes mentén szórványosan előforduló kerámiafajta Dáciában egészen általános. Tagadhatatlan, hogy az edények formája és maguk a díszítőmotívumok nyugati szíllátákról származnak, s a szerző utal arra is, hogy a benyomott díszű kerámiának Dáciában ugyancsak a II–III. század fordulóján volt a virágkora. Ennek ellenére a szóban forgó benyomott díszű edények csoportjáról meggyőzően bizonyítja, hogy ezek már a III. század végén készültek. Majd követi a dáciai benyomott díszű kerámia útját, s ebből kitűnik, hogy a provincia feladása után, tehát a III. század utolsó harmadában a kerámia-típus eltűnik a Maros menti települések anyagából. A Pannóniával szomszédos Alföldön sem található. Ezzel szemben ugyanakkor megjelenik a Tisza felső vidékén, valamint Pannónia Inferiorban. Szerző arra következtet, hogy Dácia kiűritésekor a lakosság kisebb csoportjaival erősítették meg Pannónia keleti határát; velük került a jellegzetes kerámia provinciánkba. A benyomott díszű edényeknek még további, IV. századi változatait is követni tudja a szerző.

Biróné Sey Katalin, „Későrómai centenionales lelet Gölléről” című dolgozata folytatja azt a cikksorozatot, amelynek során több, közel egykorú pénzegyüttes publikációja jelent meg a szakirodalomban. A Gölle–Alsóheténypusztai lelet 301 darabból áll; a szerző véleménye szerint összetétele a későcsászárkori éremegyüttesek szokott képét mutatja; néhány kopott érmet tartalmaz az I–II. századokból, majdnem minden császár pénzverését képviseli egy példány a III. századtól kezdve, az anyag zömét azonban I. Valentinianus, Valens és Gratianus vereteli jelentik. A göllei leletegyüttes korban utolsó veretét 375-ben bocsátották ki; a szerző véleménye szerint a pénzek ennél az időpontnál is később kerültek földre.

Soproni Sándor, „Pannónia IV. század végi pénzforgalmáról” című tanulmánya a már említett Valentinianus-kori éremegyüttesek összetételének okaival és történelmi hátterével foglalkozik. E kincsleletek segítségével nyújtanak kutatásai számára ahhoz, hogy revízió

alá vehesse Valeria feladásának kérdését. Átvizsgálva ugyanis Pannónia későcsászárkori pénzforgalmát, a szerző felfigyelt arra, hogy I. Valentinianus pénzei közt a 367. évi veretek kiugróan nagy mennyiségben jelentkeznek a határmenti területen. Ugyanekkor a tartomány belsejében, pl. Cibalaiban és a többi dél-pannoniai városban hosszú időn keresztül nagyjából egyenletes maradt az érmek mennyiségi eloszlása. Szerző rámutat arra, hogy I. Valentinianus idejében olyan sok pénz érkezett Valériába — véleménye szerint az erődépítési munkákhoz —, hogy ez a mennyiség még évtizedeken keresztül fedezte a lakosság igényeit. A pénzek forgalomban maradtak, s márcsak azért is elegendőnek bizonyultak, mert ettől kezdve már általánosan természetben fizettek, s így kevesebb pénzre volt szükség.

Lényeges a szerzőnek az a megfigyelése, amely szerint a zömével I. Valentinianus-kori veretekből álló éremgyűttesek mindegyikében található egy-két olyan pénzdarab, amelyeket későbbi időpontban — esetleg generációkkal későbbi uralkodók bocsátottak ki. Egészen kopott, rossz fenntartású Valentinianus-kori veretek egyébként még az avar, valamint a késői népvándorlás kori sírokban is előfordulnak. Szerző szerint mindez bizonyítja, hogy Pannónia feladása előtt a pénzforgalom nem szűnt meg, sőt a későcsászárkori veretek még ezután is sokáig jó fizetőeszközöknek számítottak.

Török Gyula „Kétrétegű temetkezések a halimbai avar temetőben” című dolgozata új megfigyelésekkel gyarapítja a Dunántúl népvándorláskori történetére vonatkozó ismereteinket, miközben Halimba VI–IX. századi lakosságának temetkezéséből von le következtetéseket. Megfigyelte, hogy 570 után, a település szélén, keskeny „földence” maradt a temetkezésre. Amikor egy évszázad leforgása alatt a terület megtelt sírokkal, a helyszűke miatt a lakosság arra kényszerült, hogy halottait a korábbi sírok fölé, kevésbé mélyen temesse. A több-rétegű temetkezés alapján kitűnt, hogy az avar lakosság mellé a VII. század harmincas éveiben germánok érkeztek. Ezek kirabolták a gazdagabb avar sírokat, majd figyelemmel a rabolt területre, ők is ebbe a temetőbe helyezték halottaikat. Ezután a helyi készítmények megfigyelése alapján hosszabb belső fejlődés figyelhető meg a telep életében. Majd egy mongoloid jellegű népcsoport keveredik a helyi lakossággal. A leletanyagban új ékszer- és edénytípusok jelzik a jövevényeket. A kevert népcsoportban még ekkor is kimutatható az eredeti avar lakosság folyamatos továbbélése. A IX. században a „halimbaiak” egy újabb temetőt is nyitottak, de ezt már nem használták.

Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyvének legújabb kötete ismét bővelkedik érdekes témákban. A tanulmányok nemcsak önmagukban érdemelnek figyelmet, hanem szinte mindegyikük szűkebb tárgykörén túl múltunk egy-egy kevésbé ismert, de nem kevésbé fontos problémájához kapcsolódik.

Méltán jelöli meg Gedai István XI. századi történetünk egyik legizgatóbb kérdéseként a dukátust. Tanulmánya az érmészet oldaláról közelít e tárgykörhöz. A három tömbből (Nyitra, Hont, Nógrád — Zemplén, Ung, Borsova, Nyír, Bihar, Zaránd — Békés, Krassó) álló dukátusnak valószínűleg volt önálló pénzverése. A tatárjárás idején elrejtett kincsek illetve érmek feltűnő csoportosulása figyelhető meg a Nyírségben, ahol a pénzügyletekkel foglalkozó bősörmények éltek (Hajdúböszörmény). Gedai feltételezi, hogy a dukox pénzverése Biharváriban volt. A XI. századi numizmatikai adatok mindenesetre alátámasztják a dukátusok akkori fontos történeti szerepét.

Pálóczi-Horváth András terjedelmesebb tanulmányt szentel a csölyösi kun sírletnek. Mindenekelőtt gondosan leírja a sírban talált tárgyakat: a hegyes kun sisakot, a sodronyig töredékét, a páncéllemezek maradványait, a szépen díszített öv tartozékait, a nyílhegyeket, a kengyelpárt és a koporsó vasalásait. A leletek aprólékos elemzése

során figyelembe veszi azok párhuzamait, a velük rokon emlékeket és arra a következtetésre jut, hogy a sírba a XIII. század utolsó harmadában temetett előkelő kun vitéz viselete teljesen keleti jellegű. Érdeklődéssel várjuk a szentkirályi kun lelet feldolgozását is, mert ez is hozzásegíthet annak a fontos kérdésnek tisztázásához, hogyan illeszkedett be a XIII. században betelepedett kunság a középkori feudális magyar társadalomba. Az egyes sírok mellett azonban nagy szükség volna olyan korai, XIII. századi kun temetők feltárására, amelyekből szélesebb távlatú következtetéseket lehetne levonni, mint egyes, bár gazdag mellékletű sírokból.

Fontos eredményekhez vezetett az 1957-ben végzett ozorai ásatás. A kutatást Nagy Emese vezette, akinek sikerült feltárnia a község Alszeg nevű részén az Ozorai Pipó által 1418-ban alapított obszerváns ferences kolostor és templom keleti felét. Bár az ásatás az épületnek csak kisebb részére terjedt ki, mind az épület szerkezetére, mind egyes részleteire figyelemre méltó megállapításokat lehetett tenni. Minthogy az épületegyüttes északi—déli kiterjedése 73 métert tett ki, az eredeti teljes méretek jelentősek voltak. A hosszú szentély a hatszög három oldalával zárul. Nagyon érdekes a kolostor cella részének beosztása a két szobasor közötti folyosóval és a kerengőnek a belső szobasorhoz történt csatlakozásával. Ugyanezt a cellaelrendezést találhatjuk a XV. század közepéről való gyulai és a századvégi szegei kolostornál is. Ezek a szerkezeti sajátosságok, valamint az előkerült részeket (bordák, ablakosztó) alapján a szerző egy esetleges obszerváns ferences építőkörre következtet, amely a XV. században alakulhatott ki.

Huszár Lajos cikke a szomo'noki pénzverés XVI. századi szakaszára hívja fel a figyelmet. A pénzverő 1531—32-ben működött Sauer Sebestyén kamaragróf közreműködésével I. Ferdinánd számára.

Az 1969-ben elhunyt Mihalik Sándor posztumusz cikke a XIX. század elején virágzó kassai kőedénygyárral foglalkozik. A gyárat kassai kereskedők alapították s élére a Velence környékéről származó Osvaldo Pivrottit, e kitűnő olasz szakembert tették. A gyár 1801-ben indult meg s rövidesen túlszárnyalta legversélyesebb vetélytársát: a holicai gyárat. 1804-ben már királyi privilégiumot kap. Tetszetős termékei az egész országban kedvelteké válnak. Mihalik gondos levéltári kutatással deríti fel a gyár első éveinek történetét és eleven képet rajzol a korabeli Kassa városi viszonyairól, társadalmi és gazdasági helyzetéről. Érdemes megemlíteni, hogy a gyár alapítói közül az egyik Henszlmann Imre, a neves művészettörténész apja, aki vas- és vegyeskereskedő volt Kassán. Mihalik Sándor életének utolsó szakaszában számos fontos tanulmányt írt a hazai XVIII—XIX. századi kerámiatörténet témakörében. Utolsó dolgozata ezek sorát zárja le.

A XX. kötet Haller Ferenc testőrkapitány ezüst szabályjáról szól. Hüvelyét címerek díszítik, pengéjén pedig annak a 64 testőrnek neve van, akik a testőri tiszttől 1842-ben megváltó Haller Ferenc vezetése alatt szolgáltak. Temesvári Ferenc a szablya ismertetése után e 64 testőr életrajzi adatait közli. Ebből kiderül, hogy a Habsburg uralkodót e közvetlenül szolgáló testőrök közül a világosi fegyverletétel után 16-ot ítéltek halálra s még számosan vettek részt a szabadságharcban.

Entz Géza

V. Gábori-Csánk, La station du paléolithique moyen d'Erd Hongrie. Monumenta Historica Budapestinensia III. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 277 lap, 46 kép, 46 tábla.

A magyarországi középső éskőkör harmadik nagy lelőhelye Erd, s anyagának feldolgozása ez a reprezentatív kiállítású kötet.

Erd-Parkvárosban 1963—64-ben feltárta a szerző egy sajátos körülmények között élt, barlangi-medve vadász népcsoportnak a telepét. A teljes egészében feltárt telepen olyan jelenségeket figyelt meg, melyek alap-

ján mód nyílt egy középső paleolit népcsoport életének újszerű rekonstrukciójára.

A település az alacsony érdei fennsíkon, két kis vízmosás találkozásában helyezkedik el, s így a barlangok és travertino-medencék mellett a középső paleolitikum egy újabb települési formájával ismerkedünk meg. A két „völgyfő” szarmata-kori mészkőfal határolja, s választja el egymástól. A lelőhely fontosabb rétegei a következők: a szarmata mészkőre közvetlenül települt az alsó régészeti réteg, azt 20 cm-es meddő szint, majd a 80–100 cm-es vastagságot is elérő felső kultúrréteg követi. A rétegsor lerakódása a holocénben zárul.

Az 1963-as ásatás tájékoztató jellegű volt, s 1964-ben tarták fel a telepet teljesen. Az előző évi tapasztalatok alapján 20 cm-es szintekre bontották a felső kultúrréteget, s mikrosztratigráfiai megfigyeléseket is végeztek. A feltárás gondosságára jellemző, hogy nagy, összefüggő felszíneket bontottak ki egyszerre, a tárgyakat, jelenségeket pontosan rögzítették, dokumentálták, s csak ezek után szedték fel az anyagot. Az ásatások végzetével összesen 214 m² nagyságú felszínt bontottak ki. A két „völgyfő” kitöltésének vastagsága 3–4 méter között változott.

Az alsó kultúrréteg gyenge és helyenként szórványos volt. A felső kultúrréteg öt szintjén (az ABC kisbetűivel jelöljük) a szerző részletesen ismerteti a különböző jelenségeket s települési objektumokat: tűzhelyeket, hulladékhalmokat.

Ezek után az ember környezetének rekonstrukciójára kerül sorra, amit természetudományos vizsgálatokkal végeztek. Kriván P. a lelőhely paleoklimatológiáját és sztratigráfiai értékelését végezte el. A rétegsor lerakódása a Riss/Würm interglaciálisról a holocénig tart, s a régészeti rétegek a Würm I hidegmaximuma előtt, a Brörup interstadiális végével zárulnak. Klimatológiailag a Würm bevezető, hűvös, csapadékos időszaka ez.

Stieber J. a lelőhelyről előkerült majdnem összes faszén anthrakotómiai vizsgálatának kapcsán a Würm flóra-történetét adja, s az éghajlat rekonstrukciójában Kriván P.-hoz hasonló eredményre jut. Érdekessége és külön jelentősége az érdei faszén-anyag, hogy segítségével a középhegységi és travertino flóra mellett az alacsony plato Würm eljegesedés eleji növényzetét is megismerjük.

A szegényes malakológiai anyag, melyet Krolopp E. dolgozott fel, sztyeppe fajokból áll.

Az érdei telep állatcsontanyaga nagyon gazdag. Előkerült 50 000 maradvány, ebből a 15 000 meghatározható csontot Kretzoi M. vizsgálta meg. A gerinces paleontológiai anyag 45 fajhoz tartozik, melynek megoszlása a következő: 39 emlős, 2 kétlélű, 2 hüllő és 2 madár. Legnagyobb kronológiai jelentősége ezek közül a felső kultúrrétegben talált *Asinus hydruntinus*-nak van, mert pontosan megszabja a telep felső korhatárát: nem lehet fiatalabb a tokodi fauna-fázisnál, vagyis a Würm I maximumánál.

Az állatcsontok taxonómiai sorrendben történő leírása után a fejezet szerzője megvizsgálja: miben lehet a paleontológus a régész segítségére, milyen rekonstrukciós lehetőségeket nyújt a régészeti lelőhelyeken talált, mesterséges összetételű, ember által válogatott anyag értékelése. A két régészeti réteg állagfaj-összetételét vizsgálva az előző fejezetek szerzőivel azonos kronológiai és klimatológiai következtetésekre jut.

A természetudományos eredmények felhasználásával Gábori-Csánk V. összefoglalja a telep kronológiáját: a rétegsor a R/W interglaciálisról a holocénig terjedő időszakban rakódott le, ezen belül az alsó kultúrréteg a Würm I komplexum legkezdetéig, de még a felső kultúrréteg sem tart a Brörup interstadiálisnál tovább. A több oldalról egyértelműen meghatározott kronológiai besorolásnak ellentmond kissé a radiokarbon dátum, melyet a szerző is fenntartással fogad.

A felső kultúrréteg d-szintjéből két eredmény:

$$>38\,100 \text{ és } 35\,300 \pm 900,$$

s a felső kultúrréteg e-szintjéből: $44\,300 \pm 1\,400$.

A régészeti anyag részletezése előtt helyet kapnak a monográfiában Dienes I. petrográfiai vizsgálatának eredményei. Ez Érden megtelepedett embercsoport metamorf, üledékes és vulkáni nyersanyagot használt fel, mely nagy részét vagy talán teljes egészét a közeli miocén (helvétii) kavicsrétegből szerezte be. A felhasznált nyersanyag 76,2%-a kvarcit. Megfigyelhető, hogy a nyersanyag minősége és a belőlük készített eszközök nagysága fordítottan arányos.

A régészeti anyag feldolgozása Gábori-Csánk V. munkája. A nagyon alapos technológiai fejezetben a szerző kimutatja, hogy a viszonylag rossz kavicsnyersanyagból tökéletesnek mondható eszközöket készített moustéri ember. A rendelkezésre álló nyersanyagból következik a megmunkálás lehetséges módja, a felhasznált kavicsok pedig meghatározzák a típusokat. A külső, kavics-kérges vagy belső gerezdék további alakítása már a petrográfiai összetételtől függ. Az elég szűk mérethatárok között mozgó, kiválogatott kavicsok felhasználása a további megmunkálás által már nem módosítható jellegű kölesönöz az iparnak.

Ez a karakter a kiegyenült méret, a szilánkolás módja és a jellegzetes típusok ellenére sem elszigetelt vagy degenerált, mint ahogyan ezt elmondhatjuk a szintén kvarcitnyersanyagot alkalmazó alpi moustéri iparokról.

A helyi nyersanyaghoz nagyon sikerülten adaptálódott technológia, a kavicsok felhasználásának és megmunkálásának analógiája a pontinien lelőhelyeken ismeretes, így a szerző az érdei ipart a kavicsfeldolgozó moustéri, „moustérien sur galets” körbe sorolja.

A tipológiai feldolgozás alapja 808 eszköz. Ezeket kívül előkerültek üllők, retesőrök, magkövek, 180 olyan további tárgy, melyet — bár felfedezhetők rajtuk a megmunkálás és használat nyomai — a szerző nem veszi be a tipológiába.

789 eszközt gyűjtöttek a felső kultúrrétegből, 15-öt az alsóból. A Bordes-rendszer alapján elemzett anyagot Gábori-Csánk V. típusról típusra részletesen leírja, megadja a darabszámot, méreteket, s az eszközök előfordulásának százalék-arányát.

A tipológiai leírás után a szerző összefoglalja a telep kultúráját és az ipar fejlődését. A kultúra jellemzője, hogy meghatározott méretű kavicsokat citrus-gerezd formájú szegmensekre hasítanak fel, s ezek szolgálnak az eszközök alapformájaként. Legtöbbjükön megtalálható a kavicskéreg.

A felső kultúrréteg vertikális szintekre bontásával követni lehet a kultúra belső fejlődését:

1. A régészeti anyag alulról felfelé, különösen a c-szinttől kezdve, növekszik;
2. A számbeli növekedéssel párhuzamosan tipológiai is gazdagodik az anyag;
3. Ennek a tipológiai változásnak legfontosabb eleme a középsőpaleolit és felsőpaleolit eszközök arányának módosulása, az utóbbi javára.
4. A felsőbb szintekben csökken a kvarcit- és növekszik a jobb minőségű kavicsok aránya, ebből következően
5. felfelé csökken az eszközök hosszmérete.

A felső kultúrréteg öt szintje közül a változás mértékét tekintve az a–b–c szint tartozik össze, míg a két alsó, d–e szintben a fejlődésnek csak a kezdeti nyomai figyelhetők meg.

Gábori-Csánk V. megvizsgálja, milyen gazdasági okokra vezethető vissza ez a sok irányú fejlődés. A választ a vadászott állatfajok változásában találta meg: a felsőbb szintekben a barlangi medve mellett egyre nagyobb szerepet kap a ló és az orrszarvú. E két utóbbi állat gyakoribb választ feltehetően a klíma és a növényzet — az ökológia megváltozása okozta. Az új állatfajokra új módszerekkel vadászó embercsoport megteremtette a célnak leginkább megfelelő, már felsőpaleolit jellegű hordozó eszközkészletet. Ez a belső fejlődés azonban nem olyan mértékű, hogy a népesség megváltozása is következne belőle.

A települési megfigyelésekből, az anyag horizontális és vertikális megoszlásának, elterjedésének ismeretében,

az életmód rekonstrukcióját is meg kell kísérelni, hiszen ahogy *Gábori-Csánk V.* kiemeli, a régészetnek túl kell lépni a tipológiai korlátain, s az ember életének minél teljesebb megismerésére kell törekednie.

Az alsó kultúrréteg lerakódása idején a két kis völgy csak időszakosan volt lakott, míg a felső kultúrrétegben a település folyamatos és egyre intenzívebb. A két völgyfő közül a nagyobbik bizonyult tényleges településnek, míg a kisebbet tárolás céljaira hasznosíthatták.

A szilánkok horizontális megoszlása alapján a szerző kis eszközkészítő műhelyeket különít el a különböző szintekben.

A monográfia következő fejezetében *Gábori-Csánk V.* és *Kretzoi M.* a régészeti irodalomban eddig egyedülálló módon kapcsolja össze a régészet és paleontológia módszereit, s teljesen újszerűen értékelik az eredményeket. Minden vizsgálatnál, de itt különösen nagy jelentősége van a ténynek, hogy egy jól körülhatárolt, teljesen feltárt nyíltszíni telep anyaga áll a kutatás rendelkezésére.

Az őskőkori életmódot döntően a vadászat határozza meg, ennek módja pedig a zsákmányállattól függ. A régészeti zoológiai vizsgálatok alapja is a rétegben talált állatsontanyag, melynek anatómiai megoszlásából, mennyiségi változásaiból ezeket a következtetéseket vonták le:

A telep életében kb. 500–550 barlangi medvét és 180–240 más állatot ejtettek el, ezek összesen 75–80 000 kg húsmennyiséget szolgáltatottak. A zsákmányolt barlangi medvék korából, az agancsváltás ritmusából, a csontthalmokon belüli fajonkénti megoszlásból következik, hogy a telepen csak a tavaszi és nyári hónapokban vadásztak.

A telepen talált paleontológiai anyag 99,7%-a konyhai hulladék, s az ember tudatos válogató tevékenységét tükrözi: 15 faj a fauna fajsámának egyharmadát képezi, leletszámának viszont 99,8%-át. Legfontosabb fajok: barlangi medve 89,8%, ló 5% és orrszarvú 1,2%.

Az eredményes vadászatot nagymértékben elősegítette Erd kedvező földrajzi helyzete: közel van a Dunához, s két földrajzi tájegység, a hegyvidék és a síkság találkozásánál az állatok vonulásának útvonalába esett.

Az érdei telepet *Gábori-Csánk V.* a tipológiai és technológiai megfigyelések alapján az európai középsőpaleolitikumba helyezi. A pontini jellegű megmunkálás, a kaparokban gazdag charenti jellegű eszközkészlet alapján a telepet egy citrus-gerezd alapformájú, moustérien sur galets körbe sorolja. A mediterrán területek kultúráinak délkelet-európai kisugárzásának tekinti, mely messzemenően alkalmazkodott az ökológiai körülményekhez és a helyi nyersanyaghoz. A Kárpát-medencében tipológiailag a Szelim-barlang moustérien-jéhez áll legközelebb. Matematikai-statisztikai vizsgálatok talán közelebb vihetnek egy kultúra genetikai, rokon kapcsolatainak tisztázásához — különösen vonatkozik egy olyan zárt és teljes anyagra, mint Erd, — de egyelőre hiányoznak más telepek hasonló szempontú feldolgozásai, így a szerző csak a kumulatív grafikonok görbéire támaszkodhat.

Végül a szerző összefoglalja az eredményeket, s összegezi az érdei nyíltszíni barlangi-medvevadász telep életéről, anyagi kultúrájáról, ökológiai környezetéről való ismereteinket.

A kötetet 46 tábla egészíti ki, amelyből 20 fekete-fehér, egy színes ásatási felvétel, a régészeti anyagról 20 rajzos és 5 fényképes tábla készült.

Tudjuk, hogy kvarciteszközöket különösen nehéz rajzolni, de ha már nincs mód világosabban értelmezhető rajzok készítésére, talán nem lett volna felesleges a köteszközöket néhány fényképes táblán még szemléletesebbé tenni.

A kötet — a feltárások és a leletek alapos dokumentálásával, széles körű vizsgálatokkal, s ebből következően egy neandervölgyi embercsoport életének újszerű és teljességre törekvő megvilágításával — nagy nyeresége a hazai és nemzetközi őskőkori-kutatásnak.

T. Dobosi Viola

Lipták P., Embertan és ember-származástan. Budapest 1969. Tankönyvkiadó. 284 lap, 143 ábra, 4 tábla.

Nehéz lenne megmondani, volt-e egyáltalán ilyen összefoglaló embertani szakkönyv Magyarországon, és ha esetleg volt, az antropológia fejlődésének melyik szintjén, időpontjában jelent meg. Lipták P. könyve — a nemzetközi irodalom ismeretében és az egyetemi oktatásban szerzett tapasztalattal — az embertan-tudomány legmodernebb és legmegbízhatóbb eredményeire épült teljes igényű összefoglalás. Hiányzik belőle a tankönyvekre itthon és külföldön is rendszerint jellemző visszatekintő unalom, az alapismertetek régi iskolákra emlékeztető fáradt ismétlése, a száraz tangyakorlat — minden mondata friss, up to date, korszerű. Nemcsak ismeretanyaga, hanem a szelleme is.

Ennyi talán elég is a könyv értékéről. Ilyen kézikönyv egy-egy korszakban egy születik, ha van aki tudományterületének nem érdekesítő műhelytitkait, hanem magasabb szintű eredményeit összefogni képes. — A könyv megírása, kiadása pélig, úgy véljük, végsőzóra történt. Évtizedek óta súlyosan hiányzott az embertan, az ember-származástan modern, magyar nyelvű, minden szempontból megbízható tankönyve, egyben kézikönyv. Egy időben ugyanis az antropológia — a kvantitatív és kvalitatív embertan jellegek vizsgálata, talán említése is, az ember-örökléstan, az evolúció problémái vagy éppen az emberfajták taxonómiai osztályozása, rasszgenesis stb. — valamilyen ál-világképzeti okokból gyanús, ha nem inkább elfelejtendő területnek tűnt. Ha ez a könyv most miniszteri rendeletből megjelenhetett, tartozunk az előbbi mondat leírásával. A fejlődés, a változás pontjait ugyanis nemcsak a Hominidák évmilliósi történetének útján érdemes rögzítenünk — hanem még egy negyedszázad szemléletében is. Tekintsük tehát ezt a könyvet elavult gondolatok, homályos előítéletek lassú eltűnése jelének.

Az első rész az embertan bevezető tudományágaival, az antropológia fogalomkörének tisztázásával, felosztásával foglalkozik. Mi az embertan, mi a paleoantropológia, humánbiológia, mi — főleg az angolszász tudományban — a szélesebb értelemben vett antropológia, amely találkozik a történettudománnyal, nyelvészettel, régészettel, néprajzzal? Az emberről szóló tudományok ilyen széles skálájú osztályozásából tűnik ki végül is a természettudományok és társadalomtudományok napjainkban egyre inkább újra felfedezett nagy egysége, összefüggése.

Az 1. fejezet első oldalán szemünkbe tűnik „az ember helye a természetben” — biológiai-rendszertani értelemben —, majd azonnal ennek társadalomtudományi relációi, melyekről a szerző soha nem feledkezik el. Sőt — s ez külön figyelmet érdemel — a kötet jelentős része a társadalom-alkotó emberrel, történeti fejlődésével, történeti antropológiával foglalkozik (6–11, 15. fejezet). „Igen nagy jelentőségű az embertani tudományok történeti arculata, mert úgyszólván egyetlen embertani jelenséget sem tudunk okozati összefüggésben értelmezni, történeti előzmények nélkül” — írja a szerző, aki első-sorban a történeti embertan terén ért el jelentős eredményeket, a régészettel került szoros kapcsolatba.

A második rész a mai emberi variációk elemzésével foglalkozik, a kvantitatív-kvalitatív embertani jellegeket ismerteti. (Bőrszín, szemszín, testmagasság, a koponya metrikus jellegei, vázesontok vizsgálata, fogazat stb.) Ennek az antropofiziológiai, mondhatnánk „klasszikus antropológiai” rendszerezésnek végén figyelmet érdemel a vércsoport-rendszerek ismertetése, azok az újabb kutatási irányok és lehetőségek, melyek szerint az embertanban a „klasszikus problémák” közt is vannak még megoldatlanok. (Ökológiai tényezők, életfolyamatokban jelentkező regionális különbségek kérdése, földrajzi variációk problémái stb.)

A hagyományos szisztematikai fejezet után az ontogénia, a nemek közti különbség, testalkat, még a klasszikus antropológia körébe tartozik. A humángenetikai fejezet eleinte úgy tűnik mintha már olvastuk volna, azután hirtelen egészen új (legalábbis a kívülállók számára új) problémákat vet föl. (Populáció genetika, a „vélet-

lenszerű genetikai sodródás”, az evolúciós változások rugói stb.) — Az 5. fejezet tulajdonképpen már a származástani részek megalapozása, előkészítése. Szerző a főemlősök rendjének nemcsak állattani rendszerével, alakitani tulajdonságaival, hanem ezen felül ökológiájukkal és etnológiájukkal is foglalkozik, s ezzel — ha nagyon röviden is — többet nyújt, mint amennyit a Primatesekről általában a nem-antropológus olvasott. Így jutunk el az ember-származástan, az evolúció főbb problémáihoz — ahol a régész számára általában „az ember kezdődik”.

A középkorú vagy idősebb generáció — ezt is érdemes egyszer rögzíteni — természettudományos szemlélettel nőtt fel. Gondolunk itt a biológia, az orvostudomány, a természettudományok, de a velük kapcsolatban került „humán tudományok” művelőire is. Érdeklődéssel nézzük tehát, mit kap most a legfiatalabb, leendő szakember-generáció a származástan, a filogenetika terén?

A Hominidák filogenezeise — ami világnézeti szempontból kiemelkedő jelentőségű — a kötetben is kiemelt helyet, súlyt kapott. Már a Primatesek korszerű taxonómiai táblázatából kitűnik a semmilyen kétséget nem hagyó evolucionista szemlélet. „Az evolúciót tehát joggal lehet a biológia leginkább központi és éppen ezért legfontosabb kérdésének tekinteni” — írja a szerző, majd: „Az evolúció tanának alapja ma is a darwinizmus, mégha módosult formában is.” A szintetikus elmélet, az adaptáció, a mértani haladáyszerű szaporodási tendencia, a szelekció kérdése a könyvben világos, tiszta — de egy-egy új mondattal, új gondolattal mindig jelzi a korrekció és a továbblépés lehetőségét is. (Pl. a tanulás evolúciójáról, az RNS megváltozásáról írt, valószínűsítő megjegyzések!)

Az Australopithecusok korabeli (nem rendszertani) elődeiről sajnos elég keveset kapunk. A régészt azonban kárpótolják a jelentős terjedelmű paleoantropológiai részek. Az előbbi témakör szerves részét képezi azonban a hominizáció folyamatáról, majd később az ember származásának indirekt bizonyítékairól szóló, 11–12. fejezet is. Utóbbi, mely inkább a 6. fejezet elé kívánkozna, szerző nyilván didaktikai megfontolás alapján tette az egész származástani és paleoantropológiai evolúciós folyamat, ill. fejezetek végére. Bennünk, érthetően, az emberre válás történeti folyamata — embertani leletei és értékelésük — a 6–10. fejezet tartalma érdekel a legjobban.

Szerző röviden foglalkozik a harmad- és negyedkor geokronológiájával, a Hominidák evolúciójának problémáitörténetével, szükségesnek tartja megadni a régészeti periodizációt is. Utóbbi az antropológiával foglalkozók számára sem teljes. Hiányzik számunkra az egyes kultúrák alaposabb „taxonómiai” jellemzése (pl. a középső és felső paleolitikumé), vertikális és horizontális elterjedésüknek hozzávetőleges jelzése. Annál részletesebb viszont az Australopithecus — Archanthropus-leletek ismertetése és ebben, magyar kézikönyvnek megfelelően, kellő terjedelmet kap a vértesszőllői lelet is. Egy megjegyzés: rétegtanilag biztosított chopper-ipar másutt is ismert volt Európában. — A Paleoanthropusok ismertetése ismét rendszeres, a felső-paleolitikum embertani leletei viszont csak egész röviden, regisztratív szerepelnek.

A Hominidák evolúciójában legfontosabb vagy egyik legfontosabb téma talán a Paleoanthropus — *H. sapiens* közti filogenetikai „átlépés”, azaz a sapientizálódás sokat vitatott kérdése. Szerző ismerteteti az erre vonatkozó elméleteket, összegezése a problémakörrel kiváló, de sajnos nem említi meg az antropológia és az archeológia egymásnak jórészt ellentmondó eredményeit, ill. következtetéseit. Az ún. „neandervölgyi elmélet” ellen nem az szól, hogy a moustérien és aurignacien embere részben egyidőben is élhetett, hanem az előbbi kultúrában meglevő preadaptív hajlam és a középső, ill. felső-paleolitikum közt immár több helyen kimutatott régészeti kapcsolat, átfejlődés, moustérien „továbbélés”. A problémát azonban ma még ez sem oldja meg.

Az antropotaxonómiai fejezet a mai emberfajták osztályozását mutatja be és természetesen nagyon is

„recens” kérdéseket érint. A rasszgenézisre nézve itt, az alapvető elvi problémára a következő fejezetben kapunk egyetelmű, mai feleletet. (Népek és rasszok — rasszizmus.) Az utolsó fejezet már a történeti embertan eredményeit tekinti át, a mezolitikumtól egészen a középkorig.

A könyv természetesen több részletkérdést vet fel, bizonyára az antropológusok és a rokon területek részéről is. Félrevezető lenne azonban, ha mondjuk a paleoantropológia terén csupán régészeti szempontú kritikai észrevételeket, apróbb megjegyzéseket tennénk. Felsorolásuk egyébként is nagyon rövid lenne. Egy összefoglaló és ugyanakkor ennyire széles tudományterületet átfogó művet csak egészében szabad néznünk. Tankönyvtől nem várunk felfedezéseket, új megállapításokat sem — hanem elsősorban rendszert, pontosságot, azt a tudományos-módszertani szisztémát és szemléletet, amelyen a leendő antropológus, biológus elindulhat. Ezt mind megtaláljuk Lipták P. könyvében. A rokon tudományok szakembere pedig ott figyel fel, ahol szerző a kutatás újabb irányaira, módszereire, lehetőségeire hívja fel a figyelmet.

A tartalmilag, szerkezetileg újszerű tankönyv nagyon jól illusztrált. Az ábrák, táblázatok eltérnek a megszokottaktól. A régészeti vonatkozású, kis mennyiségű képanyag gyengébb. A mű stílusa olvasmányos, sőt érdekes, amit az adott tárgykörben, ezen a tudományos szinten és nagy tömegű adatközlés mellett, nehéz elérni. Az előadói hangból származik egy-két jelentéktelen, inkább korrektori simítást igénylő mondat (pl.: „A morfológia kérdéseit itt nem szükséges részletesebben ismertetni, mert ez korábban már külön kollégium tárgya volt” — hiszen nem minden olvasó volt ott az előző kollégiumon), ami azonban eltűnik egy ennyire szerteágazó témájú műben. Az egyes témákat, fejezeteket átgondolt, korszerű bibliográfia egészíti ki.

Lipták P. műve tankönyv, de egyben megbízható kézikönyv is. Nemcsak az egyetemi hallgatóknak, hanem a rokon tudományok művelőjének, a történésznek, régésznek, etnográfusnak, geográfusnak is, aki most megtalálja mindazt, amit lassan már elfelejtett, vagy talán éppen sohasem tanult — az antropológia alapjait, rendszerét, fogalmak biztos meghatározását, a vizsgálati módszereket, azok irányait és célját, a humánogenetika kérdéseit, a történeti emberfejlődés legújabb kutatási eredményeit a régiekkel együtt — és még egyszer alá kell húznunk, a tudomány mai állásának megfelelően. Ezen túlmenően azonban úgy véljük, a könyv sokkal szélesebb olvasóközönségre számíthat, mint a kiadó ajánlása reméli. Minden művelt ember kezébe kellene adni, legyen érdeklődése természettudományos vagy „humán” irányú — a rokon területek kutatója pedig azzal csukja be, hogy még sokszor elő fogja venni.

Gábori Miklós

Tabula Imperii Romani. L 34. Budapest. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. Szerkesztette Soproni Sándor. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 123 lap, 1 térkép.

A római birodalom településhálózatának rekonstrukciója nemzetközi tudományos vállalkozás keretében folyik 1928 óta. A feldolgozás az Union Académique Internationale kezdeményezésére, az UNESCO anyagi támogatásával indult; a legújabb köteteknél a Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines koordinálja a nemzetközi kutatógárda munkáját. Az Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium kötet szerkesztésével a CIPSH Soproni Sándort bízta meg; úgy döntött, hogy a kiadvány Magyarországon készüljön s német nyelven jelenjen meg. Soproni Sándor négy ország (Bulgária, Jugoszlávia, Magyarország és Románia) 20 szakemberének munkáját fogta össze és egyeztetette.

A Római Birodalom térképe az imperium fénykorában, annak legnagyobb területi kiterjedését veszi figyelembe. A birodalmat behálózó főbb útvonalakat, városokat, falvakat, erdőségeket, mocsarakat, bányá-

kat tartalmazza, illetve ennél sokkal többet, mert az alaposan kidolgozott kulcs-rendszer 35-féle objektum jelölésére alkalmas. Település, a település mai neve, település-nyomok, város, kincslelet, kikötő, luxusvilla — majorság — udvarház, épületmaradvány, szentély, legióstábor, segédszázados tábora, kiserőd — erődített telep, limes erődökkel, őrtorony, útállomás, katonai felvonulási út, ugyanez feltételezett változatban, út, feltételezett út, mérföldkő, feliratos emlék, híd, hágó, vízvezeték, sír-temető, fürdő, ciszterna-halastó, szent forrás, csatater (évszám feltüntetésével), provincia határvonala (Augustustól Diocletianusig), provincia határa (a dominatus idejében), fazekasműhely, kőfejtő, bánya (réz, ólom, vas, ezüst, arany) és sóbánya szerepelnek a TIR szelvényen.

A felsorolt római kori adatok korszerű, színvonalas, 1 : 1 000 000 léptékű térképszelvényre kerülnek; a tájékoztató római láb, angol láb és km-es lépték könnyíti meg. Az imperium területét 56 szelvényre bontva dolgozzák fel, eddig ebből 18 lap jelent meg, s 5 van sajtó alatt. Három évtized alatt tehát éppen a munkálatok feléig jutottak el.

A szabvány méretű szelvények se a római provinciák, se a mai országok területével nem egyeznek, ezért — csekély kivétellel — egy-egy térképlap több ország kutatógárdája közreműködését igényli s minden lap az illető terület római kori székhelyéről kapja a nevét. Ha a szelvényen több provinciális központ szerepel, a címbe is több név kerül, így vált pl. az L 34, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium köteté. A szóban forgó szelvény Krakow — Sofia, illetve Trieste — Bucuresti tengelyek középpontjában, több római provincia területének részét tartalmazza. A lap keleti felét Pannonia Inferior majdnem egészében, Pannonia Superior viszont csak jelentéktelen, Moesia Superior és Dalmatia számottevő területe tölti ki. A szelvény keleti részét Dacia Porolissensis és Dacia Superior foglalják el, Dacia Inferior nagyobb része a Drobeta-Romula-Sucidava lapon folytatódik. Az L 34. lap közepét a Duna — Tisza köze, az ún. Barbaricum tölti ki. Itt néhány római épületmaradvány mellett csupán egyetlen útvonalat látunk, amely Lugiből kiindulva, s Parthiscumot érintve a Maros mentén vezetett Daciába.

A szelvény rész elején rövid bevezető ismerteti az összeállítás módszerét, a szerkesztés szempontjait. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium kötet két lényeges dologban tér el a TIR korábbi megjelent köteteitől. Elsősorban a terjedelmes irodalmi apparátus érdemel figyelmet, hiszen csupán a bibliográfiai rövidítések listájában 219 alapvető mű szerepel. (1940-ig bibliográfia egyáltalában nem szerepelt a topográfiai adatok mellett.)

A feldolgozás módszerének fejlődésére mutat továbbá a régészeti feltárásokból származó emlékműre való utalás és az emlékek segítségével rekonstruálható korhatározás feltüntetése. A régészeti leleteket a korábbi kötetek még nem vették figyelembe, hiszen negyven évvel ezelőtt a TIR feldolgozás megindulásakor a régészeti kutatást még a segéd tudományok sorába számították. Ma az ásatásokból leszürethető eredmények elsőrendű forrásnak számítanak, s ennek figyelembevételével alakult az L 34. lap indexében a római kori adatok összefoglalása, az alábbi rendszer szerint:

1. A hely vagy a geográfiai objektum neve, ha van rá adat latin megnevezése, esetleges névváltozásának feltüntetése. Ezt egészíti ki a mai név és a jelenlegi közigazgatási terület meghatározása.

2. A helyre vonatkozó antik források, auctor adatok, feliratok, amelyek a lokalizálást elősegítik.

3. A hely jelentőségének rövid összefoglalása, utalva a legfontosabb történelmi dátumokra (ha településről van szó, a lakosság etnikumára, katonai tábor helyorségére stb. . .). A topográfiát meghatározó útvonalak, jellegzetes építmények, néhány döntő fontosságú emlék, egészítik ki a képet. A kincsleleteknél a darabszám mellett a legkorábbi és legkésőbbi veret is fel van tüntetve, s sűrűn olvasunk bélyeges téglákról, katonai diplomáról, temetkezési rítusokról, amelyek a kronológiai tájékoztató jól szolgálják.

5. A térképen feltüntetett objektumok nélkülözhetetlen irodalmának címjegyzéke zárja le az Index adatközlését.

A rövidre szabott jellemzések miatt alapos válogatásra volt szükség, s ez számtalan probléma elé állította a kutatókat. Közülük néhány pannóniai vonatkozású példát ragadunk ki: A legújabb kutatás felfigyelt pl. arra, hogy az itinerariumokban feltüntetett útvonalaknál sokkal fontosabb közlekedési vonalak rajzolódnak ki az ásatásokból leszürethető megfigyelések révén. Véleményünk szerint ennek az az oka, hogy az itinerariumok a későcsászárkori állapotokat rögzítették, a feltárások viszont a korábbi települési viszonyokról is tájékoztatnak. Az Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium térképlap szerkesztés jelkúcs-rendszere kiküszöböli ezt a problémát, amennyiben különbséget tesz a feltételezett, a feltárt, illetve a nyomokban követhető útszakaszok között.

További finomítást jelentene, ha a településeknél is utalni lehetne arra — legalább a szövegben —, hogy mit ismerünk, illetve feltételezünk csupán irodalmi adatok alapján s mi az, amit már fel is tártak. Hiszen a rövidre fogott ismertetések legfőbb nehézsége, hogy azonos fontosságú helyekről nem azonos mennyiségű és értékű adat áll a kutatás rendelkezésére. A szerkesztés viszont nem is tehetett mást, minthogy pl. a nagyobb városok ismertetését, mint pl. Sirmium, Singidunum, Mursa, Aquincum vagy Apulum azonos terjedelemben szabta meg. Közülük Sirmium a későcsászárkori császárvárossá vált; érthető, ha a legtöbb írott forrás erről a városról emlékezik meg. Viszont a város régészeti feltárása csak nemrég vett lendületet, építményeiről még alig van hiteles adatunk. Aquincum esetében fordított a helyzet. E városban és környékén folyt a legtöbb tervszerű kutatás; a településről ma már jól tájékoztatnak az ásatási beszámolók, viszont alig támogatják ezeket az adatokat írott források. Apulum esetében a rendszeres, szakszerű feltárás volt kevés, a város élete is rövid lélegzetű. Az ókori város helye azonban nem épült be, s ez megkönnyíti az emlékek lokalizálását.

A feldolgozás alapjául szolgáló forrásanyag különbözőségére azért tértünk ki, mert a jó összmunka és szerkesztés áthidalta ezeket az akadályokat. Egy-egy provincián belül ritkán ütköznek ki apróbb felfogásbeli eltérések, s a különböző országok kutatógárdája is csupán egészen apró árnyalatbeli különbségekkel oldotta meg a feladatot. A jugoszláv kutatók pl. bővebben utalnak az ásatások révén előkerült régészeti leletanyagra, a román kutatócsoport jobban kiaknázta a kronológiai megállapításokat, a magyar régészek viszont a topográfiai támpontokra helyezték a hangsúlyt. Talán ezzel magyarázható néhány apróbb eltérés. Pl. a 45. oldalon Castra ad Herculem (Pannonia Inferior), Castra Margensia (Moesia Superior), Celamantia (Barbaricum) és Centum Putea (Dacia Superior) négy, nagyjából azonos jelentőségű, nagyságú és hasonló mértékig átkutatott katonai erődjének néhány soros összefoglalásánál az egyik csak a tábor helyére és jellegére utal, a másik formáját is közli, a harmadik precíz méretét is adja, a negyedik a felsorolt adatok mellett a tábor helyorségéről is beszámol.

Az ilyen apróbb felfogásbeli eltérések azonban távolról sem csökkentik vagy zavarják a kötet pozitív értékét. S ezen a ponton a TIR vállalkozáson túlmenően hangsúlyozzuk az Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium kötet fontos eredményeit, ami egy csapásra kitűnik akkor, ha a térképlapot a Pannóniára vonatkozó korábbi topográfiai összeállításokkal állítjuk párhuzamba. 1936-ban jelent meg Graf alapos feldolgozása, s 1961-ben a TIR L 33 Tergeste kötet. Az összehasonlítás az L 34-es lappal azt mutatja, hogy a modern kutatás révén a római provinciák területe benépesült, a lelőhelyek megsokszorozódtak, s a korábbi ismert helyekről is precízebbek ismereteink.

(A kutatás tempójára jellemző, hogy ma már pl. az Alföld római kori topográfiáját is másként vázolná az L 34 lap szerkesztője, mint néhány évvel korábban. Lényegesen több adatot ismer ma a kutatás s ezek többségét éppen Soproni Sándor és munkatársai szolgáltatják a Duna — Tisza közéről.)

A felsoroltakat figyelembe véve az Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium lap rövid összefoglalásai és jó bibliográfiája miatt nélkülözhetetlen kézikönyv a szakemberek számára. Sajnálatos, hogy amikor a Pannónia nagyobbik területét magába foglaló L 33 triesti szelvény szerkesztése megindult, a magyar kutatók az ügy fontossága ellenére sem kapcsolódhattak be a kötet előkészítésébe. Ennek következtében a kiadvány a háború előtti adatokra épült, s kevésbé használható, mint Graf 1936-ban megjelent munkája. Éppen ezért roppant hasznos volna mind a hazai, mind a környező országok (Ausztria, Jugoszlávia, Csehszlovákia) kutatói számára, ha az L 33 lap adatait egy függék kiegészítené. Az L 34 lap bizonyítja, hogy szakszerű és gondos szerkesztés, valamint minőségi nyomdai munka Magyarországon megoldható. Az újabb kiegészítő kötet akkor is nagy keresletnek örvendene, ha a TIR vállalkozástól függetlenül, önálló kiadványként jelenne meg.

Póczy Klára

B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn 1968. Rudolf Habelt Verlag GMBH. 279 lap, 58 tábla, 4 szöveg közti ábra, 30 térkép és 14 kronológiai tábla melléklet.

Egy könyv, amelynek nincs előzménye. Azaz: egyrészt nem előzték meg a Kárpát-medencével foglalkozó előtanulmányok a szerző tollából, másrészt az adott témában írt eddigi összes kronológiai jellegű munka eredménye feleslegesnek tűnik B. Hänsel szokatlanul éles kritikája nyomán. Új alapokra kellett helyezni tehát több ország, de különösen az érintett terület centrumában fekvő Magyarország bronzkor-kutatását. Erre a feladatra — ha kissé távol ugyan a leletanyagtól — B. Hänsel vállalkozott. Hogy milyen eredménnyel? Erre e helyen az alábbi néhány mondatnál kívánunk utalni.

Egy olyan gondolatsorral kezdjük ismertetésünket, amely nemcsak a sorok íróját, hanem feltehetőleg a szakemberek többségét is foglalkoztatja. Figyelemmel kísérve a Kárpát-medence bronzkor-kutatásának legújabb eredményeit, hovatovább oda jutunk, hogy minden kutatónak saját összesítő kronológiai táblákat, a számtalan kultúra és csoport nevét magában foglaló táblázatokat kell vezetni, ha tájékozódni akar az utóbbi 10–15 év kutatásának szerteágazó kronológiai és terminológiai szövevényében. Egyszerűen azért, mert a lokális témában használt terminológiák és időrendi meghatározások a nemzetközi kutatás számára, részleteiben vagy egészében, nemegyszer érthetetlenek. Az elmondottak azt a látszatot keltik, hogy az említett kutatási problémák szinte szükségszerűen hívtak életre egy rendszerező kronológiai munkát. Viszont ha számba vesszük a Kárpát-medencében az utóbbi évtizedekben végzett feltárások javarészt közöletlen leleteit, és tudjuk, hogy igen nagy számú, régen kiadott publikálatlan forrásanyagot rejtenek a múzeumi raktári szekrények, akkor ezek közreadását, illetve az újabb ásatások leleteinek modern igényű feldolgozását sokkal időszerűbbnek érezzük, mint egy, javarészt többször interpretált forrásanyagra épült, kronológiai jellegű feldolgozást. Ennek értelmében B. Hänsel könyve megírása, s még inkább megjelenése, pillanatában legalább annyira időszerűtlen, mint amennyire merész vállalkozásnak tűnik.

A két kötetben megjelent könyv első része négy fő fejezetre tagolódik. 1. Az előszót, az irodalmi mutatót, az eddigi kutatás értékelését és a bronzkor felosztásának terminológiáját tartalmazza (1–23. o.), 2. A különböző fémfajták részletes elemzését foglalja magába (25–122. o.), 3. Területi felosztásban a Kárpát-medence bronzkori kerámiaját tárgyalja (123–158. o.), 4. Összefoglalás (159–170. o.).

A feldolgozás módszerét a Bevezetésben talán az alábbiakban foglalta össze a legtömörebben a szerző: amíg a Kárpát-medence középső bronzkorával foglalkozó eddigi munkák a megfelelő hipotézisekhez válogatott bizonyító anyagot használtak fel, addig jelen feldolgozás a leletanyagot földrajzi, időbeli és formai meg-

jelenése alapján fogja össze, s így deduktív módon, biztosabb kronológiát eredményez. Mint célkitűzés ez feltétlen helyes. Viszont ilyen vonatkozásban a szerző messze felülmúlja az elmarasztalt korábbi kísérleteket, amikor ő maga a történeti eseményektől szinte teljesen függetlenül, az általa kreált rendszerbe illeszti bele a rendelkezésre álló leletanyagot.

Az eddigi kutatás értékelésénél váltakozva kap helyet a szerző objektív és szubjektív megítélése. Több közül példaképpen említhetjük, hogy VI. Milojčić idevonatkozó két munkájának eredményeit és hibáit már többször értékelte a kutatás. Nem feltétlen szükséges e könyvben több helyen újra és újra bizonyítani tényleges, és B. Hänsel által vélt pozitívumait. Itt említhetjük meg: teljesen áttekinthetetlen, hogy az 1965–67-ben megjelent szakirodalomból mit és milyen mértékben használ fel a szerző. Különösen vonatkozik ez Mozsolics Amália, Bronzefunde des Karpatenbeckens c. munkájára. Helyesebb lett volna a könyvet 1964-ben ténylegesen lezárni vagy 1967-ben átdolgozni.

A bronzkor tagolásának terminológiájával foglalkozó fejezetből egyértelműen kitűnik, hogy B. Hänsel itt, s könyvében még több helyen, figyelmen kívül hagyja az utóbbi két évtized magyar bronzkor kutatásának egyik legfontosabb eredményét. Nevezetesen azt, hogy a Kárpát-medencében a korai bronzkor nem a Reinecke-féle A periódussal egyidőben, hanem lényegesen korábban kezdődik (vö.: Bóna I., Bándi G., Kalicz N. munkái). Az e fejezetben ismertetett kronológiai szisztemáról egyelőre csak ennyit: részben az elmondottakból, részben a szerző alapkonceptiójából fakadóan egyike az e területre kidolgozott legmerekvebb kronológiai rendszereknek. A névválasztás (Dunai bronzkor), ha nem is éppen új, találó. Paradox viszont: éppen a tartalom miatt, amelyel a szerző kitöltötte, aligha válhat általánosan elfogadottá.

Mind terjedelemben, mind az egyes típusok részletes analízisével illetően B. Hänsel könyvének legterjedelmesebb részét a bronz tárgyaknak szenteli. Sorra veszi az egyes eszköz, fegyver és ékszer típusokat. A tipológiai vizsgálatok mélységét és a széles körű anyaggyűjtést illetően mindegyik kis rész egy-egy miniatűr tanulmánynak is beillik, melyekhez a fontosabb együttesek rajzai és elterjedési térképek kapcsolódnak. A legszorosabb értelmében vett tipológiai vizsgálat alapján az egyes típusokat száz meg száz szállal összekötő formai kapcsolatokra derít fényt a szerző. Ilyen vonatkozásban számos fontos megfigyelést kapunk kézhez. Viszont sok esetben kétségbe vonható ezeknek az összefüggéseknek objektív létezése. Ugyanis más kutatási szempontokat is figyelembe véve (pl. etnikai kérdések, telepek és temetők horizontális és vertikális stratigráfiája), ugyanazoknak a leleteknek a segítségével más relatív időrendi következtetések vonhatók le. Egy összehasonlítási lehetőség máris rendelkezésre áll. Gondolunk itt Mozsolics Amália hasonló tagolású, 1967-ben megjelent könyvére.

Számunkra furcsa, de egyben sokatmondó bevezetéssel kezdődik a Kerámia c. fejezet: „Beim Stand der heutigen Forschung ist es nicht möglich, ein geschlossenes Bild der keramischen Entwicklung im Karpatenbecken darzustellen.” Úgy hisszük, erre a kutatás jövőbeni állása sem fog lehetőséget nyújtani. Ugyanis „kerámia fejlődés”, egyszerűen nincs. Ebben a fejezetben a szerző a különböző kultúrák (etnikai csoportok) leletei közül valójában csak azokkal foglalkozik, amelyeket fémek alapján keltezni tud. Módszere és eredményei erősen vitathatók és több helyen korrekcióra szorulnak. A részletekre vonatkozóan szándékosan kerüljük a vélemény nyilvánítást. Ezt más helyen kívánjuk majd megtenni.

Az Összefoglalás c. fejezet tömören, majdhogynem vázlatosan adja a szerző sokirányú vizsgálatának eredményeit. Kétséget kizáróan még nagy vitákat fog kiváltani B. Hänsel relatív kronológiai rendszerének néhány alapontja. Gondolunk itt többek között az apai—hajdú—sámsoni típusú kincsleletek értékelésére vagy a koszideri típusú kincsek két periódusba sorolására (161–163, 165. o.). Hiszük, hogy annak a kb. 2000, az utóbbi tíz

évben feltárt sírnak a közreadása meg fogja győzni B. Hänselt arról, hogy a Kárpát-medencébe eljutott, sőt le is telepedett a Nyugat-Európa területén élt halomsíros népesség egy része (vö.: 165–166., 168. o.). B. Hänsel kronológiájának talán legfelületesebben kidolgozott része az ún. MD III periódus. Egyáltalán mi indokolja elkülönítésének jogosságát? Az egyes kardtípusok eltűnése, mások gyártásának kezdete? A halom alá temetkezés szokásának megjelenése? Vagy a nyugati halomsíros kultúrában használt fémtípusok megjelenése? Valószínű, hogy az utóbbiak. De nem egészen oly módon és akkor, amint azt a szerző feltételezi. Csupán egy konkrét helyreigazítás: Keszthelyen halmos temetkezések vannak és nem síktemető, a nyírkarászi tumulusnak pedig semmi köze nincs a halomsíros kultúra temetkezéseihez.

A kutatás előrehaladásából következő hiányosságoktól eltekintve, B. Hänsel könyvének második része (tábla kötet) egészében mintaszerű. Pontos, jól kezelhető, s mint könyvének egésze: széles körű előkészítő munkát takar.

B. Hänsel kivonatossan ismertetett könyvét sokkal inkább vitaindító munkának, mint egy kiforrott, a rendelkezésre álló teljes anyagot felhasználó, objektív történeti értékelésnek tekintjük. Kronológiai eredményeit illetően legalább annyira mellékvágánynak tűnik, mint amennyire az volt Tompa Ferenc relatív kronológiája V. G. Childe rendszeréhez viszonyítva. Miben látjuk ennek okait?

1. B. Hänsel könyvében az elengedhetetlenül szükséges dialektikus történet szemlélet nyomait is nehéz felfedezni. Munkájában nem emberek által készített, használt, elrejtett vagy sírba helyezett tárgyakkal foglalkozik, hanem több esetben eredeti összefüggéseiből kiemelt, szinte megszemélyesített tárgytípusok egymáshoz viszonyított időrendjével. Az őskori népek társadalmi, gazdasági, etnikai viszonyainak figyelmen kívül hagyása pedig csak tipológiai alapon konstruált időrendi vázat, talán hamis vázat, adhat.

2. A szerző nem vette figyelembe az önálló Kárpát-medencei kronológia kidolgozására tett eddigi kísérletek pozitív eredményeit. (Pl. a magyarországi bronzkor korábbi indulása, a halomsíros kultúra megjelenése a Kárpát-medencében.)

3. Több oldalról bizonyítható népvándorlások megelőzésével, csupán tárgytípusok formai összefüggései alapján tagolja a Kárpát-medence középső bronzkorát.

4. Súlyos módszertani hiba, hogy az etnikai egységek egészének vizsgálatát a „kerámia fejlődésének” illusztrálására egyszerűsíti le a szerző. Csupán fémekkel keltezi a valós összefüggésekből kiragadott leletegyütteseket.

Ezek után nem meglepő, hogy lényegtelen a szerző számára, hogy egyik vagy másik népcsoport rendelkezett-e fémberuhával, erre épülő önálló fémművességgel, s milyenek voltak kereskedelmi kapcsolatai. Az ilyen irányú vizsgálatok fontosságát ugyan többször említi a szerző, de ezeket egyúttal a Kárpát-medencei helyi kutatásra ruházza. A sorrend viszont fordított. Előbb az analízist kell elvégezni, s csak arra épülve lehet eredményes a szintézis!

Csatlakozva B. Hänselhez, befejezésül mi is sajnálkozunk afelett, hogy a szerzőnek, minden erőfeszítése ellenére, nem sikerült a magyarországi leletanyagot közvetlenül tanulmányozni. Szüksége lett volna erre és a magyar kutatók támogatták volna munkájában.

Kovács Tibor

J. J. Winckelmann, Kleine Schriften. Vorreden. Entwürfe. Herausgegeben von Walther Rehm. Mit einer Einleitung von Hellmut Siehermann. Berlin 1968. Walter De Gruyter. 536 lap.

A német tudós-galériában előkelő helyet foglal el Johann Joachim Winckelmann, az ókori művészettörté-

net tudományának megalapítója. Nemcsak életében keltett feltűnést és elismerést munkássága, hanem halála után is a különböző tanulmányok százaival adóztak emlékének, méltatták működését. Ezek közül hadd emeljek ki itt két rendkívül fontos munkát, melyek mellett egyetlen Winckelmann-kutató sem mehet el elismerés nélkül; az egyik *Carl Jistu* három kötetes alapos munkája: „Winckelmann. Sein Leben, seine Werke und seine Zeitgenossen”, mely ez ideig a legteljesebb összefoglalása a tudós korának és munkásságának, a másik pedig *Goethe* híres műve: „Winckelmann und sein Jahrhundert”, mely címével is elárulja, hogy a költőfejedeleml milyen rajongással, tisztelettel és elismeréssel méri meg Winckelmann munkásságát.

A tudós hátrahagyott műveinek kiadása halála óta sem szűnt meg. (Élt 1717–1768.) Már 1776-ban megjelent második kiadásban főműve, a „Die Geschichte der Kunst des Alterthums”, s azóta hosszabb-rövidebb időközökben egymást követték munkáinak kiadásai, utoljára levelezésének kritikai kiadása jelent meg négy vastos kötetben Walther Rehm kiadásában. Ennek folytatása mintegy a fenti címmel ellátott kötet, melynek anyagát Walther Rehm gyűjtötte még össze, azonban halála megakadályozta a kötet kiadásában és az özvegyére maradt, aki a szintén neves, Winckelmannnal foglalkozó kutatót Hellmut Siehermann kért fel a kötet bevezető fejezetének megírására, melyben az író pontos felvilágosítást nyújt a kötet előállítására, tartalmára és a feldolgozás módjára egyaránt.

A kötet 29 dolgozatot, illetőleg írástörödéket — beszédvázlatokat, megírandó dolgozatok vázlatait és egyéb fragmentumokat — foglal magában. Köztük Winckelmann első nagyobb munkáját is, a „Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerey und Bildhauer-Kunst”-ot, amellyel először irányította a fiatal kutató magára a figyelmet és tette lehetővé a maga számára az olasz földre jutást és az ott levő antik emlékek széles körű tanulmányozását. A szerző tovább is foglalkozott az e művében lefektetett gondolatokkal, amit mutat a „Reifere Gedanken über die Nachahmung...” című töredéke. A közölt dolgozatok között találkozhunk általánosabb jellegű témákkal — pl. „Von der Grazie in Werken der Kunst” —, művészeti alkotások ismeretével és elemzésével — pl. „Beschreibung der Torso im Belvedere in Rom” — vagy „Anmerkungen über die Bau-Kunst der alten Tempel zu Girgenti in Sicilien”. A többi dolgozat nagyrészt vázlat, melyekben különböző munkákhoz és előadásokhoz készített magának Winckelmann előzetes feljegyzéseket.

A szövegek közlése után következik az anyag összegyűjtőjének rendkívüli gondossággal készült „Erläuterungen” című nagy fejezete (303–510. lap), amely egyfelől gazdag szövegkritikai megjegyzésekben, másfelől rendkívül bőségesben tárja föl Winckelmann forrásait is az addig megjelent irodalomban. A fejezet megmutatja, hogy Winckelmann nemcsak szemlélődő, saját gondolatait közlő kutató volt, hanem szinte modern értelemben vett tudós is, aki tanulmányozta az irodalmat is, és a neki megfelelő dolgokat átvette ezekből állításainak bizonyítására. Walter Rehm a magyarázatos rész elkészítésével nagy munkát végzett, és továbbvitte a Winckelmannnal foglalkozó irodalmat.

A munkát négy szép illusztráció is díszíti. Három ezek közül a Winckelmann által közölt gemmáknak nagyított felvételeit adja, egy pedig a poseidoniai (ma Pesto) ún. Ceres templom képét mutatja, arról a helyről, hol Winckelmann még megfordult és eredeti görög építményeket láthatott.

A könyv kiállítása tetszetős, csinos; kár, hogy a nyomás nem történt hasonló gondnal. A kezünk között levő példány 306–307., 310–311., 314–315. és 318–319. lapján nincs nyomtatott szöveg, a lapok fehéren ásitóznak az olvasóra.

A könyv a Winckelmann-irodalom jelentős gazdagodását jelenti.

Oroszlán Zoltán

A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden. 123. Winkelmanns-programm d. Arch. Ges. zu Berlin. Berlin 1969. De Gruyter. 26 lap, 3 tábla.

A. Greifenhagen, a Berlin-charlottenburgi Antikenabteilung igazgatója a Winkelmanns-programm-ok hagyományának megfelelően egyetlen antik műtárgy interpretációjának szenteli a füzetet. A kitűnő képekkel bemutatott tárgy egy kora-lukániai oszlopkratér vörös-alakos díszítéssel. Gr. érdeklődése elsősorban a földalati ábrázolásának szól (a hátsó oldalon a szokásos köpenyes ifjakat látjuk). Egy Policoróból nemrégiben előkerült lukániai peliké képéből indul ki, amelyben Trendall Euripides Héraklidák c. drámája megnyitó jelenetének ábrázolását ismerte föl. Gr. az új berlini váza főképeiben ugyanennek a drámának illusztrációját keresi, anélkül, hogy a tragédia egy bizonyos jelenetének illusztrálására gondolna. Értelmezése szerint az oltáron ülő ősz férfi a policorói pelikén is ábrázolt Iolaos, előtte két Héraklida, mellette jobbra Hyllos szolgája áll; a templomot jelző ión oszloptól jobbra, a képmező jobb oldalán két vágatott lovas az attikai állam képviselője, alighanem Démophón és Akamas, a bal szélen ülő nőalak pedig Alkméné, aki a marathóni Tetrapolis határárköven ülve kezében az Eursytheus elleni harc győztes befejezéséért fogadott Zeus-szobrot tartja.

Az értelmezést sok minden támogatja, nem utolsósorban az Euripides-darabok népszerűsége az i. e. 5. sz. utolsó harmadának lukániai vázáin, amiről a policorói vázák sora tanúskodott legutóbb. Nem hallgathatók el azonban bizonyos kételyek az értelmezés minden problémát megoldó precizításával szemben, bár Gr. nem mulasztja el, hogy a nehézségekre minden alkalommal kellő hangsúllyal rámutasson. Egyelőre a marathóni Tetrapolis határárkövének ábrázolása nem látszik bizonyítottnak, s problematikusnak látszik az Alkménének interpretált nőalak kezében tartott kis Zeus értelmezése. Ilyen kis méretben aligha jelentheti az Euripidésnél említett, Iolaostól és Hyllostól a győzelem után felállított „büszke állószobrot”, s mintha a kis Zeus-alak megfogalmazása is intímabb, közvetlenebb volna egy ősi istenszoborénál. Egyelőre mindenesetre Gr. értelmezésének igen sok a valószínűsége az említett nehézségek ellenére, s külön hálát érdemel azért, hogy gyűjteményének ezt a kiemelkedő új szerzeményét példás gyorsasággal tárta a tudományos közvélemény elé.

A váza stilisztikai besorolását Trendall végezte el a szövegben idézett levélben (l. azóta: Suppl. I. to „The Red-Figure Vases of Lucania, Campania and Sicily” 1970, p. 14, no 421a): a mesterkés egyelőre aligha meghatározható, de a festő a Policoro Csoportba tartozik, s az Amykos-festő hagyományát köti össze a Brooklyn–Budapest festő munkásságával.

Külön kiemelés érdemel az, hogy a gazdag előrajzot a váza két oldalának reprodukciójára ráfektethető pontos rajzok illusztrálják, a dél-itáliai vázafestő műhelyébe vezetve be az olvasót.

Szilágyi János György

Geo T. Mary, *Novaesium I.* Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Limesforschungen 6. Berlin 1967. Gebr. Mann. 187 lap, 15 szövegközti kép, 36 tábla.

A neussi ásatások gazdag terra sigillata anyaga három részben került feldolgozásra; az itáliai anyagot E. Ettlinger, a II–III. sz.-i árut H. Schönberger és H.-J. Simon, a dél-galliai pedig ismertetésre került munkájában Geo T. Mary közölte. Annak ellenére, hogy az ásatások üteme nem nyújtott lehetőséget arra, hogy az anyagot minden esetben rétegenként külön tartsák — Geo T. Mary munkája nem korlátozódik csupán a leletanyag egyszerű lekölésére, hanem a gazdag I. sz.-i együttlést arra használta, hogy a dél-galliai áruk kronológiáját, a kutatás eddigi eredményeit vegye revízió alá, az általa kidolgozott keltezési szisztéma birtokában.

A munka két nagy részre tagolódik, az elsőben a

díszítetlen sigillatákkal, az azokon előforduló névbélyegekkel és keltezésükkel foglalkozik, a második részben a reliefszerű edényanyagot tárgyalja. A könyv lényeges része a díszített edények katalógusa, melyhez a volta-képpeni táblaanyag tartozik. A publikációs gyakorlattól eltérően a leleteket olyan fényképes táblákon közli, melyeken a töredékeknek Naftoflex S 4 (folyékony műanyag) lenyomata látható. Ezeknek a lenyomatoknak fotózása sokkal könnyebb, mint az eredeti daraboké. (Az eljárás lényegét az 187. oldalon I. König írja le.) Emellett rajzban közli a fazekasbélyegeket, a graffitókat és a díszítetlen edények formavariációit (paropsides). A munkához jó mutató tartozik, mely az előzetes leltári számokat (Arbeitsnummer), a tábla, ill. ábraszámokkal egyeztet. A szerző alapos szakirodalmi ismeretei átfogják azokat az évtizedeket, melyekben Neussba dél-galliai sigillatákat szállítottak (i. u. 20–90/95). — Az I–II. sz. fordulóján a dél-galliai műhelyek termékeit a különböző kelet- és közép-galliai áruk szorították ki a Rajna-vidékről. Megállapítása szerint a neussi dél-galliai sigillaták zöme olyan műhelyekből származik, melyek az I. sz. második harmadában, ill. korábban lehettek üzemben. Ezt egyrészt a gyártmányok színe, felülete (engobe-ja) másrészt a formák, ill. formavariációk alapján lehet eldönteni. Keltez pl. a Drag. 24/25 vagy 15/17 típusok nagy száma, melyek csak egy-egy adott időszakra jellemzők.

Az anyag 81%-a La Graufesenque-ből, 4%-a Montansból származik, a fennmaradó 15% esetében La Graufesenque mellett Montans vagy Banassac jöhet vaglyagosan számításba.

Az anyag legkorábbi része Tiberius kori, a legfontosabb típusokat a szerző összehasonlító típustáblázaton is közli 1 : 3 arányban, mégpedig azon az oldalon, ahol a megfelelő darabokat tárgyalja! A 13–26 oldalon Geo T. Mary az egyes formákban belül kialakult típusokat, azoknak bélyeges előfordulásait és kronológiáját vizsgálja. Figyelme kiterjed a típusok színeire, anyagára és méreteire. Minden formavariációnál megkísérli bemutatni a legközelebbi párhuzamokat, de utal azokra a nagyjából egyidejű anyagokra is, melyekben az adott forma jelentkezik. Vizsgálja a formák fejlődését és ezen keresztül a műhelyek kölcsönhatását. Az egyes típusok darabszámát is itt adja meg külön utalva arra, hogy más lelhelyen az adott típus milyen arányban fordul elő. Kíváncsokra azonban ide egy olyan összehasonlító táblázat is, mely a neussi anyag egyes formáinak mennyiségét, ill. százalékarányát együtt tünteti fel. A leggyakoribb típus a Drag. 24/25 (814 db) — ezek közül a spirálfüllel és vertikális díszítéssel ellátott darabok Tiberius koriak, a többi nagyjából Claudius korára keltezhető. Neussban legnagyobb számban a Drag. 27 forma jelentkezik (száma 1156) — tipológiai szétválasztását a bélyeges darabok tették lehetővé. A keltezés bélyegformákra és nem mesterekre vonatkozik, vagyis a szerző nem biztos abban, hogy pl. az OF SECVNDI vagy a SECVNDI bélyeges darabok mestere ugyanaz a személy-e. (Itt jegyezzük meg, hogy nem tartjuk kizártnak, hogy pl. a SECVNDI bélyeges típusok megtalálhatók a szerző által javasolt időpont után is.)

A 27. oldalakon foglalkozik a fazekasbélyegekkel. Neussban 378 bélyeg került elő, nagyjából a hofheimiekkel vethetők össze. A szerző a dél-galliai sigillaták legfontosabb fazekaslistái: Ritterling, Oxé és Oswald munkái alapján keresi a legkorábbi mestereket. A legkorábbi típusokat szerinte a kétsoros bélyegzött használó LEPTA gyárthatta, e fazekas piacterülete elsősorban Galliára korlátozódott. Geo T. Mary a továbbiakban általában közli az egyes mesterek áruinak elterjedési területét, valamint az általuk gyártott típusokat.

A bélyegekkel kapcsolatosan megállapítja, hogy a kétsorosok a legkorábbiak, az átmenet az egysoros bélyegzők használatára i. u. 25 körül következett be. A Oxé korábbi hipotézisével szemben arra az eredményre jut, hogy a műhelymegjelölések rövidítésének különböző változatai: OFIC vagy OF nem jelentenek szükségképpen kronológiai sorrendet. Például BALVST idézi, aki olyan edényeket állított elő, melyek már Halternben is

előfordulnak, ugyanakkor OF rövidítést sohasem alkalmazott. Ugyanazt bizonyítja az is, hogy Avitus, Crestio, Sabinus és Virilis — noha OFIC vagy OFI rövidítéssel bélyegeztek — mégis csak azokat a formákat gyártották, melyek csak Claudius korától kezdve általánosak. Döntőnek a szerző a formát tartja, de utal arra, hogy az időben jól körülhatárolható kultúrtegekben való előfordulás is fontos. Ez utóbbit azonban a munka egészében nem hangsúlyozta eléggé, pedig szilárd kronológiát végső soron csak jól keltezhető teleprétegek alapján állíthatunk fel. A szerző nem ért egyet F. Oswald és R. Knorr keletkezésével ALBVS, CLAVVS, MASCLVS, ROPVS és VITALIS esetében.

A 31. oldaltól kezdődően foglalkozik a *keltezés* kérdésével. Kiindulásként leszögezi, hogy keltező értékű lehet sigillaták esetében a forma, az anyag, a felszín, a máz, ill. a díszítés; egy-egy mester működésének idejét meghatározza gyártmányainak előfordulása a keltezett kultúrtegekben, ezen belül az általa gyártott különböző edények és alkalmazott díszítőmotívumok együttes előfordulása.

Vitatkozik R. Knorral, aki az együtt használt díszítőmotívumokat, képtípusokat a közös munka kétségtelen bizonyítékának tartotta (engste Zusammenarbeit). Szerinte az időbeni együttműködés nem csupán egy-egy, hanem több közösen használt képtípus esetében igazolható. Előbbi azonban utalhat arra pl., hogy egy mester eladja bélyegzőkészletét egy másik fazekasnak, aki működését éppen abban az időpontban kezdi meg. Ebben az esetben természetesen nincs szó együttműködésről, de beszélhetünk szoros kapcsolatáról, s alapjában véve még kronológiai összefüggések is fennállnak.

A szerző alaposságára jellemző, hogy munkája során minden reliefszes edény külön kartont kapott, melyen a típust, ill. annak variánsát stb. tüntették fel. Így a minták, ill. azok variánsainak mestersenkénti megoszlása szembetűnőbb lett, s lehetővé tette mintegy 247 „Bildstempel” tanulmányozását. A kartonok alapján könnyen összeállíthatta az egyes fazekasok közös motívumkincsét.

A keltezéshez ugyanazok a fogódzópontok álltak rendelkezésére, mint az eddigi kutatóknak: a germániai és britanniai limestáborok (Haltern, Hofheim, Wiesbaden) adta kronológia, a Budicca felkelés idején elpusztított Camulodunum, Verulamium, ill. Rottweil és Pompei. A szerző felsorolja az említett lelőhelyeken jelentkező névbélyegeket, de bevonja vizsgálatába a társ-mestereket is. Logikus gondolatmenete ott szenved törést, amikor egy-egy leletsoport hiányát úgy próbálja értékelni, hogy a szóban forgó árut már vagy még nem gyártják az adott időszakban. Fel kell tételeznünk azonban — konkrét példák alapján —, hogy egy-egy lelőhely esetében több korszak sigillata anyaga is hiányozhat. (A pannóniai Emonában pl. csak itáliai sigillaták vannak, annak ellenére, hogy a város élete folyamatos a későrómai időkig — ugyanakkor a tartomány többi városában a galliai, germániai műhelyeket gazdag anyag képviseli.) Elképzelhető hogy pl. a mester már dolgozott egy adott időszakban, de áruát még nem találjuk meg a germániai limestáborokban csak egy évtizeddel később. Indokolja-e ez későbbi keltezését? A legmegbízhatóbbnak mindenütt a konkrét keltezés látszik, mely az adott stratigráfiai viszonyokból indul ki és eredményeit a kutatás korábbi eredményeivel veti össze.

A 47. oldalon a reliefszes edények forma szerinti megoszlását írja le — a neussi anyagban 450 Drag. 29 és 150 Drag. 37 formájú edény mellett 70 Drag. 30 típus található. Nem kevésbé érdekes a kronológiai megoszlás, melyből kitűnik, hogy az anyag zöme Claudius—Nero kori — legkevésbé benne a Flavius kori. A számokkal párhuzamosan leírja azt, hogy az egyes formáknak hány százaléka esik az adott időszakra. A szerző ezután a reliefszes edények formáira tér át. Megpróbálja az egyes formák variációt, anyag-, ill. színeltérését is kronológiai sorrendbe állítani. Figyelme kiterjed pl. a Drag. 30 formájú edények esetében a perem és a tojásfüzér közti felület nagyságára is, ennek növekedése szintén keltező értékű. Az edények állandó változása a konkurrenciaharcra hozható összefüggésbe.

A munka befejező részében a reliefszes felosztásának módjait írja le és azok kronológiai vonatkozásait tárgyalja. Ismerteti az egyes időszakok kedvelt díszítési eljárásait — tárgyalja a kivételeket is. Az egyes díszítőmotívumok használatának idejét (levélkoszorú, inda, fríz) az i. u. 90—95 évekkel zárja, bár nem tartja lehetetlennek, hogy Neusson kívül ezeket tovább is alkalmazták (pl. Andrásskereszt-szerű zónaosztás, relief-záró levélkoszorú). Külön figyelmet érdemel a tojásfüzér osztyálozása és mesterenkénti megoszlása.

A munka nagy részét a katalógus teszi ki, mely a sigillaták leltári számát, formáját, leírását, képtípusát, anyagát, felszínét és időrendjét foglalja magában. A leletek számozása táblánként újból kezdődik. A leírásokat a fazekasbélyegeket alfabetikus rendben történő közlésével folytatja, majd a grafitók következnek.

Geo T. Mary könyve hasznos segítséget nyújthat minden olyan kerámikusnak, aki az i. u. I. sz. anyagával foglalkozik, módszerei azonban szélesebb körű érdeklődésre tarthatnak számot.

Gabler Dénes

H. Chantraine, Novaesium III. Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Limesforschungen 8. Berlin 1968. Gebr. Mann. 97 lap, 5 tábla.

A szerző könyvében a novaesiumi ásatások során előkerült éremanyagok egy részét hozza és elemzi, mégpedig az 1958—1963. évi ásatások anyagát. Az ennél az időszakkal korábban, illetve később előkerült érmek majd egy másik kiadványban látnak napvilágot.

A munka szám szerint 2453 érmet dolgoz fel katalógus-szerűen, kronológiai sorrendben. Először néhány görög veret, majd a nagyobb számú galliai — kelta —, római köztársasági, az átmeneti kor, majd a császárkor veretei következnek. A legkésőbbiek Valens császár centenionalesai.

Feltűnően sok a bronzpénz, arany egyáltalán nincs, ezüst — ebben a futtatottak is benne vannak — összesen 53 db. Szokatlan az érmek időbeli megoszlása, amennyiben legnagyobb részét az I. századi veretek képezik, Nervától Valensig csak 70 db érme van. Ennek a provinciákban szokatlan aránynak talán az az oka, hogy csak egy részét kapjuk itt a novaesiumi pénzforgalomnak.

A szerző külön fejezetet szentel a pénzfajták elemzésének, s ezen belül foglalkozik az itt aránylag nagy számban előforduló felezett és negyedelt bronzpénzekkel, amelyek az I. században fellépő aprópénz hiányt voltak hivatva pótolni.

Valószínűleg a galliai veretek is e miatt voltak sokáig forgalomban, bár a kelta pénzverés Augustus uralkodása idején megszűnt, de a veretek még Claudius alatt is használatban vannak.

Az érmek datálását külön fejezet tárgyalja. Kiemelten sokat foglalkozik az Augustus és a Julius Claudius dinasztia bronzpénz verésének kronológiájával.

A pénzverdék tárgyalásánál, mivel az anyag zöme I. századi; Nemausust, Lugdunumot és Lyont említi. A Flaviusok utáni veretek mind Rómában készültek, a IV. századiak pedig a lyoni és a trieri verdékből származnak.

A könyv jó részében a különlegességeket tárgyalja, így a nagy számban előforduló átvert pénzeket, a felezett, negyedelt és átlukasztott példányokat és az ellenjegyes darabokat. Összehasonlító táblázattal szemlélteti a felezett assok arányát más katonai táborok és Novaesium között a köztársaságtól Tiberius koráig. Külön kiemeli az Augustus, a Tiberius és Claudius kori ellenjegyes vereteket. A barbár utánzatnak tűnő példányoknál lehetségesnek tartja, hogy ezeket egy hirtelen jelentkező aprópénz hiány miatt helyi, de hivatalos verde állította elő, amelynek sem személyzete, sem technikai felszerelése nem volt képes az előírt színvonal betartására. Néhány futtatott és hybrid érme is előkerült az ásatásoknál.

Az anyag történeti értékelésénél a kelta veretek kronológiai fontossága tűnik ki, továbbá jó képet nye-

rünk a tábor Julius Claudius dinasztia alatti pénzforgalmáról.

Ez a kiadvány egyik részlet-munkája annak az irányzatnak, amelynek jegyében több év óta Európa-szerte megjelentetik egy-egy terület lelőhelyes antik éremanyagát.

Biróné Sey Katalin

Driehaus, J., Archäologische Radiographie. Düsseldorf 1968. Rheinland-Verlag. (Archaeo—Physika sorozat 4. kötete). 112 lap, 21 szövegek közötti ábra, 32 tábla mely a régészeti leletanyag röntgenfelvételeit szemlélteti.

Már 1957. évtől foglalkoznak a Römisch—Germanisches Zentralmuseum mainzi laboratóriumában a régészeti leletanyagok röntgenvizsgálatával. Az eljárás részletes leírását 1943-ból ismerjük, az 1920. és 1940. évek között esetenként alkalmazták, újabban azonban már számos múzeumban foglalkoznak a leletanyagok röntgensugarakkal való vizsgálatával. Meglepő, hogy ennek ellenére a régészek számára mind ez ideig megfelelő szakkönyv nem állt rendelkezésre. Ezt a hiányt kívánták pótolni a könyv megjelentetésével.

A könyv célja a röntgenvizsgálatoknak a régészek számára történő ismertetése, a vizsgálatok jelentőségének, széles körű felhasználhatóságának, az eljárás könnyen kivitelezhető voltának, a berendezés viszonylag kis költséggel történő üzemeltethetőségének a bemutatása. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a régészeti anyagvizsgálatok célját szolgáló röntgenlaboratórium viszonylag

kis költséggel felállítható. Erre példaként a Rheinisches Landesmuseumban szerzett tapasztalatok alapján megtervezett laboratórium berendezését és költségkihatását ismerteti. (Beruházási költség kb. 45 000 DM.)

Igen alaposan és szakszerűen, mindamellet mindenki számára érthetően ismerteti a röntgen durvaszerkezet vizsgálatok elméleti vonatkozásait, a régészeti leletanyag vizsgálatának lehetőségeit — határait —, az arra megfelelő berendezést, a különböző csőtípusokat, a készülék működését, a felvételek készítésének menetét. Ismerteti a röntgenkép kialakulásában a kemény és lágy sugarak szerepét, a röntgensugarak szórásából adódó hibákat, a sugarak szűrésének lehetőségét különböző fémfóliákkal és rácsokkal, a rekeszek (Blende) szerepét és kitér a film-anyagokra is.

Külön fejezetben említi a különböző kis felezési idejű radioaktív izotópok alkalmazásának lehetőségét a terepmunkáknál, nem tévesztve szem előtt azoknak az emberi szervezetre gyakorolt káros hatását és ezzel összefüggően a korlátozott alkalmazhatóságukat.

A régészek számára legtanulságosabb lehet a könyv végén közölt felvételsorozat, illetőleg azok igen pontos leírása. Ez a része a munkának jól mutatja, hogy a vizsgálatok ma már nélkülözhetetlen segítői a régészetnek. Igen fontos lenne a régészek számára e könyv beható tanulmányozása és az eljárásnak mind szélesebb területen történő alkalmazása nálunk is.

Külön ki kell emelnünk, hogy a munka annak ellenére, hogy nem műszaki felkészültségű kutatók számára íródott, mindvégig olyan szintet képvisel, hogy azt röntgenvizsgálatokkal foglalkozó szakemberek is kézikönyvként használhatják.

Duma György

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1970

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke

Abbreviationes

ActaAgrHung	= Acta Agronomica Acad. Scient. Hung. Tom. 18–19. 1969.
ActaAntHung	= Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 17. 1969. 1/2, 3/4., 18. 1970. 1/2.
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. XXII. 1970.
ActaClassDeb	= Acta Classica Univ. Debreceniensis. 5. 1969.
ActaEthnHung	= Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. 19. 1970. 1/4.
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. 16. 1970. 1/2, 3/4.
ActaHistHung	= Acta Historica Acad. Scient. Hung. 15. 1969. 3/4., 16. 1970. 1/2.
ActaLingHung	= Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. 20. 1970. 1/2.
ActaOrHung	= Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. 23. 1970. 1, 2, 3.
ActaReiCret	= Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum, Tongrès (Belgie) 10. 1968.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle. 11. 1969. 3/4., Suppl., 12. 1970. 1/2.
AJA	= American Journal of Archaeology. Princeton. 73. 1969., 74. 1970.
Alba Regia	= Alba Regia. Az István Király Múzeum Évkönyve. 8/9. 1967–68., 10. 1969.
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. 16. 1969. 2.
AnthrHung	= Anthropologia Hungarica. 9. 1970. 1/2.
AnthrKözl	= Anthropologiai Közlemények 13. 1969. 3/4., 14. 1970. 1/2.
Archaeology	= Archaeology. A magazine dealing with the antiquity of the World. Vol. 23. Number 2. Apr. 1970. New York.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő 97. 1970.
ArchRoz	= Archeologické Rozhledy, Praha. 22. 1970.
ArhVest	= Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica. Ljubljana. 19. 1968.
Arrabona	= A Győri Múzeum Évkönyve. 11. 1969., 12. 1970.
BékÉl	= Békési Élet. 5. 1970. 1, 2, 3.
BHb	= Burgenländische Heimatblätter. 31. 1969.
БюлМоскПр	= Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. 24. 1969. 6.
BonnJb	= Bonner Jahrbücher. 169. 1969.
BorsSzle	= Borsodi Szemle, Miskolc. 13. 1969. 4., 14. 1970. 1–4.
Budapest	= Budapest. A Főváros folyóirata. 8. 1970. 1–12.
BullBA	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 34/35. 1970.
DomExplAnim	= The domestication and exploitation of plants and animals. London 1969.
EgriME	= Egri Múzeum Évkönyve. 6. 1968.
ÉlTud	= Élet és Tudomány. 15. 1970. 1–52.
ÉpÉpTud	= Építés-Építéstudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tud. Oszt. Közl. 1. 1969. 1–2.
Az Érem	= Az Érem. 25. 1969. 49–50.
Eth	= Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 80. 1969. 3, 4., 81. 1970. 1, 2–4.
FA	= Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 20. 1969., 21. 1970.
FilolKözl	= Filológiai Közöny. 15. 1969. 1–4., 16. 1970. 1–2.
FöldrÉrt	= Földrajzi Értesítő. 18. 1969. 4., 19. 1970. 1, 2, 3.
FöldrKözl	= Földrajzi Közlemények. 17. (93.) 1969. 3, 4., 18. (94.) 1970. 1, 2.
FontArchPosn	= Fontes Archaeologici Posnanienses. — Annales Musei Archaeologici. 17. 1966., 18. 1967.
HadtKözl	= Hadtörténelmi Közlemények. 17. 1970. 1, 2, 3, 4.
IrodTörtKözl	= Irodalomtörténeti Közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata. 74. 1970.
Jászkunság	= Jászkunság. A TIT Szolnok Megyei Szervezetének folyóirata. 15. 1969. 3, 4.
JbMainz	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz. 14. 1967. (1970)
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien. Beiblatt 48. 1966–1967.
KoMK	= Komárom Megyei Múzeumok Közleményei. Tata. 1. 1968.
MEpm	= Magyar Építőművészet. 1970. 1–6.
MKszle	= Magyar Könyvszemle. 86. 1970. 1/2, 3.
MNemzet	= Magyar Nemzet. 1970. jún.
MNyelv	= Magyar Nyelv. 65. 1969. 4., 66. 1970. 1, 2, 3.
MNyelvőr	= Magyar Nyelvőr. 93. 1969. 3, 4., 94. 1970. 1, 2, 3.
MTAK II.	= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 18. 1969. 2., 19. 1970. 1.
MTARégIntKözl	= A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. 1. 1970.
MTud	= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 76., (Új f. 14.) 1969. 12., 77., (Új f. 15.) 1970. 1–12.
Művéd	= Műemlékvédelem. 14. 1970.

- Művészet
MűvtÉrt
MúzKözl
Múzsák
Népm
NéprÉrt
NÉtHongr
NumKözl
NyelvKözl
NyírMÉ
Origini
OrvTörtKözl

Quartär
RevIntDroitsAnt
SlovArch
SopSzle
StudAlt
StudSlav
ŠtudZvestiNitra
Sz
SzabSzatSzle
SzegediMÉ
СовАрх
TársSzle
TerMÉ

TerVil
TörtSzle
Valóság
VasiSzle
VeszprMK
VeszMT
ВДИ
Világosság
WaffKost

ZfArch
- = Művészet. 11. 1970.
= Művészettörténeti Értesítő. 18. 1969. 4., 19. 1970. 1, 2.
= Múzeumi Közlemények. 1970. 1, 2.
= Múzsák. Múzeumi Magazin. 1969. 4., 1970. 1–5.
= Népművelés. 17. 1970.
= Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. 50. 1968., 51. 1969.
= Nouvelles Études Hongroises. Bp. 4–5. 1969–1970.
= Numizmatikai Közlöny. 68–69. 1969–1970.
= Nyelvtudományi Közlemények. 71. 1969. 2., 72. 1970. 1.
= Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. 11. 1968.
= Origini. Róma. 3. 1969.
= Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae. 54. 1970., Suppl. 4. 1970.
= Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit. Bonn. 20. 1969.
= Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Groningen. 16. 1969.
= Slovenská Archeológia. 18. 1970.
= Soproni Szemle. 24. 1970. 1–4.
= Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hg. von J. Harmatta. Bp. 1968.
= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. 15. 1969. 3/4., 16. 1970. 1/2.
= Študijné Zvesti Archeologického Ustavu Slov. Akad. Vied. 17. 1969.
= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye 103. 1969. 5/6., 104. 1970. 1, 2, 3.
= Szaboles-Szatmári Szemle. Nyíregyháza. 5. 1970. 1–4.
= A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1969. 1, 2.
= Советская Археология. Москва. 1969. 4., 1970. 1–4.
= Társadalmi Szemle. 15. 1970. 1–12.
= A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico-Naturales Hungarici. 61. 1969.
= Természet Világa. Természettudományi Közlöny. 101. 1970. 1–12.
= Történelmi Szemle. Az MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 13. 1970. 1, 2.
= Valóság. 13. 1–12.
= Vasi Szemle 24. 1970. 1–3.
= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 8. 1969.
= Veszprém Megyei Múzeumi és Helytörténeti Tájékoztató. 1. 1970.
= Вестник Древней Истории 1970.
= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 11. 1970. 1–12.
= Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen und Kostümkunde. München. 12. 1970. 1.
= Zeitschrift für Archäologie. Berlin. 3. 1969.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XVII.* 1969. fasc. 1/4, XVIII. 1970. fasc. 1/2. Adiuvantibus: A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik. Redigit: I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. 1969, 1970. 458, 217 p. ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XX.* 1968. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 97. 1970. 137–138. *Tomus XXII.* 1970. Adiuvantibus: A. Dobrovits, F. Fülep, L. Gerevich, J. Harmatta, A. Mócsy, M. Párducz. Redigit: L. Castiglione. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 467 p. 60 t. ill.
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tomus V.* 1969. Editor S. Borzsák. Debrecen 1969. 142 p. 16 t. ill.
- Alba Regia Annales Musei Stephani Regis — István Király Múzeum Évkönyve. VIII–IX.* 1967/1968, X. 1969. Szerk.: Fitz Jenő. Segéd szerk.: Makkay János. Székesfehérvár 1968. 299 p. 64 t. ill., 1969. 192 p. 24 t. ill. Rec. Gabler Dénes: ActaArchHung 22. 1970. 455–457.
- Anthropologia Hungarica. Tome IX.* 1970. No. 1/2. Palaeoanthropologica. Studies. Publié par la Section anthropologique du Musée Hongrois d'Histoire Naturelle. Rédacteur: Tibor Tóth. Bp. 1970. 147 p. 6 t.
- Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XVI.* 1969. 2. Felelős szerk.: Moravcsik Gyula. Szerk. biz.: Harmatta János, Maróti Egon, Szilágyi János György, Tóttóssy Csaba, Trencsényi-Waldapfel I. Bp. Akad. Kiadó 1969. 153–320 p. ill.
- Archaeologiai Értesítő. Vol. 97.* 1970. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Szerk. Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczi L., Holl I., Kalicz N., Korek J., Oroszlán Z. Technikai szerk. Bónis É. Bp. Akad. Kiadó 1970. 323 p. ill.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1969.* Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 97. 1970. 304–323.
- Dolgozatok Heves megye múltjából.* A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi egri vándorgyűlésének régészeti és középkori magyar történeti előadásai. Szerk. Szabó János Győző. Eger 1970. Dobó István Vármúzeum.
- Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. VI.* 1968. Szerkesztő: Bakó Ferenc. Eger 1969. Heves m. ny. 380 p. ill.
- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XX. 1969. XXI. 1970. Főszerk.: Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Cenner-Wilhelm G., Dienes I., L. Kovrig I. Szerkesztő: Sárdy J. Bp. 1969, 1970. Népműv. Prop. Iroda 205, 218 p. ill.
- Fontes Archaeologici Posnanienses. Annales Musei Archaeologici.* 17. 1966., 18. 1967. Rec. Salamon Ágnes: ActaArchHung 22. 1970. 464–465.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miscolciensis de Herman Otto nominati. VIII.* 1969.

Rec. Torma István: ActaArchHung 22. 1970. 457–460.

- Heves megye műemlékei I. rész.* Szerk. Dercsényi Dezső és Voit Pál. Bp. 1969. 641 p. ill. Rec. Borsos László: Művéd 14. 1970. 57–58., Filep Antal: Eth 80. 1969. 477–480.
- Komárom Megyei Múzeumok Közleményei I.* 1968. Mitteilungen der Museen des Komitats Komárom. Felelős kiadó: Biró Endre. Tata 1968. 520 p. ill.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/I, 2.* Szeged 1969. 314, 224 p. ill. Szerk.: Trogmayer Ottó. Technikai szerk. H. Kiss Judit.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XI.* 1968. Szerk. Csallány Dezső. Bp. 1969. Franklin ny. 312 p. 36 t. 119 ill.
- Régészeti Füzetek. Ser. I. Fasc. 22.* Az 1968. év régészeti kutatásai. Fasc. 23. Az 1969. év régészeti kutatásai. Szerk.: Sz. Burger Alice. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. 112, 120 p. 1 térk.
- Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora.* Főszerk.: Fitz Jenő, Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. Rec. Csorba Csaba: MűvtÉrt. 19. 1970. 63–64., Kovalovszky Miklós: MNyelvőr 93. 1969. 300–301.
- Veszprém Megyei Múzeumi és Helytörténeti Tájékoztató I.* 1970. 1–8. Kiadja a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. Felelős kiadó: Éri István.
- Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém 8. 1969. 295 p. ill. Szerk.: Éri István, 6. 1967. Rec. Köhegyi Mihály: Eth. 80. 1969. 476–477.
- Zehn Jahre archäologische Forschung (1958–1968)* Bp. 1970. MTA RégIntKözl 1. 181. p. 43. t. 1 térkép. Szerk.: Castiglione L. — Salamon Á.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések Generalia. Effusiones

- Ackerman-Rhys Carpenter: Art and archaeology.* The Princeton Studies. Humanistic Scholarship in America. Gener. editor: R. Schlatter. Englewood Cliff. N. J. Prentice Hall, Inc. 1963. 241 p. Rec. Castiglione László: ActaArchHung 22. 1970. 413–417.
- Acsády György–Nemeskéri János: History of human life span and mortality.* Bp. 1970. Akad. Kiadó 346 p. 58 ill.
- Balassa Iván: Az eke és szántás története.* Bp. 1970. MTA KESZ soksz. 18 p. Doktori értekezés tézisei.
- Bende fy László: Eltűnt balatoni szigetek nyomában.* Éltud 25. 1970. 882–886. 4 ill.
- Bende fy László–V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai.* Bp. 1969. Műszaki Kiadó. 218 p. 1 mell.
- Birket-Smith Kaj: A kultúra ősvényei.* Bp. 1969. Gondolat Kiadó. Rec.: TerVil 101. 1970. 143.
- Biróné Sey Katalin–Gedai István: Százdukátos arany.* Műzsák 1970/1.10–11. 6 ill.
- Bottyan Olga: On the problem of correlation between the alveolar profile angle and some maxillary indices.* TerMÉ 61. 1969. 413–423.

- Bökönyi Sándor: A new method for the determination of the number of individuals in animal bone material. *AJA* 74. 1970. 291–292.
- Broby Johansen Rudolf: Az őltözködés története. Ford: G. Beke Margit. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 352 p. ill. Rec.: *MNemzet* 1970. I. 25. p. 3.
- Castiglione László: A régészet amerikai szemmel. *MTAK* II. 19. 1970/1. 103–110.
- Csatári Dániel—Mócsy András: A régészeti és a történet-tudomány együttműködésének kérdései. *MTAK* II. 18. 1969. 227–265.
- Dávid Péter: Thermoanalytical study of human bone remains. *SzegediMÉ* 1969/2. 211–215.
- Éri István: Beszámoló a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1968. évi munkájáról. — Tätigkeitsbericht der Direktion der Museen im Komitat Veszprém für das Jahr 1968. — Rapport sur l'activité de la Direction de Musées du département de Veszprém en l'an 1968. Отчет о работе дирекции музеев комитата Веспрем за 1968-й год. *VeszprMK* 8. 1969. 39–62. 63. 65.
- Farkas Gyula—Lipták Pál: Újabb adatok a magyarság etnikai embertanához. Tápió népességének anthropológiai vizsgálata. — Neuere Angaben zur ethnischen Anthropologie des Ungarntums. Anthropologische Untersuchung der Population von Tápió. *AnthrKözl* 14. 1970/1–2. 35–69., 69–70. 8 t. 7 ill.
- Fügedi Erik: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. *Alba Regia* 10. 1969. 101–118. 14 ill.
- Garam Éva: Angaben zur Stratigraphie der Längswälle der Tiefebene. *SzegediMÉ* 1969 : 2. 113–116.
- Gedai István: Éremleletek, melyek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozásra. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 81–82.
- Gedai István vide: Biróné Sey Katalin
- Gerevich László: A régészet helyzete és néhány problémája. Az Akadémia új levelező tagjai munkájukról és a tudományról. *MTud* 77. (Új f. 15.) 1970. 862–864. 1 ill.
- Gerevich László: Régészet, művészettörténet. *MTud* 77. (Új f. 15.) 1970. 257–261. (A magyar tudomány 25 éve.)
- Hahn István: Antikvitás és feudalizmus kérdéséhez. Bp. 1969. *Rec. Tókei Ferenc: AnTan* 16. 1969. 213–220.
- Hahn István: „Ha vétekez, fiadban bűnhődöl...” A vallások történetéből. *Világosság* 11. 1970/1. 27–34.
- Hahn István: Istenek és népek. Bp. 1968. *Rec. Hoppál Pál: Eth* 80. 1969. 487–488.
- Kiszely István: Sirok, csontok, emberek. Bp. 1969. *Gondolat* 431 p. 90 t. 183 ill. *Rec. Pálóczi-Horváth András: Valóság* 13. 1970/6. 107–109.
- Kralovánszky Alán: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári ásatásokról. — Vorbericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen in Székesfehérvár in 1965. *Alba Regia* 8–9. 1967–68. 253–261, 262. 10 ill.
- Lipták Pál: Embertan és emberszármazástan. *Rec. Vámos Pál: Valóság* 13. 1970/6. 106–107.
- Lipták Pál vide: Farkas Gyula
- Magyar életrajzi lexikon. II. L–Z. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Bp. Akad. Kiadó 1969. 1104 p. ill.
- A magyar régészet regénye. Szerk.: Szombathy Viktor. Bp. 1968. *Rec. Szabó Miklós: AnTan* 16. 1969. 238–241. *TerVil* 101. 1970/7. 335.
- Magyarország régészeti topográfiája. Harmadik kötet. A deveszeri és sümegi járás. Vide: Veszprém megye régészeti topográfiája.
- Mócsy András vide: Csatári Dániel
- Művészeti lexikon. I–IV. Szerk.: Zádor Anna és Genthon István. Bp. 1965–1968. *Rec. Szabó Miklós: AnTan* 16. 1969. 235–238.
- V. Nagy Imre vide: Bendefy László
- Nemeskéri János vide: Acsády György
- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, IV. Hg. von H. Jankuhn. Hildesheim 1969. *Rec. Holl Imre: ActaArchHung* 22. 1970. 460–464.
- Nováki Gyula: Änderungen der Weizenarten in Ungarn von der Bronzezeit bis zum Mittelalter. *SzegediMÉ* 1969/2. 39–45. 3 ill.
- Ósi kenyérformák. *ÉlTud* 25. 1970. 2252. p. 12 ill.
- Szabó János Győző: Heves megye régészeti emlékei, II. Magyarország műemléki topográfiája, VII. 41–63. 28 ill.
- Takács Lajos: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez, I. Köpis felerősítésűek, II. — Zur Geschichte unserer sensenartigen Schneidegeräte, I. Mit Tüllenbefestigung, II. NéprÉrt L. 1968. 35–48, 49. 14 ill., LI. 1969. 37–54, 55–56. 17 ill.
- Takács Lajos: A magyarországi rövid kaszák történetéhez. К истории коротких кос Венгрии. — Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn. *Eth* 81. 1970. 186–217, 217–219, 219–220. 5 ill. 3 térk.
- Tokarjev Sz. A.: Vallás és történelem. Bp. 1966. *Rec. Bellér Béla: Sz* 104. 1970/1. 200–203.
- Tóth Tibor: On the diagnostic significance of morphological characters, III. (A methological study.) *TerMÉ* 61. 1969. 401–412.
- Veszprém megye régészeti topográfiája. Második rész. A veszprémi járás. Összeáll.: Éri I. — Kelemen M. — Németh P. — Torma I. Bp. 1969. (Magyarország régészeti topográfiája 2.) *Rec. Holl Imre: ActaArchHung* 22. 1970. 418–420.
- Veszprém megye régészeti topográfiája. Harmadik rész. A deveszeri és sümegi járás. Összeáll.: Bakay Kornél, Kalicz Nándor és Sági Károly. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 322 p. 30 t. 87 ill. 4 térk. mell. (Magyarország Régészeti Topográfiája 3.)
- Zehn Jahre Archäologische Forschung (1958–1968). *MTARégIntKözl* I. 1970. 91–181. 43 t. 1 térk.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia Historia archaeologiae. Catalogi museumum

- Bakó Ferenc: A múzeumi munka 1967-ben. — Die Arbeit des Museums im Jahre 1967. *EgriMÉ* 6. 1968. 367–374, 375–380.
- Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások. *Alba Regia* 8/9. 1968. 179–180. 10. 1969. 149–151.
- Banner János: Dr. Banner Benedek emlékének. (1884. április 25. — 1968. szeptember 24.) *BékÉl* 5. 1970. 233–242.
- Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1960–1966. Összeáll.: Jakabffy Imre. Bp. 1968. *Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle* 11. 1969. p. 575., *Németh Endre: ArchÉrt* 97. 1970. 140–141., *Szabó Miklós: NÉtHongr* 4–5. 1969–70., 286–287.
- Beranová Magdolna: Evropské zemědělství v archeologii. Bibliografie 1945–1965. *Rec. Gunda Béla: Eth* 81. 1970. 156–157.
- Bibliographie der Werke von Sándor Mihalik. *ActaHistArtHung* 16. 1970. 198–200.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányúton az Amerikai Egyesült Államokban. 1966. VII. 18. — 1967. VII. 21. Külf. tanulmányutak. Összeáll.: Füzes E. 34–35.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányúton Görögországban. 1968. IX. 4.—X. 1. Külf. tanulmányutak. 46–47.
- Sz. Burger Alice: Tanulmányúton a Bolgár Népköztársaságban. 1968. X. 28.—XI. 12. Külf. tanulmányutak. 9–10.
- Csallány Dezső: A száz év méltatása. — Die Würdigung der 100 Jahre. *NyírMÉ* 11. 1968. 7–11, 12–14.
- Csallány Dezső: Tanulmányúton a Román Népköztársaságban. 1968. X. 16–28. Külf. tanulmányutak p. 23.
- Csatkai Endre (1896–1970). Nekrológ. *Domonkos Ottó: Múzközl* 1970/1. 107–114. 1 ill. u. a. *SopSzle* 24. 1970 : 3. 273–278. 2 ill.
- Csorba Csaba: Áttekintés Békés megye 1967–1969. évi régészeti irodalmáról. *BékÉl* 1970/3. 540–542.
- Dávid Lajos: Jelentés a Győr-Sopron Megyei Múzeumi Szervezet 1968 és 1969. évi működéséről. *Arrabona* 11. 1969. 321–337., 12. 1970. 391–406.

- Dobrovits A. Adár* (1909–1970). Nekrológ. *Pogány Ödön Gábor: Művészet* 11. 1970/6. p. 28. *Világosság* 11. 1970/5. 326.
- Domonkos Ottó* vide: *Csatkai Endre*
- Draveczky Balázs*: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. *Rec. Kőhegyi Mihály: Eth* 80. 1969. 139.
- Draveczky Balázs*: Somogy megye régészeti képeskönyve. Kaposvár, 1970. Somogy megyei nyomdaipari V. 77 p. 37 t. (Somogyi Múzeum 17.)
- Erdélyi Gizella* (1906–1970). Nekrológ. *B. Thomas Edit: ArchÉrt* 97. 1970. 301–302. 1 ill., *Mócsy András: ActaArchHung* 22. 1970. 349–350.
- Fehér Zsolt* vide: *Sisa Béla*
- F. Fejér Mária*: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 88–91.
- Fekete Lajos* (1891–1969). Nekrológ. *Kakukk Zsuzsa: NyelvKözl* 71. 1969/2. 417–418.
- Fitz Jenő*: Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok 1965–66. és 1967. évi tevékenységéről — Bericht über die Tätigkeit der Museen des Komitats Fejér in den Jahre 1965–66 und 1967. *Alba Regia* 8/9. 1967–68. p. 175–177, 177–179., 10. 1969. 145–149.
- Fülep Ferenc*: Bemutatjuk az UNESCO folyóiratát. *Műzsák*. 1970/3. 40. p.
- Fülep Ferenc*: Az ICOM 1968. évi konferenciája az NSZK-ban (Köln–München). 1968. VIII. 1–9. Külf. tanulmányutak 69–71.
- Fülep Ferenc*: Az ICOM nemzetközi nevelési és kulturális albizottságának konferenciája Moszkva–Leningrádban. 1968. V. 14–21. Külf. tanulmányutak 72–73.
- Füzes Endre*: (szerk.) Szemelvények a múzeumi területről 1968-ban külföldi tanulmányúton résztvettek jelentéseiből. Bp. 1968. Műv. Min. Múzeumi Főoszt. 86 p.
- Gedai István*: Megemlékezés *Nagy Gézáról* (1855–1915). *Alba Regia* 8/9. 1968. 295–296.
- Genthon István*. Bibliografia delle opere di István Genthon. *ActaHistArtHung* 16. 1970.
- Gönyei Antal*: A közönség és a múzeumi hónap. *Népm* 17. 1970/12. 20–21. 5. ill.
- Hančar, Franz* (1893–1968). Nekrológ. *László Gyula: ArchÉrt* 97. 1970. 302–303.
- Horváth Tibor*: Jelentés a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1968. évi működéséről. *ArchÉrt* 97. 1970. 135–136. *MűvtÉrt* 18. 1969. 323–324.
- Horváth Tibor*: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1969. évi működéséről. *ArchÉrt* 97. 1970. 303–304.
- Jakabffy Imre* vide: *Banner János*
- Kákossy László*: Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos hatvan éves. *AnTan* 16. 1969. 211–212.
- Kakukk Zsuzsa* vide: *Fekete Lajos*
- Kalicz Nándor–Sági Károly* etc.: Vezető a keszthelyi Balatoni Múzeum természettudományi, régészeti, történeti... állandó kiállításához. *Keszthely* 1969. 120 p. 70 ill.
- Kerek József*: Tanulmányúton Tunéziában és Algériában. 1968. II. 23–III. 29. Külf. tanulmányutak 61–64.
- Kőhegyi Mihály*: Rómer Flóris levelei az Orsz. Széchényi Könyvtárban. *Briefe von Flóris Römer in der Országos Széchényi Könyvtár*. Arrabona 12. 1970. 245–261.
- Kőhegyi Mihály–Rákóczi Katalin*: Rómer Flóris levelei Gratzl Józsefhez az olmtüzi és josefstadti kazamatákból. Arrabona 11. 1969. 143–161.
- László Emőke–Szabó Erzsébet–Szabó Katalin*: Az 1969. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. *MűvtÉrt* 19. 1970/1. 68–107.
- László Gyula* vide: *Hančar Franz*
- Lázár István*: A Vértess László-ösvény. *Valóság* 13. 1970. 26–31.
- Mihalik Sándor* (1900–1969). Nekrológ: *ActaHistArt Hung* 16. 1970. 149–150. *FA* 20. 1969. 7–8. 1 ill.
- Mócsy András* vide: *Erdélyi Gizella*
- Mozsolics Amália*: Tanulmányúton Olaszországban. 1967. XI. 18–1968. I. 12. Külf. tanulmányutak p. 53.
- München múzeumai*. Ford. Körber Ágnes. Bp. 1969. Egyet. ny. 60 p. 168 t.
- Művészettörténeti bibliográfia vide: László Emőke–Szabó Erzsébet–Szabó Katalin*.
- Nagy Géza* vide: *Gedai István*
- Németh Endre*: Magyar régészeti irodalom 1969. — *Bibliographia Archaeologica Hungarica* 1969. *ArchÉrt* 97. 1970. 146–160.
- Németh Ferenc*: Múzeum a sóbányában. A Krakó melletti Wieliczka sóbánya múzeuma. *Éltud* 25. 1970. 828–832. 12 ill.
- Oroszlán Zoltán*: Kilencven éves a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat., 73–90 *Jahre Archäologische, Kunshistorische und Numismatische Vereinigung*. — *La Société d'Archéologie, d'Histoire d'Art et de Numismatique fête ses quatre-vingts-dix ans*. — *Научному обществу по Археологии, Истории Искусства и нумизматике 90 лет*. *Veszpmk* 8. 1969. 69–72.
- Pach Zsigmond Pál*: Történettudomány. A magyar tudomány 25 éve. *MTud* 77. (Új f. 15.) 1970. 241–256.
- Rákóczi Katalin* vide: *Kőhegyi Mihály*
- Rómer Flóris* vide: *Kőhegyi Mihály, Tombor Ilona*
- Ruffy Péter* — vide: *Vágó Eszter*
- Sági Károly*: A hetven éves Balatoni Múzeum. — *70 Jahre Balaton Museum in Keszthely — Le Musée de Balaton fête ses 70 ans*. — *Балатонскому Музею 70 лет*. *Veszpmk* 8. 1969. 11–34, 34–35, 35–36, 37–38. 19 ill.
- Sági Károly* vide: *Kalicz Nándor*
- Schultheisz Emil–Tardy Lajos*: Summing-up of the past and present of Hungary's medicohistorical research work. *Medical history in Hungary* 1970. *OrvTörtKözl Suppl.* 4. 1970. 13–23.
- Sisa Béla–Fehér Zsolt*: Beszámoló oszlitai utazásunkról. *Művéd* 14. 1970. 49–53. 6 ill. V–XVIII. sz. építészeti emlékek.
- Soós Gyula*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1963. évi vándorgyűlése Esztergomban. *KoMK* 1. 1968. 509–512. 1 ill.
- Soproni Sándor*: A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1968. évben. *ArchÉrt* 97. 1970. p. 136.
- Soproni Sándor*: A Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1969. évben. *ArchÉrt* 97. 1970. p. 304.
- Cs. Sós Ágnes*: Az „Union International d'Archéologie Slave” konferencián Meissenben (NDK). 1968. X. 15–18. Külf. tanulmányutak p. 82.
- Szabó Erzsébet* vide: *László Emőke*
- Szabó István* (1898–1969). Nekrológ. *Szabad György: Sz* 104. 1970. 516–518.
- Szabó Katalin* vide: *László Emőke*
- Szabó Miklós*: Tanulmányúton Olaszországban 1968. IX. 21–X. 19. Külf. tanulmányutak p. 54.
- Szilágyi János György*: Az Okortudományi Társaság tizenegyedik éve. (Az 1969. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló.) *AnTan* 16. 1969. 251–253.
- Szilágyi János György*: Tanulmányúton az Amerikai Egyesült Államokban. 1967. X. 20. — 1968. VII. 20. Külf. tanulmányutak. 36–38.
- Tardy Lajos* vide: *Schultheisz Emil*
- Tasnádi-Kubacska András* vide: *Vértess László*
- Thomas Edit* vide: *Erdélyi Gizella*
- Tombor Ilona*: Rómer Flóris. *MűvtÉrt* 18. 1969. 3. 207–212.
- Tóth Tibor*: I. Nemzetközi Közép Ázsia konferencia Tadzsikisztánban. 1968. IX. 27–X. 7. Külf. tanulmányutak. 80–81.
- Trencsényi-Waldapfel Imre* (1899–1970) Nekrológ. *Világosság* 11. 1970. p. 448. *Harmatta János: MTud* 77. Új f. 15. 1970. 824–827., *ВДИ* 1970. 224–226.
- Uzsoki András*: Czech János régészeti tevékenysége Győrött. — *The archaeological activity of János Czech at Győr*. — *Die archäologische Tätigkeit*

János Czechs in Győr. Arrabona 11. 1969. 117—139. 139—140, 140—141. 4 ill.

Uzsoki András: A modern múzeum Le Corbusier tervei-
ben. Múzközl 1970 : 1. 3—21. 7 ill.

Vágó Eszter. Nekrológ. Ruffy Péter: A magyar régészeti
hőse. Az 1528-ik római sír. MNemzet 1970. jún. 28.
p. 9. 3. hasáb.

Vértes László (1914—1968). Nekrológ. FA 20. 1969. 9—10.
1 ill., Tasnádi-Kubacska András: Földr Közl 99. 1969.
305—307.

Vértes László: Tanulmányút Indiában. 1968. I. 4—III.
1. Külf. tanulmányutak, 48.

Vértes László vide: Lázár István

Wessetzky Vilmos: Tanulmányút a Lengyel Népköz-
társaságban. 1968. IX. 10. —14. Külf. tanulmány-
utak 15.

Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti
vonatkozású (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek)
jegyzéke (1968. január 1.—dec. 31.) Sz 103. 1969.
1339—1411.

Zehn Jahre Archäologische Forschung (1958—1968). Bib-
liographie. MTARégIntKözl I. 1970. 17—89.

IV. Őskor — Praehistorica

- Балагури Эдуард А.: Новейшие памятники фельше-
сечской культуры на территории Закарпатской
области УССР. SzegediME 1969/2. 61—68. 3 t.
- Balassa Iván: Őskori falu Dániában. Múzsák 1969/4.
15—16. 3 ill.
- Bándi Gábor: Die Beziehungen der Kultur der trans-
danubischen inkrustierten Keramik zu Ost-Ungarn.
SzegediME 1969/2. 47—60. 3 ill.
- Bándi Gábor: Remarks on the history of research in the
„Vučedol Problem”. — Megjegyzések a „Vučedol-
kérdés” kutatástörténetéhez. Alba Regia 8—9.
1967—68. 23—32, 33. 2 térk.
- Bándi Gábor—Kovács Tibor: Die historischen Beziehun-
gen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. Acta-
ArchHung 22. 1970. 25—39. 7 ill.
- Banner János—Mozsolics Amália—Párducz Mihály—
Pataj Pál: Jelentés a Nemzetközi Ős- és Koratörté-
neti Unió Állandó Tanácsának budapesti üléséről.
ArchErt 97. 1970. 134. p.
- Bognár-Kutzián Ida: Probleme der mittleren Kupfer-
zeit im Karpatenbecken. ŠtudZvestiNitra 17. 1969.
31—60. 12 ill.
- B. Bónis Éva: Die späteltische Siedlung Gellérthegy—
Tabán in Budapest. Bp. 1969. ArchHung 47. Rec.
E. Ettlinger: Ztschr. f. Schweizerische Archäologie u.
Kunstgesch. 27(1970)125. Szabó Miklós: ActaArch
Hung 22. 1970. 429—434. Filip Jan: ArchRoz 22.
1970. 216.
- Bosinski G. vide: Gáboriné Csánk Veronika.
- Bökönyi Sándor: Az állatok és növények háziasítása és
felhasználása. Nemzetközi konferencia. London 1968.
V. 17—23. Külf. tanulmányutak p. 80.
- Bökönyi Sándor: Archaeological problems and methods
of recognizing animal domestication. DomExplAnim
London 1969. 219—229.
- Bökönyi Sándor: A háziasítás kérdései a legújabb kutá-
sások fényében. Eth 80. 1969. 276—281.
- Bökönyi Sándor: Новый метод вычисления количества
особей животных в остеологическом материале из
археологических местонахождений. — A new method
for calculating the number of individual animals
in osteological material from archaeological sites.
БюлМокИПр 1969. 6. 69—71.
- Bökönyi Sándor: Die Wirbeltierfauna der Siedlung von
Salgótarján—Pécskő. Bp. 1968. Rec. Kőhegyi Mihály:
AgtSzle 11. 1969. 574.
- Butzer K. W.: The Cambridge Ancient History. Revised
edition of Vol. I. and II. Butzer K. W. Physical
conditions in Eastern Europe, Western Asia and
Egypt before the period of agricultural and urban
settlement. 1966. Rec. Makkay János: Alba Regia
8/9. 1968. 280—284.
- Caskey John L.: Greece, Crete and the Aegean Islands
in the Early Bronze Age. CAHI. 1964. Rec. Makkay
János: Alba Regia 8/9. 1968. 282—283.
- Comşa Eugen: Das Banater Neolithikum im Lichte der
neuen Forschungen. SzegediME 1969/2. 29—38.
1 térk. mell.
- Daniel Glyn—Evans J. D.: The Western Mediterranean.
CAH Vol. II. 1967. Rec. Makkay János: Alba Regia
8/9. 1968. 282—283.
- Dezso Gyula vide: Nemeskéri János
- T. Dobosi Viola: Az emberrelválás útja. Múzsák 1970/3.
33. p. 1 ill.
- T. Dobosi Viola vide: Müller-Karpe H.
- Donát Péter vide: Kalicz Nándor, Patek Erzsébet
- Duma György—Lengyel Imre: Mezőcsát pots containing
red blood pigment (haemoglobin). ActaArchHung
22. 1970. 69—93. 22 ill.
- Ettlinger E. vide B. Bónis Éva
- Farkas Gyula—Lotterhof Edit—B. Marcsik Antónia: A
Hódmezővásárhely-Nagyszigeten és Kübekháza-Új-
telepen feltárt sírok antropológiai leleteinek érté-
kelése. — Auswertung der von Hódmezővásárhely-
Nagysziget und Kübekháza-Újtelep stammenden
anthropologischen Funde. SzegediME 1969/1. 123—
129, 130. 2 t.
- Filip Jan vide: B. Bónis Éva
- Foltiny Stephen: The Hungarian archaeological collec-
tion of the American Museum of Natural History
in New York. Bloomington 1969. Indiana Univ.
140 p. 19 t. Corpus Antiquitatum Hungaricarum
in America 1.
- Foltiny Stephen: Urnenfelderzeitliche Funde aus Sopron
(Ófenburg) im Burgenländischen Landesmuseum
und ihre östlichen Beziehungen. BHb 31. 1969. 97—
107. 2 ill.
- Franciászói sziklarajzok. Éltud 25. 1970. p. 1338. 2 ill.
- Friedrich J. vide: Gáboriné Csánk Veronika
- Gábori Miklós: 25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn
(1945—1969). ActaArchHung 22. 1970. 351—364.
1 ill.
- Gábori Miklós: Magyarország őskorának áttekintése.
Tableau récapitulatif du paléolithique de Hongrie.
FöldrKözl 17. (93) 1969. 205—214, 214—217, 1 ill.
- Gábori Miklós: Az ősember korának kutatása a Szovjet-
unióban. MTAK II. 18. 1969. 331—341. 4 ill.
- Gábori Miklós: Régészeti kalandozások. Bp. 1969.
Rec. Lázár István: Valóság 13. 1970. 102—103.
- Gábori-Csánk Vera: C-14 dates of the Hungarian Palaeo-
lithic. ActaArchHung 22. 1970. 3—11.
- Gáboriné Csánk Veronika: La station du paléolithique
moyen d'Érd-Hongrie. Bp. 1968. Rec. Naber Fried-
rich B.: Quartär 20. 1969. 242—245., Bosinski, G.:
1970. 220. p. BonnJb 169. 1969. 539—541., Friedrich,
J.: ArchRoz 22. Tixier, J.: ActaArchHung. 22. 1970.
420—424., Г. Д. Грузовые: ВДИ 1970. 191—192.,
Szabó Miklós: NÉtHonr 4—5. 1969—70. 285. p.
- Gazdapusztai Gyula: Probleme in der Südfeld-Gruppe
der spätneolithischen Buckelkeramik. ŠtudZvesti-
Nitra 17. 1969. 125—139. 3 ill.
- Gerov, B.: Keltische Spuren in Westthracien. StudAlt
349—355.
- Harbison, P.: The daggers and the halberds of the
Early Bronze Age in Ireland. Prähistorische Bronze-
funde VI. 1. München 1969. Rec. Kovács Tibor:
ActaArchHung 22. 1970. 424—427.
- von Hase F. W.: Die Tensen der Früheisenzeit in Italien.
Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVI. Mün-
chen 1969. Rec. Patek Erzsébet: ActaArchHung 22.
1970. 427—429.
- Horváth Attila: A vaszari és somlóvásárhelyi hallstatti-
kori halomsírok. — Hügelgräber aus der Hallstattzeit
nächst Somlóvásárhely und Vaszar. — Tombeaux
tumulaires de l'époque hallstattienne à Somlóvásá-
rhely et à Vaszar. — Курганы гальштатской культуры
в Шомловашархей и Васаре. Veszpmk 8. 1969.
109—133, 134. 32 ill.

- Hundt Hans Jürgen* vide: *Kalicz Nándor, Patek Erzsébet. Jégkorszaki kisfiúk* Vlagyimir város környékén a Szungir folyónál. *ÉlTud* 25. 1970. p. 140.
- Jóri János*: A vallás kialakulásának kezdetei. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 176 p.
- Kalicz Nándor*: Agyag-istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Bp. 1970. Corvina Kiadó. 78 p. 73 ill. Hereditas sorozat. — Clay gods. Bp. 1970. 82 p. 73 t. 47 ill. — Dieux d'argile. 89 p. 73 t. 47 ill. — Götter aus Ton. 86 p. 73 t. 47 ill. *Rec. Kovács Tibor*: Múzsák 1970/3. 34—45. 5 ill.
- Kalicz Nándor*: Bronzkori telep Rétközberencs határában. — A Bronze Age settlement in the outskirts of Rétközberencs. *ArchÉrt* 97. 1970. 2—30, 30—31. 4 ill.
- Kalicz Nándor*: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. *ŠtudZvestiNitra* 17. 1969. 177—205. 15 ill.
- Kalicz Nándor*: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. *Rec. Donát Péter*: ZfArch 3. 1969. 311—312., *Hundt Hans Jürgen*: JbMainz 14. 1967. (1970) 228—230.
- Kalicz Nándor*: Heves megye kő- és rézkorának fontosabb kérdései. — Hauptprobleme der Stein- und Kupferzeit im Komitat Heves. *Dolg. Heves m. múltjából*. Eger 1970. 5—14, 15—16. 2 térk.
- Kalicz Nándor*: A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. *ArchÉrt* 1967. 3—17. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AgtSzle 11. 1969.
- Kalicz Nándor*: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. — Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém. — Le groupe de Balaton de l'âge du cuivre au département de Veszprém. — Балатонская группа памятников медного века в комитате Веспрем, *VeszpmK* 8. 1969. 83—89. 90. 11 ill.
- Kalicz Nándor*: Über die Probleme der Beziehungen der Theiss- und der Lengyel-Kultur. *ActaArchHung* 22. 1970. 13—23. 9 ill.
- Kiszely István*: Derivatographie research of subfossile bones. SzegedIMÉ 1969/2. 217—224.
- Kiszely István*: On the peculiar custom of the artificial mutilation of the foramen occipitale manum. *ActaArchHung* 22. 1970. 301—321. 8 t. 6 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Bökönyi Sándor, Kalicz Nándor* Kőkorszakbeli leletek Dél-Bulgáriában i. e. 5. évezredből. *ÉlTud* 25. 1970. p. 1436.
- Körök József*: Nyíltszíni bükk-i telep és sírok Aggteleken. — Стоянка открытого типа и могилы бюккской культуры в Аггтелеке. — Eine Freilandsiedlung und Gräber der Bükk-Kultur in Aggtelek. *ArchÉrt* 97. 1970. 3—21, 21, 21—22. 14 ill.
- Kovács Tibor*: A hajdúbagosi bronzkori temető. — Bronze Age cemetery at Hajdubagos. *FA* 21. 1970. 27—45, 46—47. 10 ill.
- Kovács Tibor*: Prehistoric horse-bits of antler found in the Carpathian Basin recently. — Újabb őskori agancs-zabla leletek a Kárpát-medencében. *Alba Regia* 10. 1969. 159—164, 164—165. 6 ill.
- Kovács Tibor* vide: *Bándi Gábor, Harbison P., Kalicz Nándor*
- Kretzoi Miklós—Vértess László*: A felső-bihari korú budaipar Vértesszőlősen. *KoMK* 1. 1968. 37—62. 8 ill.
- Kretzoi Miklós* vide: *Nemeskéri János*
- Kroeger-Michel Ehrengard*: Az ajaki későbronzkori raktárlelet. — Der Nackenscheibenaxt-Depotfund von Ajak. *NyirME* 11. 1968. 63—80. 4 t. 8 ill.
- Láncz Sándor*: Az ősi Peru művészete. *A Kulturális Kapcs. Int. kiáll.-nak ismertetése*. jan. 23—febr. 15. *ÉlTud* 25. 1970. 359—365. 11 ill.
- Láng János*: Morgan társadalom-szervezetelmélete az újabb társadalomszervezeti kutatások fényében. — Моргановская теория организации общества в свете новейших исследований общественной организации, — Morgans Sozialorganisationstheorie und die neuere Forschungen, *Eth* 81. 1970. 3—25., 26. 27.
- Lázár István* vide: *Gábori Miklós*
- Lengyel Imre* vide: *Duma György*
- Lengyel Irina*: Die Bronzeplatte von Buj. *ActaArchHung* 22. 1970. 51—68. 1 t. 13 ill.
- Lengyel-Kultur in Jugoslawien*. Diskussionsbeiträge Nándor Kalicz—Jan Lichardus—János Makkay—Bohumil Soudsky—Ottó Trogmayer hinsichtlich des Beginns der Lengyel-Kultur in Jugoslawien. *ŠtudZvestiNitra* 17. 1969. 590—591.
- Lichardus Jan*: Ein Beitrag zur Chronologie der Bükker Kultur auf Grund der Forschungsarbeiten im Süd-slowakischen Karst. SzegedIMÉ 1969/2. 23—28.
- Lipták Pál*: Embertan és emberszármazástan. Bp. 1969. Tankönyvkiadó 284 p. *Rec. TerVil* 100. 1970/4. 191. p.
- Lloyd Seton*: Mounds of the Near East. Edinburgh 1963. *Rec. Makkay János*: Alba Regia 8/9. 1968. 277—278.
- Lotterhof Edit* vide: *Farkas Gyula*
- Makkay János*: The Late Neolithic Tordos group of signs. *Alba Regia* 10. 1969. 9—49. 6 t. 37 ill.
- Makkay János*: Die neolithischen Funde von Bicske. *ŠtudZvestiNitra* 17. 1969. 253—270. 13 ill.
- Makkay János*: A peculiar clay object of the Vinča Culture. — A Vinča-kultúra sajátos agyagtárgya. *Alba Regia* 8/9. 1968—69. 9—20, 21—22. 9 ill.
- Makkay János*: A tartariai (Alsótátrlaki) táblácskák. 77. (Új f. 15.) 1970. 63—69.
- Makkay János*: A tartariai leletek. Sumér jellegű képjelek a Maros mentén. *ÉlTud* 25. 1970. 110—114. 5 ill.
- Makkay János—F. Petres Éva*: Ritka gazdagságú bronz-lelet Napadon (Fejér m.) *ÉlTud* 25. 1970. 1195. 1 ill.
- Makkay János* vide: *Butzer K. W., Caskey John L., Daniel Glyn, Weinberg S. Lloyd Seton, Mellaart J., Moortgart Anton*
- Márffy József*: 4000 éves réz és antimon bánya Kőszeg környékén. *Művéd* 14. 1970. 64—64/a.
- Mellaart J.*: The earliest settlements in Western Asia from the ninth to the end of the fifth millenium B. C. Cambridge Ancient History Vol. I. 1967. *Rec. Makkay János*: Alba Regia 8/9. 1968. 281.
- Mihay Sándor*: A koronói koravaskori kunyhó. — Die Hütte von Koronó aus der jüngeren Eisenzeit. *Arrabona* 12. 1970. 5—16. 6 ill.
- Morgan Lewis H.* vide: *Láng János*
- Moortgart Anton*: Tell Chuera in Nordost-Syrien. Bericht über die vierte Grabungskampagne 1963. Köln 1965. *Rec. Makkay János*: Alba Regia 8/9. 1968. 279.
- Mozsolics Amália*: Die Bronzefunde des Karpatenbekkens. Bp. 1968. *Rec. Thomas Homer L.*: AJA 73. 1969. 381—382.
- Mozsolics Amália*: Gold votive rings. *Archaeology*. (New York) 23. 1970. 138—143. 9 ill.
- Mozsolics Amália*: La stratigraphie, base de la chronologie de l'âge du bronze de la Hongrie. *Origini* 3. 1969. 275—294. 7 ill.
- Mozsolics Amália* vide: *Banner János*
- Müller-Karpe H.*: Handbuch der Vorgeschichte, I. Altsteinzeit. München 1966. *Rec. T. Dobosi Viola*: *ArchÉrt* 97. 1970. 142. p.
- Naber Friedrich B.* vide: *Gáboriné Csánk Veronika*
- Négyezer éves sírok* Kelet-Írországbán (Knowth-ban, Dublintól keletre) i. e. 2000 körüli két sírkamra feltárása folyik. *ÉlTud* 25. 1970. 620. p. 1 ill.
- Nemeskéri János—Dezso Gyula* (szerk.): Evolutionary trends in fossil and recent hominids. Bp. 1969. 140 p. 10 ill. *Rec. Kretzoi Miklós*: *AnthrKözl* 14. 1970. 1/2. 104—106., *Vopel Chr.*: *Quartär* 20. 1969. 234—236.
- Nováki Gyula*: Földvárásatások a bakonyi Cuha-völgy környékén. — Erdburgausgrabungen in der Umgebung des Cuha-Tales im Bakony-Gebirge, — Fouilles de fortins de terre aux environs de la vallée de Cuha, dans la montagne Bakony, — Раскопки земляной крепости в окрестностях долины Цуха. *VeszpmK* 8. 1969. 135—139, 140. 1 ill.
- Az ősi maya kőplasztika* műmásolatai. *ÉlTud* 25. 1970. 186—187. 3 ill.

- Párducz Mihály*: Szkíta kori lelet Szurdokpüspökiről. — Skythenzeitlicher Fund von Szurdokpüspöki. FA 21. 1970. 49—58, 58. 3 ill.
- Párducz Mihály*: Szkítakori sír Tarpán. — Ein Grab aus der Skythen-Zeit in Tarpa. NyírME 11. 1968. 81—87, 88. 3 t.
- Párducz Mihály* vide: *Banner János*
- Patay Pál*: Bezierhungen der Bodrogeresztúr-Kultur Ludanice-Gruppe. StudZvestiNitra 17. 1969. 315—323.
- Patay Pál*: Bronz szitula a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. — Bronzesitula aus der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. FA 20. 1969. 11—22, 23—24. 5 ill.
- Patay Pál*: A fényeslitkei rézkori temető. — Das kupferzeitliche Gräberfeld von Fényeslitke. NyírME 11. 1968. 15—57, 58—62. 16 t. 74 ill.
- Patay Pál*: A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. — Some ethnical and chronological problems of the Middle Copper Age. FA 21. 1970. 7—23, 25—26. 8 ill.
- Patay Pál*: Néhány a borsod-derékegyházi újkőkori telepen talált lelet időrendjének revíziója. — Zeitliche Überprüfung einiger Funde aus der neolithischen Siedlung Borsod-Derékegyház. ArchÉrt 97. 1970. 94—95, 95—96.
- Patay Pál*: Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchungen der Erdwälle in der Tiefebene. SzegediME 1969/2. 105—112. 1 t.
- Patay Pál* vide: *Banner János*
- Patek Erzsébet*: Ein spätbronzezeitliches Grab in Bakonyszűcs-Százhalom. ActaArchHung 22. 1970. 41—49. 6 t. 4 ill.
- Patek Erzsébet*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. ArchHung 44. Rec. Donát Péter: ZfArch 3. 1969. 312—313, *Hundt Hans Jürgen*: JbMainz 14. 1967 (1970) 231—233.
- Patek Erzsébet* vide: *von Hase F. W.*
- F. Petres Éva*: Zum Problem der gestempelten La Tènezeitlichen Schwerter. — A bélyeges La-Tène kardok problémájához. Alba Regia 8/9. 1968. 35—41, 41—42. 2 ill.
- F. Petres Éva* vide: *Makkay János*
- Regöly-Merei Gyula*: Paleopathological examination of skeletal finds in the Roman period and description of diseases in Greek and Roman medical texts. (Medical history in Hungary 1970.) OrvTörtKözl Suppl 4. 1970. 55—67.
- Selmeczi László*: Das Wohnhaus der Körös-Gruppe von Tiszajenő. Neuere Haustypen des Frühneolithikums. SzegediME 1969/2. 17—22. 1 ill.
- A szkíták titkos kincstára*. Éltud 25. 1970. 859. p. 1 ill.
- Szabó Miklós* vide: *B. Bónis Éva, Gáboriné Csánk Veronika*
- Szkíta sírra és 310 grammos aranyékszerre bukkantak* Arhangelszkaja-Szloboda falu közelében. Éltud. 25. 1970. 2154.
- Thomas Homer L.* vide: *Mozsolics Amália*.
- Tixier J.* vide: *Gáboriné Csánk Veronika*.
- Több ezer éves szemüveg*. Japán északi részén 5000 éves múltra tekintő, Jomon civilizáció idejéből származó szemüveges szobrocskát találtak. Éltud 25. 1970. 1723. p. 1 ill.
- Torma István*: Adatok a badeni (péceli) kultúra bolezási csoportjának magyarországi elterjedéséhez. — Beiträge zur Verbreitung der Boleraz-Gruppe der Badener Kultur in Ungarn. — Contribution à l'histoire de l'extension du groupe de Boleraz de la civilisation badenoise. — Данные о распространении в Венгрии Болеразской группы баденской культуры. Veszpmk 8. 1969. 91—106, 107, 108, 8 ill.
- Torma István*: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. — Über vorgeschichtlichen Ergebnisse der archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitatus Veszprém. — Topographie archéologique der trouvaillés préhistoriques du département de Veszprém, Veszpmk 8. 1969. 75—81. 82., 4 ill. — Ус-
- пехи археологической топографии в комитате Веспрем, 82.
- Trogmayer Ottó*: Beiträge zur Chronologie des Neolithikums auf dem Mitteltheißgebiet. StudZvestiNitra 17. 1969. 467—480. 1 ill.
- Trogmayer Ottó*: Die Bestattungen der Körös-Gruppe. SzegediME 1969/2. 5—15. 2 ill.
- Trogmayer Ottó*: Középbronzkori leletek Kömpöcéről. — Mittelbronzezeitliche Funde von Kömpöc. SzegediME 1969/1. 87—95, 95—96. 1 t. 5 ill.
- Az ulmi (NSZK) ősrégészeti gyűjteményben 32 ezer éves szobrocskát fedeztek fel*. Éltud 25. 1970. 1917. p. 2 ill.
- Uzsoki András*: Előzetes jelentés a ménfőcsanakai kelta temető ásátásáról. — Rapport préliminaire sur les fouilles de la nécropole celtique de Ménfőcsanak. — Vorbericht über die Ausgrabungen des keltischen Gräberfeldes von Ménfőcsanak. Arrabona 12. 1970. 17—55, 55—56, 56—67. 8 t. 29 ill.
- Uzsoki András*: A ménfőcsanakai kelta pajzs rekonstrukciós kísérlete. — Опыт реконструкции кельтского щита из Менфőчанак. — Essai de reconstitution du bouclier celtique de Ménfőcsanak. ArchÉrt 97. 1970. 97—106, 107, 107—108.
- Uzsoki András*: Die Siedlungsgeschichte der La Tène B—C Periode des Komitats Győr-Sopron. SzegediME 1969/2. 69—82. 9 ill.
- V. Vadász Éva*: Zur prähistorischen Siedlungs- und Klimageschichte des Bezirks von Kalocsa. SzegediME 1969/2. 83—92. 1 ill.
- Vénusz figurák a középső Rajna vidékéről*. Éltud 25. 1970. 810—811. 2 ill.
- Vértés László*: Kavicsösvény. A vértesszőlősi előember regénye. Bp. 1969. Gondolat Kiadó, 237 p. 24 t. 46 ill.
- Vértés László* vide: *Kretzoi Miklós*
- Vidal Jean*: A világ legrégebbi eredősítőja az őrménysországi Medzamorban (i. e. 3. évezred). Éltud 25. 1970. 762—763. 3 ill.
- Вязьмитина М. И.*: Городища нижнего Днепра рубежа н. э. и их связи и придунайскими странами. StudAlt 247—250.
- Vogel Chr.* vide: *Nemeskéri János*
- Weinberg S. S.*: The Stone Age in the Aegean. Cambridge Ancient Hist. 1965. Rec. *Makkay János*: Alba Regia 8/9. 1968. 281—282.
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica ac orientalis**
- Appianos*. A római polgárháborúk, 1—2. Bp. 1967. Rec. *Maróti Egon*: AnTan 16. 1969. 227—228.
- Barbu N. I.*: L'attitude de Thucydide à l'égard de la guerre du Peloponnèse. StudAlt 28—36.
- Barth H.*: Ev gar tui pollwv en ta panta (Zur Interpretation von Herodot III 80, 6). StudAlt 24—27.
- A berlini Egyiptomi Múzeum megkerült kincsei*. Éltud 25. 1970. 1270—1271. 1 ill.
- Beševliev V.*: Inschrift in unbekannter Sprache aus Bulgarien. StudAlt 347—348. 1 ill.
- Blawatskaja T.*: Über die sozialen Anschauungen in Griechenland im II. Jahrtausend v. u. Z. StudAlt 9—14.
- Blawatsky W. D.*: Anschauungen des bosporanischen Anonymus vom Ende des IV. Jh. v. u. Z. StudAlt 73—83.
- Boethius*: A filozófia vigasztalása. Ford.: Hegyi György. Bp. 1970. 182 p. *A régi Róma napjai*.
- Borzsák István* vide: *A régi Róma napjai*, *Tacitus P. Cornelius*
- Bozókai Mária*: A parentiumi Eufráziusz bazilika. Művészet 11. 1970. 8. 6—7 p. 1 ill.
- Болтунова А. И.*: Процесс исторического развития стран Закавказья в античную эпоху. StudAlt 233—237.
- Sz. Bürger Gertrud*: Séta a régi Róma beszélő romjai

- között, Bianchi Bandinelli professzor vezetésével. Művészet 11. 1970. 8. 4–5 p. 3 ill.
- Castiglione László: Dionüszoszi drága ajándék. Éltud 25. 1970. 1991–1996. 10 ill.
- Castiglione László: Isis Pharia. Remarque sur la statue de Budapest. — Isis Pharia. Megjegyzések a budapesti szoborhoz. BullBA 34–35. 1970. 37–55., 178–189. 16 ill.
- Castiglione László: Kis mitológia V. Hermész. Éltud 25. 1970. 80–85. 8 ill., VI. Aphrodite. 168–173. 8 ill., VII. Dionüszosz. 270–277. 7 ill.
- Castiglione László: Szent lábnyomok Indiában és a görög–római világban. AnTan 16. 1969. 153–166. 8 ill.
- Castiglione László: Vestigia. ActaArchHung 22. 1970. 95–132. 21 ill.
- Castiglione László vide: Eirene, Frel J., StudAlt.
- Cicero. De imperio Cn. Pompei. (Pro lege Manilia.) Bp. 1969. Tankönyvkiadó 86 p. (Auctores Latini VII.)
- Čížek E.: Autour de la causalité historique chez Tacite. StudAlt 181–190.
- Diakonoff I. M.: On the interpretation of § 70 of the Bisutün inscriptions (Elamite version). ActaAntHung 17. 1969. 105–107.
- Dömötör Tekla: Ätiologische Sagen in Zusammenhang mit weiblichem Arbeitsverbot. ActaAntHung 17. 1969. 79–87.
- Ecsedy Hilda vide: Pinks E.
- Eirene. Studia graeca et latina VII. 1968. Praha. Rec. Castiglione László: ActaArchHung 22. 1970. 460. p.
- Eissfeld Otto—Hempel Johannes: etc. Religionsgeschichte des Alten Orients. Leiden 1964. Rec. Makkay János: Alba Regia 8/9. 1968. 280.
- Ferenczy Endre: The career of Appius Claudius Caecus after the censorship. ActaAntHung 18. 1970. 1–2. 71–103.
- Frel J.: Contributions à l'iconographie grèque. Rec.: Castiglione László: ActaArchHung 22. 1970. 436–438.
- Georgiev V.: Etruskologie und Neotrombettianismus. ActaAntHung 17. 1969. 89–104.
- Gesztelyi Tamás vide: Mouchová O.
- Graves Robert: Görög mítoszok, 1–2. Bp. 1970. Európa Könyvkiadó. 594, 677 p.
- Görög sírfestmények Paestumban. Éltud 25. 1970. 1674–1675. 5 ill.
- Hahn István: Aspekte der spartanischen Aussenpolitik im 5. Jh. ActaAntHung 17. 1969. 285–296.
- Hahn István: Geschichtsphilosophische Motive in den Reden der Emphyilia. StudAlt 197–203.
- Hahn István: Die Legionsorganisation des zweiten Triumvirats. ActaAntHung 17. 1969. 199–222.
- Hahn István: Virtus és fortuna. Szükségyszerűség vagy véletlen az ókori történelemszemléletben. Világosság 11. 1970. 11. 669–676.
- Harmatta János: Byzantino-Iranica. ActaAntHung 17. 1969. 255–276. 1 t.
- Harmatta János: Late Bactrian inscriptions. ActaAntHung 17. 1969. 297–432. 17 ill.
- Harmatta János: A legrégebbi Xvārizmi felirat. AnTan 16. 1969. 199–203. 3 ill.
- Harmatta János: Az utolsó Achaimenida. AnTan 16. 1969. 203–204.
- Havas László: Verres et les cités de Sicile. ActaClassDeb 5. 1969. 63–75.
- Hédervári Péter: Bronzkori városokban jártam. I. Négy évezred legnagyobb vulkáni katasztrófája. A Santorin vulkán kitörése. Éltud 25. 1970. 394–398. 5 ill. II. A szökőár, a tornádó- és a Csend Városa. 447–452. 9 ill. III. A krétai kultúra alkonya. 492–497. 8 ill. IV. Thera-Atlantisz maradványa? 560–563. 7 ill. V. Atlantisz szigete. 1346, 1382 p. 1 ill.
- Hegyi Dolores: Athens and Aigina on the eve of the Battle of Marathon. ActaAntHung 17. 1969. 171–181.
- Hegyi Dolores vide: Ritóók Zsigmond
- Hempel Johannes vide: Eissfeld Otto
- Heres G. vide: Szentlélek Tihomér
- Irmischer Johannes: Die Stellung der Intelligenz in der Justinianischen Zeit. StudAlt 224–229.
- Kádár Zoltán: Sur les illustrations des ouvrages zoologiques d'Aristote et leur postérité. ActaClassDeb 5. 1969. 55–62.
- Kákósy László: Még egyszer a Cheops-piramis feltöréséről és lezárásáról. AnTan 16. 1969. 195–198.
- Kákósy László: Les stèles d'«Hours sur les crocodiles» du Musée des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Horus-táblái. BullBA 34–35. 1970. 7–24, 159–169. 14 ill.
- Kákósy László: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969. Rec. Komoróczy Géza. Világosság 11. 1970. 370–372.
- Kákósy László—Varga Edit: Egy évezred a Nílus völgyében. Memphis az Óbirodalom korában. Bp. 1970. Gondolat Kiadó. 287 p. 97 t. 28 ill.
- A két vizűl rejtélye. Óegyiptomi kerámia. Éltud 25. 1970. 954–955. 2 ill.
- Kenna V. E. G.: Corpus der minoischen und mykenischen Siegel, VII.: Die englischen Museen II. Berlin 1967. Rec. Szabó Miklós: AJA 73. 1969. 475–476.
- Komoróczy Ilona: Indigenae an adveeti (Zur Autochtonie-Frage bei Tacitus). StudAlt 191–196.
- Komoróczy Géza: „Békesség a földön...” Egy ókori keleti szertartási mondas Lukács evangéliumában. Világosság 11. 1970. 12. 749–751.
- Komoróczy Géza: Egy érdekes hamisítványról. Főníciai felirat Brazíliában. Éltud. 25. 1970. 2332–2336. 6 ill.
- Komoróczy Géza vide: Kákósy László
- Kreissig H.: Die landwirtschaftliche Situation in Palästina von dem jüdischen Krieg. ActaAntHung 17. 1969. 223–254.
- Крушкoл Ю.: Античные авторы о древней Синдикe. StudAlt 293–298.
- Kuch H.: Zu Plinius. Epist. 3. 14. StudAlt 170–180.
- Lordkipanidze O. D.: Trade, economic and cultural relations between the ancient world and Colhis in the Hellenistic epoch. StudAlt 281–282.
- Mac Adams Robert: The evolution of urban society early Mesopotamia and prehistoric Mexico. London 1966. Rec. Makkay János: Alba Regia 8/9. 1968. 278–279.
- Makkay László: Az ókori Marseille fölfedezése. Éltud 25. 1970. 934–940. 9 ill.
- Makkay János vide: Eissfeldt Otto. Mac Adams
- Maróti Egon: Rabszolgák az ókori Rómában. Bp. 1969. Rec. Szilágyi Mária. AnTan 16. 1969. 228–229.
- Maróti Egon: Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros. ActaAntHung 18. 1970. 1–2. 105–136.
- Maróti Egon vide: Appianus, Suetonius.
- Michalowski Kazimierz: Palmyra. Bp. 1969. Corvina Kiadó 27 p. 48 t.
- Michalowski Kazimierz: Karnak. Bp. 1970. Corvina Kiadó 30 p. 48 t. 1 mell.
- Michel Alain: Entre Cicéron et Tacite: Aspects idéologiques du Catilina de Salluste. ActaClassDeb 5. 1969. 83–91.
- Mitológiai ábécé. Bp. 1960. Gondolat kiadó. 441 p.
- Mouchová O.: Studie zu Kaiser-Biographie Suetons. Acta Univ. Carolinae XXII. Praha 1968. Rec. Gesztelyi Tamás: AnTan 16. 1969. 245–247.
- Neiman D.: Eden, the garden of God. ActaAntHung 17. 1969. 109–124.
- Neutsch Bernhard: Heraklea-Studien. Heidelberg 1967. (Archäologische Forschungen in Lukanien II.) Rec. Szilágyi János György: AJA 73. 1969. 390–391.
- Nyarády Gábor: Veszélyben a Pantheon. Műzsák 1970/1. 24–25. 3 ill.
- Nyarády Gábor: Az ős-dravida írás megfejtése számológéppel. Indusmenti civilizáció. Éltud. 25. 1970. 1290–1291. 1 ill.
- Pál Imre: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. XVI. folyt. Az Érem 25. 1969. 49–50. 1–3. 4 ill.
- Perl G.: Zur Chronologie der Königreiche Bithynia, Pontos und Bosporos. StudAlt 299–330.

- Pető Mária** vide: **Ürögdi György**
- Piatkowski A.**: Das Faustrecht in der griechischen Literatur von Hesiod bis Thukydides. StudAlt 15–23.
- Pleidell Orsolya**: Bibliai világkép — korszerűsítve. Világosság 11. 1970/2. 86–89.
- Покровская Э. А.**: Эстетические взгляды Лукреция. (Идеал женской красоты.) ActaAntHung 17. 1969. 183–198.
- Polonyi P.**: Chinese Sutra covers in the collection of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in Budapest. ActaOrHung 23. 1970. 85–106. 8 t.
- A régi Róma napjai.** Szerk. Szepessy Tibor. Bp. 1968. Rec. Borzsák István. AnTan 16. 1969. 234–235.
- Ritoók Zsigmond—Sarkady János—Szilágyi János György**: A görög kultúra aranykora. Bp. 1968. Rec. Hegyi Dolores. AnTan 16. 1969. 221–222.
- Sarkady János**: Gazdasági élet az ókori Görögországban. Bp. Gondolat Kiadó 1970. 259 p. ill.
- Sarkady János**: Heortologische Bemerkungen zur dorischen Urgeschichte. ActaClassDeb 5. 1969. 7–19. 4 t.
- Sarkady János**: Die Theseus-Sage und die sog. theseische Verfassung. ActaAntHung 17. 1969. 1/2. 1–10.
- Sarkady János** vide: **Ritoók Zsigmond**
- Sarkissian G. Kh.**: On the problem of the cults of the Hellenistic world. (The cult of the royal dynasty in Ancient Armenia.) StudAlt 283–292.
- Schäfer Jörg**: Hellenistische Keramik aus Pergamon. Berlin 1968. Pergamenische Forschungen 2. Rec. Szilágyi János György: AJA 73. 1969. 386–388., AnTan 16. 1969. 241–243.
- Scheiber Sándor**: Antike Motive in der Aggada. ActaAntHung 17. 1969. 55–59.
- Scheiber Sándor**: Antikes und Aggada. ActaAntHung 17. 1969. 449–457.
- Schottlaender R.**: Das Problem der römischen Alleinherrschaft in sechs Jahrhunderten römischen Denkens. StudAlt 98–103.
- Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.** Hg. von J. Harmatta. Bp. 1968. Rec. Castiglione László: ActaArchHung 22. 1970. 451–455.
- Suetonius**: Caesarok élete. Ford. Kis Ferencné. 3. kiad. Bp. 1968. Rec. Maróti Egon. AnTan 16. 1969. 230–231.
- A sumer irodalom kis tükré.** Vál. és ford.: Komoróczy Géza. Bp. 1970. Európa Kiadó 448 p. 16 t.
- Szabó Miklós**: Trois statuettes de bronze grecques préclassiques. — Három preklasszikus görög kisbronzszobor. BullBA 34–35. 1970. 25–35, 170–177. 9 ill.
- Szabó Miklós** vide: **Kenna V. E. G.**, **Szentlélek Tihamér**
- Szentlélek Tihamér**: Ancient lamps. Bp. 1969. Rec. G. Heres: ActaArchHung 22. 1970. 434–436., Szabó Miklós: NéhHogr 4–5. 1969–70. 300–301.
- Szilágyi János György**: Vases italiotes à figures rouges à Debrecen. ActaClassDeb 5. 1969. 45–54. 12 t.
- Szilágyi János György**: Zum Werk des Pluton-Malers. Wiss. Zeitschr. Univ. Rostock 17. 1968. 795–892.
- Szilágyi János György** vide: **Neusch Bernhardt**, **Ritoók Zsigmond**, **Schäfer Jörg**.
- Szilágyi Mária** vide: **Maróti Egon**.
- Szurovy Géza**: Ma is használt ősi, vízi járművek. (II. Assurnasirpal asszír király (i. e. 883–859) katonái állatbórból készült tömlőkön keltek át a vizen.) Éltud 25. 1970. 1598–1603. 9 ill.
- Tacitus P. Cornelius**: Die Historien. Kommentar von Heinz Heubner, 1–2. Heidelberg 1963–1968. Rec. Borzsák István: AnTan 16. 1969. 248–250.
- Tacitus összes művei I–II.** Ford.: Borzsák István. Bp. 1970. Helikon, Európa Kiad. 417, 614 p.
- Teggyey Imre**: Some aspects of Mycenaean archives and economy. ActaClassDeb 5. 1969. 129–132.
- B. Thomas Edit**: Dávid király tánca. MTAK II. 18. 1969. 315–329. 8 ill.
- B. Thomas Edit**: King David leaping and dancing. A Jewish marble from the Roman imperial period. Bp. 1970. Akad. Kiadó 45 p. 15 t. 1 ill.
- Tőkei Ferenc** vide: **Hahn István**
- Török László**: Adatok a VI–VII. századi kopt kőfaragóművészet ikonográfiájához. AnTan 16. 1969. 167–194. 23 ill.
- Török László**: On the chronology of the Ahnās sculpture. ActaArchHung 22. 1970. 163–182. 21 ill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre**: Klasszika-filológia. MTud. 77. (Új f. 15.) 1970. 227–231. A magyar tudomány 25 éve.
- Újabb leletek Urartuból.** A szobrocskák és bronz harcokci az i. e. IX. századból származnak. Éltud. 25. 1970. 1868. p.
- Ürögdi György**: Róma. Bp. 1969. Rec.: TerVil 101. 1970. 47–48.
- Ürögdi György**: Róma kenyere, Róma aranya. Bp. 1969. Rec. **Pető Mária**: AgtSze 11. 1969. 576–577.
- Ürögdi György**: Die Zustände im alten Rom. Frankfurt a. M. 1969. Scheffler. 390 p. 79 ill.
- Varga Edit** vide: **Kákossy László**
- Visky Károly**: Die Proportionalität von Wert und Preis in den römischen Rechtsquellen des III. Jahrhunderts. RevIntDroitsAnt 16. 1969. 355–388.
- Visky Károly**: Das Seedarlehn und die damit verbundene Konventionalstrafe im römischen Recht. RevIntDroitsAnt 16. 1969. 389–419.
- Wessetzky Vilmos** vide: **Winter E.**
- Winter E.**: Untersuchungen zu dem ägyptischen Tempelreliefs der griechisch-römischen Zeit. Öst. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Klasse. Denkschriften 98. Wien 1968. Rec. **Wessetzky Vilmos**: ArchÉrt 97. 1970. 143.
- Zabkar L. V.**: A study of the ba concept in Ancient Egyptian texts. Rec. **Kákossy László**: ActaOrHung 23. 1970. 248–249.

VI. Provinciális régészet — Saecula imperii romani

- Albeker Mária—Biróné Sey Katalin**: Antoninianus lelet Felső-tengelicről. — Antoninianus-Fund von Felső-tengelic. NumKözl 68–69. 1969–1970. 13–23., 23. 1 t. 1 ill.
- Alföldi András**: Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. Rec. **Fütz Jenő**: Alba Regia 10. 1969. 175.
- Alföldy Géza**: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von **Andreas Mócsy**. Bp. 1965. Rec. **Szabó Miklós**: Alba Regia 8/9. 1968. 284.
- Alföldy Géza** vide **Balla Lajos**
- Balla Lajos**: Guerre iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108. ActaClassDeb 5. 1969. 111–113.
- Balla Lajos**: Neue epigraphische Studien. 1. **Robert Saxer**: Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Diokletian. 2. **Helmuth Freis**: Die cohortes urbanae. 3. **Géza Alföldy**: Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen. Epigraphische Studien 1–3. Köln–Graz 1967. VIII, 147; X, 166; VIII, 139 S. (Beihefte der Bonner Jahrbücher 18, 21, 22.) 4. Epigraphische Studien 4. Köln–Graz: Böhlau 1967. 121 p., 7 t. (Beihefte d. BonnJb 25.) ActaClass Deb 5. 1969. 133–140.
- Bánki Zsuzsa**: Gorsium. Múzsák 1969/4. 27. p. 3 ill.
- Bánki Zsuzsanna**: Későrómai sírok Tordason. — Das spätrömische Gräberfeld von Tordas. Alba Regia 8/9. 1967–68. 233–240. 240. 18 ill.
- Bánki Zsuzsanna**: Új szerzeményeink. Régészeti gyűjtemény. Alba Regia 8/9. 1967–68. 181–182., 10. 1969. 151–152.
- Bánki Zsuzsanna—Fütz Jenő**: Gorsium. Ötödik jelentés a táci római kori település feltárájáról, 1965–1966. — Fünfter Bericht über die Ausgrabungen in der römischen Siedlung bei Taci, 1965–1966. Alba Regia 8/9. 1967–68. 215–224, 224–231 4 ill.
- Barbu V.**: L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis. StudAlt 372–376.

- Barkóczi László*: Merkurflaschen mit Bodenstempel im Ungarischen Nationalmuseum. FA 20. 1969. 47–52. 3 ill.
- Barkóczi László*: Négy későrómai sír Brigetióból. — Vier spätromische Gräber aus Brigetio. KoMK 1. 1968. 75–92, 93–94. 1 t. 7 ill.
- Birley A. R.*: The Roman governors of Britain. Epigraphische Studien 4. 1967. 63–102. Rec. Fitz Jenő: Alba Regia 10. 1969. 179–180.
- Bíróné Sey Katalin*: Későrómai centenionales lelet Gölléről. — A find of Late Roman centenionales from Gölle (Somogy m.). FA 10. 1969. 63–67., 68.
- Bíróné Sey Katalin* vide: *Albeker Mária*
- B. Bónis Éva*: A brigetioi sávos kerámia. — Die streifenverzierte Keramik aus Brigetio. FA 21. 1970. 71–85, 86–90. 11 ill.
- B. Bónis Éva*: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Speyerben 1969-ben. ArchÉrt 97. 1970. 134–135.
- Castelin Carel*: Keltische Kleinsilbermünzen von Brigetio. NumKözl 68–69. 1969–1970. 3–12. 1 t. 1 térk.
- Csillag Péter*: I giuristi di origine Africana nell'Impero Romano. Alba Regia 10. 1969. 184–187.
- Curk I.*: Terra sigillata in sorodne vrste iz Poetovija. Dissertationes IX. Vukovar 1969. Rec. Gabler Dénes: ActaArchHung 22. 1970. 441–445.
- Dobó Árpád*: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Bp. 1968. Rec. Szabó Miklós: NÉtHongr 4–5. 1969–70. 285–286.
- Domaszewski Alfred*: Die Rangordnung des römischen Heeres. Rec. Fitz Jenő: Alba Regia 10. 1969. 175. p.
- Erdélyi Gizella* vide: *Neumann I. A.*
- K. Éry Kinga*: Investigations on the demographic source value of tomb stones originating from the Roman period. Alba Regia 10. 1969. 51–67. 8 ill.
- Fitz Jenő*: Az Aurelii Heracliti Intercisában. Alba Regia 8/9. 1967–1968. 286–290.
- Fitz Jenő*: Epigraphica II, III. Alba Regia 8/9. 1967–1968. 292–294., 10. 1969. 181–183.
- Fitz Jenő*: Gorsium. A táci római kori ásatások. 3. átdolg. kiad. Székesfehérvár 1970. 80 p. 72 ill.
- Fitz Jenő*: Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193–197. Alba Regia 10. 1969. 69–86.
- Fitz Jenő*: Römische Inschriften im Komitat Fejér. Alba Regia 8/9. 1967–1968. 197–214. 46 ill.
- Fitz Jenő*: When did Caracalla become Imperator Destinatus? Alba Regia 8/9. 1967–1968. 285–286.
- Fitz Jenő*: Új szerzeményeink. Római kőtár. Alba Regia 10. 1969. 152.
- Fitz Jenő*: L. Valerius Valerianus cursus honoruma. Alba Regia 8/9. 1967–1968. 290–292.
- Fitz Jenő* vide: *Bánki Zsuzsa*, *Birley A. R.*, *Domaszewski Alfred*.
- Fleischer R.*: Zum Isisheiligtum von Savaria. JÖAI Beiblatt 48. 1966–1967. 89–91.
- Fol A.*: The importance of the inscriptions extra fines provinciarum for the history of Moesia and Thracia (I–III c. A. D.) StudAlt 377–381.
- Freis Helmut* vide: *Balla Lajos*
- Gabler Dénes*: Kiadatlan római kőemlék Sopronból. — An unpublished stone relic from Sopron. — Ein unveröffentlichtes Steindenkmal aus Sopron. Arrabona 12. 1970. 59–67, 67–68; 68. 4 ill.
- Gabler Dénes*: Scarbantia és környékének római kőplasztikai emlékei. Stone plastic finds at Scarbantia and in its surroundings. Arrabona 11. 1969. 5–56, 56–57. 51 ill.
- Gabler Dénes* vide: *Curk I.*
- Hajnóczi Gyula*–*Istvánfi Gyula*: Aquincumi védőépület. MÉpm 1970. 36–37. 5 ill.
- Istvánfi Gyula* vide: *Hajnóczi Gyula*
- Kaba Melinda*: Aesculapius ab Aquinco. Medical history in Hungary 1970. OrvTörtKözl suppl. 4. 1970. 47–54. 4 ill.
- Коловская Ю. К.* vide: *Mócsy András*
- Krüger M. L.* vide: *Neumann I. A.*
- Mócsy András*: Decurio Eraviscus. FA 21. 1970. 59–66. 2 ill.
- Mócsy András*: Gesellschaft und Romanisation in der Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 284 p. 57 ill. Rec. Ю. К. Коловская: ВДИ 1970. 183–188.
- Mócsy András*: Római kori személynévadás kutatása. MNyelv 66. 1970. 56–65.
- Mócsy András* vide: *Alföldy Géza*, *Weber E.*, *Wilkes J. J.*
- Nagy Sándor*: Über die Untersuchung der Längswälle in Jugoslawien. SzegediMÉ 1969/2. 135–137.
- Nagy Tibor*: Corpus Signorum Imperii Romani. AnTan 16. 1969. 257–264.
- Nagy Tibor* vide: *Tudor D.*
- Neumann I. A.*: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich. I. Wien 1967. Krüger M. L.: Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum. Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich I. 2. Wien 1967. Rec. Erdélyi Gizella: ArchÉrt 97. 1970. 143–145.
- Novobáczky Sándor*: Romváros Libiában. Múzsák 1970/1. 26–27. 3 ill.
- Pannónia római foglalása és a romanizáció kérdései.* (Tézisek) Bp. 1970. M. Rég. és Műv. tört. Társ. 7 p.
- R. Pető Mária*: Lovas sírkő töredéke a Mezőgazdasági Múzeumban. — Römische Grabsteinbruchstück mit einer Reiterdarstellung im Landwirtschaftlichen Museum. FA 21. 1970. 67–69, 70. 1 ill.
- Póczy Klára*: Gemaltes Männerporträt aus einem Mumiengrab in Aquincum. StudAlt 331–336. 7 ill.
- Póczy Klára*: Keramische Produkte der Wasserversorgung aus den Töpferwerkstätten Aquincums. Acta ReiCret 10. 1968. 11–17. 4 ill.
- Póczy Klára*: Római kori műemlékek védelme Magyarországon. Művéd 14. 1970. 11–22. 15 ill.
- Renard Maurice*: Technique et agriculture en pays tervire et rémois. Bruxelles 1959. Rec. Szabó Miklós: Alba Regia 8/9. 1968. 283–284.
- Római villa légi fotón.* A galliai Montmaurin-villa. Éltud 25. 1970. 571. 1 ill.
- Sági Károly*: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenépuszta. ActaAntHung 18. 1970. 1–2. 147–196.
- Salamon Ágnes*: Spätromische gestempelte Gefässe aus Intercisa. FA 20. 1969. 53–62. 4 ill.
- Saxer Robert* vide: *Balla Lajos*
- Schelow D.*: Der römische Import im Unterdon- und Wolgagebiet in den ersten Jahrhunderten u. Z. StudAlt 238–246.
- Sellye Ibolya*: Adatok az arrabonai fémművességhez. — Data to the metallurgy of Arrabona. — Beiträge zu der Geschichte des Metallgewerbes in Arrabona. Arrabona 12. 1970. 69–80, 80–81, 81–82. 10 ill.
- Soproni Sándor*: Késő római katonai őrállomás Hatvan–Gombospusztán. — Spätromische militärische Station in Hatvan–Gombospusztá. Dolg. Heves megye múltjából. Eger 1970. 17–28, 29. 8 ill.
- Soproni Sándor*: Limes Sarmatiae. SzegediMÉ 1969/2. 117–133. 3 ill.
- Soproni Sándor*: Römische Meilensteine aus Százhalombatta. FA 21. 1970. 91–112. 15 ill.
- Soproni Sándor*: Spätromische Töpferöfen am pannonischen Limes. ActaReiCret 10. 1968. 28–35. 8 p. 7 t. 3 ill.
- Soproni Sándor*: Über den Münzumlauf in Pannonien zu Ende des 4. Jahrhunderts. FA 20. 1969. 69–78. 2 ill.
- Szabó Miklós* vide: *Alföldy Géza*, *Dobó Árpád*, *Renard Maurice*, *Tabula Imperii Romani*
- Szilágyi János*: Belgae im Vorort von Pannonia inferior. Hommages à Marcel Renard II. Bruxelles 1969. Collection Latomus 102. 708–714. 4 t.
- Szilágyi János*: Zur Entwicklung der Baukosten in den westlichen Provinzen in der römischen Kaiserzeit. ArchVest 19. 1968. 111–117.
- Tabula Imperii Romani, Aquincum–Sarmizegetusa–Sir-*

- mium. Bp. 1968. *Rec. Szabó Miklós*: NÉtHongr 4—5. 1969—1970. 286. p.
- B. *Thomas Edit*: Díszített pajzdudorok Pannoniában. — Ornamented shield bosses in Pannonia. *ArchÉrt* 97. 1970. 32—54, 54—65. 33 ill.
- B. *Thomas Edit*: Italische Mater Matuta-Votive aus Pannonien. *ActaReiCret* 10. 1968. 56—61. 10 ill.
- B. *Thomas Edit*: Római dísz-sisak Contra-Aquincumból. Budapest 8. 1970. 11. 39. p. 3 ill.
- B. *Thomas Edit*: Római kori istenvilág Pannóniában. Keleti kultuszok a tartományban. *Világosság* 11. 1970. 8/9. 551—558. 11 ill.
- B. *Thomas Edit*: Römischer Legionarsdolch von Duna-földvár. *FA* 20. 1969. 24—46. 12 ill.
- B. *Thomas Edit*: Severisches Goldgewebe im Ungarischen Nationalmuseum aus Viminacium. *StudAlt* 337—346. 9 ill.
- B. *Thomas Edit*: Újabb római kori kutatások a Balaton-Felvidéken. — Neue Funde aus der Römerzeit im Balaton-Oberland. — Nouvelles fouilles au haut pays de Balaton à la recherche de vestiges de l'époque romaine. — Новые исследования относящиеся к римскому периоду в Балатонской горной местности. *VeszprMK* 8. 1969. 141—144, 145. 5 ill.
- B. *Thomas Edit*: Über Pannonien. — Pannóniáról. *Veszprém* 1970. Veszprém megyei múz. igazgatósága. 48 p. 26 ill.
- Tóth Endre—Vékony Gábor: Beiträge zur Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *ActaArch Hung* 22. 1970. 133—161. 5 ill.
- Tóth Endre—Vékony Gábor: Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban. — A building inscription in Aquincum from the Vespasian period. *ArchÉrt* 97. 1970. 109—115. 115. 4 ill.
- Tudor D.: Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED) I. The monuments. Leiden 1969. *Rec. Nagy Tibor*: *ActaArchHung* 22. 1970. 445—447.
- B. Vágó Eszter: Előzetes jelentés az 1957—1968. évi intercisai ásatásokról. *Alba Regia* 10. 1969. 166—169. 6 ill.
- Vékony Gábor vide: Tóth Endre
- Velkov V.: Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermoesiens. *StudAlt* 382—387.
- Visy Zsolt: Inschriften und Zeichen auf den Terra Sigillata von Intercisa. — Feliratok és tulajdonjegvek intercisai terra sigillátákon. *Alba Regia* 10. 1969. 87—99. 7 ill.
- Visy Zsolt: Leszerelt 1813 éve . . . A dunakömlődi lelet. (Egy római katonai diplomát találtak.) *ÉlTud* 25. 1970. 1309—1313. 6 ill.
- Weber E.: Die römischen Inschriften der Steiermark. Graz 1969. 487 p. *Rec. Mócsy András*: *ActaArchHung* 22. 1970. 440—441.
- Wellner István: Az aquincumi helytartói palota építésének kora. — Zur Frage der Bauzeit des Statthalterpalastes von Aquincum. *ArchÉrt* 97. 1970. 116—124, 125. 12 ill.
- Wellner István: A római kor (Aquincum) I. Budapest 9. 1970/1. 35—37. 8 ill., 9. 1970/2. 38—40. 8 ill.
- Wessetzky Vilmos: Ägyptisches Amulett am Donau-Ufer des Barbaricums. *ActaAnthung* 17. 1969. 11—16. 3 ill.
- Wessetzky Vilmos: Az egyiptomi kultuszemlékek jelentősége Veszprém megyében. Die Bedeutung ägyptischer Devotionalienfunde auf dem Gebiet des Komitats Veszprém. — L'importance des monuments du culte égyptien dans le département de Veszprém. Значение египетских культовых памятников в комитате Веспрем. — *VeszprMK* 8. 1969. 147—149. 150—151. 2 ill.
- Wilkes J. J.: Dalmatia. Routledge and Kegan Paul. London 1969. *Rec. Mócsy András*: *ActaArchHung* 22. 1970. 438—440.
- Winkler I.: Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten. *StudAlt* 361—371.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet *Aetas migrationum. Origines Hungarorum*
- Bakay Kornél: Egy honfoglalás kori magyar temető fel-tárása. *ÉlTud* 25. 1970. 1731—1736. 5 ill.
- Bakay Kornél: Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz, II. — A Székesfehérvár környékének X—XI. századi temetői és a korai fejedelmi székhely kérdése. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 57—80, 80—84. 16 t.
- Bakay Kornél vide: Erdélyi István
- Bálint Csanád: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. — Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. *SzegediMÉ* 1969/1. 107—114, 114. 1 térk. mell.
- Bálint Csanád: A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért. *Valóság* 13. 1970/2. 71—74.
- Banner János: A Lehelkürt szolgálatában. *Szolnok* 1968. *Rec. Kőhegyi Mihály*: *Eth* 80. 1969. 611—612.
- Bartha Antal: Az etnikai—állami egység gondolata a „Poveszty Vremennih Let”-ben. *TörtSzle* 13. 1970. 1—20.
- Bartha Antal: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. *Rec.: Fodor István*: *COBAPx* 1969. 4. 286—289.
- Bartha Antal vide: Kiss Ákos
- Bendefy László: Egy természettudományi vonatkozású régészeti vita margójára. (Hozzászólás dr. Sági Károly írásához.) *FöldrÉrt* 19. 1970. 3. 365—368.
- Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. — Аварское погребение с конем из Иванчи. — Grave of an Avar horseman at Iváncsa. *ArchÉrt* 97. 1970. 243—261, 261, 261—263. 11 ill.
- Bóna István vide: Eugippius
- L. Botlyán Olga: A short anthropological analysis of the family cemetery at Sopron—Présháztelep in the IX. c. A. D. *AnthHung* IX. 1970. 1/2. 3—8.
- Bullinger H.: Eine Gürtelgarnitur mit Kerbschnittverzierung aus Csákvár. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 241—243.
- Bullinger H.: Spätantike Gürtelbeschläge. — Typen, Herstellung, Tragweise und Datierung. *Diss. Arch Gandenses*. Vol. XII. Brugge 1969. *Rec.: Salamon Ágnes*: *ActaArchHung* 22. 1970. 447—449.
- Csallány Dezső: A magyar és az avar rovásírás. Die ungarische und awarische Kerbschrift. *NyírMÉ* 11. 1968. 281—304, 304—307. 2 t. 27 ill.
- Csallány Dezső: A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűjtemény kapcsolatai. — Zusammenhänge der Runeninschriften von Nagyszentmiklós und der arpadenzeitlichen Runeninschrift des Battonyaer Ringes. *NyírMÉ* 11. 1968. 89—94 95. 2 ill.
- Csallány Dezső: Weiblicher Haarflehteschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22. 1970. 261—299. 18 t. 30 ill.
- Dienes István: A honfoglalás kora. Bp. 1970. Képzőművészeti Alap. 47 p. 56 ill. Magyar Művészettörténet, 1.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok ötvösművészete. *Műzsák* 1969/4. 8—10. 9 ill., 1970/1. 8—9. 5 ill.
- Dienes István: A IX—X. századi magyar társadalom kérdéseire. Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából. Bp. 1968. MTA II. 19. 1970. 111—126.
- Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. *Rec.: U. Kőhalmi Katalin*: *ActaOrHung* 23. 1970. 139—140.
- Az egyház a korai középkorban. Korunk hatása a katolikus egyháztörténetre. *Rec.: Világosság* 14. 1970. 1. 24—26.
- Erdélyi István: Forschungen in awarenzeitlichen Siedlungen. I. Miedzynarodowy Kongr. Arch. Slow. Warszawa 3. 165—171. ill.
- Erdélyi István: Klíma — sztyep — népvándorlás. *FöldrÉrt* 19. 1970. 1. 87—93. 3 ill.

- Erdélyi István*: Neue Beobachtungen über das Material des spätaawarenischen Gräberfeldes in Pilismarót—Basaharc. *ŠtudZvestiNitra* 16. 1968. 97—102. 3 ill.
- Erdélyi István*: Steppe — Klima — Völkerwanderung. *SzegediMÉ* 1969/2. 139—145.
- Erdélyi István*: Türk rovásírás, avar felirat Környéről. *AnTan* 16. 1969. 209—210. 1 ill.
- Erdélyi István—Németh Péter*: A Várpalota-gimnáziumi avar temető. (A Bakonyi Múzeum avar kori leletanyagának ismertetése, I.) — Awaren-Friedhof Várpalota-Gymnasium. Besprechung der im Besitz des Bakony-Museums zu Veszprém befindlichen Fundstücke aus der Awarenzeit I. — Le cimetière avar de Várpalota-Lycée. (Trouvailles datant de l'époque avar au Musée ed Bakony — 1re partie.) Аварское кладбище на территории Варпалотской гимназии. *VeszprMK* 8. 1969. 167—197, 198. 43 ill.
- Erdélyi István—Ojtozi Eszter—Gening W. F.*: Das Gräberfeld von Newolino. Ausgrabungen von A. V. Schmidt und der archäologischen Kama-Expedition. *ArchHung* 46. Bp. 1969. *Rec. Bakay Kornél*: *ActaArchHung* 22. 1970. 449—451., *Кожин П. М.*: ВДИ 1970. 190—191.
- Erdélyi István* vide: *Гумилев Л. Н.*
- K. Éry Kinga*: Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. *AnthrHung* 9. 1970. 9—62. 6 t.
- K. Éry Kinga*: Összehasonlító biometria vizsgálatok VI—XII. századi Közép-Duna medencei népességek között. — Comparative biometrical examinations in 6th—12th century populations of the Middle-Danubian Basin. *AnthrKözl* 14. 1970 7—33, 33—34. 3 ill. 5 táblázat.
- K. Éry Kinga*: Reconstruction on the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. — A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 93—130, 131—147. 26. t 26 ill.
- Eugippius*: Szent Severinus élete. Ford. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta: *Bóna István*. Bp.: 1969. Akad. Kiadó 55 p. (Az Ókortudományi Társaság Kiadványai, VII.) *AnTan* 16. 1969. 265—320. (Bev. 265—290. Ford. 291—320.)
- Fettich Nándor*: Strava-Stravica. (deutsch) *SlovArch* 18. 1970. 17—22.
- Fettich Nándor*: Válasz Pais Dezső újabb közleményére aempléni fejedelmi sír dolgában. — *Pais Dezső*: Végső az Almos—Árpád pörhöz. *MNyelv* 65. 1969. 251—254, 254—256.
- Fodor István*: A sírszobrok kérdéshez. — *Sculptures funéraires*. *FA* 21. 1970. 113—125, 125—126. 8 ill.
- Fodor István* vide: *Bartha Antal*
- Garam Éva*: Angaben zur Stratigraphie der Längswälle der Tiefebene. *SzegediMÉ* 1969/2. 113—116.
- Garam Éva*: Die spätaawarenzeitliche gelbe Keramik. *SzegediMÉ* 1969/2. 151—162. 2 ill.
- Gening W. F.* vide: *Erdélyi István*
- Гинзбург В. В.*: Отзыв о диссертации П. Липтака «Палеоантропология этногенеза древних Венгров.» — Opponensi vélemény Lipták Pál „Az ősmagyarok etnogenezisének paleoantropológiája” című doktori disszertációjáról. *AnthrKözl* 14. 1970. 1/2. 95—98, 98—100.
- Гумилев Л. Н.*: Опыт классификации общественно-политических систем древних кочевников. Евразии. *Stud Alt* 262—269.
- Гумилев Л. Н.—Эрдельи И.*: Единство и разнообразие степной культуры Евразии в средние века. Народы Азии и Африки. Вуп. 3. 78—87. Москва 1969.
- Györffy György*: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. — La datation et l'authenticité de Gesta Hungarorum d'Anonymus. *IrodTörtKözl* 74. 1970. 1—13.
- Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. — О системе поселений венгров-завоевателей родины. — Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn. *ArchÉrt* 97. 1970. 191—238, 238—239, 239—242. 19 ill.
- Horváth János*: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. *ActaAntHung* 17. 1969. 17—48.
- Horváth János*: P. mester és műve. *IrodTörtKözl* 1966. 1—53. 261—282.
- Hun sírok Észak-Mongóliában* Darhan városban. *ÉlTud* 25. 1970. 1148. p.
- Juhász Irén*: Újabb adatok az avar temetkezési szokások ismeretéhez. *SzegediMÉ* 1969/2. 147—149.
- Kiss Ákos—Bartha Antal*: Graves from the age of the Hungarian Conquest at Bana. *ActaArchHung* 22. 1970. 219—260. 4 t.
- Kiss Attila*: 11th century Khazar rings from Hungary with Hebrew letters and sings. *ActaArchHung* 22. 1970. 341—348. 2 t. 7 ill.
- Kiss Attila*: Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10—11. Jahrhunderts. *SzegediMÉ* 1969/2. 175—182. 3 térk. mell.
- Ki volt a Névtelen?* Az Anonymus kérdés újabb fejleményei. *MNemzet* 1970. V. 20. 4. p.
- Kovács László*: Die Budapester Wikingerlanze (Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze). *ActaArchHung* 22. 1970. 323—339. 4 t. 3
- Kovács László*: A budapesti lándzsa; a magyar királylándzsa történetének vázlata. — La lance de Budapest; Histoire sommaire de la lance royale hongroise. *FA* 21. 1970. 127—145, 146. 9 ill.
- Кожин П. М.* vide: *Erdélyi István*
- U. Kőhalmi Katalin* vide: *Diószegi Vilmos*
- Kőhegyi Mihály*: Die Bestattungsart von Prochorowka-Typ bei den Sarmaten in Ungarn. *SzegediMÉ* 1969/2. 93—103.
- Kőhegyi Mihály*: A Szentés-berekháti későszarmata telep két vasműcsese. — Zwei Eisenöflichter aus der spätsarmatischen Siedlung von Szentés—Berekhát. *SzegediMÉ* 1969/1. 97—106, 106. 5 ill. *SzegediMÉ* 1969/2. 93—103.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Banner János, Sárvári Márta*
- Körner Tamás*: Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. B.) A halál és a halottak. Обращение из каталога венгерских верований-преданий. Б.) Смерть и мертвые. — Ein Kapitel aus dem in der Vorbereitung befindlichen Glaubenssagen-Katalog. B.) Der Tod und die Toten. *Eth81*. 1970/1. 55—87., 87—92., 92—96.
- Kralovánszky Alán*: A móri és a szabadegyházi honfoglalás kori temetkezések. — Die landnahmezeitlichen Bestattungen von Mór und Szabadegyháza. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 249—251, 252. 5 ill.
- Kristó Gyula*: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Древняя венгерская эпика и письменная традиция эпохи Арпадов. — Die altungarische Epik und die Schriftliche Überlieferung aus der Árpádenzeit. — *Eth* 81. 1970/1. 112—132, 132—134, 134—135.
- Küllös Imola*: A honfoglaló magyarok nyomában. *ÉlTud* 25. 1970. 2109. p. 2 ill.
- László Gyula*: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Előadás vázlat. *Valóság* 13. 1970. 48—64. 4 ill.
- László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. — О «двойном завоевании Венгрии родины». — Über die „Doppelte Landnahme” der Ungarn. *ArchÉrt* 97. 1970. 161—187, 188, 188—190. ill.
- Lengyel Imre*: A regölyi csontlelet vizsgálati eredményeinek rövid ismertetése. *ArchÉrt* 97. 1970. 93. p.
- Ligeti Lajos*: Mongolian studies. Bp. 1970. Akad. Kiadó 590 p. ill.
- Lipták Pál*: A magyarság etnogenezisének paleoantropológiája. Doktori értekezés tézisei (1969. jan. 15.) Палеоантропология этногенеза древних Венгров. (Тезисы докторской диссертации.) *AnthrKözl* 14. 1970. 85—90., 90—94.
- Lipták Pál* vide: *Farkas Gyula, Ginzburg V. V.*
- A mari nép származása*. Происхождение Марийского народа. (Материалы научной сессии, проведенной

- Марийским научно-исследовательским институтом языка, литературы и истории. 23—25 декабря 1965 года) Йошкар-Ола, 1967. *Rec. Szij Enikő*: NyelvKözl 71. 1969. 461—465. Régészet 461—462.
- Mesterházy Károly*: Beiträge zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 22. 1970. 183—218.
- Mesterházy Károly*: Milyen volt a honfoglalás korabeli magyar család? *ÉlTud* 25. 1970. 1186—1189. 3 ill.
- Mesterházy Károly*: Az utrecht-i zsoldár avar ábrázolásai. — The Avar figures of the Utrecht Psalm. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 245—248, 248. 5 ill.
- Mészáros Gyula*: A regölyi korai népvándorlás kori fejedelmi sír. — Das Fürstengrab von Regöly aus der Frühvölkerwanderungszeit. *ArchÉrt* 97. 1970. 66—91. 91—92. 23 ill.
- Mócsy András* vide: *Eugippius*
- Molnár Aurél*: Balatoni századok. A honfoglalók szemével. Középkori emlékek stb. Múzsák 1970/2. 4—9. 9 ill.
- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 147 p. 16 ill.
- Nagy Árpád*: Az Eger—Szépasszonyvölgyi X. századi temető. — Das Gräberfeld von Eger—Szépasszonyvölgy aus dem X. Jh. *EgriMÉ* 6. 1968. 69—87, 88. 12 t. 1 ill.
- Nagy Margit*: A középkor küszöbén. Budapest 9. 1970. (3) 36—38. 5 ill.
- Németh Péter*: Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj. *SzegediMÉ* 1969/2. 189—199. 1 ill.
- Németh Péter*: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. — Neue Funde aus der Awarenzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém. — Trouvailles nouvelles de l'époque avar dans le département historique de Veszprém. *VeszprMK* 8. 1969. 153—164, 165—166. 22 ill.
- Németh Péter* vide: *Erdélyi István*
- Ojtozi Eszter* vide: *Erdélyi István*
- Pais Dezső* vide: *Fettich Nándor*
- Papp László*: A sumér — magyar kérdés. *MNyelvőr* 1970/3. 280—291.
- Párducz Mihály*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. *Rec. Székely Zoltán*: Culegere de Studii și Cercetări 1. 1967. Muz. Brașov 1. 1967. 283—286.
- Pinks E.*: Die Uiguren von Kanchou in den frühen Sung-Zeit (960—1028). Wiesbaden 1968. *Rec. Ecsedy Hilda*: *ActaOrHung* 23. 1970. 131—133.
- Sági Károly*: Egy történeti vita természettudományi kapcsolatai. (Válasz dr. Simonyi Dezső észrevételeire.) *FöldrÉrt* 19. 1970/2. 200—207.
- Salamon Ágnes* vide: *Bullinger H.*
- Sárvári Márta*: Népvándorlás Pannóniában. Múzsák 1970/3. 8—9. 4 ill.
- Sárvári Márta—Kőhegyi Mihály*: Sírrablók és régészek. Szarmata-roxolán temető Bácskában Madaras határában. *MNemzet* 1970. júl. 7. p. 8. 3. hasáb.
- Schmidt A. V.* vide: *Erdélyi István*
- Simonyi Dezső* vide: *Sági Károly*
- Solyóms Károly*: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *IrodTörtKözl* 1966. 54—84.
- Cs. Sós Ágnes*: Frühmittelalterliche Keramik aus Ungarn in römischer Tradition. *ActaReiCret* 10. 1968. 36—50. 8 t. 1 térk.
- Cs. Sós Ágnes*: Frühmittelalterliche slawische Siedlungsreste im Zaggyvat. *SlovArch* 18. 1970. 97—106. 24 ill.
- Cs. Sós Ágnes*: Zur Frage der Kontinuität der pannonischen Slawen im 9. Jahrhundert. Das heidnische und christliche Slawentum. *Acta II Congressus Internationalis Historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967. celebrati pp.* 153—157.
- Szabó János Győző*: Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése. — Einige Fragen der völkerwanderungszeitlichen Geschichte des Kom. Heves. *Dolg. Heves megye múltjából*. Eger 1970. 30—37, 37—38. 1 térk.
- Szabó János Győző*: Az egeri múzeum avarkori emlékeanyaga III. Sírleletek Nagyréde—Ragyogóparton. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger. Grabfunde aus Nagyréde—Ragyogópart. *EgriMÉ* 6. 1968. 29—54, 55—56, 67. 10 t. 8 ill.
- Szabó János Győző*: A honfoglalás kori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról. — Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves). *ArchÉrt* 97. 1970. 264—270, 270—271. 3 ill.
- Szabó János Győző*: Topographische Angaben zur spätvölkerwanderungszeitlichen Siedlungsgeschichte des Mátra-Gebietes. *ŠtudZvestiNitra* 16. 1968. 245—251.
- Székely Zoltán* vide: *Párducz Mihály*
- Szj Enikő* vide: *a mari nép származása*.
- Соколюски Н. И.*: Гунны на Боспопе. *StudAlt* 251—261. 10 ill.
- Tarkova-Zaimova V.*: Quelques remarques sur les noms ethniques chez les auteurs byzantins. *StudAlt* 400—405.
- Tomka Péter*: A Sopron-présháztelepi IX. sz.-i temető. — Der Friedhof von Sopron—Présháztelep aus dem 9. Jahrhundert. — Кладбище IX. века в Шопрон-поселок Прешказ. *Arrabona* 11. 1969. 59—90, 90, 91. 6 t. 9 ill.
- H. Tóth Elvira*: Kora-bizánci üveg pohár egy szabadszállási magányos sírból. — Early Byzantine glasscup in a solitary grave at Szabadszállás. *Kecskemét* 1969. Katona J. Múz. 66 p. 21 ill.
- Török Gyula*: Kétrétegű temetkezések a halimbai avar temetőben. — Sépultures à deux couches dans le lieu de sépulture avar de Halimba. *FA* 20. 1969. 79—97, 98. 7 ill.
- Váczy Péter*: Karoling művészet Pannóniában: a Cundpald-kehely. I—II. rész. *SopSzle* 24. 1970. 210—224. 5 ill., 289—306. 9 ill.
- Wenger Sándor*: Data to the anthropology of the early Arpadian age population of the Balaton Area. *AnthrHung* IX. 1970. 1/2. 63—145.
- Zolnay László*: Buda térsége a IX—X. században. Budapest 8. 1970. 5. 35—37. 7 ill.

VIII. Középkor. Műemlékek — Antiquitates et monumenta medii aevi

- Balázs György*: István király az utókor szemében. *ÉlTud* 25. 1970. 1587—1592. 3 ill.
- Bánkúti Imre* vide: *Kosáry Domokos*
- Banner János*: A békési vár (castum, castellum, palánk) földrajzi helye. *BékÉl*. 5 1970. 5—28. 8 ill.
- Baranyai Hildegard*: Das Hochaltarretabel von Gyöngyöspata. *ActaHistArtHung* 16. 1970. 69—94.
- Belitzky János*: Ascanio Centorio Szolnok 1552. évi esztéről. *Jász-kunság* 15. 1969/3. 139—144.
- Bibliotheca Corviniana*. A kötet összeáll.: Csapodi Csaba, Csapodiné Gárdonyi Klára, Szántó Tibor. Bp. 1967. *Rec. Mátyusz Elemér*: *Sz* 103. 1969. 5/6. 1217—1220.
- Bíró Endre*: Malomépítés Tatán 1587-ben. *KoMK* I. 1968. 311—324. 3 t. (4 ill.)
- Bojár Iván*: Le pilier de pierre de Székesfehérvár. — A székesfehérvári kőpillér. *Alba Regia* 8/9. 1967—1968. 43—52, 53.
- Bónis György*: István király az államalapító. *MTud* 77. (Új f. 15.) 1970. 777—786.
- Borsos László* vide: *Magyar műemlékvédelem*.
- Bökönyi Sándor*: Representations of camels in Hungarian medieval chronicles. *ActaAgrHung* 18. 1969. 247—251. 1 ill.
- Bunta Magdolna*: Középkori céhpecsétek. — Mittelalterliche Zunftpetschafte. *FA* 21. 1970. 147—155, 156. 4 ill.
- Csallány Dezső*: Der Schatz der Csanaden. *SzegediMÉ* 1969/2. 201—205.
- Csapodi Csaba* vide: *Bibliotheca Corviniana*
- Csorba Csaba* vide: *Gerő László*
- Czagány István*: A budavári gótika legjelentősebb emlékegyüttese. *Művészet* 11. 1970. 7. 6—9. 6 ill.

- Dávid Katalin*: Die Kirche von Kiszombor. ActaHistArt-Hung 16. 1970. 201—230. 22 ill.
- Dercsényi Dezső*: Historical monuments in Hungary. Restoration and preservation. Bp. 1969. Corvina. 98. p. 136 ill. 10 színes t.
- Dercsényi Dezső*: Monuments de Hongrie. Bp. 1969. Corvina. 93 p. 136 ill. 16 színes t. *Rec. Horler Miklós*: MĖpm 1970/2. 64. p.
- Dercsényi Dezső*: Románkor. Bp. 1970. Képzőművészeti Alap. 44 p. 49 ill. (Magyar Művészettörténet 2.)
- Dragonits Tamás*: Az egervári rk. templom helyreállítása. MĖpm 1970. 4. 56—59. 13 ill.
- Elekes Lajos*: István király. Társzle 8—9 1970. 66—75.
- Engel P.*: Zur Frage der mittelbyzantinischen Epibole. ActaAntHung 17. 1969. 443—448.
- Entz Géza*: Gótika. Bp. 1970. Képzőművészeti Alap. 47 p. 50 ill. (Magyar művészettörténet 3.)
- Entz Géza*: Ipolyi Arnold és a magyar középkori művészet. Dolg. Heves m. múltjából. Eger 1970. 44—48.
- Éri István*: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. — Abriß der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Komitats Veszprém. — Esquisse de l'histoire du peuplement du département de Veszprém au Moyen Age. — Краткая история средневековых поселений в комитате Веспрем, VeszpmK 8. 1969. 199—213, 213—214, 215, 216. 13 ill.
- Ijf. Fehér Géza*: Bőrkaftán a mohácsi csatából. Múzsák 1970/1. 12—13. 3 ill.
- Ijf. Fehér Géza*: Esztergomi—Szenttamáshegyi feliratos edények. — Beschripte Gefässe aus Esztergom-Szenttamáshegy. KoMK I. 1968. 329—330, 331—332. 7 t.
- Ijf. Fehér Géza*: Esztergomi török vörösrézedények. — Les ustensiles de cuivre tures d'Esztergom. KoMK I. 1968. 273—285, 287—290. 20 t.
- Ijf. Fehér Géza*: Szamarkand öröksége. Múzsák 1970/1. 28—29. 4 ill.
- Ijf. Fehér Géza*: XVI. századi magyar tárgyú török miniatúrák. Művészet 101. 1970. 7. p. 6—9. 4 ill.
- Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. NyelvtudÉrt 68. 1969. 159. *Rec. Mollay Károly*: MNyelvör 94. 1970. 248—250.
- Fehérvári Géza*: Az „Egri Fetihnáme” az isztanbuli Topkapi Szeráj Múzeumában. — The „Egri Fetihnáme” in the Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi. EgriMĖ 6. 1968. 155—164. 165—166. 10 t.
- Fettich Nándor*: Ötvösmester hagyatéka Esztergomban a tatárjárás korából. — Hinterlassenschaft eines Goldschmiedes in Esztergom aus der Zeit des Tatareneinfalles. KoMK I. 1968. 157—178, 179—181. 14 t.
- Filep Antal* vide: *Zimányi Vera*.
- Füz Jenő*: Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról. — Le siège de Székesfehérvár en 1601 sur une gravure française. Alba Regia 8/9. 1968. 149—154, 154.
- Füz Jenő*: Les rapports locaux du pilier de pierre de Székesfehérvár. Alba Regia 8—9. 1967—68. 55—56.
- Frisnyák Sándor*: Szamarkand a 2500 éves oázisváros. Éltud 25. 1970. 2131—2135. 3 ill.
- Gárdonyi Klára* vide: *Bibliotheca Corviniana*
- Gedai István*: A Dunántúl szerepe az Árpádkor kereskedelmében numizmatikai adatok alapján. — Numismatisches über die Bedeutung Transdanubiens im Handelsaustausch zur Zeit der Árpáden. — Le rôle de la Transdanubie dans le commerce de l'époque arpadienne, à la base de données numismatiques. — Роль задунайской низменности в торговле времен Арпадов на основании данных нумизматики, VeszpmK 8. 1969. 253—255., 256.
- Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. — Numismatic dates to the question of the Duchy. FA 20. 1969. 99—103, 104—105.
- Gedai István*: Numismatische Angaben zur Frage des „Dukatus”. SzegediMĖ 1969/2. 207—209.
- Gedai István*: A nyáregyházi lelet éremanyaga. — Das Münzmaterial des Fundes von Nyáregyháza. NumKözl 68—69. 1969—1970. 25—42, 2 t.
- Gerevich László*: A budai vár feltárása. Bp. 1966. *Rec. Kubinyi András*: Sz 104. 1970. 717—718.
- Gerő László*: Magyar várak. Bp. 1968. *Rec. Csorba Csaba*: MűvtÉrt 19. 1970. 64—65.
- Gerő László*: A magyar várak helyreállításának mértékéről és módjáról. Művéd 14. 1970. 23—38. 28. ill.
- Gerő László* vide *Dümmerth Dezső*, *Marosi Endre*
- Gombos Zoltán*: Budavári kertek. — Die Gärten der Burg von Buda. — Будаварские сады. Bp. 1969. Natura. 320 p. 121 ill.
- Granastói Pál*: Pest-budai városképek. Bp. 1969. M. Helikon 36 p. 45 t.
- Györffy György*: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. MTAK II. 18. 1969. 199—225.
- Györffy György*: A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. — Zur Frage der Ausbildung des ungarischen Dorfsystems. — К вопросу о формировании венгерских деревень. Eth 80. 1969. 234—237, 237—240, 240—241.
- Györffy György* vide: *István király emlékkiállítás*
- Havas László*: Les poèmes de Callimaque adressés au roi Mathias Corvin. ActaAntHung 17. 1969. 61—63.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 11 közlemény. VasiSzle 24. 1970. 131—135.
- Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi-királyi szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. Akad. Kiadó 132 p. 1 térk. (Értekezések a történeti tudományok köréből 53.)
- Heckenast Gusztáv*—*Nováki Gyula* stb.: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Bp. 1968. Akad. Kiadó 254 p. 7 t. *Rec. Tóth Gyula*: VasiSzle 24. 1970. 625—626.
- Héjj Miklós*: A visegrádi királyi palota. Bp. 1970. Corvina Kiadó 34 p. 40 t.
- Holl Imre*: Középkori régészeti konferencia Bécsben. ArchÉrt 97. 1970. 135. p.
- Holl Imre*: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946—1964) ActaArchHung 22. 1970. 365—411. 2 t. 18 ill.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. *Rec. Nagy Emese*: ArchÉrt 97. 1970. 138—140.
- Holl Imre* vide: *Strauss Konrad*
- Horler Miklós* vide: *Dercsényi Dezső*
- Horváth Béla*: Az Árpád-kori falusi ház a korabeli törvények tükrében. Bp. 1965. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AgtSzle II. 1969. 574.
- Horváth Béla*: Előzetes jelentés az 1965—1968. évi tiszavörvényi feltárásokról. — Vorbericht über die Freilegungen in Tiszaörvény 1965—68. ArchÉrt 97. 1970. 126—132, 133.
- Horváth Béla*: A tiszavörvényi pártá és pártáöv. — Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaörvény. FA 21. 1970. 157—167, 168. 10 ill.
- Ijf. Horváth János*: Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. — Spuren von politischen Institutionen türkischen Charakters in ungarischen mittelalterlichen Staatsleben. — Следы турецких политических институций в жизни средневекового государства. Eth 80. 1969. 265—274, 274, 274—275.
- Hová tűntek a régi magyar fegyverek?* Budapest 9. 1970. (1) 41.
- Huszár Lajos*: Az esztergomi középkori pénzverde. — Die mittelalterliche Münze von Esztergom. KoMK. 1. 1968. 207—218, 219—220.
- Huszár Lajos*: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században. — Verkehr der polnischen Münzen in Ungarn im XVI—XVII. Jahrhundert. NumKözl 68—69. 1969—1970. 57—62.
- Huszár Lajos*: A pankart. (Részlet Sopron középkori pénztörténetéből.) SopSzle 24. 1970/3. 256—259.
- Huszár Lajos*: Pénzverés Szomolnokon a XVI. században. — Die Münzprägung zu Szomolnok im 16. Jahrhundert. FA 20. 1969. 155—161. 162. 1 ill.
- István király emlékkiállítás*. — Commemorative exhibition of King Stephen. — István király emlékére. — In memory of King Stephen c. tanulmányt írta: Györffy György. A kiállítást rendezték: Nagy Emese

- és Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1970. 32 p. 17 ill.
- Kádár Zoltán: Az esztergomi oroszlanos freskók eredetéről. — About the origins of the lion frescoes in Esztergom. KoMK 1. 1968. 133—154, 155. 11 ill.
- Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. Akad. Kiadó 107. p. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 52.)
- Kalmár János: Zur Pester Donausperrkette. WaffKost 12. 1970/1. 55—58. 2 ill.
- Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. Sz 103. 1969. 5/6. 1104—1117.
- Kathy Imre: Hajdúböszörmény középkori temploma. MEpm 1970: 1. 46—47. 9 ill.
- Kávássy Sándor vide: Szabó István
- Kenessey András—Perehazy Károly: Váraink I. II. rész. ÉITud 25. 1970. 1500—1503. 6 ill., 1558—1562. 9. ill.
- Kiss Ákos: Ismeretlen tatai végvári alkapitányok a XVII. században. KoMK 1. 1968. 349—351.
- Kiss Ákos vide: Maron Ferenc
- Komjáth Miklós: Szent István koronája-e a szent korona? ÉITud 25. 1970. 2023—2027. 7 ill.
- Koppány Tibor: Veszprém megye Árpád-kori építészetének kutatási problémái. — Forschungsprobleme auf dem Gebiet des Komitats Veszprém im Zusammenhang mit Baudenkmälern aus der Zeit der Árpáden. — Les problèmes recherches de l'architecture de l'époque arpadienne dans le département de Veszprém. — Проблемы, связанные с исследованием архитектуры периода Арпадов в комитате Веспрем. VeszprMK 8. 1969. 217—220. 220—221., 221—222.
- Korompay György: Veszprém város településtörténeti kialakulása. VeszprMK 8. 1969. 257—264. 6 ill. — Die Siedlungsgeschichte der Stadt Veszprém, 264—265., — L'histoire du peuplement de la ville de Veszprém, 265—266. История развития Веспрема, 266—267.
- Kósa László vide: Szendrey István
- Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. Bp. 1965. Rec. Bánkúti Imre. Sz 1970. 750—752.
- Kovács Béla: Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. Dolg. Heves m. múltjából. Eger 1970. 39—43.
- Kovács Zoltán: Az esztergomi Bibliothéka I. Rákóczi Györgytől származó emlékei. — Die von Georg Rákóczi I. stammenden Denkmäler der Esztergomer Kathedralbibliothek. KoMK 1. 1968. 341—343, 345—346.
- Kovalovszki Júlia: Ásatások Csepelyen. VeszprMK 8. 1969. 235—250. 41 ill. — Ausgrabungen in Csepely, 251. — Fouilles à Csepely, 251. Раскопки в Чепе́ле, 252.
- A. Kozák Éva: A vértesszentkeresztí román kori templom feltárása. — Le dégagement de l'église romane de Vértesszentkereszt. ArchÉrt 97. 1970. 272—289, 289—290. 21 ill.
- Kozák Károly: Az egri vár feltárása (1957—1967) V. — La mise à jour de la forteresse d'Eger (1957—1967) V. EgriMÉ 6. 1968. 115—128, 129—131. 51 ill.
- Kozák Károly: A győri ötkaréjos kápolna. — Die Kapelle mit Fünfpäß-Grundriß von Győr. Arrabona 11. 1969. 109—116, 116. 6 ill.
- Kozák Károly: XI—XIII. századi egyházi építészet Veszprém megyében — Die Kirchenarchitektur des XI—XIII. Jahrhunderts im Komitat Veszprém — Architecture religieuse aux XIe — XIIIe siècles dans le département de Veszprém. Церковное строительство в комитате Веспрем в XI—XIII веках, VeszprMK 8. 1969. 223—233, 233., 234. 10 ill.
- Kozák Károly—Uzsoki András: A győri székesegyház feltárása (1969). — Les fouilles exécutées dans la cathédrale de Győr (1969). — Die Erschliessung der Kathedrale von Győr (1969). Arrabona 12. 1970. 111—159, 160—162, 162—164. 55 ill.
- Kőhegyi Mihály vide: Horváth Béla
- A középkori művészet világa. Összeáll. az előszót írta: Marosi Ernő. Bp. 1969. Gondolat Kiadó 281 p. (Európai antológia, középkor.)
- Kralovánszky Alán: Contribution à la question du sarcophage de Székesfehérvár. — A székesfehérvári ún. István szarkofág kérdéséhez. Alba Regia 8/9. 1967—1968. 85—90, 90—91. 3 ill.
- Kralovánszky Alán: Új szerzeményeink. Középkori kőtár. Alba Regia 8/9. 1967—1968. 182—183, 10. 1969. 152. p.
- Kralovánszky Alán vide: István király emlékkiállítás
- Kristó Gyula: A tihanyi alapítólevél és a XI. századi szóbeliségünk. MNYelv 66. 1970. 208—210.
- Kristó Gyula vide: Seidler G. L., Szabó István
- Kubinyi András: Az egészségügyi foglalkozásuk társadalmi és gazdasági helyzete Budán a XV—XVI. század fordulóján. — The social and economic standing of persons concerned with health treatment in Buda at the turn of the 15th centuries. OrvTörtKözl 54. 1970. 63—81, 83—98.
- Kubinyi András vide: Gerevich László
- Labuda Gérard: Bazsar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet. Sz 104. 1970/1. 173—177.
- Lenner József—Radnai Lóránt: A sümegi vár. ÉITud 25. 1970. 2182—2188. 10 ill.
- Levárdy Ferenc: A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése. Arrabona 12. 1970. 83—109. 5 ill.
- Magyar Kálmán: A nagykálloi vár XV. századi pecsételt kerámiaja. — Die aus dem XV. Jahrhundert stammende Stempelkeramik der Burg von Nagykálló. NyírMÉ 11. 1968. 97—114, 115—117. 2 t.
- Magyar műemlékvédelem 1963—1966. Bp. 1969. Rec. Borsos László. Művéd 14. 1970. 1. 56—57.
- Magyar műemlékvédelem 1967—1968. Szerk. Dercsényi Dezső, Entz Géza stb. Bp. 1970. Akad. Kiadó 446 p. 464 ill. (Orsz. Műemlékfelügyelőség Kiadványai, V.)
- Makk Ferenc vide: Seidler G. L.
- Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. Rec. Székely György: Sz 103. 1969. 1215—1217. u.a. ActaHistHung. 16. 1970/1—2. 193—197.
- Mályusz Elemér vide: Bibliotheca Corviniana
- Maron Ferenc—Kiss Ákos: Középkori francia lovagvár a budai hegyekben. Ásatás az Aynard várban. MNemzet 1970. VI. 16. p. 8.
- Marosi Endre: Gondolatok a magyar várépítés történetéhez. Hozzászólás Gerő László: Magyar várak c. könyvéhez. Bp. 1955. HadtKözl 17. 1970/2. 233—246.
- Gerő László: Reflexiók Marosi Endre megjegyzéseire, 247—250.
- Mende Ferenc: Műemlékvédelem Hollókőn. TerVil 101. 1970. 5. p. 4 ill.
- Mollay Károly vide: Fehértői Katalin
- Molnár József: A budai hajóhid a XVI. és XVII. században. Művéd 14. 1970/1. 39—42. 5 ill.
- Moór Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Sz 104. 1970/2. 350—382.
- Nagy Emese: István király esztergomi palotája. Budapest 8. 1970/8. 32—33. 4 ill.
- Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor. — Le couvent franciscain d'Ozora (Tolna m.) FA 20. 1969. 135—151, 152—153. 12 ill.
- Nagy Emese vide: István király emlékkiállítás.
- Nagy Lóránt: Ottó király hamis dénárjairól. Az Érem 25. 1969. 49—50. sz. 4—7 p. 2 ill.
- Nováki Gyula vide: Heckenast Gusztáv
- Pálóczi-Horváth András: A csölyosi kún sírlelet. — Trouvaille de sépulture comane de Csölyos (Bács—Kiskún m.) FA 20. 1969. 107—133, 134. 12 ill.
- Pálóczi-Horváth András: A csölyosi kún sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. — Die kriegsgeschichtlichen Beziehungen des kumanischen Grabfundes von Csölyos. SzegediMÉ 1969/1. 115—121, 121. 2 ill.
- Papp Zsuzsanna: Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. MNYelv 65. 1969. 307—311.
- Passuth László: Műemlékek közt Moldvában. ÉITud 25. 1970. 2086—2092. 6 ill.
- Perehazy Károly: Emlékek Kőszegről. Művészet 11. 1970/6. 11—12. 2 ill.

- Percházky Károly* vide: *Kenessei András*
- Pogány Irén*: Hozzászólás Buda magyar dűlőneveinek kérdéséhez. *MNyelv* 65. 1969. 204–207.
- Pohl Artúr*: Hunyadi János pénzverése. — *Johann Hunyadi Münzprägung*. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 49–55. 55–56. 1 t.
- Pohl Artúr*: V. László ismeretlen denárja. — *Ein unedierter Denar des Ladislaus Posthumus*. *NumKözl*. 68–69. 1969–1970. 73. p. 2 ill.
- Pohl Artúr*: Rendi pénzverés a XV. században. *Az Érem* 25. 1969. 49–50. sz. 8–9 p. 2 ill.
- Pohl Artúr*: Újlaki Miklós pénzverési rendelkezése Szeben városához 1445-ben. — *Die Münzverordnung Nicolaus Ujlakis an Hermannstadt 1445*. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 74. p.
- Prokopp Gyula*: IV. Béla király sírja. *KoMK* 1. 1968. 197–205. 3 ill.
- Prokopp Mária*: Az esztergomi várkapolna XIV. századi falképeinek ikonográfiai vizsgálata. — *Esame iconografico degli affreschi nella capella del castello di Strigonio*. *KoMK* I. 1968. 221–231, 232–233. 10 t. 16 ill.
- Sch. Pusztai Ilona*: A tatái vár 1569–72-ből származó alaprajza. — *Der Grundriss der Tataer Burg aus den Jahren 1567–72*. *KoMK* I. 1968. 263–270, 271–272. 5 ill.
- Radnai Loránt* vide: *Lenner József*
- Régi városfalak Pesten*. Budapest 8. 1970/6. 41. p.
- G. Sándor Mária*: A Vértes-hegység középkori várai. — *Die mittelalterlichen Burgen des Vértesgebirges*. *KoMK* I. 1968. 245–258, 259–262. 10 ill.
- Sedlmayr János*: Ref. templom helyreállítása Karcsán. *MEpm* 1970/5. 46–49. 10 ill.
- Sedlmayr János*: A vértesszentkereszt apátsági templom építészeti koncepciója. — *La conception architecturale de l'église abbatiale de Vértesszentkereszt*. *ArchÉrt* 97. 1970. 291–299, 300. 7 ill.
- Seidler G. L.*: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. *Rec. Kristó Gyula—Makk Ferenc*: Sz 103. 1969. 5–6. 1234–1236.
- Stahl Ferenc*: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. sz. közepétől. 2. közlemény. *VasiSzele* 24. 1970. 298–307. (1. közl.: 24. 1970/1. 114–122.)
- Stanczik Ilona*: Régészeti kutatások Jászdózsán. *Jászkunság* 15. 1969. 4. 165–171. 2 ill.
- Strauss Konrad*: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz. *Rec. Holl Imre*: Alba Regia 10. 1969. 176–177.
- Sugár István*: Eger városfalainak és kapuinak története. — *Die Geschichte der Stadtmauern und der Tore von Eger*. *EgriME* VI. 1968. 177–196, 197–204. 13 ill.
- Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. *Rec. Kávassay Sándor*: Valóság 13. 1970/2. 98–99., *Kristó Gyula*: BékÉl 1970/3. 539–540.
- Szabó T. Attila* vide: *Tombor Ilona*
- Szakál Ernő*: Egykori díszutak Visegrádon. *Éltud.* 25. 1970. 201–204. 6 ill.
- Szántó Tibor* vide: *Bibliotheca Corviniana*
- B. Szatmári Sarolta*: A dévényújfalusi temető etnikai problémái. — *Ethnische und historische Probleme des Friedhofes von Devinska Nová Ves*. *KoMK* 1. 1968. 107–130, 131–132. 1 mell.
- B. Szatmári Sarolta*: Das spätarawarische Fundmaterial der Randgebiete. *SzegediME* 1969/2. 163–174. 2 térk. mell.
- Székely György*: Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. — *Развитие структуры и культуры светского правящего класса в Венгрии в период династии Арпадовичей*. *ActaHistHung* 15. 1969. 223–251, 251–252.
- Székely György*: Világi uralkodók osztályszerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. *VasiSzele* 24. 1970/1. 103–114.
- Székely György* vide: *Mályusz Elemér*
- Szendrey István*: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968. *Rec. Kósa László*. *Eth* 80. 1969. 135–136.
- Szentek és ereklyék, babonák és hiedelmek a régi Budán*. Budapest 9. 1970/4. 41–43. 7 ill.
- Szepessy Géza*: Egy esztergomi pénzlelet a XVI. századból. — *Ein Münzfund aus Esztergom aus dem XVI. Jahrhundert*. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 75–76. 76.
- Szepessy Tibor*: Beiträge zu den Quellen des Pray-Kodexes *ActaAntHung* 17. 1969. 49–53.
- Szűcs Jenő*: István király intelmei — István király Állama. *Valóság* 13. 1970. 10. 1–8.
- Tardy Lajos*: Izsák zsidó orvos, a perzsi uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világiga megszervezésében. *Magyar-zsidó oklevéltár* XII. 3–20. Bp. 1969.
- Temesváry Ferenc*: Büntető eszközök a régi Magyarországon. *Szombathely* 1970. *Savaria Múz.* 64 p. ill.
- Tombor Ilona*: Magyarországi festett famennyezetek. Bp. 1968. *Rec. Szabó T. Attila*. *Eth* 80. 1969. 467–474.
- Uzsoki András*: Török-kori rabsírok Győrött. — *Türkenzeitliche Gefangenengräber in Győr*. — *Могилы рабов времен турецкого завоевания в Дьере*. *Arrabona* 11. 1969. 93–105, 105–106, 106–107. 6 ill.
- Uzsoki András* vide: *Kozák Károly*
- Vajay Szabolcs*: Idegen címer Nagy Lajos két dénárján. — *Les deniers napolitains du roi Louis le Grand*. *NumKözl* 68–69. 1969–1970. 43–46, 47. 2 t.
- Valter Ilona*: Histoire du peuplement de „Bodrogek” à l'époque árpádienne et au moyen âge. *SzegediME* 1969/2. 183–187. 1 térk. mell.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. *Akad.* Kiadó 614 p.
- Vas József*: Szentendre neve. *MNyelv* 66. 1970/1. 65–72.
- Zádor Anna*: Az esztergomi főszékesegyház. Bp. 1970. *Corvina* Kiadó 29 p. 36 t. 4 ill.
- Zádor Mihály*: Műemlékek felületvédelmének új módszerei. *ÉpÉpTud* I. 1969. 1/2. 103–118. 6 ill.
- Zimányi Vera*: A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágy-sága a XVI–XVII. században. Bp. 1968. *Rec. Filep Antal*: *Eth* 80. 1969. 483–485.
- Zolnay László*: Amikor Buda kiátkozta a római pápát. *Város az időben* XVI. Budapest 8. 1970/10. 35–37. 5 ill.
- Zolnay László*: Buda alkotmánya. *Város az időben* XV. Budapest 8. 1970/9. 36–38. 6 ill.
- Zolnay László*: A budai vár megalapítása. *Város az időben* XIV. Budapest 8. 1970/8. 35–37. 5 ill.
- Zolnay László*: Budai városélet a „Jogkönyv” tükrében. *Város az időben* XVII. Budapest 8. 1970/11. 36–38. 5 ill.
- Zolnay László*: Das Burgschloß Buda. Bp. 1970. *Corvina* Kiadó 94 p. ill.
- Zolnay László*: Mátyás király budai vadaskertje. Budapest 8. 1970/2. 44–45. 4 ill.
- Zolnay László*: Nagy-Budapest tájai a korai középkorban. Budapest 8. 1970. 37–40. 7 ill.
- Zolnay László*: A Névtelen jegyző nyomában. Budapest 8. 1970/6. 35–37. 5 ill.
- Zolnay László*: Régi budai szokások emlékezete. Budapest 8 1970/1. 38–40. 9 ill.
- Zolnay László*: Székesfehérvár, Esztergom, Buda. *Város az időben* XIII. Budapest 8. 1970/7. 35–37. 5 ill.
- Zolnay László*: Városerősítés a budai Várhegyen. *Város az időben* XVIII. Budapest 8. 1970/12. 35–37. 8 ill.
- Zolnay László*: Városerősítés, városszerépítés Budán. *Művt-Ért* 19. 1970/1. 1–23. — *Travaux d'urbanisme et d'aménagement urbain à Buda*, 23. 30 ill.

Németh Endre—F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. II. 18. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
71.71205 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Мюллер</i> : Курганы эпохи цезаря в Залалёве	3
<i>И. Холл</i> : Средневековые городские стены г. Шопрона. III.	24

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Шрейбер</i> : Памятники позднебронзовой культуры курганных полей на территории Будапешта	45
<i>Я. Силади</i> : Данные к датировке группы вилл аквинкумского наместника	53
<i>Дь. Парраги</i> : Гончарная мастерская ранней эпохи цезаря в Обуде	60
<i>И. Тот</i> : О надписях святилища Юпитера Долихена в Саварии	80
<i>И. Эрдейи</i> : Помаз-Хольдвилагарок	85
<i>Э. Лочи</i> : Предварительный отчет о раскопках, проведенных на территории францисканского монастыря на остр. Маргит	92

ОБОЗРЕНИЕ

<i>З. Кадар</i> : Золтан Орослан	100
<i>Л. Какоши</i> : Аладар Добрович	101
<i>З. Кадар</i> : Бона Иштваннэ Эстер Ваго	103
<i>И. Эрдейи—И. Фодор</i> : Валерий Николаевич Чернецов	104
<i>Б. Е. Бониш</i> : Симпозион по исследованию кельтских опидов в Либлице в 1970 году	104
<i>Н. Паради</i> : Выставка «Чешская и моравская керамика XI—XVI веков» в Венгерском Национальном Музее	105

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>И. Бона</i> : Acta Archaeologica ASH. XXI	107
<i>К. Поци—Г. Энтз</i> : Folia Archaeologica. Toma XIX и XX	109
<i>Т. В. Добоши</i> : V. Gábori-Csánk, La station paléolithique moyenne d'Érd, Hongrie	112
<i>М. Габори</i> : Lipták P., Embertan és ember-származástan	114
<i>К. Поци</i> : Tabula Imperii Romani L 34 Budapest	115
<i>Т. Ковач</i> : B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
<i>З. Орослан</i> : J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
<i>Я. Дь. Силади</i> : A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
<i>Д. Габлер</i> : Geo T. Mary, Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I.	119
<i>Б. К. Шей</i> : H. Chantaine, Die Antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III	120
<i>Дь. Дума</i> : J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
<i>Э. Немет—Ф. М. Фейер</i> : Венгерская археологическая литература за 1970 год	122

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>R. Müller</i> : Les tumuli de l'époque impériale à Zalalövő	3
<i>I. Holl</i> : Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron. III.	24

NOTES ET INFORMATIONS

<i>R. Schreiber</i> : Les monuments de la civilisation à tumuli de l'âge du bronze final à Budapest	43
<i>J. Szilágyi</i> : Données relatives à la datation du groupe de villas des légats d'Aquincum	55
<i>Gy. Parragi</i> : Un atelier de poterie de la haute époque impériale à Óbuda	60
<i>I. Tóth</i> : Sur les monuments inscrits du sanctuaire de Jupiter Dolichenus à Savaria	80
<i>I. Erdélyi</i> : Pomáz — Holdvirágárok	85
<i>E. Lócsy</i> : Rapport préliminaire sur l'exploration de l'emplacement du couvent des Franciscains sur l'île Marguerite	92

CHRONIQUE

<i>Z. Kádár</i> : Zoltán Oroszlán	100
<i>L. Kákósy</i> : Aladár Dobrovits	101
<i>Z. Kádár</i> : Eszter Bóna-Vágó	103
<i>I. Erdélyi</i> : — <i>I. Fodor</i> : Valerij Nikolajévitch Tchernéztov	104
<i>É. B. Bónis</i> : Symposion à Liblice tenu en 1970 traitant des questions des oppida celtiques	104
<i>N. Parádi</i> : L'exposition intitulée „La céramique tchèque et morave du XI ^e au XVI ^e siècle” au Musée National Hongrois	105

LIVRES

<i>I. Bóna</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XXI	107
<i>K. Póczy—G. Entz</i> : Folia Archaeologica, Tomes XIX et XX	109
<i>V. T. Dobosi</i> : V. Gábori-Csánk, La station paléolithique moyenne d'Erd, Hongrie	112
<i>M. Gábori</i> : P. Lipták, Embertan és ember-származástan (Anthropologie et génétique humaine)	114
<i>K. Póczy</i> : Tabula Imperii Romani L 34 Budapest	115
<i>T. Kovács</i> : B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken	117
<i>Z. Oroszlán</i> : J. J. Winckelmann, Kleine Schriften	118
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : A. Greifenhagen, Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden	119
<i>D. Gabler</i> : Geo T. Mary: Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Novaesium I.	119
<i>K. Biró-Sey</i> : H. Chantaine, Die antiken Fundmünzen der Ausgrabungen in Neuss. Novaesium III	120
<i>Gy. Duma</i> : J. Driehaus, Archäologische Radiographie	121
<i>E. Németh—M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise 1970.	122

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215—11498, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen

vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft

50007

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1972 FEB 12

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

98. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

Gerevich László 60 éves	141
-------------------------------	-----

TANULMÁNYOK

Tóth Endre: A savariai insularendszer rekonstrukciója	143
Bóna István: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban	170

KÖZLEMÉNYEK

Hellebrandt Magdolna: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető 1969–1970. évi feltárásáról	176
Hajnóczi Gyula: Az aquincumi katonai amfiteátrum kitűzése és szerkesztésmódja	186
Bíróné Sey Katalin—Károlyi Mária—Szentlélek Tihamér: A balozsameggyesi római ékszer- és éremlelet ..	190
Lengyel Imre: A pécsi ókeresztény temető antropológiai anyagának laboratóriumi elemzése	205
Kőhegyi Mihály: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata-hunkori temetőjének ásatásáról	210
Tettamanti Sarolta: A Zalavár-Községi I. számú XI. századi temető	216

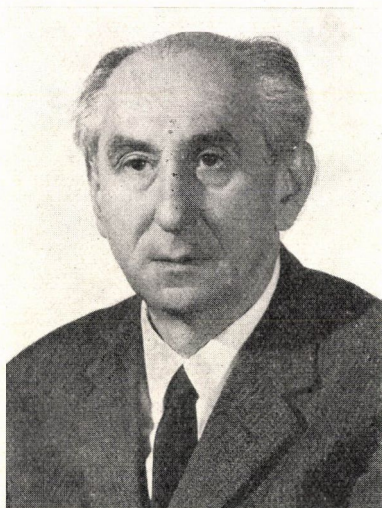
SZEMLE

Fodor István: Borisz Nyikolájevics Grakov	245
Castiglione László: Dávid király tánca?	246
Fodor István: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája (P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Sztjepanov és M. I. Artamonov könyvéről)	253
Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1970. évi működéséről	263
F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1970. évben	264
Archäologische Forschungen im Jahre 1970	266

IRODALOM

Bóna István: Acta Archaeologica ASH. XXII. kötet	286
Nagy Tibor: É. B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthege—Tabán in Budapest	287
Fodor István: I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
Bökönyi Sándor: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
Kádár Zoltán: H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294

Gerevich László Budapesten született 1911-ben. Egyetemi tanulmányait 1935-ben fejezte be, disszertációját a kassai Szt. Erzsébet templom XIV–XVI. századi szobrászatáról írta. 1935-től kezdve a Fővárosi Múzeumoknál dolgozik, Nagy Lajos és Horváth Henrik közvetlen munkatársaként. Ez időben végzett kutatásaiból úttörő jelentőségű Csut falu ásatása (1941–42), ahol a 20-as évek végétől meginduló falu-ásatások sorozata után első ízben került sor a templom, a teljes temető és a falu házai legnagyobb részének együttes feltárására.

A felszabadulás után a pusztulásból újjáéledő múzeum rendezésében, újjászervezésében veszi ki részét, 1945-ben alakul meg ennek középkori osztálya, Gerevich László irányítása alatt, 1948-ban újjárendezi a múzeum középkori Kötárának kiállítását a Halászbástyán. 1950-től 1961-ig már mint az egész múzeum főigazgatója igyekszik egységes keretbe foglalni a külön-külön alakult, egymástól is szétszórta részlegeket. Az új középkori Osztály, a későbbi Vármúzeum vezetése során kezdettől fogva jelentős feladatot vállal az újjáépítésből: 1948-ban kezdi meg a budai palota romjai között a középkori királyi palota és várrendszer nagyarányú ásatá-

sát, mely célkitűzéseiben, méreteiben és eredményeiben egyaránt a magyar régészet egyik legnagyobb szabású munkájává fejlődött. Az ásatás tudományos jelentősége mellett — melyért 1954-ben Kossuth-díjjal tüntették ki — kiemelendő, hogy a feltárás során készített dokumentáció és rajzi rekonstrukció tette lehetővé a középkori palota egyes részeinek műemléki helyreállítását is, ami ma már a nagyközönség számára is hozzáférhető élményt jelent. Az ásatással párhuzamosan indítja meg ugyanekkor a Vár romos házainak sorozatos vizsgálatát, bebizonyítva, hogy a barokk külsőtől eltakarva máig itt áll „egyetlen gótikus városunk”, a középkori Buda, melynek addig alig néhány részletét ismerte a kutatás. Utóbbi vizsgálataival egy egészen új kutatási ág: az álló középkori profánépítészeti régészeti és művészettörténeti komplex vizsgálatának módszertanát alakítja ki.

Ezek alatt az évek alatt teremtette meg a Budapesti Történeti Múzeum középkori osztályát, a Vármúzeumot, épületet és otthont szervezve az ásatások egyre gyarapodó leletanyagának és a tanítványaiból sokasodó szakembergárdának is. 1952-ben, még az ásatások végzése közben rendez meg itt az első „Középkori Buda és Pest” kiállítást előbb 7, majd később bővítve 14 teremben. A kutatási-publikációs munka meggyorsítását segítette a Budapest Régiségei és a Tanulmányok Budapest Múltjából évkönyvek szerkesztésével (1955–1963). Mindkét kiadvány szempontjából az igazi fellendülés időszakát jelentette ez. Az egész kutatás távolabbi, éppen most megvalósuló összefoglalását a „Budapest Története” c. nagy terjedelmű, az összes korszakokat magába foglaló várostörténet jelenti, melynek szervezését, szerkesztését (és egyik részének megírását) a múzeumtól eltávolozva sem hagyta félbe.

A tudományszervezésben és a régészképzésben elejétől fogva tevékeny részt vállal: 1947-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a középkori régészet magántanára lett, és irányítása alatt régész és művészettörténész hallgatók sora fordult az akkor még teljesen új szak felé. 1952-től az Akadémiai Régészeti és Művészettörténeti Bizottság tagja, 1956-tól a Régészeti Bizottság elnöke, 1959-től a MTA II. Osztályának vezetőségi tagja. Számos külföldi konferencián képviselte hazánkat és tartott előadást sokrétű kutatásainak eredményeiről. Tudományszervezési munkájának eredményeként jött létre 1958-ban az MTA Régészeti Kutató Csoportja, majd Intézete, hogy igazgatása alatt a magyar régészet számára még szélesebbkörű szervezeti és anyagi

segítséget teremtsen. Vezetésével az Intézet a magyar régészet egyik jelentős központjává fejlődött, és új kutatási módszerek alkalmazásával is kitűnik (természettudományi vizsgálatok, Magyar Régészeti Topográfia).

Gerevich László 1952-ben kandidátus, 1964-ben „A budai vár feltárása” c. monográfiájával a történelemtudományok doktora lett, utóbbi munkájáért a Főváros 1968-ban „Pro Urbe” díjával tüntette ki. 1970-ben az Akadémia levelező tagjává választotta; székfoglaló előadását „A gótikus klasszicizmus és Magyarország” címmel tartotta, legújabb kutatásairól: a pilisi cisztercita apátság ásatása során tett felfedezésének széles történeti keretbe foglalt ismertetésével. 60. születésnapja alkalmából kormányzatunk a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki — az Archaeologiai Értesítő szerkesztősége pedig jókívánságait fejezi ki, további sikeres munkásságot kívánva.

A Szerkesztőbizottság

A SAVARIAI INSULARENDSZER REKONSTRUKCIÓJA

Tanulmányom Colonia Claudia Savaria, a mai Szombathely történetével foglalkozó régi munkáknak, megfigyeléseknek köszönheti létrejöttét. A XVIII. század végéig elsősorban az út- és országleírások szolgáltattak sok adatot a város topográfiaiához. A XVIII. század végétől, a Szily János püspök kezdeményezésére Schoenvisner István által megírt összefoglaló várostörténet¹ és Szily múzeumot létrehozó tevékenysége² indította meg és segítette elő a római város nyomainak lényegében a XIX. század elejétől folyamatos megfigyelését, adatgyűjtését, az emléanyag feldolgozását. Míg a század első felében csak Bitnitz Lajos³ és Haliczky Antal⁴ publikálta a leleteket a Tudományos Gyűjteményben, addig Th. Mommsen szombathelyi látogatása⁵ újabb erős ösztönzést adott a helyi, a város történetével foglalkozó tanároknak, melyhez Rómer Flóris tevékenysége is hozzájárult. Így 1871-ben megalakult a Vas megyei Régészeti Egylet,⁶ melynek évi jelentéseiben Lipp Vilmos,⁷ majd Rezsőfy György⁸ és Burány Gergely⁹ vezetésével és irányításával rendszeresen közlésre kerültek az építkezések és földmunkák alkalmával előkerült leletek. Tevékenységük hatására századunk elején önálló múzeumépületet is emelhettek.¹⁰

Az első világháborút követő években főképpen Horváth Tibor Antalnak és Géfin Gyulának köszönhetjük az emléanyag és a topográfikus adatok gyűjtését, publikálását. Ekkor már nemcsak

az esetlegesen előkerült anyagot gyűjtötték, hanem ásatásokra is sor került, melyek 1937–44 között Géfin Gyula kezdeményezésével és szervezésével, Paulovics István szakmai vezetésével a szemináriumi és püspöki kertben az ásatásokhoz,¹¹ a későbbi palotakomplexumnak és körzetének, illetve a középkori belső vár feltárásához vezettek. Az eredmények publikálását pedig a Pável Ágoston által szerkesztett Vasi (majd Dunántúli) Szemle és a Géfin Gyula által szerkesztett Acta Savariensia segítette elő. Jelentősek Fettich Nándornak Savariával foglalkozó tanulmányai is.¹² Majd a felszabadulás után a régész-szakemberekkel ellátott szombathelyi Savaria Múzeum¹³ biztosította és tette rendszeressé a mai város római elődjének kutatását, melynek legfontosabb eredményét a római város déli szélén Szentlélek Tihamér által feltárt keleti szentélykörzet jelenti.¹⁴

Munkám elkészítését azonban elsősorban P. Buocz Terézia összegzései, a római város topográfikus adatainak összegyűjtése¹⁵ tette lehetővé.

A dolgozatban a római városnak kizárólag topográfikus jellegzetességeit, utca- és insularendszerét, beépítettségét, kiterjedését rekonstruáltam. Miután a régi adatok kronológiai megfigyelést csak elvétve tartalmaztak, abszolút kronológiai következtetéseket csak néhány esetben tudtam levonni. A város eseménytörténetére ebben a dolgozatban nem térek ki.¹⁶

¹ Schoenvisner, S., Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem. (Pestini 1791.)

² Géfin Gy., A szombathelyi egyházmegye története I. (Szombathely 1929) 87—; Paulovics I., Lapidarium Savariense. Acta Savariensia 2 (Szombathely 1943) 4.; Szentlélek T., VSz 1958 (II.) 82.; B. Thomas E., Acta Hist. Art. Hung 12 (1960) 113—.

³ Bitnitz L., TGY 5 (1821) VIII.; TGY 8 (1824) I.; TGY 13 (1829) III.

⁴ Haliczky A., TGY 7 (1823) XI. 3—18.

⁵ Lipp V., VREJ (15—16) (1887—1888) 3—; B. Thomas E., Acta Hist. Art. Hung 12 (1966) 149, 153.

⁶ Szentlélek T., VSz 1958 (II.) 84—85.

⁷ Lipp Vilmos (1835—1888) a szombathelyi premontrai gimnázium tanára volt. Megalakulásától 1879-ig a Vas megyei Régészeti Egylet titkára és az Évkönyv szerkesztője. 1879-ben a rendszertan gimnáziumának igazgatója lett, és elkerült Szombathelyről.

⁸ Rezsőfy György a szombathelyi premontrai gimnázium tanára, 1879—1883 között a régészeti egylet titkára. Elkerült Szombathelyről.

⁹ Burány Gergely és Kárpáti Kelemen szintén szom-

bathelyi gimnáziumi tanárok voltak. 1884—1890, ill. 1890—1900 között álltak a régészeti egylet élén.

¹⁰ Szentlélek T., VSz 1958 (II.) 86.; Paulovics I., Lapidarium, 9.

¹¹ Paulovics I., VSz 5 (1938) 138—; Ua. Corvina. Rassegne italo-ungherese 1938. 3. sz. 219—; Ua. Savaria-Szombathely topográfiaja. Az 1938—41 évi feltárások eredményei. Acta Savariensia 1 (Szombathely 1943). (Továbbiakban: Paulovics I., Topográfia.)

¹² Fettich N., VSz 6 (1939) 113—; 193—; Ua. RTÉ 1 (1920—22) 56—.

¹³ Vö. Szentlélek T., Savaria. VMÉ 1 (1963) 85—; S. Pável, J., Savaria 1 (1963) 293—.

¹⁴ Ua. A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960); Ua. ArchÉrt 84 (1957/78); Ua. Acta AntHung 7 (1959) 195.

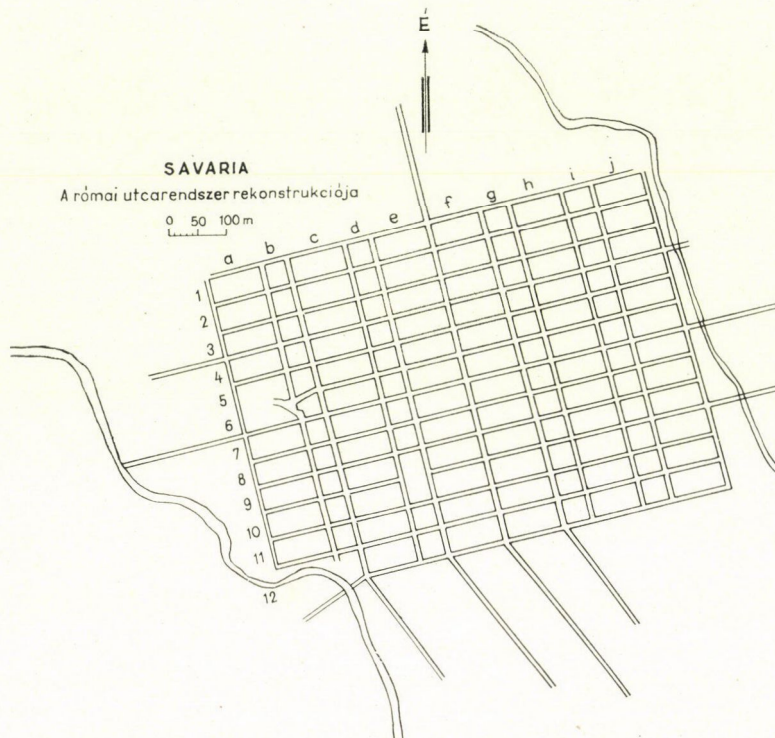
¹⁵ P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 219—; Ua. ArchÉrt 89 (1962) 181—; Ua. ArchÉrt 90 (1963) 263—; Ua. (Savaria 2 (1964) 109—; Ua. Savaria topográfiaja. (Szombathely 1967). (Továbbiakban: P. Buocz T., Topográfia.)

¹⁶ A jelen tanulmány a „Savariai Quirinus-basilica” c. bölcsészdoktori disszertáció egyik fejezetének átdolgo-

Savaria úthálózatának vizsgálatával P. Buocz Terézia és Mócsy András foglalkozott.¹⁷ Buocz a rekonstrukció alapján két különböző utcahálózatot, tehát két periódust tételezett fel. Mócsy András rámutatott, hogy Savariában olyan pusztulással nem számolhatunk, mely a város utcarendszerét teljesen megváltoztatta volna. Véleménye szerint inkább arról lehet szó, hogy a Buocz Teréziánál I. periódusnak tartott utak eltérő tájolása csak a Járdányi–Paulovics-Romkertben feltárt kul-

új insularendszer leglényegesebb hibájára: a városból észak, nyugat és részben kelet felé kivezető utak a kialakított római városnégyyszög legszélső útjai, ami az antik városalaprajzok alapján valószínűtlen, illetve példa nélkül álló lenne.¹⁸ A publikációk óta eltelt időszakban azonban több, pontosan bemérhető útmaradvány került a felszínre, és Géfin Gyula régi feljegyzéseiből is nyertem új adatokat. Az eddigi rekonstrukciók hibalehetőségét elsősorban a kevés és pontatlan adat, valamint

1. kép. A savariai insularendszer sémája
Рис. 1. Схема системы инзул в Саварии
Fig. 1. Le schéma du système des «insulae»

tuszközpont, illetve a szomszédságában álló capitolium területének máshol is szokásos eltérő tájolásának következménye. A város többi részén szabályos, párhuzamos és derékszögben futó, egy négyszöget kialakító utcarendszert rekonstruált. Buocz Terézia a Savaria topográfiáját tárgyaló könyvében korábbi utcarekonstrukcióját módosította. A Paulovics-Romkert útmaradványaival egységes, derékszögű és párhuzamos utcarendszert rekonstruált a római város egész területére. A könyv ismertetésében Bóna István rámutatott az

az a tény okozta, hogy a maradványok vizsgálata nem megfelelő léptékű térképen történt.¹⁹ A római útadatokat olyan 1 : 1000 léptékű térképlapokra vittem fel, melyeken a mai utcák, járdák és az egyes épületek a hozzájuk tartozó telkekkel — építményekkel és helyrajzi számokkal — fel vannak tüntetve.

A Romkertben feltárt, hitelesen, pontosan bemért maradványokból indultam ki, először ezeket mértem fel a térképre. A C/5 insula DK-i²⁰ (1) és DNy-i²¹ (2) sarkán a keresztutak pontosan meg-

zott és kibővített változata. — Itt köszönöm meg Géfin Gyulának, Szombathely kiváló ismerőjének és kutatójának sok segítségét és tanácsát, régi feljegyzéseinek rendelkezésemre bocsátását. Hasonlóképpen köszönöm P. Buocz Teréziának, hogy egyes publikálatlan adatokat felhasználhattam, és Szentlélek Tihamérnak, hogy a számomra rendkívül fontos és hasznos szombathelyi ásatásain résztvehettem, ill. a Kőszegi utcai 1970-es ásatáson a rekonstrukcióhoz fontos adatokat nyerhettem, továbbá Mócsy Andrásnak, hogy a tanulmány elkészí-

tése során tanácsaival és adatokkal segítségemre volt.

¹⁷ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 181 —.; Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 27 —.

¹⁸ Bóna I., VSz 22 (1968) 478.

¹⁹ Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 30.

²⁰ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183.; Ua. Topográfia 38.

²¹ Vö. Paulovics I., Topográfia, a romkerti ásatás térképét; Szentlélek T., RégFüz 17 (1965) 34.

határozottak. (Az egyes insulákat az 1. képen látható módon jelöltem. Az útmaradványokat a 2. sz. rekonstrukciós térképen arab számokkal láttam el. Az útmaradványok tárgyalásakor ezeket a számokat zárójelben tüntetem fel.) Ugyancsak meghatározott a C/5 insula déli útja²² (3). DNy-i sarkán az É felé tartó út kiindulása biztos.²³ A C/7 insula DK-i útkereszteződésének (4) pontos adatai szintén rendelkezésemre állottak.²⁴ Így a C/6—C/7 insula négy oldalról körülhatárolható volt. Az így nyert insulák mérete: 92×41 m (310×140 római láb).

A Kisfaludy és a Bajcsy-Zsilinszky utcák sarkán (5) 1968 őszén építkezéskor előkerült egy K—Ny irányú útvonal és D-i szegélykövei.²⁵ Pontos bemérés történt, így a nyert adatot felrajzoltam. Az itt kapott út pontosan egy vonalban és irányban feküdt a C/6 insula déli útjának vonalával. Ezzel az úttal a hálózat K—Ny-i tájolását — miután az adatok nagy területet fognak közre — pontosan meghatároztam. Miután a C/6 és C/7 insulák útjai 90 fokos szöveget zárnak be, és ezek az utak szinte az egész, feltételezhető területű, római város területén K—Ny irányban végig húzódnak, én is feltételeztem, hogy a város utcái a coloniákban szokásos módon derékszögű és párhuzamos utcarendszert alkottak. Ezért az insulák K—Ny-i irányú útjait K és Ny felé, az első nyert úttal párhuzamosan meghosszabbítottam. A C/7 insula déli útjának keleti folytatása a Széchenyi utca 4—6 sz. alatt (6), a harmincas években előkerült.²⁶ Ez adat szerint a római út a Széchenyi utca vonalától É-ra 24 m távolságra fut K—Ny-i irányban. Továbbá római útszakasz került elő a Széchenyi utca 10. sz. ház (7) pincéjében is K—Ny-i irányban.²⁷ Az általam berajzolt út is ezen a területen halad keresztül. Továbbá a C/6 insulasorban, az insula déli útja alatt (8) K—Ny irányú római csatorna került elő.²⁸

1968 telén építkezés alkalmával a Beicz I. utca K-i oldalán is (9) előkerült egy K—Ny irányú út.²⁹ Szegélykövei ugyan nem maradtak meg, de sódéres alapozása és rajta a bazaltkövek meghatározták irányát, mert egy kb. 25 m széles pincegödör két helyén, keleti és nyugati oldalán vált láthatóvá. Ez a K—Ny irányú út is pontosan beleilleszkedik a rendszerbe, így ezt az utat is meghosszabbítottam az előbbiekkal párhuzamosan kelet és nyugat felé.

1962-ben a Petőfi S. utca teljes hosszában gázcsőfektetés történt. Az árokban több helyen római útmaradványok mutatkoztak.³⁰ Pontos bemérésem a K—Ny irányú út szegélyköveit a 41. sz. ház előtt (10). A szegélykövek iránya szintén megfelel a rendszernek, tehát ezt az utat is meghosszabbítottam mindkét irányban. Miután a C/6, C/7 insulák határoló útjai megvoltak és ismertem távolságadataikat, megnéztem, hogy a Petőfi S. utca vonalában haladó út hogyan illeszkedik a rendszerbe. Az útszélesség figyelembevételével a 41 m-es insulaszélességet a nyert C/6 insula É-i utcától É felé, vele párhuzamosan egymásután többször felmértem. Kitént, hogy a Petőfi S. utca vonalában futó út pontosan olyan távolságra fekszik a meglevő legészakibb úttól (az 5. insulasor D-i útja), amennyire a köztük húzódó, azonos, 41 m szélességű insulákból következnie kell. Így a C/6-os insula É-i útja és a Petőfi S. utcai út között felmértem az insularendszer K—Ny irányú útjait. Ennek a helyességét igazolta, hogy a C/3 insula déli útja pontosan ebben a vonalban előkerült az Ady E. tér keleti szélén (11) egy benzinkút építéskor³¹, és ebben a vonalban van a Tűzoltó-laktanya építéskor 1953-ban előkerült római út is.³² Ezt az utat korábban a Romkertből ÉNy-i irányban, töréssel kikanyarodó út folytatásának vélték, és 1956-ban ásatást végeztek az Ady E. tér (volt Széna tér, ill. Ferry O. tér) DNy-i sarkában ennek az útnak a megkeresésére,³³ olyanformán, hogy a romkerti utat és a Tűzoltó-laktanyánál előkerült utat térképen összekötötték, és vonalát megkísérelték átvágni. Azonban az út, bár kb. 250 cm mélységig haladtak, a most ismertetett körülmények miatt nem került elő. Ez a kutató-árok kb. 8—10 m hosszú volt, és az Ady E. tér déli szélétől indult É felé, és így nem érhetette el a most rekonstruált utat, a 3. insulasor déli útját, mely a tér szélétől, kb. vele párhuzamosan 15 m távolságra fut.

A Petőfi S. utca vonalában futó, az 1. sz. insulasor É-i útja a római város legészakibb K—Ny irányú útjának tekinthető, mert ettől a vonaltól É-ra nem került elő K—Ny irányú út, másrészt már korábban is ezt a vonalat tartották a római város északi határának.³⁴

Ugyanilyen módon, többszörösen felmérve a megállapított 41 m-es insulaszélességet, a Beicz utcában előkerült K—Ny irányú útig (vö. 12.

²² Paulovics I., Topográfia, az ásatás térképe.

²³ Részben a C/6 insula keleti útjának folytatása dél felé biztos, másrészt a C/5 insula déli útján a B insulasor keleti útjának metszésénél a bazaltburkolat északabbra folytatódik.

²⁴ Paulovics István ásatása a templomtéren. Az ásatás felszínrajza a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található.

²⁵ Szombathely, Savaria Múzeum Adattára. Az utat már korábban is megtalálták: Vö. Fettich N., VSz 6 (1939) 196.; P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183.; Ua. Topográfia 41.

²⁶ P. Buocz T., Topográfia 80. Széchenyi u. 4—6 (1587—88 hrsz.): K—Ny irányú római út.

²⁷ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 184.; Ua. Topográfia 80.

²⁸ Az I/6 insula déli útja alatt, a Bajcsy-Zsilinszky u. 9. (1474 hrsz.) alatt: P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183.

²⁹ A leletmentést és felmérést magam végeztem.

³⁰ Savaria Múzeum Adattára 188.

³¹ Savaria Múzeum Adattára. Az előkerült útmaradvány K—Ny irányú, kavicsos alapozású, bazaltkövekkel borított út volt.

³² P. Buocz T., Topográfia 28. 1705 hrsz.

³³ P. Buocz T., Topográfia 28.

³⁴ Kádár Z.—Horváth T. A.—Géfin Gy. Szombathely. (Bp. 1961) 8, 10; P. Buocz T., Topográfia 15 —.

vonalaig, és dél felé is. A meghosszabbítások helyességét igazolja, hogy a C insulátor Ny-i útja előkerült a C/2³⁹ (16) és a C/3⁴⁰ (17) insulákban is. Hasonlóan az insulátor keleti útjára utaló maradvány előkerült az Alkotmány u. 7. sz. alatt (18), épületalpozáskor. Itt É—D irányú csatornát találtak.⁴¹ Tudjuk, hogy ez alatt az út alatt csatorna futott.⁴² Továbbá É—D irányú útszakasz került elő az Alkotmány u. 11. (1673 hrsz.) alatt 130 cm mélységben, és a 13. sz. ház (1670 hrsz.) udvarán ma is bazaltkövek fekszenek⁴³ (19).

Meg lehetett húzni a B insulátor Ny-i útját is. Egy része a Romkertben került elő. Északi folytatása az 1700 hrsz. területen⁴⁴ (20) és a Petőfi S. u. 9. sz. ház építéskor is előkerült⁴⁵ (21).

A következő felrajzolható út a Köztársaság téri 2. sz. ház (22) építéskor került elő,⁴⁶ szegélyvel és É—D iránnyal. 1962-ben előkerült egy É—D irányú útszakasz a Hámán K. és a Deák F. utca sarkánál (23) az épülő gimnázium alapozásakor.⁴⁷ Ha a két útmaradványt összekötjük, akkor a K—Ny-i utak merőleges, tehát a feltételeknek megfelelő vonalat nyerünk. Ennek az útnak a vonalában, a mai Nagy Lajos gimnázium⁴⁸ (24) építéskor, továbbá a Petőfi S. u. 18. sz. előtt⁴⁹ (25) is került elő bazaltkövel borított útszakasz.

Csatornázás következtében útszakaszok kerültek elő a Kőszegi u. 38—46 sz. (26) házak előtt.⁵⁰ Az út szegélykövei mindkét oldalán fennmaradtak. Vonala É—D-i irányú. Távolsága az előző, az E insulátor keleti útjától pontosan annyi, amennyi a romkerti insulák hossza: 92 m. Az előkerült maradványt felmérve és meghosszabbítva az F insulátor keleti útját is meghatároztam.

Előkerült egy É—D irányú csatorna a Berzsenyi téren levő ellipszis alakú park középtengelyében (27). Erről pontos felméréssel rendelkezünk.⁵¹ Ha ezt a vonalat É felé meghosszabbítjuk, akkor újabb É—D irányú utat nyerünk. Ennek az útnak a vonalában, a volt városi iskola pincéjében (28) kerültek elő bazaltok (Alkotmány u. 6. 1698

hrsz.)⁵², továbbá az Éhen-ház alatt (Alkotmány u. 32) is⁵³ (29).

Így az E insula keleti útjától Ny felé az insulahálózatot meghatároztam, és jellegzetessége kitűnt. Míg a K—Ny-i utak egymástól egyenlő távolságra párhuzamosan haladnak, addig az É—D irányú utak ugyancsak egy bizonyos rendszer szerint, de nem egyenlő távolságra futnak párhuzamosan, hanem váltakozva, 92, ill. 41 m távolságra. Kitűnt, hogy az E insulátor 92 m szélességű, és az utána következő F insula sor is ugyanilyen szélességűnek biztosan meghatározható volt. Ezután tehát kelet felé egy 41, majd megint 92 m szélességű insulákat folyamatosan felmérve, pontosan a beépített városterület feltételezett keleti határáig, a Gyöngyös patakig⁵⁴ lehetett a rendszert kijelölni.

Az E insulátor K-i útja a város É—D irányú főtengele, mert mindkét oldalán 92 m széles insulák húzódnak, nyilván a jelentékenyebb épületek befogadására; a feltételezést az út vonalában előkerült gránitoszlopok erősítik. Ez az egyetlen olyan É—D irányú út, mely a városon kívül É és D felé is követhető. Ettől az úttól mint szimmetriatengelytől a Gyöngyösig levő távolságot felmértem Ny felé is. Itt a legszélső út, az A insulátor Ny-i útja a meghatározott insulaméretet adta.

Az 1—11. K—Ny-i irányban húzódó insulást tehát meghatároztam. A 12. insulátor meglete bizonytalanabb. Feltételeztem, hogy a K—Ny-i főút is a város területét pontosan felezi, tehát az É—D-i tengelyhez hasonlóan a város a K—Ny-i főútra is szimmetrikusan helyezkedik el. Miután vízszintesen 11 insulátor húzódik, amit felezni nem lehet, a város déli részén még egy insulást feltételeztem. Észak felé nem lehetett, mert a légészakibb K—Ny-i úttól északra sem K—Ny-i útmaradvány nem került elő, sem az előkerült leletekből a városias kiépítés folytatására nem lehet következtetni. A déli részen viszont mind nagyméretű épületek, mind útmaradványok az utolsó déli, K—Ny irányú úttól délre még talál-

³⁹ P. Buocz T., Topográfia 28—9. (1700—1701 hrsz.)

⁴⁰ Uo.

⁴¹ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183.; Ua. Topográfia 38.; (1677 hrsz.) Fettich N., VSz 6 (1939) 196—

⁴² Paulovics I., Topográfia 57—58.; P. Buocz T., Topográfia 38.

⁴³ P. Buocz T., Topográfia 39.; Lipp V., ArchÉrt 5 (1871) 265.

⁴⁴ P. Buocz T., Topográfia 28—30.

⁴⁵ P. Buocz T., Topográfia 67. (1080 hrsz.)

⁴⁶ P. Buocz T., Topográfia 57. (1872 hrsz.)

⁴⁷ P. Buocz T., Topográfia 48. (1285—1286 hrsz.)

⁴⁸ P. Buocz T., Topográfia 184. (1582 hrsz.) VREJ 21—22 (1893—4) 6.; Fettich N., VSz 6 (1939) 197.

⁴⁹ Savaria Múzeum Adattára.

⁵⁰ P. Buocz T., Topográfia 56—57.; Kőszegi u. 38—46. (1511, 1512, 1513, 1528 hrsz.) Az úton keresztben bazaltkövekből és a savariai római építkezéseknél használt ún. cáki vagy csatári zöld palából készített fal húzódik.

⁵¹ Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Paulovics-hagyaték.

⁵² Géfin Gyula feljegyzése (az adatot Börzsönyi Sándor 75 éves embertől nyerte 1939—40 körül): „A

városi iskola alatt nem olyan mélyen még inas koromban, 1880 körül római út került elő. A köveket itt is és máshol is befalaztuk.”

⁵³ Géfin Gyula feljegyzése, mely az előző jegyzetben említett adatközlőtől származik: „Az Éhen-ház alatt római út.” Kérdés, hogy itt nem a 2. insulátor déli útjának maradványa került-e elő, mely szintén ez alatt a ház alatt húzódik.

⁵⁴ A Gyöngyös patakot korábban a Passio Quirini-ben említett Sibariss patakkal azonosították [Graf A., DissPann I. 5 (Bp. 1931) 64., 4. j.]. Azonban Fettich N. [VSz 6 (1939) 194., 3.] és Nagy Tibor [DissPann II. 12 (Bp. 1939) 66., 106. j.] bebizonyították, hogy a Sibariss megjelölés a mai Perint nevű patakra vonatkozik, mely a római város nyugati szélén folyt át É—D irányban. — A Gyöngyös patak a rómaiak által, a Perint árvízvesztésének levezetésére készített mesterséges csatorna [Vö. Lipp V., Tanulmányok. (Szombathely 1880.) 54.; Fettich N., VSz 6 (1939) 194., 3. j.]. Készítése a II—III. század fordulójára tehető. A Sibariss név és a Gyöngyös-műcsatorna jelentőségével Savaria népvándorláskori történetét és azonosítását tárgyaló tanulmányomban fogok foglalkozni.

hatók. Ezt a feltételezett déli insulasort a római város déli kibővítésének utcarendszere is igazolja. Így lényegében a korai város beépített kiterjedését meghatároztam. Az É-i határt a Petőfi S. u. vonalában futó római út, a K-it a Gyöngyös patak, illetve az attól Ny-ra futó út, a délit a mai Óperint utcai hídtól keletre, a Kossuth L. utca keleti végét és a Derkovits Gy. utcát keresztező út képezi. A város így kapott területe kb. 820×570 m-es téglalapot alkot. Az É—D irányú utak tájolása: É-től 16 fokkal térnek el nyugat felé.

A rekonstruált rendszerbe egyetlen feltárt út nem illeszkedik bele: az a Romkertben feltárt út, amely a A/6 insulát keletről, illetve É felől határolja.⁵⁵ Ez az út nem derékszögben törik meg az insula ÉK-i sarkában, hanem kb. a KNy-i főút vonalától ívesen és kiszélesedve csatlakozik a A/6 insula É-i útjához. Miután az út csak egy kis darabon van feltárva, nem lehet tudni, hogy a feltáratlan területen a rendszerbe illően Ny felé, vagy pedig ÉNy felé fut-e tovább. Az út rendelkezése azonban megmagyarázható. Részben az insularendszer szélén van, másrészt az út hajlatának délnyugati oldalán jelenleg egy domb van. A domb vonala pontosan követi a római út hajlását.⁵⁶ Ez a domb nem keletkezhetett az újabban — például a közelben levő székesegyház XVIII. század végi építésénél —, mert a domb a mai felszíntől számítva 4—5 m magas, és a tetején az 1938-as ásatáskor 50 cm mélyen 2 db melléklet nélküli lovassír került elő.⁵⁷ Ez a temetkezés talán népvándorláskorinak tartható.

⁵⁵ Paulovics I., Topográfia 58, ugyanitt az I. térképen „M”-mel jelzett épület déli oldalán futó út.

⁵⁶ Erre a körülményre Vékony Gábor hívta fel figyelmemet.

⁵⁷ Géfin Gyula feljegyzése 1938 XII. 10-én: „A kert (ti. mai Romkert) nyugati dombos részén ástunk. 50 cm mélységben sírokra bukkantunk. Két ember (egyik koponyája ép) és két ló egymás mellé volt temetve. A másik, északra fekvő gödörben 56 cm mélyen római pénz és csavarmenetes római oszlopdarab került elő. 5 méter mélyre ástunk.” Továbbá Géfin Gyula közölte velem, hogy a domb a mellette kanyarodó római út felett nem folytatódott a feltárás előtt sem. — A római város I. periódusa területén még egy lovassírt találtak a múlt század végén: Batthyány Iván házának telkén rozsdás zabla és kengyeltörödékek meg „dárdaesűs” került elő [ArchÉrt 16 (1896) 183.; VREJ 21—22 (1893—4) 47.]. Az utóbbi lelőhely a mai Bajcsy-Zsilinszky és Savaria utcák északi saroképülete, 1450—1451 hrsz-mal.

⁵⁸ Rudorff, A., Gromatiche Institution. (Die Schriften der römischen Feldmesser II Berlin 1852) 336—339. (A továbbiakban az agrimensorok írásait Feldm. I. gyel, a kommentár kötetet Feldm. II.-vel jelöljük.) Ez az értelmezés, ill. a domb funkciójának magyarázata azért kétséges, mert a dombot nem a római város két főtengegyének metszéspontjánál hordták össze.

⁵⁹ Szentlélek T., ArchÉrt 84 (1957) 78—; Ua. Acta AntHung 7 (1959) 195—; Ua. VSz 1959 II. 76—; P. Buocz T., Topográfia 84.

⁶⁰ Szentlélek T., Savaria 1 (1963) 93. Az út 7 m széles.

⁶¹ P. Buocz T., Topográfia 92.: Zsiray L. u. 2 (671 hrsz.)

⁶² P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183.

⁶³ P. Buocz T., Topográfia 71.; Lipp V., VREJ 3 (1875) 70: az 1870-es években került elő „igen csinos

Miután a sír a domb tetejébe beleásva feküdt, a dombnak már a népvándorláskor előtt meg kellett lennie. Nem valószínű, hogy a római foglалás előtt keletkezett, mert akkor a római város építésénél elplanírozták volna. Így fel kell tennünk, hogy a dombot a rómaikorban hordták össze, és mivel a szóban forgó út a domb hajlását követi, feltehetően még a város utcarendszerének kiépítése előtti időből származik. Lehetséges, hogy a domb létesítése talán összefüggésben áll az úthálózat kijelölésével.⁵⁸

Már az utcahálózat rekonstruálásának elején kitűnt, hogy a rendszerbe nem lehet beilleszteni az Iseumnál előkerült ÉNy—DK irányú utat (32), amely az Iseum területét ÉK felől határolja,⁵⁹ továbbá az Iseumtól DNy-ra futó utat⁶⁰ sem. Az Iseum homlokzata előtt futó utat a térképre felrajzolva és ÉNy felé meghosszabbítva kitűnt, hogy ez az út a kialakult téglalap alakú beépített terület É—D irányú főútjához pontosan az utcarendszer szélénél csatlakozik. Tehát az Iseum előtt futó 12 m széles út a város főtengegyének folytatása dél felé.

Azután a Zsirai L.⁶¹ utcában és az Óperint utcai Perint-hídnál (33) előkerült útmaradványokat⁶² összekötve, pontosan az Iseumot határoló ÉNy—DK irányú útra merőleges utat kaptam, amely a város legdélebbi útjának nyugati végéhez csatlakozik. Tudjuk, hogy azon a területen, amelyen az Iseum épült, későbbi a rendszeres városzerű beépítés:⁶³ az első, de talán a második században sem volt városiasan kiépítve.⁶⁴ Így ez a

női fej, magassága 12 cm . . . . Lelhelye az Óvoda utca (ma: Rákóczi F. u.) T . . . k-féle ház keleti szeglete alatt volt, mert a ház alapjainak kiásásakor egy római, de már régibb épületmaradványok felett lerakott s mindkét oldalon magasabb járdával ellátott utcakövezet földeltetvén fel, tárgyunk a fentebb kijelölt ponton ezen kövezet alól vétegett ki.” Továbbá ugyancsak itt nagyméretű oszlop alapja került elő [Lipp V., ArchÉrt 7 (1872) 290.], és a „ház fundusa közepén ment keresztül diagonálisan a római út” (Vasmegyei Régészeti Egyület jegyzőkönyve 1897. máj. 24. Szombathely, Állami Levéltár). A lelőhelyet sikerült pontosan beazonosítanom. A család leszármazottja, dr. Lippné Tulok Erzsébet közlése szerint a szóban forgó Óvoda utcai ház a mai Rákóczi F. u. és a Majakovszkij tér nyugati sarokháza, a 14. sz. ház (2033 hrsz.). Ezeknek az adatoknak városi útként való értelmezése azonban a későbbi leletek miatt kétséges: a terület É-i szomszédságában (2032 hrsz.) 1928-ban 208-ra datált Dolichenus-oltár (AÉp 1947 30. sz.) került elő [Horváth T. A., ArchÉrt 42 (1928) 210—]. Horváth T. A. ekkor leletmentő ásatást végzett a területen. „Gyalogjárda került elő, mely betonba ágyazott kloritlapokból állt.” (Buocz T., Topográfia 71.) 1968-ban Szentlélek Tihamér ásatása alkalmával az ezen a területen állott római épület részben feltárára került, és bebizonyosodott, hogy Dolichenus tiszteletére emelt szentély volt [Szentlélek T., Filológiai Köz. 14 (1968) 377—.] A római épület déli szélén egy terrazzópadlóba rakott ún. cáki palával (= kloritpala) burkolt udvar vagy csarnokrész is előkerült, két nagyméretű homokkő, négyszögletes oszloptalappal. A palával burkolt padló a 2033 hrsz., a Tulok-féle ház alá is átnyúlik. Tehát előkerült a Horváth T. A. által feltárt rész; ez a lekövetett csarnok Lipp Vilmos tudósítása értelmében is áthúzódik a Tulok-ház alá, mert ott is

déli, eltérő tájolású (40 fokkal tér el É-től Ny felé a déli terület útjainak tájolása), de az előzőhöz csatlakozó útrendszer későbbi, kb. II. század vége körüli kiépítés eredményének tartandó.

A rekonstruált insularendszert a mai úthálózat is valószínűsíti. A korábbi római periódus területén a mai utak a korai úthálózathoz illeszkednek: Petőfi S. u., Kőszegi u., Alkotmány u., Sörház u., egy 120 m hosszú telekhatár a Romkertől É-ra. Ady tér, Széchenyi u., Belsikátor, Tolbucin u. nyugati része, lényegében a város mindazon utcái, amelyek már a középkorban is megvoltak. Továbbá a középkori vár- és városfalak is nagyjából ezt a római úthálózatot követték.

A későbbi római úthálózat területén a mai utak szintén a római, de a későbbi rendszerhez igazodnak: Rákóczi F., Thököly, Kossuth, Zrínyi I. utcák.

A colonia út- és insularendszere jelen formájában egyelőre csak mint ideális, elvi rekonstrukció, mint az újonnan alapított colonia városépítészeti sémája fogadható el. Különösen áll ez a város keleti felén az É–D irányú utcákra. Lehetséges, hogy már az utcarendszer kiépítésekor is létrehoztak nagyobb insulákat: a Forum kialakításánál bizonyosan, továbbá a Berzsényi téren feltárt és fűrdőnek meghatározott épület esetében; illetve az egyes insulákon belül, az épületek között kisebb, 1–2 m széles síkatorok is létezhettek. Ilyeneket a város későbbi története folyamán is létesíthettek, továbbá több insulát összevonva nagyobb épületkomplexumot is kialakíthattak (mint pl. a IV. századi császári palota esetében), ami a korábbi utca megszűntét vonta maga után. Insulaösszevonásra a város több pontján is van adatunk.⁶⁵

Az egyes insulák között váltakozó útszélességgel és az utcának kisebb töréseivel is számolnunk kell. Ezek a lehetőségek azonban az insula- és úthálózat lényegét, rendszerét, a rendszeresen beépített város területének meghatározását nem érintik.

Az utak méretére, építési technikájára kevés adattal rendelkezünk. A Romkert (B/5–6–C/5–6) és az Iseum körzetében feltárt útmaradványok kivételével a római utak szélességadatait alig ismerjük. A romkerti utak szélessége 5 és 6 m között

van.⁶⁶ A 6. insulasor déli útja a város K–Ny irányú főútjaként fogható fel. Az út szegélykövei a későbbi ráépítés és átépítés rongálásai miatt nem kerültek elő, és így az útvonal szélességét nem ismerjük. Az út a C/6 insula keleti felében épült modern épület építésénél 1940-ben előkerült. Itt szélessége Paulovics szerint 5,40 cm.⁶⁷ Ez a szélesség nyilván csak a fennmaradt bazaltköves részt jelzi.⁶⁸ A jelenleg is látható területen az út két oldalán álló római épületek zárófala 6–6,5 m távolságot ad meg az út szélességeként. Ennek az útnak a folytatása a J/6 insula déli útjaként 6 m szélességben került elő.⁶⁹ A 6. insulasor É-i útja ugyancsak 6 m szélességben került elő a G insulasorban.⁷⁰ A 7. insulasor déli útjának egy helyen ismerjük szélességét: a Széchenyi u. 4–6. sz. (1587–88 hrsz.) alatt házépítéskor a feljegyzések szerint 560 cm szélességben került elő a bazaltkőborítás,⁷¹ ami szintén 6 m szélességre enged következtetni. Hasonlóan 6 m széles alapozással került elő a 11. insulasor déli útja is az F insulasorban,⁷² is a 3. Insulasor déli útjának Ny-i meghosszabbítása is.⁷³ A többi K–Ny-i irányú út szélességét nem ismerjük, de a felsorolt adatok arra mutatnak, hogy a város K–Ny irányú útjai általában 6 m szélesség körül lehettek. Az É–D irányú utak szélességeit még kevésbé ismerjük. A B insulasor K-i és Ny-i útja az 5. insulasorban fel van tárva. Az utak szélessége 5 m körül van.⁷⁴ Az É–D irányú főút szélességét csak az I. városperiódustól délre, de még a II. városperiódus területén, a keleti szentélyek körzetében ismerjük. Itt szélessége 12 (az Iseum előtt), illetve 8 m,⁷⁵ ami főút jellegre mutat. A rekonstruált utak mellett gyalogjárdát nem ismerünk.

Az utakat a leletek szerint általában 1 m vastagságú kavics, ill. agyagalapozással készítették. Az alapozásra nagyméretű szabálytalan lapos bazaltköveket helyeztek. Az utak szélét ugyancsak lapos bazaltkövekből függőlegesen lerakott szegélykövek jelzik. Ezek a szegélykövek a vízszintesen lerakott bazaltlapok fölé általában 20–30 cm-rel kiemelkednek.

A szennyvízcsatornák általában az út tengelyében mind az É–D, mind a K–Ny irányú utak alatt előkerülnek, azonban nem mindegyik út

⁶⁸ Ezt tanúsítják a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található Paulovics-hagyaték fényképei is.

⁶⁹ P. Buocz T., ArchÉrt 96 (1969) 257.

⁷⁰ 1970-es ásatás folyamán került elő, azon a helyen, ahol a rekonstrukció szerint is várható volt. A fennmaradt szegélykövek az út szélességét és pontos vonalát meghatározzák.

⁷¹ P. Buocz T., Topográfia 80.

⁷² Saját felmérésem.

⁷³ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 181.; Ua. Topográfia 28.

⁷⁴ Paulovics I., Topográfia 23, 45.; P. Buocz T., ArchÉrt 96 (1969) 257.

⁷⁵ Károlyi A.—Szentlélek T., i. m. 12, 15.; Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Szombathely 1965) 12.; Ua. RégFüz 22 (1969) 34.; Ua. ArchÉrt 96 (1969) 257.; Ua. RégFüz 23 (1970) 37.; Ua. ArchÉrt 97 (1970) 311.

előkerült egy nagyméretű oszloptalpaszat. Kérdés tehát, hogy a Lipp Vilmos és a régészeti társulat jegyzőkönyvében említett római út valóban út-e (ebben az esetben csak ÉK–DNy irányú útról lehet szó), vagy a Dolichenus-szentélyhez tartozó palával lerakott padlózat. Lipp Vilmos nem említi, hogy az előkerült útmaradvány mivel volt burkolva.

⁶⁴ Károlyi A.—Szentlélek T., Szombathely. (Bp. 1967) 8.; Szentlélek T., VSz 1959 (II.) 77.

⁶⁵ Útraépítés, tehát insula-összevonás történt az F/1–2 és a G/1–2 insulák között (P. Buocz T., Topográfia 56–57). Itt a római út felett K–Ny irányú falak húzódnak. A D/9–10 insulák valószínűleg eredetileg is egybeépültek, az elválasztó út nem készült el a létrehozott nagyméretű épület miatt [vö. Szentlélek T. RégFüz 18 (1965) 34.—; Ua. ArchÉrt 92 (1965) 237].

⁶⁶ Paulovics I., Topográfia 45.

⁶⁷ Uo. 23.

alatt futott csatorna. Csatornázva volt a K—Ny irányú főút. A csatornája a C és I insulasorban előkerült.⁷⁶ Nagyméretű, kőből készült és tetején boltozott volt, a római út tengelyében futott. A 7. insulasor déli útjának csatornája szintén kőből készítve, boltozott tetővel az út tengelyében a C és D insulasorban került elő.⁷⁷ Feltehetőleg el volt látva csatornával a 9. insulasor déli útja,⁷⁸ míg a K—Ny-i irányú utak közül biztosan nem futott csatorna a 11. insulasor déli útja (legalább is az F insulasorban⁷⁹, a 3. insulasor déli útja (az A insulasorban)⁸⁰ alatt sem. Az V. insulasor déli útja nem az út alatt volt csatornázva, hanem az út É-i oldalán.⁸¹ az út és a mellette álló épületek között futott egy csatorna. Az É—D irányú utak közül biztosan a D insulasor K-i és Ny-i útja volt csatornával ellátva, az út tengelyében, a bazaltkő borítás alatt.⁸²

Az utcahálózat rekonstruálása után sem lehet problémamentesen alkalmazni a város útjaira a földmérésben használatos terminus technicusokat. Ezért a tanulmányban nem használok a *cardo* és *decumanus* megjelölést. A földmérők iratai szerint a limitációs főtengely, a *decumanus maximus* (DM) kijelölése általában K—Ny-i irányban történt. A DM-ra merőlegesen, az origón keresztül húzták meg a második főtengelyt, a *cardo maximus* (KM), amely tehát É—D irányban fut.⁸³ A négy, így kapott regio megjelölését (*sinistra decumana*, *dextra decumana*, *ultra cardinem*, ill. *citra cardinem*: SD, DD, VK, KK) kelet⁸⁴ vagy nyugat⁸⁵ felé fordulva végezték el. A római földmérők ezt a kelet vagy nyugat felé történő tájolást ajánlják, illetve fogadják el. A dél felé történő tájolást (tehát ha a DM É—D irányba fut) ritkán

alkalmazták,⁸⁶ illetve nem ajánlják a használatát az É-i tájolásnak sem.⁸⁷ Déli tájolásra a gyakorlatban csak kevés példát ismerünk.⁸⁸ A 40 láb (11,84 m) széles DM⁸⁹ és a 20 láb (5,92 m) széles KM⁹⁰ országútként⁹¹ szolgált. A földmérők azt is ajánlják, hogy a DM a limitálandó terület hosszabbik irányában fusson;⁹² ne irányuljon hegy vagy a tenger felé.⁹³ Továbbá, mint az agrimen-sorok írásaiból⁹⁴ és a gyakorlatból kitűnik,⁹⁵ a limitált terület, ill. város DM-a egyezzen meg a területen keresztül vezető főútvonallal.

Bár Savaria alaprajzi képe megfelel az antik városépítések és földmérők által hirdetett követelményeknek, a *cardo*kat és *decumanus*okat azonosítani nem tudjuk.⁹⁶ A DM mindkét, tehát K—Ny és É—D irányítása mellett lehet érveket felsorakoztatni. A K—Ny-i tájolást támogatja a földmérők előírása, mely szerint a főtengely a DM K—Ny irányba fusson. Ez az irány megfelel a római város hosszabb kiterjedésének is. Ezzel szemben a város K—Ny irányú főútja biztosan 6 méter szélességű,⁹⁷ míg az É—D-i főtengely, mely, mint láttuk egyben közforgalmú út, országút, az ún. Borostyánkőútnak a római városon keresztül-futó része is, 8, ill. 12 m szélességű.⁹⁸ Igaz, hogy ez a biztosan meghatározott szélességadat nem a város I. építési periódusának területéről származik, hanem a várostól délre húzódó II. periódus területén figyelhető meg. Viszont, mint majd látni fogjuk, emellett az út mellett húzódnak a város I. periódusának díszes középületei is.

Végso soron valószínűbbnek látszik, hogy a város DM-a az É—D irányú főút: tehát a *decumanus*ok az É—D, a *cardo*ok a K—Ny irányú utcák: tehát a város tájolása dél felé történt.

⁷⁶ Paulovics I., Topográfia 48—; P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183. A Bajcsy-Zsilinszky u. 9. sz. (1474 hrsz.) területén K—Ny irányú csatorna fut, Ua. Topográfia 34.

⁷⁷ Paulovics I., Topográfia 55.; P. Buocz T., Topográfia 81.

⁷⁸ Ennek az útnak a vonalában, a Köztársaság tér 18. sz. (1461—1462 hrsz.) alatt nagyméretű csatorna került elő. P. Buocz T., Topográfia 60.

⁷⁹ Az út az F insulasorban metszetben előkerült, de csatorna nem volt alatta.

⁸⁰ A 11. számmal jelezett ponton az út metszetben előkerült, csatorna nem volt alatta.

⁸¹ Szentlélek T., ArchÉrt 92 (1965) 236.; Ua. RégFüz 18 (1965) 34.; P. Buocz T., Topográfia 38.

⁸² A csatorna a nyugati út alatt előkerült a Templom téren (Paulovics I., Topográfia 35.) az Alkotmány u. 3. sz. (P. Buocz T., Topográfia 38.) és az Alkotmány u. 7. sz. (Ua. 38.) építésénél. A keleti út a Berzsenyi téren (Magyar Nemzeti Múzeum Adattár, Paulovics-hagyaték pontos felmérése) került elő.

⁸³ Schulten, A., Decumanus. PWRE IV. (Stuttgart 1901) 1314—; Ua. *Cardo*. PWRE III. (Stuttgart 1899) 1587—; Rudorff A., Feldm. II. 349—.

⁸⁴ Fabricius, E., Limitatio. PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 868—; Piganiol, A., Les Documents cadastraux de la Colonie Romaine d'Orange. XVIe supplément à „Gallia”. (Paris 1962) 44—; Lib.col. 209, 9. 217, 18; 210, 5; Hyg. 3, 23—30.

⁸⁵ Fabricius, E., Limitatio. PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 685—86.; Front. 27, 13—17.; 31, 1.; Nips.

294, 3—4.; Nyugati tájolású az orange-i „B” és „C” jelzésű kataszteri térkép is (vö. Piganiol, A., i. m. 45.).

⁸⁶ Front. 29, 4.; Lib.col. 209 16—210, 2.; Hyg.Gr. 170, 12—16.; Vö. Rudorff, A., Feldm. II. 346.; Schulten, A., Decumanus, PWRE IV. (Stuttgart 1901) 2315.

⁸⁷ Fabricius, E., Limitatio PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 687.

⁸⁸ Lib.col. 209, 16—210, 2.

⁸⁹ Hygin. 194, 9.; Rudorff, A., Feldm. II. 350.; Piganiol, A., i. m. 46.

⁹⁰ Ua.

⁹¹ Hygin. 180, 1—9.; Rudorff, A., Feldm. II. 350.

⁹² Front. 29, 1.; Hygin. 170, 12—13.; A tájolás gyakorlat szempontjait lásd: Fabricius, E., Limitatio. PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 687.

⁹³ Hygin. Gr. 182, 4.; Vö. Bürgin, B., Provincialia. (Basel—Stuttgart 1968) 49.

⁹⁴ Hygin. Gr. 179—11—18.; Vö. Fabricius, E., Limitatio PWRE XIII. (Stuttgart 1926) 688.

⁹⁵ Vö. Forum Iulii: [Grenier, A., Manuel d'Archéologie Gallo-Romaine, (Paris 1958) III/1. 100.]; Narbo: (Grenier, A., i. m. 129.); Nemausus: (Grenier, A., i. m. 144—145.); Aquae Sextiae: (Grenier, A., i. m. 125.); Verona: (Lavedan, P.—Huguene, J., Histoire de l'urbanisme. Antiquité. Paris 1966 (378—379, 293. kép.); Libarna, [Finocchi, S., Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale II. (Bologna 1965) 580, 606.].

⁹⁶ Vö. pl. Augusta Raurica esetében a hasonló helyzetet (Bürgin, P., i. m. 52—).

⁹⁷ Vö. 67. j.

⁹⁸ Vö. 73. j.

Az utcahálózat alapján pontosan meg lehet határozni a városból kivezető római országutakat is. A coloniából É és D felé a város É—D irányú főtengelelyét képező utca folytatása vezet ki. É felé ennek az útnak a folytatása a Kertész utcában és Herényben is előkerült,⁹⁹ itt azonban, ahol a városon kívül vagyunk — már kis töréssel folytatódik. Vonala szinte megszakítás nélkül követhető egészen Sopronig.¹⁰⁰ Dél felé a Gyöngyös patak nyugati oldalán fut Gyöngyöshermánon, Táplánfán keresztül, majd pontosan meg nem határozható helyen kétfelé ágazik. Egyik ága DK felé futva Rum felett ment át a Rábán, és tartott Fenékpusztá irányába (Sirmium—Mursa—Sopianae—Valcum—Savaria útvonal), míg a másik dél felé folytatódik Sorokpolány, Molnaszezsöd irányába, és Körmend körzetében átkelve a Rábán Zalalövő—Alsólendva vonalon fut tovább dél felé. Ez az ág az Emona—Poetovio—Savaria—Scarbantia—Carnuntum irányig tehát a Borostyánkő út vonala, amely út, mint láttuk, a római város É—D irányú tengelyévé vált. Nyilvánvaló, hogy a város déli részének eltérő tájolását is a Borostyánkő út okozta, amely nagy távolságon keresztül egyenesen futva a város I. periódusának déli szélén tört meg, és innen a város főtengelelyét alkotva futott tovább É felé. Hogy a Borostyánkő út a város alapítása előtt is itt hajlott volna el közelebb az É-i irányhoz, nem tudjuk. Lehetséges, hogy a város utcarendszerének kijelölésekor hozták lejjebb, dél felé az út törését, hogy a colonia É—D-i főúttjává válhasson.

Lényegében a római út vonalát követi a mai városból dél felé vezető, újabbkori kiépítésű Rákóczi Ferenc utca, amely a római város első periódusától dél felé, kb. 1,5 km-re a középkori eredetű Rumi útba torkollik. A Rumi út és a Rákóczi F. utca kb. 1 km hosszan párhuzamosan fut egymás közelében, azonban a Rumi út a római város II. periódusának szélénél nem követi a római útvonal irányát, hanem szögben Nyugat felé elhajolva fut tovább az I. periódus D—Ny-i sarkához. Az út eltérését a középkori város topográfiájával lehet megmagyarázni. Ugyanis a középkori Savaria városfalai¹⁰¹ — építési korát nem ismerjük — nagyjából a római város I. periódusát vették körbe. Azonban a déli városkapu (a Körmendikapu) nem az É—D-i római tengely indulásánál — tehát ahol a Borostyánkő út elérte a város első

periódusát — volt, hanem ettől nyugatabbra kb. 200 m-rel.¹⁰² Hogy miért éppen az adott pontnál tért el a középkori út a rómaiútól, annak lehetséges magyarázatára a későbbiekben még visszatérünk.

Valószínűleg a kelet felé kivezető országút is a város K—Ny-i irányú főtengelelyének meghosszabbítása volt. Ennek az útnak a vonalát a mai, újkori eredetű Wesselényi utca követi, mely azonban nem országút jellegű. Azonban a római út meghosszabbítása K felé, az I. periódus keleti határától kb. 700 m-re¹⁰³ keletre eléri a mai kelet felé vezető országutat. Itt megint arról van szó, hogy a városból K felé kivezető útként a középkorban (illetve már a későcsászárkorban) nem a római város K—Ny-i főtengelelyét használták, hanem a 9. insulasor déli útját, és itt volt a keleti (Gyöngyös utcai) városkapu. Ez az út a későrómai temető központi, biztosan ókeresztény részéhez¹⁰⁴ és egy — feltehetőleg — temetőbasilicához vagy memoriához vezetett,¹⁰⁵ melyet átalakítva a középkorban is kultuszépületként használtak.¹⁰⁶ Innen a középkori út — kikerülve a kiugró és útban levő templomot — É felé kissé elhajolva eléri a város római K—Ny-i főtengelelyének meghosszabbítását, és fut tovább kelet felé, Porpác, Vép, Sárvár irányában. Sárvár előtt a római út kettéágazott. Egyik ága a Rábán átkelve É—K-i irányban, Mórchidán keresztül Győrbe (Savaria—Bassiana—Mursella—Arrabona út), a másik, szintén átkelve a Rábán Mogetiana—Aquincum, illetve Mogetiana—Valcum—Sopianae irányába futott tovább.

A nyugat felé kifutó utat pontosan meghatározni nem tudjuk. Miután a város K—Ny-i főtengelelye a várost nyugatról szegélyező domboknak fut neki, nem valószínű, hogy országútként szerepelt volna. Savariából Noricum belseje felé itinerarium-adatot sem ismerünk. Hogy volt út, az biztos, ezt egy — egyébként a territoriumon egyetlen — fennmaradt mérföldkő is bizonyítja,¹⁰⁷ amely Gyepüfüzes (Kohfidisch, Ausztria) közelében került elő. A mérföldkő lelőhelye Savariától DNy-ra fekszik, tehát valószínűen egy Savaria—Flavia-Solva útvonal mellett állhatott.

A rekonstruált utcahálózatot, illetve az I. periódus kiterjedésének hitelességét igazolni látszanak a városnégyszög méretadatai is. A városnégyszög területe, az utolsó határoló utaktól mérve: 570 m É—D irányban és 820 m K—Ny irány-

⁹⁹ P. Buocz T., ArchÉrt 89 (1962) 183, 186; Kertész u. 3.

¹⁰⁰ A vas megyei római úthálózat publikálására a megyei régészeti topográfia munkálataival kapcsolatban kerül sor.

¹⁰¹ Vö. Géfin Gy., VSz 3 (1936) 7—; Ua. VSz 4 (1937) 281—; DuSZ 8 (1941) 22—; 177—.

¹⁰² Géfin Gy., VSz 3 (1936) 12.; Kádár Z.—Horváth T. A.—Géfin Gy., i. m. 34—36. Egy XVIII. sz. közepén készült térkép a győri püspöki levéltárban [Vö. Géfin Gy., VSz 8 (1941) 182—].

¹⁰³ Géfin Gy., 3 (1936) 12.; Károlyi A. — Szentlélek T., i. m. 34—.

¹⁰⁴ Vö. Paulovics I., A szombathelyi Szent-Márton

egyháznak római kori eredete. Acta Savariensia 4 (Szombathely 1944) 28—.

¹⁰⁵ Tóth E., A savariai „Quirinus”-basilica. (Kézirat 1970) 88—.

¹⁰⁶ Paulovics I., A szombathelyi Szent-Márton egyház római kori eredete 17—. Véleményem szerint ez, a szent Márton patrocíniumot viselő és római alapfalakra épült templom a karolingkori oklevelekben említett savariai egyház [885-ös hamis oklevél (MGH D ex stirp. Karol. III. 281 nr. 184.) és későbbi megerősítései.] Sajnos a templom alapos és minden részletre kiterjedő régészeti vizsgálata még nem történt meg, pedig Szombathely koraközépkori történetéhez rendkívül fontos adatokat szolgáltathatna.

¹⁰⁷ BHB 1 (1932) 77., 82. sz.

ban. Az 570 m a római földmérés hosszmértékében kifejezve 16 actus (= 568,32 m). Tudjuk, hogy a római centuria egyik típusának mérete 16×25 actus (= 400 négyzetactus) volt.¹⁰⁸ Miután a római centuriák területe 400 négyzetactus,¹⁰⁹ ezt a területet csak olyan négyzet alkothatja, melynek oldalai annyi actus méretűek, hogy szorzatuk 400 legyen. Tehát például 10×40 , 20×20 ; vagy 16×25 .¹¹⁰ Feltehető tehát, hogy Savaria esetében is a város területe 16×25 actus területű volt. Ez a méret É–D irányban valós, azonban K–Ny irányban csak akkor áll fenn, ha a város kiterjedésének nem a két szélső É–D irányú út távolságát, hanem a várost K és Ny felől határoló két patak távolságát mérjük. Feltételezésünket erősíti, hogy Savaria territóriumán a római centuriáció nyomaiból is — a város alapterületétől függetlenül — a 16×25 actus méretű centuriaterritorium centuriabeosztása úgy fut, hogy az egyik É–D és egyik K–Ny irányú centuriahatár metszéspontja a colonia középpontjában van, tehát a centuriahatárok majdnem a város főtengelyeinek felelnek meg, így a város területe 4 szomszédos centuria sarkaiba esik. Azért „majdnem” felelnek meg, mert a római város és a territorium tájolásában 6 fok eltérés mutatkozik.¹¹² Nem törvényszerű azonban, hogy a város és a hozzátartozó territórium centuriációjának tájolása megegyezzen.¹¹³ Az eltérés — miután a tájolások a napfelkelték irányában történtek¹¹⁴ — talán időbeli különbségre utal. Időbeli sorrendjüket sajnos nem tudjuk meghatározni.¹¹⁵

Savaria kiterjedését, utcarendszerét, területi jellegzetességeit más, Duna vidéki római városokkal lényegében nem tudjuk összehasonlítani. Emona kivételével nem áll rendelkezésünkre egy városnak sem a teljes alaprajza; annyit állapíthattunk csak meg, hogy a rómaiak által alapított városoknak majdnem kivétel nélkül — függetlenül, hogy volt-e közvetlen helyi vagy hódítás előtti előzménye — derékszögű, szabályos utcarendszerük volt.¹¹⁶ Az insulanagyságok szinte minden esetben különböznek.¹¹⁷ Az utcaszélességek is mások.¹¹⁸ Valószínű azonban, hogy egyes városok rendkívüli, 10–20 m utcaszélessége téves megfigyelésen alapszik.¹¹⁹ Ilyen esetekben vagy arról van szó, hogy az épületek utcafrontja pillérekkel¹²⁰ tagolt lehetett, vagy a lakóépület nem közvetlenül az utcavonal mellett kezdődött, hanem az épület és az utca között kisebb szélességű, folyosószerű udvarrész volt, mely az utca felé vékony fallal rendelkezett, amely könnyebben elpusztul, és így az utca szélességét, különösebben a régi, pontatlan megfigyelések esetében lakóháztól lakóházig mérték.

A város I. periódusának mérete alapján is a dunai tartományok között a legnagyobbak közé tartozik.¹²¹ (Az I. periódus területe: 50,49, a II. periódussal együtt 100 ha.)

Sajnos Savaria városfalairól rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Auktoradatokból azonban biztosan tudjuk, hogy a várost a IV. század második felében fal vette körül. Erre Ammianus Marcellinus leírása és a Passio Quirini utal. Ammianus említi Valentinianus 375-ös savariai tartózkodása alkalmával a városkaput.¹²² Szövegezéséből az si

¹⁰⁸ Vö. Mommsen, Th., Hermes 27 (1892) 79–117. — Ges. Schriften V. (Berlin 1908) 86 —; Castagnoli, F., Mem. of the Amer. Acad. in Rome 24 (1956) 149 —.

¹⁰⁹ Kubitschek, W., Centuria. PWRE III. — (Stuttgart 1899) 1960.

¹¹⁰ Castagnoli, F., Rendic. dell'Accad. dei Lincei, ser. VIII. vol. 11 (1956) 373 —.

¹¹¹ Mócsy András és Soproni Sándor munkája alapján. Vö. Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 32., 35.

¹¹² A centuriációs hálózat tájolása 22–23 fokkal, a város utcarendszerének tájolása pedig 16 fokkal tér el északról nyugat felé.

¹¹³ Mertens, J., ACI 27 (1958) 368, 371.; Piganiol, A., i. m. 33, 271.

¹¹⁴ Stohler, H., Basler Ztsch.f. Gesch. u. Altertums-kunde 38 (1939) 295.

¹¹⁵ A két rendszer felmérése nyilvánvalóan rövid időszakon belül, talán párhuzamosan következett be.

¹¹⁶ Pl.: Emona [Šašel, J., PWRE Suppl. XI. (Stuttgart 1968) 549.], Virunum [Vetters, H., PWRE 2. R. XVII. Hb. (Stuttgart 1967) 250.], Flavia Solva [Staudinger, E., Schild von Steier 9 (1959–61) 271.], Celeia [Schmidt, W., BRGK 15 (1923–24) 205.], Scarbantia [Póczy K., Acta ArchHung 23 (1971).].

¹¹⁷ Savaria: 92×41 , ill. 40×41 m²; Virunum: 75×70 , 37×70 , 96×70 , 70×72 , 126×70 m² (Vetters, H., PWRE 2. R. XVII. Hb. (Stuttgart 1967) 250.). Aguntum: 50×70 m² (Alzinger, W. i. m. 12.). Torino: 78×78 m² (Lavedan, P.—Hugueney, J., i. m. 384.). Avanches: 90×60 m² (Lavedan, P.—Hugueney, J., i. m. 390.). Augusta Bagiennorum: 70×60 m² [Finocchi S., Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale II. (Bologna 1965) 580.].

¹¹⁸ Savaria: A K–Ny-i utak 6, az É–D-i utak szintén 6, az É–D-i főtengely 8–12 m széles. Emona: 14 m [Šašel, J., Emona. PWRE Suppl. XI. (Stuttgart

1968) 549.]; Celeia: 6 m körül [Schmidt, W., BRGK 16–16 (1923–26) 206.]; Virunum: a főutak 14,5 m szélesek [Vetters, H., Virunum. PWRE 2. R. XVII. Hb. (Stuttgart 1961) 251.]; Solva 16–22 m Schmidt, W., BRGK 15–16 (1923–26) 225, 13. kép.; Aguntum: a DM 8,6 m széles, K–Ny-i irányú [Alzinger, W., JÖAI 44 (1959) 118.]; Torino: 6 m széles cardo [Finocchi, S., i. m. 579.]; Libarna: 5 m széles utak, de a KM, a via Postumia, amely azonban 12 m széles [Finocchi, S., i. m. 580.]; Augusta Raurica: 6,5 m; a főkapunál 9 m. (Bürgin, P., Provincialia 52–53.); Arelate: 5 m (Grenier, A., i. m. 162.); Lugdunum: 8–9 m (Grenier, A., i. m. 226.).

¹¹⁹ Elsősorban a rendkívül szélesnek jelzett emonai, virunumi és solvai utakra gondolok (vö. 118. j.). Az Emona környékén előkerült feliratot (CIL III 10773: pub. via lata p. L.) nem lehet Emona városfalán belüli útjaira vonatkoztatni: vö. Pekáry, Th., Untersuchungen zu den römischen Reichstrassen (Antiquitas, Reihe 1. Bd. 17. Bonn 1968) 22, 31, 36.

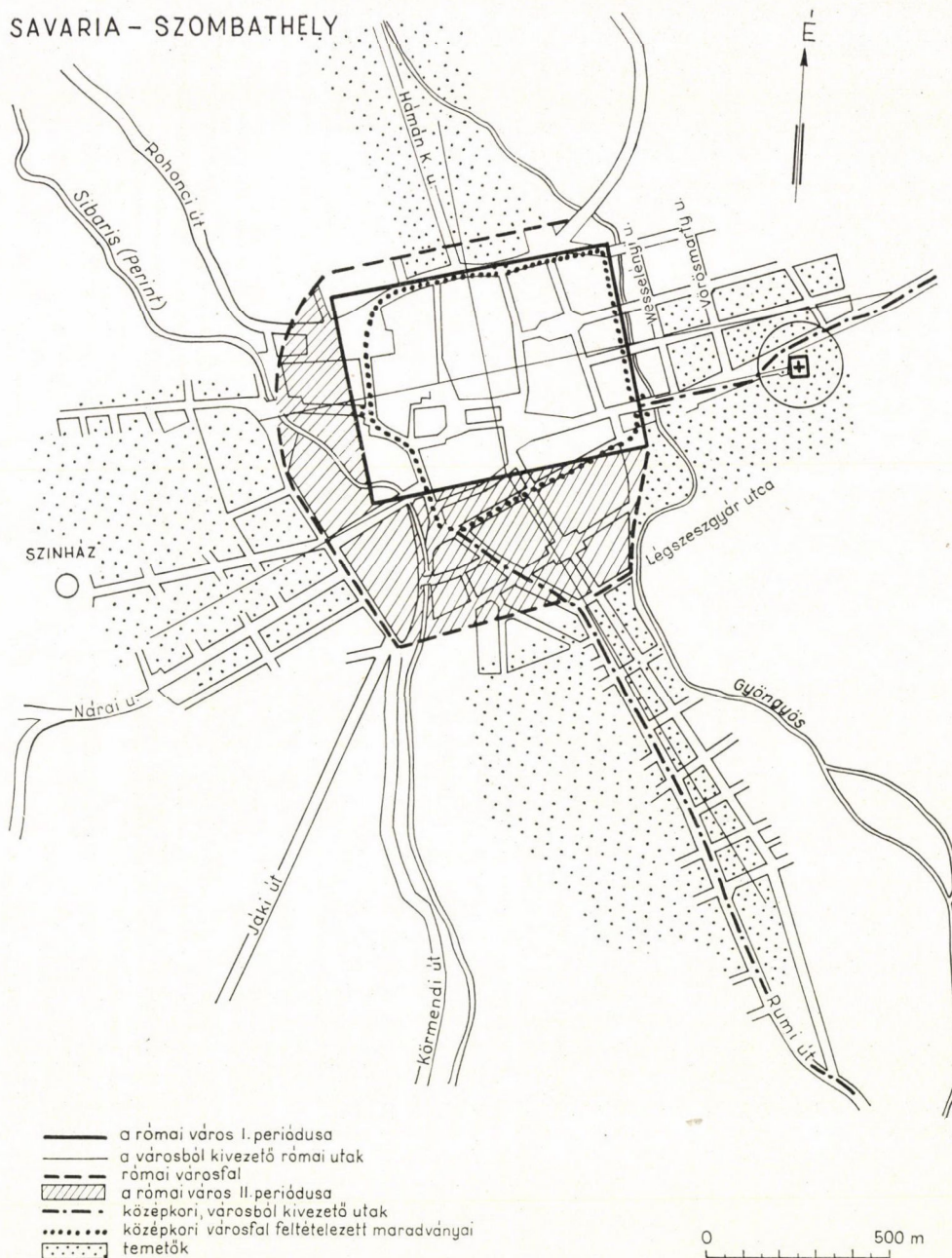
¹²⁰ Savariában gyakori a pillérekkel vagy oszlopokkal tagolt homlokzatkialakítás. Hasonlók: Celeiában [Schmidt, W., BRGK 15–16 (1923–26) 206.], Aguntumban [Alzinger, W., JÖAI 44 (1959) 117, 62. kép.].

¹²¹ Például: Augusta Raurica: 150–200 ha (Lavedan, P.—Hugueney, J., i. m. 391.), Emona: 22, 80 ha (Šašel, J., i. m. 549.), Solva: 552×402 vagy 600×400 m [Schmidt, W., JÖAI 19–20 (1920–21) 140.], 22–24 ha. Staudinger, E. nagybíró területűnek gondolja [Schild von Steier 9 (1959–1961) 28, 32.], Cibalae: 860×650 m = 56 ha (Brunšmid, J., VHAD 6 (1902) 125.), Ratiaria: 45 ha [Velkov, O., Eirene 5 (1960) 173–4.].

¹²² Amm. Marc. XXX. 5. 14. Vö. Balla L., ArchÉrt 90 (1963) 75 —; Várady L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens 374–476. (Bp. 1969) 414. 76. j.

SAVARIA – SZOMBATHÉLY

3. kép. Savaria városépítési periódusai, városfala
 Рис. 3. Строительные периоды Саварии, городская стена
 Fig. 3. Les périodes de construction de Savaria et son mur d'enceinte

kitűnik, hogy több kapu volt. A IV. század végén írt Quirinus passio¹²³ is említi a város egyik kapuját, melyet az elnevezés alapján (porta Scarabantis) lokalizálni is tudunk: nyilvánvalóan a város É-i részén volt, ahol a Scarbantia felé tartó Borostyánkőút elhagyta a város területét.¹²⁴ Quirinus püspök temetkezési helye, a scarbantiai kapuról

elnevezett basilica eredetileg ún. basilica communalis volt, ezért a falakon belül kellett lennie.¹²⁵

A városfalnak tulajdonítható falmaradványokat Buocz T. foglalta össze.¹²⁶ Ezek a következők:

1. Ady E. tér 32. sz. (1954–55 hrsz.) előtt, a tér déli részén csatornalerakás során egy 110 cm mélységben K–Ny irányban húzódó 150 cm szé-

¹²³ Nagy T., DissPann II. 12. (Bp. 1939) 65—; BHL 7035, Th. Ruinart kiadásában (1689, 1713, 1731, 1803-ban) és az Acta SS. Jan. 1. 381–83.

¹²⁴ Bóna I., VSz 22 (1968) 479.

¹²⁵ Tóth E., A savariai „Quirinus” basilica. (Kézirat 1970) 84—.

¹²⁶ P. Buocz T., Savaria 2 (1964) 109—; Ua. Topográfia 9—.

les fal került elő, melynek alját 165 cm mélyen még nem érték el.¹²⁷ A faltól északra húzott blokkban 81 cm mélyen terrazzós réteg mutatkozott.¹²⁸ A terület az A/4 insula nyugati felére esik. Ezt a maradványt nem tarthatjuk római városfalnak. Ugyanis vastagsága nem túl lényeges. Topográfiai helyzete sem megfelelő: az első periódus nyugati, utolsó insulasorában, K–Ny irányjal került elő. Tehát csak a várost É felől határoló fal maradványa lehetett. Azonban, ebben az esetben a város É-i, egynegyed része kívül esne a feltételezett városfalon. Tehát semmi esetre sem lehet sem az első, sem a II. periódushoz tartozó, legfeljebb — ha alakja egészen szabálytalan vagy Sopronhoz hasonlóan ellipszist megközelítő lenne,¹²⁹ tehát nem esne le a város területének É-i része — akkor a IV. századi városfal maradványának tartható. Azonban a város mai topográfiai képéből nem következtethetünk a római város belső területének ellipszis alakú városfalára. Másrészt nincsen elég-séges alapunk annak feltételezésére, hogy a IV. századi városfal az I. periódusnál lényegesen kisebb területet fogott volna közre, különösen nem a római város É-i, illetve nyugati részén. A faltól É-ra feltárt terrazzópadló maradvány is a városfal rendeltetés ellen szól. Ugyanezen okok miatt nem lehetett a római város fala a mai Autóbuszpályaudvar (Petőfi S. u.) parkolóterületének DNy-i szélén (1700 hrsz.) előkerült „roppant vastagságú fal” sem.¹³⁰ Ez a terület is az A/4 insulába esik. Talán az egész insulára kiterjedő középületről lehet szó. Másrészt az sem biztos, hogy a falmaradványok egyáltalán rómaiak-e. Középkoriak is lehetnek.¹³¹ Az Alkotmány u. 7. sz. (1677 hrsz.) alatt a C/4 insula nyugati részén előkerült „120–160 cm” vastag fal¹³² szintén a fenti okok miatt nem lehetett a városfal része, hanem az insula épületéhez tartozott. A 8 m hosszú fal merőleges a C insulasort Ny felől határoló útra. A Rákóczi u. 1. sz. (2019 hrsz.) alatt előkerült ismeretlen vastagságú, de „igen széles” megjelölésű É–D irányú fal sem tartozhatott városfalhoz.¹³³ Ezen a helyen É–D irányú városfal egyik periódusban sem futhatott. Városkapuról pedig azért nem lehet szó, mert a dél felé kivezető út az adott területtől kb. 35 m-re nyugatra futott.

Sajnos bizonytalanak tekinthető Lipp tudósítása is 1872-ből: „Az ópostai utcának a piac felől levő bejáratánál ráakadtak a hajdani Szombathely egyik kapujának alapkövére.”¹³⁴ A mai Kossuth L. utca keleti végéről van szó. Miután

a maradványról semmiféle bővebb leírás nem maradt fenn, kétséges, hogy valóban kapumaradványról van-e szó. Topográfiai helyzete alapján lehetne arra gondolni, hogy a későrómai város déli kapujának maradványa került elő. Azért lehet a IV. századi kapuról szó, mert a lelőhely az I. periódus utolsó déli insulasorában fekszik, viszont a városból dél felé kivezető út mellett. Azonban valószínű, hogy csak az egyik insula nagyméretű sarokkővéről van szó, amint az a C/6 insula ÉK-i sarkában is előkerült.¹³⁵ Itt vagy az E/12 insula DK-i vagy az F/12 insula DNy-i sarkáról lehet szó. A maradvány középkori városkapuhoz semmiképpen nem tartozhatott, mert a középkori városnak ezen a területen nem volt kapuja.¹³⁶ De oszloptalapzat is lehetett, mert egy nagyméretű gránitoszlop ugyanitt előkerült, azonban nagy súlya miatt nem emelték ki. A kérdést csak ásatással lehet eldönteni.

Olyan maradványt azonban ismerünk, melyet esetleg kapcsolatba lehet hozni a római városfallal. 1962-ben a Hámán K. utcai új gimnázium (Enzbruder Dezsőről elnevezve) építésénél, a kazánház területén 80 cm mélységben 220 cm széles, 130 cm magas római fal mutatkozott, mely alatt 70 cm vastag sóderréteg volt,¹³⁷ ami más savariai épületnél is megfigyelhető, eddig még csak a II. periódus területén.¹³⁸ A fal hosszát nem ismerjük. Azonban a fal vastagsága és a lelőhelye városfalra utalhat. Ugyanis a maradvány az I. periódus É-i, utolsó útjától mintegy 50 m távolságra É-ra került elő, az É felé kivezető út szomszédságában. Miután ezen a területen lényeges római épületek nem voltak, erre a területre a rendszeresen beépített város egyik periódusában sem terjedt ki (csak sírok, — illetve műhelyek voltak), a fal vastagsága megengedi a városfal-feltételezést. Ebben az esetben viszont csak a város É-i, scarbantiai kapujáról lehet szó, lévén a fal É–D irányú. A városfalnak ezen a területen K–Ny irányban kellett futnia. Tehát itt esetleg a városScarbantiai kapuja Ny-i tornyának nyugati fala kerülhetett elő. A városfalra utalnak a Petőfi S. u. 31. sz. alatt a kertben látható nagyméretű római kváderkövek¹³⁹ is. A másik falmaradvány a Körmendi u. 6–8. sz. (477–78 hrsz.) előtt került elő: 200 cm mélyen É–D irányú, ún. csatári kőből készült 250 cm széles 50 cm „magas” volt.¹⁴⁰ Mérete és lelőhelye alapján joggal városfalnak tartható.

A római városfal helyének meghatározásához

¹²⁷ P. Buocz T., *Savaria* 2 (1964) 109.; *Ua.*, Topográfia 28.

¹²⁸ *Ua.*, Topográfia 109.

¹²⁹ Sz. Póczy K., Sopron rómaiakori műemlékei. (Bp. 1965) 31.; *Ua.* ArchÉrt 94 (1967) 137—.

¹³⁰ P. Buocz T., Topográfia 30.

¹³¹ A városról készült XVIII. századi térkép (OMF Rómer-hagyaték, 159—1891. sz. vö. Paulovics I., A szombathelyi szent Márton egyház... 38.) nagyméretű épületet (granarium episcopale) jelez ezen a területen (Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A. i. m. 21. kép).

¹³² P. Buocz T., Topográfia 38.

¹³³ Uo. 71. (Buocz Terézia adata szóbeli közlésből, nem régészeti megfigyelésből származik.)

¹³⁴ ArchÉrt 7 (1872) 103.

¹³⁵ Vágó Lajos dr. szíves szóbeli közlése.

¹³⁶ Géfin Gy., VSz 3 (1936) 12.

¹³⁷ P. Buocz T., Topográfia 48.

¹³⁸ A Dolichenus-szentély alapfalainál.

¹³⁹ P. Buocz T., Topográfia 69. Petőfi S. u. 31 (1141 hrsz.).

¹⁴⁰ P. Buocz T., Topográfia 55.; *Ua.*, *Savaria* 2 (1964) 114.

át kell tekintenünk a későbbi, jelenleg nem megfigyelhető, de a középkori leírásokban szereplő adatokat is.

1360-ból ismerünk egy, a mai Szombathely területén megtörtént határjárást.¹⁴¹ A Bányafölde határa dél felől, a Gyöngyös pataktól nyugatra jöve „declinaret ad partem aquilonis prosiliret ad quoddam fossatum magnum et per eandem partem aquilonis tenderet ad quasdam salices, iuxta fluvium Gywngyes, retro hortos ipsius civitatis Sabbariensis a parte civitatis Kewzeg vocate existentes et abhinc versus plagam orientalem . . .”. A szövegből kikövetkeztethetően az árok a római város I. periódusának É-i határa után nem sokkal, megközelítően K—Ny irányban húzódott. Vonala tehát megegyezik a Hámán K. utcában feltárt, esetleg városkapuhoz tartozó falmaradvánnyal. Feltehetően a római város É-i fossáját említi tehát a határjárás. Maga a fal akkor nem állhatott.

A másik adat Bél Mátyás feljegyzése¹⁴² az antik Savaria kiterjedésének tárgyalásakor: „Intervineta (a várostól Ny-ra, a dombokról lenyúló szőlőkről van szó) et defluentem Aranyos (ma: Perint patak) medios fere agros dividunt fundamenta muri cuiusdam vastissimi, quae moenia Sabariae tenuisse opinio est. Spatium enim ingens adparet a vicino oppidi loco Kőszögum (Kőszeg) versus posito, usque ad crucem (sajnos azonosíthatatlan) in meridiem erectam, latum quasi pedum decem, in quo fundamenta muri validissimi ab agricolis offenduntur. Exinde ager sterilior est, quippe ob rudus, et sabulcnem terreno carens, et ferendis segetibus inutilis.” Nagyon valószínű, hogy a szóban forgó, É—D-i irányban hosszan követhető falmaradvány, melynek szélessége 3 m körül volt, a mai Dózsa Gy., ill. Körmen di út vonalában haladt, ahol a fentebb említett váro sfalnak tartható 250 cm vastag, É—D irányú falmaradvány előkerült. Az említett kereszt — mely nyilván út mellett állt, talán a középkori eredetű Jáki, ill. Körmen di utak elágazásánál állhatott.

A felsorolt maradványok alapján úgy látszik, hogy a várost a következőképpen vette közre a váro sfal: É-on, az I. periódustól kb. 50 m-rel északabbra futhatott, feltehetően a város tájolásának megfelelő K—Ny irányú fal a Gyöngyös pataktól a Perint patakig vagy az I. periódus ÉNy-i sarkáig; innen a fal a Perint patak és a város K—Ny-i főten gelyének metszéséig futott, ahol ma is híd van. Majd a patak túlsó Ny-i felén folytatódott dél felé, a Dózsa Gy., ill. Kör-

mendi út vonalán, míg újból el nem érte a Perintet. Tehát a Perint hajlatát hűrként kötötte össze. A keleti váro sfal valószínűleg a Gyöngyös patak Ny-i oldalán húzódott, és követte az I. periódus vonalát. Nem valószínű, hogy mindkét patak a váro son belül folyt volna, illetve a Gyöngyös természetes védelmet is biztosított K felől. A Gyöngyöstől keletre amúgysem került elő semmilyen római lakóépületre utaló falmaradvány. Kérdéses a déli váro sfal helye. Láttuk viszont, hogy a II. periódus dél felé legalábbis a mai Zrínyi I. utcáig terjedt. Az utca vonala viszont a Perint patakot ott éri el, ahol a nyugati váro sfal D-i vége. Kelet felé pedig a Gyöngyösnek egy erős, derékszögű töréséhez vezet, ami kínálja a váro sfal DK-i sarkának lehetőségét. Ezen a ponton, a váro sfal DK-i sarkánál a Gyöngyösön híd vezethetett át, mert hídra utaló cölöpök kerültek elő.¹⁴³ Hogy a váro sfal valóban ezen a területen, illetve a Zrínyi I. u. nyugati vége—Légszeszgyár utca vonalon futott a Gyöngyös patakig, még egy megfigyelés támogatja. Ugyanis a váro sból DK felé kivezető Borostyánkőút a mai Rákóczi F. utca és a Rumi út közötti, keskeny, 56—60 m széles területen futott. Tudjuk, hogy a Rákóczi F. u. vonala újkori kiépítés következménye,¹⁴⁴ tehát a Borostyánkőút utódja, mint más adatokból is kitűnik, a mai Rumi út.¹⁴⁵ Azonban a Rumi út nem követi egészen végig a Borostyánkőút vonalát; a mai Légszeszgyár utcáig követi, majd ott szögben Ny felé törve az I. periódus DNY-i sarkához fut. Ennek oka az, hogy a középkori Szombathely dél felőli kapuja nem a római város É—D-i főten gelyének vonalában, az első római periódus szélén, hanem a mai Kossuth L., ill. Thököly I. utcák Ny-i végének körzetében volt,¹⁴⁶ ahová a Perint nyugati partján futó Körmen di és Jáki út is bevezetett.¹⁴⁷ Azonban meg kell magyaráznunk azt a tényt, hogy a középkori Rumi út miért éppen a Légszeszgyár utcáig tart párhuzamosan a Borostyánkőút vonalával, és miért éppen ott törik szögben Ny felé, holott ez kerülőt jelent. A pontos irányát már délebbre is felvehette volna. Talán az lehet az oka, ennek hogy a római város déli fala — mint fentebb láttuk — valószínűen ezen a területen húzódott, és a mai Légszeszgyár u. vonalában, a Rákóczi és Rumi út között volt a déli váro skapu. A Rumi út kialakulásakor a római déli váro sfal még állhatott, így korábban nem vehette fel a helyes irányt, mert akkor a falnak ütközött volna. Így előbb — lényegében a Boros-

¹⁴¹ Horváth T. A., VSz 1 (1958) 26.

¹⁴² Bél M., Hungariae Novae Notitia. Membrum III. De Sabaria. (Kézirat, Esztergom, Főszékesegyházi könyvtár, B. no. 3.) A Szombathelyre vonatkozó részt kiadta: B. Thomas E.—Prokopp Gy., VSz 1959 (II.) 37—57.

¹⁴³ P. Buocz T., Topográfia 63. Légszeszgyár u. 6. (2374—5 hrsz.)

¹⁴⁴ Kuncz A.—Kárpáti K., Szombathely rendezett tanácsú váro s monográfiája. (Szombathely 1880—1894.) Térkép a kötet végén.

¹⁴⁵ Az utat ötten yennek nevezi a vasvári káptalan 1259. évi oklevele (Károlyi A., VSz 18 (1964) 97. Az „usque viam ettheuin attinet” nem az Ötten y faluba vezető út, mint Károlyi A. értelmezi, hanem ötten ynyút, az út milyenségét jelzi. A jelző római útra utal, vö. Glaser L., MNy 27 (1931) 318.

¹⁴⁶ Géfin Gy., VSz 3 (1936) 12.

¹⁴⁷ Károlyi A.—Szentlélek y T., i. m. 56.; Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A., i. m. 21. kép.

tyánkőút vonalában haladt egészen a római városkapuig, majd azon átjőve eltért a római út vonalától a középkori kapu irányába.

A fenti városfalrendszert támogatják és építési korának meghatározását elősegítik egyéb topografikus és temetkezéss adatok is. A felvázolt városfalvonalon kívül jelentős római épületmaradványok és rendszeres beépítésre következtethető útmaradványok seholsem kerültek elő.¹⁴⁸ A falon belül viszont mindenhol találunk római épületnyomokat. Az É- és K-i vonal nem lényeges, mert odáig az I. periódus, a déli fal vonaláig pedig — talán kisebb beépítetlen területtel a szélén a II. periódus biztosan kiterjedt. A Ny-i városfal és a Perint között viszont épületmaradványok,¹⁴⁹ útmaradványok¹⁵¹ és csatorna¹⁵⁰ kerültek elő. A Perinttől ÉK-re, a Ny-i városfal és az I. periódus között szintén.¹⁵² Úgy látszik tehát, hogy a római város II. periódusa erre a területre is kiterjedt. II. vagy III. századnak tartható sírok viszont a szóban forgó területen nem kerültek elő. Jogos tehát feltenni, hogy a római városfal mindezeket a területeket elfoglalta. Figyelemre méltó az is, hogy a város a későközépkorban a Perinttől Ny-ra szintén ugyanezt a területet foglalta el,¹⁵³ illetve a legnyugatibb, utolsó házsora a római városfal nyugati vonalát követte. Azon belül két nagy tömbbe épült be, és ezért a különböző irányú, D és Ny felől a városba befutó utak az É—D irányú lezárt vonal miatt nem egyesülhettek az átkelőhelyénél, hanem megtörttek a római városfal vonalában. A bejárás esetleg csak a terület tengelyében (Óperint u.) és D-i végénél volt lehetséges, ahová a Jáki és Körmendi út torkollott. Az Óperint utca vonala viszont az átkelőhely és útmaradványok miatt rómainak tartható. Valószínű tehát, hogy a római város Ny-i kapuja az Óperint u. Ny-i végénél volt.

¹⁴⁸ A város területén kívül — a városból kivezető országutak kivételével — római út nem került elő.

¹⁴⁹ Vö. *P. Buocz T.*, Topográfia 44—46, 78.; *Fettich N.*, VSz 6 (1939) 199.; Egy I.O.M.C. dedikációjú oltár is előkerült ezen a területen, a Dózsa Gy. u. 6. sz. (13 hrsz.) alatt (CIL III. 10909). *P. Buocz T.*, Topográfia 46.

¹⁵⁰ *P. Buocz T.*, Topográfia 65.

¹⁵¹ Vö. *P. Buocz T.*, ArchÉrt 89 (1962) 183.

¹⁵² A városias kiépítésre utal, hogy a 3. insulasor déli útja ezen a területen is tovább fut: előkerült az Ady E. téren a Tűzoltó-laktanya déli szárnyának építésekor (1705 hrsz.). *P. Buocz T.*, Topográfia 28. Továbbá falmaradványok is kerültek elő.

¹⁵³ A szóban forgó területen eredetileg a középkori Perint falu feküdt. Az 1760 körüli térkép szerint (*Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A.* i. m. 21. kép) két utcából állt. Egyik a mai Óperint utca, a másik pedig a Perint patak jobb partján, a Jáki út és Körmendi utak vége, a mai Szabadságarcos utca. Különösen a terület É-i felében figyelhető meg, hogy a mai Dózsa Gy. utca vonala — bár beépítve nincsen, a térképen mégis jelölve van. — Egy másik, 1769-es térkép szintén hasonlóan jelzi a város beépített területét [*Borbély I.*, VSz 5 (1938) 32].

¹⁵⁴ Ezen a területen ipari létesítményeknek nincsen semmi nyoma. A Savaria környéki temetők kiterjedéséhez vö. *P. Buocz T.*, Topográfia 11—; *Ua.*, Savaria 2 (1964) 109—.

¹⁵⁵ Római sírok kerültek elő: Vörösmarty u. 37 (2994

A város E-i és D-i kiterjedését a római temetkezések segítségével meg lehet határozni. Kelet felé, a Gyöngyösön túl, nincsen falmaradvány;¹⁵⁴ a város határát a Gyöngyös képezte. A temető a pataktól kb. 60 m-re keletre biztosan megkezdődik (Wesselényi, ill. Vörösmarty u., ill. Tolbuehin u. Ny-i vége).¹⁵⁵

É felé a Petőfi u. vonalában mind hamvasztásos, mind csontvázas sírok előkerültek. Hamvasztásos sírok kerültek elő az utca É-i felén, tehát közvetlenül az I. periódus É-i határán a 21. sz. (1132 hrsz.),¹⁵⁶ 35. sz. (1145 hrsz.) alatt és környékén.¹⁵⁷ A 31. sz. ház (1141 hrsz.) kertjében téglasír, falfreskó töredékek és 2 Constans PB került elő,¹⁵⁸ továbbá az udvaron római kváderkövek láthatók ma is.¹⁵⁹ A 35. sz. alatt szarkofág került elő csontkanál melléklettel.¹⁶⁰ Miután a városfal vonalát és a sírok lelőhelyét pontosan nem ismerjük, az adatokat teljes határozottsággal nem lehet értékelni. Nyilvánvaló, hogy a hamvasztásos sírok a korai, I—II. századi temetőt képviselik, mely ezek szerint közvetlenül az I. periódus É szélén megkezdődött. De a későbbi időszakban is történtek itt temetkezések, mire a csontvázas sírok és esetleg a Constans érme utalnak. A kváderkövek közvetlenül utalnak arra, hogy a római városfalnak ezen a területen kellett futni. Miután mind korai, mind későbbi sírok kerültek elő, láthatjuk, hogy ezen a területen a város terjeszkedésével nem számolhatunk, legfeljebb kisebb ingadozás-sal.

A római várostól délre a korai hamvasztásos és a kisebb számú csontvázas sírok a Légszeszgyár utca vonalánál, tehát a feltételezett városfalvonalnál kezdődnek meg.¹⁶¹ A Gyöngyös patak kanyarjának öblében azonban hamvasztásos és késői csontvázas sírok is előkerültek,¹⁶² ami arra mutat,

hrszt.) alatt: egy hamvasztásos és egy nagyméretű téglasír (*P. Buocz T.*, Topográfia 89—); a Wesselényi utcában (Uo. 89.), továbbá a Tolbuehin utca nyugati végénél a Gyöngyös patak balpartján: Tolbuehin u. 33. (2636 hrsz.); *P. Buocz T.*, Topográfia 82. Ennek a nyugati temetőnek délnyugati vége átnyúlott a Gyöngyös patak jobb partjára is. Miután azonban ezen a területen, tehát a római város első periódusának DK-i sarkánál hamvasztásos sír is előkerült, nemcsak a későcsászárkorban volt temető. (Vö. *P. Buocz T.*, Topográfia 44.) Ugyancsak hamvasztásos sírok kerültek elő a mai Szent Márton templom környékén, a későrómai ókeresztény temető központi részén is (Vö. *P. Buocz T.*, Topográfia 82).

¹⁵⁶ *Varsányi J.*, ArchÉrt R. f. 4 (1871) 216—; *P. Buocz T.*, Topográfia 69.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ *P. Buocz T.*, Topográfia 69. *Horváth T. A.* leletmentése.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ *P. Buocz T.*, Topográfia 69.; *Lipp V.*, ArchÉrt R. f. 5 (1871) 118.

¹⁶¹ A Légszeszgyár utcából római üvegkorsó került elő, mely nyilvánvalóan sírmelléklet volt. A Rákóczi F. u. 23—25. (2374—75 hrsz.) alatt a Gázgyár területén szintén üvegedények kerültek elő. *P. Buocz T.*, Topográfia 71.; A Rumi u. 3. sz. alatt urnasír került elő (Uo. 72.) Ezek a város déli temetőjének eddig előkerült legészakibb sírjai.

¹⁶² Vö. 154. j.

hogy a terület a római időszakban a városfalon, ill. a városon kívül volt.

A nyugati temető hamvasztásos és csontvázas sírokkal¹⁶³ a mai Dózsa Gy., ill. Körmen di út vonaláig, a feltételezett római városfalig terjed kelet felé.

Az utcarekonstrukciós alaprajzon feltüntetett, az I. és a II. periódus területén előkerült késői sírokból a városfal helyére következtetéseket nem lehet levonni. Ezek jórészeről tudjuk, hogy melléklet nélküli, csontvázas téglasírok voltak. Ha ezek a sírok IV. századiak lennének, akkor az I. periódus területén előkerült sírokból¹⁶⁴ azt a következtetést kellene levonni, hogy a városfallal körülvett terület a IV. században a C/1–C/9 és H/1–H/9 insulákig szűkült volna le. Ez viszont valószínűtlen. Egyes sírok a bennük előkerült germán jellegű leletek alapján V–VI. századi népvándorláskori betemetkezésnek tarthatók.

A II. periódus területén 15 sír került elő.¹⁶⁵ Keleti szélén, még a Gyöngyös pataktól nyugatra 5 téglasír¹⁶⁶ és kb. 30 közelebbi meghatározás nélküli római sír került elő.¹⁶⁷ Ezek az utóbbi sírok azonban a városfalon kívül is fekhettek. Több adatunk van olyan sírokról, melyek a római falak áttörésével, elbontásával kerültek földbe: így a Kossuth L. utcában,¹⁶⁸ a Rákóczi F. utcában 2 db,¹⁶⁹ az Iseum területén,¹⁷⁰ a Hámán K. utcában.¹⁷¹ Ezek a város területén előkerült sírok tehát részben népvándorláskori betemetkezések, részben a további élő helyi lakosságot képviselik, akiket a városfalon kívüli temetkezés előírása már nem kötött.

A savariai insularendszer rekonstrukciója indokoltá teszi a város középületeinek, ipari létesítményeinek és temetőinek — amennyiben lehetséges — pontosabb lokalizálását. Az eddigiekben a

város területén két nagy kiterjedésű felületen történt feltárás: a Paulovics-Romkertben a város I. és az Iseum környékén a város II. építési periódusának a területén. Mindkét területen több insulánagyságú terület került feltárássra.

A város területén részben vagy egészében feltárt épületek a következők:

A C/6–C/7–B/6–B/7 insulák területén Paulovics István és Géfin Gyula 1937–1944 között egy, utolsó periódusában mind a 4 insulára kiterjedő épületkomplexumot tártak fel.¹⁷² Az épületegyüttest Paulovics császári palotának határozta meg,¹⁷³ melynek egy részét a IV. század elején ókeresztény bazilikává alakították át. Véleménye szerint a feltárt egyhajós, rendkívül nagyméretű apsisos bazilika a Savariában vértanúhalált halt sisciai püspöknek passiójából¹⁷⁴ ismert temetkezési helye lett volna. Később azonban a város pontosabb topográfiai adatainak ismeretében kételyek merültek fel az azonosítást, és egyáltalán az ókeresztény kultuszhely-rendeltetést illetően.¹⁷⁵ Disszertációm-ban bizonyítottam be, hogy a feltárt épületegyüttes nem volt sem Quirinus temetkezőhelye, sem ókeresztény bazilika, hanem korábbi feltehetően középületekből a IV. század első felében kialakított császári palota.¹⁷⁶ A korábban itt álló épületek rendeltetését pontosan meghatározni nem lehetséges, azonban két, itt előkerült feliratos kő az épületek középületjellegét erősíti. Az egyik felirat a Paulovics által ... DI[VO] ... / ... CLAU-[DIO]-ra¹⁷⁷ kiegészített töredék, a másik egy Nomina Candidatorum¹⁷⁸ kezdetű névsortöredék. Az épületegyüttes déli felében a korábbi C/7 insula területén, a XVIII. század végén a székesegyház építésénél egy nagyméretű mozaikpadló került elő, azonban ezt a III. századra lehet datálni, így a császári palota építését jóval megelőző periódusba,

¹⁶³ A terület északi részén, a városfal vonalát jelző Dózsa Gy. utca É-i végén, az út nyugati, tehát a feltételezett városfal nyugati oldalán sok római sír került elő. A 2. sz. (726 hrsz ma Tanítóképző, volt Faludi F. Reálgymnázium) alatt kőszarkofágok és téglasír került elő, Nerva és Traianus éremmel [P. Buocz T., Topográfia 77.]. 1929-ben újabb sírok kerültek elő (Horváth T. A. leletmentése, vö. P. Buocz T., Topográfia 67. P. Buocz Terézia tévesen a mai Petőfi S. u. 6. (ma: Általános Iskola) helyezi az utóbbi sírokat; Horváth T. A. szövegéből azonban világosan kiténik, hogy az akkor épült új reálgymnázium építésénél, ill. az ugyanott állott ún. Kanászdomb alatt kerültek elő a leletek]. Miután a Nerva- és Traianus-érmekkel datált sírok felett csatornamaradványok, ill. falak kerültek elő (P. Buocz T., Topográfia 67.), valószínűleg a város É-i határához hasonlóan itt is városszéli műhelynyeggel állunk szemben, annál is inkább, mert az említett területtől kb. 40–50 méterre nyugatabbra fazekaskemence is előkerült (Gagarin u. 5, 734 hrsz. P. Buocz T., Topográfia 46.). Bronzöntő műhelyre utaló nyomok kerültek elő továbbá az Óperint és a Körmen di utca találkozásánál is (P. Buocz T., Topográfia 10–55.). Ettől a vonaltól, tehát a mai Dózsa Gy., ill. Körmen di út vonalától keletre római sír egyáltalában nem került elő.

¹⁶⁴ A római város területén előkerült későrómai és

még későbbi sírok jelentőségére és lelőhelyük feltüntetésének szükségességére Bóna István hívta fel a figyelmet [VSz 22 (1968) 478.]. A város területén előkerült sírokat a 2. sz. rekonstrukciós térképen kereszttel jelöltem. A betemetkezésekkel Savaria római-kor utáni történetével foglalkozó tanulmányomban fogok foglalkozni.

¹⁶⁵ Vö. 164. j.

¹⁶⁶ P. Buocz T., Topográfia 47.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ P. Buocz T., Topográfia 54.

¹⁶⁹ Szentlélek T., RégFüz 19 (1966) 28.

¹⁷⁰ Károlyi A.—Szentlélek T., i. m. 21.

¹⁷¹ P. Buocz T., Topográfia 46.

¹⁷² Paulovics I., Topográfia.; Ua., VSz 5 (1938) 138—

¹⁷³ Paulovics I., Topográfia.

¹⁷⁴ BHL 7035.

¹⁷⁵ Vö. Mócsy A., ArchÉrt 92 (1965) 32., 28. j.; Bóna I., VSz 22 (1968) 479.

¹⁷⁶ Tóth E., A Savariai „Quirinus” basilica (Kézirat 1970).

¹⁷⁷ Paulovics I., Topográfia 60—; Mócsy A.—Szentlélek T., Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Bp. 1971) 76. sz.

¹⁷⁸ Paulovics I., Topográfia 61.; Mócsy A.—Szentlélek T., i. m. 2. sz.

ill. különálló insula épületéhez tartozik.¹⁷⁹ A dél felé következő C/8-as jelzésű insula mint a város capitolumának helye jön szóba.¹⁸⁰ Erre az insula területén, a XVIII. század végén előkerült nagyméretű Minerva-torzó¹⁸¹ utalhat. Egy — legkésőbbben a XVIII. században előkerült — nagyméretű férfiszobor törzsrészében¹⁸² és még egy hasonló méretű, két darabból álló női szobor¹⁸³ töredékében Paulovics a savariai capitolumi triász istenszobrai vélte felismerni.¹⁸⁴ Paulovics szerint a két darabból álló női töredék is a püspöki palota területén került volna elő, és a töredéket Juno szobrával azonosította.¹⁸⁵ A 3 töredékhez még hozzákapcsolt egy hatszögletű fehérmárvány, 5. oldalán istenábrázolásokkal díszített, a 6. oldalán felirattal ellátott pannoniai viszonylatban kvalitásos oltártöredéket,¹⁸⁶ mely szerinte¹⁸⁷ szintén C/8 insula szobán forgó területén került elő. Azonban a töredékek összekapcsolására és capitolumi istenszoborként történő meghatározását mind topográfiai, mind stíluskritikai érvek erősen támadják.¹⁸⁸

Minden kétséget kizáróan a C/8-as insula területén csak egy — Minervának biztosan meghatározható — torzó került elő. Ezt a tényt Nitrai Pál szentszéki jegyző Szily püspökhöz írt 1719-ben kelt leveléből¹⁸⁹ biztosan megállapíthatjuk. A Paulovics által Jupiternek meghatározott töredéket Schoenvisner¹⁹⁰ publikálta, de a szobor lelőkörményeit nem ismertük. Schoenvisner a torzót az akkori püspöki vendéglő udvarában¹⁹¹ látta. (Hasonló megjelöléssel említ egy ókereszténynek mondható sírkövet is: In diversorio episcopali),¹⁹² Schoenvisner a töredéket Hercules szobrának tartotta.¹⁹³ Ismerte a két töredékből álló, Paulovics által Junónak meghatározott töredékeket is, de lelőhelyüket ismét nem említi; a XX. tábla alatt csak az áll: „Sabariae in nova Arce Episcopali.”¹⁹⁴ A szövegében általában semmi adat sincsen sem a városon belüli pontos lelőhelyre, sem arra vonatkozólag, hogy ő hol látta. Csak a táblának felírás módja mutatja, hogy Schoenvisner korában a római emlék hol található. Szily János püspök különös

¹⁷⁹ Nagy L., RTÉ 2 (1923–26) 100 —; *Kl. Parlasca* a II. sz.-ra [Parlasca, Kl., Die römische Mosaiken in Deutschland. Röm. Germ. Forschungen 23. (Berlin 1959). 122–123], Kiss Ákos a III. sz. elejére datálja. [Kiss Á., La Mosaïque Gréco-Romaine. Colloques Intern. Centre Nat. de la recherche scientifique Paris 1963. (Paris 1955). 303].

¹⁸⁰ Paulovics I., Topográfia, 22.; *Ua.* Corvina. Rassegne italo-ungherese 1940 No. 2. 224.

¹⁸¹ Schoenvisner, S., i. m. XII. t.: „Sabaria in nova Arce Episcopali.”; Lipp V., VREJ 5 (1877) 15—; Paulovics I., Topográfia 42.; Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A. i. m. 59.

¹⁸² Schoenvisner, S., i. m. XIII. t.: „Sabariae diversorio Episcopale.”; Lipp V., VREJ 5 (1877) 18.; Paulovics I., ArchÉrt 1940., 19—; Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A. i. m. 59.

¹⁸³ Schoenvisner, S., i. m. XX. t.: „In Sabariae Nova Arce Episcopali.”; Paulovics I., ArchÉrt 1940., 19—.

¹⁸⁴ Paulovics I., Corvina 1940. No. 3. 223.; *Vö.* még *Ua.*, ArchÉrt 1940. 19—.

¹⁸⁵ *Ua.*

¹⁸⁶ Lipp V., VREJ 5 (1877) 30 —; Rezsőfi Gy., VREJ 10—11 (1884) 19 —; Maionica, H.,—Schneider, R., AEM 3 (1878) 10.; Paulovics I., ArchÉrt 1940., 30. XII. 3. kép.; Balla L., Acta Univ. Debreceniensis de L. Kossuth nomin. VI/1. (1959—60). 201—.

¹⁸⁷ Lipp Vilmos [VREJ 5 (1877) 32.] adata alapján: Paulovics I., ArchÉrt 1940., 30—; *Ua.*, Lapidarium. . . 27.

¹⁸⁸ A savariai capitolumi triász problémájára Erdélyi Gizella hívta fel figyelmemet. A pannoniai római kö emlékeket összefoglalóan tárgyaló könyve készítése során sokszor beszélgettünk a triász egyes darabjainak az összetartozásáról, illetve szétválasztásáról. Sajnos Erdélyi Gizellát halála megakadályozta könyvének teljes elkészítésében. A savariai triászról szóló fejtegetéseit — miután megnyugtató eredményre még nem jutott — nem jegyezte le, kéziratából hiányzanak. Tanulmányomban a savariai triász tárgyaló rész Erdélyi Gizella problémafelvetésein alapszik.

¹⁸⁹ Szombathely. Püspöki lt. I. Állvány, currens iratok 1779 május 5. és aug. 26.: „Tam e fossa fundamenti seminarii, tam e residentiae Illustritatis Estrae eruunt lapides, signenter vero e terra pro residentia excisa penes tugurium relictum lapis unus, viginti circiter centenarium arte sculptoria elaboratus effossus est, pars fuit hic, prout formae superne junctum fuisse ostendit,

grandis alicuius statuae, repraesentatque a mediis uberibus usque pedes quampiam.” és Nitrai Pál 1779. aug. 26-án kelt levele: „Residentiae quoque fundamentum nunc a domus teloneis versus eam partem, qua frustum illud statuae nuper effossum est.” A levélben említett vámház a püspöki palota északi szomszédja volt, helyén jelenleg a Templom tér van.

¹⁹⁰ Schoenvisner, S., i. m. 61. XIII. t.

¹⁹¹ S. Schoenvisner (i. m. 61., XIII. t.) azt írja, hogy a töredék „In diversorio episcopali” van. Paulovics István (Lapidarium . . . 15.) és P. Buocz Teréz (Topográfia 58—59). S. Schoenvisner helymeghatározását a mai Köztársaság tér 15. sz. (1576 hrsz.)-ra vonatkoztatják. Sajnos azonban ez az azonosítás sem kizárólagos. A már többször említett XVIII. századi várostérkép szerint 3 diversorium episcopale volt: egyik valóban a Köztársaság tér 15. számmal azonos. A másik a Szombathelyen egybeépült Szentmárton faluban, a mai Tolbucin és Beresényi utcák keleti sarkán állott; és volt még egy az ugyancsak egybeépült Perint faluban, a Perint patak jobb partján. S. Schoenvisner az „In diversorio episcopali” megjelölést még egyszer használja, a CIL III 4197. sz., másodlagosan ókereszténynek átfaragott sírkő esetében (i. m. 50. VI. t.). Ennél a felirattal valószínűbb, hogy a szentmártoni diversoriumban állott, mert az van az ókeresztény temető közelében. A Jupiter-torzó lelőhelyeként a szentmártoni diversorium nem jöhet szóba, mert az a római város területén kívül, a Gyöngyös pataktól kb. 200 m-re keletre feküdt, olyan területen, mely a római uralom alatt mindvégig lakatlan maradt, temetőterületre esett. Nem ilyen egyszerű a helyzet a harmadik, az óperinti diversoriummal. Ez az épület a magyar középkori Perint, majd Óperint falu, Savaria II. periódusának területére esik, a római városfalon belül feküdt. Ha esetleg sikerül bebizonyítani, hogy a Jupiter-torzó az óperinti diversoriumban volt, akkor a torzó is itt, Óperint falu területén; a Perint pataktól nyugatra kellett hogy előkerüljön. Az óperinti lelőhely fontos következményeket rejt magában. Ugyanis a Mommsen által az ara Augusta provinciae Pannoniae-val kapcsolatba hozott CIL III 4192 és 4193 sz. feliratok is itt, Óperint területén voltak láthatók S. Schoenvisner idejében (I. m. IX. t.). „In O'Perint prope Sabariam in Domo Francisci Martinkovits).

¹⁹² CIL III 4197 = Mócsy A.—Szentlélek T., i. m. 138. sz.

¹⁹³ Schoenvisner, S., i. m. 61.

¹⁹⁴ Schoenvisner, S., i. m. XX. t.

gondot fordított a római emlékek gyűjtésére, és a kőanyagot palotájában állította fel.¹⁹⁵ a palota egyik termét szombathelyi lelőhelyű régiségek festményeivel díszítette;¹⁹⁶ tehát Schoenvisner megjelöléséből, hogy a tárgy a püspöki palotában található, a lelőhelyre vonatkozóan semmi következtetést nem vonhatunk le. Továbbá: Nyitrai Pál leveléből világosan kitűnik, hogy a püspöki palota építésénél csak a Minerva-szobor töredéke került elő. Ha a két töredékből álló (Juno) és a Jupiter-torzók is ott kerültek volna elő, ez Nyitrai levelében szerepelne.

Ugyancsak ismeretlen a hatszögletű bázis lelőhelye is.¹⁹⁷ Ezt a darabot Schoenvisner még nem ismeri, Dorfmeister freskóin sem szerepel,¹⁹⁸ tehát a darab semmiképpen sem kerülhetett elő a püspöki palota építésénél, amely 1780-ban már teljesen készen állt,¹⁹⁹ Schoenvisner könyve viszont 1791-ben jelent meg. A bázisnak tehát 1791 után kellett előkerülnie. A darabot először Lipp Vilmos publikálta, 1877-ben²⁰⁰ és szerinte a lelőhely a „püspöki palota területe”, tehát a C/8 insula. Lippnek ez az adata zavarta meg a későbbi kutatást, mert ennek alapján kapcsolta össze Paulovics²⁰¹ a bázist az általa a capitoliumi triásznak tartott torzókkal. Lipp lelőhelymegjelölését azonban nem tudom elfogadni, mert Lipp mind a Jupiter-torzó lelőhelyeként²⁰² mind a Minerva szobor lelőhelyeként a székesegyház területét jelölte meg.²⁰³ Már pedig, mint láttuk, a Jupiter torzót még a püspöki palota építése előtt találták, és csak Szily püspök gondoskodásának köszönhető, hogy a püspöki vendéglő udvaráról palotájába került. A Minerva-torzó pedig biztosan a palota építésekor a pincetérből került elő. Sajnos a bázisnak sem a lelőhelyét, sem előkerülési idejét nem tudjuk meghatározni. Azt tudjuk, hogy 1853-ban már a püspöki palota udvarán volt található, mert Sacken ott látta²⁰⁴ és megemlékezik róla. Lipp Vilmos viszont az 1860-as években került Szombathelyre a premontrei gimnáziumba tanárnak, és az 1872-ben alapított régészeti társulat 1877-es évkönyvében publikálta a darabot, tehát valószínűleg semmi pontos tudomása nem volt a darab előkerülésének helyéről és idejéről, mert míg szóban forgó cikkében az általa biztosan és pontosan ismert tárgyaknak a lelőhelyét és az előkerülési évét is hozza, addig sem a Jupiter torzónál, sem a bázisnál az előkerülési év nem szerepel, és mind a Jupiter, mind a Minerva

torzó lelőhelyét biztosan tévesen adja meg. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy Lipp vagy rosszul értesült vagy a szobrok akkori lelőhelyéből következtetett a találási helyre.

A bázis előkerülésének idejét tehát 1791 és 1856 közé kell tennük. Valószínűbb, hogy a XIX. század második negyedében került elő, mert az első negyedben Bitniz Lajos folyamatosan publikált savariai régiségeket, és nyilvánvalóan ismertette volna a darabot, ha az ő szombathelyi tartózkodása idején került volna elő.²⁰⁵

A topográfiai adatok mellett stíluskritikai érvek is támadják a 3 szobor töredékének egy, a capitoliumi triász szoboregyütteseként való összekapcsolódását. Nem tartom magam illetékesnek a darabok stíluskritikai vizsgálatára, csak a következő megjegyzéseim lennének. Erdélyi Gizella hívta fel figyelmemet, hogy a Minerva és a Junónak tartott töredék stílusa más. Míg a Minerva töredékén a ruharedek rendkívül plasztikusak, mélyen vésettek, addig a „Juno” töredékén a ruharedek lágyabbak, szélesen omlók, elsimultak, sokkal kevésbé vannak jelezve, mint Minerva ruháján. Továbbá míg Minerva trónszéken, kissé hátradülve ül, törzse és felsőlábzsára nem 90, hanem kb. 100 fokos szöveget zár be egymással, addig Jupiter szobrán hátul nem látszik, hogy trónon ülne. Junónak meghatározott töredékeken az erős rongálás miatt ilyen megfigyelést nem lehet tenni. A torzók méretadataiból is fontos következtetéseket lehet levonni. Ebből a vizsgálatból a Jupiter-torzó kiesik, mivel más capitoliumi triászszobrokhoz hasonlóan nagyobb méretű a Minervánál. A scarbantiai triász Jupiterje is magasabb a két istennő szobrainál. A Minerva és a „Juno” töredékek azonban összevethetők. Mindkettőnek megmaradt az eredeti felső illesztési része, ahol a váll és a fej tömbje kapcsolódott az egy tömbből kifaragott ülő törzsrészhez. Az illesztési felület a két töredéknél különböző. A Minervánál a felületen egy lépcső van kifaragva, 10 cm-es mérettel. A Junónak tartott töredéken ez a lépcsős megmunkálás hiányzik. A Minerva illesztésének mérete mérhető, mert minden irányban megmaradt a szobor eredeti felülete. Az illesztési felület hossza 80, szélessége 65 cm. A „Juno”-torzónál sajnos az illesztési felület hossza pontosan nem állapítható meg az eredeti felület rongáltsága miatt. A mell- és hátrészen, továbbá a bal kar oldalán az eredeti felület megmaradt (a lefelé

¹⁹⁵ Géfin Gy., A szombathelyi egyházmegye története. I (Szombathely 1929.) 87—; Szentlélek T., VSz 1958 (II.) 83.; B. Thomas E., Savaria 1 (1963) 111—113.

¹⁹⁶ Schoenvisner, S., i. m. 379.; B. Thomas, E., Acta HistArtHung 12 (1966) 113.

¹⁹⁷ Ltsz. Savaria Múzeum 67. 10. 72.

¹⁹⁸ Vö. B. Thomas, E., Acta HistArtHung 12 (1966) 113—.

¹⁹⁹ Dorfmeister a festményt 1784-ben szignálta: B. Thomas, E., Acta HistArtHung 12 (1966) 117.

²⁰⁰ Lipp V., VREJ 5 (1877) 30—32.

²⁰¹ Paulovics I., ArchÉrt 1940. 32—.

²⁰² Lipp V., VREJ 5 (1877) 18.

²⁰³ Lipp V., VREJ 5 (1877) 15.

²⁰⁴ v. Sacken, E., JCC 1 (1856) 73.

²⁰⁵ A bázis még sem 1822-ben (vö: Kollmann, I., cikkei a „Der Aufmerksamhe” című grazi folyóirat 1822. nov. 14, 15, 28, és dec. 10. számaiban). Idézi B. Thomas E., Savaria 1 (1963) 114.; Ua., Acta HistArtHung 12 (1966) sem 1830-ban [vö. Dóczy J., Európa tekintete. (Bécs 1830)] a város és római régiségeinek leírásainál nem szerepel.

irányuló bal felsőkar csomója is megfigyelhető), de a jobb kar oldalán az eredeti felület seholsem maradt meg. Azonban a töredéken a bal mell kiképzése megfigyelhető, és helyéből következtethető, hogy a töredék jobb oldalán a megmaradtnál szélesebb nem lehetett, csak a felszíni megmunkálás töredezett le. Így a méretek: 70 cm, szélessége 50 cm. Tehát a két töredék méretei az illesztésnél különböznek.

Még fontosabb a Junónak tartott torzó másik, jelenleg alsó lábszárként elhelyezett töredékének méretei: a tömbön az eredeti megmunkálás az első és az oldalrészekben megmaradt. A torzó felső része erősen összeszűkül, különösen a test bal oldalán. Itt fenn, tehát az elhelyezés, illetve rekonstrukció szerint a térdeknél a torzó szélessége 50 cm, míg a Minerva torzó alsó részén a felső comboknál mért szélesség, melynek ülőszobrok esetén legalábbis megegyezőnek kellene lennie a térdeknél mért szélességgel, de inkább kisebbnek, 90–95 cm! Az összehasonlításból kitűnik, hogy a Junónak tartott töredékek a Minervánál kisebb méretű szoborhoz tartoztak, ami viszont egy capitolium triász-együttesben elképzelhetetlen. Ezen túlmenően valószínűtlennek látszik, hogy az ún. Juno szobor alsó töredéke valóban alsó lábszárrész, illetőleg a 2 töredék összekapcsolása sem biztos.

Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk:

1.) A C/8 insula területén kétséget kizáróan csak a Minervának biztosan meghatározható szobortöredék került elő. Jupiternek, a két daraból álló töredéknek és a hexagonnak a lelőhelyét nem ismerjük. Hogy nem a C/8-as insula területén fekvő püspöki palota építésénél kerültek elő, az biztosnak vehető.

2.) A capitoliumi triászoként meghatározott egyes szobortöredékek különböző stílusjegyeket hordoznak, és egymástól eltérő megfogalmazásúak.

3.) A két pont alapján erősen kétségesé válik a szobortöredékeknek a capitoliumi triász istenszobrainként való összetartozása és összekapcsolása. Ha a torzók nem a triász-együttesben voltak felállítva, akkor viszont teljesen bizonytalanná válik a Junónak tartott töredék meghatározása is. A Minerva-torzóval kapcsolatban az attribútumok miatt nem merülhet fel kétség, és a férfitorzó Jupiterként való meghatározása is valószínű. Azonban a nagy súlyú Jupiter torzó lelőhelye-

ként inkább tartom valószínűbbnek az F/8-as inuslát, ahová a püspöki vendéglő esik. Nem valószínű, hogy a torzót a középkori vár területéről (C/8 insula) kivitték volna. A szobrok készítésének meghatározására a fentemlítettek miatt a pontosabban datálható hexagon sem használható fel.

Miután nem valószínű, hogy írásos adatokat nyerünk a 2 torzó pontos lelőhelyére vonatkozóan, az összetartozást csak a részletes stíluskritikai és szobrászati vizsgálat döntheti el. Azonban a kérdés lezárásáig nem lesz érdektelen a szobormaradványok elhelyezéséhez és rendeltetéséhez néhány megjegyzést tenni. A Junónak tartott 2 töredékről semmi pontosat nem lehet megállapítani, bár mely nőiszobor töredéke lehet. A férfitorzó, ha valóban Jupiter szobra volt, akkor tartozhatott egy capitoliumi triász-együttesbe, de önálló kultuszszobor is lehetett. A Minerva torzó esetében azonban fel kell tételeznünk egy Minerva tiszteletére épített templomot is, viszont Minerva önálló kultuszára provinciánkban alig rendelkezünk adattal.²⁰⁶ Egy lehetőség azonban szóba jöhet, és ezt két adat is támogatja: a templom Domitianus uralkodása alatt épült volna. E lehetőséget már Schoenvisner²⁰⁷ felvetette, és az ő alapján Lipp²⁰⁸ is erre gondolt. Tudjuk, hogy Domitianus különösen tisztelte Minervát,²⁰⁹ kultuszát elősegítette, családja pártfogójának tartotta.²¹⁰ Rómában templomokat épített tiszteletére,²¹¹ érmeire gyakran került rá az istennő képmása.²¹² A savariai Minerva szobrot eddig is a Flaviusok, ill. Domitianus korára datálták.²¹³ Másrészt Savariából ismerünk két nagyméretű feliratot, melyek i. sz. 82-es évi titulátúrával Domitianus nevét nominativusban tartalmazzák.²¹⁴ Ugyan egyik felirat lelőhelyét sem ismerjük: az egyik a római város déli részén épített középkori városkapu (Körmendi-kapu) mellett a városfalba volt befalazva,²¹⁵ míg a másik a középkori belső vár falában,²¹⁶ tehát közvetlenül a C/8 insula, a Minerva szobor lelőhelye mellett. Lehetséges tehát, hogy az utóbbi felirat a Minerva templom építését örökítette meg.

Tehát amíg a Minerva és a Jupiter torzók triász-együttesben való összetartozását bizonyítani nem lehet, addig jogosan feltételezhető egy különálló Minerva templom létezése Savariában, mely a C/8-as insula területén állhatott. A Jupiter-torzó akár különálló, akár triász-együttesbe tartozva értelmezhető.²¹⁷

²⁰⁶ Mócsy A., Pannonia PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 730.

²⁰⁷ Schoenvisner, S., i. m. 60.

²⁰⁸ Lipp V., VREJ 5 (1877) 16.

²⁰⁹ Weynand, Flavius 77 (Domitianus) PWRE XII. (Stuttgart 1909) 2590–92.; Wissowa, G., Minerva. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. Hsgb. Roscher, W. H., II./2. (Leipzig 1894–97) 2990.

²¹⁰ Suet. Domitianus 15., Cass. Dio 67, 1, 2.; 67, 16, 1.

²¹¹ Uo.

²¹² Mattingly, H., Coins of the Roman Empire in the British Museum II. (London 1930) alapján: i. sz. 80-tól kezdve az éremhátlapokon a Minerva-ábrázolás folyamatosan szerepel.

²¹³ Paulovics I., Lapidarium... 18.; Kádár Z.—Balla L., Savaria. (Bp. 1958) 10—.

²¹⁴ CIL III 4176, 4177.

²¹⁵ CIL III. 4176, irodalommal. Továbbá Bél M., i. m. 54.

²¹⁶ CIL III. 4177. irodalommal, továbbá Bél M., i. m. 47, 56.; B. Thomas E., Savaria I (1963) 109–110, 122.

²¹⁷ Tanulmányom lektora, Mócsy András hívta fel

Az A/5 insula keleti felében kerámiakészítéssel is foglalkozó kereskedőházat tártak fel.²¹⁸ A savariai vámállomás épülete talán a B/6 insulában feküdt, ahol a feltárt épület maradványai között bronz vámbélyegző került elő.²¹⁹

A D/9–D/10 insulák között K–Ny-i irányú út nem volt. Itt egy nagyméretű, téglalap alakú épület fekszik, melynek oszlopsorral díszített homlokzata nyugat felé nézett. Az épület egy részét egy mozaikpadlós teremmel a múlt század végén feltárták.²²⁰ Az épület rendeltetését újabb ásatási eredmények alapján Szentlélek Tyhamér földőként határozta meg.²²¹

Nagyméretű mozaikpadlók kerültek elő a Köztársaság téren az F/7 és H/9 insulák területén is.²²² A mozaikokhoz tartozó épületeknek az alaprajzát és rendeltetését nem ismerjük.

A római város központi részén, a mai Széchenyi u. 2. sz. (1582 hrsz.) alatt, az egykori premonstrei rendház építésénél 1895-ben egy nagyméretű római épület alapfalai kerültek elő. A leletekről Kárpáti Kelemen számolt be.²²³ Leírása szerint a pince ásásakor falmaradványok, számtalan oszloptörzs töredéke, díszített oszlopfők kerültek elő. Az épületmaradvány padozatát szürke mozaik borította; közepén, egyúttal az épületmaradvány közepén 22 cm-re a padló fölé emelkedő „kútkávéval”. A kútban agyagkorsó töredékeit, továbbá bronzgyűrűt találtak.

„A mozaik padozat nyugati oldalára három, 2, 1–2, 1 m hosszú és 0,25–0,25 cm magas lépcsőfok vezetett, a lépcső két oldalán 1–1 0,8 m átmérőjű, henger alakú oszlopszék-töredék állott, talpazatukon gyűrűs díszítésekkel. Ilyen henger alakú gránitoszlop-töredék a faltörmelék között is nagyobb számban volt található.” A mozaikpadlót nem tárták fel teljesen, „a mozaikréteg épp olyan szélességben vonul tovább a következő úttest alatt, mint aminő szélesnek látszott a kiásott területen. Az épület É-i oldalán 12 oszlopszék maradt fenn egymástól 2,55 m távolságra, mely bizonyítja, hogy ezen az oldalon 12 oszlop-

ból álló csarnok tartotta a párkányzatot és a tetőt.” Az épület É-i oldalának hossza 28,16 m volt, a mozaikpadozat területe 420 m².

A szóban forgó terület az E/8 insula nyugati részén helyezkedik el. Az épületnek a leírás szerint ismerjük a Ny-i homlokzatát a bejáratnál és az északi, oszlopsorral díszített zárófalát. A leírásból azonban nem tűnik ki, hogy az épület K-i irányban végetért-e a Széchenyi u. 2. sz. területén, de úgy tűnik, hogy nem, ahogy nem ért véget déli irányban sem, mert a mai úttest alá húzódik. A leírás és az épült ház alaprajza szerint valószínű, hogy a római épület keleti határát az ÉD irányú főút vonal, déli határát a 8. insulasor déli útja jelenthette. Miután a római épülettől É-ra futó legközelebbi római KNy irányú útvonal ezen a területen a mai utcafronttól 25–30 m távolság körül futott, az újonnan épült ház északi frontja viszont az utcafronttól kb. 10–15 méterre van, és a római épület oszlopsorral díszített északi zárófala a leírás szerint az utcafront és a vele párhuzamosan futó, 10–15 m távolságra fekvő új épület határa között van. Ebből következik, hogy a római épület északi, díszesen kiképzett frontja nem egyezik meg a római utca vonalával, hasonlóan az épület nyugati frontjához, amit csak úgy tudunk magyarázni, hogy itt a római forum területén vagyunk és egy nagyszabású középülettel állunk szemben. Az épület rendeltetését teljes biztonsággal meghatározni nem tudjuk, azonban bizonyos következtetéseket levonhatunk. A leírás szerint a feltárt terület közepén egy, a padló fölé 22 cm-rel kiemelkedő „kútkáva” került elő. Sajnos átmérőjét nem ismerjük. A maradvány nem lehetett medence, mert a leírás világosan kútnak nevezi, belsejét akadálytalanul kiásták, tehát nem volt kőből épült alja. Ennek a kútnak nevezett maradványnak a rendeltetését megállapíthatjuk. Miután egy nagyméretű, díszesen kiképzett, mozaikpadlós, nagyméretű teremről van szó, kizártnak tarthatjuk, hogy abban egy közönséges kútgödrt létesítettek volna — ellene szól

figyelemmel arra a tényre, hogy a CIL III 4177. sz. felirat nem valószínű, hogy egy Domitianus alatt épített Minerva templom építési felirata volt, mert az istennő neve nem szerepel a dedikációban. Továbbá a Minerva torzó datálását a korábban Domitianus korára helyezett (Paulovics I., ArchÉrt 1940, 30–.) és a triással összekapcsolt márvány hexagon befolyásolta. A hexagont azonban felirata alapján kétségtelenül a II. század első felére kell datálnunk [Balla L., Acta Universitatis de L. Kossuth nominatae 6 (1959/60) 201–208.; Fitz Jenő datálásával, Alba Regia 6–7 (1966) 207–8] szemben vö. M. Speidel által publikált feliratot [JRS 60 (1970) 142–.]. Ezért magam is újfólag megjegyzem, hogy tanulmányom szóban forgó része a lelőhelyek meghatározásán kívül feltételezett jellegű. Azonban, ha a lelőhelyek különbözőségéből valóban az következik, hogy a Jupiter és a Minerva töredékek már az ókorban két különböző helyen voltak felállítva, akkor valószínű, hogy savariai Minerva szentély meglétének lehetősége. Ennek építését — Minerva ritka önálló kultusza miatt — csak Domitianus korára tehetjük, függetlenül a CIL III 4177-es sz. felirattól (melyet Suet. Domit. 5. is magyarázhat), a hexagontól (amit a Minerva torzó datálásához nem

lehet felhasználni), és a Minerva-torzó stíluskritikai alapon történő datálásától. A szobor végeredményben később is készülhetett, mint a szentély domitianuskori alapítása.

²¹⁸ P. Buocz T., Topográfia 36.

²¹⁹ P. Buocz T., Topográfia 36–.; Ua., VSz 23 (1969) 300–. Vö. még Mócsy A., Acta ArchHung 21 (1969) 348. A savariai vámállomáshoz: Dobó Á., DissPann II. 16 (Bp. 1940) 165; Mócsy A., Pannonia, PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 595.

²²⁰ Hollán E. u. (1896 hrsz.), Járásai Tanács épülete [P. Buocz T., Topográfia 49–50.; vö. még Kárpáti K., ArchÉrt 16 (1897) 68.]. Az épület alaprajza és a mozaik képe: Kárpáti K., VREJ 23–24 (1895–6) 61, 63.

²²¹ Szentlélek Ty., RégFüz 17 (1965) 34–.; Ua., ArchÉrt 92 (1965) 237.; Károlyi A. — Szentlélek Ty., i. m. 14–.

²²² P. Buocz T., Topográfia 59. (Köztársaság tér 14–16, 1576–1577 hrsz.). A kötet végén rajz a mozaikról. A H/9 insula területén Paulovics szerint 70 m² mozaikpadló van a föld alatt. Az említett ház: Köztársaság tér 24 (1454 hrsz.).

²²³ Kárpáti K., VREJ 23–24 (1895–6) 57–.; Vö. P. Buocz T., Topográfia 79–.

az alacsony kútkáva is — mint láttuk, szökőkút-ról, vagy vízmedencéről viszont nem lehet szó. Véleményem szerint itt arról a római városok alapítási szertartásához hozzátartozó, Ceres tiszteletére létesített áldozati gödörről, mundusról lehet szó,²²⁴ amelyről a Róma alapításával foglalkozó leírások beszélnek. Ez az a gödör, amit a város alapításakor létesítettek és Ceres tiszteletére áldoztak, a gödörbe szórva fiatal állat- és növényáldozatot. Az áldozati gödört azután befedték, és csak az alapítási évfordulónak kinyitva mutattak be újból áldozatot.

Szólni kell még az állítólagos savariai római diadalívről is. A régebbi szerzők, így Schoenvisner is a nagyméretű gránitoszlopok, illetve a Domitianus feliratok alapján gondoltak diadalívré.

Azonban sem ezekből, sem a Vas vármegyéről készült 1785-ös térképen ábrázolt római diadalívmetszetből savariai diadalívré nem következethetünk.²²⁵ A Fettich N. által közölt XIX. századi helyrajzi vázlat már inkább meggondolkoztató. A rajzon a mai Petőfi, Kőszegi és Alkotmány utcák vonala van feltüntetve. A Petőfi S. utca vonalában, a Petőfi és Kőszegi utcák nyugati sarkán a rajz két pilléralaphoz hasonló maradványt jelöl, melyet római kapunak nevez meg és amit 1820 körül lebontottak. A rajz és a hozzákapcsolódó szöveg alapján ezen a területen kétségtelenül jelentős római maradványokkal kell számolnunk. Ez azonban semmiképpen nem lehet római városkapu, de diadalívként sem értelmezhető. Egyrészt a római városfal ettől a területtől északra, kb. 40 méterrel halad. Továbbá a szóban forgó területet az F/1 insula foglalja magába, pontosan annak ÉNy-i sarkára esik. Az insula É, K és Ny felől biztosan utakkal volt határolva, de ezek az utak nem a rajzon feltételezett kapumaradvány alatt haladtak át, tőle távol esnek. A városkapu vagy diadalív különben is csak az É–Ny irányú főút É-i végén tételezhető fel, az a hely viszont kb. 60 méterre É-ra van a rajzon jelölt kaputól. A maradvány kétféleképpen értelmezhető: vagy az F/1 insula díszesebben kiképzett

és a XIX. század elején még fennálló római épület homlokzata, vagy a középkori városkapu — esetleg római épülettárgazatokkal díszített — maradványa. Az utóbbi lehetőség ellen az szól, hogy az egyébként ebben a körzetben állott Kőszegi vagy Föl utcai városkapu kőanyagát 1792-ben a város árverésen eladta és lebontották.²²⁶ Miután a vázlaton feltüntetett maradvány inkább kapuszerű építményre enged következtetni, valószínűnek az látszik, hogy a középkori városfalba beépítve, az F/1 insula római épületének északi homlokzata — kapurésszel beépítve — a XIX. századig fennmaradt. Hogy a római város épületei felmenő falakkal a magyar középkorban még fennálltak, arra a város 1592. évi urbáriumának szövegéből következtethetünk.²²⁷

Egy római felirat azonban tanúsítja, hogy Savariában valóban állt egy oszlopokkal díszített „arcus”.²²⁸

Az I. periódus É-i szélén, a városfalon belül, az É–D irányú főút és a városfal metszéspontja, tehát a scarbantiai kapu körzetében állt egy ókeresztény bazilika, mely a IV. század közepétől a Savariában vértanúhalált halt sisciai püspöknek, Quirinusnak a nyugvóhelye volt az V. század első felében bekövetkezett translatióig.²²⁹

A római város I. periódusának a területéről több, meghatározható rendeltetésű vagy nagyméretű összefüggő alaprajzú középület ásátás és régebbi adatok hiányában nem ismerünk. Azonban a város beépítettségének jellegére adatokat szolgáltatnak azok a nagyméretű épülettárgazatok és szürke gránitoszlop-töredékek, melyek már a középkor emberének figyelmét felkeltették, és amelyeket a XV. századtól említenek. Először P. Ransanus²³⁰ említi a savariai nagyméretű oszlopokat, majd a város 1592. évi urbárium²³¹ is elbeszéli, hogy ezen a területen egykor nagy római város volt, melynek maradványai, falai láthatók; külön kiemeli a nagyméretű oszlopokat. Ugyanígy Marsigli²³² is, aki néhányat lerajzolt művében. Más utazók is gyakran említik a savariai gránitoszlopokat.²³³ Tudjuk, hogy a

²²⁴ A városalapítási szertartásról, a mundus-gödörről vö: Szabó Á., AT 2 (1955) 225 —; Kröll, W., Mundus PWRE XVI. (Stuttgart 1933) 560 —.

²²⁵ Fettich N., VSz 6 (1936) 128 —. részletesen tárgyalja az adatokat.

²²⁶ Bél M., i. m. 51. Vö. még Géfin Gy., VSz 3 (1936) 12 —. A Kőszegi vagy Föl utcai kaput említik 1593-ban: Fehér M., DuSz 11 (1943) 200.

²²⁷ A város 1592. évi urbárium. Győr, Püspöki lt. Capsa y, fasc. XII. nr. 1. Idézi Horváth T. A., VSz 1958. (I.) 33, 74. j.

²²⁸ CIL III 10917.; Lipp V., ArchÉrt 4 (1871) 298.; Mócsy A.—Szentlélek T., i. m. 8. sz.; P. Buocz T., VSz. 17 (1963) 80.; Paulovics I., Lapidarium... 20.; P. Buocz T., Topográfia 39. A felirat lelőhelye Alkotmány u. 16. (1610 hrsz.), amely a D/5 vagy E/5 insulába esik. Azonban a lelőhely elsődlegessége kétséges, mert a mai lakóház kapualjában volt felirattal kifelé befalazva. Miután Szombathely lakosai nagy előszeretettel díszítették házaik falát és a kapualjakat római feliratokkal — mint a múlt századi adatokból kitűnik, a feliratokat, sírköveket az akkori város határaitól, más telkekről is

összeszedték, megvásárolták —, a lakóházakba befalazva említett római feliratok elsődleges lelőhelye minden esetben kétséges (a házakba befalazott feliratok a múlt század második felében, a Régészeti Egylet megalakulásától fokozatosan múzeumba kerültek). A lokalizációnak erre a nehézségére utalt már Bóna István [VSz 22 (1968) 479.].

²²⁹ Vö. Tóth E., A savariai „Quirinus” bazilika. Kézirat 1970.

²³⁰ Ransanus, P., Epitome, ed. Florianus, M., Fontes Domestici IV. (Bp. 1885) 148.: „Hic est Savaria vetusta olim civitas, cuius apparent adhuc multa vestigia, inter quae spectantur columnae eximiae magnitudinis.”

²³¹ Győr, Püspöki Levéltár, Capsa y, fasc. XII. n. 1. idézi: Horváth T. A., VSz 1 (1958) 33., 74. j.

²³² Marsigli, A. F., Danubius Pannonico Moesico observationibus Geographicis Astronomicis. II (Haga-Amsterdam 1726) 39. t., 101—103.

²³³ Lazius, W., Reipublicae Romanae in exteris provinciis... Francofurti ad Moenum 1958. 966—7.; Bombardus, M., Topographia Magni Hungariae (Viennae Austriae 1748) 66. Pococke, R.—Milles, J., A Descrip-

város 1714-ben²³⁴ emelt Szentháromság-szobra egy római gránitoszlop tetején trónolt. Erről tanúskodik a város főteréről, 1864 körül készített fényképfelvétel,²³⁵ amelyen a Szentháromság-szobor látható, és világosan felismerhető a római gránitoszlop. Azonban ezt a Szentháromság-szobrot 1869-ben²³⁶ átalakították, és ekkor a római oszlop helyett új, neogotikus oszlopot készítettek. Lipp Vilmos tudósít arról, hogy „A gránit oszlop, melyen a Szentháromság szobor állt, római, hossza 3 méter”. A szobor átalakításakor az oszlopot lerántották és széttröött.²³⁷ Azonban már Bél Mátyásnak feltűnt a Szentháromság-oszlop a XVII. század első felében, feliratát is leírta.²³⁸ A feliratról is kiderül, hogy a szobrot római oszlop tetejére állították fel. A felirat érdekes fényt vet a korabeli szombathelyiek tudására a római városról:

„Aspice Sancta Trias grati Sacra pacta Georgi Szili fac lapis hic nostri sit testis amoris Utpote qui quondam gentili percitus oestro Orco servivit, portans simulera Deorum Falsorum, et quidquid vani male svasit avernus Post tanti in poenam sceleris plus mille per annos Infamis jacuit, terra tenebrisque sepultus; Ast nunc eruit in lucem, statuitque columnam Ferre insigne Dei veri, divumque figuram Posthuma larga manus Szili, cum laude perenni...

Schoenvisner is feljegyzett és lerajzolt két római oszlopot.²³⁹

Tudjuk, hogy a város piacán (Főter, Köztársaság tér) a múlt század első felében 2 gránitoszlop feküdt, melyeket a város 1836-ban a MNM-nak akart adományozni.²⁴⁰ Valószínű azonban, hogy a súlyos kőoszlopok elszállítására nem került sor, mert a MNM-ba kerülésükre nincs adatunk.²⁴¹

Gránitoszlopokról ír, pontosabb helymegjelölés nélkül Kárpáti Kelemen 1899-ben: „A kőtárgyak közül a hatalmas méretű mészkő, gránit és márvány oszloptöredékek érdemelnek legtöbb figyelmet, melyek az Erzsébet királynő utcában (mai Köztársaság tér déli oldala) a Nagykar utcában, a Faludi (a mai Petőfi S. utca) és a Berzsenyi utcában (ma Széchenyi utca) és a

Horváth Boldizsár téren (a Köztársaság tér nyugati része) kerültek elő. Az oszloptöredékek részint oszloplábak, részint oszlopszárak.”²⁴² Nem tűnik ki sajnos, hogy az oszlopok az utcákon belül melyik házról kerültek elő, azonban még más adatokkal is rendelkezünk. A mai Berzsenyi téren a múlt század végén, a Mikos-ház lebontásakor előkerült római épület nyugat felé valószínűleg oszlopsorral volt ellátva, mert az épület nyugati részén sok oszlop töredéke került elő.²⁴³ 1894-ben a mai Széchenyi utca 2. sz. alatt, a hozzátartozó belső telken (1584–85 hrsz.) a premontrei gimnázium építésénél É–D irányú római út és mellette hatalmas oszloptöredékek és kődarabok kerültek elő.²⁴⁴ Ugyancsak a mai Széchenyi utcában, a 3. sz. (1915 hrsz.) alatt az új épület emelésekor „simára csiszolt négyszögű kőlapokat, lépcsőfokokat és oszloptöredékek”-et ástak ki.²⁴⁵ Ez az utóbbi adat a Városi Takarékpénztár épületének építésére vonatkozik, mely a mai Köztársaság tér (volt Horváth Boldizsár tér) és a Széchenyi u. (volt Berzsenyi D. utca) sarkán épült fel (1910, 1918–19 hrsz., mai Állami Áruház épülete). Más adat is megerősíti, hogy a Takarékpénztár építésénél valóban kerültek elő gránitoszlopok: ugyanis Holzheim Gáborné, akinek a férje építési vállalkozó volt, 1932 körül a szombathelyi Múzeumnak adományozott tulajdonában levő római régiségeket.²⁴⁶ Ezek között két római gránitoszloptöredék is volt (egyik 13, a másik 18 q). Horváth T. A. feljegyzése szerint mindkét oszlop a Takarékpénztár építésénél került elő.²⁴⁷ Megemlíti ezeket az itt előkerült oszlopokat Fettich N. is.²⁴⁸ Azonban Holzheimnének 1940-ben Géfin Gyulához írt levele²⁴⁹ szerint a már régebben a múzeumnak ajándékozott két oszlop közül az egyik a Takarékpénztár építésekor került elő két oszlopfővel egyetemben, míg a másik gránitoszlop a Legáth-ház építésénél került elő. (Köztársaság tér és a Bajcsy Zsilinszky utca Ny-i sarkán, 1445 hrsz.) Kétségtelen tehát, hogy a múzeumnak ajándékozott oszlopok közül csak az egyik került elő a Takarékpénztár építésénél, azonban ez csak a Holzheim-család tulajdonában levő két oszlopra vonatkozik. Más adatokból és az eddigiekből az is nyilvánvaló, hogy itt több

tion of the East and Some Other Countries. II (London 1745) 243–52.: Szombathely leírása; idézi: *ifj. Országgh L.*, VSz 5 (1938) 180.

²³⁴ *Géfin Gy.*, VSz 4 (1937) 293.

²³⁵ Uo. 292–293.; *Károlyi A.*—*Szentlélek T.* i. m. 74. A fénykép datálása 1880-ra hibás. Az átalakítás 1863 körül történt (vö. uo. 234. j. és *Géfin Gy.*, i. m. 293.).

²³⁶ *Vö. P. Buocz T.*, Topográfia 62. és 291. j.

²³⁷ *Lipp V.*, ArchÉrt 2 (1869) 39.

²³⁸ *Bél M.*, i. m., VSz 2 (1959) 54.; vö. még: *Schoenvisner, S.*, i. m. 60.

²³⁹ *Schoenvisner, S.*, i. m. XI. t.

²⁴⁰ *Vö. P. Buocz T.*, Topográfia 62. és 362. j.

²⁴¹ A ma Székesfehérváron, a bazilika romkertjében álló — a szombathelyiekkel azonos anyagú és méretű — 2 darab gránitoszlop bizonyosan nem azonosítható Szombathelyről Pestre szállított és Székesfehérváron

elakadt oszlopokkal. A székesfehérvári oszlopokat, összesen hármat, már 1818-ben említik: TGy 2 (1818/VI.) 42.

²⁴² *Kárpáti K.*, ArchÉrt 19 (1899) 130.; vö. még: *Fettich N.*, VSz 6 (1939) 196.

²⁴³ *Kárpáti K.*, VREJ 23–24 (1895–96) Szombathely 1897. 60–62.; *Fettich N.*, VSz 6 (1939) 200.; *Kárpáti K.*, ArchÉrt 17 (1897) 86.; *P. Buocz T.*, Topográfia 49–50.

²⁴⁴ *Kárpáti K.*, VREJ 21–22 (1893–94) Szombathely 1895. 61.; *Fettich N.*, i. m. 197.

²⁴⁵ *Kárpáti K.* VREJ 23–24 (1895–96) 59–60.; *P. Buocz T.*, Topográfia 80.

²⁴⁶ *Vö. P. Buocz T.*, Topográfia 70.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ *Fettich N.*, i. m. 197.

²⁴⁹ Az adatot *Géfin Gyulának* köszönöm.

gránitoszlop került elő. Bodányi Ödönnek a város műszaki létesítményeiről és fejlesztéséről a Takarékpénztár építésének évében írt munkájában megemlékezik „A mostani Horváth Boldizsár téren 6–7 m mélységben talált 85 cm átmérőjű egy kőből kifaragott gránitoszlopokról.”²⁵⁰ Továbbá tudunk még hasonló gránitoszloptöredékekről, melyek a Kossuth L. u. 4. sz. ház (1868 hrsz.) építésekor,²⁵¹ illetve 1962-ben az Ady E. téri lakóház pinceterében kerültek elő.²⁵² Végül ugyanilyen oszlop került elő a Iseumi ásatások során²⁵³, és van egy kettétört egész oszlop és egy fél oszlop Jákon is,²⁵⁴ ahová valószínűen az apátság építésekor Szombathelyről szállíthatták el a római romokból.²⁵⁵

Mindezek az oszloptöredékek kékesszürke gránitból készültek, simára csiszoltak, hosszuk 8 m, átmérőjük 80–90 cm körül van. A város központi részén, a feltételezett forum területe körül, az ÉD irányú főút mellett kerültek elő. Ezek az oszloptöredékek nem tartozhattak lakóházhoz, hanem méretük miatt csak nagyméretű középülethez. Ahonnan tehát ilyen gránitoszlop vagy töredék került elő, ott középületet feltételezhetünk.

A J/9 insula területén a múlt század végén egy kb. 160 × 160 m² méretű bázis került elő.²⁵⁶ Magassága 2 m volt. Tetejét fehér márványlapok burkolták. Nyilvánvalóan szobortalapzat lehetett. Közeliében a feljegyzés szerint gránitból (?) láb-szár- és hüvelykujj töredékek kerültek elő.²⁵⁷ A bázis közelében előkerült falmaradványok rendeltetését nem ismerjük, azonban egy itt előkerült nagyméretű, Savaria nevét tartalmazó felirat²⁵⁸ szintén középületre utalhat. Azonban — bár a felirat földmunka során került elő 1954-

ben — nem biztos, hogy a felirat lelőhelye elsődleges. Ugyanis azon a telken, ahol ez a felirat előkerült, egy szálloda állt (Palace), amelyet 1945-ben lebombáztak. Azt viszont tudjuk, hogy a szálló építésénél az alapozáskor a várostól nyugatra fekvő dombon létezett római színház köveit használták fel.²⁵⁹ A színház ülőpadjai állítólag akkor még látszottak.²⁶⁰ Türr azt írja, hogy a szóban forgó felirattöredék egy római kútból került elő.²⁶¹ Azonban miután nem tudjuk, hogy a kút bétetéből került elő, vagy a kútba beszóródva találták, alján vagy feljebb — ahová a bomba-robbanások miatt is bekerülhetett —, mindkét lehetőség szóba jöhet. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a felirattöredék még a rómaikorban került a kútba.

Az utóbbi időben a J/7-es insula sarkán egy nagyméretű épületnek az ÉNy-i sarok-része kívül pillérekkel megerősített része került elő.²⁶² A méretek és falvastagság alapján itt is középület állhatott.

Sajnos a római feliratos anyagból az épületek insulákon belüli elhelyezkedésére, ill. rendeltetésére alig tudunk levonni következtetéseket. A vizsgálatnál elsősorban C. Vulcaci Rufus²⁶³ és T. Cnori Sabinianus²⁶⁴ feliratai jöhetnek szóba, melyek pontosan megnevezett épületekről, horreumról és cryptáról szólnak.

C. Vulcaci Rufus horreumra vonatkozó felirátát 349-ben Constans császárnak dedikálta.²⁶⁵ Feltételezhető, hogy a szóban forgó felirat savariai gabonaraktár falában állt. A felirat lelőhelye azonban vitatható. Buocz T. mindkét említett felirat lelőhelyét a Kőszegi u. 1481, ill. 1491. hrsz. alá helyezi.²⁶⁶ Vulcaci felirátát Schoen-

²⁵⁰ Bodányi Ö., Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei. Kny. az Építő Ipar 1910. évfolyamából (Bp. 1910.) 8.

²⁵¹ Lipp V., VREJ 3 (1877) 70.; vö. P. Buocz T., Topográfia 54. Az oszlop lelőhelye az E/12 insula keleti, az É–D irányú főútra nyíló szélére esik.

²⁵² Szentlélek T., RégFüz 15 (1963) 39–40.

²⁵³ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960.) 12.; vö. Acta Anthung 7 (1959) 199.

²⁵⁴ Bárdosi J., Savaria 1 (1963) 207–209.; Boggyay T., A jáki apátsági templom és a szent Jakab kápolna. (Szombathely é.n.) 10.; Széchenyi M., A Szent-György vértanúról nevezett jáki apátság története. (Bp. 1901) 60. (Gyalus L. építész által írt VI. fejezetben.)

²⁵⁵ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 28.; Bárdosi J., Savaria 1 (1963) 210–211.; Szentlélek Tihamér (i. m. 28) véleménye szerint az oszlopok a jáki templom XIX. sz. végi renoválásakor kerültek volna elő. Azonban az oszlopok már a XIX. sz. közepén ismertek. Vö. Dömötör S., VSz 20 (1966) 272–; Sacken, E. Frh. v., JCC 1 (1856) 73.; Edelberg, R. v., JCC 1 (1856) 140.

²⁵⁶ Kárpáti K., ArchÉrt 14 (1894) 166.; Fettich N., VSz 6 (1939) 198.

²⁵⁷ Téved P. Buocz Terézia (Topográfia 62), amikor azt írja, hogy a bázis a Kőszegi u. Köztársaság téri torkolatánál került volna elő. A Kőszegi utca a város egyik legrégebbi, középkori eredetű utcája, amelyik a régi és korabeli városlaprajzok szerint mindig nyitott volt

a főtér felé. Másrészt a Gyöngyös utcai Szakács-ház melynek lebontásakor a bázis előkerült, a Gyöngyös u. 15. sz. alatt volt, amely ház a mai Tolbuchin utcának a Gyöngyös pataktól Ny-ra eső része (1443. hrsz.). Helyesen: Fettich N., VSz 6 (1939) 198.

²⁵⁸ Türr E., ArchÉrt 82 (1955) 98.; Bajcsy-Zsilinszky u. 4. (1443. hrsz.); P. Buocz T., Topográfia 24., 41.

²⁵⁹ Fettich N., VSz 6 (1939) 124.; RTE 1 (1923) 98.; Bodányi Ö., i. m. 8.; Soproni S.—Kralovanszky A., ArchÉrt 84 (1957) 86.; P. Buocz T., Topográfia 51.; Paulovics I., Topográfia 32.; Kuncz A.—Kárpáti K., Szombathely ... (Szombathely 1880–94) 49.

²⁶⁰ Uo.

²⁶¹ Türr E., ArchÉrt 82 (1955) 98.

²⁶² P. Buocz T., RégFüz 22 (1969) 33–34.

²⁶³ CIL III 4180.; P. Buocz T., VSz (1963) 96. = Savaria Múzeum Közleményei 26.; Mócsy A. — Szentlélek T., i. m. 11. sz. Mócsy A. — Szentlélek T., i. m. 11. sz.

²⁶⁴ CIL III 4183.; P. Buocz T., VSz 3 (1961) III. 85–86.; Mócsy A. — Szentlélek T., i. m. 7. sz.

²⁶⁵ CIL III 4180.

²⁶⁶ P. Buocz T., Topográfia 24. lelőhelyként a mai Kőszegi u. 1481 hrsz.-ot [Kőszegi u. 12. sz. udvari, keleti rész. 1838-ban 342/b, 1858-ban 375/b számú és Kremsér József tulajdona. Vö. Horváth F., Savaria 1 (1963) 277.] adja meg. Ugyanakkor a Topográfia 25. és 54. lapján az 1491. hrsz.-ot találjuk. Ugyanezt a számot adja meg P. Buocz Terézia a szombathelyi kőtár publi-

visner még nem ismeri²⁶⁷ (munkája 1791-ben jelent meg). 1806-ban Kresznerics Ferenc említi²⁶⁸ a feliratot. Szerinte 1798 júniusában ásták ki Szombathelyen, a Gyöngyös utcában (a mai Köztársaság tér K-i vége), Reich gyógyszerész azonban megvásárolta és a főtéren levő házának falába helyezte el. 1821-ben Bitniz L. ismertette a feliratot a Tudományos Gyűjteményben,²⁶⁹ de lelőhelyét nem említi. Rajza szerepel a szombathelyi csizmadia cég 1822 körül készült céhlevelének metszetrajzán, mely a várost ábrázolja.²⁷⁰ Lipp 1873-ban publikálta a feliratot.²⁷¹ Ismerteti Kresznerics véleményét, de hozzáfűzi: „Élnek azonban még Szombathelyen, és azt állítják, hogy a Kőszegi u.-i Czédler-féle ház telke végében ásatott ki.”²⁷² Mommsen a felirat előkerülését Kresznerics alapján 1798-ra teszi, és megemlíti, hogy Reich Pál gyógyszerész házában volt, de ő a 90. szám alatt, a gyógyszerész házában látta.²⁷³ Mint láttuk, lehetséges, hogy közben ismét gazdát cserélt a felirat, viszont Mommsen egyik adata sem vonatkozik a lelőhelyre.²⁷⁴ A felirat lelőhelyeként tehát két terület jöhet szóba: pontosabb megjelölés nélkül a Gyöngyös utca (H/8—I/8 insulák területe), illetve a Kőszegi utcai Czédler József-féle ház (ma: Kőszegi u. 23. sz. ház É-i részének területe, 1550 hrsz.), az F/4 insula körzete. Miután azonban Kresznerics (aki szombathelyi liceumi tanár volt)²⁷⁵ tudósítása közelebb áll a felirat előkerülési idejéhez (1798), inkább az ő lelőhely-megjelölését lehet hitelesebbnek elfogadni, mint az egyéb lelőhelyadatokban is megbízhatatlan Lippét.

Hasonlóan bizonytalan a másik, T. Cnori Sabinianus és L. Valerius Verus által állított felirat lelőhelye is.²⁷⁶ A felirat szövege egy leégett crypta helyreállítását említi. Schoenvisner szerint Mikos László házában volt elhelyezve²⁷⁷ (ma:

Hollán E. u. 1, 1896 hrsz.). Mommsen hivatkozik²⁷⁸ Schoenvisnerre, de megjegyzi, hogy a feliratot az Uri u. 285 alatt látta (ma: Széchenyi u. 4–6, 1587–88).²⁷⁹ Lipp Vilmos viszont azt írja, hogy „a hagyomány szerint a 18. sz. végén ásták ki a Cz... ház telkén, mely később a H... féle ház lett.”²⁸⁰ Buocz T.²⁸¹ — tévesen — ezt a feliratot is az 1491. hrsz. alá helyezi (a Mártírok tere Ny-i vége, toroklata a Kőszegi utcában²⁸²). A legkorábbi tudósítások sem említik a felirat lelőhelyét, csak elhelyezési helyét. Egyedül Lipp írja — legalábbis 100 évvel az előkerülés után — hogy a Cz... ház telkén került volna elő.²⁸³ Azonban vagy Lipp adatközlői keverték össze a 2 építési feliratot, vagy Lippet Mommsen adata tévesztette meg: az Uri u. 285. sz. Ugyanis 1858 előtt a 285. sz. nem az Uri, hanem a Kőszegi utcában volt.²⁸⁴ Lipp esetleg éppen, mert látta, hogy Mommsen helyenként a régebbi utcaszámozást használja,²⁸⁵ itt is a régebbi számozást vette figyelembe és eltekintett az Uri u. megjelöléstől. Az 1858 előtti számozás szerinti Kőszegi utcai 285. szám alatt viszont éppen egy Cz... vel kezdődő nevű háztulajdonos lakott, Czigler Antal. (Egyébként ebben az időben az egész városban csak a Kőszegi utcában volt Cz... kezdetű háztulajdonos.) A ház ma: Kőszegi u. 25, 1549 hrsz.²⁸⁶ Hogy Buocz T. Lipp lelőhely megnevezését, a Cz... házat az ugyancsak Kőszegi utcai Czédler József háztulajdonosra (Kőszegi u. 23.) vonatkoztatta, a lényegen semmit sem változtat. A két ház egymás mellett állt.

Végeredményben mindkét felirat esetében negatív eredményre jutottam. Biztosan és kétséget kizáróan egyik felirat lelőhelyét sem lehet meghatározni.

Hasonlóképpen nem lehet levonni semmilyen következtetést a város területén, elsősorban a Gyöngyös utcában és a Fő téren (ma együtt

kációjában is (VSz 1963. II. 96). Talán a Topográfia 24. lapján említett 1481. hrsz. sajtóhiba. Az 1491. hrsz. a múlt század utolsó harmadától megnyíló új utca (Mártírok tere) nyugati, Kőszegi utcai vége. 1860-ban még ház állott a területen. Száma 1838-ban 336., 1858-ban 370., tulajdonosa Braun Antal: Horváth F., i. m. 277.; P. Buocz Terézia adata azonban nyilvánvalóan tévedés. Mint meglátjuk, a feliratlelőhelyhez kapcsolható háztulajdonosoknak nem az 1491. hrsz. alatt volt házuk.

²⁶⁷ S. Schoenvisner idézett munkája 1791-ben jelent meg, a felirat pedig 1798-ban került elő.

²⁶⁸ Kresznerics F., A császárok. (Pozsony—Pest 1806) 121.

²⁶⁹ Bitniz L., TGy 5 (1821) VIII. 11. Idézi Kresznerics Ferencet.

²⁷⁰ Géfin Gy., VSz 4 (1937) 288.

²⁷¹ Lipp V., VREJ 1 (1873) 23—24.

²⁷² Vö. 33. j.

²⁷³ CIL III 4180.

²⁷⁴ Sajnos nem tudjuk, hogy Th. Mommsen a savariai feliratok lelőhelyeinek megnevezésénél az 1858 előtti vagy utáni utcaszámozást használta-e. Illetőleg, úgy látszik, hogy a számozásokat valamilyen ok miatt cserélgette: hol az új, hol a régi számozás szerint nevezi meg a házakat. Feliratunk esetében annak is fennáll a lehetősége, hogy Reich Pál gyógyszerész háza (ami

Th. Mommsennél irodalmi adat) és a 90. sz. ugyanazt a házat fedi. Ugyanis az 1858-ig érvényben levő számozás szerinti 90. sz., amely 1858 után 102. számot kap, ma Köztársaság tér 8. (1878. hrsz.). Sajnos a ház XVIII. sz. végi tulajdonosát nem tudtam meghatározni, azonban a ház a Köztársaság tér azon részén fekszik, amelyet Kresznerics korában Főtérnek nevezhettek.

²⁷⁵ Márki S., Kresznerics Ferenc leveleskönyve, A Szent-István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 86. (Bp. 1941) 3.; Horváth T., VSz 20 (1966) 42—.

²⁷⁶ CIL III. 4183. = Mócsy A.—Szentlélek T., i. m. 7. sz.

²⁷⁷ Schoenvisner, S., i. m. 49., V. t.

²⁷⁸ CIL III 4183.: „Savariae in domo Ladislai Mikos consilarii. Schönv. Kat. Horv. Nunc Uri utza nr. 285.”

²⁷⁹ Th. Mommsen itt az 1858 utáni számozást használja, mert 1858 előtt ez a házszám nem az Uri (ma Széchenyi u.), hanem a Kőszegi utcába esett.

²⁸⁰ Lipp V., ArchÉrt 8 (1874) 80—.

²⁸¹ P. Buocz T., Topográfia 56.

²⁸² Vö. 266. j.

²⁸³ Lipp V., ArchÉrt 8 (1874) 80.

²⁸⁴ Vö. Horváth F., Savaria 1 (1963) 271.

²⁸⁵ Vö. 271. j.

²⁸⁶ Horváth F., Savaria 1 (1963) 274.

1858 előtt	1858 után	1970	Hrsz.
Úri utca 265. házszám	285. házszám Gigler József háztulajdonos	Széchenyi utca 6.	1588
Kőszegi utca 284. házszám	304. házszám Czédler József háztulajdonos	Kőszegi utca 23.	1550
285/b	305/b házszám Czigler Antal háztulajdonos	Kőszegi utca 25.	1549

(Horváth F. i.m. alapján)

Köztársaság tér) a házfalakba befalazott sír-
emlékek, feliratok, oltárok esetében sem.²⁸⁷ Clu-
sius, Schoenvisner adatait nem lehet azonosítani
a valódi lelőhelyekkel.²⁸⁸

A város déli és főleg nyugati bővítésének utca-
rendszerére és beépítettségére kevés adattal ren-
delkezőnk. A város É–D-i főterengelye, a Boros-
tyánkőút dél felé töréssel folytatódik. Iránya É-től
40 fokkal tér el nyugat felé. A tőle nyugatra,
vele párhuzamosan húzódó következő utak vona-
lát ismerjük. Vannak nyomok az F insulasor keleti
útjának déli folytatására is.²⁸⁹ Az ÉK–DNY-i
irányú keresztutakat egyelőre még nem ismerjük,
de az előkerült útmaradványok, továbbá a szinte
egy egész insulát kitöltő Iseum alaprajza szerint
a városnak ezen a területén is szabályos utca-
rendszert kell feltételeznünk. Miután az Iseum
téglalap alakú szentkerületének sarokszögei a de-
rékszögnél pár fokkal kisebbek, illetve nagyobbak²⁹⁰,
valószínű, hogy az ÉK–DNY irányú utak sem
egészen derékszögben metszettek az ÉNy–DK
irányú utakat.

A déli terület beépítettségére csak az Iseum
körzetében nagy területen folyó ásatásokból kö-
vetkeztethetünk. Valószínű, hogy ezen a terüle-
ten is a Borostyánkőút két oldalán álltak a leg-
nagyobb épületek, homlokzatuk a főútra nézett.
Az út nyugati oldalán épült Isis-szentély alap-
rajzát pontosan ismerjük.²⁹¹ Az út keleti felén,

az Iseumtól délebbre egy Jupiter Dolichenus
szentély egy része került a felszínre, az F insula-
sorban.²⁹² A két szentélyen kívül meghatározható
rendeltetésű épületeket nem ismerünk ezen a
területen.

Az Iseum feltárása alkalmával bebizonyosodott,
hogy a déli bővítés területén talán egészen a II.
század közepéig csak kunyhók és lakógödrök
voltak;²⁹³ városiasan nem volt beépítve, erre
a Perint gyakori áradásai miatt nem volt alkal-
mas.²⁹⁴ A beépítésre a II. század második felében
került sor, a Perint árszabályozása, tehát a mai
Gyöngyös patak medrének kiásása után.²⁹⁵ A be-
építés korát a sztratigráfiai adatokon kívül két,
ezen a területen előkerült consulatált felirat is
meghatározza: az egyik egy 188-as névjegyzék,²⁹⁶
a másik egy 208-as Jupiter Dolichenus oltár.²⁹⁷

Az iseumi ásatások alapján feltételezhető az
egész római város Severus-kori rekonstrukciója.
Ugyanis az Iseum III. század eleji bővítésénél
és átépítésénél a temenos keleti végén egy oszlop-
sorral díszített előcsarnokot hoztak létre,²⁹⁸ me-
lyet a már tárgyalt gránitoszlopok díszítettek
márvány oszlopfővel. Az itt előkerült gránit-
oszlop méretadatai megegyeznek a város I.
periódusának területén előkerült többi oszlop
adatával.

A Perint pataktól nyugatra elterülő római
város beépítésére semilyen összefüggő adattal
nem rendelkezünk. Az esetleg itt álló kultusz-
épülethez vö. 191. jegyzetet.

A várostól nyugatra, a városfalán kívül,
(kb. 700 m-re) a dombok keleti lejtőjén volt a
Quirinus passióban említett „theatrum”,²⁹⁹ amely-
nek körzetében Nemesis oltár is előkerült.³⁰⁰ Kis-
méretű ásatás ugyan folyt a területen,³⁰¹ de az
építmény alaprajzát nem ismerjük, azt sem tudjuk,
hogy valóban színház vagy amphitheatrum volt-e.

A Claudius uralkodásának végén colonia rang-
gal alapított település utcái egy 16×25 actus
méretű K–Ny elhelyezkedési téglalapot derék-
szögű rendszer szerint osztottak fel. A felmérésnél
a Borostyánkő-utat mint a város É–D irányú
főtengelyét használták fel. A K–Ny irányú fő-
tengelyt szintén — legalább is Kelet felé kifutó —
országút képezte. A városnak ebben, az első nagy

²⁸⁷ CIL III. 4157, 4160, 4179.; vö. P. Buocz T.,
Topográfia 62.

²⁸⁸ Vö. 287. j. CIL idézeteivel.

²⁸⁹ A Rákóczi F. u. 7. sz. alatt bazaltkövek kerül-
tek elő.

²⁹⁰ Szentlélek T., A szombathelyi Isis szentély.
(Szombathely 1965) 23–24., térkép.

²⁹¹ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély.
(Bp. 1960.); VSz 1961 (III) 67–73., Neue Beiträge zur
Geschichte der Alten Welt II. (Berlin 1963.) 381–8.,
Savaria 1965 (1966) 77–111., 147–158., Acta Anthung
7 (1959) 195–200.

²⁹² Kádár Z.—Balla L., Savaria. (Bp. 1958) 44.;
Kádár Z.—Géfin Gy.—Horváth T. A., i. m. 11.

²⁹³ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély.
(Bp. 1960) 10., Acta Anthung 7 (1959) 200., VSz 1959
(II.) 77.

²⁹⁴ Szentlélek T., Acta Anthung 7 (1959) 200.

²⁹⁵ Tóth E., A savariai „Quirinus” bazilika, Kézirat
1970.; vö. 54. j.

²⁹⁶ CIL III 4150. = Mócsy A.—Szentlélek T., i. m.
1. sz.

²⁹⁷ Horváth T. A., ArchÉrt 42 (1928) 210.; AEp.
1947. 30.; Merlat, P., Répertoire des inscriptions et monu-
ments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. (Paris
1951) 79. sz.

²⁹⁸ Szentlélek T., Neue Beiträge zur Geschichte
der Alten Welt II. (Berlin 1965.) 383–384.

²⁹⁹ Passio Quirini (BHL 7035).

³⁰⁰ Fettich N., RTÉ 1 (1923) 58.—; Paulovics I.,
Lapidarium... 32.; Mócsy A.—Szentlélek T., 38. sz.

³⁰¹ Soproni S.—Kralovicsky A., ArchÉrt 84 (1957)
86.; P. Buocz T., Topográfia 51.

építési periódusán belül a beépítésre vonatkozó kronológiai megfigyeléseket adatok (rétegmegfigyelések) hiányában nem tudunk tenni. Az alaprajz szabályosságából nyilvánvalóan következik, hogy az I. periódus utcahálózata és insularendszerét az alapításkor teljes egészében kijelölték. Nyilvánvaló viszont az is, hogy a terület beépítése — elsősorban, ha nem kizárólagosan középületekkel — csak fokozatosan történt meg. Ez az insularendszer változatlan maradt a római uralom végéig, lényeges átalakítást nem szenvedett, legfeljebb egyes insulákat összevontak és így a köztük levő utak megszűntek. Tájékozása és rendszere a város középkori és mai utcaelrendezését is befolyásolta. Nem számolhatunk tehát a városnak a markomann-quad háborúk alatt bekövetkezett olyan méretű pusztulásával, amely az insularendszert is megszüntette volna.³⁰²

Az I. periódusban a város temetői, elsősorban hamvasztásos sírokkal az É és D felé kivezető Borostyánkő út mentén helyezkedtek el.³⁰³ Az utak mellett, a sírok mögött és a város széléin, főleg annak É-i részén, voltak a műhelyek, elsősorban a fazekasnegyedek. A III. század elejéig azonban a városiasan beépített terület megnövekedett: először talán Ny felé, a Perint folyóig épült ki az I. periódust követő utcarendszer, majd talán részben ezzel együtt, vagy később a városról D felé kivezető, az eltérő tájolású Borostyánkőúthoz igazodva, a coloniától délre, illetve még nyugatabbra, a Perint patakon túl fekvő területek is rendszeres, városias kiépítést, utcarendszert nyertek. A város K felé a Gyöngyös patak, É felé pedig a sűrű ipari negyed miatt biztosan nem terjed tovább, illetőleg ilyenmértű terjeszkedésre nyilván nem is volt szükség, másrészt a Gyöngyös patak védelmet is jelentett. A második század folyamán, amilyen ütemben a város D felé, illetve É felé a műhelyekkel terjeszkedett, úgy szűnt meg a temetkezés a Borostyánkőút mellett és tevődött át a várostól K-re, illetve Ny-ra fekvő területekre. Ebben a formájában a rendszeresen beépített város elérte legna-

gyobb római kori kiterjedését is; É-i határa a Petőfi S. utca hosszában volt a Perint és a Gyöngyös patakokig. Keleten a Perint, délen feltehetőleg a Zrínyi I. utca hosszában, meghosszabbítva a Perintig és a Gyöngyösig, nyugaton a Dózsa Gy., ill. a Körmendi út vonala határolta. A város II. periódusa kiépülésének befejezésére valószínűleg az I. periódus rekonstrukciójával párhuzamosan a markomann háborúk után, a III. század legelején került sor.³⁰⁴

A római városfal a II. periódust veszi körbe. Építési korát pontosan meghatározni nem tudjuk, korhatározó sztratigráfiai adattal nem rendelkezünk. Miután a városfallal körülvett területről korai hamvasztásos sír nem került elő, a városfal a város II. periódusának kiépítése előtt is megépülhetett. Az első periódus téglalap alakú területét körbefogó korai városfal meglétére sem rendelkezünk semilyen adattal. Nem bizonyítható, hogy a IV. században a város fallal körülvett területe — Sopronhoz hasonlóan — összeszűkült volna.

Az első periódus területét legnagyobbbrészt középületek foglalták el. A két főtengely metszéspontjánál lehetett a Forum, a capitoliumi triász templomával, az igazgatási és más kultikus épületekkel. Ezek az épületek nyilván már az I. sz. folyamán felépültek, a forumtól Ny-ra feltételezhető Domitianus-kori Minerva templomhoz hasonlóan. A II. század végén a II. periódusban, a déli részen alakult ki a Borostyánkő út mellett a keleti kultusz negyed. A II. periódus területén is kívül, a nyugati dombokon volt a feltételezhető amphitéátrum és théátrum.

A IV. században az I. periódus Ny-i felének közepén, több insula létrehozásával palotakomplexumot építenek ki. A város É-i részén, a Scarbantiai kapu közelében megépül egy ókeresztény basilica communalis. Az ókeresztény közösség temetkezőhelye a várostól K-re fekvő temető részen volt.

Tóth Endre

РЕКОНСТРУКЦИЯ СИСТЕМЫ ИНЗУЛ В САВАРИИ

Резюме

В настоящей работе нами сделана попытка реконструировать топографические особенности, систему улиц и инзул, а также застроенность и расположение Colonia Claudia Savaria. Поскольку старые данные редко содержат стратиграфические наблюдения, мы только в отдельных случаях могли сделать выводы по поводу абсолютной стратиграфии города. Описание реконструированных систем улиц следующее (рис. 1 и 2). Улицы поселения, основанного с рангом колонии в конце правления Клав-

дия, были распределены в форме прямоугольника размером 15×25 актов, имеющего западно-восточную ориентацию. Размеры городского прямоугольника тождественны размерам limitatio centuria, реконструировать которую можно на территории колонии. При обмерах Янтарный путь был использован в качестве ведущей магистральной городской оси, идущей в направлении с севера на юг. Ориентировка улиц с направлением С—Ю: от севера они отклоняются на 16° к западу. Улицы с направлением

³⁰² Hasonlóan: *Mócsy A.*, ArchÉrt 92 (1965) 27—28.

³⁰³ Az utak mellé való temetkezésről: *Grom. vet. I.* 271, 12.; 272, 18—20.; *Rudorff, A.*, Feldm. II. 266.; *Bürgin—Kreis, H.*, Provincialia. (Basel—Stuttgart 1968.) 313. 18. j.

³⁰⁴ A rendszeres beépítést a területen előkerült, datált feliratok határozzák meg: CIL III 4150.: i. sz. 188. és egy Jupiter Dolichenus-oltár 208-ból: *Horváth T. A.*, ArchÉrt 42 (1928) 210—22. = AEp. 1947., 30. sz.

В—3 идут перпендикулярно первым. Площадь городского прямоугольника равна 50,49 га. Ведущая магистральная ось с восточно-западным направлением продолжается за пределами города как магистральная дорога. Улицы с восточно-западным направлением расположены на одинаковом расстоянии друг от друга, равном 41 м. Улицы с северо-южным направлением располагаются также в определенном порядке, но не на одинаковом расстоянии друг от друга, а равно попеременно то 91, то 41 м. Магистральная ось с северо-южным направлением окружена с обеих сторон рядом инзулов размером 92×41 м (инзулы рядов Е и F, рис. 2). В направлении с севера на юг было намечено 11 улиц и в направлении с востока на запад — 13 улиц. Размеры инзул: 92×41 и 41×41 м. Ширина магистральной оси с северо-южным направлением 10—12 м, тогда как ширина всех других улиц около 6 м.

Выводов, касающихся времени застройки города во время этого крупного строительного периода, мы пока что, за нехваткой данных, сделать не можем. Правильность планировки города позволяет сделать тот вывод, что сеть улиц и система инзул были целиком запланированы во время основания города. Однако несомненно также, что застройка территории, в первую очередь общественными зданиями, могла происходить только постепенно. Эта система инзул сохранилась без изменений до конца римского господства. Она не претерпела никаких значительных переделок или изменений, самое большее, были объединены в один квартал несколько инзул и закрыты улицы, проходящие между ними. Об этом свидетельствуют данные археологических раскопок. Ориентация и система инзул оказали влияние на оформление средневековой (и современной) системы улиц. Мы не должны поэтому считать, что маркомано-квадские войны произвели в городе разрушения таких масштабов, что была бы ликвидирована и система инзул.

В этот период времени некрополи города, которые включают в себя, в первую очередь, могилы с кремацией, были расположены вдоль Янтарного пути, идущего в северо-южном направлении. На краю города, и главным образом в его северных районах, рядом с дорогами и за могилами располагались мастерские, о чем свидетельствуют, в первую очередь, обнаруженные здесь гончарные печи. К концу III-го века однако возрасла территория с застройками городского типа. Сначала, вероятно, вслед

за первым периодом была образована система улиц в западном направлении, дошедшая до реки Перинт. В это же время или несколько позже систематические застройки городского типа, а также системы улиц охватили районы к югу от колонии, группируясь вдоль Янтарного пути, идущего, слегка изменяя свое направление, к югу от города, но находящегося уже за чертой городского прямоугольника. Застройки сходного характера имели место также в районах, лежащих к западу от города, за рекой Перинт. Систему инзул этого возросшего города (II-ой строительный период) за неимением данных реконструировать пока мы не смогли. Направление улиц отклоняется здесь на 40° от севера к западу.

Город по всей вероятности не расширился ни к востоку, поскольку здесь протекает река Дёндёш, ни к северу из-за густых ремесленных кварталов. На этих участках не было обнаружено остатков дорог, за исключением путей-магистралей, выходящих за пределы города. В течение II-го века в таких же темпах, в каких происходило расширение города к югу и увеличение мастерских к северу, прекращается массовые захоронения вдоль Янтарного пути, которые производятся теперь в районах, лежащих к востоку и западу от города. Конец II-го строительного периода, протекающий, повидимому, параллельно реконструкциям строений первого периода, римский город переживает, вероятно, после маркомано-квадских войн, в самом начале III-го века. Увеличившаяся территория города в III-ем столетии могла равняться приблизительно 100 га.

Римская городская стена относится ко II-му периоду. Время ее постройки точно определить мы не можем. В северной части ее линию отмечают два остатка стен толщиной 2 м, которых с большим вероятием можно принять за остатки городских стен. Направление стен в западной части определяется данными XVIII века и остатками стен, обнаруженными в ряде мест во время археологических раскопок. Данные же топографии (погребения, застройки городского типа, река) помогают определить линию городской стены в южной, восточной, а также в западной частях. На восточных и южных участках остатков стен, которые могли бы быть определены как городские, найдено не было.

Э. Том

REKONSTRUKTION DES INSULA-SYSTEMS IN SAVARIA

Auszug

Die Studie ist ein Versuch, die topographische Eigenart, das Straßen- und Insula-System, die Bebautheit und die Ausdehnung der Colonia Claudia Savaria zu rekonstruieren. Da die alten Angaben nur selten auf die Stratigraphie eingehen, waren absolute chronologische Folgerungen nur in einigen Fällen möglich. Auf die Ereignisgeschichte der Stadt bin ich nicht eingegangen.

Mehrere Versuche wurden bereits angestellt, um das Straßensystem von Savaria zu rekonstruieren. Die Fehlermöglichkeiten dieser Versuche rührten von den wenigen und ungenauen Angaben sowie von der Tatsache her, daß die Überreste nicht auf Karten entsprechenden Maßstabes studiert wurden. In der Zeit seit diesen Veröffentlichungen kamen mehrere, genau vermessene Straßenreste mit definierbarer Richtung zutage. Ich habe die römischen Straßen-Angaben auf 1:1000-Karten aufgetragen, auf denen die heute vorhandenen Straßen, Gehsteige, Gebäude und die dazugehörigen Grundstücke mitsamt Parzellenzahlen angegeben sind.

Bei der Rekonstruktion bin ich von dem Straßenresten ausgegangen, den I. Paulovics im Ruinenpark auf großer Fläche freigelegt hatte. Dort konnten nebeneinander mehrere längsrechteckige (92×41 m) Insulae fest-

gestellt werden. Bei der Absteckung der übrigen Straßen ging ich aus diesen genau vermessenen und orientierten Straßenresten aus. Abwasserkanal-Angaben wurden nur dann in Anspruch genommen, wenn die Kanäle nachweislich unter römischen Straßen verliefen. In das von rekonstruierte Straßensystem konnten sämtliche bisher zutage gekommenen Straßenreste eindeutig eingegliedert werden.

Bereits auf grund der von Paulovics im Ruinenpark freigelegten Straßen schien es wahrscheinlich, daß die Straßen der Römerstadt ein regelmäßiges, rechtwinkliges Netz bildeten. Die weiteren zutage gekommenen Straßen erhärteten diese Annahme.

Die Beschreibung des rekonstruierten Straßennetzes (Abb. 1, 2): Die Straßen der Siedlung, die Ende der Regierung Claudius' mit dem Rang einer Colonia gegründet wurde, teilten ein Viereck von 15×25 Actus O—W-licher Orientierung rechteckig auf. Die Abmessungen des Stadtvierecks entsprechen den Abmessungen der Centurien von der Limitatio, wie sie im Gebiet der Colonia zu rekonstruieren war. Bei der Vermessung wurde die Bernsteinstraße als die N—S-Hauptachse der Stadt benützt. Die N—S-Straßen weichen 16° von N ab; die O—W-Straßen sind auf diese senkrecht. Das Stadtviereck umfaßt 50,49 ha. Die O—W-Hauptachse setzte sich außer-

halb der Stadt ebenfalls als Landstraße fort. Die O—W-Straßen liegen in gleichen 41-m-Abständen voneinander; auch die N—S-Straßen verlaufen innerhalb eines Systems parallel zueinander, jedoch wechseln die Abstände zwischen 92 und 41 m. An beiden Seiten der N—S-Hauptachse verläuft eine Insula-Reihe von je 92×41 m (vgl. Abb. 2: Insulareichen E und F). In N—S-Richtung wurden 11, in O—W-Richtung 13 Straßen vermessen. Die Insulae haben die Abmessungen 92×41 bzw. 41×41 m. Die N—S-Hauptachse ist 10 bis 12 m breit, die übrigen haben eine Breite von etwa 6 m.

Bezüglich der Bebauungszeit während dieser ersten großen Bauperiode der Stadt konnten chronologische Beobachtungen mangels Angaben vorderhand nicht gemacht werden. Es folgt offensichtlich aus der Regelmäßigkeit des Grundrisses, daß das Straßennetz und das Insulasystem bei der Gründung genau abgesteckt wurden. Offensichtlich ist aber auch, daß das Bebauen des Geländes überwiegend mit öffentlichen Gebäuden nur stufenweise erfolgt war. Das Insula-System blieb bis Ende der Römerherrschaft unverändert, wesentliche Umänderungen und Modifizierungen sind nicht erfolgt, höchstens daß gewisse Insulae vereint und die zwischen ihnen verlaufende Straße eliminiert wurden; dafür liegen Ausgrabungsangaben vor. Die Orientierung und die Struktur der Stadt beeinflussten auch die Gestaltung des mittelalterlichen und rezenten Straßensystems. Man kann daher auf keine derartige Verwüstung der Markomannen-Quaden-Kriege folgern, die auch dieses Insula-System vernichtet hätte.

Zu dieser Zeit lagen die (überwiegend Brand-) Gräberfelder der Stadt in erster Linie entlang der nach N und S aus der Stadt führenden Bernsteinstraße. An den Stadträndern, vornehmlich in N, lagen die Werkstätten, worüber in erster Linie die freigelegten Töpferöfen berichten. Bis zu Beginn des 3. Jahrhunderts wurde aber das bebaute Gebiet der Stadt größer. Das auf die 1. Periode folgende Straßensystem wurde vielleicht zuerst nach W, bis zum Perint-Bach ausgebaut; gleichzeitig oder etwas später wurden südlich der Colonia und noch weiter westlich, am anderen Perint-Ufer, die Gebiete ausgebaut. Der südliche Ausbau erfolgte entlang dem Ausfall der Bernsteinstraße, die sich außerhalb der Stadt nicht ganz geradlinig fortsetzt. Das Insula-System des erweiterten Gebiets (2. Bauperiode der Stadt) konnte mangels Angaben nicht rekonstruiert werden. Die Orientierung der Straßen weicht 40° nach W von N ab.

Nach O konnte sich die Stadt wegen des Gyöngyös-Baches, nach N wegen der dichten Industrieviertel nicht ausdehnen. In diesen Gebieten kamen, außer den Aus-

fall-Landstraßen, keine Straßenreste zutage. Parallel zum Wachstum der Stadt nach S und der Industrie nach N, hören im 2. Jh. die Massenbestattungen an der Bernsteinstraße auf, sie wurden nach O und W verlegt. Die Beendigung des Ausbaus in der 2. Periode erfolgte wahrscheinlich gleichlaufend zur Rekonstruktion der 1. Bauperiode, nach den Markomannen—Quaden-Kriegen, zu Beginn des 3. Jahrhunderts. Das Gebiet der vergrößerten Stadt nahm im 3. Jh. etwa 100 ha ein.

Die römische Stadtmauer umgibt die 2. Bauperiode. Das Baualter konnte nicht genau festgestellt werden. Ihre Linie geben in N zwei, höchstwahrscheinlich als Stadtmauer interpretierbare, 2 m dicke Mauerreste an. Im Westen ermöglichen Angaben aus dem 18. Jh. sowie einige durch Ausgrabungen geborgene Mauerreste, in S, O und auch W topographische Angaben (Bestattungen, städtisches Bauwesen, Flußgrenze) die Feststellung ihres Verlaufes. Doch kamen in O und S keine als Stadtmauer identifizierbare Bauwerke zum Vorschein.

Ob die Stadt im 4. Jh. kleiner bzw. die Stadtmauern weiter zurück verlegt worden wären, ist mit Daten nicht belegbar.

Auf dem Gelände der 1. Periode stehen überwiegend öffentliche Gebäude. Beim Schnittpunkt der zwei Hauptachsen dürfte das Forum mit dem Tempel der Kapitولينischen Trias und anderen Verwaltungs- und kultischen Gebäuden gestanden haben. Ende des 2. Jhs. entstand im Bereich der 2. Bauperiode das orientalische kulturelle Zentrum an der Bernsteinstraße, wo bisher in identifizierbarer Form ein Isis- und ein Dolichenus-Tempel freigelegt wurden. Außerhalb des Gebiets der 2. Bauperiode, am Rand der westlichen Hügel, waren annehmbarerweise das Amphitheatrum und das Theatrum. Die Gebäude, die in den Inschriften erwähnt werden bzw. auf deren Vorhandensein aus den Inschriften zu schließen ist, konnten in Unkenntnis der Inschrift-Fundstellen nicht lokalisiert werden. Im 4. Jh. wurde in der Mitte des westlichen Teiles der 1. Periode durch Verschmelzung mehrerer Insulae ein Palastkomplex ausgebaut. Das ist der Gebäudekomplex, der früher als alchristlich bestimmt wurde und wo Quirinus, der in Savaria den Märtyrertod gefundene Bischof von Siscia bestattet ist. Gegenüber dieser früheren Annahme konnte der Bau mit großer Sicherheit als Kaiserpalast definiert werden. Die aus der Passio Quirini bekannte alchristliche Basilika stand im nördlichen Teil, in der Nähe des Scarbantia-Tores, doch sind ihre Ruinen nicht bekannt. Der Bestattungsort der alchristlichen Gemeinde befand sich im östlich der Stadt liegenden Gräberfeldteil.

E. Tóth

HONFOGLALÁSKORI MAGYAR SÍR DUNAÚJVÁROSBAN

1968. január 24-én a Dunai Vasmű Igazgatósága jelentette a Dunaújvárosi Múzeumnak, hogy a Radiátorgyár bővítése során csontok kerültek elő. B. Vágó Eszter még aznap feltárta egy honfoglaláskori magyar leánygyermek lovassírnját.

A lelet fontosságára való tekintettel — az első hiteles honfoglaláskori sír volt nemcsak Dunaújváros, hanem a honfoglaló emlékekben közismerten szegény dunaújvárosi járás¹ területén is — Vágó Eszter elhatározta a sír környékének alapos átkutatását. A lovassír a Radiátorgyár nyugati homlokzata előtt egymástól 5 m távolságban állt, öt 4×7 m-es alapterületű, 5 m mély pilléralapozás közül a II. számú keleti sarkában került elő. A többi pilléralapozásban nem volt régészeti lelet.

A február 2-ig tartó ásatás egyrészt megvizsgálta a pilléralapozások közét, másrészt keleti irányban 3 m mély kutató árkok és szelvények sorával összekötötte a nyugati pillérsort a leletek tekintetében üres keleti pillér alapozási sorral. A sír környékét mintegy 24×24 m-es körzetben megbízhatóan megvizsgálta, további temetkezésre azonban nem akadt.² Megállapította, hogy a honfoglaláskori sír egy hajdanában eltömődött mély árok vagy szakadék szélén feküdt; jelen tudásunk és kutatási lehetőségeink³ szerint magányosan. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy távolabbi területen ne számolhatnánk honfoglaló magyarok temetőjével.

A január 24-én feltárt sír 280 cm mélységből került elő, az egész terület 1950. évi 130 cm-es feltöltését leszámítva, eredetileg mintegy 150 cm mély lehetett. Iránya pontosan Ny—K-i volt. A sírban 8—10 éves kislány rossz állapotú, mállott csontváza feküdt; kivételes gazdagságú, aranytárgyat is tartalmazó gyermektemetkezés. A sír

hossza 140 cm, szélessége 30 cm volt, a láb felőli végén — itt helyezték el a feltorolt ló bőrét, koponyáját és lábszárcsontjait — 38 cm szélesre bővült. A gyermekváz sírban mért hossza 95 cm (1. kép A.).

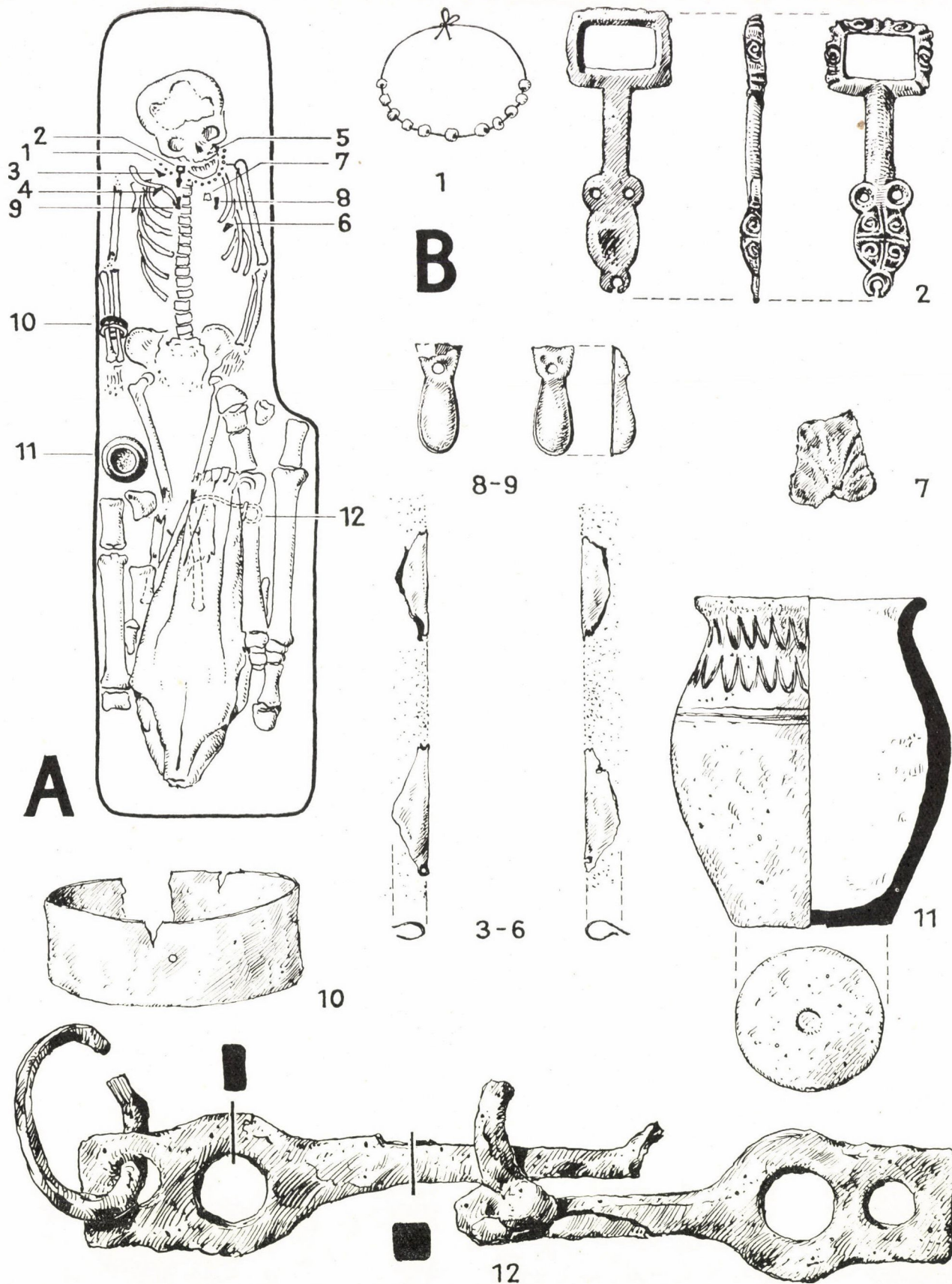
Mellékletek (a sír-rajz számsorrendjében): 1. *Nyaklánc*; 11 db 1,5—2 mm-es zöld üveggyöngy (1. kép B.1). 2. *Öntött bronz csüngődísz*; mindkét vége erősen kopott, négyszögletes tagja alul gömbölydedre csiszolódott, felerősítésre szolgáló fülcsei közül a legszélső kitörött. Előlapja hajdan gazdagon aranyozott volt, de ennek nyomain csak a díszítmények mélyedéseiben maradtak meg. Aranyozása egy árnyalattal világosabb színű, mint az alább ismertetendő tárgyak aránya. Hossza: 5 cm, szélessége: 1,9 cm (1. kép B.2; 3. kép). 3—6. *Aranyozott bronzlemezek*, kétrét hajtva. A legépebb példány két végén megmaradtak a felvarrássra szolgáló lyukak. Legnagyobb hossza: 2,3 cm (1. kép B.3—6). 7. *Aranylemez*, gyűrött töredék, alsó ívelt végén széle kissé visszahajtva. Felerősítési módjára semmi nem utal. Átm: 1,5 cm (1. kép B.7). 8—9. *Ezüst csüngőpár*; belül üres, préselt lemez, alsó lemezét nagyon gondosan forrasztották rá. A felerősítésre szolgáló lyukakat utólag, meglehetősen ügyetlenül ütötték beléjük. H: 1,9 cm (1. kép. B.8—9). 10. *Kardszító lemez*; rendkívül vékony bronzból. Előlapját hajdan meglehetősen vastag tűzarányozás borította, a 3—6. számú bronzlemezekkel megegyező aranyozás erősen sérült. A lemez közepére felvarrássra szolgáló lyukat ütöttek, párja a töredékes részen lehetett. Sz: 1,6 cm, teljes H (a töredékekkel együtt): 12 cm (1. kép B. 10). 11. *Cserépbögre*; kavicsos, szemcsés agyagból, kissé elsimított szürkésbarna felülettel, narancsszínű foltokkal. A korong forgásának nyomain

¹ Biztosan X. századi sírleletet csak Baracs, Kiszentmiklós—Nyíres területéről ismerünk a járásból (kengyel, 4 db nyílcsúcs); még a múlt század végén jutott a Nemzeti Múzeumba [MNM Fegyvertár, 128, 1896., vö. A Közép-Duna-medence magyar honfoglaló és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. RégTan II. (Bp. 1962) 57. szám]. A rabló-ásatő Fehér Józseftől Dunapentele lelőhellyel vásárolt ruhanyakszegélyt díszítő csüngőtöredék (MNM 40. 1903. — a darab elveszett) közelebbi származásáról nem tudunk. Hampel József jogosan sorolta a honfoglaláskor emlékei közé. [Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 113. és rajz.]

² Az ásatás eredeti dokumentumai a feltárások helyszínrajzával a Dunaújvárosi Múzeumban vannak. Január 29-én Vágó Eszter meghívására megvizsgálta a helyszínt és a leleteket Dienes István, az ásatások befejező szakaszában az ő baráti tanácsait is figyelembe vette. Segítségét már csak azért is érdemes újól megköszönni, mivel országos leletmentési szervünk, legnagyobb sajnálata mellett sem tudott semmiféle támogatást nyújtani (863—08—3/1968 A.), így az ásatás költségeit is Vágó Eszternek kellett előteremtenie.

³ A sír előkerülési helyén ma szerelőcsarnok áll, tehát további kutatásra nincs lehetőség.

1. kép. Dunaújváros. Honfoglaláskori leánygyermek sírja és mellékletei. 1–10 = 1 : 1; 11 = 1 : 2
 Fig. 1. Dunaújváros. La tombe d'une fillette de l'époque de la conquête hongroise et son mobilier funéraire. 1–10 = 1:1; 11 = 1:2
 Рис. 1. Дунайварош. Захоронение девочки эпохи завоевания родины и погребальный инвентарь. 1–10 = 1 : 1; 11 = 1:2

2. kép. Dunaújváros. A sír edénye. 2:3
Рис. 2. Дунайварош. Сосуд из погребения. 2:3
Fig. 2. Dunaújváros. Le vase trouvé dans la tombe. 2:3

nem figyelhetők meg rajta, ennek ellenére kézi-korongon készült. Fenekén haloványan látszó kör alakú lenyomat. M: 11,5 cm. Szátm: 7,8 cm, Fátm: 5,5 cm (1. kép B. 11; 2. kép). 12. *Aszimmetrikus pofarudas típusú vas zabla*; rövidebb tagja 8,5 cm, hosszabb 11,6 cm, az utóbbi töredékes, végén 3,4 cm-es átmérőjű vaskarikával (1. kép B. 12). Kengyelt a mindössze 40–45 cm hosszú lábú kislány lovához természetesen nem mellékeltek.

Hasonló gazdag viseletű honfoglaláskori leánygyermek-temetkezést eddig nem ismerünk, rangját — aranyozott ruhadíszain kívül —, elsősorban a lábaihoz mellékelte ló-, pontosabban: csikócsontok jelzik. Nem sorolható a magányosan eltemetett gazdag női sírok csoportjába,⁴ mivel túlságosan fiatal volt ahhoz, hogy rangos asszonynak tekinthessük. Az egyetlen felmerülő lehetőség az, hogy rangos apa kislánya volt, akit anyja szállása közelében magányosan temettek el.

Viselete a rangosabb honfoglaló asszonyok

viseletének kicsinyített, egyszerűsített mása, bár nem minden egyéni színezet nélkül.

Ezüst csüngőpárja (1. kép B. 8–9) — feltehetően — a gazdagabb honfoglaló asszonyok hajfonat díszítő korongjait⁵ helyettesíti. Hasonlót — öntött bronzból — az eddigi honfoglaláskori leletanyagból egyedül a bezdédi IX. sírból⁶ ismerünk. Jósa András eredeti közleménye szerint⁷ a réz és ezüst ötvözetből készült, gondosan aranyozott csüngők a bezdédi sírban a szegyesont mellett, illetve a kulcs-csont belső vége felé kerültek elő — tehát pontosan úgy és ott, mint Dunaújvárosban. Helyzetük alapján már Jósa felismerte, hogy nem lehettek fülbevaló csüngői. Rokon, „csepp alakú” öntött bronz díszek sorozatát ismerjük a belső-ázsiai kudürgei temető 12. sírjából, amelyek azonban lóval eltemetett férfi lábai mellől kerültek elő.⁸ A formai párhuzamból nem vonható le következtetés a honfoglaló magyar kislány etnikumára nézve, legfeljebb arra, hogy az eurázsiai steppéken már a VI–VII. században megjelenik a cseppalakú ékszerek viselete.

A régebbi közleményekben sokszor „karperec-ként” számontartott lemez (1. kép B. 10) az orosházi 2. sír pontos megfigyelése, leírása⁹ és rekonstrukciója¹⁰ szerint a ruha ujjára volt erősítve, varrva — ugyanerre utal a dunaújvárosi lemez helyzete és szerkezete is. Hasonló ruhaujj díszítő lemez került elő a bashalmi temető D (10) sírjából,¹¹ a régebbi anyagban ilyenek pl. a kenézlői 10. sír,¹² a karászi sír,¹³ a szeged-öthalmi 3 (39, 1879) sír¹⁴ szalagdíszei.

A háromszögletes aranyozott bronzlemezek (1. kép B. 3–6) unikumnak számítanak az eddigi honfoglaláskori emléktárgyakban. Feltehetőleg a gazdag asszonyok kaftánját szegélyező korongokat¹⁵ helyettesítik; ha ez így van, akkor a kislányt kibontott, illetve kihajtott szegélyű kaftánban temették el. A háromszögű díszeket négyszögletes lemezek összehajtásával alkották, a felvarrásra szolgáló lyukakkal együtt ez arra utal, hogy mintegy 2,5–3 mm-es vastag anyag, nyilvánvalóan nemez szegélyére voltak erősítve.

Az aranylemez (1. kép B. 7), formáját tekintve, szintén egyedülálló. A sírban megfigyelt helyzete alapján talán a gyöngynyaklánc fonallal felerősített csüngődísz volt.

Aszimmetrikus zablákat szép számmal ismerünk a honfoglalók lovasfelszereléséből¹⁶ (1. kép B. 12). A feltűnően kisméretű, csikóhoz mére-

⁴ Dienes, I., Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. MFME 1964–1965. 2. 94–99.

⁵ Legújabbán összefoglalóan: Csallány, D., Acta ArchHung 22 (Bp. 1960) 270–284.

⁶ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. III (Braunschweig 1905) 362. t. A. 2–3.

⁷ Jósa A., ArchÉrt 16 (1896) 400–401., rajz 2–3.

⁸ Гаверилова, А. А., Могильник кудырге. (Москва-Ленинград 1965) 25–26., XX. r. 18–26.

⁹ Dienes I., A honfoglaló magyarok. Orosháza története és néprajza. I (Orosháza 1965) 146., IX. t. 3.

¹⁰ Uo. a 149. lapon László Gyula rekonstrukciós rajza.

¹¹ Dienes, I., Acta ArchHung 7 (1956) 248., LXII. t. 11–17.

¹² Jósa A., ArchÉrt 24 (1914) 310–311., XIX. kép.

¹³ Hampel J., Alterthümer. III. 375. t. B.

¹⁴ Bálint Cs., MFME 1968, 50., II. t. 4–6.

¹⁵ Dienes I., A honfoglaló magyarok . . . 145–150., 6–7. kép (sírrajzok) és 9. kép (László Gyula rekonstrukciója). Pataki Ignác-féle tanya 2. sír.

¹⁶ A különböző, közte aszimmetrikus, zablafajtákhoz vö. Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 208–231.

tezett zabla oldalpálcái nyilván fából voltak, mivel nem maradt nyomuk.

A honfoglaló magyarság edényes temetkezéseit Kiss Attila állította össze¹⁷ (48 lelőhelyről), sajnos éppen abban a pillanatban, amikor a keramika száma jelentős mértékben növekedett. A Točik 4 lelőhelyről 7 edényt tett vele egyidőben közzé,¹⁸ ehhez járul nyolcadikként a dunaújvárosi edény (1. kép B. 11 2. kép); vagyis az eddig ismert leletek közel heted része. A dunaújvárosi kis csupor ahhoz a csoporthoz tartozik, amely többségében magyar etnikai területről származik ugyan, de eredete egyelőre nem dönthető el.¹⁹

A dunaújvárosi kislány aranyozott ékszerkészletének kiemelkedő darabja az öntött bronz csüngődísz (1. kép B. 2; 3. kép). Sajátos formájának és díszítésének karoling eredetét eleve meghatározták a blatnicai frank lószerszámok (?) között előforduló — egyébként sokkal nagyobb s talán más rendeltetésű (?) párhuzamok²⁰ (4. kép), természetesen anélkül, hogy e túl korai formai előképekből bármiféle időrendi következtetést vonhatnánk le. A Dunaújvárosban másodlagosan, mell díszként vagy nyaklánc csüngőként felhasznált díszítmény eredetileg szíjfűggesztő volt, mint azt a tornowi B. várban talált, csak valamivel nagyobb méretű, vasból készült párhuzama, illetve röntgenfelvétele igazolja²¹ (5. kép). A „tornowi-típusú” leletanyagban (virágkora a VII–IX. század, de él a XI. századig)²² karoling import készítmény.

A tornowi szíjfűggesztő éppúgy idegen áru a nyugati-szlávok körében, mint a dunaújvárosi „csüngődísz” a honfoglaláskori magyar emléanyagban. Bronzból öntött, aranyozott szíjfűggesztőnk pontos párhuzamát nem ismerjük. Ugyanakkor valamennyi formai és technikai részletéhez, valamint díszítményéhez IX–X. századi karoling párhuzamot találunk a birodalom területéről vagy a határain kívül élt népekhez (vikingek, szlávok) jutott ékszerek köréből.

Bronzdíszünk négyszögletes tagja, hasonló díszítéssel, csatként fordul elő a boszniai Sultano-
vičban talált IX–X. századi karoling sarkantyú-
készletben.²³ Díszítményeinek legközelebbi párhuzamát mégis a G. Bersutól, a Man-szigeti Balladooleban feltárt X. századi viking temet-

¹⁷ Kiss, A., MFMÉ 1969, 2., 175–182; 1. térkép, elterjedési ista a 178–181. lapokon.

¹⁸ Točik, A., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov Cat. III. (Bratislava, 1968) I. t. 3; III. t. 23; V. t. 22; XXVII. t. 1, 35; XXIX. t. 17; XLVII. t. 30.

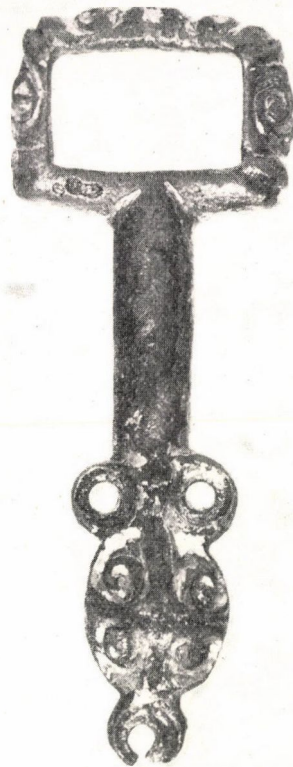
¹⁹ Kiss, A., i. m. 178.

²⁰ Fettich N., A honfoglaló magyar nép fémművesége. AH 21 (Bp. 1935) XCVII. t. 10–11.

²¹ Hermann, J., Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland. (Berlin 1965) 7. kép fenn.

²² Uo. 11.

²³ Čremošnik, J., GZMS U. f. IV. (Sarajevo, 1951) 311; Miletič, N., Schmuck und Waffen des IX–XII. Jahrhunderts in den Nekropolen Bosniens und der Herzegowina. GZMS (1963) 159., 5. kép.

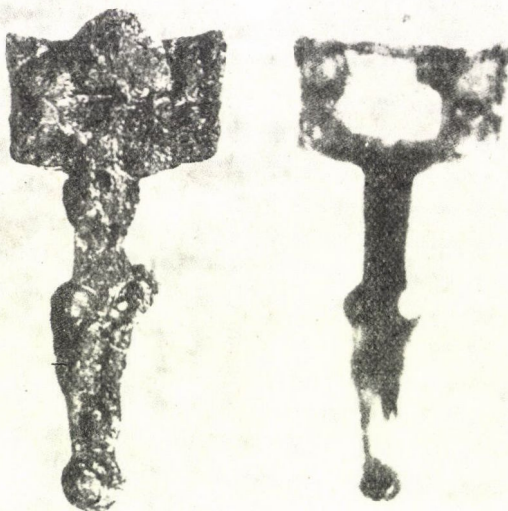

3. kép. Dunaújváros. Csüngődísz. Kétszeres nagyság
Рис. 3. Дунайварош. Подвеска. Увеличено в два раза
Fig. 3. Dunaújváros. Pendeloque. Double grandeur

4. kép. Blatnica. Lószerszám (Fettich Nándor nyomán)
Рис. 4. Блатница. Предмет конского убора (по Н. Феттиху)
Fig. 4. Blatnica. Harnachement de cheval (d'après Nándor Fettich)

5. kép. Tornow. Szíjfűggesztő és Röntgen-felvétele
(J. Hermann nyomán)
Рис. 5. Торнов. Ременная подвеска и ее рентгеновский
снимок (по Й. Германну)
Fig. 5. Tornow. Bélière de suspension et sa radiographie
(d'après J. Hermann)

6. kép. Balladoole. Övesat és övdísz (D. M. Wilson
nyomán)
Рис. 6. Балладооле. Пряжка и нашивка от пояса
(по Д. М. Вилсону)
Fig. 6. Balladoole. Boucle et ornement de ceinture
(d'après D. M. Wilson)

kezés aranyozott bronz övkészletén²⁴ látjuk viszont (6. kép). A Man-szigeti leletek hihetetlen fontosak a karoling fémművesség vizsgálatához, — tudott dolog, hogy a VIII. század közepétől megszűnik a díszes viseletben, mellékletekkel való temetkezés a karoling-birodalom területén;

a karoling fémművesség emlékeit, néhány szórványt és egyházi kincset leszámítva, elsősorban a környező „pogány” népek régészeti hagyatékából ismerjük. A balladoolei leletek tehát önmagukban is meghatározzák szíjfűggesztőnk korát és eredetét. Már inkább a balladoolei csat párhuzama, mintsem a dunaújvárosi leleté, a Jütland-félszigeti Vradban talált félköríves ezüst csatkarika.²⁵

E döntő fontosságú viking leletek alapján nyugodtan törölhetjük a „nagyomorva” kulturális hatások közül az alább ismertetendő párhuzamokat.

Szíjfűggesztőnk sajátos kerek „füles” felerősítési módjához egész sereg IX—X. századi karoling párhuzamot ismerünk, éppen a karoling birodalom belsejéből, Itáliából és Frankhonból.²⁶

A három kerek fülecestől határolt ovális tagot, kereszt alakban négyfelé osztott mezőkben egy-egy spirális díszíti. A forma és díszítés jó párhuzama ismét a boszniai sultanoviči IX—X. századi sarkantyúleletben²⁷ fordul elő, a díszítésmód kitűnő megfelelője látható Pohansko-Břeclav-i karoling kis szíjvégeken,²⁸ valamint egy hosszovális alakú karoling díszítményen Mikulčiceben.²⁹ Már csak távolabbi bonyolultabb rokona fordul elő a késő IX. századi knini sarkantyúhoz tartozó szíjvégeken.³⁰

A párhuzamokból csak egyetlen következtetés vonható le: a körökkel és spirálisokkal díszített bronz és ezüst ékszerek mind a vikingeknél, mind a nyugati- és délszlávoknál, mindpedig a honfoglaló magyaroknál karoling eredetűek. Bronz csüngődíszünk tehát IX—X. századi karoling munka, amely nyilván a kalandozások során jutott magyar kézbe. A dunaújvárosi honfoglaló leányka nyugati hadjáratból visszatérő apjától kaphatta, csecsebecseként viselte, így került a sírba is. Mindez a sír korát a kalandozások lezáródása előtti időben, a X. század első felében határozza meg.

László Gyulának a maga idejében nagy jelentőségű megfigyelése és elmélete szerint a honfoglaló magyarok szállásterületei sokfelé kikerültek az avarság településterületeit.³¹ Tételeinek legjobb bizonyítékai közé tartozott Fejér megye déli fele, benne az avarságtól hajdan sűrűn megszállt dunaújvárosi járással. Az előljáróban felsorolt néhány szórványt nem számítva, ezen a területen valóban nem találkoztunk eddig „Árpád népének” sírleleteivel.

Az elmúlt másfél évtized kutatásai nyomán azonban alighanem módosult ez a kép. A duna-

²⁴ Bersu, G.,—Wilson, D. M., Three Viking Graves in the Isle of Man. (London, 1966) 40—41., VIII. t. A—B.

²⁵ Arbman, H., Schweden und das karolingische Reich. (Stockholm, 1937) 152., 50. t. 3. jobbra.

²⁶ Haseloff, G., Der Tassilokelch. (München, 1951) 15. t. 11, 13; Werner, J., Sporn von Bacharach und Seeheimer Schmuckstück. Siedlung und Burg. (Berlin, 1969) 501—502., 26. t. e; Ua, Frühkarolingische Gürtelgarnitur aus Mogorjelo bei Čapljina (Herzegovina) GZMS U. f. 15—16. (1961) 246—247., I. t. 1, 2.

²⁷ L. 23. j.

²⁸ Grossmähren. 1100 Jahre Staats- und Kulturtradition. (Praga, 1964) XXXIV, XXXIX. t.

²⁹ Klančič, Z., Prehled vyzkumu, 1964. (Brno, 1965) 55—., 24. t. 1.

³⁰ Karaman, Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti. (Zagreb, 1930) 132—133. kép.

³¹ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp., 1944) 66—.

újvárosi Vidám-park területén 1955-ben Vágó Eszter X–XI. századi „soros” köznépi temető néhány sírjára bukkant, a temető feltárására azonban nem volt mód. 1961–1962-ben tártuk fel a Dunai Vasművel párhuzamosan, a Duna magas löszpartján, a XIII. században elhagyott Csetény falu templomát és templom körüli temetőjének mintegy 250 sírját.³² A legkorábbi temetkezések a X–XI. század fordulójáról származtak. Magányos honfoglaló sírunk a csetényi és a Vidám-parki temetők között került elő, de lényegesen közelebb (alig 200 m-re) az utóbbi korai köznépi temetőhöz.

Mindezen ásatási és topográfiai eredmények arra figyelmeztetnek, hogy a „fehér foltokkal” mindig óvatosan kell bánnunk. Bár X. századi törzsnevekben és fejedelmi személynevekben nem gazdag a vidék, a honfoglalók előkelőbb rétegének korai X. századi temetkezése, valamint a X–XI. századi köznépi temetők egyre gyakoribb felbukása arra utalnak, hogy a Csepel sziget déli végében fekvő fontos átkelőhely dunántúli oldala is közvetlenül honfoglaló őseink településterülete volt.

Bóna István

UNE TOMBE DE L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE HONGROISE À DUNAÚJVÁROS

Résumé

En janvier 1968 fut mise à découverte, sur le terrain de l'Usine Sidérurgique du Danube, une tombe de l'époque de la conquête hongroise qui, après l'exploration minutieuse de la région, s'est avérée une sépulture isolée. Les objets du mobilier funéraire de la tombe d'une fillette de 8 à 10 ans, ensevelie avec un cheval, sont, dans l'ordre des numéros du dessin de la tombe, les suivants: 1. perles de verre vertes, 2. pendeloque fondue en bronze doré, 3–6. lamelles de bronze doré ornant la bordure de la robe, 7. plaque d'or, peut-être la pendeloque du collier, 8–9. paire de pendeloques en argent, servant à garnir la natte, 10. bande de bronze doré cousue sur la manche de la robe, 11. vase, 12. dans la bouche du cheval un mors en fer dont les branches latérales sont tombées en pourriture (fig. 1).

La fillette vêtue d'un costume inhabituellement riche pour son âge, peut être considérée comme l'enfant enterré isolément d'un homme de haut rang.

La pièce la plus intéressante du mobilier funéraire est la pendeloque de bronze doré (fig. 3). Nous n'avons, jusqu'à présent, pas réussi à retrouver son analogie précise ni dans le matériel contemporain hongrois ni dans celui de l'étranger. Le modèle carolingien de sa forme, bien plus ancien (Blatnica) et l'analogie en fer de sa structure,

grosso modo contemporaine (Tornow) permettent de la prendre pour une fabrication carolingienne. Sa bélière de suspension carrée a de bonnes analogies, surtout ornementales, dans les trouvailles d'origine carolingienne des IXe et Xe siècles (Sultanovič, Balladoole). Les lunettes rondes spécifiques de l'autre bout, servant à la fixer, sont en général caractéristiques des objets de métal carolingiens des IXe et Xe siècles. On rencontre son médaillon cruciforme, orné de nervures et de spirales, sur les ornements de ceintures et d'éperons carolingiens (Sultanovič, Pohansko-Břeclav, Mikulčice, Knín). Donc tous ses détails techniques, formels et ornementaux se retrouvent dans l'art du métal carolingien des IXe et Xe siècles.

La bélière de suspension dut parvenir en Hongrie lors des campagnes occidentales de la première moitié du Xe siècle, puis, en tant que bijoux, dans la tombe de la fillette d'un conquérant hongrois. Les analogies de la bélière de suspension carolingienne, aussi bien que les circonstances historiques de son arrivée en Hongrie permettent de dater la sépulture de la première moitié du Xe siècle.

I. Bóna

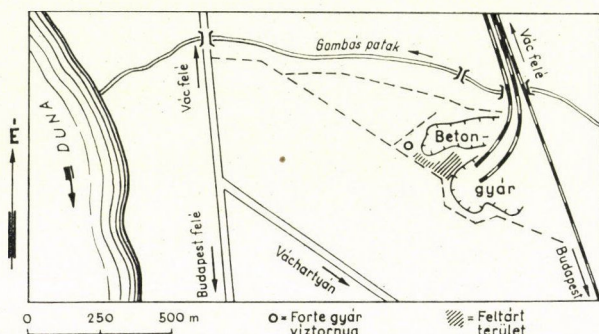
³² Publikációja előkészületben.

ELŐZETES JELENTÉS A VÁC-KAVICSBÁNYAI KELTA TEMETŐ 1969–1970. ÉVI FELTÁRÁSÁRÓL*

A lelőhely a Budapest–Vác vasútvonal mellett, a Vác alsóvárosi megállótól jobbra, az ÉM Betonelemgyártó Vállalat és a FORTE-gyár víztornya közötti területen van (1. kép).

A vállalat az 1930-as években kezdte működését, ekkor dr. Tragor Ignác idejében kerültek elő az első leletek.¹

1. kép. Vác-Kavicsbánya. A lelőhely térképe
Рис. 1. Вац-Кавичбана. План местонахождения
Fig. 1. Vác-Kavicsbánya. La carte du site

1952-ben Huszár Károly feltárt egy sírt. Jelentésére a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából Cs. Sós Ágnes végzett leletmentést, aki feltárta a 2–3. sírt.²

1958-ban Kralovszky Alán és Dezső Gyula a 4–73. sz. sírokat tárta fel.³

1959-ben a FORTE-gyár víztornyához a temetőn keresztül vezették a vizet. Az árok ásásánál megfigyelőként részt vett a munkálatokban Kőszegi Frigyes, Kiss Attila, Végh Katalin. A 75–82. számú sírokat mentették meg.⁴

1969-ben a váci Vak Bottyán Múzeumnak lehetősége nyílt arra, hogy a Pest megyei Tanács anyagi támogatásával folytassa a temető feltárását.⁵ 1970-ben a munkát folytattuk, így a kelta sírok száma elérte a tizenkilencet, az avar sírok száma a 225-öt.

KELTA TEMETŐ

1. sír (2. kép). Kiss Attila leletmentésekor került elő. Egy rendszerbe számozta a kelta és az avar sírokat. Ez a sír volt a 76. számú. 1969-ben az első avar sírt 76.-nak

vettük, így a kelta sírokat külön számoztuk. Hamvasztásos, bolygatott sír. Mélység: 160 cm. Mellékletek:

1. Fésűs edény, grafitos.
2. Tál: Pátm.: 25 cm.
3. Tál: Pátm.: 18 cm, 2. sz. tálban volt.
4. Az árok falában elszórtan vastörredékek kerültek elő.
5. Tömör vascsúcs.

2. sír (2. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan sír. Férfi. Foltja négyszegletes, H.: 104 cm, ill. 114 cm. Sz.: 120 cm. Mélysége: 215 cm. Mellékletek:

1. Kard; egyenes, nem hajtogatták össze. Anyaga vas. Erősen korrodált. Koptatója nem áttört, szorosan a tokhoz simul, csúcsba futó. Két befogó gomb észlelhető rajta (6. kép 3).
  2. Kés; ívelt hátú, mindkét végén elhegyesedő. H.: 17,2 cm, legn. Sz.: 5 cm (6. kép 6).
  3. Lándzsahegy; hosszú köpűjű, babérlevél alakú. H.: 22 cm, legn. Sz.: 6 cm (6. kép 2).
- A kést és a lándzsát élükkel lefelé helyezték el a kard mellett.

4. Nyereg alakúan hajlított bronz huzal.⁶ Kerek átmetszetű. H.: 8 cm, Sz.: 5,6 cm (7. kép 3).

5. Két darab vas szögfej;

a) H.: 1,8 cm, Fejátm.: 1,8 cm, domború fejjű.

b) H.: 2,2 cm, Fejátm.: 2 cm, sima fejjű (7. kép 5).

6. Urna. Világosszürke, zömök. Hamvakkal telt, sőt szórtan mellette is voltak hamvak. Pátm.: 10 cm, Fátm.: 9,5 cm, M.: 22 cm (7. kép 6).

7. Nagyméretű, kétgombos vas fibula. Felsőháros. H.: 12 cm (6. kép 5).

8. Fenéklő; sima felével a kardon, a markolattól 15 cm-re. H.: 14,5 cm, legn. Sz.: 2,1 cm (6. kép 1).

9. Tál; feneke nem omphalosos, de domború, és közepén, külső felületén ujjnyi benyomás van rajta. Sötétszürke, vörös törésfelületű, porlékony. Pátm.: 21 cm, M.: 8 cm.

10. Urna; karesű testű, fényes. Nyakát három, különböző széles matt sáv díszíti.⁷ Talpa körgyűrűs. Pátm.: 18 cm, Fátm.: 12 cm, vlsz. M.: 44,5 cm (7. kép 7).

11. Övvas vége karikával. Lőfej formájú. Erősen rozsdás, főleg a karika. H.: 4,6 cm, Sz.: 2 cm, karikaátm.: 4,5 cm (7. kép 4).

12. Vas lemezből összedolgozott, domború, szegecselt karika. Valószínű, hogy az öv felszereléséhez tartozott. H.: 4,7 cm, Sz.: 4,7 cm, pánt. Sz.: 1,5 cm (7. kép 1).

13. Vas karika. Mint a 12. melléklet. H.: 3,7 cm, Sz.: 3,6 cm, pánt. Sz.: 1,2 cm (7. kép 2).

14. Vas karika, töredékes, vlsz. karperec. Mérete: 9,5 × 8,5 cm (6. kép 4). Állatesont: sertéskoponya és mandibula fele.

3. sír (2. kép). Csontvázas, bolygatott (?). Sírfolt H.: 210 cm, Sz.: 110 cm. Mélysége: 135 cm. Tájolás:

* Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. április 21-iki ülésén.

¹ A második világháború alatt a leltárkönyvek elvesztek, így nem tudjuk a tárgyakat azonosítani.

² Vác, Vak Bottyán Múzeum adattára. Ltsz: 599.

³ Vác, Vak Bottyán Múzeum adattára. Ltsz: 600.

⁴ Vác, Vak Bottyán Múzeum adattára. Ltsz: 601.

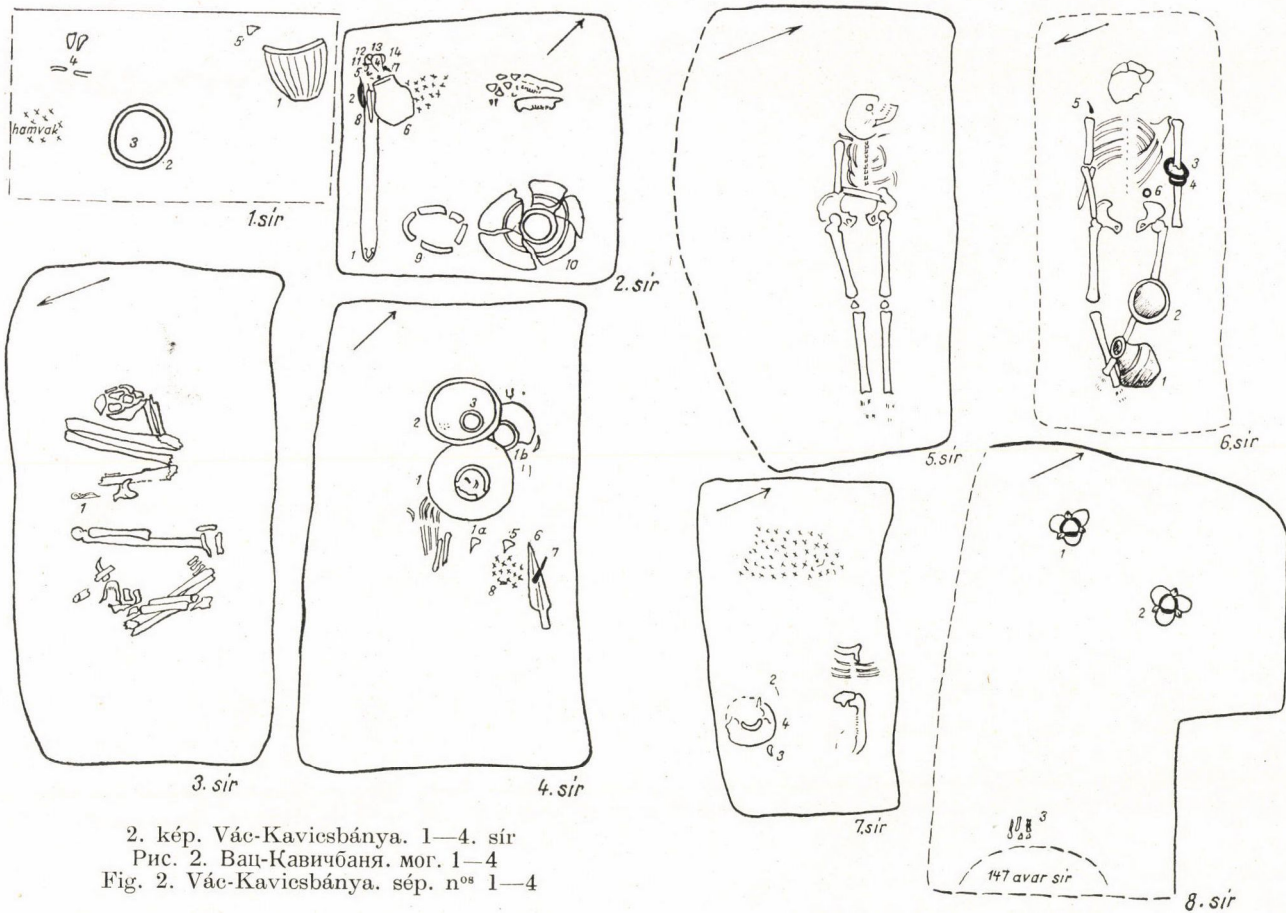
⁵ Ezúton szeretnék köszönetet mondani az ásatás lehetővé tételéért dr. Ikvai Nándornak; az antropológiai avar anyag feldolgozásáért Gyenis Gyulának, a kelta csont-

anyag feldolgozásáért Kiszely Istvánnak és az állatesontok meghatározásáért Bökönyi Sándornak.

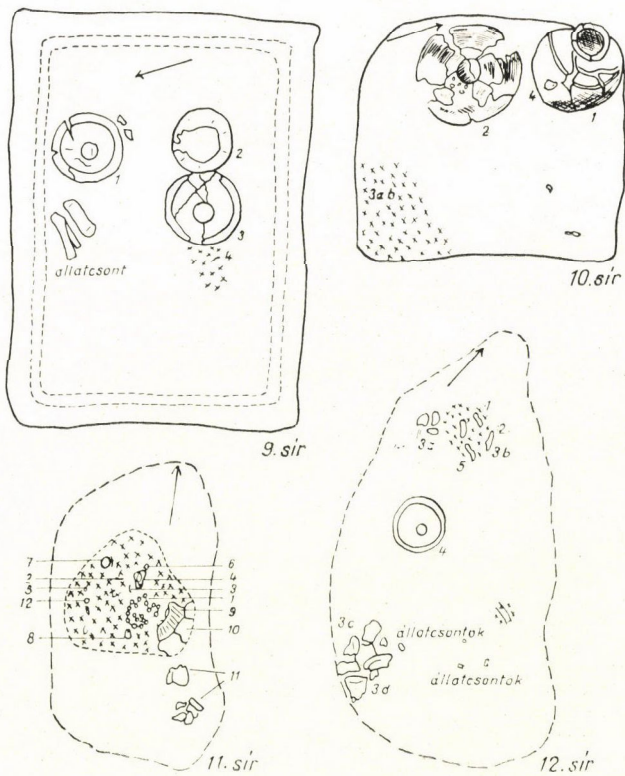
⁶ Hunyady Ilona, [Kelták a Kárpátmedencében. Diss Pann II. 18 (Bp., 1942) XXXIII. t. 5] ilyen formájú gyűrűket mutat be.

⁷ Hunyady Ilona a sávok és besímitott díszítést a germánssággal való érintkezésnek tulajdonítja. LT C vége a megjelenésük, kb. i.e. 120 körülre meghatározott idő. — Hunyady I., i.m. Szöveggötet 58–65. Táblakötet LXXXVII–XCIV. t.

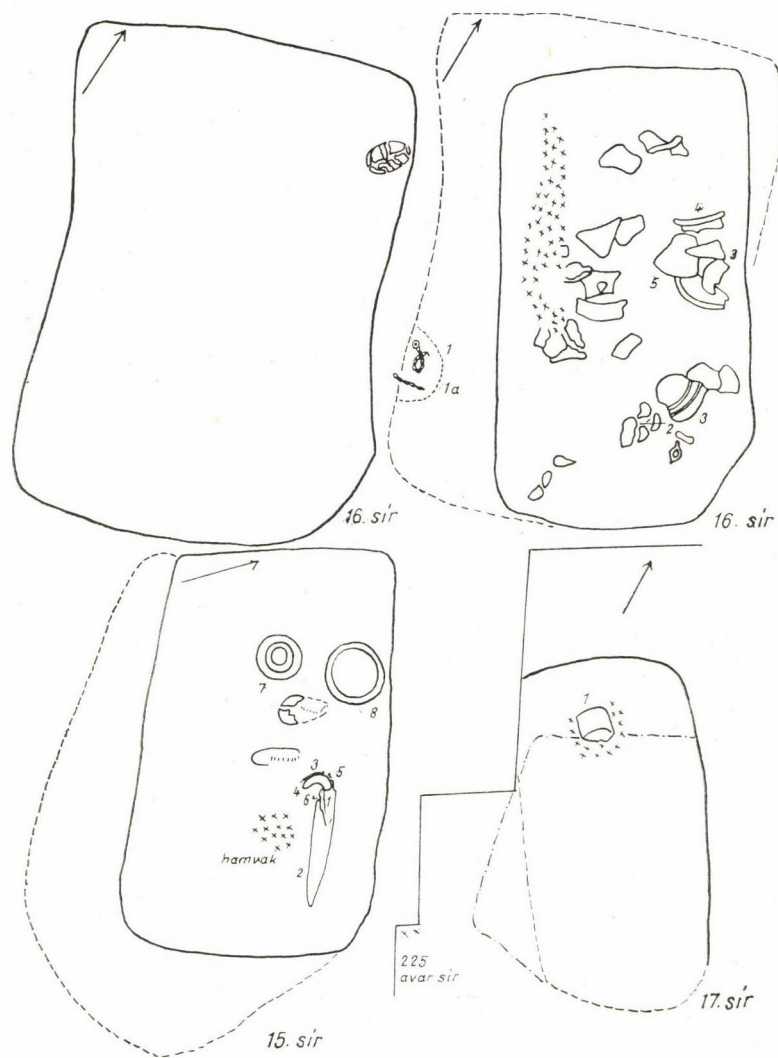

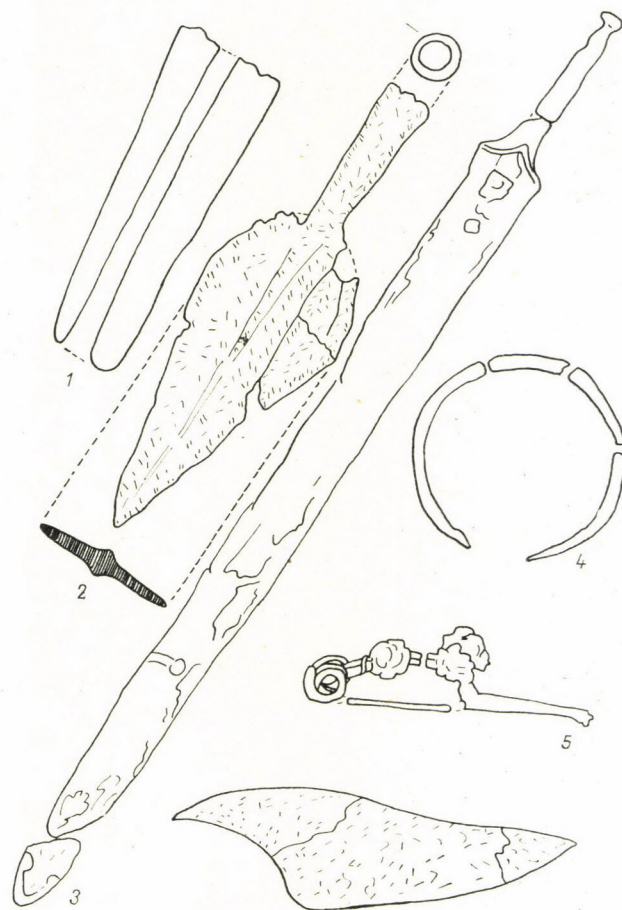
3. kép. Vác-Kavicsbánya. 5—8. sír
 Рис. 3. Вац-Кавичбánya. мог. 5—8
 Fig. 3. Vác-Kavicsbánya. sép. n°s 5—8

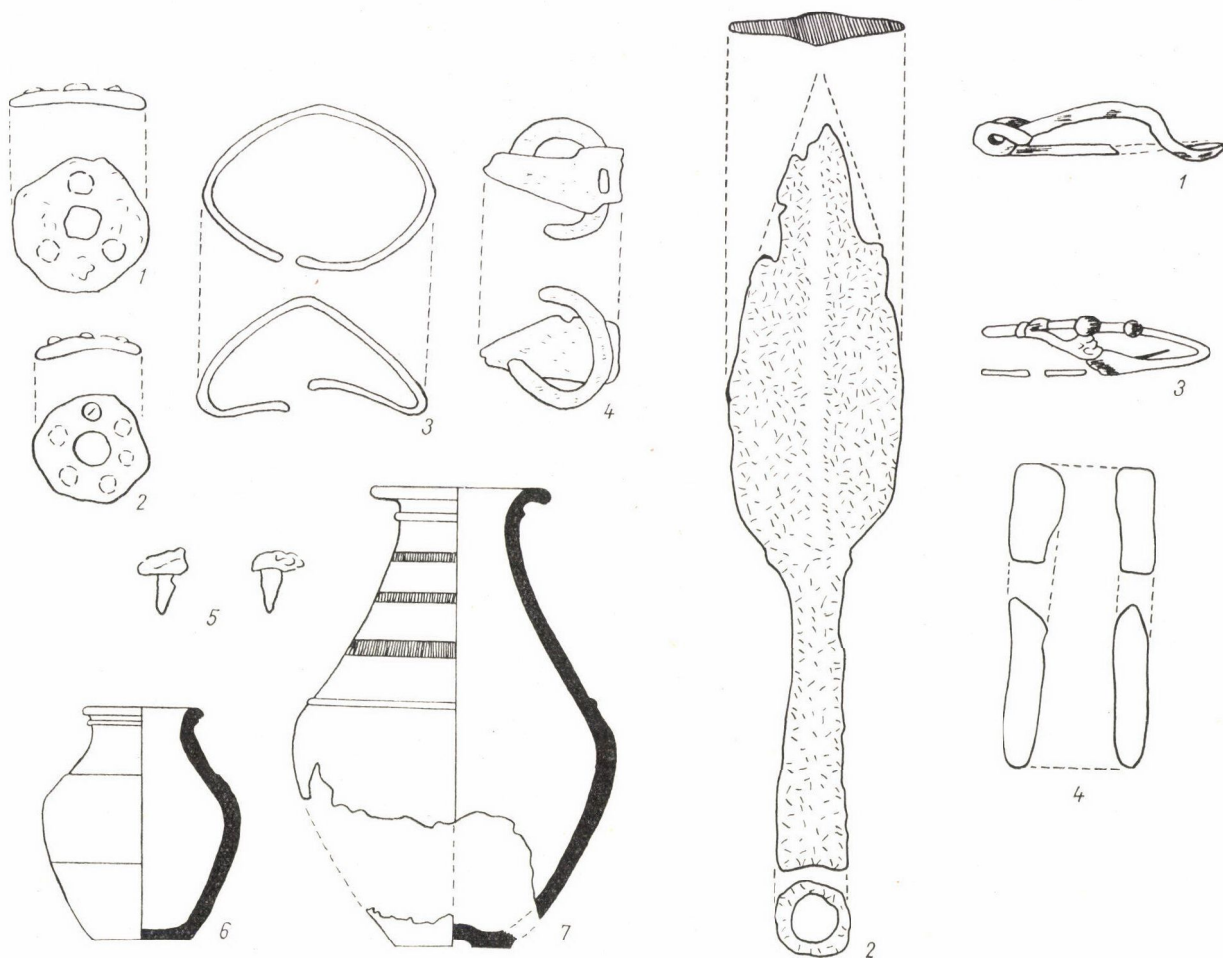

5. kép. Vác-Kavicsbánya. 15—17. sír
Рис. 5. Вац-Кавичбánya. мог. 15—17
Fig. 5. Vác-Kavicsbánya. sép. n°s 15—17

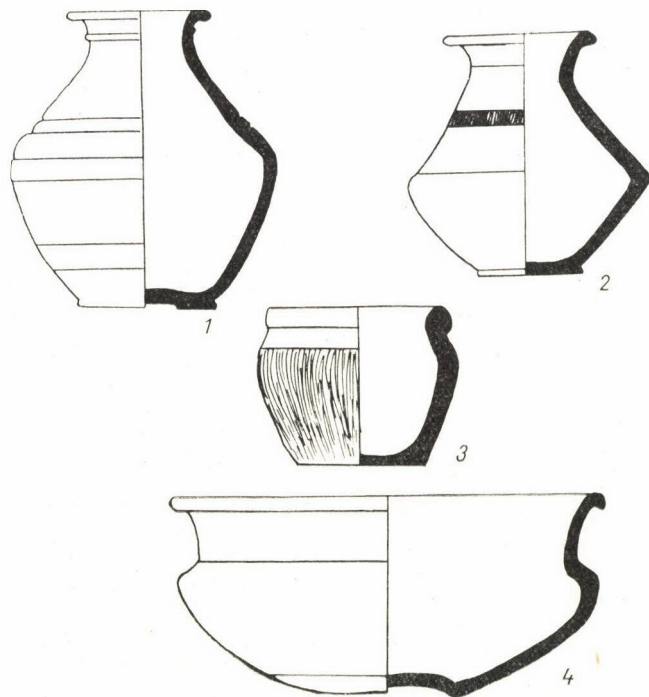
6. kép. Vác-Kavicsbánya. 2. sír
Рис. 6. Вац-Кавичбánya. мог. 2
Fig. 6. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 2

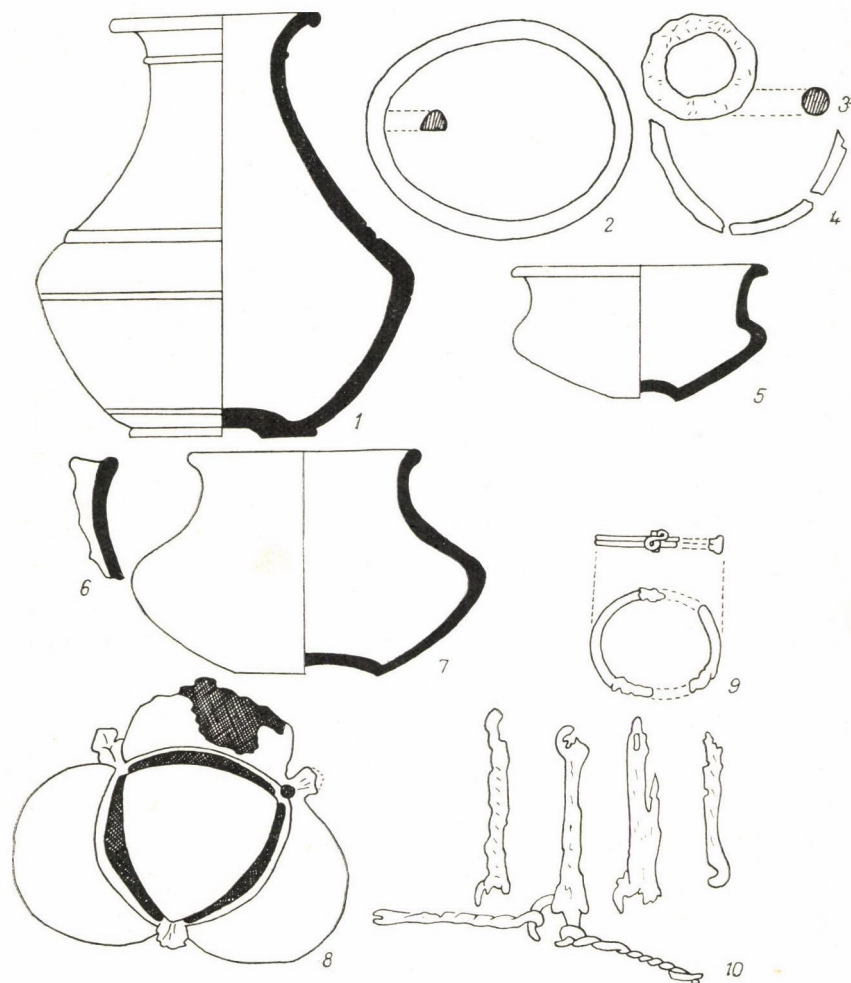
7. kép. Vác-Kavicsbánya. 2. sír
Рис. 7. Вац-Кавичбана. мог. 2
Fig. 7. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 2

8. kép. Vác-Kavicsbánya. 1. 3. sír. — 2—4. 4. sír
Рис. 8. Вац-Кавичбана. 1. мог. 3.—2—4. мог. 4
Fig. 8. Vác-Kavicsbánya. 1. — sép. n° 3. 2—4. sép. n° 4

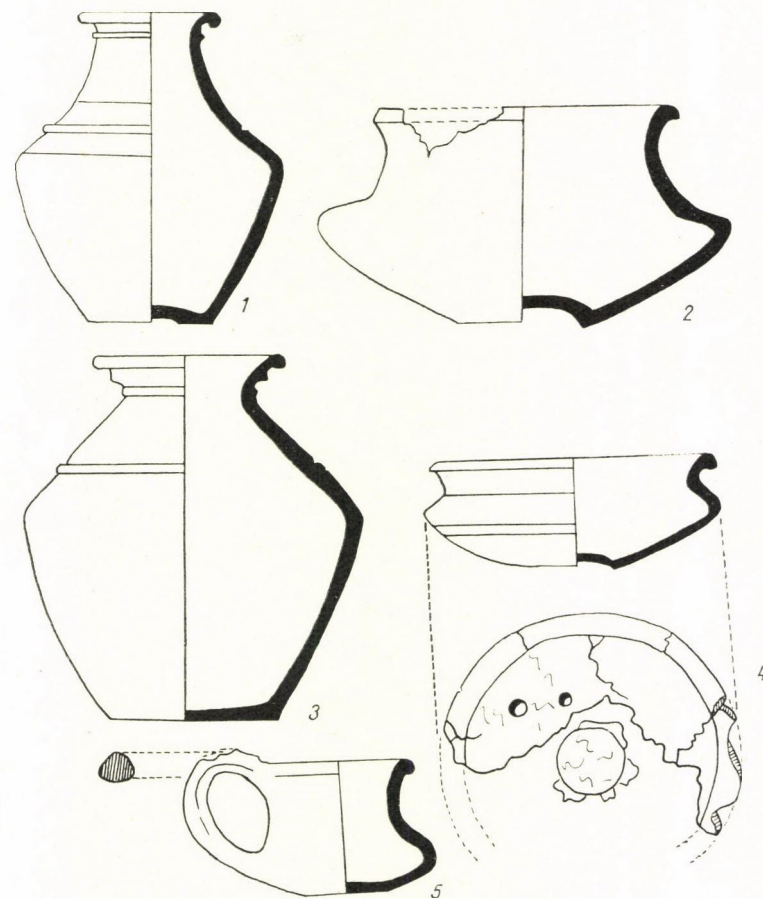

9. kép. Vác-Kavicsbánya. 4. sír
Рис. 9. Вац-Кавичбана. мог. 4
Fig. 9. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 4

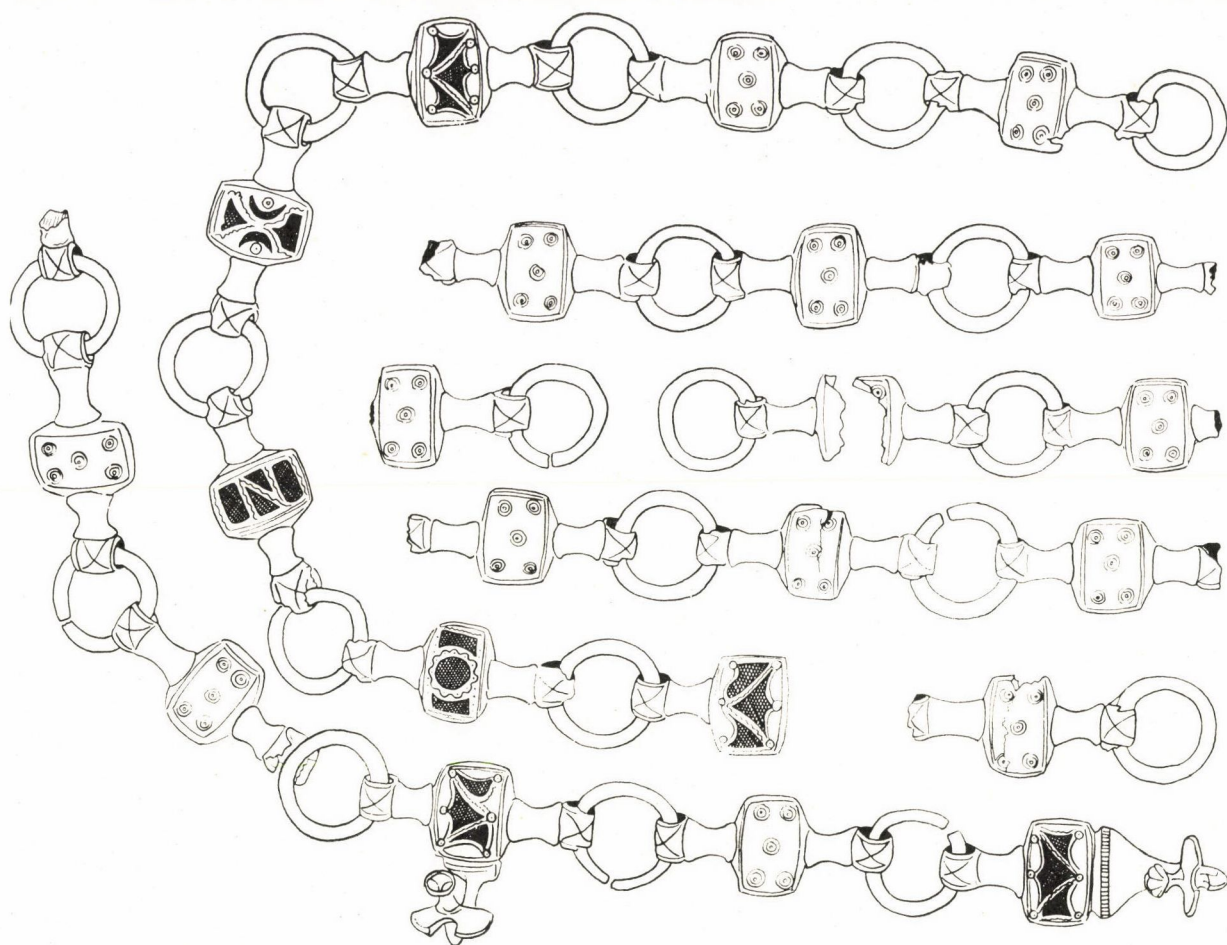

10. kép. Vác-Kavicsbánya. 1—5. 6. sír. — 6—7. 7. sír. — 8—10. 8. sír
 Рис. 10. Вац-Кавичбánya. 1—5. мог. — 6—7. мог. 7. — 8.—10. мог. 8
 Fig. 10. Vác-Kavicsbánya. 1—5. sép. n° 6. — 6—7. sép. n° 7. — 8—10. sép. n° 8

11. kép. Vác-Kavicsbánya. 1—2. 9. sír. — 3—5. 10. sír
 Рис. 11. Вац-Кавичбánya. 1—2. мог. 9. — 3—5. мог. 10
 Fig. 11. Vác-Kavicsbánya. 1—2. sép. n° 9. — 3—5. sép. n° 10

12. kép. Vác-Kavicsbánya. 11. sír
Рис. 12. Вац-Кавичбánya. мог. 11
Fig. 12. Vác-Kavicsbánya. sár. n° 11

É—D. Melléklet: 1. fibula, vas drótból hajlított. Alsó-húros. H.: 9,9 cm (8. kép 1). A váz alatt még kevert volt a föld. Az 5. és a 7. sír ez alatt volt.

4. sír (2. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan, férfi. Sírfolt négyszegletes. H.: 200 cm, Sz.: 120 cm, ill. 124 cm. 50 cm mélyen, ahol a sírfolt is kirajzolódott, a sír déli sarkában koponyát találtunk (4/A).

Sírmélység: 230 cm. Melléklet: 1. Urna; nyaka ívelt, talpa körgyűrűs. Sötétszürke. Pátm.: 14 cm, Fátm.: 13 cm, M.: 30,2 cm, körgyűrű Sz.: 3 cm (9. kép 1).

2. Tál; élesen profilált, kihajló peremű. Válla alatt, belül, matt sáv fut körbe. Pátm.: 27,5 cm, Fátm.: 7 cm, M.: 10,5 cm (9. kép 4).

3. Bögre; Grafitos, fésűs. Pátm.: 10 cm, Fátm.: 7,1 cm, M.: 9,5 cm (9. kép 3).

4. Korsó. Sötétszürke, karesú nyakú. Nyakát két párhuzamos vonal közt levő matt sáv díszíti. Pátm.: 8,3 cm, Fátm.: 6,5 cm, M.: 15,5 cm (9. kép 2).

5. Cserépdarab. Nem tartozik egyik edényhez sem. Világossárga, vékonyfalú töredék. H.: 6,5 cm, Fátm.: 4,6 cm.

6. Lándzsahegy; hosszú köpűjű, hegye levél alakú. H.: 33 cm, legn. Sz.: 7 cm. Köpűben famaradványok voltak (8. kép 2).

7. Fenékkő, két darabban. H.: 10,5 cm, legn. Sz.: 1,8 cm (8. kép 4).

8. Fibula; kétgombos. Lába visszahajlik a hátára. H.: 8,2 cm (8. kép 3). Állatesontok: tyúk hiányos váza, sertés lum.+rad.+ulna és öt darab borda.

5. sír (3. kép). Sírfolt H.: 198 cm, Sz.: 120 cm. Csontváz. Bolygatott, vagy rendellenes helyzetben

temették el. A koponya a bordák alatt volt 20 cm-rel. Mélysége: 165 cm. Tájolás: K—Ny. Melléklet nélküli. Alatta még kevert a föld.

6. sír (3. kép). Csontváz, bolygatatlan, nő. Mélysége: 180 cm. Tájolás: É—D. Sírfolt nem volt megfigyelhető. Mellékletek:

1. Urna. Világos barna színű. Karesú nyakú. Talpa körgyűrűs. Pátm.: 12,5 cm, Fátm.: 11 cm, M.: 26 cm, Körgyűrű Sz.: 3,3 cm (10. kép 1).

2. Tál. Szürke, vörös törésfelületű. Pátm.: 15 cm, M.: 8,2 cm, omphalos átm.: 3,8 cm (10. kép 5).

3. Karperec; szapropelit. Alakja ovális, átmetszete fél-ovál. Mérete: 10,5 × 8,8 cm (10. kép 2).

4. Vas karperec; töredékes. H.: 6,2 cm. A szapropelit alatt volt a jobb felkaron (10. kép 4).

5. Állatfog. Sertés jobb alsó metszőfoga. A bal felkar fölött volt. Valószínű amulett. H.: 4,5 cm.

6. Vas karika. Mérete: 3,7 × 4 cm (10. kép 3).

7. sír (3. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan. A 3. és 5. csontvázak sírok alatt volt. Sírfolt H.: 142 cm, Sz.: 78 cm. Mélység: 230 cm.

Mellékletek: 1. Vas morzsa.

2. Vas törmelékek.

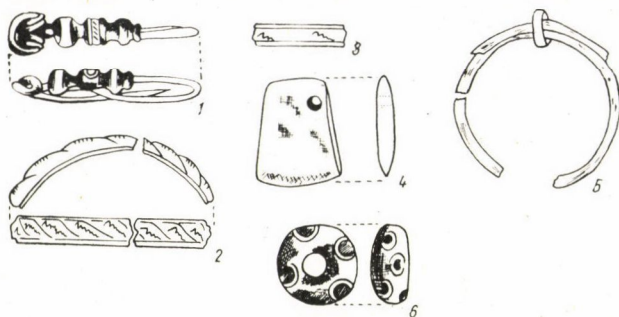
3. Edénydarab. Nem tartozik a 4. sz. mellékletéhez (10. kép 6).

4. Tál. Sötétszürke, lágyprofilú, pereme csak kissé vastagodik meg, és hajlik ki. Omphalos. Pátm.: 13,7 cm, Fátm.: 8 cm, M.: 15 cm (10. kép).

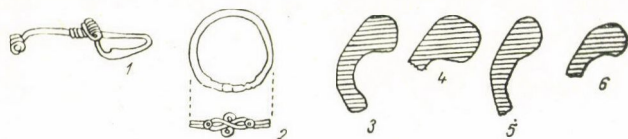
7. Állatesont: sertés koponyatöredékei, mandibula darab, bordadarabok, b. humerus-, radius-, ulna darab.

8. sír (3. kép). Valószínű csontváz. Bolygatott. Nő.

13. kép. Vác-Kavicsbánya. 11. sír
Рис. 13. Вац-Кавичбана. мог. 11
Fig. 13. Vác-Kavicsbánya. síp. n° 11

14. kép. Vác-Kavicsbánya. 12. sír
Рис. 14. Вац-Кавичбана. мог. 12
Fig. 14. Vác-Kavicsbánya. síp. n° 12

Mélysége: 120 cm. Valószínű, a 147. avar sír ásásakor dobálták ki.

Mellékletek: 1. Háromhólyagos bokaperec. 2. Háromhólyagos bokaperec, kissé hiányos.⁸ Méreteik: 8,8 × 6,8 cm (10. kép 8).

3. Gyűrű. A bokaperecektől távolabb, ujjpercen találtuk. Bronz. Feje ferde „S”-motívum. Átm.: 2,2 cm (10. kép 9).

4. Háromágú csavart vastárgy, három másik, hasonlóan csavart darabbal. Lószerszám? A 147. avar sír alatt volt, annál 22 cm-rel mélyebben, így teljes mélysége: 142 cm. Kelta? (10. kép 10.)

9. sír (4. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan sír. Sírfolt négyszegletes. H.: 170 cm, Sz.: 122 cm. A sírfolton belül, a sírfolt jelentkezési szintjében, tehát 55 cm mélységben, a széltől 16 cm-re 5 cm széles sötétebb színű sáv fut körbe.⁹ A következő nyelésnél eltűnt. Sírmélység: 252 cm. Mellékletek: 1. Urna. Keresű nyakú, vállá kissé lent van. Törésfelülete vörös, kívül-belül fekete. Pátm.: 13,6 cm, Fátm.: 11,3 cm, M.: 31,1 cm (11. kép 1).

2. Tál. Omphalosos, élesen profilált. Pereme kihajló. Sötétszürke színű. Pátm.: 18 cm, omphalos átm.: 7 cm, M.: 12,5 cm (11. kép 2).

3. Nagyméretű, omphalosos tál. Törésfelülete vörös, kívül-belül sötétszürke. Anyaga igen rossz megtartású. Felszedéskor szétporlott. Pátm.: 30 cm, omphalos átm.: 6 cm.

4. Kétgombos, nagyméretű vasfibula töredékei a hamvak között. Mérhetetlen.

Sertésesontok voltak a sírban.

10. sír (4. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan. Sírfolt négyszegletes. H.: 100 cm, Sz.: 114 cm. Mélysége: 215 cm. Mellékletek:

1. Urna; zömök, szürke. Benne volt a 4. számú melléklet, egy füles bögre. Pátm.: 18,7 cm, Fátm.: 16,2 cm, M.: 37,5 cm (11. kép 3).

2. Tál. Élesen profilált, omphalosos. Sötétszürke, törésfelülete vörös. Töredékes. Egy része szétporlott. Oldalfalát az égetés után két helyen mesterségesen kilukasz-

tották. Pátm.: 28 cm, omphalos átm.: 6,1 cm, M.: 13,2 cm (11. kép 4).

3a, b. Vastöredékek a hamvak között. Egyik 4 cm hosszú, ívelt hátú, erősen elrozsdásodott töredék, valószínű borotva. Szétesett.

4. Bögre; az 1. számú urnában volt. Egyetlen füle a perem fölé magasodik, háromszög átmetszetű. Pereme kihajlik, oldala ívelt, legszelebb része mélyen ülő. Sötétszürke. Pátm.: 5,5 cm, Fátm.: 3,1 cm, hasátm.: 7,1 cm, M.: 5,5 cm (11. kép 5).

11. sír (4. kép). Hamvasztásos, bolygatott. Nő. Sírfoltot nem lehetett megállapítani. A sír mellett középkori mázas edénytöredékek voltak. Mélysége: 40 cm. Mellékletek:

1. Vézománcos bronz öv. Hiányos. Karikák és téglalap alakú tagok váltakoznak, ezek díszítettek. A tagok üregek, masszával töltöttek. E mintáknak öt fajtáját figyelhetjük meg. Az egyiken a holdsarlómotívum különösen figyelemreméltó. Az övön két állatfejet is láthatunk. Ezek erősen stilizáltak. Jelenlegi H.: 132 cm, egy karika átm.: 2,2 cm, egy téglalap H.: 2,1 cm, Sz.: 1,3 cm. (12. kép).

2. Fibula. Felsőhúros, kétgombos. A két gomb között kis téglalap formájú, közepén csatornával tagolt díszítés látható, melyben a betét felülete ferdén rovátkolt. H.: 4,5 cm (13. kép 1).

3. Üveg karperec töredéke;¹⁰ sötétkék, világossárga és fehér hullámvonalak váltakoznak rajta. H.: 4,8 cm, V.: 0,6 cm (13. kép 2).

4. Vékonyabb üveg karperec töredékei. Erősen megolvadt. Kék, fehér-sárga hullámvonalas díszítés váltakozik a felületén. (13. kép 3).

a) H.: 3,5 cm, Sz.: 0,4 cm, b) H.: 5,3 cm, Sz.: 0,4 cm.

5. A sír fölötti földből került elő egy kis karika. H.: 1,9 cm, Sz.: 1,3 cm. Kelta?

6. Üvegtörmelékek; kék alapon fehér díszítéssel. Olvadt.

7. Vas karperec. Törött, rozsdás. Lapított végű, nyitott. Átm.: 7 cm (13. kép 5).

8. Kőbalt; trapéz alakú. Jobb felső sarkánál átfúrt. H.: 4,6 cm, Sz.: 3,9 cm, ill. 2,5 cm. Lyukátm.: 0,6 cm (13. kép 4).

9. Fésűs edény töredékei. Durva, világos barna. Fátm.: 12,8 cm;

10. Világos barna edénytöredékek.

11. Durva, seprűzött edény töredékei.

12. Pávaszemcses gyöngy. Kék, fehér szemekkel két sorban. Átm.: 1,9 cm, lyukátm.: 0,7 cm (13. kép 6).

12. sír (4. kép). Hamvasztásos, bolygatott. Nő. Sírfoltot nem lehetett észlelni. Mélység: 190 cm. Mellékletek:

1. Bronzfibula; vékony huzalból készült. H.: 3,3 cm (14. kép 1).

2. Bronzgyűrű. Feje „S”-motívum variálásával díszített. Átm.: 1,9 cm, Sz.: 0,2 cm (14. kép 2).

3a, b, c, d. Edénytöredékek. Világosbarna, igen rossz anyagúak (14. kép 3–6).

4. Tál töredékei. Világosbarna, néhol kormos, omphalosos. Pátm.: 21 cm.

5. Üvegtörmelékek, két darab. Színük világossárga. Állatesontok: sertés j. astragalus db, metszőfog, b. astragalus, j. calcareus darab.

13. sír (15. kép). Hamvasztásos, bolygatott. Férfi. Sírfolt csak egy szakaszon volt megfigyelhető. A 127. avar sír és a FORTE gyárhoz vezető vízvezetékcsövek lefektetésekor bolygatták meg. Az avarok az edénydarabokat 160 cm-re keletre és nyugatra dobálták a kelta sírtól. Mélysége: 71 cm. Mellékletek:

1. Vas kardkötő lánc. Kétszeres csavarás és nyolcas minták váltakozásából áll. Egyik vége horogban, a másik karikában végződik. H.: 48 cm. Két vége közötti távolság: 29 cm (16. kép 1).

⁸ Négyhólyagos bokaperecek elterjedésével foglalkozott: B. Vágó E., Alba Regia 1 (1960) 43–63.

⁹ Más, körülárokolt sírokat Szlovákiában tártak fel. Pl. Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha, 1956)

85. kép; Benadik, B.—Vlaček, E.—Ambros, C., Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei (Bratislava, 1957) 115–149.

¹⁰ Hunyady I., i.m. XXXII. t. 6.

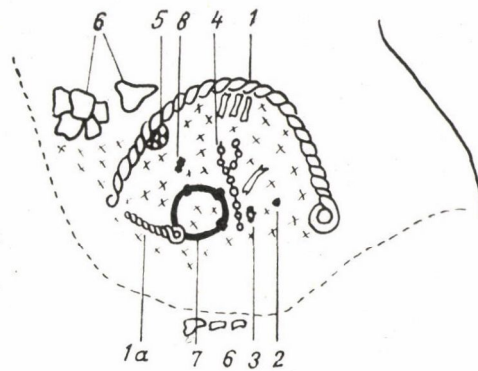
- 1a. Vas kardkötőhöz tartozó rövidebb lánc. Fonott. H.: 9,6 cm (16. kép 2).
 2. Égett bronz töredékek.
 3. Csomóba összeégett bronz lánc.
 4. Bronz lánc, három darabban. Finom kis tagokból áll.¹¹ H.: 19 cm, 20 cm, 20,6 cm (16. kép 4).
 5. Bronz korong. Állatfejes. Égett, hiányos. Széle csavart mintás. Középen egy nagyobb kör alakú korong (szintén spirálisan tekert középső tagját hat kis spirális veszi körül), mely körül valószínű kilenc darab spirálisan csavart korong volt. Hét megmaradt. Öntött, áttört ötvösmunka¹² (16. kép 5). Átm.: 5,4 cm.
 6. Edénytöredékek. Világos barna színűek (17. kép 1–2).
 7. Vas karperec, tömör rudból. Átm.: 8 cm (16. kép 3).
 8. Vastöredékek. 9. Égetett, ívelt vastöredékek.

14. sír. Bolygatott, hamvasztásos. Mellette van a 139. avar sír, ennek ásásakor dúlták fel, ugyanis az avar sírban ugyanolyan edénytöredékek kerültek elő, mint a 14. kelta sír területén. Sírfolt H.: 158 cm. Sz.: 122 cm. Egyik oldalán a sírfolt kissé beolvad az avar sír foltjába. Mélysége: 199 cm. Mellékletek:

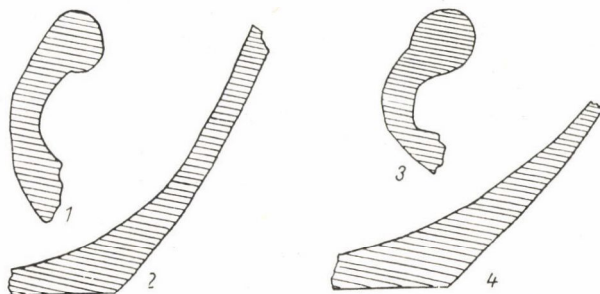
1. Edénytöredékek; világos barna színűek (17. kép 3–4).
 2. Bronztöredékek. Állatesontok: sertés mandibula darabjai.

15. sír (5. kép). Hamvasztásos, bolygatatlan. Férfi. Avar sír mellett volt, foltjuk együtt jelentkezett. Folt felszíni méretei: H.: 200 cm, Sz.: 110 cm; lent H.: 164 cm, Sz.: 98 cm. Mélysége: 87 cm. Mellékletek:

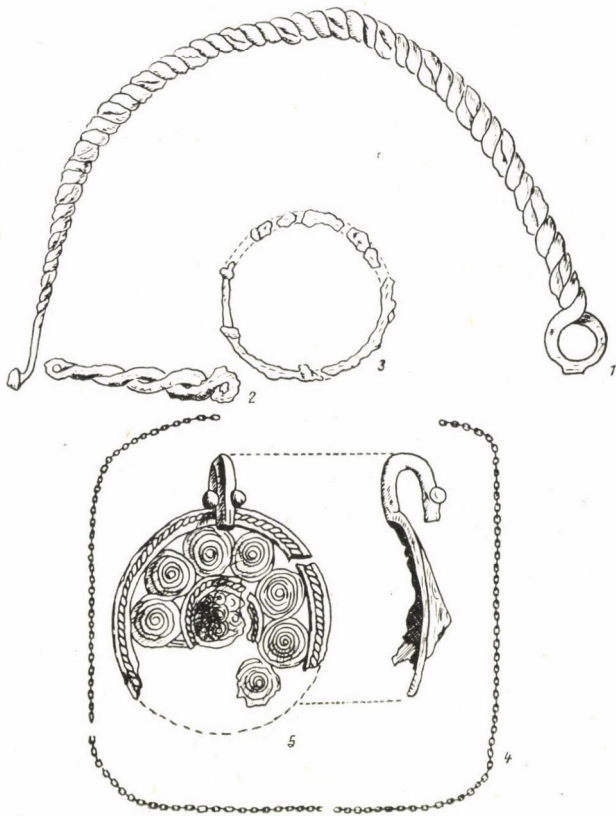
1. Urna; sötétszürke, zömök, ívelt nyakú. Pátm.: 14,5 cm, Fátm.: 13,4 cm, Hasátm.: 26 cm, M.: 30 cm (18. kép 7).

15. kép. Vác-Kavicsbánya. 13. sír
 Рис. 16. Вац-Кавичбана. мог. 13
 Fig. 16. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 13

17. kép. Vác-Kavicsbánya. 1–2. 13. sír. – 3–4. 14. sír
 Рис. 17. Вац-Кавичбана. 1–2. мог. 13. – 3–4. мог. 14
 Fig. 17. Vác-Kavicsbánya. 1–2. sep. n° 13. – 3–4. sép. n° 14

16. kép. Vác-Kavicsbánya. 13. sír
 Рис. 15. Вац-Кавичбана. мог. 13
 Fig. 15. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 13

2. Tál; erősen profilált, kihajló peremű, omphalosos, kör-gyűrűs. Sötétszürke. Pátm.: 23 cm, Fátm.: 10,7 cm, omphalosos átm.: 5,5 cm, M.: 10 cm (18. kép 8).

3. Pajzsfogó.¹³ Középen bordával erősített. H.: 16,2 cm, Sz.: 6,2 cm. Két szárny közti távolság: 13,4 cm (18. kép 4). Anyaga vas.

4. Kard. Vas. Behajtott. Koptató tömör, csúcsbafutó. Végén és fentebb egy-egy gomb látható. Markolatot nem lehet kivenni, mert az összes vas melléklet összeégett, egyberozsdásodott. Így a kard H.: 87 cm, legn.Sz.: 8 cm (18. kép 2).

5. Fibula; vas, kerek átmetszetű huzalból készült. Alsó-húros. Erősen korrodált töredék. H.: 5,4 cm (18. kép 5).
 6. Fibula. Vas, kerek átmetszetű huzalból készült. H.: 3,6 cm (18. kép 6).

7. Kardkötő. Vas. Két csavarás és nyolcas minta váltakozó fonatából áll. Egyik végén kis karika, a másikon horog. Különböző vasak rozsdásodtak hozzá. H.: 29 cm, két vége közti távolság: 19 cm (18. kép 3).

8. Tör. Keskeny, közepén bordázott. H.: 15 cm.

A nyéllyukas darab valószínű nem tartozik hozzá. H.: 8 cm (18. kép 1). Állatesontok: sertés b. koponya egy része, b. mandibula fele.

16. sír (5. kép). 26 cm mélységben jelentkezett a folt. 61 cm mélyen találtuk a sír É–K-i sarkában a 16/A koponyát. 91 cm mélyen, a sír délnyugati végénél kardkötő láncot és a hozzá tartozó kis vasrudat találtuk. Ezután látszott, hogy a valódi sírfolt H.: 184 cm. Ennek ellenére továbbra is a bolygatás által megnagyobbodott foltban mentünk lejjebb. 139 cm-nél kerültek elő a hamvak, 179 cm-nél az edény-

¹¹ Hunyady I., i.m. XIII. t. 9.

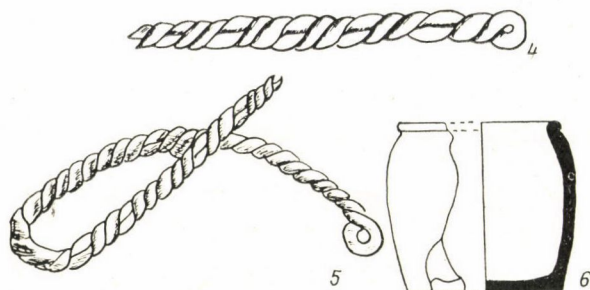
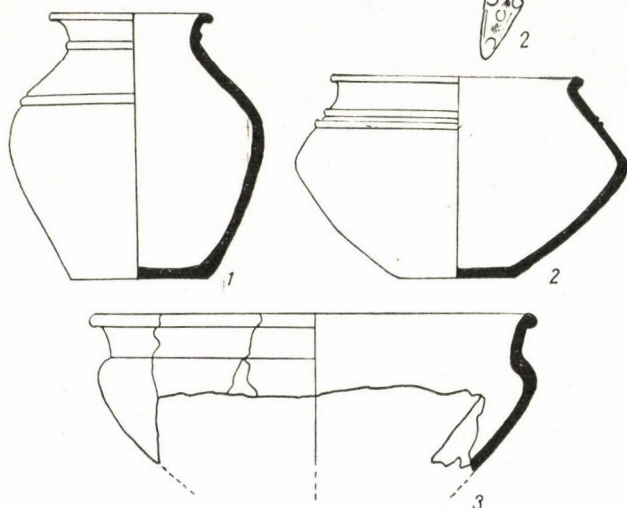
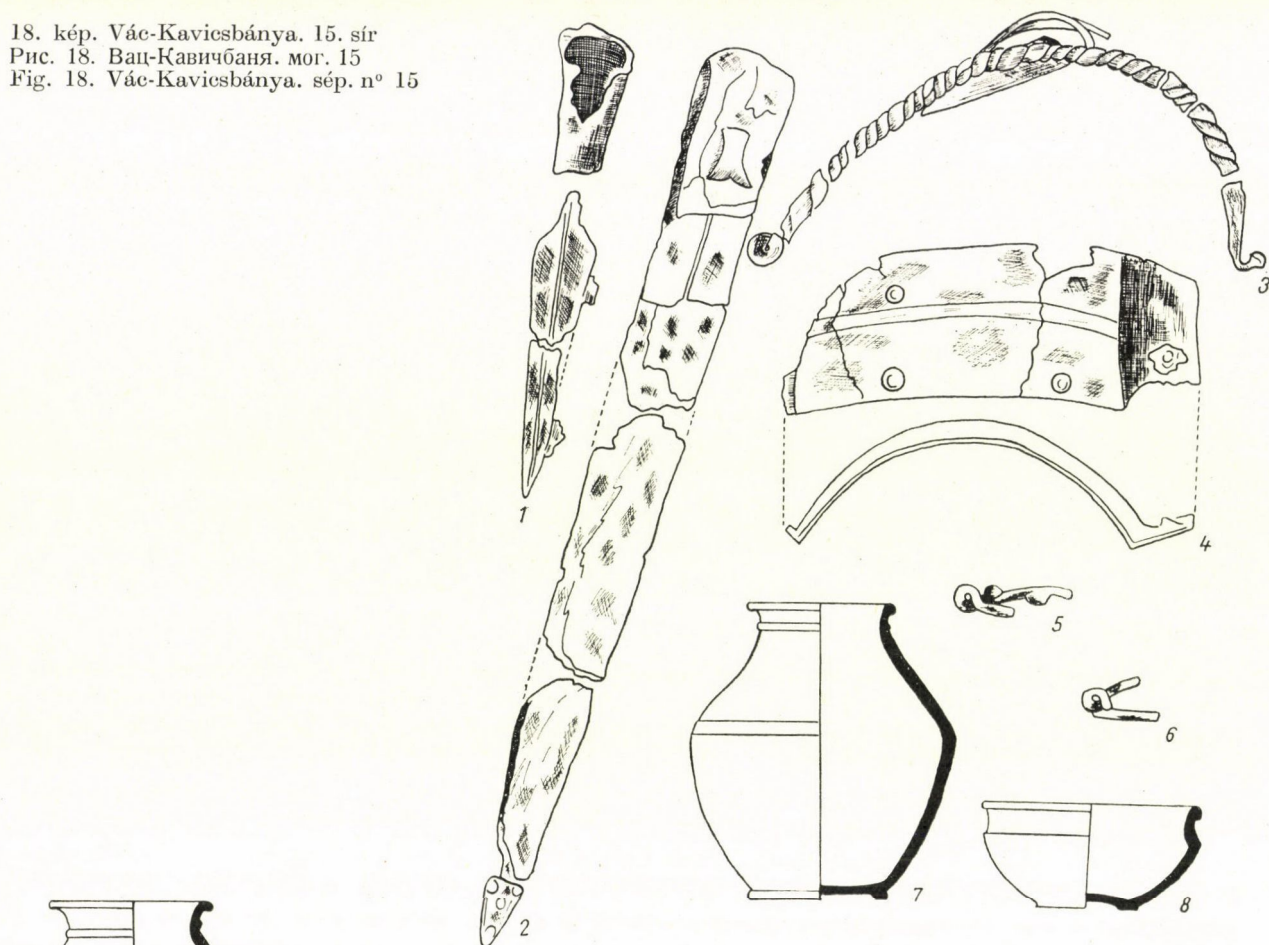
¹² Leginkább fibulákon láthatunk hasonlót. Hunyady Ilona szerint e példányok nagyobb része a délpannon-illír vidékről származik. A filigranos és a filigrant utánzó

préseléses technikát egyaránt kedvelték e körben (i.m. 78. pl. XXI. t. 10). L. még: Filip, J., i.m. 50. kép 1–2.

¹³ Hunyady I., i.m. XLIX. t. 2. Pajzsokra lásd még: Uzsoki A., ArchÉrt 97 (1970) 97–106.

18. kép. Vác-Kavicsbánya. 15. sír
Рис. 18. Вац-Кавичбана. мог. 15
Fig. 18. Vác-Kavicsbánya. sép. n° 15

19. kép. Vác-Kavicsbánya. 1—5. 16. sír. — 6. 17. sír
Рис. 19. Вац-Кавичбана. 1—5. мог. 16. — 6. мог. 17
Fig. 19. Vác-Kavicsbánya. 1—5. sép. n° 16. — 6. sép. n° 17

cserepek. Bolygatott, hamvasztásos sír. Férfi. Mellékletek:

1. Kardkötő lánc. A megszokott kettős csavarás és nyolcas fonatolású. Egyik vége karikában végződik. Horog felőli vége hiányos. H.: 30 cm (19. kép 5).

1a. Kardkötő lánchoz tartozó kis vas fonat. Fonása mint az 1. mellékleté. H.: 15,2 cm, Sz.: 1,2 cm (19. kép 4). A kardkötő harmadik tagját, a mindkét végén karikában végződőt eddig, ezen a lelőhelyen nem találtuk.

2. Égett bronz darabok. A méretei: 4,2 × 2,4 cm, B méretei: 4,3 × 3,3 cm.

3. Urna; széles, zömök, sötétszürke, hiányos. Pátm.: 16,5 cm, Fátm.: 14 cm, Hasátm.: 28 cm, M.: 28 cm (19. kép 1).

4. Tál; nagy méretű, válla a középvonal felett helyezkedik el. Nyaka két erős bordával díszített. Pátm.: 26 cm, Fátm.: 11 cm, Hasátm.: 33,5 cm, M.: 20 cm (19. kép 2).

5. Kis tál, vörös törésfelületű, kívül-belül sötétszürke. Pátm.: 27 cm, Hasátm.: 26,7 cm, Vlsz. M.: 4,2 cm (19. kép 3).

Állatcsontok: sertés os occipitale darab, atlas.

17. sír (5. kép). Bolygatott, hamvasztásos. Mélysége: 81 cm. Melléklet: 1. Edénytöredék. Kelta? Vlsz. Pátm.: 10 cm, Fátm.: 9,5 cm, M.: 10,3 cm. Igen durva, vörösesbarna, pereménél kissé megvastagodik, és kihajlik (19. kép 6). Az edény egyharmada van meg.

18., 19. sírt a legújabb korban rabolták ki amatőrök. A temető kétritusú. Az eddigi leletek alapján — üveg karperec, kétgombos fibula, sávosan simított kerámia pl. — a La Tène C végére, időben az i.sz. kezdete előtti II. század második felére datálhatjuk a temetőt.¹⁴

Hellebrandt Magdolna

¹⁴ Kronológiához ld. Benadik, B., SA 10 (1962) 394–396. L. térkép; Benadik, B., SA 11 (1963) 352–355.; Benadik, B., SA 9 (1961) térkép 176/1.

A PRELIMINARY REPORT ON EXCAVATION OF A CELTIC CEMETERY AT VÁC-KAVICSBÁNYA
(PEBBLE-PIT) IN 1969—1970

Summary

The excavation lies north of the city-centre of Vác, between the water-tower of the FORTE Factory and the Plant for the Production of Prefabricated Concrete Parts (Fig. 1). Rescue excavations were done in 1952, 1958 and 1959 and they were continued in 1969—1970. This part was also used by the Avars as burial ground, so many Celtic graves were disturbed.

225 Avar and 19 Celtic graves have been excavated. The Celtic cemetery was two-ritual. 16 cremation graves and 3 skeletal graves had been unearthed. A grave containing two skeletons is very remarkable, No. 3. and No. 5. being one under the other, at the bottom being No. 7. cremation grave. The location of No. 3. and No. 6. skeleton graves is North-South and that of No. 5. East-West. In No. 9., 55 cm. deep, where the pit emerged, we remarked entrenchment which at the next digging disappeared. Of a dating character is an urn adorned with dull edge in graves 2. and 4, (Fig. 7) and jar (Fig. 9/2) and a crested-

graphite mug in grave 4. (Fig. 9/3). In a large urn of grave 10. a small one-handle mug was found (Fig. 11/5), reminding of a similar Seythian material.

Special mention should be made of first furniture in grave 11, a lady's bronze belt with blood-enamel (Fig. 12), consisting of rings and square-shaped members. Each of the square members is ornamented. We can see five different patterns. On one the motif of the crescent moon is remarkable. In the grave there is a fibula with two buttons (Fig. 13/1), glass bangles (Fig. 13/2—3), a stone axe with a hole in it (Fig. 13/4), a rough wisp-pattern vessel. An interesting find in grave 13. is a bronze disc with animal's head (Fig. 5/16).

On the basis of the finds the time of burial could be the end of LT C, the second half of 2nd century B. C.

M. Hellebrandt

AZ AQUINCUMI KATONAI AMFITEÁTRUM KITÜZÉSE ÉS SZERKESZTÉSMÓDJA

Pannónia Inferior székhelyének katonai amfiteátruma nemcsak méretei miatt¹ foglal el rangos helyet a provinciális római építészet alkotásainak sorában, hanem funkcionális, szerkezeti és formai értékei miatt is.² Annak ellenére ui., hogy amfiteátrumunk az épületfajtának kétségtelenül az egyszerűbb változatát — a földamfiteátrum típust³ — képviseli, építőik mégis olyan gondossággal és pontossággal jártak el az alaprajzi idom kitűzése és megszerkesztése alkalmával, mint talán sehol más, hasonló feladat megoldásánál. A két tengelyre szimmetrikus alapelrendezés, a negyedenként szabályos ritmusban elhelyezett öt-öt lépcsős feljáró, a lépcsőket kísérő sarkantyúfalak határozott iránya stb. valamiféle rendszerező eljárás eredményének hat, szemben azokkal az amfiteátrumokkal, melyek közepét mértanilag meghatározhatatlan alakú aréna foglalja el, s amelyek caveájának esetlegesen váltakozó irányban futó sarkantyúfalai a rendszertelenség benyomását keltik.⁴

Az amfiteátrumok alaprajzának jellegét az arena és a cavea nagyságrendi viszonya s az alapidom két fő méretének, a nagy- és kistengelynek méretösszefüggése, aránya határozza meg. Azokban az amfiteátrumokban, amelyekben a lelátók hasznos tereket — lépcsőket, folyosókat stb. — befogadó aléptímenyen nyugszanak, a cavea alapterülete általában nagy a porondhoz viszonyítva, míg a földamfiteátrumok nézőtere viszonylag keskeny gyűrűként fut körbe. Az utóbbi típusnál előfordul olyan megoldás is, hogy az arenafal és a cavea külső fala nem párhuzamos egymással, a kistengely mentén a lelátó kiszélesül azért, hogy a cselekményhez közelebb eső ülőhelyek számát növelni lehessen.

Az aquincumi nagyobb amfiteátrum caveáját párhuzamosan futó falak határolják, s a feszültség itt is nagy a lelátó és az arena területének nagysága között. Hasonló feszültség jellemzi az épület mértani síkidomát: a kistengely két oldalán a cavea falai laposan ívelődnek, a nagytengelyt átmetsző szakaszon azonban szinte kicsücsösödnek, — a gyors irányváltozás mandula alakúra formálta a porondot és az egész körszínházat (1. kép).

A sajátos forma a két tengely egymáshoz való viszonyának sajátosságából eredt. Bizonyára nem véletlen, hogy az amfiteátrum — tehát a teljes épület — nagytengelye éppen kétszerese az arena kistengelyének, két koncentrikus kör — r és $2r$ sugarakkal — képezi tehát a körítőfalak befoglaló rendszerét, kitűzésüknek alapját. Az arena nagytengelye és az épület kistengelye — hasonlóan a másik kettőhöz — szintén meghatározott méretviszonyban áll egymással: amennyivel megnyúlik az arena nagytengelye a kistengelyére szerkesztett körhöz viszonyítva, éppen annyival csökken az épület kistengelye az amfiteátrum nagytengelyére szerkesztett körhöz

mérve. Betűkkel kifejezve: ha az arena kistengelyének hosszát $2r$ -rel jelöljük, akkor

$$t_{ar} = 2r,$$

az amfiteátrum nagytengelye

$$T_{am} = 4r,$$

az arena nagytengelye

$$T_{ar} = 2r + 2a$$

és az amfiteátrum kistengelye

$$t_{am} = 4r - 2a$$

lesz, ahol a $2a$ érték a tengelyek végén megosztva (mint a és a) növeli, illetve csökkenti a tengelyhosszúságot.

A feltételezett rendszer sajátosságait tovább elemezve megállapítható, hogy a körökből ellipsziseket — pontosabban kosárgörbéket — formáló a értéke sem tetszőleges, hanem a kiindulásul feltételezett adatok szerves származéka — grafikusán is, numerikusan is —, és pedig az r átmérőjű körbe rajzolt négyzet oldalának a fele:

$$a \sqrt{2} = \frac{r}{2}$$

$$a = \frac{r}{2\sqrt{2}}$$

a értéket is r -el kifejezve:

$$T_{ar} = 2r + 2 \frac{r}{2\sqrt{2}} = 2r + \frac{r}{\sqrt{2}}, \text{ és}$$

$$t_{am} = 4r - 2 \frac{r}{2\sqrt{2}} = 4r - \frac{r}{\sqrt{2}}.$$

Az $a = \frac{r}{2\sqrt{2}}$ hosszúságadat — feltételezésünk szerint — további szerepet kapott az alapidom megszerkesztésében, mert nem kevesebb, mint huszonnégyszer fordul elő az alaprajzban. Az idom periferiáján ui. a lépcsők közötti ívhosszakat ennek az adatnak a figyelembevételével jelölték ki. Így az aléptímenyben a sarkantyúfalak kiosztását közvetlenül, a feléptímenyben pedig a lelátó cuneusainak kijelölését közvetve, ez a méretegység határozhatta meg.

Az épület alaprajzi struktúrájának vázát képező tengelyek tehát zárt mértani rendszer tartozékai voltak. Ez a rendszer teszi lehetővé, hogy megkíséréljük annak a

sorakoztak egymás mellé, ezzel eddig még sehol máshol ki nem mutatott szellemes és logikus megoldást nyújtva a nézőtéri közönség mozgatásának".

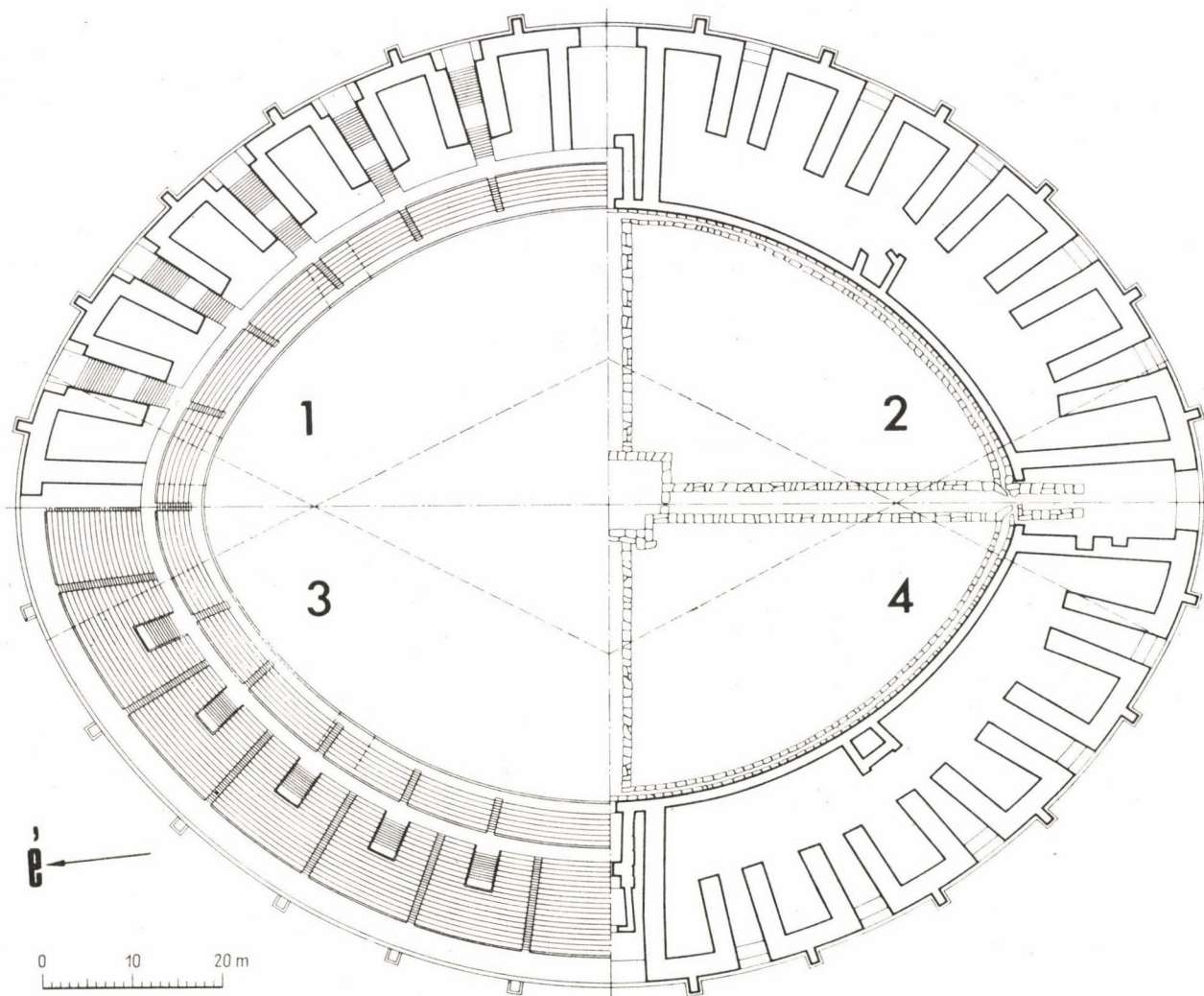
³ Klima, L.—Vetters, H., Das Lageramphitheater von Carnuntum. RLiÖ 20 (1953) 11. lapon idézi Dyggve tipológiáját.

⁴ Vö. Aquincum polgárváros amfiteátrumát, de mind a két carnuntumit is: Swoboda, E., Carnuntum I. 3 (1958) 4. kép.

¹ Szilágyi J., Az aquincumi amfiteátrumok. Műemlékeink .... 1956. 15. — Mint ismeretes, az aquincumi katonai amfiteátrum arenája nagyobb, mint a Colosseumé. — Szilágyi J., Budapest Műemlékei II. (Bp., 1962) 408.

² Ifj. Gerő L., Az Óbuda-Királyhegyen feltárt római katonai amfiteátrum helyreállítása. Technika 1941. 8. sz. Klny. 7. a sarkantyúfalak „a nézőterre vezető lépcsők befogadására szolgáltak, amelyek ilymódon elegendő számban álltak rendelkezésre és architektonikus rendben

1. kép. Az amfiteátrum rekonstruált alaprajza. 1. negyed: vízszintes metszet az alsó praecinctio magasságában. 2. negyed: alapfalak. 3. negyed: felülnézet. 4. negyed: alapfalak

Рис. 1. Реконструированный план амфитеатра. 1-ая часть: горизонтальный разрез на уровне нижнего praecinctio. 2-ая часть: фундаментные стены. 3-ья часть: вид сверху. 4-ая часть: фундаментные стены

Fig. 1. Plan reconstitué de l'amphithéâtre. 1er quart: coupe horizontale dans à la hauteur de la praecinctio inférieure. 2e quart: murs de fondation. 3e quart: vue d'en haut. 4e quart: murs de fondation

szerkesztésnek a rekonstrukcióját, amely szerint az épületet kitérték és megépítették, mert hogy valamiféle szerkesztést alkalmaztak, azt az épület felismert szabályossága kétségtelenné teszi.⁵

Az épület alapidomának kitűzése a következőképpen történhetett. Két egymásra merőleges egyenest szerkesztettek, a két egyenes találkozáspontjából két koncentrikus kört rajzoltak, a nagyobbik sugara kétszer olyan hosszú volt, mint a kisebbé. A két tengely metszéspontjában, a kisebb kör sugarának méretével, csúcsán álló négyzetet jelöltek ki, s a négyzet két szemben fekvő — a leendő kistengely vonalába eső — csúcsát egyenesekkel összekötötték azzal a két ponttal, amely a leendő nagytengely s a kisebb kör metszésében keletkezett. Ekkor meg lehetett rajzolni a cavea körítőfalának nyomvonalát: a kistengelyt metsző lapos szegmensvonal középpontja a központi négyzet ellenkező oldalán levő csúcsa, a nagytengely végén levő, meredeken átfutó ívszakaszé pedig a kisebb

kör és a nagytengely metszéspontja. Ezzel a szerkesztésmóddal grafikus úton nyerték el a körök és a kosárgörbék

sugarai között adódó méretkülönbséget — az $a = \frac{r}{2\sqrt{2}}$

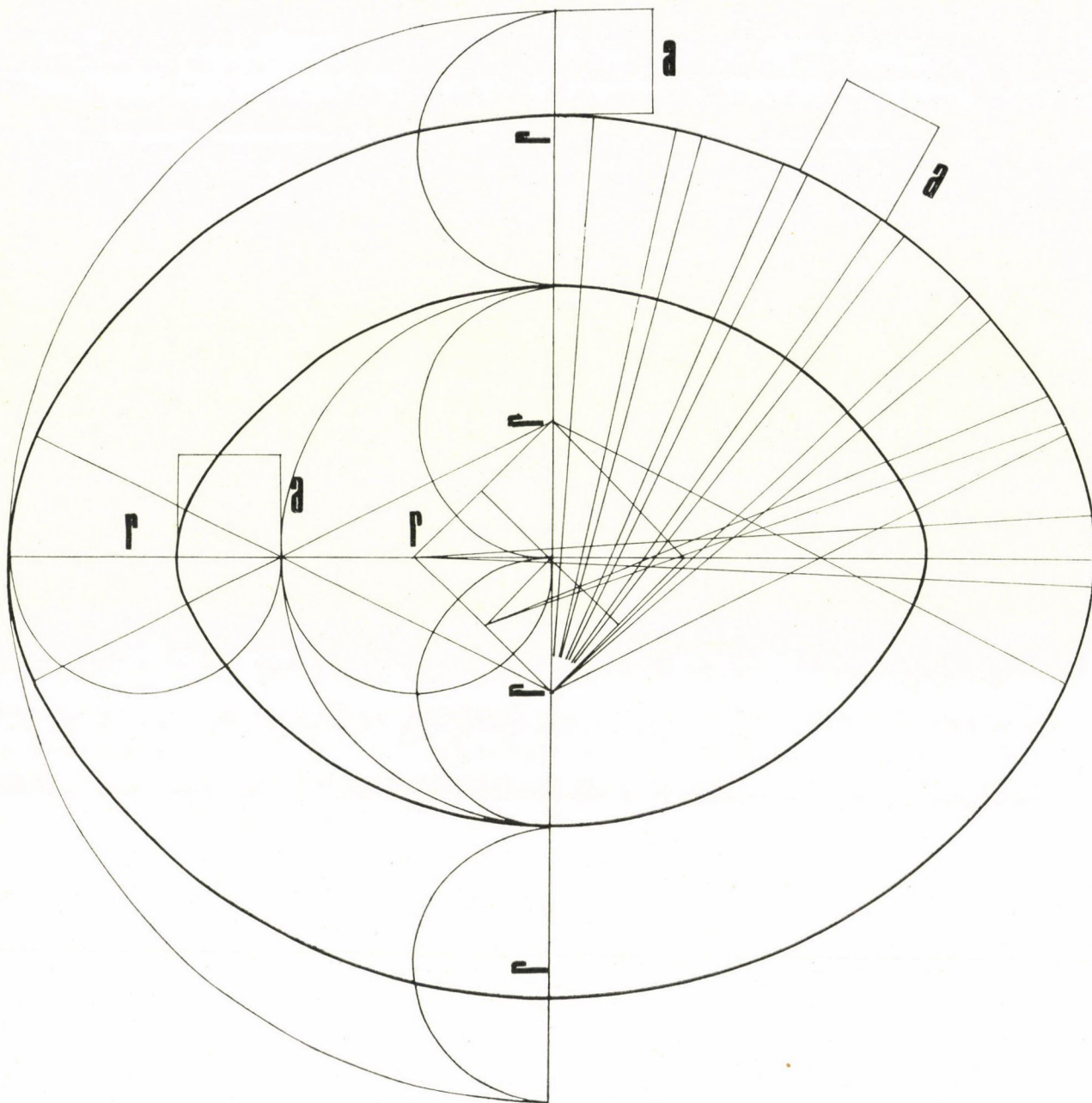
értékét —, amelyet a központi négyzet négy kisebb négyzetre való felosztása révén is eredményül kaphattak.

Az így felosztott központi négyzet tette lehetővé a szerkesztés továbbfolytatását és befejezését. A négyzetnek az a két csúcsa, amely a lapos szegmensívek középpontjául szolgált a kistengelyen, lehetett a sarkantyúfalak és a lépcsők irányának az origója is a leghosszabb szakaszon, majd a négyzet oldalának közepe s a főkapuk zónájában a négyzet nagytengelybe eső csúcsa, minden esetben az ellentétes oldalon. S így a radiális falak iránya, mind a négy negyedben, a központi négyzet megfelelő csúcsaiba és az oldalak középpontjaiba futott, illetve ezekből a pontokból tűzték ki nyomvonalait (2. kép).

⁵ Klima, L.—Vetters, H., Graz—Köln i.m. 2. kép. E szerint az arena nagytengelyére egymás mellé rajzolt

két kör segítségével szerkesztették meg a falak íves vonalát.

2. kép. Az amfiteátrum alapidomának kitűzése és szerkesztésmódja
 Рис. 2. Установление и способ конструкции фундаментных форм амфитеатра
 Fig. 2. L'implantation de la forme de base de l'amphithéâtre et le mode de sa structure

A szerkesztés rekonstrukciójának valószínűségét növelik az amfiteátrumnak római lábban (29,57 cm) kifejezett méretei:

$$t_{ar} = 66,11 \text{ m} = 223,50 \text{ láb}$$

$$T_{ar} = 89,59 \text{ m} = 302,90 \text{ láb}$$

$$t_{am} = 108,42 \text{ m} = 366,65 \text{ láb}$$

$$T_{am} = 131,84 \text{ m} = 445,80 \text{ láb}$$

a cavea szélessége:

$$c = 21,12 \text{ m} = 71,40 \text{ láb}$$

a tengelyek közötti különbség fele:

$$\alpha = 11,75 \text{ m} = 39,30 \text{ láb}$$

a kisebb koncentrikus kör sugara:

$$r = 33,05 \text{ m} = 111,76 \text{ láb}$$

a nagyobb koncentrikus kör sugara:

$$R = 65,92 \text{ m} = 222,80 \text{ láb}$$

Feltételezve a méretegység és az épületek kitűzése körüli bizonytalanságokat, az amfiteátrum jellemző méreteit kikerekíthetjük. Ezeknek a kerek adatoknak a segítségével az összetevők egymáshoz való aránya numerikusan is tanulmányozható.

$$t_{ar} = 222,5 \text{ láb eltérés: 1,0 láb}$$

$$T_{ar} = 300,0 \text{ láb eltérés: 2,9 láb}$$

$$t_{am} = 367,5 \text{ láb eltérés: 0,9 láb}$$

$$T_{am} = 445,0 \text{ láb eltérés: 0,8 láb}$$

$$c = 72,5 \text{ láb eltérés: 1,1 láb}$$

$$\alpha = 38,75 \text{ láb eltérés: 0,5 láb}$$

$$r = 111,25 \text{ láb eltérés: 0,5 láb}$$

$$R = 222,5 \text{ láb eltérés: 1,0 láb}$$

Az alépítménynek a szabályos rendszere a felépítményben is jelentkezett. A lépcsőházaknak ui. ugyanúgy

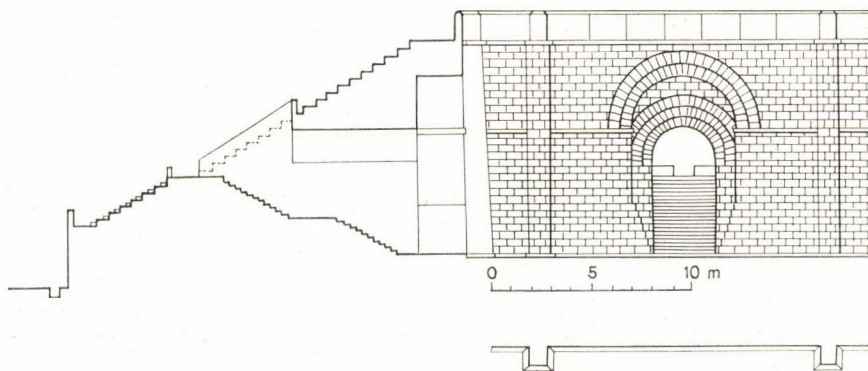

a központi négyszög megfelelő pontjai felé kellett irányulniok, mint a sarkantyúfalaknak, így a cavea hajdani felülnézetében jutott legjobban kifejezésre az aquincumi katonai amfiteátrum szinte unicum volta: a hasznos tereket befogadó alépitménnyel rendelkező amfiteátrumokhoz való hasonlósága. A felépitménynek ez a kiegyensúlyozottsága, egységes kiképzése valószínűvé teszi, hogy a külső körítőfal nem tört vonalban, bástyaszerű megszakításokkal ölelte körül a lelátót, hanem töretlen ívvel. Ez pedig azt jelenti, hogy a lépcsők feletti átboltozás mellett a lépcsőzetes falsarkok felett is átíveltették és kiváltották a falat, hogy a summa caveán a praecinctio

ne szaggatottan, hanem folyamatosan futhasson körbe⁶ (3. kép).

Végül az amfiteátrumnak a környezetéhez való viszonyát sem tekinthetjük esetlegesnek. Az aquincumi canabae eddig napvilágra került épületei és épületrészei szinte mind egy irány felé orientáltak, az épülettengelyek ÉNy—DK, illetve ÉK—DNy felé fordulnak. Még a periferiálisan elhelyezkedő amfiteátrum tájolásának a tendenciája is ugyanilyen, így minden bizonnyal revízió alá kell venni a canabaeek tervszerűtlen kialakításáról eddig vallott nézeteket.⁷

Hajnóczy Gyula

3. kép. A cavea metszete és külső homlokzatának részlete (Gerő László rekonstrukciójának továbbfejlesztése)

Рис. 3. Профиль cavea и деталь внешнего фронтона (развитие реконструкции Л. Герё)

Fig. 3. Coupe de la cavea et détail de sa façade extérieure (développement de la reconstitution de László Gerő)

LOCATION AND ADJUSTMENT OF THE MILITARY AMPHITHEATRE AT AQUINCUM

Summary

The arena of the military amphitheatre of Aquincum is larger than that of the Colosseum but it is not only this enormous dimension but the symmetry of the building and the clever organization of its traffic regulations which raise it above the simple earth-amphitheatres.

The seating steps of the stand of the amphitheatre were supported by U-shaped stretches of walls and between them were placed twenty staircases leading to the middle praecinctio of the cavea. This connexion between structure and stand stipulated that the direction of the radial walls — held also by earth filling — propping up the stairs and supporting the bank should be evenly situated and the stairs should not break up the filling up of the cavea.

The basic structure of the building was also characterized by symmetry, so that it may be justified to suppose that its location was done on some sort of design. Two lines were drawn forming a right angle and at their meeting point two concentric circles were designed, the radius of one being twice the length of the other. At the intersection of the axis a square was designed of half the length of the radius of the smaller circle, two of its points being connected with the intersection of the larger axis

to be and that of the smaller circle, and thus were obtained the centres of the arch tracing the contourlines of the cavea. The radial walls of the basic structure of the cavea were located from the corresponding points of the central square.

It can also be supposed that in the proportions of the building and in constructing the geometrical shapes of the basic plan, a modulus was used. The large axis of the arena and the small one of the amphitheatre form a definite proportion: the longer the proportion of the large axis of the arena as compared with the circle drawn on the small axis, the smaller the small-axis of the amphitheatre as compared with the larger circle. On the basis of this difference was calculated the space between the stairs and this modulus-measurement was also involved in the central square helping the location, the length of which being equal with half of its side.

The measurements of the amphitheatre in Roman feet and its relations also support the conjecture according to which the location of the building was done by geometrical construction.

Gy. Hajnóczy

⁶ *íj. Gerő L.*, i.m. 8. *Gerő László*, a helyreállítás tervezője, elveti ennek a lehetőségét megfontolt argumentumok alapján. Bár megjegyzi: „Kétségtelen, hogy a római amfiteátrumok külső megjelenése zárt, egységes képet nyújtott, amelyet az általunk övezőfalnak nevezett külső

falak átboltozásával kaphatnánk. Mégsem . . .” A közölt rajz tehát valójában *Gerő László* rekonstrukciójának általa felvetett variánsa.

⁷ *Mócsy A.*, ArchÉrt 92 (1951) 35—.

A BALOZSAMEGYESI RÓMAI ÉKSZER- ÉS ÉREMLELET

1969. március 23-án római kori kincslelet került a szombathelyi Savaria Múzeum birtokába.¹ A leletet Király István tanuló, a Vas megyei Balozsamegyesi község határában kavicsfejtés közben találta és juttatta el a múzeumba. A leletegyüttes 337 db ezüst dénárt és antoninianust és különböző rendeltetésű aranyékszereket tartalmazott, melyeket egy fedéllel letakart agyagedényben helyeztek el. A szétnyomott, sérült állapotban levő edényre 40 cm mélységben bukkantak rá. Felszínre kerülésekor a letört szájpérem maradványait már nem lehetett megtalálni. A lelet átvétele után Horváth Ernő és Károlyi Mária muzeológusok a helyszínre siettek, ahol a lelet előkerülésének pontos körülményeit rögzítették. A teljes begyűjtés és restaurálás után² az alábbi leletek kerültek a Savaria Múzeum leltárába.

1. Szürke színű, korongon készített agyagurna, kívül és belül erős bronzoxid elszíneződéssel. Előkerülésékor több darabban, szétnyomott állapotban feküdt a földben, aljának és oldalának hiányzó részeit a Savaria Múzeumban kiegészítették. (Magassága: 15,6 cm, talp-átmérője: 8,1 cm.) Közepesen finom anyagú és falú edény. Külső felülete finomra simított világosszürke színű, csak helyenként látható néhány sötétebb szürke folt. Szájpéremének vonalát, mely az urna pontosabb datálását elősegítette volna, ma már nem lehet megállapítani. Egyenes aljának külső felületén spirálvonal látható, mely a koronglevételből ered. Oldala alsó harmadán bemélyülő egyenes vonaldisz fut körbe (3. kép).

2. Szürke színű kerek agyagfedő. Peremének kétharmad része hiányzik. (Magassága 5,9 cm.) Durva szemcséjű, igen kemény, szürke színű agyag; tetején felfelé szélesedő fogókorong (3. kép).

3. Arany huzalból alakított, egymásba hurkolódó szemekből álló nyaklánc 20 db smaragd és eredetileg 4 db borostyánkő szemmel, a borostyánkő szemek közül az egyik elpusztult. A smaragd gyöngyök mérete a végek felé mindjobban csökken. Legnagyobb a középső tag, melynek hossza 10 mm, legnagyobb szélessége 9 mm, keresztmetszete kissé lapított hatszög. A középtag mellett két smaragdgyöngy ugyancsak hatszögűre csiszolt, de még jobban lapított; hosszuk 9 mm, legnagyobb szélességük 9 mm, legkisebb szélességük 6 mm. A többi smaragdgyöngy metszete szabályos hatszög, s hosszuk a végek felé kisebbedően 7-től 4 mm. A borostyánkő szemek rendkívülien rongált állapotban maradtak fenn. A nyaklánc teljes hossza 34 cm. Az aranylánc vége egy karikás és egy horgos tagból áll. A karikát úgy alakították ki, hogy az arany huzal egyik végét vastagabbra vették, ezt kettős bordázatú idomdúcon szalag formára kalapálták s kör alakban visszahajlították. A szalagkarika a lánc felé, egy jelenleg már deformált arany huzalból kialakított szemmel csatlakozik. A kapcsoló hurok felé a hengeres keresztmetszetű arany huzalt kissé hosszabb nyaktaggal vették, majd végén a hurkot szabályos kör alakúra kiképezték, s a huzalt a nyaktagra négy sorban visszacsavarták. A nyaklánc másik végén a horogrészről az aranyhuzalt visszahajlították s végét keskenyebbre el-

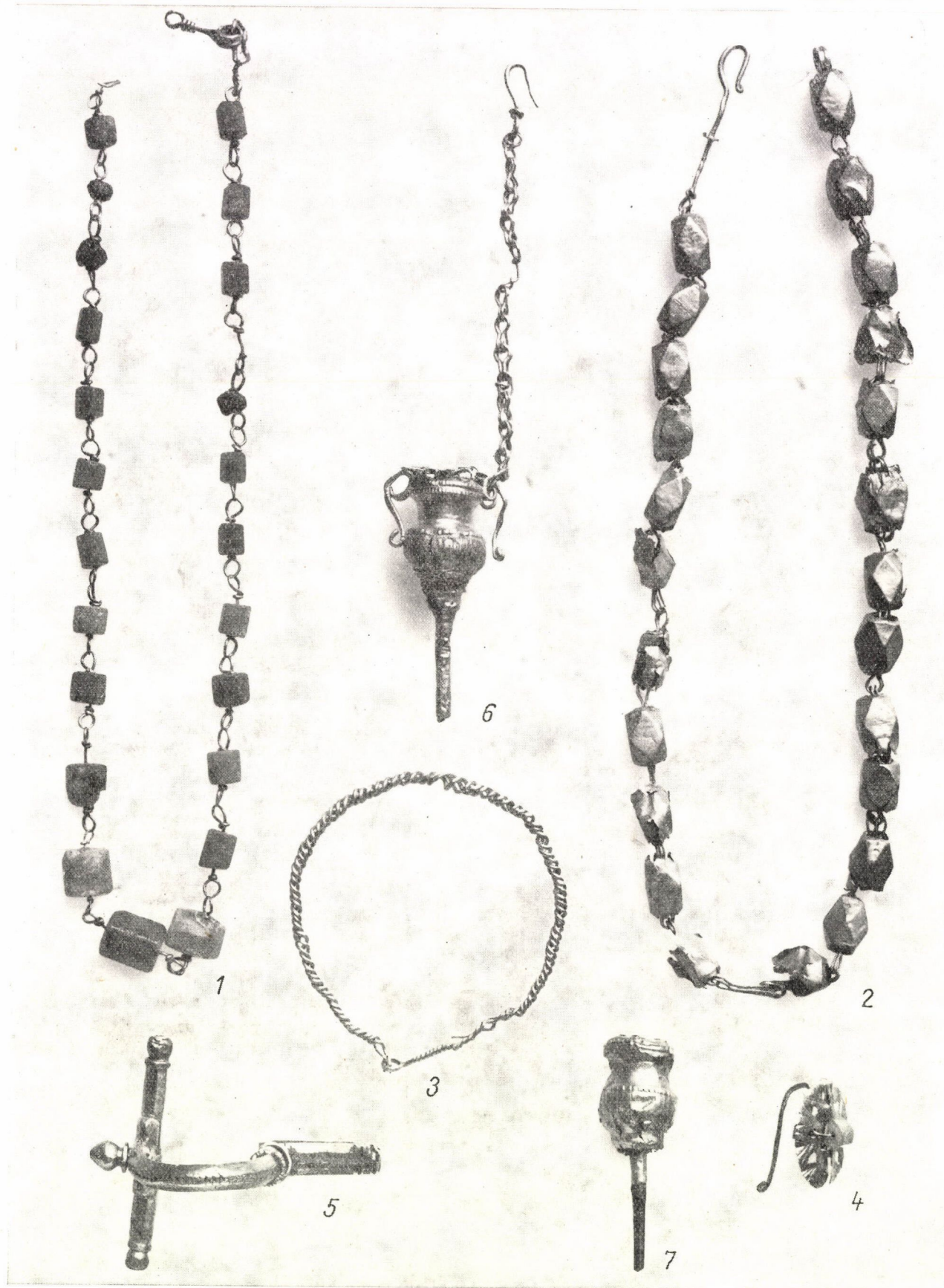
kalapálták. Ugyanitt a lánc felé eső oldalon a huzalból karikát képeztek ki, s magát a huzalvéget ezután rácsavarták a horogrész hosszú szára. A 24 db gyöngyöt tartó láncszemek kiképzése is egyszerű. Az arany huzalokat mindkét végükön visszahajlították s a kicsiny karikák kiképzése után az aranszál végét rácsavarták a hosszú hengeres részre, ezzel egyúttal a gyöngyöket is rögzítették (1. kép 1).

4. Arany huzalkákból alakított, egymásba hurkolódó szemekből álló üreges arany gyöngyökkel díszített nyaklánc. A 25 db arany gyöngyszem közül az egyik elpusztult és még további hét db erősen megrongálódott. A nyaklánc hossza 38 cm. Az arany gyöngyök nagysága hozzávetően egyenlő; hosszuk 11 mm, szélességük 6 mm. A gyöngyök négy oldalát sarkaira állított rombuszok díszítik, melyek egyben az oldallapok kiképzései is. A szögleteknél az aranylapon háromszögeket képezve befelé tartanak, a gyöngyök belsejében futó láncszem felé. A gyöngyöket úgy alakították ki, hogy először egy arany csővecskét készítettek, melynek szélvarratát gondosan illesztették. Egyes helyeken az ép szemeknél is érzékelhető az illesztés vonala, de természetesen ez jobban látszik a sérült szemeknél. A csővecskét 12 mm-es darabokra vágták, s ráhúzták a fehér pasztából készített idomgyöngyre. A fehér pasztából készített gyöngyök az ép szemek belsejében még jól látszanak. Ez a fehér paszta kitöltés készülhetett később is, s kizárólag azt a célt szolgálta ez esetben, hogy a gyöngyszemek ne horpadjanak be. Az utóbbi esetben a csővecskéket fa dúcokra húzták. A fa dúcok alakja már megfelelt a gyöngyök alakjának, az arany csővecske végeit ez esetben rákalapálták a dúcra. A dúcokat nem húzhatták ki, mert a gyöngyök végét gondosan eldolgozták. A famagot valószínűleg elégették. Az aranylánc vége egy karikás és egy horgos tagból áll. A karikás végső tagot úgy alakították ki, hogy az arany huzalka egyik végét vastagabbra vették, ezt kettős bordázatú idomdúcon szalag formára kalapálták, s kör alakban visszahajlították. Az arany huzal hosszanti szára minden közbeiktatott tag nélkül már az első arany gyöngyszem elhelyezésére és rögzítésére szolgál. A karikás végtaggal ellentétes oldalon a huzalt visszafordították, s kissé szabálytalan alakú karikát képezve, a huzalra egyszer megtekerve visszahajlították. A lánc másik végén elhelyezkedő horog egyenetlen vastagságú huzalból készült, meghajlított részén vastagabb, mint másutt. Szabadon álló végét visszapödrítették. A szár közepén a huzalkát egyszer megcsavarták, s az így adódó gallérrészt kerek alakú peremes résszé elkalapálták. Ez a közbeiktatott gallértag esetleg arra mutat, hogy eredetileg a nyaklánc nem 25 hanem 26 db arany gyöngyből állott, ugyanis a gallértag által elválasztott részen a huzal hossza 11 mm. A karikás végtag oldalán is ilyen tömör megoldással találkozunk, s így 26 db feltételezett arany gyönggyel a nyaklánc arányosabb méretű is. A kapcsolótag másik végét hurokban meghajlították, és a hurok alatt egyszer átesavarták a huzalt. A gyöngyöket tartó láncszemek kiképzése is jellegzetes. Kettős vékony arany huzalt alkal-

¹ Horváth Ernő és Károlyi Mária jelentése a Savaria Múzeum Régészeti Osztályának Adattárában R. A. 393. sz. alatt.

² Ezúton mondunk köszönetet Wesztergomné Szakonyi Juditnak, ki az erősen rongált leletanyagot a KMI Technológiai Csoportja irányításával restaurálta.

1. kép A balozsamegyesi kincslelet ékszerei
 Рис. 1. Украшения из клада в Баложамеддьеше
 Fig. 1. Les bijoux du trésor de Balozsamegyes

2. kép. Amfora fejű tű. Kétszeres nagyság
Рис. 2. Игла с амфоровидной головкой. Двойное
увеличение

Fig 2. Épingle à tête d'amphore. Agrandissement double

maztak, illetőleg a vékony arany huzalt kétszer vezették körbe, kiképezve a csatlakozó, hurokszerű végződéseket, melyek ellentétes síkúak. A huzal végeit kissé behajlítva gondosan egymásra kalapálták. Minden egyes szemet úgy kellett kiképezni, hogy a korábbi szemén át kellett húzni az arany huzalt. Ezzel a megoldással egy zárt és biztonságosan rögzített sort alakítottak ki (1. kép 2).

5. Arany huzalból sodort karperec; átmérője 50 mm, hossza kiterítetten 160 mm. A karperecet egyetlen huzalból alakították ki, egyik végén hurkosan visszahajlították. Itt a hurok átmérője viszonylag szélesebb, 4 mm. A hurok után a két huzalt 10 mm hosszan sűrűn egymásra csavarták, majd 150 mm hosszan a kettős huzalt egymás mellett kifektették, s a másik végén megint visszahajlították. Itt feltehetően az arany huzal elkalapálásával horgot láthatók, s inkább csak az elvékonyodásból lehet arra következtetni. Ezután a huzalt a másik vég felé visszavezették, s a most már hármas huzalköteget egyenletesen sűrűre megcsavarták (1. kép 3).

6. Arany fülbevaló smaragd gyönggyel. A kerek, nyolcszirmú virág átmérője 20 mm. A szirmokat aszúrtechnikájú, dinnyemag alakú áttörésekkel, valamint bevésített vonalakkal választották el egymástól. Ugyancsak aszúr technikával a szírom közepén $4,5 \times 5,5$ mm nagyságú, téglalap alakú áttörést vágtak ki, melybe vékony aranyhuzallal rögzítetten helyezték el a hatszögletes oldalú hengeres smaragdszemet. A fülhöz rögzítésre az ékszer belső oldalán vastagabb arany huzalból visszapödörített véggel S alakú hurkot képeztek ki. Az S alakú hurkot a fülbevaló virágdíszének hátoldalához kalapálással és hevített illesztéssel, két kereszt alakúan elhelyezett pólyatag alkalmazásával rögzítették (1. kép 4).

7. Hagymafejes ezüst fibula. Hossza 53 mm, szélessége 42 mm, magassága 34 mm. A kereszt szár végén a hagymákat együtt öntötték az üreges hengerrel, melynek belsejében keményebb öntetű bronz ötvözet rudacsát helyeztek el. A kereszt szár végén a hagymafejek csak skematikusan kiképeztek, s alig különböznek el a hatszögletűre kalapált ezüst hengertől, melynek végei a hagymafejek felé kidudorodó karika taggal csatlakoznak. Az ívrész, a tűtöket hordó lábbal együtt külön öntet- s meleg hegesztéssel kalapálással illesztették a kereszt szár ezüst hengeréhez. Az ívrész indulásánál külön átfúrással helyezték rá a harmadik, gondosan kiképzett ezüst hagymafejet. Az ív felső bordás felületét háromszögekből alkotott nielló díszsor fedi, mely áthúzódik a tűtartó láb felületi lapjára is. E felületi lap vége bevésített vonalakkal tagolt. A kereszt szár betétrúdjára csuklósan illesztett tű letörött, ma már csak a kereszt szár betétrúdján forgó csuklós kengyelrész töve látszik. A végén letörött zárórugó hatszor csavarodik a tűtartó feletti ívhez, felső spirális végződését recézett díszű karika zárja le (1. kép 5).

8. Amfora alakú arany díszű; hossza: 45 mm, szélessége 22 mm. Az amfora szájperece kettős tagolású. A vájjal osztott kettős kidudorodó peremrész függőleges vonalakkal alakított recézés díszíti. A szájperec felett S alakba hajlított, vízszintesre fektetett voluták felett, lapos, aszúrtechnikával készített kőtartó aranylap foglal helyet. Az aranylapocska hossza 17 mm, szélessége 14 mm. Az aranylemezt rákalapálással rögzítették az amfora füleinek recézett huzalához, valamint a lemez belső, kivágott része recés szegélyének alig észrevehető visszahajlításával a fekvő S voluták belső széléhez. Ugyancsak másodlagosan az aranylemez rögzítésére szolgált az amfora fülnél elhelyezett kőtartó arany huzal. Az aranylemez közepét aszúr technikával 9×6 mm-es nagyságban kivágták. A megmaradt arany keret felületét dinnyemag alakú áttörésekkel díszítették. A keskenyebb oldalakon 3—3, a szélesebb oldalakon 4—4 ilyen áttörés bontja meg a felületet (5. kép 1). A közöket, valamint a négy sarkot domborítással levélszerűen képezték ki. Kérdéses a kő elhelyezkedése és alakja. A karmok azt mutatják, hogy csak a két keskenyebb oldalon volt rögzítve. A rögzítés a szélek dinnyemag alakú áttörései középső tagján keresztül húzódo arany huzallal történt. Ez a megoldás teljesen azonos a megmaradt fülbevaló kődíszének elhelyezésével (5. kép 2). Így a legvalószínűbb, hogy a fülbevalóhoz hasonlóan hatszögletes, hengeres smaragd szem díszítette. Az amfora füleit kör keresztmetszetű arany huzalból képezték ki. Mindkét fülnél kettős aranyhuzalt alkalmaztak. A rögzítés úgy történt, hogy az aranyhuzal behajlított két végét egymástól 4 mm távolságra az amfora pereméhez rögzítették, majd a fül kettős visszaforduló huzalait az edényke vállához illesztették (2. kép). Az egyik fül erősen deformálódott állapotban maradt fenn. Mindkét fül arany huzalának felületét bevésített vonalak ékítették. A deformálódott fülrészhez arany láncocska csatlakozott. A láncocsát a fülhöz kör keresztmetszetű huzalból készített kettős karika rögzítette. A láncocska szemei is kettős huzalból készültek. A 12 szemecske közül 3 erősen sérült. Az utolsó szemhez horog tag csatlakozik, mely egyenetlen vastagságú arany huzalból készült. A horog meghajlított része vastagabb, szabadon álló vége kissé ívesen kifelé hajlik. Másik végén a karika szerű hurkot visszahajlítással képezték ki, majd a huzal végét egyszer körbe csavarták. Az amfora vállán rovátkolt, kidudorodó léctag fut körbe,

mely alatt ugyancsak körbefutó vájatvonal látszik. A hasi részt sűrű vertikális bordázat borítja. Az edényke alja körbefutó két bordázattal tagoltan elkeskenyedik. Innen egy hosszabb bronztű nyúlik ki, melyet az amfora belsejében fehérre masszával rögzítettek. A massa a bronz oxidációjától zöldre színeződött. A bronztű kiálló részét aranylemezzel fedték be. A rögzítő fehér massa a vékony falú edény behorpadása ellen is szolgált. Sérülten maradt fenn a láncrész, a kő elhelyezésére szolgáló aranylapocska (2. kép) s ugyancsak széthasadt és megnyílt az amfora hasi részének alja is, annyira, hogy ma már csak a beöntött massa tartja össze (1. kép 6; 2. kép).

9. Amfora alakú arany díszű töredéke. Csak az amfora testének fele és az aranylemez bevonatú tő felső szakasza maradt fenn. Belsejét fehér pasztával öntötték ki, mely a bronzmagú tű oxidációjától zöldre elszíneződött. Alakban és kivitelben a töredék eredeti formájában teljesen megegyezhetett az épebben fennmaradt másik, 8. sz. példánnyal. Hossza 40 mm, szélessége 1,4 mm (1. kép 7).

A Balozsameseggyesen felszínre került ékszerek a pannóniai római kori ékszművesség jellegzetes csoportjába tartoznak. Legkorábban Pulszky Ferenc ismertette a Pozsarevácáról megszerzett ékszereket, melyeket az átadó ékszerész bulgáriai származásúaknak jelölt meg.³ A bulgáriai származáshoz egyébként súlyos kételyek férnek, különösen mióta sorozatosan kerültek elő az ismeretelésre kerülő leletcsoportok, melyek az ékszerek pannóniai eredetére mutatnak. Talán a legfontosabb, ebbe a csoportba utalható leletegyüttes a Somogy megyei Nagyerkeri községhez tartozó Szalacska nevű szőlőhegyről származik. Először Melhard Gy. emlékszik meg a lelhelyről,⁴ majd szentmártoni Darnay Kálmán számol be sorozatosan helyszíni megfigyeléseiről és begyűjtéseiről.⁵ Végül a korábbi leletek és az 1931. évi I. és II. szalacscai lelet teljes értékelését adta Paulovics István „Szalacska, a kaposvölgyi római kori fémművességi központ” címen.⁶ E művészeti kör idejének pontosabb meghatározásához a Balozsameseggyes községtől északra fekvő Rábakovácsi községben talált ékszerlelet vezetett. R. Alföldi Mária feldolgozásában,⁷ a leletben előforduló aureusok alapján az ékszerek földbe rejtésének idejét, — tekintetbe véve a több mint húsz Aquincentumtól a Muráig húzódó vonalon előkerült kincslelet sort, — i. sz. 260-ra tette.⁸ Legújabbban B. Thomas Edit publikált egy ugyanebbe a körbe tartozó ékszer- és textil leletet, mely 1895-ben került a Magyar Nemzeti Múzeumba egy vimináciumi szarkofágból.⁹ A balozsameseggyesi újabb leletek e sort gazdagítják, és néhány tekintetben lényeges adatokkal kiegészítik az eddigi ismereteket.

A földbe rejtés körülményei kétségtelenné teszik, hogy veszély elől az ékszereket s az ezüst pénzeket elásták. Így főleg időhatározó jellege értékes, s más megítélés alá esik, mint a szalacscai fémművességi központ leletcsoportja, ahol a római hódítást megelőző kelta idők óta a fémöntő műhely jelenléte megállapítható.¹⁰

A Balozsameseggyesen előkerült ékszereket főbb csoportontként megvizsgálva szembevetőd az egyezés a már említett leletegyüttesekkel. Azonban az ékszerkészítés időszakának tisztázásához, ennél a leletnél is, hasonlóan Rábakovácsihoz, legtöbbször az előkerült jelentős mennyiségű ezüst dénárokat elemzése szolgált.

A 3. és 4. számú nyakláncok beletartoznak abba a sorba, mely Szalacsán is megtalálható,¹¹ de amely különösen a Rábakovácsiban talált lelet láncával tart rokonságot. Ez azonban nem vonatkozik a lánc rendeltetésére. A balozsa-

3. kép. Agyagurna fedővel, melyben az érmekeket és ékszereket elrejtették

Рис. 3. Глиняный сосуд с крышкой, в котором были спрятаны монеты и ювелирные изделия
Fig. 3. Urne en terre cuite avec couvercle dans laquelle furent cachées les médailles et les bijoux

meseggyesi ékszerek összetételéből is nyilvánvaló, hogy vagy egy igen kistermetű nő ékszerei voltak, vagy pedig gyermek használatára készítették őket. A 5. számú sodrott arany karkötő átmérete keskeny csuklóra utal. Mégis inkább női ékszerekre, mint gyermekékszerekre kell gondolni a díszes 8., 9. számú hajtűk miatt. A rábakovácsi lelet nyakéke viszont katonai vagy kisebb valószínűséggel polgári, de mindenképpen hivatalos jellegű dísz volt.¹² Eltérés mutatkozik a két lelet láncai között abban is, hogy míg a rábakovácsi lelet smaragd szeméi durván elnagyolt kidolgozásúak, addig a balozsameseggyesi lelet 3. számú láncának smaragd szeméit gondosan csiszolták. Nagyságuk nem egyenlő, hanem a középtag felé nagybodó s a nyakrészre felfekvő, elől elhelyezett kövek keresztmetszete nem hengertagból alakított hatszög, hanem elipszis keresztmetszetű (1. kép 1). A smaragd szemek alkalmazása általános, akár a már említett rábakovácsi láncot,¹³ akár a pozsareváci,¹⁴ akár a szalacscai leletek fülbevalóit¹⁵ nézzük, vagy akár leletünk 6. számú fülbevalóját (1. kép 4).

A már említett, arany huzalból sodort karkötő hasonló mását a II. szalacscai leletben találjuk.¹⁶ Itt is az egyik vég jelentősen elkeskenyedik, jelezve, hogy ott már csak két aranyhuzal fut. Ez bizonyítéka annak is, hogy az arany huzalt itt sem szakították meg, hanem ugyanazon huzalt sorosan visszahajlították (1. kép 3).

Tapestry. Särtrtryck ur Meddelanden Fran Lunds Universitets Historiska Museum 1964—1965, 223.

¹⁰ Paulovics I., i. m.

¹¹ Paulovics I., i. m. 123., XXVIII. t. A/5, XXIX. t. 12.

¹² R. Alföldi M., i. m. 72.

¹³ R. Alföldi M., i. m. 64., XVI. t.

¹⁴ Pulszky F., ArchÉrt 1885, 197.

¹⁵ Paulovics I., i. m. 124., XXIX. t. 3, 4.

¹⁶ Paulovics I., i. m. 124, 125., XXIX. t. 6.

³ Pulszky F., ArchÉrt 5 (1885) 197.

⁴ Melhard Gy., ArchÉrt 20 (1900) 386—.

⁵ Darnay K., ArchÉrt 20 (1906) 416—; Ua., ArchÉrt 28 (1908) 137—; ArchÉrt 29 (1909) 334—; ArchÉrt 30 (1910) 130—; MKÉ (1910) 26—; ArchÉrt 31 (1911) 311—; ArchÉrt 32 (1912) 155—.

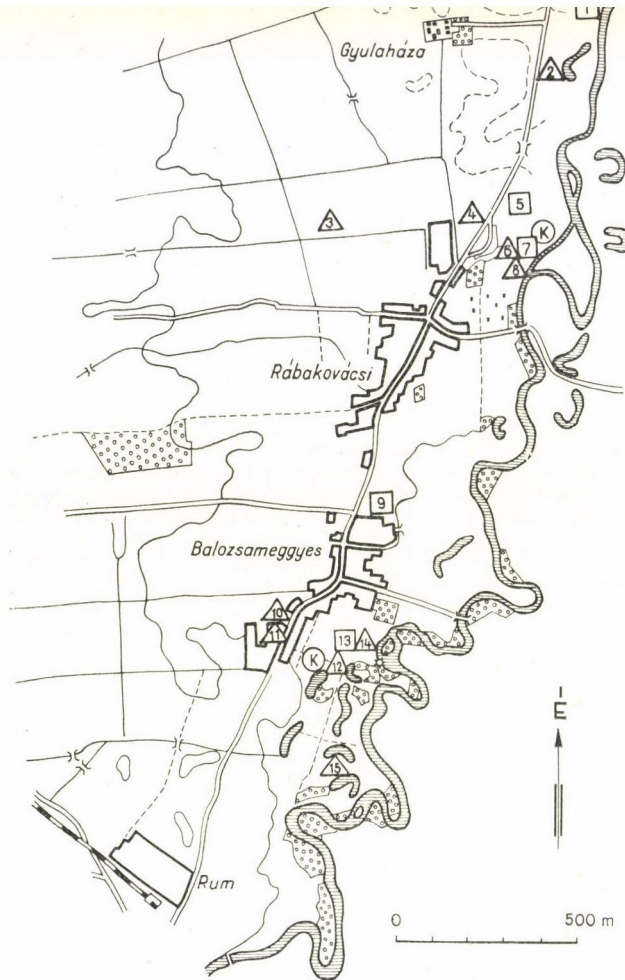
⁶ Paulovics I., ArchÉrt 80 (1953) 115—.

⁷ R. Alföldi M., FA 6 (1954) 62—.

⁸ R. Alföldi M., i. m. 73.

⁹ Geijer, A.—B. Thomas, E. The Viminacium Gold

4. kép. Magyarázat: 1. Keltakori településnyomok az i. e. II—I. századból. — 2. Rómaikori agyagedény-töredékek az i. sz. II. századból. — 3. Leletmentő ásatás helye; i. sz. II. századi épített sír üvegedényekkel és bronztárgyakkal, valamint falfestmény töredékekkel. — 4. Római? épületnyomok. — 5. Egyéb őskori telepennyaggal előkerült keltakori agyagedény töredékek. — 6. Keltakori agyagedény töredékek az i. e. III—II. századból. — 7. Rómaikori agyagedény töredékek az i. sz. II. századból. — 8. Szórványos római pénzletek az i. sz. IV. századból. — 9. Kelta településnyomok és agyagedény töredékek az i. e. I. és i. sz. I. századból. — 10. Római szórvány bronzlelet az i. sz. III. századból. — 11. Rómaikori téglasír az i. sz. III—IV. századból. — 12. Rómaikori agyagedény töredékek, valamint imbrex és tegula maradványok. — 13. Keltakori szórványos agyagedény töredékek az i. e. II. századból. — 14. Rómaikori agyagedény töredékek az i. sz. I. századból. — 15. Rómaikori padlótléglák és egyéb téglatöredékek, közöttük a Legio XIV. Gemina bélyege, az i. sz. II., III. és IV. századból. — K. Rábakövöcsi, ékszerlelet a III. század második feléből. — K. Balozsameggyes rómaikori kincslelete

Рис. 4. Объяснения: 1. Следы поселения кельтской эпохи II—I века до н. э. — 2. Фрагменты керамики римской эпохи II века н. э. — 3. Место спасательных раскопок. Могила № 1 II века со стеклянными сосудами, бронзовыми предметами и фрагментами стеной росписи. — 4. Следы строений римской? эпохи. — 5. Фрагменты керамики кельтского времени, обнаруженные вместе с другим материалом первобытной эпохи на поселении. — 6. Фрагменты керамики кельтского времени III—II века до н. э. — 7. Фрагменты керамики римского времени II века н. э. — 8. Случайные находки римских монет IV века н. э. — 9. Следы кельтского поселения и фрагменты керамики I века до н. э. и I века н. э. — 10. Случайная находка римского бронзового предмета III века н. э. — 11. Могила римской эпохи, выложенная из кирпичных плит, III—IV в. н. э. — 12. Фрагменты керамики римского времени и остатки имбрекса и тегулы. — 13. Фрагменты керамики кельтской эпохи (случайные находки) II века до н. э. — 14. Фрагменты керамики римского времени I века н. э. — 15. Плиты от пола и другие фрагменты кирпичей, один из которых оснащен печатью Legio XIV. Gemina, относящиеся к римскому времени (II, III и IV века н. э.). — K. Рábakövöcsi, предметы украшений второй половины III века. — K. Клад римского времени из Баложемедьеш

Fig. 4. Explication: 1. Vestiges d'un habitat de l'époque celtique des IIe et Ier siècles av. n. è. — 2. Fragments de vases d'argile de l'époque romaine, du IIe siècle de n. è. — 3. Emplacement des fouilles de préservation. Chambre sépulcrale du IIe siècle de n. è. renfermant des verres et des objets de bronze, ainsi que des fragments de peinture murale. — 4. Vestiges d'édifices romains? — 5. Fragments de vases d'argile de l'époque celtique, mis à découverte en même temps que d'autres matériaux d'un habitat préhistorique. — 6. Fragments de vases d'argile de l'époque celtique des IIIe et IIe siècles av. n. è. — 7. Fragments de vases d'argile de l'époque romaine du IIe siècle de n. è. — 8. Trouvailles sporadiques de monnaies romaines du IVe siècle de n. è. — 9. Vestiges d'un habitat celtique et fragments de vases d'argile du Ier siècle av. n. è. et du Ier siècle de n. è. — 10. Trouvaille isolée de bronze romain du IIIe siècle de n. è. — 11. Sépulture en brique de l'époque romaine du IIIe ou du IVe siècle de n. è. — 12. Fragments de vases d'argile de l'époque romaine et restes d'imbrex et de tegulae. — 13. Fragments sporadiques de vases d'argile de l'époque celtiques du IIe siècle av. n. è. — 14. Fragments de vases d'argile de l'époque romaine, du Ier siècle de n. è. — 15. Briques de pavement et autres fragments de briques de l'époque romaine, dont la marque de la Legio XIV Gemina, des IIe, IIIe et IVe siècles. — K. Rábakövöcsi, trésor de bijoux de la seconde moitié du IIIe siècle. — K. Le trésor de bijoux romains de Balozsameggyes

A balozsamegyesi karperec zárószervezetének rekonstruálása a szalacscai alapján történhet. Előfordulhat azonban, hogy a balozsamegyesi egyszerűbb megoldású volt - s nem két, hanem csak egy gömböcske helyezkedett el a végeken, sőt az egyszerű, visszahajló hurokkapocs végződés sincs kizárva.

Sajnos a fülbevaló párból csak egy db maradt meg. Mégis igen fontos ennek vizsgálata is, mert a készítés technikája igen jellemző, egy kikülöníthető, pannóniai ékszerkészítő csoportra. Felületi megoldása egészen egyszerű (1. kép 4). Dinnyemag alakú aszúr áttörések díszítik. A szirmokra osztott felületen bevésített vonalak jelzik a szirmok határait és belső erezéseit. Domborításos technikával itt nem találkozunk, bár éppen a viminaciumi lelet fülbevalója korongrésznének szegélye,¹⁷ hasonlóan a rábakovácsi aureusok kereteléséhez, domborított díszű.¹⁸ Hasonló, kerek, szíromdíszes fülbevalók találhatók a pozsareváci,¹⁹ a szalacscai,²⁰ a dunapentelei²¹ (dunaújvárosi) és a Kiskőszeg-Batina-i leletek²² között, valamint a Ráth György-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Múzeumban.²³ A felsorolt aszúrdíszű fülbevalók még abban is megegyeznek egymással, hogy közepükön egy nagyobb méretű négyszögletűen kivágott áttörésben arany szálra erősített hengeres, hatszögletűre csiszolt smaragd gyöngyöt helyeztek. E fülbevaló típus aljának több változata ismeretes, a szalacscai II. sz. leletben négyszögletes variánsa is megtalálható.²⁴ Ezek a példányokon a sarokleveleket domborítással különítik el. A balozsamegyesi fülbevalón a rögzítő tűt kereszt alakú pólyán helyezték el. Hasonló egypólyás rögzítés látható a viminaciumi fülbevalón.²⁵

Igen fontos darabja a leletegyüttesnek a hagymafejes fibula. Különösen anyaga figyelemre méltó, ha tekintetbe vesszük, hogy Paulovics István éppen az ezüst alkalmazása miatt a kelta ízlés továbbélését látja a szalacscai telepen.²⁶ Hagymafejes fibulánk az úgynevezett számszerűs fibulák csoportjába tartozik. A kereszt szárak gömbszerű végződéséi még a korai, III. század második felébe utalnak. Kovrig I. a III. század végére teszi megjelenési idejüket. A balozsamegyesihez teljesen hasonló ezüst fibulák láthatók a szalacscai II. leletben,²⁷ bár már Szalacsán korábban is előkerült s Darnay Kálmán 1912-ben ismertet egy hasonló példányt. A szalacscai második lelet ezüst fibuláinak egyike²⁸ teljesen megegyezik a balozsamegyesi ezüst fibulával. Mindkettő a korai változatokhoz tartozik, mindkettőnek ívrészen a tűtartóra húzódóan nielő díszítés látható s mindkettő keresztcsőjének (ezüst) belsejében bronzrudacska található. A szalacscai korai leletek, a II. szalacscai lelet, valamint a balozsamegyesi lelet jelzi, hogy e fibula típus megjelenését a III. század második felének kezdetére kell tenni. Szalacsán még előfordulhatott volna, hogy később keveredtek az ezüst fibulák a 259-cel záró leletsorhoz, de Balozsamegyesen az éremlelet pontosan meghatározza az ékszerek földberejtésének idejét is. Keveredés sem történhetett, hiszen az agyagurna jól zártan együtt tartotta a leleteket.

A leletek legszebb darabjai és egyben a legértékesebbek is a rendkívüli gondossággal és ízléssel készített jelentős méretű arany tűk (1. kép 6; 1. kép 7; 2. kép). Az amfora alakú arany ékszerek több változata ismeretes.

Ilyen részletes kidolgozással és aránylag ép állapotban még egyik említett leletcsoportban sem fordultak elő. Kisebb méretekből nyakláncok díszeként alkalmazták. A rábakovácsi ékszerleletben is megtalálhatók.²⁹ Az aureusokkal ékesített díszes nyaklánc R. Alföldi M. elhelyezésüket megoldotta, midőn rámutatott feszítőgyöngy jellegű szerepükre. A II. sz. szalacscai leletben is szép számmal fordultak elő. Bár a tűfejek alkalmazott amforadénykéik sokkal díszesebbek és külön csoportba sorolhatók, mégis összehasonlításuk a nyakláncok amforagyöngyeivel igen tanulságos, hiszen a forma azonos eredete mellett, készítésük módja is hasonlatos. Akárcsak a tűfejek, a nyakláncok szemeinek belsejét is fehér pasztával öntötték ki.³⁰ A balozsamegyesi tűfejek kiképzése is utal használati módjukra (1. kép 6, 7; 2. kép). Szárát aranylemezzel fedték, s ebből arra következtethetünk, hogy ruha összetűzésére nem használhatták, hanem laza anyagban, valószínűleg a hajban helyezték el. A hajtűszerű használatot támasztja alá a 8. sz. amfora füléhez kapcsolt arany láncocska is. A vékony lánc nagyobb terhet nem viselhetett s a végén elhelyezett akasztóhorog annyira gyenge s oly nyitott kiképzésű, hogy akár nyakéken, akár karperecen csüngőként alkalmazva nem képzelhető el. Az amfora fejű díszes hajtűk nagy számban fordultak elő mind a régebbi³¹, mind az újabb szalacscai leletekben. Ezek közül is kiemelkednek azok a tűk, melyeket 1910-ben más arany ékszerekkel és olyan ezüst-dénárokkal együtt találtak egy agyagbográban, melyeknek sora Gallienusszal zárult.³² Itt maradtak meg éppen, három példánynál teljes hosszukban, a tűrészek is.³³ Az egyik amfora fejen az aranylemezből kiképzett fülék is láthatók.³⁴ Az amforák belsejében az itt használt ezüst tűt fehér paszta öntettel rögzítették, hasonlóan a balozsamegyesi amforák tűihez (1. kép 6). Darnay K. megjegyzi, hogy az arany tűfej kúpos felső arany borítólapja hiányzik.³⁵ A szalacscai I. sz. lelet és a balozsamegyesi tűfejek inkább arra engednek következtetni, hogy a szalacscai korábbi, 1910-ből származó lelet tűfejeinek végét is ékkő díszítette. Az egyszerűbb kis tűfejeknél alkalmazhatták a kő domborulatát jelző kúpos aranylemezt. A balozsamegyesi hajtűkhöz nagyságban és díszes kivitelben legközelebb a Pozsarevácziól begyűjtött és állítólagosan Bulgáriából származó arany, amfora díszű tűfej³⁶ áll. Felületének tagolása és díszítése is teljesen megegyező. Fülei is arany huzalból készültek. A pozsareváci származású leletegyüttesből azonban éppen bizonytalan eredete miatt nagyon óvatosan lehet csak következtetést levonni. Az állítólagos bulgáriai származás csábító lenne a közvetlen görög formaelemek hatásának kimutatására. Teljesen megegyező formájával a balozsamegyesi arany amforapár arra mutat, hogy a III. század derekán éppen Pannónia lehetett e tűtípus egyik készítői helye. A balozsamegyesen is jelenlevő korábbi kelta kultúrnyomok csak megerősítik a gazdag lelhelyű Szalacska anyaga feldolgozójának, Paulovics Istvánnak megállapítását,³⁷ hogy ez az ékszeresoport is a kelta fém-művesség dunántúli nagy fejlettségére, a korábbi hatásokat magába olvasztó és azokat újszerűen tovább alkalmazó léteire utal, mely Pannónia provinciában egész a III. század derekáig virágzik, és az új leletek birtokában tegyük hozzá, hogy még jelentős új típusokat is kialakít.

¹⁷ B. Thomas, E., i. m. 227., 2, 4. kép.

¹⁸ R. Alföldi M., i. m. 62, 63., XVI., XVII. t.

¹⁹ A Magyar Nemzeti Múzeumban 10/1884. 3. és 100/1884. 7. leltári számok alatt.

²⁰ Paulovics I., i. m. XXIX. t., 5.

²¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban 18. 1910., 6—7. leltári számok alatt. Intercisa II. ArchHung XXXVI, R. Alföldi M., 432., LXXIX. tábla, 4. /c. 10/, 8. /c. 2./.

²² A Magyar Nemzeti Múzeumban 92., 1876., 3. leltári szám alatt.

²³ A Magyar Nemzeti Múzeumban 233., 1871., 12. leltári szám alatt.

²⁴ Paulovics I., i. m. 124., XXIX. t. 3, 4.

²⁵ B. Thomas, E., i. m. 227., 4. kép.

²⁶ Paulovics I., i. m. 126, 127.

²⁷ Paulovics I., i. m. 124., XXVII. t. 10, 11.

²⁸ Paulovics I., i. m. 124., XXVII. t. 11.

²⁹ R. Alföldi M., i. m. 65., XVIII. t.

³⁰ Mint 29. jegyzet.

³¹ Darnay K., ArchÉrt 31 (1911) 313., 314; Paulovics I., i. m. 125.

³² Darnay K., ArchÉrt 31 (1911) 317.

³³ Darnay K., ArchÉrt 31 (1911) 313. 1. t. 6, 7, 8.

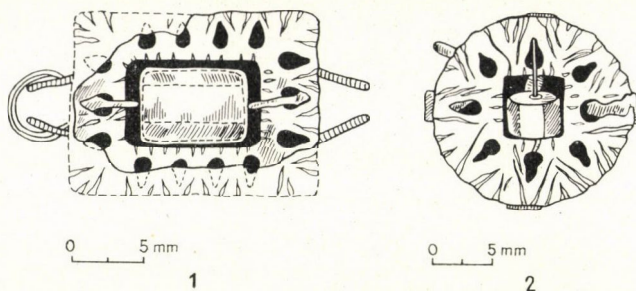
³⁴ Darnay K., ArchÉrt 31 (1911) 1. t. 6.

³⁵ Darnay K., ArchÉrt 31 (1911) 314.

³⁶ Pulszky F., ArchÉrt 5 (1885) 197.

³⁷ Paulovics I., i. m. 126, 127.

5. kép. 1. A 8. sz. amfora tû fedlapjának rekonstrukciója a smaragd szemmel. — 2. 6. sz. fülbevaló.
 Рис. 5. 1. Реконструкция накладной пластинки со смарагдом амфорной иглы № 8. — 2. Серьга № 6
 Fig. 5. 1. La reconstitution de la plaque du couvercle de l'épingle à tête d'amphore n° 8, avec l'oeil d'émeraude. — 2. Boucle d'oreille n° 6

Az amfora gyöngyökkel kapcsolatosan így végleg valószínűtlenné válik a korábbi kutatásnak az a megállapítása, hogy feltehetően görög műhelyekben készült import darabok; már csak azért is, mert hasonló amfora gyöngyök kerültek elő Iszère-ből (Gallia) és az Andernach melletti Niederbieberből (Germania).³⁸ A Balozsameseggyes lelt hajtjuk még egy másirányú fontos kérdésre is választ adtak. Hasonlóan a szalacsai II. lelet tûihez, az amfora tetején ékkövet helyeztek el. Azonban újszerű a smaragdszem rögzítésének megoldása, az amfora szájnnyílásán. Nem töltötte ki a teljes felületet, hanem a fülbevalókhoz hasonlóan az arany fedlap felületének közepét aszúrtechnikával kivágták, s közepén arany huzal segítségével rögzítették a smaragd szem hatszögletű hasábocksáját. Feltehetően ilyen fedése lehetett a Pozsarevácáról begyűjtött amfora alakú hajtú szájnnyílásának is. Így az azonos technikai kialakítás a balozsameseggyesi ékszerek fülbevalóit és hajtúit az együttes elrejtésén kívül még szorosabban azonos készlet-együttesbe utalja (5. kép).

Továbbra is megoldatlan marad az ékszerek készítői helyének kérdése. Az ékszerekből következtethető technológiák — aranyhuzal készítése (3., 4., 5., 6., 8. sz.), aranyhuzal hajlítása (3., 4., 5., 6., 8. sz.), smaragd szemek csiszolása, fúrása (3., 6., valamint feltehetően 8. sz.), aranyhuzal és lemez kalapálása, poncolása (6., 8., 9. sz.), aranylemez mintadúra kalapálása (4., 8., 9. sz.), aranyhuzal sodrása (5. sz.), ezüst öntése (7. sz.), ezüst kalapálásai (7. sz.), niello díszítés készítése (7. sz.), ezüst felület vágott díszítése vésővel (7. sz.), ezüst szegecselés (7. sz.), aranyfelület vésett díszítése (6. sz.), arany felület domborítása (8. sz.) — inkább magas kultúráltságot, mint nagyobb technikai felszerelést igényelnek. Tekintettel arra, hogy Balozsameseggyes és környéke az I. századtól a római uralom végéig Savaria területéhez tartozott,³⁹ az ékszereket legnagyobb valószínűség szerint ott készítették, bár a rábakovácsi ékszerlethez hasonlóan⁴⁰ Pannónia bármely más nagyobb városi műhelyében is előállíthatták. Ha az ékszerek nem is adnak lehetőséget a készítőik körének meghatározására, mindenesetre betekintést engednek a megrendelők ízlésébe, kik a II. század derekán Savariától is távol vidéki villákban laktak. A rábakovácsi ékszerlelet hivatalos jellegű polgári vagy katonai dísz volt, melyet tulajdonosa részére a helytartó készíttetett s osztott ki, valamely nyilvános ünnep alkalmával.⁴¹ Bár Balozsameseggyes nem fekszik közvetlenül Savaria szomszédságában, mégis az eddigi leletekből úgy tűnik, hogy a III. században a város hivatalos életében is részt

vevők tartózkodtak ott huzamosabb ideig. Érdekes még megemlíteni azt a különbséget, mely a hivatalos katonai vagy polgári ékszert a női használati tárgyaktól elválasztja. Ez a különbség már magának a tárgyaknak a jellegéből is következik. A rábakovácsi lelet láncá érdekes Hercules-csomós szemeket tartalmaz, súlyos hatású, és valóban inkább férfi tulajdonoshoz tartozhatott.⁴² A lánc súlyosságát kihangsúlyozza a három keretelt aureus is. A smaragd szemek kidolgozása is elnagyolt. A balozsameseggyesi két nyaklánc női ékszerkészlethez tartozott. Kidolgozása finomabb, választékosabb, s jellegében közel áll a helyi romanizált népesség ízléséhez.

A balozsameseggyesi kincslelet nem egyedülálló régészeti lelet a Rába folyó partját kísérő településfüzér: Rum—Balozsameseggyes—Rábakovácsi községek körzetében. A környéken napvilágra jutott régészeti emlékeket, a lelőhelyek pontos feljegyzésével helyi gyűjtésével a további kutatásnak biztos alapot nyújtottak. Az összegyűjtött szórványleletek tanúsága szerint a sebes folyású Rába, medrét gyakran változtatta. A terrasos partszegély a neolitikumtól kezdve az újkorig szinte megszakítás nélkül lakott volt. Csupán a lelőhelyek elhelyezkedésének változása figyelmeztet a Rába-kanyarok valószínű eltolódásai miatti településhely változtatásokra. Így a helyi megfigyelés szerint éppen Balozsameseggyesenél, a Rába folyó vízszintje alatt a mederbe nyúló római téglafal igazolja a Rába folyásának jelentős változását. Hasonló változásokat a római uralom idején, más dunántúli folyók esetében, már régebben feltételezett a földrajzi kutatás.⁴⁴ A Rába folyó említett szakaszán a kelta és római idősakzból, az i.e. 3. századtól az i.sz. IV. századig a településfűzér virágkorát élte. A lelőhelyek felsorolásából is kitűnik, hogy az ismertetett kincslelet nem elszige-

6. kép. 260 körül elrejtett éremleletek
 Рис. 6. Монеты, спрятанные около 260 г.
 Fig. 6. Trouvailles de médailles enfouies vers 260

³⁸ Hunyady I., Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. II. 18 (1942) 41. Marshall, F. H., Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, 375, LXXI. tábla 3142.; Bonn, Rheinisches Landes-Museum E 1705 sz.

³⁹ Balla L.—P. Buocz T.—Kádár Z.—Mócsy A.—Szentlélek T., Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp., 1971) 21., 2. térkép 11.

⁴⁰ R. Alföldi M., i. m. 70.

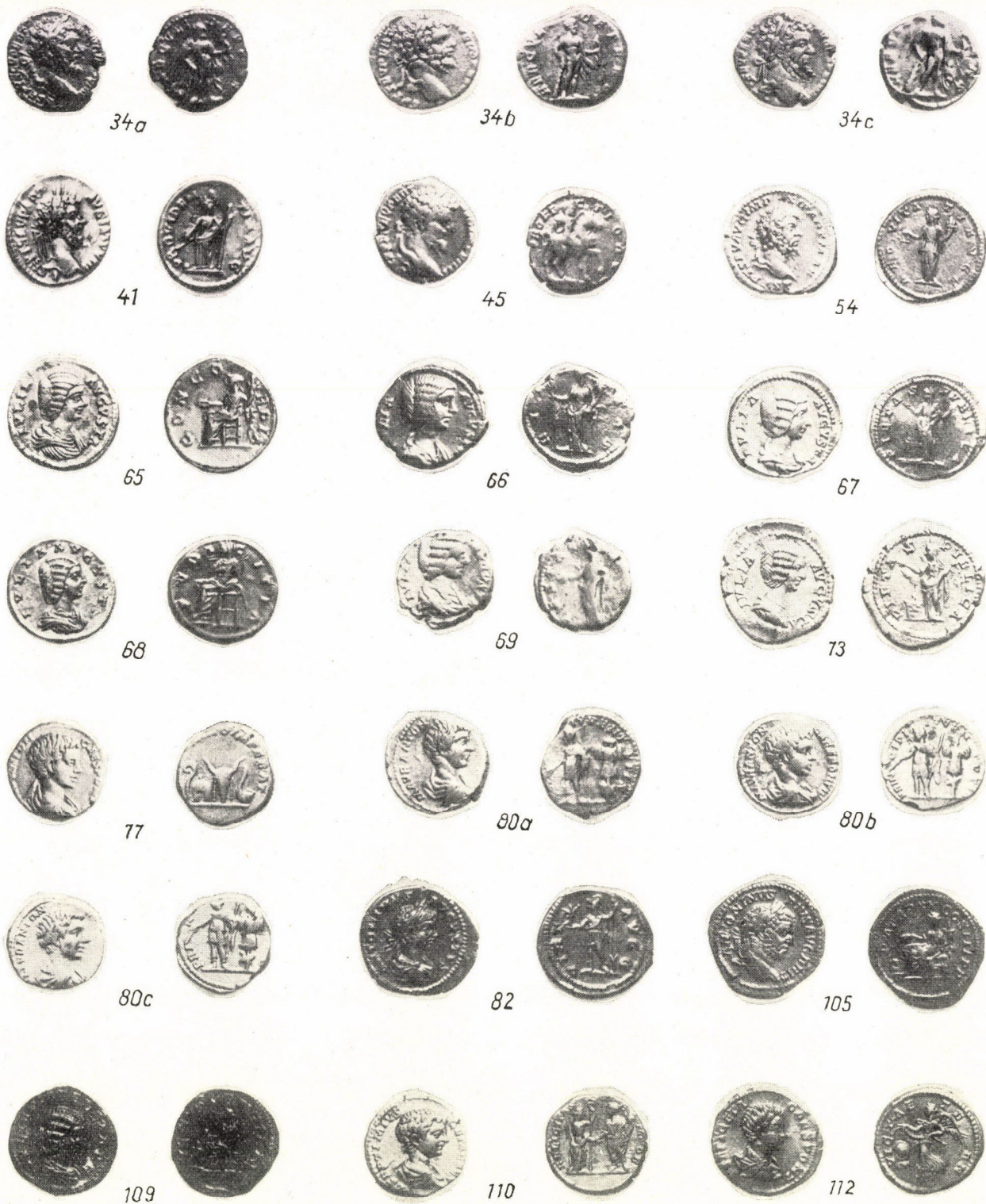
⁴¹ Lásd 40. j.

⁴² Lásd 40. j.

⁴³ Szombath József rábakovácsi plébános gyűjteménye.

⁴⁴ Somogyi S., Hazánk folyóvízhálózatának fejlődéstörténeti vázlata. Földrajzi Közl. 1961. I. 25—50.

7. kép. A balozsamegyesi éremlelet érmei: 34a—112.

Рис. 7. Клад монет из Баложемеддеш (Монеты 34 а — 112)

Fig. 7. Les médailles de la trouvaille de Balozsamegyes: 34a—112

telt emlék. Különösen szemléletes, ha e lelhelyeket a számozás alapján az 1. sz. térképmellékleten követjük. Időrendben a településnyomok az alábbiak szerint következnek.⁴⁵

Keltakori kerámiatöredékek az i.e. 3—2. századból (4. kép, térkép 6. sz.). Kelta kori kerámiatöredékek az i.e. 2. századból (térkép 2. sz.). Kelta településnyomok az i.e. 2—1. századból (térkép 1. sz.). Kelta település-

⁴⁵ Az évek során előkerült leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum kutatója, *Mozsolics Amália* határozta meg.

8. kép. A balozsamegyesi éremlelet érmei: 126—253.
 Рис. 8. Клад монет из Баложемеддеш (Монеты 126—253)
 Fig. 8. Les médailles de la trouvaille de Balozsamegyes: 126—253

nyomok az i. e. I. századtól az i. sz. I. századig (térkép 9. sz.). Rómaikori agyagedény-töredékek az i. sz. I. század-
 ból (térkép 14. sz.). Rómaikori agyagedény-töredékek az
 i. sz. II. századból (térkép 2. sz.). Rómaikori, 2. századi

sír üvegedény és bronztárgyak mellékletével, valamint
 falfestmény töredékekkel (térkép 3. sz.).⁴⁶ Rómaikori
 agyagedény és téglá töredékek a 3—4. századokból,
 közöttük a XIV. Legio Gemina bélyeges téglái (térkép

⁴⁶ B. Bónis Éva jelentése a Savaria Múzeum Adattárában R. A. 189. sz. alatt.

15. sz.). A rábakovácsi római kori ékszerlelet (térkép K jel).⁴⁷ Római kori i. sz. 4. századi szőrványosan előkerülő érme (térkép 8. sz.). Római kori 3—4. századi téglasír, (térkép 11. sz.). Római kori agyagedény- tegula- és imbrex-töredékek a balozsamegyesi kinslelet környékén (térkép 12. sz.). Feltehetően római kori épületnyomok (térkép 4. sz.).⁴⁸

A hét évszázadot folyamatosan megélt települést alapvetően megrázhatta egy 260 körüli barbár betörés, hiszen Balozsamegyes és Rábakovácsi határában is elrejtették értékeiket. A század derekát nem sokkal követő pusztulás idejére az ékszerleleteknél pontosabb útmutatást adnak az együtt elrejtett pénzek.

Az éremgyűjtés 272 dénáról és 65 ezüst antoninianusból áll. Az érmei zöme jó fenntartású, majdnem verdefényesnek mondható. Kopottabbak a lelet legkorábbi II. századi érmei, s rossz állapotban vannak Valerianus p., Gallienus, Salonina és II. Valerianus veretei, amelyek már rosszabb ezüstműből készültek, és a hosszú földben lét kikezdte, porózussá tette az érme felületét.

A lelet legkorábbi verete Antoninus Pius 147—148-ban készült dénára (RIC 168), a legkésőbbi pedig Valerianus pater Rómában és Mediolanumban (RIC 241, 242/c), 144, 268) és Gallienus Mediolanumban (RIC 395, 399 A) készült antoninianusai a 257. évből. A lelet császárok és verdék szerinti megoszlását külön táblázaton hozzuk. A darabok meghatározási adatai, idő és verdék szerinti megoszlása a csatolt katalógusban szerepelnek. A katalógusban * jellel ellátott érme a képes táblákon található (7—8. kép), ugyanolyan számozással, mint a katalógus sorszáma.⁴⁹

A táblákon azoknak az érmeeknek a képét hozzuk, amelyek a RIC felfogása szerint más-más verdében is készülhettek, s gyakran csak stíluskritikai alapon dönthető el, hogy melyik verde termékei.

Ilyen érme Septimius Severus RIC 79, 491/a/, 106 D, 500 (7. kép 34, 41, 45, 54), Julia Domna RIC 639, 644, 648, 574 (7. kép 66, 68, 69, 73), Caracalla RIC 13/b/, 50 (7. kép 80, 82) és Geta RIC 23 (7. kép 112) típusú denárai, amelyek Rómában és Laodiceában is készülhettek. Továbbá Elagabalus RIC 46/b/, 88/b/, 131 (8. kép 132, 133, 140), Alexander Severus RIC 266/c/, 289, 291 (8. kép 182, 184, 185), Herennia Etruscilla RIC Treb. G. 59/b/ denárai, illetve antoninianusai (8. kép 219), amely típusokat Rómában is Antiochiában is verhettek. Valerianus p. RIC 6 típusa (8. kép 232) Rómában és Lugdunumban is készülhetett. Salonina RIC 29 antoninianusa (8. kép 253a, b, c, d, e) Róma, Mediolanum és Ázsia terméke is lehet Gallienus közös uralmának idején.

Van a leletben néhány, a szokványos típustól eltérő

éremváltozat; így Julia Domna RIC 637 típusú dénára (7. kép 65), amelynek hátlapján Concordia az eddig ismertetett típusoktól eltérően szimpla bőségszarut tart. Caracallának olyan dénára fordul elő aleletben (7. kép 105), amelyet sem Cohen, sem RIC, de a British Museum katalógusa sem ismer. Az utóbbiak megemlítik ugyan, hogy Reusch a kölni éremlelet ismertetésében Septimius Severusnak egy ilyen PM TR P XX COS III PP hátlapi feliratú veretét hozza,⁵⁰ de mindkét idézett mű tévesnek minősíti Reuschnak ezt a típusismertetését.⁵¹ Az előlap ANTONINVS PIVS AVG BRIT körirata nem ad időbeli támpontot, de a hátlap fent leírt körirata a 217. évre datálja az érmet, mivel Caracalla ekkor lesz TR P XX.⁵²

Néhány apró eltérés jelentkezik Elagabalus RIC 106 típusú dénárán, ahol az előlapon a császár mellképét köpeny nélkül ábrázolják (8. kép 136).

Trebonianus Gallus RIC 91 (8. kép 222) antiochiai veretének elő és hátlapi szelvényében 4 pont (...) szerepel, RIC csak maximálisan 3 ponttal (...) előforduló antoninianusokat ismertet.⁵³

Időbeli hovatartozás szempontjából kérdéses Saloninának a RIC 21 típusú verete, amelyet RIC szerint már Gallienus egyeduradalma idején vertek a császárné számára. A leletbeli antoninianuson azonban a mezőben hiányzik a „P”. Bár RIC a közös uralom idejéből nem hozza ezt a típust, de tekintettel arra, hogy a két időszak azonos típusait többnyire az egyeduradalom idején a mezőben vagy a szelvényben megjelenő betűk vagy jelek különböztetik meg az előbbi időszak vereteitől, így mégis a közös uralom időszakára tesszük Saloninának ezt az antoninianusát. Az is indokolja ezt, hogy Valerianusnak, Gallienusnak és Saloninának a leletben előforduló többi veretei mind a közös uralom idejéből származnak.

Gallienus PROVIDENTIA AVGG és SALVS AVGG, továbbá Valerianus pater FIDES MILITVM, ORIENS AVGG, PM TR P V COS III PP és VIRTVS AVGG hátlapi típusú antoninianusai a legkésőbbiek a leletben. Ezek részben Rómában, részben a Viminaciumból frissen áttelepített mediolanumi verdében készültek a 257-ik évben. Ez az év a lelet záródásának időpontja. A földbe rejtés évét és okát ebben az esetben könnyen adhatjuk, hiszen leletünk éppen 257. évi záródása miatt szorosan kapcsolódik ahhoz az óriási, eddig 28 éremleletből álló csoporthoz, amelyek Pannónia tartomány szinte egész területén a 258—260 közötti időszakban kerültek földbe (6. kép).⁵⁴

259—260-ban a barbár támadás — quad, szarmata, roxolán — az egész provinciát érintette. A támadás kiterjedését jelzik az éremleletek és az elpusztított települések.⁵⁵

éremlelet. Nem régen került a keszthelyi múzeumba, még nem publikált. — *Belatinc*: MNM Éremtár, 151/1878. Éremleletek. — *Berndorf*: *Kubitschek*, W., JA 3 (1909) 231. — *Budaújlak*: ArchÉrt 1 (1869) 314—316. — *Carnuntum*: *Bortlik*, J., JA 3 (1909) 230. — *Dunaföldvár*: *Gohl Ö.*, NK 12 (1914) 22. — *Enying*: MNM Éremtár 1871. aug. Éremleletek. — *Felsőtengelic*: *Albeker M.* — *Bíróné Sey K.*, NK 68—69 (1969—70) 13. — *Görgeteg*: MNM Éremtár, 179/1876. Éremleletek. — *Kistormás*: *Bíróné Sey K.*, Fa 15 (1963) 55. — *Korong*: G—n. NK 1 (1902—3) 39. *Mérges*: *Börzsönyi A.*, NK 14 (1915) 98. — *Podvor-nica*: *Ötvös G.*, NK 5 (1906) 154. — *Rábakovácsi*: *R. Alföldi M.*, FA 6 (1954) 62. — *Szakes*: MNM Éremtár 189 A/1914. Éremleletek. — *Szalacska*, illetve *Nagyberki* leletek: *I. Szalacska*: *Gohl Ö.*, NK 7 (1908) 122. — *II. Szalacska* lelet későbbi zárul. — *III. Nagyberki*: *Harsányi P.*, NK 7 (1908) 119. — *IV. Szalacska*: *R. Alföldi M.*, NK 50—51 (1951—52) 7. — *V. Nagyberki*: MNM Éremtár 57/1934. Éremnapló. — *VI. Nagyberki*: MNM Éremtár 278/1934. Éremleletek. — *Sztálinváros* (ma Dunaföldvár): *R. Alföldi M.*, NK 52—53 (1953—54) 5. — *Tulln*: *Göbl R.*, NZ 83 (1969) 7. — *Tuskeszer*: *O. T.*, ArchÉrt R. f. 9 (1875) 124. — *Visnye*: *A. A.*, NK 21—22 (1922—23) 29. —

⁵⁵ *Fitz, J.*, *Ingenius et Régalien*. Collection Latomus 81 (Bruxelles-Berchem, 1966). 61.

⁴⁷ *R. Alföldi M.*, i. m.

⁴⁸ *Radnóti Aladár*, 36. R. I. számú Adattári jelentése.

⁴⁹ A katalógusban, illetve táblázatban használt rövidítések:

ant = antoninianus

C = *Cohen, H.*, Description historique des monnaies médailles impériales. II (Paris 1882) III (1883) IV (1884) V (1885)

E = egyeduradalom

E/ = előlap

H/ = hátlap

K = közös uralom

n.h. = non habet

RIC = *Mattingly, H.* — *Sydenham, E. A.* (és mások), The Roman Imperial Coinage. London, IV/1. 1936, IV/2. 1938, IV/3. 1949, V/1. 1927.

⁵⁰ *Reusch, W.*, Der Kölner Münzschatzfund. 21.

⁵¹ RIC IV/1. 119., 213A. j.; *Mattingly, H.*, Coins of the Roman Empire in the British Museum. 5 (London, 1950) 264., ‡ j.

⁵² RIC IV/1. 84.

⁵³ RIC IV/3. 169.

⁵⁴ *Alsóéndva*: Arch. Ért. R. f. III (1870) 186—187. — *Apetlon*: *Göbl, R.* Der Römische Münzschatzfund von Apetlon. (Eisenstadt, 1954.) — *Balatonboglár*; szintén a 250-es évek végén záruló 40 db antoninianusból álló

A térképen jelölt éremleletek záródása némi differenciálódást mutat. Az utolsó veretek általában 257, 258, illetve van olyan lelet, amelynek utolsó érmei 259-ben kerültek kiverésre. A balozsamegyesi lelet és a még nyugatabbra előkerült tullni antoninianus lelet is a 257. évvel zárul. A tartomány keleti határszélén talált kistormási és felsőtengelici leletekben viszont 258. évi veretek is vannak. Tehát Savaria környékére, illetve a tartomány nyugati részére — amely területnek feltehetően intenzív kapcsolata volt Itáliával — már nem jutnak el a 258. évi pénzek, míg a kelet-dunai limes mellé igen. Ezt a lüktető kereskedelmi kapcsolatot bizonyítja többek között ez a lelet is, amelyben oly rövid ideig uralkodó császárok mint Diadumenianus és II. Gordianus Africanus veretei is képviselve vannak. Ez párhuzam nélküli jelenség az ilyen korú éremleletek körében.

Lehet azonban, hogy ez a néhány év differencia a leletek záró éremsorozatainál hozzásegít az ellenséges invázió vagy inváziók irányának, illetve pontosabb idejének megállapításához. Ennek érdekében revízió alá kell venni a felsorolt éremleleteket, és megállapítani záró sorozataik egész pontos készülési idejét. Sajnos ez nem minden esetben lehetséges, mert a régebbi leletösszeállításoknál gyakori a globális bejegyzés, vagyis csak számszerint adja meg, egy-egy császártól hány darab érem fordul elő a leletben.

A balozsamegyesi éremlelet minden tekintetben sok eltérést mutat a térképen vázolt ilyen kori éremgyűtésektől. Már összetétele sem a szokványos képet nyújtja, melynek értelmében a többi leletben az antoninianusok vannak túlsúlyban a dénárokkal szemben. Pl. a kistormási leletben 91 : 809, a felsőtengeliciben 13 : 1085, a tullniban 362 : 1383, a balozsamegyesiben 272 : 65 a dénárok és antoninianusok aránya. Tehát a mi leletünkben nagyon erős a dénárok túlsúlya. Ennek megfelelően a különböző császárok veretszámainak aránya is

egészen másként alakul. Míg a párhuzamleletekben III. Gordianustól sűrűsödnek a pénzek, és valamelyest csökkenő tendenciát mutatnak a záródás körüli években, addig leletünkben Septimius Severus és Maximinus Thrax uralkodása közötti időszakban kulminál a pénzek mennyisége (Sept. Sev. 15,69%, Caracalla 12,43%, Elagabalus 10,95%, Alex. Sev. 15,09%, Max. Thrax 6,22%), majd hirtelen a következő uralkodóknál 0 alá csökken a százalékarány, majd Valerianus p. és Gallienus alatt kissé ismét megnő (7,70% és 6,80%).

Arra gondolunk, amit a lelőhely helyzete maga is magyaráz, továbbá az érmeikkel együtt előkerült ékszerek is e feltevés mellett szólnak, hogy itt egy „családi” kincses számolhatunk, nem pedig a zsold elrejtésével, mint erre az említett tullni, tengelici és kistormási, a limeshez közel fekvő leleteknél gondolhatunk. Egy család már korábban is hozzájuthatott, illetve meg tudta őrizni 60 évre visszamenőleg a jobb ezüstből készült denárokat, elköltve inkább a friss vereteket, vagy azokhoz olyan kis mennyiségben jutott hozzá, hogy felélte. Ezért hiányozhatnak szinte majdnem teljesen a Maximinus Thrax és Valerianus p. közötti időben kibocsátott érmei. A katonák a zsoldot gyűjtik össze, amelybe belekerülnek régebbi kibocsátású érmei is, de a lelet zöme a folyamatos pénzellátás miatt — zsold — friss veretekből adódik.

A limes-menti leletek „aktív” időszaka nem több 30 évnél, de inkább a záródást megelőző 15–20 évre korlátozódik, ami szintén arra vall, hogy ezek elrejtett zsoldok voltak.

Elgondolkoztató, hogy a felsorolt 28 éremleletből csak néhányat kiragadva és összehasonlítva azt látjuk, hogy III. Gordianus alatt az előző időszakhoz viszonyítva százalékosan erősen felugrik az érmei száma — kivételt képez a balozsamegyesi éremlelet. Közös eredetben kell ennek okát keresni, amelyre feltétlenül rávilágít, ha a fenti éremleletek részletes elemzését elvégezzük.

	d	ant	Rom és egyéb		Med		Lug		Ant		Lao		Eme	
			d	ant	d	ant	d	ant	d	ant	d	ant	d	ant
Antoninus Pius	2		2											
Faustina mat.	1		11											
Marcus Aurelius	1		1											
Lucius Verus	1		1											
Commodus	18		18											
Clodius Albinus	2		2											
Septimius Severus	53		46								6		1	
Julia Domna	14		8								6			
Caracalla	39		39											
Plautilla	3		3											
Geta	16		15								1			
Macrinus	2		2											
Diadumenianus	1		1											
Elagabalus	24		24											
Julia Paula	3		3											
Julia Soemias	2		2											
Julia Maesa	8		8											
Alexander Severus	39		34								5			
Julia Mamaea	11		11											
Orbiana	1		1											
Maximinus Thrax	21		21											
II. Gordianus	1		1											
III. Gordianus	9	1	9	1										
Philippus p.		1		1										
Traianus Decius		5		5										
Her. Etruscilla		1		1										
Trebonianus Gallus		4		1						3				
Volusianus		3		2						1				
Aemilianus		1		1										
Valerianus p.		25		21		2			1	1				
Mariniana		1		1										
Gallienus		10		8		2								
Salonina		9		9										
Valerianus iun.		4		3					1					
Összesen:	272	65	253	54		4			2	5	18		1	

Antoninus Pius				54.*	d 198—200	Laodicea	RIC 500	C 21	
1.	d 147—148	Roma	RIC 168	C 301	55.	d 204	Roma	RIC 195	C 464
2.	d 157—158	"	RIC 277	C 1035	56.	d 205	"	RIC 197	C 471
(Faustina mater számára)				57.	d 205	"	RIC 198	C 472	
3.	d 141 után	Roma	RIC 362	C 104	58.	d 206	"	RIC 200	C 476
Marcus Aurelius								(2 db)	
4.	d 172—173	Roma	RIC 273	C 261	59.	d 208	"	RIC 218	C 514
(Lucius Verus számára)				60.	d 209	"	RIC 230	C 531	
5.	d 161	Roma	RIC 463	C 144	61.	d 202—210	"	RIC 265	C 205
Commodus				62.	d 202—210	"	RIC 288 D	C 606	
6.	d 183	Roma	RIC 57	cf. C 888	63.	d 202—210	"	RIC 295 D	C 744
7.	d 183	"	RIC 66	C 903	(Julia Domna számára)				
8.	d 183—184	"	RIC 82	C 914	64.	d 196—202	Laodicea	RIC 637	C 21
9.	d 184	"	RIC 94 (B)	C 467	65.*	d 196—202	"	RIC 637	C 21
10.	d 186	"	RIC 117	C 486	de hátlaapon szimpla bőség-szaru				
11.	d 187—188	"	RIC 169	C n. h.	66.*	d 196—202	"	RIC 639	C 72
12.	d 188—189	"	RIC 179	C 697	67.*	d 196—202	"	RIC 643	C 156
13.	d 186—189	"	RIC 192	C 387	68.*	d 196—202	"	RIC 644	C 168
14.	d 189?	"	RIC 201	C 279	69.*	d 196—202	"	RIC 648	C 246
				(2 db)	70.	d 196—211	Roma	RIC 551	C 47
15.	d 190—191	"	RIC 222 (a)	C 358					(2 db)
16.	d 192	"	RIC 230	C 582	71.	d 196—211	"	RIC 557	C 79
17.	d 192	"	RIC 233	C 583	72.	d 196—211	"	RIC 564	C 123
				a csillag a jobb mezőben	73.*	d 196—211	"	RIC 574	C 156
18.	d 192	"	RIC 233	C 583	74.	d 196—211	"	RIC 577	C 174
				a csillag a bal mezőben	75.	d 196—211	"	RIC 580	C 198
19.	d 191—192	"	RIC 251	C 190	Caracalla				
20.	d 191—192	"	RIC 253	C 195	76.	d 196	Roma	RIC 4	C 587
21.	d 191—192	"	RIC 262	C 984	77.*	d 196—198	"	RIC 6	C 53
22.	d 191—192	"	RIC 256	C 245	78.	d 196—198?	"	RIC 9	C 95
Clodius Albinus									(2 db)
23.	d 193—194	Roma	RIC 11 (a)	C 61	79.	d 196—198	"	RIC 11	C 154
				E/D CL	80.*	d 196—198	"	RIC 13 (b)	C 505
				(2 db)					(3 db)
Septimius Severus				81.	d 198—199	"	RIC 20	C 115	
24.	d 193	Laodicea	RIC 437	C 56	82.*	d 199—200	"	RIC 50	C 664
25.	d 194—195	Roma	RIC 40	C 42	83.	d 201—206	"	RIC 130 (a)	C 97
				(2 db)					(2 db)
26.	d 194—195	"	RIC 46	C 311	84.	d 201—206	"	RIC 136 (b)	C 124
27.	d 194—195?	Emesa	RIC 389	C 232	85.	d 205	"	RIC 80 (b)	C 420
				(2 db)	86.	d 206	"	RIC 83 (a)	C 424 cf.
28.	d 195	Roma	RIC 61	C 390	87.	d 207	"	RIC 95	C 440
29.	d 195	"	RIC 63	C 365	88.	d 208	"	RIC 100	C 446
30.	d 195—196	"	RIC 67	C 397	89.	d 208	"	RIC 108	C 510
31.	d 195—196	"	RIC 68	C 391	90.	d 209	"	RIC 111	C 465
32.	d 195—196	Laodicea	RIC 466	C 52	91.	d 210	"	RIC 116 (b)	C 483
33.	d 196—197	Roma	RIC 76	C 51	92.	d 206—210	"	RIC 158	C 128
				(2 db)	93.	d 212	"	RIC 194	C 195
34.*	d 196—197	"	RIC 79	C 210					(2 db)
				(3 db)	94.	d 212	"	RIC 194	C 195 cf.
35.	d 196—197	"	RIC 81 (a)	C 290	95.	d 213	"	RIC 208 (a)	C 211
36.	d 196—197	"	RIC 85	C 429	96.	d 213	"	RIC 209 (a)	C 224
37.	d 196—197	"	RIC 86 D	C 419	97.	d 210—213	"	RIC 214	C 104
38.	d 196—197	"	RIC 87	C 436—437	98.	d 210—213	"	RIC 223	C 150
39.	d 196—197	"	RIC 93	C 647	99.	d 210—213	"	RIC 224	C 165
				(4 db)	100.	d 215	"	RIC 253	C 307
40.	d 196—197	"	RIC 96 (a)	C 777	101.	d 215	"	RIC 254	C 282
				(2 db)					(3 db)
41.*	d 196—197	Laodicea	RIC 491 (a)	C 592	102.	d 215	"	RIC 549 (a)	C 303
42.	d 197	Roma	RIC 99	C 304	103.	d 216	"	RIC 275 (a)	C 337
43.	d 197	"	RIC 100	C 349	104.	d 216	"	RIC 280 (c)	C 348
44.	d 197	"	RIC 105	C 437	105.*	d 217	"	RIC n. h.	C n. h.
45.*	d 197	"	RIC 106 D	C 580	E) ANTONINVS PIVS AVG BRIT a császár feje babérkoszorúval jobbra				
46.	d 197—198	"	RIC 113	C 315	H) PM TRP XX COS III PP balra ülő nő előtt modius, kalászsokat és bőségszarut tart				
47.	d 197—198	"	RIC 115	C 434	(Plautilla számára)				
48.	d 197—198	"	RIC 118	C 357	106.	d 202—205	Roma	RIC 363 (a)	C 1
49.	d 197—198	"	RIC 120 C	C 694	107.	d 202—205	Roma	RIC 361	C 10
				(2 db)	108.	d 202—205	"	RIC 369	C 25
50.	d 198	Laodicea	RIC 497 (a)	C 642	(Julia Domna számára)				
				(2 db)	109.*	d 211—217	Roma	RIC 389 (b)	C 205
51.	d 200	Roma	RIC 150	C 454	(Geta)				
52.	d 200—201	"	RIC 171 (a)	C 761	110.*	d 198—200	Roma	RIC 1	C 48
53.	d 200—201	"	RIC 167 (a)	C 599	111.	d 198—200	"	RIC 3	C 188
				(2 db)					

112.*	d	200–201	Roma körül	RIC 23	C 206	164.	d	227	Roma	RIC 70	C 325
113.	d	200–202	"	RIC 13 (a)	C 90 (2 db)	165.	d	228	"	RIC 80	C 348
114.	d	200–202	"	RIC 15 (a)	C 159	166.	d	230	"	RIC 105 (a)	C 401 (2 db)
115.	d	200–202	"	RIC 18	C 157	167.	d	231	"	RIC 109 (e)	C 411
116.	d	200–202	körül	RIC 20 (a)	C 183	168.	d	232	"	RIC 112 (d)	C 427
117.	d	200–202	körül	RIC 20 (b)	C 183	169.	d	235	"	RIC 125	C 453
118.	d	203?	Laodicea	RIC 103	C 76	170.	d	222–228	"	RIC 141 (e)	C 70
119.	d	203–208	Roma	RIC 34 (a)	C 104	171.	d	222–228	"	RIC 143	C 97
120.	d	203–208	körül	RIC 51	C 170 (2 db)	172.	d	228–231	"	RIC 193 (a)	C 51
121.	d	209	"	RIC 61 (a)	C 117	173.	d	228–231	"	RIC 200 (b)	C 73
122.	d	211	"	RIC 77	C 62	174.	d	228–231	"	RIC 218 (a)	C 566
123.	d	211	"	RIC 78 (a)	C 149	175.	d	228–231	"	RIC 220 (a)	C 579
			Macrinus							földarab	
124.	d	217–218	"	RIC 53 (b)	C 2	176.	d	222–231	"	RIC 226 (b)	C 586
125.	d	217–218	"	RIC 94 (c)	C 128	177.	d	231–235	"	RIC 236	C 77
			Diadumenianus			178.	d	231–235	"	RIC 237	C 82
126.*	d	117–118	"	RIC 116 (a)	C 21 ef.	179.	d	231–235	"	RIC 246 c	C 161
			Elagabalus			180.	d	231–235	"	RIC 250 (a)	C 501 ef. (3 db)
127.	d	219	Roma	RIC 16	C 142 (2 db)	181.	d	231–235	"	RIC 254 (c)	C 543 (2 db)
128.	d	220	"	RIC 28 (b)	C 154	182.*	d	222	Antiochia	RIC 266 c	C 207
129.	d	221	"	RIC 40	C 184	183.	d	222–235	"	RIC 275 (d)	C 38
130.	d	221	"	RIC 42 (a)	C 189 ef.	184.*	d	222–228	"	RIC 289	C 173
131.	d	221	"	RIC 45 (d)	C 194	185.*	d	222–228	"	RIC 291	C 183
132.	d	221	"	RIC 46 (b)	C 196 (3 db)	186.	d	222–235	"	RIC 294	C 495
133.*	d	218–222	"	RIC 88 (b)	C 61	187.	d	222–235	"	RIC 300	C 560 ef.
134.*	d	218–222	"	RIC 97	C 78 ef.				(Julia Mamaea számára)		
135.	d	218–222	"	RIC 102	C 79	188.	d	222–235	Roma	RIC 332	C 6 (3 db)
136.*	d	218–222	"	cf. RIC 106	C 90	189.	d	222–235	"	RIC 338	C 24
			E) köpeny nélkül			190.	d	222–235	"	RIC 335	C 17
137.	d	218–222	"	RIC 107	C 92	191.	d	222–235	"	RIC 343	C 35
138.	d	218–222	"	RIC 122 (f)	C 112 ef.	192.	d	222–235	"	RIC 351	C 60 (2 db)
139.	d	218–222	"	RIC 125	C 120	193.	d	222–235	"	RIC 358	C 76 (3 db)
140.*	d	218–222	"	RIC 131	C 246				(Orbiana számára)		
141.	d	218–222	"	RIC 137 (e)	C 259	194.	d	225–227	Roma	RIC 319	C 1
142.	d	218–222	"	RIC 140	C 559 (2 db)				Maximinus Thrax		
143.	d	218–222	"	RIC 146	C 276 (2 db)	195.	d	235–236	Roma	RIC 7, A	C 7
144.	d	218–222	"	RIC 149 (f)	C 218	196.*	d	235–236	"	RIC 12	C 31 (2 db)
145.	d	218–222	"	RIC 156 (d)	C 289	197.	d	235–236	"	RIC 13	C 77 (3 db)
			(Julia Paula számára)			198.	d	235–236	"	RIC 14	C 85 (3 db)
146.	d	219–220	Roma	RIC 211	C 6	199.	d	235–236	"	RIC 16	C 99 (5 db)
147.	d	219–220	"	RIC 214	C 12	200.	d	236–238	"	RIC 18 A	C 9
148.	d	219–220	"	RIC 381	C 8	201.	d	236–238	"	RIC 19	C 37 (3 db)
			(Julia Soemias számára)			202.	d	236–238	"	RIC 20	C 75
149.	d	218–222	Roma	RIC 243	C 14 (2 db)	203.	d	236–238	"	RIC 23	C 107 (2 db)
			(Julia Maesa számára)						II. Gordianus		
150.	d	218–222	Roma	RIC 254	C 16	204.*	d	238	Roma	RIC 3	C 14
151.	d	218–222	"	RIC 263	C 29 (2 db)				III. Gordianus		
152.	d	218–222	"	RIC 268	C 36 (2 db)	205.	ant	241–243	Roma	RIC 83	C 41
153.	d	218–222	"	RIC 271	C 45	206.	d	241–243	"	RIC 84	C 109
154.	d	218–222	"	RIC 272	C 45 (2 db)	207.	d	241–243	"	RIC 111	C 39
			Alexander Severus			208.	d	241–243	"	RIC 113	C 120
155.	d	222	Roma	RIC 5 (c)	C 204 (2 db)	209.	d	241–243	"	RIC 114	C 238 ef.
156.	d	222	"	RIC 11 (c)	C 215	210.	d	241–243	"	RIC 115	C 243 ef.
157.	d	223	"	RIC 19	C 229 (2 db)	211.	d	241	"	RIC 129 A	C 325
158.	d	223	"	RIC 27	C 236	212.	d	241	"	RIC 130	C 340 (2 db)
159.	d	224	"	RIC 40	C 254	213.	d	241	"	RIC 131	C 347
160.	d	224	"	RIC 44 (c)	C 256				Philippus pater		
161.	d	226	"	RIC 53	C 281	214.	ant	247–249	Roma	RIC 59	C 33 ef.
162.	d	226	"	RIC 55	C 289				Traianus Decius		
163.	d	227	"	RIC 64	C 312	215.	ant	249–251	Roma	RIC 11 (b)	C 4

216. ant 249—251 Roma	RIC 12 (b)	C 16 (2 db)	244. ant 255—256 Roma	RIC 125 A	C 66 (2 db)
217. ant 249—251 "	RIC 16 (c)	C 49 cf.	245. ant 255—256 "	RIC 150	C 584 cf.
218. ant 249—251 "	RIC 28 (b)	C 105	246. ant 257 Mediolanum	RIC 395	C 870
(Herennia Etruscilla számára)			247. ant 257 "	RIC 399 A	C 936
219.* ant 249—251 Roma	RIC 59 b	C 19	248. ant Roma	RIC 344	C 1272
Trebonianus Gallus			hybrid		
220. ant 251—253 Roma	RIC 42	C 84 cf.	249. ant ? ?	E) IM... P AVG a császár	
221. ant 251—253? Antiochia	RIC 91	C 111		mellképe sugárkoronával	
222.* ant 251—253? "	cf. RIC 91	C 111		köpenyben jobbra	
a szelvényben mindkét				H) PAX... Pax áll balra,	
oldalon pontok				kezét emeli és sceptrumot	
223. ant 251—253? Antiochia	RIC 92	C 125	250. ant ? ?	E) IMP C P LIC GAL...	
(Volusianus számára)				a császár mellképe sugár-	
224. ant 251—253 Roma	RIC 184	C 118		koronával köpenyben,	
225. ant 251—253 "	RIC 187	C 135 cf.		páncélban jobbra	
226. ant 251—253 Antiochia	RIC 234 (a)	C 114 cf.		H) ... ANAE nő balra ül,	
Aemilianus				kezét kinyújtja és scept-	
227. ant 253 Roma	RIC 10	C 47 cf.	251. ant ? ?	E) IMP GALLIENVS PF	
Valerianus pater				AVG GERM a császár	
228. ant 253 Roma	RIC 123	C 215 cf.		mellképe sugárkoronával,	
229. ant 253—254 "	RIC 71	C 18 (3 db)		köpenyben, páncélban	
230. ant 254 "	RIC 92	C 83 cf.		jobbra	
231. ant 255—256 "	RIC 87	C 53 (4 db)		H) olvashatatlan körirat,	
232.* ant 256 Lugdunum	RIC 6	C 65		balra álló alak	
233. ant 256 Roma	RIC 142	C 164		Salonina (K)	
234. ant 255—256 Antiochia	RIC 293	C 276	252. ant 253 Roma	RIC 39	C 137 (2 db)
235. ant 256—257 Roma	RIC 117	C 183 cf. (3 db)	253.* ant 257—259 "	RIC 29	C 60 (5 db)
236. ant 256—257 "	RIC 128	C 224 (2 db)	254. ant ? ?	E) SALONINA AVG a csá-	
237. ant 257 "	RIC 142 (c)	C 166		szárné mellképe diadém-	
238. ant 257 "	RIC 144	C 134 (3 db)		mal, félholdon jobbra	
239. ant 257 "	cf. RIC 144	C 134 cf. (2 db)		H) Körirat olvashatatlan, nő	
mindkettő töredékes				áll balra, sceptrumot és	
240. ant 257 Mediolanum	RIC 241	C 71		bősségzarut tart	
241. ant 257 "	RIC 268	C 272 cf.		Salonina (E)	
(Mariniana számára)			255. ant ? Roma	cf. RIC 21	C 78
242. ant 254 Roma	cf. RIC 6	C 16		H/„P” nélkül	
E) diadém nélkül				(Valerianus iun. számára)	
H) páva balra			256. ant 253—255 Roma	RIC 13	C 29
Gallienus (K)			257. ant 254—255 "	RIC 20	C 50—56
243. ant 254 Roma	RIC 132	C 131	258. ant 254—255 "	RIC 23	C 81
			259. ant 255 Lugdunum	RIC 3	C 26—27

Bíróné Sey Katalin—Károlyi Mária—Szentlélek Tyhamér

DER RÖMISCHE SCHMUCK- UND MÜNZFUND AUS BALOZSAMEGGYES

Auszug

Im März 1969 gelangte ein römerzeitlicher Schatzfund in den Besitz des Savaria-Museums von Szombathely. Der Fund kam in der Gemarkung des Dorfes Balozsameggyes (Kom. Vas) bei Schottergewinnung zutage. Der Komplex bestand aus 272 Silberdenaren und 65 silbernen Antoninianern sowie aus Goldschmucksachen verschiedener Bestimmung. All das befand sich in einem Tongefäß, das mit einem Deckel zugedeckt war. Die Schmucksachen waren die folgenden: eine aus Golddraht gearbeitete, aus ineinandergeflochtenen Maschen bestehende Halskette mit Bernstein- und Smaragdperlen; eine aus Golddrahtstückchen gearbeitete, aus ineinandergeflochtenen Maschen bestehende Halskette mit hohlen Goldperlen; ein aus Golddraht gewundener Armreifen; ein goldenes Ohrgehänge mit Smaragdperle; eine zum Armbrust-Typus gehörende Silberfibel mit Zwiebelkopf; zwei amphorenförmige goldene Haarnadeln mit Kettchen. All diese Funde sind typische Stücke der römerzeitlichen Goldschmiedekunst in Pannonien. Der wichtigste, dieser

Gruppe angehörende Fundkomplex wurde im Szalacska-Weinberg der Gemeinde Nagyberki (Kom. Somogy) geborgen. Ähnliche Schmucksachen sind auch im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt; sie wurden noch von F. Pulszky in Pozsarevác gesammelt. Für eine genauere Zeitbestimmung dieses Kreises bot der 1953 geborgene Schmuckfund aus Rábakovácsi, nördlich von Balozsameggyes, einen Anhaltspunkt. Die Aurei dieses letztgenannten Fundes setzten die Hortungszeit der Schmucksachen auf das Jahr 260 n. u. Z. an. Zu derselben Gruppe gehört ferner ein früherer, aus Viminacium stammender Fund aus dem Bestand des Ungarischen Nationalmuseums, der erst vor kurzem veröffentlicht wurde. Am Balozsameggyeser Fund ist vornehmlich seine datierende Funktion interessant; er wurde nämlich zusammen mit einer ansehnlichen Menge von Silbermünzen vergraben, deren letzten Prägungsjahre auf das erste Jahrzehnt der zweiten Hälfte des 3. Jhs. fallen. Die im Balozsameggyeser Schatz gefundenen Schmucksachen sind Frauenzier-

den. Auch die Halsketten sind feiner gearbeitet, als die in Rábakovácsi gefundene Halskette, welche ihrem Besitzer vom Statthalter für seine militärischen, eventuell zivilen Verdienste verliehen wurde. Von den Ohrgehängen ist nur eines übriggeblieben. Typisch ist die Ajourtechnik der melonenkernförmigen Verzierungen der Blütenblätter sowie bei der viereckigen Öffnung, die als Einfassung des Smaragdes dient. Die Nadel wird von kreuzweis angebrachten kleinen Bändern festgehalten; die Analogie ist vom Anhänger aus Viminacium bekannt. Das frühe Erscheinen der Zwiebelkopffibel macht darauf aufmerksam, daß die Entstehungsgeschichte dieser Form bis zur Mitte des 3. Jahrhunderts reicht. Die schönsten und zugleich wertvollsten Stücke aus dem Fundkomplex sind die amphorenverzierten Haarnadeln. Die Bronzenadel wurde im Inneren der Amphora mit weißer Paste fixiert; eine ähnliche Technik wurde auch bei der Herstellung der amphorenförmigen Nadeln aus Szalacska angewandt. Der Smaragd wurde mit derselben Technik in den Oberteil der Nadel eingelassen, wie beim Ohrgehänge: die Goldplatte wurde auf einer vierreihigen Fläche ajouriert, der Edelstein mit feinem Golddraht befestigt. Der Größe und der Feinheit der Ausarbeitung nach steht den Nadeln aus Balozsamegyes die in Pozsarevác gefundene Nadel am nächsten.

Der Schatzfund steht nicht allein. In den Gemarkungen der Gemeinden Balozsamegyes, Rábakovácsi sowie Rum findet man in girlandenartiger Anordnung Fundorte, nach deren Aussage das Leben sieben Jahrhunderte lang — vom 3. Jh. v. u. Z. bis ins 4. Jh. n. u. Z. — kontinuierlich weiterging. Die auch in Balozsamegyes vorhandenen früheren keltischen Kulturspuren erhärten die Annahme des Aufarbeiters des reichen Szalacskaer Fundmaterials, István Paulovics, wonach auch diese Schmuckgruppe auf den hohen Stand der keltischen Metallschmiedekunst, auf ihre frühere Einflüsse aufnehmende und diese neuartig weiterformende Präsenz hinweist. Diese Kunst stand in Pannonien bis Mitte des 3. Jhs. in Blüte; in Kenntnis der neuen Funde kann man sogar erklären, daß sie noch bedeutende neue Typen hervorzubringen vermochte. Der in die Erde vergrabene Schatz zeigt, wie schwer die sieben Jahrhunderte ununterbrochen lebende Siedlung vom Barbarensturm um 260 erschüttert wurde.

Die mit den Schmucksachen zutage gekommenen Münzen sind größtenteils guter Erhaltung; die früheren, aus dem 2. Jh. stammenden Prägungen sind abgenutzt, die schlechten Silberantonianer des Valerianus p., Gallienus und Salonina sind ziemlich korrodiert.

Die älteste Münze im Fund ist ein um 147/148 geprägter Denar des Antoninus Pius (RIC 168), die jüngsten sind die von Valerianus p. in Rom und Mediolanum gemünzten (RIC 241, 242/c, 144, 268) bzw. von Gallienus in Mediolanum geprägten (RIC 395, 399A) Antoninianer aus dem Jahr 257. Die Verteilung der Funde nach Münzen und Kaisern wird auf separater Tabelle veranschaulicht.

Der Fund enthält auch einige Münzen, die von den in den großen Katalogen aufgezählten abweichen (Abb. 7/65). Hervorragend unter diesen ist ein Caracalla-Denar, den die erwähnten Kataloge (RIC, Cohen, BMC) nicht kennen (Abb. 7/105), den die Inschrift auf der Rückseite: TR P XX auf das Jahr 217 datiert.

Da die spätesten Prägungen des Fundes auf das Jahr 257 anzusetzen sind, schließt er sich der aus 28 Schatzfunden bestehenden Gruppe an, welche in der Provinz Pannonien Ende des 250er Jahre gehortet wurde (Abb. 6 und Anm. 54). Die Hortung steht in Zusammenhang mit den Barbarenstürmen (Quaden, Sarmaten, Roxolanen). Ein eingehender Vergleich dieser Funde sowie ihre Analyse könnte eventuell zu einer genaueren Bestimmung des Zeitpunktes und der Einfallrichtung dieser Angriffe beitragen.

Vergleicht man etwa die Funde aus Tulln, Kistormás, Felsőtengelic und Balozsamegyes, sieht man, daß der letztgenannte sowohl in seiner Zusammensetzung als auch in seiner zeitlichen Eingliederung von den anderen abweicht.

Im Fund von Balozsamegyes gibt es zahlreiche Münzen aus der Zeit zwischen Septimius Severus und Maximinus Thrax, während in den anderen größere Münzmengen erst ab Gordianus III. erscheinen. Da im Fund von Balozsamegyes die Münzen einer früheren Periode in größerer Zahl erscheinen und, im Gegensatz zu den anderen Münzfunden, die Denare überwiegen, kann man hier mit einer 60jährigen »aktiven« Periode rechnen; bei den übrigen Funden füllt diese Aktivperiode nur 15 bis 20 Jahre aus, und auch diese sind die unmittelbaren Zeiten vor der Vergrabung.

Der Umstand, daß die Aktivperiode so lang ist, daß es wenig frische Prägungen gibt und daß die Münzen mit Schmuck zusammen zutage kamen, zeigt, daß wir einen gehorteten »Familienschatz« vor uns haben. Die Münzschatzfunde an der Limes — Tulln, Kistormás, Tengelic — sind vergrabener Sold.

K. Bíró-Sey—M. Károlyi—T. Szentlélek

A PÉCSI ÓKERESZTÉNY TEMETŐ ANTROPOLÓGIAI ANYAGÁNAK LABORATÓRIUMI ELEMZÉSE

Pécsett, az István téren, Fülep Ferenc egy i.sz. IV—V. századi temetőt tárt fel.¹ Az ásatás során napvilágra került emberi csontmaradványokat a fizikai antropológia klasszikus vizsgálati módszerével Éry Kinga antropológus (Székesfehérvár, István Király Múzeum) elemzi. En ugyanennek az anyagnak szivacsos állományú mintáin végeztem komplex laboratóriumi vizsgálataimat.²

A pécsi István téri temető 122 sírjából kapott csontminták kémiai analitikai, szerológiai, szövettani vizsgálatának eredményei kisebb, bizonyos szempontból azonos vonásokat mutató csoportokat alkotnak, az egyes minták komplex számértéke, „személyi indexe” alapján.³ E módszer segítségével a pécsi csontminta sorozat három csoportra bontható:

az első csoportba az a 61 egyén tartozik (a vizsgált anyag 50%-a), akiknek személyi indexei 5150—5270 szélső értékek között szóródnak, átlagértéke (M) pedig 5225;

a második csoportba 48 egyén tartozik (a vizsgált anyag 39,3%-a), ezek személyi indexeinek szélső értékei: 6750—6900, átlagértéke /M/ pedig 6840;

a harmadik csoportot annak a fennmaradó 13 egyének csontmaradványai alkotják, akiket személyi indexeik számértékei alapján sem az első, sem a második csoportba nem lehetett sorolni. Az első és a második csoport személyi indexeinek számtartományain kívül, a harmadik csoportot alkotók személyi index-értékei 1230—9160 között változnak — annyira szétszórtan —, hogy belőlük az előző kettőhöz hasonlóan egységes csoport nem alakítható ki. Esetünkben tehát indokolatlan személyi indexek átlagértékét megadni.

Megállapításaimat a továbbiak során tehát a személyi indexek számértékei alapján azonos csoportba sorolt egyénekre, illetve az ezekből kialakított egyes csoportokra mint különálló egységekre vonatkoztatom. Tehát az egyes csoportokat külön-külön tárgyalom, ennek során értékelve

1. az egyes egyének nemére,
2. biológiai korára,
3. bizonyos, a csontszövet kémiai összetételét befolyásoló kórfolyamatokra,
4. vércsoport-tulajdonságra,
5. végül az eltemetési idejük egymáshoz viszonyított, relatív kronológiájára vonatkozó vizsgálati eredményeimet.

Az egyének nemére, és biológiai korára vonatkozó eredményeim kontrolljaként — a táblázatokban — közlöm Éry Kinga antropológiai vizsgálatainak eredményeit is.⁴

Az első csoport részletes elemzése:

I. táblázat

1. A nem-meghatározás eredményeinek értékelése:

Az első csoportba tartozó 61 egyén csontvázmaradványai közül 23 felnőttre (37,7%) a morfológiai vizsgálat egyértelműen meghatározta az egyének nemét. Ezek az eredmények 21 esetben (91,3%) megegyeztek a kémiai alapon végzett nem meghatározás eredményeivel.⁵ A két módszer tehát csak két esetben (8,6%) adott ellentétes eredményt.

Hét esetben a morfológiai vizsgálat a csontvázak rossz megtartása, illetve hiányos volta miatt (11,5%) csak valószínűsíteni tudta az egyének nemét. A morfológiailag valószínűsített nemeket a kémiai vizsgálat mindannyiszor megerősítette.

31 gyermek (Inf. I—II.) csontvázán (50,8%) a morfológiai nem meghatározás, éppen az egyének fiatal kora miatt, nem volt elvégezhető. Kémiai módszerrel ezekben az esetekben is meghatározható volt az egyének neme (lány—fiú). Eredményeim kontrolljaként ezekben az esetekben csak az esetleges sirmellékletek ilyenén utalásai

¹ Pécsett (Sopiana) 1780-ban került elő az első festett későrómai-ókeresztény sírkamra, amelyet a múlt században, ill. e század első felében újabb festett és festetlen sírkamrák, egy háromkaréjos kápolna (cella trichora) és egy hétkaréjos kápolna (cella septichora) követett, természetesen a római várostól É-ra, ÉK-re elterülő temető sok-sok sírja mellett. Ezek nagyobb része építkezés, csatornázás során, kisebb része ásatás útján került elő. A rendszeres ásatások megindulása a második világháború után. 1955-ben kezdődött, és Fülep Ferenc vezetésével 1958—1961 között az említett későrómai-ókeresztény temető feltételezhető centrumától DK-re, a Geisler Eta u. 8. sz. alatt újabb festett sírok, sírkamrák és téglasírok kerültek elő [vö. Fülep F., ArchÉrt 96 (1969) 3—]. 1968—1971 között a cella septichorától D-re, az István tér 12 — Geisler Eta u. 14. sz. alatti udvaron 104 sírt sikerült feltárni. A temető e részében a sírok egy-egy sírkamra köré csoportosultak (XIII. és XIV. sírkamra). A temető régészeti feldolgozása Fülep Ferenc részéről folyamatban van. A készülő monográfia részletesen ki fog térni a régészeti és antropológiai anyagból adódó problémák megválasztására. Annnyit azonban máris előre-

bocsáthatunk, hogy a régészeti eredmények csaknem teljes egészében alátámasztják Lengyel Imre megállapításait. (F. F.)

² A vizsgálatok módszerére: Lengyel I.—Nemeskéri J., ZMorphAnthr 54 (1963) 1—63; utoljára összefoglalóan: Lengyel, I., Biochemical Aspects of Early Skeletons; Brothwell, R., The Skeletal Biology of Earlier Human Populations c. műben (Oxford, 1968) 271—288.

³ A kémiai analitikai, szerológiai és szövettani csontvizsgálatok eredményeit biológiai törvényszerűségek figyelembevételére alapján, különböző értékű számokkal jelölve, majd az egyes csontmintákra jellemző adatokat egy többjegyű számmá összevonva jutunk a személyi indexet jelölő számhoz. A módszerről részletesen: Lengyel I., Acta ArchHung 23 (1971) sajtó alatt.

⁴ Az antropológiai vizsgálatok metrikus adatainak rendelkezésemre bocsátásáért Éry Kingának mondok köszönetet.

⁵ A nem meghatározások módszeréről: Lengyel I., Bestimmung der Geschlechtszugehörigkeit im Laboratorium. Wiss. Ztschr. d. Humboldt-Univ. 2. Berlin, Math. — Nat. R. XVIII (1969) 977—979.

szolgálhattak. Tekintettel arra, hogy a morfológiai és a kémiai alapon végzett nem meghatározások eredményei messzemenően megegyeztek, illetve, hogy a sírmellékek alapján valószínűsíthető nem meghatározások nem mondtak ellent a kémiai módszerekkel történt megállapításoknak, a továbbiak folyamán (életkor, vércsoport stb.) a kémiai nem meghatározás eredményeivel számoltak. A férfiak és a nők (gyereknél fiú—lány) aránya tehát:

$$20 : 41 = 0,487.$$

2. Az életkor-meghatározás eredményeinek értékelése:

A megélt biológiai kor meghatározását mind a morfológiai, mind a kémiai módszerrel a csoporthoz tartozó valamennyi egyén esetében elvégeztük.

A kémiai alapon végzett életkor meghatározás⁶ 42 egyén esetében (68,7%) a morfológiával azonos koresoporthoz utalt. 19 egyén esetében (31,2%) a két módszer eltérő eredményt adott.

Az eltérő esetek elemzése kapcsán megállapítható, hogy 15 esetben az eltérő eredmények hátterében, azoknak mintegy magyarázatuként, a csontok kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatokat lehetett valószínűsíteni (78,94%). Egyébként e 15 esetből 5 esetben a két módszer eredményeinek szélső értékei fedik egymást, illetve egymáshoz simuló értékeket adtak. A kórfolyamatok által nem érintett 4 esetben (21,05%) a két módszer eredményeinek inkongruenciájára nem találtam megfelelő magyarázatot. Meg kell jegyezni, hogy az eltérő 19 esetből 9-ben a kémiai vizsgálatok adta koresoporthoz a morfológiai módszerrel meghatározottal alacsonyabb, 10 esetben pedig magasabb életkori értékeket mutatott.

A kémiai és a morfológiai alapokon végzett életkor-meghatározások eredményeinek egybevetéséből kiviláglik, hogy a kémiai módszer eredményeit különböző, a csontok kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatok nagymértékben zavarhatják. Ezeknek a zavaró tényezőknek a fennforgására magukból a kémiai módszer eredményeiből következtetni nem lehet. Kórfolyamatok jelenléte tehát csak a két módszer ellentmondó eredményei alapján tételezhető fel, és ezt a feltételezést további, más csontstruktúrelemekre vonatkozó kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok eredményei bizonyíthatják vagy cáfolhatják. Mivel a kémiai módszerrel végzett életkor-meghatározás eredményeit e bizonytalansági tényezők befolyásolhatják, a továbbiakban a morfológiai vizsgálatok eredményeit használtam fel számításaimhoz.

3. A csontok kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatok:

A kémiai vizsgálatok segítségével valószínűsíthető kórfolyamatokat két csoportba sorolhatjuk: az elsőbe a táplálkozási hiánybetegségek következményeiként a különböző életkorokban fellépő csontelváltozásokat (rachitis, osteomalácia, Möller—Barlow-kór); a másodikba az atrofias csontbetegségeket (az osteoporosis különböző formái) sorolhatjuk.

A pécsi csontminta sorozat első csoportjába tartozó 61 egyén közül 20 férfiból 5-nél, míg a 41 nőből 14-nél volt patológias folyamat feltételezhető. A kórfolyamatok nemhez kötöttségét, azaz a két nem között észlelhető gyakorisági differenciát elemezve az alábbi összefüggéshez jutunk:

	Egészséges	Kóros	Összes
Férfiak	15	5	20
Nők	27	14	41
Összes:	42	19	N = 61

A szignifikancia számításnál a Yates-féle korrekciót alkalmazva — a kóros elváltozást mutató férfiak kis eset-száma miatt — a $\chi^2_{(1)} = 18,76268$ értékű, minek alapján $P < 0,1\%$, azaz extrém szignifikáns értéket ad. A nők körében ilyen döntően nagyobb gyakorisággal fellelhető kórfolyamatok magyarázatát esetleg a két nem közötti táplálkozási differenciában, vagy ezt kiegészítően a női szervezetnek a terhességekkel járó fokozott igény-bevételében kereshetjük.

Kórfolyamatok a 31 gyermek közül 7 esetben (22,6%), a 30 felnőtt közül pedig 12 esetben (40%) fordultak elő.

4. A vércsoport-meghatározás eredményei:

A vércsoportok meghatározását a módosított fluoreszcensz antitest módszerrel végeztük.⁷

A	.....18.....	29,51%	.....p.....	0,257
B	.....12.....	19,67%	.....q.....	0,181
O	.....16.....	26,22%	.....r.....	0,561
AB	.....6.....	9,83%		
NSe	.....9.....	14,75%		
Össz.	.....61.....	99,98%		

$$\chi^2_{(1)} = 0,1942607$$

azaz $70 > P > 50$; nem szignifikáns.

5. A relatív kronológiai meghatározások értékelése:

Az első csoportból kerülnek ki azok a csontminták, amelyek dekompozíciós hányadosuk⁸ számértéke alapján az egész pécsi mintasorozatban a legkorábban eltemetett egyének csontmaradványai. Az eddigi vizsgálatok eredményei alapján tehát az István téren feltárt IV—V. századi temetőt az első személyiindex-csoportba tartozó népesség nyitotta meg. Ennek a csoportnak a temetkezési ideje, ugyancsak csontjaik dekompozíciós hányadosának vizsgálata alapján, mintegy 150 évig tarthatott, ± 30 éves hibahatárral a temetkezési idő teljes tartamára vonatkozóan.

Lényegesnek tartom megemlíteni, hogy hasonló személyi indexű népességet lehetett találni más, hasonló történelmi korú, vagy legalábbis korban közelálló más „pannóniai” temetőkben is. Így

Pécs István tér, I. csoport	.....5150—5270.....	M 5225
Keszthely város, I. csoport ⁹	.....5110—5380.....	M 5245
Fenekpuszta, falon kívül ¹⁰	.....5230—5860.....	M 5545
Fenekpuszta, horreum mellett ¹¹	5060—5210.....	M 5217
Környe II. csoport 16 tagja ¹²	.....	M 5280

A második csoport részletes elemzése:

II. táblázat

1. A nem-meghatározás eredményeinek értékelése:

A második csoportba tartozó 48 egyén közül 25 felnőtt (62,5%) esetéből 23-ban (92%) egyezett meg a kémiai és a morfológiai alapon végzett nem meghatározás. Az eredmény csupán két esetben — 9. és 82. sírok — volt ellentmondó, amikor a morfológiailag nőknek meghatározott egyéneket a kémiai vizsgálat férfinek határozta meg.

A csoporthoz tartozó négy egyénre vonatkozóan nem ismerem a morfológiai nem meghatározás eredményét (8,32%).

A morfológiai nem meghatározás a csontváz rossz megtartása miatt nem volt egyértelmű egy esetben (2,08%). A morfológiai alapon valószínűsíthető nemet a kémiai analízis ebben az esetben megerősítette.

⁶ Az életkor-meghatározásokról: Lengyel I.—Nemeskéri J., Internat. Conf. on Gerontology Budapest, 1965. (Bp., 1965) 141—146.

⁷ A vércsoport-meghatározások módszeréről: Lengyel I.—Nemeskéri J., Homo 15 (1964) 65—72.

⁸ L. 3. j.

⁹ Kovrig Ilona ásatása. A feltárásokról: L. Kovrig I., ArchÉrt 87 (1960) 136—168.

¹⁰ Barkóczi L. ásatása, publikálatlan. L.: ArchÉrt 94 (1967) 226.

¹¹ Barkóczi L., Acta ArchHung 20 (1968) 275—311.

¹² Salamon Á., Acta ArchHung 21 (1969) 273—297.

18 gyermek (Inf. I.—II.) esontvázán a morfológiai módszer nem volt elvégezhető (37,5%). A kémiai módszer a gyermekek esetében is értékelhető eredményt adott, amelyet mindazokban az esetekben, amikor a gyermekek sírjában nemükre utaló melléklet volt, a régészeti megfigyelések is alátámasztottak.

Elfogadva a kémiai meghatározás eredményeit a második csoportban a férfiak és nők (gyermeknél fiú—lány) aránya:

$$22 : 26 = 0,846.$$

2. Az életkor-meghatározás eredményeinek értékelése:

Az egyének megélt biológiai korára vonatkozóan a morfológiai vizsgálatok eredményei 4 eset kivételével (8,32%) ismereteseek előttem. A csoport 48 tagja közül tehát 44 esetben mindkét módszer elvégezhető volt. A 44 esetből a morfológiai és a kémiai vizsgálatok eredményei csak 19 esetben adtak megegyező eredményt (39,58%). Az esetek nagyobbik részében tehát (25 esetben 52,17%) a két módszer eltérő korcsoportokra utalt.

Elemelve itt is az eltérő eredményeket adó eseteket, azok együttdében a két módszer eredményeinek szélső értékei fedték egymást, illetve egymáshoz simuló értékeket adtak. A fennmaradó, teljesen ellentmondó 20 esetből 12-nek (60%) a háttérben ismét a csontok kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatok voltak valószínűsíthetők. Egy kettős temetkezés esetében (10%), a helyi talajviszonyok adhatják az ellentétes eredmények magyarázatát, míg a fennmaradó 6 esetben (30%) az ellentmondó eredményeknek megfelelő indokát nem találtam. Ezen ismeretlen háttérű, ellentmondó esetek közül 3 férfi és 3 nő volt. — Az ellentmondó 20 esetből a kémiai nem meghatározás eredménye a morfológiai alapon történt megállapításnál fiatalabb korcsoportra utalt 13 esetben (65%), idősebbre pedig 7 esetben (35%).

A morfológiai életkor meghatározása ebben a népesség csoportban is szignifikánsan megbízhatóbb eredményeket adott, mint a kémiai, éppen ezért a továbbiak során a morfológiai vizsgálatok eredményeit veszem számításaim alapjául.

3. A csontok kémiai összetételét megváltoztató kórfolyamatok:

Csakúgy, mint az első csoportnál a kórfolyamatok itt is két aetiológiai okra vezethetők vissza: táplálkozási hiánybetegségekre és atrofiás folyamatokra.

A második csoportot alkotó 48 egyén közül 20-nak a csontmaradványain lehetett kórfolyamatok nyomait valószínűsíteni. A kórfolyamatok megoszlása a két nem között itt is az első csoporthoz hasonlóan alakult:

Férfiak	16	6	22
Nők	12	14	26
Összes:	28	20	N = 48

A szignifikancia számítással $\chi^2_{(1)}$ értékét 32,49899-nek kapjuk. Ennek alapján $P < 0,1\%$ azaz extrém szignifikáns különbségre utal.

A jelenség magyarázatára hasonló okfejtés szolgálhat, mint az első csoportnál.

A kórfolyamatok a csoporthoz tartozó 18 gyermek közül 8-at, a 30 felnőtt közül pedig 12-t érintettek.

4. A vércsoport-meghatározás eredményei:

A.....20.....	41,66%	p.....	0,308
B..... 8.....	16,66%	q.....	0,140
O.....14.....	29,16%	r.....	0,551
AB..... 3.....	6,25%		
NSe ... 3.....	6,25%		

Össz.: ...48.....99,98%

$\chi^2_{(1)} = 0,14056495$

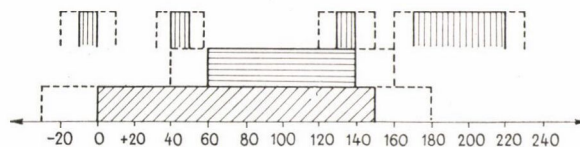
azaz $90 > P > 70$ nem szignifikáns.

--- Biztonsági szórás

▨ I. temetkezési csoport

▨ II. temetkezési csoport

▨ III. temetkezési csoport

1 kép A temetkezések relatív időrendje

Рис. 1. Относительная хронология захоронений

Fig. 1. Chronologie relative des tombeaux

5. A relatív kronológiai meghatározások értékelése:

A második csoporthoz tartozó egyének temetkezése mintegy 80 éven keresztül tartott. Dekompozíciós hányadosuk értéke alapján ± 20 éves hibahatárral fogadhatjuk el ezt az értéket.

A csoporthoz tartozó egyének eltemetésének ideje azonban mindenképpen az első csoport temetkezésének időszakán belül esik: mégpedig 60 évvel később indul és körülbelül 10 évvel előbb fejeződik be, mint az első csoporté.

Lényegesnek tartom megemlíteni, hogy hasonló személyi indexű népességet egyéb „panóniai” temetőkben is találtam:

Pécs István tér, II. csoport	.....	6750—6900...	M 6840
Keszthely város II. csoport ¹³	...	6150—6800...	M 6475
Környe ¹⁴	.....		M 6785

A harmadik csoport elemzése:

III. táblázat

A harmadik csoportba az a 13 egyén tartozik, akiket személyi indexeik számértékei alapján nem lehetett az előző két csoport egyikébe sem sorolni.

A harmadik csoportot alkotók személyi indexei olyan széles határok között szóródnak, hogy a másik két csoporthoz tartozó egyénnel ellentétben ezek nem alkotnak biológiai szempontból egységes társaságot. A harmadik csoport tehát biztosan nem jelent egységes népességet. Erre utal csontmaradványaik dekompozíciós hányadosának vizsgálata is. Ebből ugyanis kiténik, hogy időben kisebb-nagyobb csoportokra tagoltan (4 egyén) temetkeztek, megelőzve az első csoporthoz tartozók temetkezéseit, vagy legalább is azokkal egyidőben kezdve, és túlélve őket mintegy 40 évvel. Az István téren feltárt temetőrész legkésőbbben betemetkezett egyénei a harmadik csoporthoz tartozó 4 tagú töredékből kerülnek ki. A jelenleg feltárt temetkezések tehát velük fejeződnek be.

A csontmaradványaik laboratóriumi vizsgálatai közül egyiknek az eredményei sem utalnak arra, hogy ez a csoport az előző kettő biológiai ötvözeteként alakult volna ki, sem arra, hogy a csoport egyes töredékei között, vagy azokon belül családi kapcsolat lett volna. Kétségtelenül megállapítható azonban, hogy a harmadik csoport az előző kettővel időben együtt élt és temetkezett, az előző két csoporttal biológiai kapcsolatokat valószínűsíteni vizsgálataim eredményeképpen nem lehetett.

A kis elemszám és az ezen belüli bizonytalan tagoltság ennek a csoportnak a statisztikai elemzését feleslegessé, további következtetések levonását pedig illuzórikussá teszi.

¹³ L. 9. j.

¹⁴ L. 12. j.

Összefoglalás

Pécsett az István téri ókeresztény temető eddig feltárt sírjaiban két különálló népesség és egy töredékekből álló kis, inhomogén csoport temetkezett. Időbeni viszonyait az 1. ábra szemlélteti.

A két különálló népesség *elkülönül* egymástól:

1. a férfiak és nők megoszlási arányában,

2. a gyermekek és felnőttek megoszlásában,
3. vércsoportjaik százalékos arányában és génfrekvenciájukban.

A két népesség *hasonlóságot* mutat a körükben előforduló, csontjaikban nyomot hagyó megbetegedések tekintetében, valamint ezen kórfolyamatok nemhez kötöttségében.

Lengyel Imre

I. táblázat

Sír-szám	Nem	Életkor	Vér-csoport	Kóros elváltozás
Morf.	Kém.	Morf.	Kém.	
1	N	N	43—49	35—45 O
3	n?	n	23—×	30—40 O
4/a	n?	n	23—×	25—35 A
4/b	f	f	30—40	25—35 NSe
4/c	f	f	23—×	30—40 B
5	gy	n	1,5—2	4—7 A Rachitis
7	gy	n	0—IV hó	0—3 A
10/a	gy	n	4,5—5,5	4—7 A
10/b	gy	n	1,5—2	3—5 O Rachitis
11	gy	n	4,5—5,5	5—8 B
12/a	n?	n	23—×	15—20 O Osteomalácia
12/b	gy	n	1	4—7 A Rachitis
15	gy	f	újszülött	0—3 A
16	gy	n	VI—XII hó	0—3 B
17	gy	n	2,5	3—5 AB Rachitis
18/a	gy	n	12—14	10—15 NSe
18/b	gy	n	4,5—5	5—10 A
32	n	n	19—21	30—40 NSe Osteomalácia
33	gy	n	VI—VIII hó	0—3 AB
34	n	n	38—58	35—45 O
38	f	f	49—58	40—50 B
39	n	n	34—43	20—30 NSe
40	gy	f	1	35—45 A
42	f	f	55—59	50—60 A
43/a	n	n	53—63	50—60 B
43/b	n?	n	23—×	35—45 B
45/a	n	n	23—×	35—45 AB
45/b	f	f	23—40	20—30 AB
45/c	f	f	30—40	35—45 A
45/d	n?	n	23—×	40—50 B
45/e	f?	f	18—20	20—30 A
47/a	f?	f	60—70	45—55 O
47/b	n	n	28—36	30—40 A
47/c	gy	n	1,5	25—35 NSe Rachitis
50	gy	n	1,0—1,5	0—3 B
52/a	f	n	19—20	35—45 O Osteomalácia
52/b	n	n	55—59	30—40 A
53/a	gy	f	1,5	0—3 A
53/b	gy	n	2—2,5	0—3 AB Rachitis incip. mg
55	gy	f	VI—XII hó	0—3 O
56	n	n	44—48	30—40 B
61	gy	n	9—10	10—15 O Rachitis
62	f	f	55—64	40—50 NSe
64	gy	n	4,5—5	3—5 AB
67	n	n	14—15	15—20 A Osteomalácia
72	gy	n	2—2,5	0—3 NSe
74	gy	f	9,5—10	6—10 NSe
75	gy	n	4—4,5	3—5 O
76/a	f	f	53—57	55—65 A
76/b	n	n	46—50	35—45 B
77	gy	n	2	0—3 O
78	gy	n	5—6	0—3 A Möller—Barlow
79	gy	n	8	6—10 O
86/a	n	n	20—25	30—40 O
86/b	gy	f	újszülött	0—3 O
88/aD	n	f	54—58	35—45 A Osteomalácia
88/bÉ	f	f	65—71	35—45 NSe
88/c	n	f	60—70	25—35 O
91/a	gy	n	1,5—	0—3 B
91/b	gy	f	1,5—	0—3 B
91/c	gy	f	1	0—3 O

II. táblázat

Sír-szám	Nem	Életkor	Vér-csoport	Kóros elváltozás
Morf.	Kém.	Morf.	Kém.	
2/a	n	n	48—54	20—30 A Osteomalácia
2/b	gy	f	1,5—2,5	3—5 O
9	n	f	65—69	15—25 B
14	gy	f	0—VI hó	0—3 O
20	f	f	53—57	40—50 AB
21	f	f	38—46	35—45 O
22/a	f	f	23—×	35—45 A
22/b	n	n	43—49	20—30 NSe Osteomalácia
24/a	n	n	31—40	25—35 B
24/b	n	n	40—50	35—45 O
24/c	gy	n	1,5—2,5	10—20 O Rachitis
26	gy	n	1,5	10—15 B Rachitis
27	n	n	40—60	50—60 A
30	f	f	44—52	40—50 O
35/a	f	f	62—68	40—50 A Osteoporosis
36/a	gy	f	VI—VIII hó	35—45 A
36/b	gy	n	3	0—3 B
41/a	gy	n	2,5—3	0—3 A
41/b	gy	f	VI—VIII hó	0—3 O
44	gy	n	1,5	0—3 O
48	n	n	64—68	40—50 A Osteoporosis
49/a	gy	f	2	0—3 NSe
49/b	gy	n	3	5—10 O Rachitis
49/d	gy	f	VI hó	0—3 O
54	f	f	52—56	45—55 B
57/a	g	n	VI. hó	0—3 O
57/b	gy	n	8—14	2—4 O Möller—Barlow
58	f	f	52—56	50—60 A
59	gy	n	9—13	3—5 A Möller—Barlow
65	n?	n	40—60	25—35 A
66	n	n	32—38	40—50 O
68	n	n	34—40	20—30 O
69	n	n	30—40	30—40 A
70/a	f	f	35—55	3—5 B
70/b	n	n	49—55	15—25 B
82	n	f	30—60	45—55 A
83/a	gy	f	11—12	5—10 A Rachitis
83/b	f	f	16—17	45—55 A Osteosclerosis
89/aD	f	f	42—46	30—40 A
89/bÉ	f	f	52—60	35—45 AB
90	gy	n	2,5—3	30—40 B
92	f	f	41—45	30—40 NSe
93	n	n	67—72	25—35 A
102/a	n	n	25—35	A
102/b	n	n	30—40	A
102/c	f	f	25—35	AB
VI. sírkamra	n	n	20—30	A

III. táblázat

Sír-szám	Nem	Életkor	Vér-csoport	Kóros elváltozás
Morf.	Kém.	Morf.	Kém.	
6/c	gy	n	3	0—3 NSe
23	n	n	50—70	60—70 A
73	n	n	53—57	35—45 O Osteomalácia
84	f	f	48—52	30—40 AB Osteomalácia
85	gy	n	1,5	0—3 B
87	f	f	46—50	40—50 NSe
96/a	f?	f	34—43	30—40 B
96/b	n	n	20—25	15—25 B
97	f	f	52—58	40—50 AB
98	f	f	30—60	25—30 A
99	gy	n	7	0—3 O Rachitis
100	n	n	52—56	30—40 A Osteomalácia
104	f	f	35—45	

LABORATORIAL EXAMINATION OF THE HUMAN BONE FINDS FROM THE EARLY-CHRISTIAN CEMETERY OF PÉCS

Summary

At Pécs the excavation of an Early-Christian cemetery is in progress under the direction of Ferenc Fülepi.¹ It is on the human bone remains brought to light from this cemetery, that I carried out my laboratorial examinations. The purpose of my examinations was a double one:

1. on the one hand, the determination of the individuals' sex, biological age, blood group, and of the pathological processes changing the chemical composition of the bones;

2. on the other hand, the determination of the chronological order of the burials in the cemetery excavated, and of the ethnical differences possibly discernable among the persons buried.

For judging the results of my examinations I used as a control, the results of the classical anthropometrical examinations of the bone finds (done by Kinga Éry).

Outlining the results of my laboratorial examinations and translating them from the terms of the chemico-analytical, serological and histological methods into the language of everyday practice, I am using the following expressions:

1. The sex of the individual: determined on the basis of the citrate content of his bone tissue;⁵

2. The biological age of the individual: determined on the basis of the quantitative proportions of the Ca, CO₃ (in the form of CO₂ gas), P, and collagen content of the bones, compared to each other;⁶

3. The blood group of the individual: determined by the modified fluorescent-antibody method, as a histoserological reaction;⁷

4. The personal index of the individual: on the basis of taking into consideration biological teleological laws, I marked the results of the chemico-analytical, serological and histological bone examinations with figures of different value, and combined the data characterizing the several bone samples in a number of several places;³

5. The relative chronological order of the burials: in the case of the serial examinations made with bone samples, showing identical histomorphological structure, and resting in identical soil conditions, I registered the differences noticed in the decomposition of the bones in a chronological scale.³

The detailed results of my examinations and their comparison with the results of the classical anthropometrical examinations are shown in the attached tables (Table I—II—III).

The relative chronological assessment of the several groups developed on the basis of personal indices is demonstrated by Fig. 1.

It was the population of the *first group*, which was buried first in the early-Christian cemetery of Pécs. The period during which members of this group were buried, there can be put at about 150, plus-minus 30 years on the basis the examinations carried out on the decomposition ratio of their bones. Populations with similar personal indices can also be found in the Pannonian cemeteries which are approximately of a similar age mentioned below:

Keszthely, municipal cemetery, 1st group,⁹

Fenekpuszta, extramural cemetery,¹⁰

Fenekpuszta, cemetery near to horreum,¹¹

Környe, 2nd group.¹²

Individuals belonging to the *second group* were buried over a period of 80 years on the basis of the value of their decomposition ratio. The above value can be expected with an error limit of 20 years. The time limit of the burials which were belonging to this group, was however fallen in any case within the period of the burial time of the first group: they begin 60 years later and end about 10 years earlier than the burials of the first group. Population with similar personal indices can be found in the following cemeteries:

Keszthely, municipal cemetery, 2nd group,⁹

Környe cemetery.¹²

Members of the *third group* were buried in minor and major groups over a longer period, preceding in time the burials of those belonging to the first group, or at least, beginning their burials of the same time and continuing it for forty years after the burials of the first group had ceased. Those buried in the cemetery latest, belong also to the third group, so that we may say, that on the basis of the burials excavated so far, they were the last to be buried in this cemetery.

On the basis of all this, it can be stated, that in the Early-Christian cemetery of Pécs two separate populations and a fragmented, inhomogenous group were buried. The two separate populations *differ from each other*:

1. in the proportion of the distribution between men and women,

2. in the distribution between children and adults,

3. in the percentual distribution and gene frequencies of their blood groups.

The two populations *show similarities* in respect of the diseases occurring among them, as well as, in respect of their constraint to sexes.

I am publishing this article on my examinations in the hope of being able to help archaeologists by the results I have obtained.

I. Lengyel

ELŐZETES JELENTÉS A MADARAS-HALMOK KÉSŐSZARMATA-HUNKORI TEMETŐJÉNEK ÁSATÁSÁRÓL

A madarasi halmokat immáron majd hetven esztendeje ismeri hazai szakirodalmunk.¹ A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat figyelmű Latinovics Pál főispán hívta fel a birtokán elterülő halmokra. A hatalmas legelőt eke sohasem járta s így maradtak meg helyenként tetemes magasságban a halmok. A Társulat Roediger Lajost küldte ki a hely megsejmlésére, aki azután 6 halmot fel is tárt. Valamennyi halom rablott volt, a gyér leletanyag alapján koruk meghatározását meg sem kísérelte. Azt azonban észrevette, hogy a madarasiak az ugyancsak Bács megyében levő, kizsácsi tumulusokhoz hasonlítanak.² Roediger vizsgálatából kitűnt, hogy egyetlen halomesopotról van szó, de a D-i halmok magasab-bak. 72 tumulus sikerült megszámolnia.³ Roediger tér-képet is készített, de azt csak két évvel ezelőtt sikerült megtalálnunk. Ez azért volt igen érdekes, mert öt évi ásatási eredményeinket, a temető kiterjedésére felállított elképzeléseinket így utólag hitelesíteni tudtuk (1. kép).

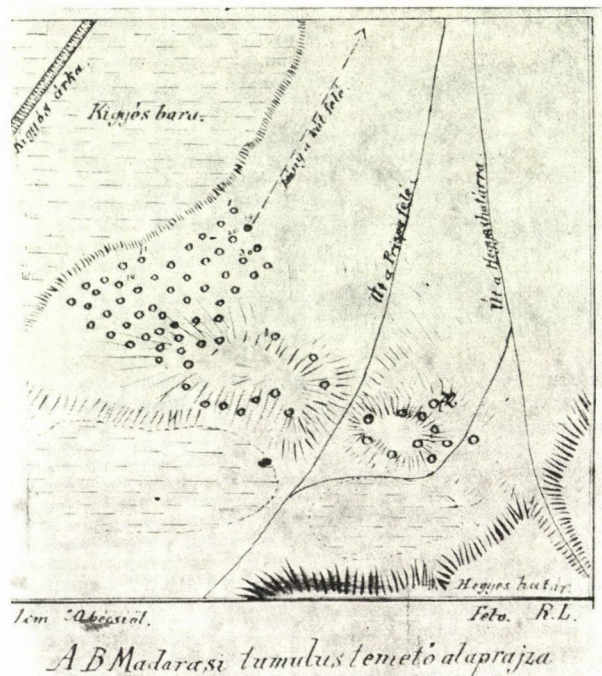
A zombori múzeumban megőrzött leletanyag alapján⁴ a halmok korát későszarvatinának határozta meg Párducz Mihály és ez kisebb módosításokkal ma is helytálló.⁵

A halmok közül kettőt Zalotay Elemér ásatott meg 1952-ben s azokat kelták temetkezési helyének vélte. Térképet is készített a még ekkor látható 50 halomról, de a rendelkezésére álló anyagi és technikai erők pontos felvételezést távolról sem tettek lehetővé.⁶ Így azután utólag több halomnak jelzett területről kitűnt, hogy ott nincs sír.

A legnagyobb halmot 1957-ben jómagam tártam fel! s 1963 óta folyik a temető teljes feltárása. A gyümölcs- és szőlőtelepítéssel veszélyeztetett halomcsoport területének keleti részét sikerült az elpusztulás elől megmentenünk. Az első két év munkájára a mentés erőltetett üteme érezhetően rányomta bélyegét. Azóta tervátsatás keretében folyik a feltárás. Ez ideig közel 37 000 m²-t vizsgáltunk meg és a sírok száma 374. Közülük 28 a halmos sír. Szerencsés véletlen folytán már az ásatás első esztendejében rájöttünk arra, hogy a halmok között is vannak sírok és hogy azok a temető szerves részét alkotják. A halmok átvizsgálását befejezve, most ezeknek a síroknak a feltárását folytatjuk.

Roediger a századforduló táján még 72 halmot látott, két évtizeddel ezelőtt Zalotay már csak 50-et, ma pedig alig 30 található meg közülük. Ez önmagában azt a gyanút ébresztheti, hogy eredetileg minden sír fölött halom állott s azok lassan leoptak, eltűntek. Ennek a lehetőségnek azonban két tényező is ellentmond. A hal-mok alatt kizárólag nagyméretű sírokat találtunk, míg a halom nélküliek szabványosak. A legkisebb halmok át-mérője meghaladja a 6 métert, a szabványos sírok pedig nem egy esetben kettes, illetve hármas csoportban szorosan egymás mellett fekszenek. Felettük két-három halom számára egyszerűen nincs hely.

Roediger megállapítása, az tudniillik, hogy a halmok egyetlen csoportot alkotnak, lényegében helytálló, ám

1. kép. Madaras-Halmok, Roediger Lajos 1903. évi helyszínrája

Рис. 1. Мадараш-Халмок. План местности, выполненный в 1903 г. Лайошем Рёдигером

Fig. 1. Madaras-Halmok. Levé de plan de 1903, fait par
Lajos Roediger

ezzel szemben az sem hallgatható el, hogy a magasabb természetesen dombvonulattól ÉNy-ra eső halmok jóval kisebbek a DK-en fekvőeknél (2. kép). A déli halmok nagyobbak (10–25 m átmérő, 2–5 m magasság) és egymástól aránylag messze (20–40 m) vannak. Ezzel szemben az északi halomosport nagyjából három sorba rendezett, a halmok kisebbek (6–13 m átmérő, 20–80 cm magasság) és aránylag kis területen, szorosan egymás mellett fekszenek. A halmok sírjai nagyméretűek: 2–3 m szélesek és 4–5 m hosszúak. Mélységük az 1,5–2 m között ingadozik. A sírt eredetileg az akkori felszín alá ásták és csak a temetkezés után hordták rá a halmot. A halom emelése közben tört tartottak, mert a halom környékének bizonyos szintjében szétdobált állati (szarvasmarha, ló) csontokat találtunk. Előkerültek a halotti máglya helyét jelző kerek, átégett foltok is. Az 57. halom földjében öt ilyen tártunk fel s majdnem bizonyosra

¹ *Dudás Gy.*, ArchÉrt 25 (1905) 288.

² Roediger L., BTTÉ 21 (1905) 132—136.

³ Roediger L., ArchÉrt 25 (1905) 420—423.

⁴ Gradskij Muzej, Zombor. Ltsz. 601—617.

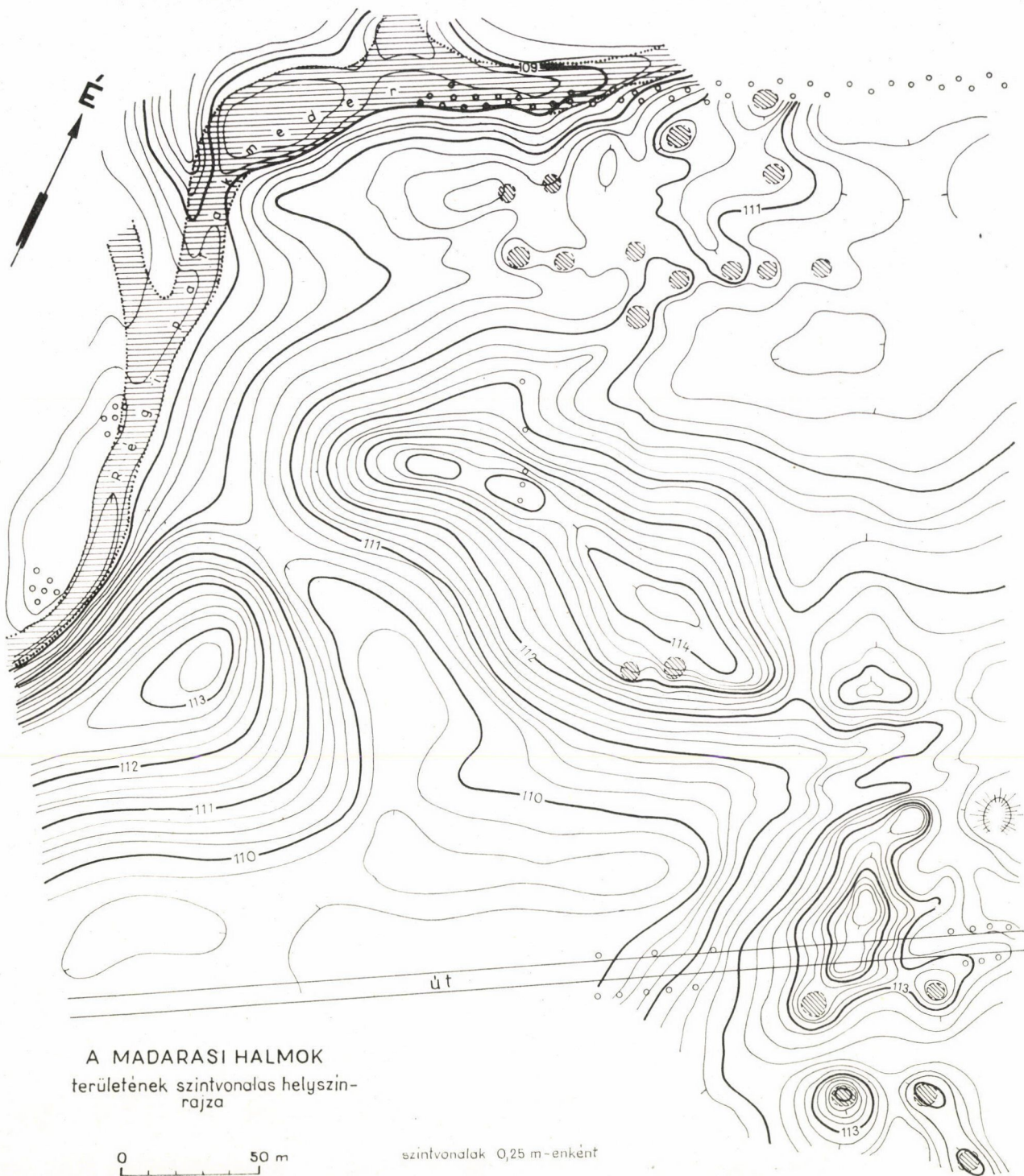
⁵ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarorszá-

gon. III. AH 30 (Bp., 1950) 75.

⁶ *Zalotay E.*, A madarasi régészeti feltárások. Kézirat a bajai Türr István Múzeumban. Ltsz. 968/II.

⁷ Kőhegyi M., A szarmaták kutatása Baja környékén. (Baja 1965) 23.

2. kép. Madaras-Halmok. A terület szintvonalas térképe
 Рис. 2. Мадараш-Халмок. Рельефный план территории
 Fig. 2. Madaras-Halmok. Carte à lignes de niveaux du territoire

vehető, hogy ezek nem egyszerre voltak használatban, hanem a halottokról történő többszöri megemlékezés során jöttek létre.

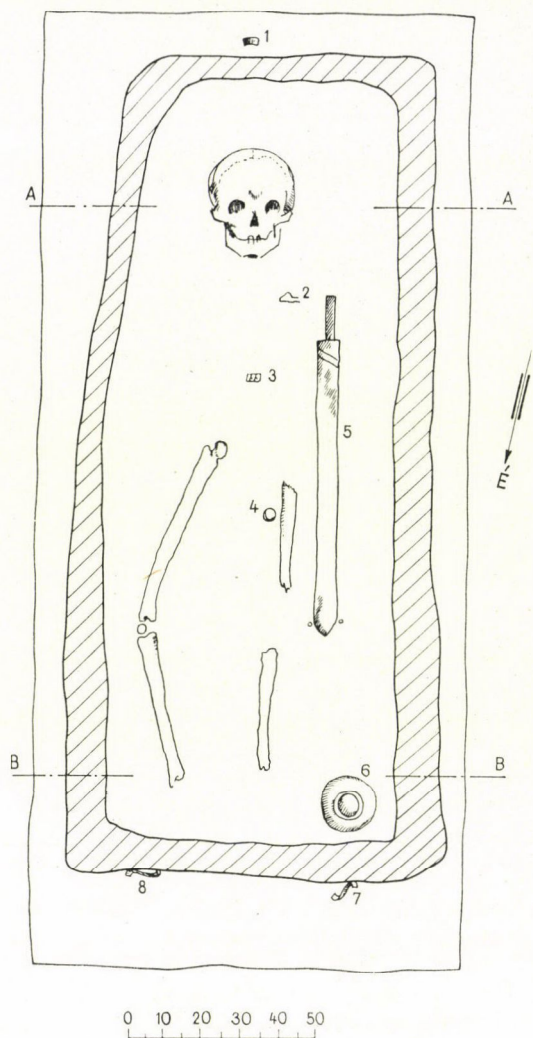
Az északi halomesort legészakibb sora közvetlenül az egykori Kígyós-patak árterére támaszkodik, melyben még ma is fel-feltör a talajvíz. A 13—1—342. halmok középpontját összekötő vonalon túl lapos, jeltelen sírok sincsenek. Annyit jelent ez, hogy a halmok zárják a

temető északi szélét. Hasonló a helyzet az ÉNy-i végén. A halmok tehát mintegy körülölelik a temetőt.

Nincs itt terünk és nem is lehet célunk, hogy a temetőben eddig tapasztalt valemennyi jelenségről beszámoljunk, mindössze néhány érdekesebbnek tűnő részletkérdést ragadunk ki s azokról szólunk bővebben.

Az északi halomesort közepe táján figyeltünk fel arra, hogy egyes halmokat szabályos árok vesz körbe.

A munkát folytatva kitűnt, hogy a sírok körül is találunk ilyeneket. Ez ideig tíz halom körül (31., 36., 46., 51., 59?, 66., 68., 70., 71., 72.) észleltünk árkot s ez az eddig feltárt 28 halom jó egyharmadát jelenti. A 346 jeltelen sír közül 41-et kerített árok. Ezek a sírok nem képeznek külön csoportot, hanem a temetőn belül elszórtan jelentkeznek. Árokkeretes típusaik nem állanak példa nélkül. Igaz ugyan, hogy ez ideig csak egyetlen egyet ismertettünk Zalotay Orosházáról.⁸ A kör átmérője 9,40 m (a belső szélén), az ároknyom szélessége 90 cm volt. Az ásátó, Grakovnak egy akkoriban magyarul is megjelent cikke nyomán, annak hatása alatt úgy képzelte el, hogy az orosházi sírt „valószínűleg mellmagasságig emelkedő, egyszerű döngölt fal kerítette körül”. Ez a rekonstrukció azonban téves. Kitűnik ez magából a cikkéből is, mert amikor még az ásátási napló nyomán a jelenségeket, megfigyeléseket rögzíti, akkor egyértelműen és többször ismétlődően árok körvonaláról, árokkeretről beszél. Fogjuk látni, hogy ezek a terepen tett megfigyelések a helytállóak s nem a későbbi értelmezés.

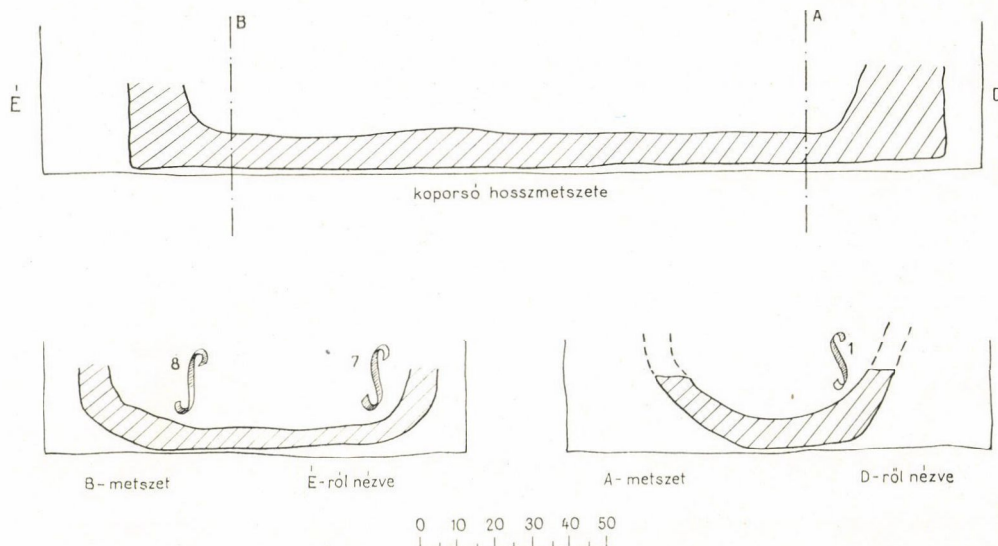
A madarasi (összesen 51) árokkeretes sír tanulságait összegezve megállapítható, hogy általában az árokkeret által határolt terület közepén fekszik a sír. Kisebb ingadozások természetesen akadnak, s néha a sír a középponttól K-re, vagy Ny-ra elesúszik. Egy esetben előfordult, hogy egy árokkereten belül, egymással hosszanti oldalával szomszédosan két sír (85., 86.) feküdt, a többiben csak egy-egy. A temető Ny-i oldalának közepén találtunk egy szabályosan elkészített árokkeretet sír nélkül. Az árokkeretek belső átmérője a 4,60 métertől (ez éppen a kettős temetkezés), a 8–10 méterig váltakozik. Zömük az 5–8 m között ingadozik.

A halmokat kerítő árkok, eddigi megfigyeléseink szerint, mindig zártak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az eddigi megfigyeléseink szerint, mert a halmok

3. kép. Madaras-Halmok. A 262. sz. koporsós, kardos férfisír

Рис. 3. Мадараш-Халмок. Мужское захоронение в гробу № 262, с мечом

Fig. 3. Madaras-Halmok. La sépulture d'homme à cercueil et à épée, n° 262

4. kép. Madaras-Halmok. A 262. sz. sír koporsójának metszetrajzai

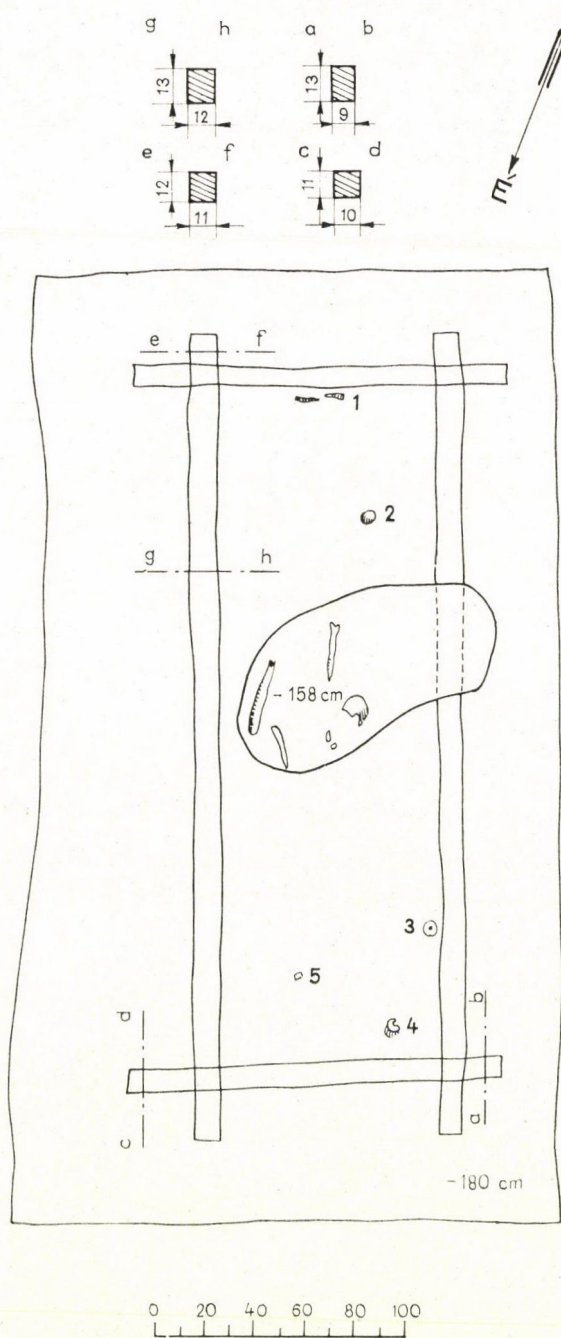
Рис. 4. Мадараш-Халмок. Разрез гроба из мог. № 262

Fig. 4. Madaras-Halmok. Coupes du cercueil de la sépulture n° 262

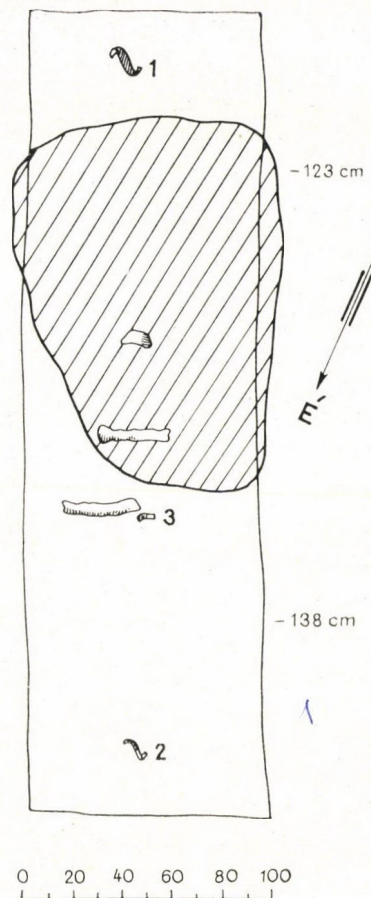
⁸ Zalotay E., ArchÉrt 80 (1953) 63.

körül a talajrétegek zavarosak, az egyes jelenségek nehezebben követhetőek nyomon. Ez abból adódik, hogy a halmok földjét közvetlenül a környékről termelték ki a legtöbb esetben, s bizonyára az árokból kikerült földet is felhasználták. Az árok szélessége általában meghaladja az 1 métert, de helyenként a 2 métert is eléri. A szokványos sírok árokkeretei ezzel szemben nem alkotnak zárt kört: DK-en mindig nyitottak. Az így kiképzett bejárat 60–110 cm széles, az árok végei gondosan lekerekítet-

5. kép. Madaras-Halmok. Rönkfakoporsó szállítására szolgáló, gerendákból ácsolt keret a 256. sz. sírból
 Рис. 5. Мадараш-Халмок. Рама из тесных бревен, служащая для переноса долбоного гроба, обнаруженная в могиле № 256
 Fig. 5. Madaras-Halmok. Cadre assemblé de poutres servant à transporter les cercueils de bois de rondin, trouvée dans la sép. no 256

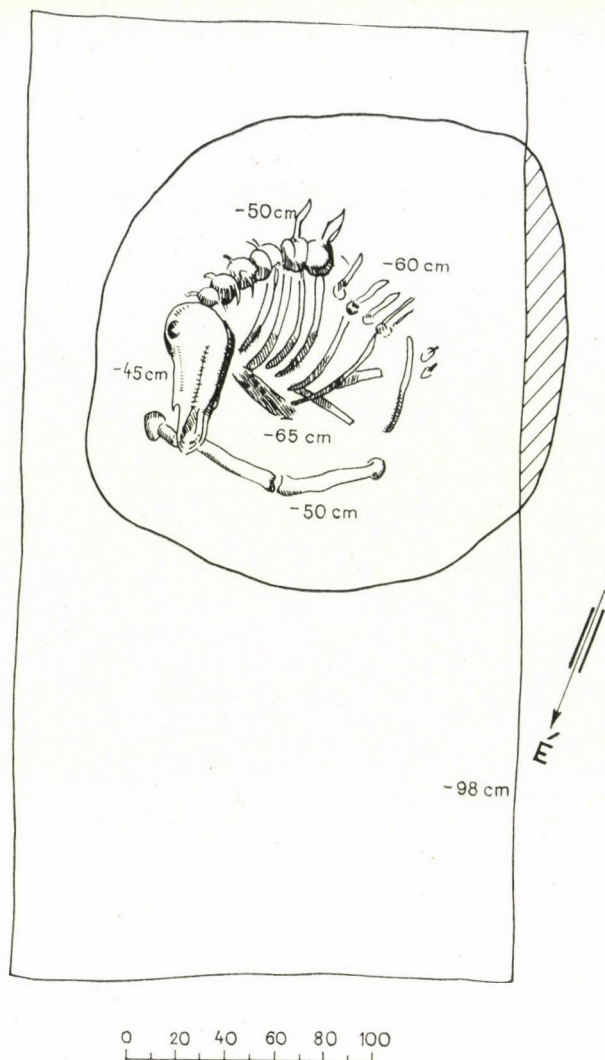

6. kép. Madaras-Halmok. A rablás szűk aknával történt (260. sír)
 Рис. 6. Мадараш-Халмок. Ограбление вели через узкий проход (мог. № 260)
 Fig. 6. Madaras-Halmok. La sépulture fut pillée à travers une gorge étroite (sép. n° 260)

tek. A Telecskai-dombok nyúlányaira települt temető sárga agyagjában minden jelenséget kitűnően meg lehetett figyelni. Az árok enyhén befelé húzó részsíval mélyedtek a földbe mintegy 60–110 cm mélyen. Aljuk többnyire homorú, olyan mintha kapaszerű szerszámmal mélyítették volna. Szélesebb árok esetében azt észleltük, hogy az alja kettős U betűhöz hasonló, azaz a közepén 10–20 cm magas hát húzódik. Itt nyilvánvalóan a munka befejezésekképpen még egyszer végighaladtak az árok két partján a kapaszerű szerszámmal és a közepét már nem tartották érdemesnek kimunkálni. A részsűs oldalfal és a nem vízszintes fenék már önmagában is kétséssé teszi az elképzelt felmenő földfalat, hiszen a kemény, jómegetartású agyagos löszben semmi sem indokolja a részsűs oldalfal kiképzését. A hullámzó árokfenék pedig egyenesen érthetetlen lenne. Van azonban kétségtelen bizonyítékunk is arra, hogy itt eredetileg árokokkal van dolgunk.

Tudtuk ugyan eleve, hogy a temetőben bizonyos vallási aktusokon túl (újabb temetés, a halotról történő megemlékezés) élet lényegében nem folyt és ezért csak kevés hulladékanyagra számíthatunk. Árkainkat azonban ennek ellenére szorgosan átvizsgáltuk s nem hiába valóan. Az árok földjének vízszintes és függőleges metszésével tisztáztuk, hogy az eredetileg nyitott árokokat lassan-lassan iszapolta be egy-egy nagyobb esőzés. A csörgedező víz útján a magával hordott iszapot, felső fekete földet szépen nyomon lehetett követni néhány centis, vagy még ennél is vékonyabb rétegek egymásra rakódó sokaságában. Az árokból gyér későszarmata-

7. kép. Madaras-Halmok. Részleges lótemetkezés a 256. sz. halom felső szintjében

Рис. 7. Мадараш-Халмок. Частичное конское захоронение в верхних слоях насыпи кургана (мг. № 256)

Fig. 7. Madaras-Halmok. Sépulture partielle de cheval, dans le niveau supérieur du tumulus n° 256

hunkori cserépanyag került elő, bizonyítva az árok és sír egykoriságát, ami különben a szabályosan ismétlődő rendszeresség miatt az ideig sem volt kétséges. Találtunk azután az árkokban állati csontokat is. Közöttük néhány vékonyfalú hengeres csontot, melyek a levegőre kerülve szinte szétporladtak. Nos a földfal felépítéséhez elengedhetetlenül szükséges döngölés esetén a cserepek, de különösen az üregek csontok szilánkokra zúzódtak volna! Ezek a jelenségek azután egyértelműen meggyőztek bennünket arról, hogy a körkörös beásások kétségtelenül nyitott árkok voltak. Hasonló árkokat a már említett orosházi és madarasi lelőhelyeken túl Katymár-Téglagyár⁹ és Csongrád—Felgyő szarmata temetőiből ismerünk.¹⁰

⁹ Katymár-Téglagyár 15. sírja körül volt észlelhető egy 90 cm széles árok, melyet azonban a XVII—XVIII. században rátemetett 11. és 29. sír bolygatott. — Vö. Zalatay E., Leletmentés Katymáron. Kézirat a bajai Türr István Múzeumban. Ltsz. 958/II.

¹⁰ László Gyula szíves felvilágosítását itt is hálásan köszönöm. A rendkívül érdekes temető anyagából csak azért nem közlünk további részleteket, mert egyetemi

Ennek a temetkezési szokásnak a párhuzamait szovjet földről idézhetjük. A Belaja Karman melletti Szuszselben i. sz. I—IV. századi temetőt tártak fel, melyre az alacsony kurgánok a jellemzőek. A sírok irányítása D, ritkán DNy, illetve DK. Az E₈ kurgán feltárási naplója, melyet annak idején Rau vezetett s Szinyicin tett közzé, ezeket mondja: „átmérő 11 m, magasság 0,30 m. A töltés körül gyűrűalakú bemélyedés nyomai vehetők észre. 4 × 4 méteres tömbben ástuk ki középen. A kutatószelvény DK-i, É-i és ÉK-i sarkában kavicsos és homokos talajkiszórás. A sírt hosszanti nyírfarudakkal fedték le, nyírfakéreg borította a sír alját is”. Az E₈ kurgán mellett még egy árokkeretes sírt tártak fel Krasznopolje falu (Volga balpartja) határában. Az E₁₄ halom átmérője 20 m, magassága 0,80 m. Az alap körül 6—7 m széles, elfolyt mély árok nyomai voltak észlelhetők. A halomba 20 sír volt beleásva. Ezek az ún. prohorovkai típusú temetőkhöz köthető párhuzamok arra figyelmeztetnek, hogy későszarmatakorunk egyes csoportjai az Alsó-Volgavidék tájáról kellett származniuk.¹¹

Sok adatot sikerült gyűjtenünk a koporsónak ebben a temetőben használt alakjára vonatkozóan s ezek alapján rekonstruálni tudtuk azt. A részletezés helyett itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a koporsót egyetlen farönkből faragták. A kívánt hosszúságúra levágott rönköt hosszában kettészelték, majd teknőszerűen kivájták. A halott és mellékleteinek elhelyezése után a két részt összeillesztették, majd S végű kapcsokkal lezárták. Ezért találtunk döntő többségében a sírok rövidebb oldalának közepén, a sírfenekre merőlegesen, de attól 10—15 cm-rel magasabban, vágóélével az ellenkező oldal felé nézve egy-egy vaskapcsot. Ez a rönkkoporsó lezárására tökéletesen elegendőnek bizonyult (3—4. kép). Két esetben sikerült megtalálnunk azt a négy bárdolt gerendából összerótt, téglalapalakú alkalmasítást, mellyel a meglehetősen nehéz koporsót a temetőbe kivitték (5. kép). A sárga agyagos talajba minden elszíneződést jól meg lehetett különböztetni s így bizonyos, hogy nem a már másutt (Szentés, Hortobágy—Poroshát, Csongrád—Csipai János földje, Deszk—Újmajor) megfigyelt deszkafedelese temetkezési módról van szó. A madarasi temető halottainak zömét koporsóban temették el.

Említettük már, hogy a halmokat kivétel nélkül kirabolták, de a lapos sírok jó fele is hasonló sorsra jutott. A rablás egy kerek, felül 1—2 m átmérőjű, lefelé fokozatosan keskenyedő, kútszerű aknával történt. A rablások túlnyomó többsége akkor történt, amikor a koporsónak még tartása volt és a belsejébe nem szivároghatott föld. A rablók az itt már meglehetősen szűk akna alján betörték a koporsó fedelét, azután valamilyen gereblyeszerű hosszabb tárggyal az aknához tudták kotorni a kívánt mellékleteket (6. kép). A rablás a koponya és a medence közötti részen hatolt be, itt remélték — joggal — az őket érdeklő tárgyak (néha nemesfémek) legtöbbjét. A rablásnak ezzel a módjával elmozdították a csontvázból egyes részeit, de a lábszárait sokszor eredeti helyzetben találtuk. Gyakran előfordult, hogy vázrészeket kiszedtek a sírból, majd a rablás aknájába visszadobálták azokat. Mindezek azt mutatják, hogy a kirabláskor a tetem lágy részeinek pusztulása már bekövetkezett, a koporsó azonban még nem rogyant össze.¹²

Az a benyomásunk, hogy a korban fiatalabb sírokat rabolták ki módszeresebben. Az ásatás közben tett általános megfigyelésen túl erre bizonyítékunk is van. A rablás fent leírt módja mellett néha a sír hosszanti oldalára merőlegesen húzott 60—80 cm széles keresztárokkal is raboltak. Akkor alkalmazták ezt, ha egymáshoz közel két, vagy több sír feküdt s egyetlen árokkal végezheték el a

hallgató dolgozza majd fel szakdolgozatként.

¹¹ A kérdés legutolsó összefoglalása: Kőhegyi, M., Die Bestattungsart von Prochorowka-Typ bei den Sarmaten in Ungarn. MFMÉ 1969/2., 93—103.

¹² Hasonló következtetésekre jutott Sági Károly. [A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. VMMK 1 (1963) 39—40].

rablást. A 74. és 75. sírt is így rabolták ki, de a rablás árka nem folytatódott Ny-i irányban, holott csak 30 cm-re volt a 76. sír. Természetesen elképzelhető, hogy a 76. sír később került ide, s így nem rabolhatták ki. Annyi azonban kétségtelen, hogy a három sír nem egy időben került a földbe. A 83. gyermeksírra kerek aknával bontottak rá. A kisméretű sírt szinte teljes egészében magába foglalta az akna. A mellette fekvő 82. sírt a 83. sír rablásának aknája érintette úgy, hogy K-i oldalfalából mintegy 120 cm hosszú és 30 cm szélességű körkikket kihalásított, de a vázat nem bolygatta. A 82. sír tehát már itt feküdt a 83. rablásakor, de felül ezt már nem jelezte semmi s így a rabló nem számított két sírra.

A temetőben elszórva kettős, sőt hármas temetkezések is előfordultak. A 213. gyermeksírigördőre később, fordított tájolásban, a temető egyetlen torzított koponyájú nőjét temették. A gyermeksírigördőre nem bizonyult eléggé hosszúnak az új tetem számára, ezért annak végét, a lábfejek elhelyezése céljából, 6–12 cm-re be kellett vájni. A 230. és 230/a sír gyermeklányát és felnőtt asszonyát (anya gyermekével?) egyszerre temették el. Szokatlanul gazdag mellékleteik voltak. A 262. sírban alul férfi feküdt, felül két fiatalabb nő (?). A temetőben talált két kard közül az egyik ennél a férfinnál volt. A 294. sírből egy felnőtt nő és egy gyermek került elő. Feltűnő, hogy valamennyi kettős temetkezés a temető Ny-i végének közepén, egymástól igen kis távolságra feküdt.

Külön szint jelentenek az állat-temetkezések. A 121. sír közvetlen közelében egy szabályosan megásott sírgödörben kutyát találtunk. Rablás bolygatta. A sír érin-

telen fenekén 1–3 cm vastagon pernye-réteg feküdt. A kutya koponyájának közelében más csontok (lúd, tyúk?) is heverték. A 256. nagyméretű (halom?) sír rablási aknájában részleges lótemetkezés volt. A koponyát gondosan feltámasztották a behajlított jobb első lábra, gerincét középen elvágták, további részei hiányoznak (7. kép).

Végezetül magáról a leletanyagról kívánunk még néhány szót szólni. Lényegében azt mondhatjuk, hogy az ideig ismert hunkorba is belenyúló későszarmata leletanyagától mit sem különbözik a madarasi, tehát egy átlagos köznépi temetőről van szó. Eltér azonban minden más halmos temetőnkől abban, hogy a halmok között szokványos sírok is fekszenek. Ez az egyedülállóság — megítélésünk szerint — csak látszólagos. Alighanem többi halmos temetőink körül is megtalálnók ezeket a ma már jeltelen sírokat. Vaskút esetében bizonyosan ez a helyzet.¹³

Ami a temető keltezését illeti, még korai lenne kimondani a végső szót. Az eddig kiasott sírok anyagából annyi állapítható meg, hogy a temetkezés a III. század utolsó harmadában már megkezdődött és az V. század közepéig tartott.

A terep ismeretében a munka befejezéséhez 4–5 évre van még szükségünk. Csak azután kerülhet sor az első teljesen feltárt hazai későszarmata-hunkori temető társadalomtörténeti elemzésére.

Kőhegyi Mihály

VORLÄUFIGE MITTEILUNG ÜBER DIE FREILEGUNG DES SPÄTSARMATISCH-HUNNENZEITLICHEN GRÄBERFELDES VON MADARAS-HALMOK

Auszug

Die Tumuli von Madaras sind in der ungarischen Fachliteratur seit fast 70 Jahren bekannt. Die aus 72 Hügeln bestehende Gruppe wurde zuerst von Lajos Roediger verkartet (Abb. 1), der 6 von ihnen freilegte. Alle Gräber waren ausgeraubt, weshalb er eine Zeitbestimmung gar nicht unternehmen konnte. Aufgrund des im Museum von Zombor aufbewahrten Fundmaterials setzte Mihály Párducz das Alter der Bestattungen auf die Spätsarmatenzeit an, welche Definition, mit geringfügigen Modifizierungen, auch heute gültig ist.

Die vollständige Freilegung des Gräberfeldes ist seit 1963 im Gange. Bisher wurden nahezu 37 000 qm untersucht; die Zahl der Gräber beläuft sich auf 374, 28 von ihnen sind Hügelbestattungen. Dank eines glücklichen Zufalls konnte bereits im ersten Ausgrabungsjahr festgestellt werden, daß sich auch zwischen den Hügeln Gräber befinden und daß diese organische Bestandteile des Gräberfeldes bilden. Nachdem der Großteil der Tumuli bis heute durchforscht ist, geht jetzt die Erforschung dieser letzteren Gräber vor sich.

In den Tumuli sind die Gräber groß: 2–3 m breit und 4–5 m lang, zwischen 1,5 bis 2 m tief. Sie wurden ursprünglich in die damalige Oberfläche eingegraben; die Hügel wurden erst nach der Bestattung aufgetragen. Während des Hügelbaus wurde das Leichenfest begangen: in der Umgebung der Hügel kamen in einem bestimmten Niveau verstreute Tierknochen (von Rind und Pferd) zutage. Auch die runden, durchbrannten Flecke der Scheiterhaufen wurden gefunden.

Ein Teil der Gräber ist mit einem Graben umgeben. Parallelen für diesen Bestattungsritus kann man aus der Sowjetunion anführen (Belaja Karmen, Krasnopolje). Die Parallelen, die zu den Gräberfeldern vom sog. Prochorowka-Typus in Beziehung stehen, könnten dahin ausgelegt werden, daß bestimmte Gruppen der ungarischen Spätsarmatenzeit aus dem unteren Wolgagebiet gekommen wären.

Dank der vielen Angaben konnte die Form der in diesem Gräberfeld gebräuchlichen Särge festgestellt werden. Hier nur soviel, daß es Einbaumsärge sind. Die Baumstämme wurden in entsprechender Länge abgeschnitten, der Länge nach gespalten und sodann trogformig ausgehöhlt. Nachdem der Tote und die Beigaben untergebracht wurden, wurden die zwei Teile zusammengefügt und mit S-Haken zusammengeschlossen. Deshalb fanden wir — überwiegend in der Mitte der Kurzseite der Gräber — senkrecht zum Grabboden, doch 10–15 cm höher als dieser, mit der Schnittfläche einwärts gerichtete Eisenhaken (einen je Grab). In zwei Fällen fanden wir auch das aus vier behauenen Balken zusammengefügte, längsrechteckige Gerät, mit dem der recht schwere Sarg zum Grab transportiert wurde (Abb. 3).

Aufgrund der Funde der bisher freigelegten Gräber ist soviel feststellbar, daß die Bestattungen im letzten Drittel des 3. Jahrhunderts bereits begonnen und bis Mitte des 5. Jahrhunderts gedauert haben.

M. Kőhegyi

¹³ A halomesoporttól mintegy 300 méterre szarmata sír került elő. Leletanyaga közöletlen, a bajai múzeum-

ban. Ltsz. 54. 37. 1–2.

A ZALAVÁR-KÖZSÉGI I. SZÁMÚ XI. SZÁZADI TEMETŐ

A Zalavár-Községi I. temető néven ismert lelőhely a zalavári dombháton, a mai Zalavár község (Veszprém megye) területén, a falu keleti határában a Lebujpuszta—Sármellék-i országút és a Kossuth L. u. kereszteződésénél fekszik (1. kép). A temető feltárását az id. Fehér Géza vezette zalavári ásatások keretében B. Mikes Katalin végezte 1951-ben és 1953-ban.¹

A sírok a Kossuth L. u. 88. és 90. sz. házak telkén, az utóbbival szomszédos telken, az úttesten és az országút északi oldalán kerültek elő. Az ásatás folyamán a temető északi és déli határát sikerült megállapítani. Megvan az a határszakasz is, amely a Kossuth L. u. úttestére esik, itt csupán a temető nyugati sarkát nem lehetett tisztázni. Mivel a 90. sz. ház udvarán és a szomszédos telek nagy részén a feltárás technikai akadályokba ütközött, a temetőt keleten nem lehetett lehatárolni és középső része is feltáratlan maradt (1—2. kép). A feltárt sírok száma 135. B. Mikes Katalin becslése szerint a teljes temető mintegy 230 sírt tartalmazott.²

A temetőről összefoglaló monográfia még nem jelent meg. B. Mikes Katalin előzetes jelentése mellett több kutató foglalkozott érintőleg a temetkezések egyik vagy másik sajátosságával.³

A leletanyag

S végű karikák

A temető leletei között 76 db S végű karika szerepel. Ez a szám a 137 db sírmelléklet 55%-a. 51 mellékletes sír közül 24-ben, a mellékletes sírok 47%-ában volt S végű karika.

Az S végű karikák kerek átmetszetű huzalból készültek. Anyaguk túlnyomórészt bronz: 52 db (7., 21., 27., 40., 41., 43., 72., 76., 77., 79., 82., 88., 90., 103. és a 120. sírokban).

Ezüst: 15 db (21., 54., 59., 62., 113. és a 121. sírokban, valamint 1 db szórvány).

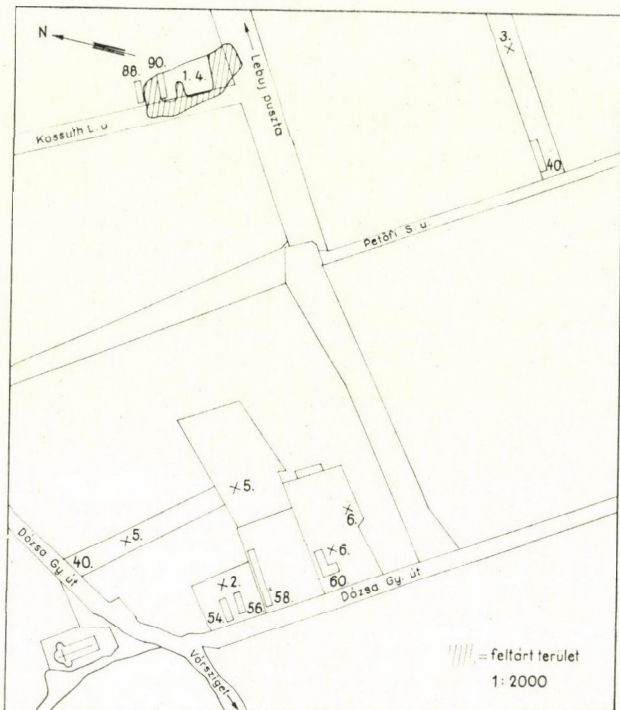
Roszeüst: 9 db (5., 21., 30., 45. és az 56. sírok).

Ólom: 1 db (81. sír).

¹ A leletanyag a MNM Középkori Osztályán 56. 25. 1.—121. A. ltsz. alatt; az embertani anyag a MNM Természetudományi Múzeum Embertani Tárában; az ásatás dokumentációja a MNM Adattárában VI/1. 3., I/10., VII/9., Z. III. 1/6., Z. III. 1/26. sz. alatt található. — A temető anyagát szakdolgozati témának Cs. Sós Ágnes engedte át számomra. Ezúton szeretném érte köszönetemet kifejezni.

² B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 275. — Az ásatás megkezdése előtt néhány sír elpusztult, ezekből a leletek Lantos Hilár zalavári tanító gyűjteményébe kerültek. Közülük egy S végű karikát a leletanyag tárgyalásánál szórványként említék.

³ Fehér G., ArchÉrt 80 (1953) 47.; Ua., StuSl 3 (1957) 57—58.; Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. AH 41. (Bp. 1963.) 184—186.; 315—316.; Cs. Sós Á., A Dunántúl IX. századi szláv népessége — Kandidátusi disszertáció, kézirat (Bp. 1965.); Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky Á., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan 2. (Bp. 1962.) 85.; Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., Magyarország régészeti topográfiája I. (Bp. 1966.) 183.; Huszár L. VMMK 1 (1963) 159.;

1. kép. Kora Árpád-kori lelőhelyek Zalavár község belterületén: 1. Zalavár-Községi I. számú temető. — 2. XI. századi sírok. — 3. X—XI. századi sírok. — 4. X—XI. századi kerámia és állatsontok az I. számú temető területén. — 5. X—XII. századi kerámia. — 6. Árpád-kori edénytöredékek

Рис. 1. Местонахождения раннеарпадской эпохи на внутренней территории с. Залавар: 1. Могильник № 1 в Залавар-Кёшере. — 2. Могилы XI века. — 3. Могилы X—XI веков. — 4. Керамика X—XI веков и кости животных с территории могильника № 1. — 5. Керамика X—XII веков. — 6. Керамические фрагменты арпадской эпохи

Fig. 1. Sites of the haute époque arpadienne dans le centre de la commune de Zalavár: 1. Cimetière n° I de Zalavár-Község. — 2. Tombes du XIe siècle. — 3. Tombes des Xe et XIe siècles. — 4. Céramique des Xe et XIe siècles et os d'animaux sur le terrain du cimetière n° I. — 5. Céramique du Xe au XIIe siècles. — 6. Fragments de vases de l'époque arpadienne

Lipták, P., Acta ArchHung 8 (1957) 222—223.; Nemeskéri, J., La constitution anthropologique de la population du Xe et XIe siècles en Hongrie — Programme et discours des chercheurs hongrois à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences (Bp. 1955.) 306.; Ua., Homo 10 (1959) Appendix III.; Ua., Methodologische Fragen der Anthropologie bei der Slawenforschung in Ungarn — Seminarium Slavicum (Bp. 1963.); Acsády, G.—Harsányi, J., Acta ArchHung 14 (1962) 113—141.

1. táblázat: Az S végű karikák átmérő (átm.) és huzalvastagság (v.) szerinti osztályozása.

I. csoport átm.: 1–2 cm v.: 0,1–0,2 cm	II. csoport átm.: 2–3 cm v.: 0,1–0,2 cm	III. csoport átm.: 1–2 cm v.: 0,2–0,4 cm	IV. csoport átm.: 2–3 cm v.: 0,2–0,3 cm
5. sír, 2 db 3. kép 1. 21. sír, 3 db 3. kép 18–20. 27. sír, 1 db 4. kép 1. 30. sír, 2 db 4. kép 3. 40. sír, 2 db 4. kép 6–7. 41. sír, 2 db 4. kép 8. 43. sír, 2 db 4. kép 10–11. 54. sír, 1 db 5. kép 1. 59. sír, 4 db 5. kép 7–10. 62. sír, 1 db 72. sír, 4 db 5. kép 12., 14., 16., 17. 77. sír, 1 db 6. kép 12. 79. sír, 4 db 82. sír, 4 db 6. kép 16., 18–20. 88. sír, 1 db 6. kép 24. 103. sír, 2 db 7. kép 4., 7. 120. sír, 4 db 7. kép 9–12.	41. sír, 1 db 4. kép 9. 82. sír, 2 db 6. kép 17., 21. 88. sír, 1 db 6. kép 23.	7. sír, 9 db 3. kép 5–13. 45. sír, 3 db 4. kép 12–14. 56. sír, 1 db 5. kép 5. 62. sír, 1 db 72. sír, 1 db 5. kép 13. 76. sír, 6 db 6. kép 2–7. 79. sír, 1 db 81. sír, 1 db 6. kép 13. 103. sír, 1 db 7. kép 6. 113. sír, 3 db 121. sír, 3 db szórvány, 1 db	90. sír, 2 db 6. kép 26–27.
Összesen: 17 sírban 40 db	 3 sírban 4 db	 11 sírban 30 db + 1 db	 1 sírban 2 db

Az S végek szélessége szempontjából a karikák a következőképpen oszlanak meg: 0,3 cm-ig: 21 db.

0,3–0,5 cm: 26 db + 1 db szórvány.

0,5–0,7 cm: 12 db.

A temető feltárt területének egyetlen bordázott S végű karikája (79. sír) az utolsó csoportba, az igen szélesre kalapált végűek közé tartozik.

E karikaékszer problematikájának hatalmas irodalma van, azonban főleg az utóbbi két évtized kutatásai hoztak olyan eredményeket, melyek az ezzel kapcsolatos etnikai és datálási kérdések megoldását előbbre viszik.⁴

A temetők datálása szempontjából fontos kisméretű vastaghuzalú széles S végű darabok (1. táblázat, III.

csoport) a XI. század elején tűnnek fel a Kárpát-medencében.⁵ A Dunántúl északi részén, a Duna-könyök vidékén és Szlovákia területén fordulnak elő a legnagyobb sűrűségben.⁶ A Dunántúl déli és keleti területein hasonló jellegű és korú temetőkben jóval kisebb arányban található meg ez a típus.⁷ A Drávától délre, valamint az Alföldön csak szórványosan jelenik meg.⁸

Mesterházy K. kutatásai szerint az S végű karika különböző típusai Szlovákiában és a Dunántúl északi részén időben egymás után, ezzel szemben a Dél-Dunántúlon és az Alföldön egyidőben lépnek fel.⁹ A Zalavár-Községi I. temetőre is ez utóbbi sajátosság érvényes.

A temető használatának felső időbeli határát segít

⁴ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., Acta Arch Hung 3 (1953) 282.; Kralovánszky A., ArchÉrt 83 (1956) 212.; Ua., ArchÉrt 84 (1957) 180. 183.; Fehér, G., Acta ArchHung 8 (1957) 269–318.; Szőke, B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. (Bp. 1962.) 87–88.; Török, Gy., Die Bewohner von Halimba im X. und XI. Jahrhundert. AH 39. (Bp. 1962.) 43.; Mesterházy K., DME 1962–64 (1965) 105.

⁵ Szőke B., A honfoglaló... 88–89.; Török Gy., Die Bewohner... 44–46.; Mesterházy K., i. m. 108.

⁶ Lócsy E., A sorokpolányi XI. századi temető. (Szakdolgozat) (Bp. 1952.); MNM Középkori Osztály, ltsz: 3/1945.; Török, Gy., Die Bewohner... 43.; Nyáry A., ArchÉrt 22 (1902) 210–241.; Ua., ArchÉrt 24 (1904) 50–70.; B. Mikes K., FA 8 (1956) 121.; Török Gy., FA 8 (1956) 132. Eisner, J., Devinska Nova Ves. (Bratislava 1952.) 108. t. 4–8.; Čaplovič, P., SA 2 (1954)

6–50., I–XVI. t.; Pástor, J., SA 3 (1955) 276–285., 1–3, 13–15. kép.

⁷ Dombay J., JPMÉ 1960, XIII–XXIX. t.; Ua., JPMÉ 1961, I–XV. t.; Fehér G.—K. Éry K.—Kralovánszky A., i. m. 34.; Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. LVI. t. 10–12. 15.; Cs. Sós, A.—Bökönyi, S., i. m. XLVII. t., 64. kép 24., 65. kép 2, 13–15.; Cs. Sós A., Acta ArchHung 21 (1969) 33. kép 3. — A zalavári XI. századi temetkezések között csupán a Vár-szigeten feltárt XI–XII. századi kápolna körüli temető-rész leletanyagában fordul elő.

⁸ Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907.) 42. t. 15–16.: a Bjelo-Brdo-i temetőből vastkosabb huzalú S végű karikák.; pl. Tápió-szele: MNM Középkori Osztály, ltsz: 20/1953.

⁹ Mesterházy K., i. m. 104–106.

pontosabban meghatározni az a tény, hogy a feltárt részen csak egy bordázott S végű karika került elő. Az így díszített S végű karikák a Dunántúlon a XI. század második felében jelennek meg.¹⁰

Az S végű karikák sajátosságai szerint a Zalavár-Községi I. temető használatának ideje: XI. század eleje—XI. század utolsó harmada.

A fej egyéb ékszerei

Bepödrött végű karikák. Bronzból készültek. A 30. és a 72. sírokból származók azonos méretűek a velük egy sírban talált S végű karikákkal. Letört S végű karikából alakították őket pödrött végűvé (4. kép 2 és 5. kép 15). E két darabon kívül a 76. sírból került elő 2 db pödrött végű karika (6. kép 8—9). *Szöke B.* véleménye szerint ezt az ékszerfajtát a X. században, a XI. század elejéig találjuk meg a sírletekben.¹¹ Megjegyzendő, hogy a Zalavár-Községi I. temető 72. és 76. sírjai a 68., I. András király (1046—1060) pénzét tartalmazó sír mellett fekszenek (2. kép). Ezek a pödrött végű karikát tartalmazó temetkezések a XI. század közepe táján keletkeztek.

Sima nyitott karikák. Anyaguk bronz. Általában kerek átmetszetű huzalból készültek. A 89., 93., 94. sírokból 1—1 db, a 132. sírból 2 db került elő (6. kép 25, 7. kép 1—2, 21—22). A 93. sír karikáját sérült S végű karikából alakították át. Ennek az igen kedvelt honfoglaláskori ékszernek a divatját az S végű karika elterjedése váltja fel.¹² A zalavári temető sima nyitott karikái is a legkorábban megtelt nyugati temetőrészen kerültek elő (2. kép).

Körte alakú karikák. A sima nyitott karikáknak egy altípusa: a kerek átmetszetű, többnyire vastag bronz-huzalt körteformára hajlították. Ilyenek kerültek elő a zalavári 37., 103. és 132. sírokból (4. kép 5, 7. kép 21). A XI. század elejénél korábban ezek nem lépnek fel.¹³ A 120. sír vékony kis körte alakú csüngőkarikája egyszerű drótkészítmény (7. kép 9).

Gyöngyök

A Zalavár-Községi I. temető 10 sírjában (5., 7., 51., 62., 67., 76., 79., 112., 120., 121. sírok), a mellékletes sírok 19,6%-ában találtak gyöngyöket.

A leggyakoribb a 7. és a 67. sírokból talált gyöngyök típusa (3. kép 14, 5. kép 11). Ugyanez a típus szerepel az 51., 76., 112., 121. sírok gyöngyei között is. Gömb alakú, két végükön nyújtott üvegpaszta gyöngyök. Áttetsző anyagú, világos színű, gyakran arany-, vagy ezüstszínű mázzal bevont készítmények. 0,5 cm nagyságúak, sokszor többtagúak. A kora Árpád-kori emlé-

anyagban rendkívül gyakori. Az egész XI. században divatos volt, de már a X. század második felében is gyártották.¹⁴

Az 5., 120. és 121. sírokból többek között bordás díszítésű gyöngyök is voltak (3. kép 3, 7. kép 20). Szintén gyakori típusok a X—XI. században.¹⁵

A 120. sír nagy sárga pasztagyöngye — fehér és kék festett koncentrikus körökkel díszítve — szkítakori típus (7. kép 17).¹⁶

A 112. sír ezüstberakásos fekete gyöngyének (7. kép 3) analógiái Kérpusztán a temető használatának egész ideje alatt (X. század vége—XI. század vége) divatban voltak.¹⁷ Halimbán a X. század második felében tűnnek fel.¹⁸

Az 5. sírban 2 db borostyángyöngy is volt (3. kép 3). Ritka a hasonlókori emlékanyagban.¹⁹

A Zalavár-Községi I. temető feltárt részén nem kerültek elő olyan gyöngytípusok, amelyeknek csak XI. század második feléből való, ill. későbbi analógiái ismeretek: kockásra vagdalt, ametiszt, karneol és hegyikristály gyöngyök.²⁰ Ezek általában gazdag sírok mellékletei,²¹ tehát hiányuk temetőkben nemcsak időrendi, hanem társadalmi-gazdasági okok alapján is elképzelhető.

Bíborcsiga (*purpura sp.*)²²

A 120. sírban a gyöngyök mellett találták (7. kép 18).

Gyűrűk

A Zalavár-Községi I. temető 21 sírjából 26 db gyűrű került elő. A mellékletes sírok 43%-a tartalmazott gyűrűt, ill. a lelettárgyak 18%-a volt gyűrű.

Ezüstből készültek a 62., 121. sírokból talált gyűrűk és az 56. sír egyik gyűrűje, rosszezüstből a 118. síré, a többinek anyaga bronz.

Nyitott pántgyűrűk

Az 5. és 87. sírokból talált gyűrűk végei összeérnek. Előbbinek pántja sima, a másiknak pántján borda fut körbe (3. kép 2 és 6. kép 22, 8. kép 9). A 13. és a 81. sírok példányai egymáshajlító végűek (3. kép 15, 8. kép 5 és 6. kép 13).

A nyitott pántgyűrű a honfoglaláskori magyar köznépi temetők legegyszerűbb gyűrűtípusa, de viselték a korai Árpád-korban is. Bronz-, vagy ezüstlemezéből készültek. A legkorábbi darabok díszítetlenek, az Árpád-kor elején díszesebbek lesznek, egyszerű poncolt dísz, hosszanti többszörös árkolás, plasztikus bordázás jelenik meg rajtuk.²³

Nyitott huzalgűrűk

A 6., 50., 54., 56., 62., 73., 121. sírok gyűrűi egymással rokon típusok. Általában kör alakúra hajlított rombusz átmetszetű vastag huzalból készültek (3. kép 4, 4. kép 16, 5. kép 2 4, 6. kép 1).

¹⁰ Szöke B., A honfoglaló... 89.; Mesterházy, K. i. m. 104.

¹¹ Szöke B., A honfoglaló... 35—38.

¹² Uo.; Török G., Die Bewohner... 100.

¹³ Kraskovská, L., SA 6—2 (1958) VI. t. 5.; B. Mikes K., i. m. XXV. t. 9.; Bakay K., Székesfehérvár környékének X—XI. századi temetői — (Szakdolgozat. Bp. 1963.) XXIII. t. 14.

¹⁴ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szöke B., i. m. 286, 292.; Lócsy E., i. m. pl. 35., 66. sírok.

¹⁵ Párducz M., Dolg 19 (1943) LXII. t. 30.; Török, Gy., Die Bewohner... XIII. t. 859. sír, XLIII. t. 310. sír.

¹⁶ Párducz M., Acta ArchHung 4 (1954) XI. t. — Kora Árpád-kori anyagban l. még a mezőberényi temető 78. sírjában: MNM Középkori Osztály, ltsz: 12/1944.

¹⁷ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szöke B., i. m. 285.; Szöke B., A honfoglaló... 89—90.

¹⁸ Török, Gy., Die Bewohner... 53.

¹⁹ Uo. 104.; Čaplovič, P., i. m. 33 —; — A leletanyagban előforduló egyéb — a datálás szempontjából kevésbé fontos — gyöngytípusok: piros, hosszú, hengeres gyöngyök (76. sír, 6. kép 11.), hasáb alakú kék üvegyöngy (120. sír, 7. kép 17.), csonkakúp alakú gyöngyök (112. sír, 7. kép 3. és 120. sír, 7. kép 17.), gömbölyű gyöngyök (5. sír, 3. kép 3., 76. sír, 6. kép 11.), apró, különböző alakú gyöngyök (51. sír, 4. kép 18., 76. sír, 6. kép 11., 79. sír).

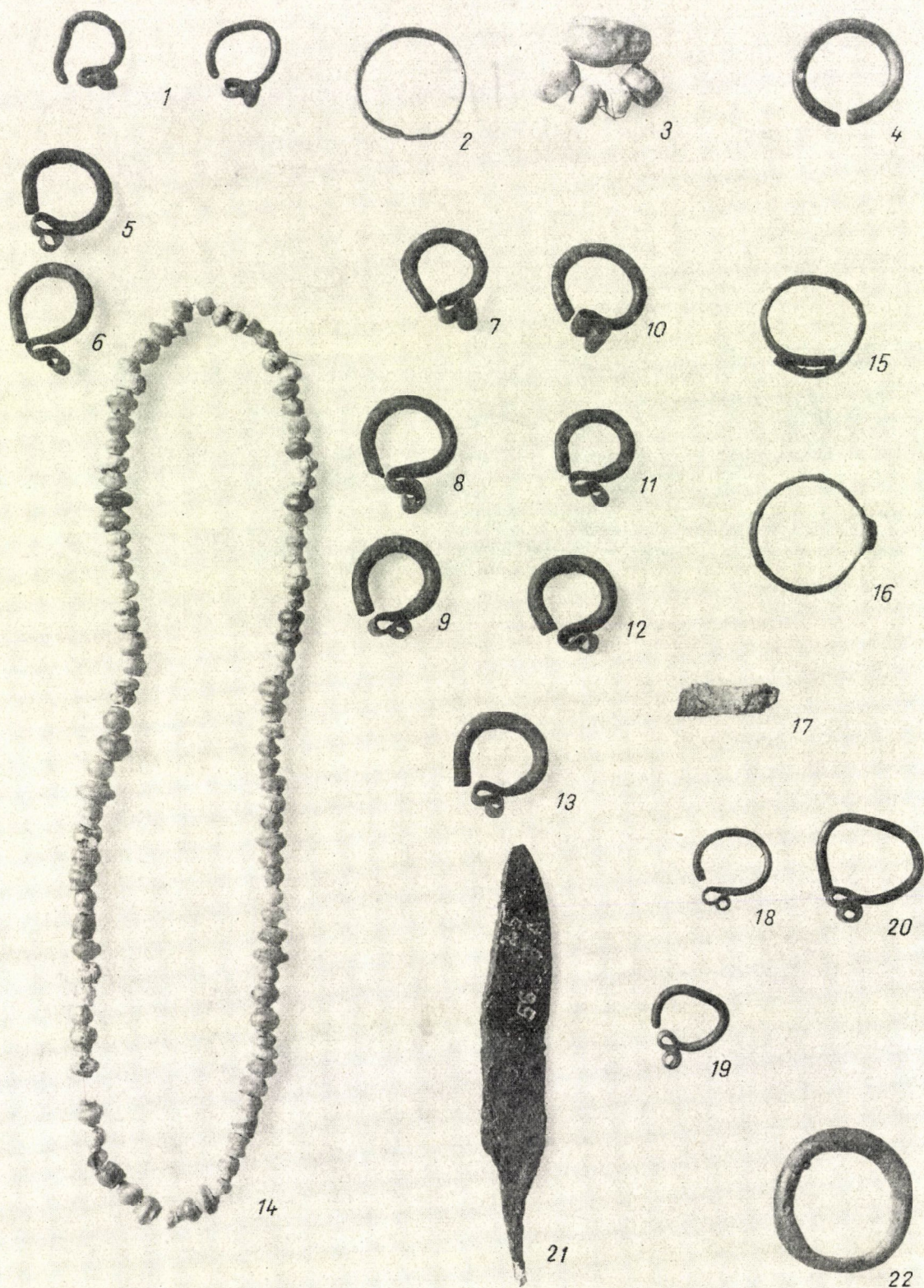
²⁰ Török, Gy., Die Bewohner... 103—104.; Szöke B., A honfoglaló... 90.

²¹ Szöke B., uo.

²² Agócsy Pál (MNM Természettudományi Múzeum Csigagyűjtemény vezetője) meghatározása.

²³ Szöke B., ArchÉrt 86 (1959) 41.; Ua., A honfoglaló... 63, 96

3. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—3. 5. sír. — 4. 6. sír. — 5—14. 7. sír. — 15. 13. sír. — 16. 17. sír. — 17. 19. sír. — 18—20. 21. sír. — 21. 15. sír. — 22. 22. sír. 1 : 1
 Рис. 3. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. 1—3. мог. № 5. — 4. мог. № 6. — 5—14. мог. № 7. — 15. мог. № 13. — 16. мог. № 17. — 17. мог. № 19. — 18—20. мог. № 21. — 21. мог. № 15. — 22. мог. № 22. 1 : 1
 Fig. 3. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—3. sép. n° 5. — 4. sép. n° 6. — 5—14. sép. n° 7. — 15. sép. n° 13. — 16. sép. n° 17. — 17. sép. n° 19. — 18—20. sép. n° 21. — 21. sép. n° 15. — 22. sép. n° 22. 1 : 1

Az 51., 56., 113. sírokban talált gyűrűk hegyesedő végei egymásra hajlítottak (4. kép 17, 8. kép 2, 5. kép 6, 6. kép 10).

A különböző átmetszetű huzalból készült nyitott gyűrűk a Kárpát-medencében a XI. század elején tűnnek fel.²⁴

Zárt fejes pántgyűrű

Temetőnk területéről csak a 17. sírból került elő. A téglalap alakú fejen és a fej két oldalán kissé kiszélesedő pánton beütemezett pontkör díszítés (3. kép 16, 8. kép 4).

Ez a típus a X. század végéről, a XI. század elejéről származó temetkezésekben fordul elő.²⁵

Zárt karikagyűrűk

A 34. sír gyűrűje és a 120. sír egyik gyűrűje kívül bordázott (4. kép 4, 8. kép 3 és 7. kép 15., 8. kép 7). A 120. sír egy másik karikagyűrűje sodrott gyűrűk öntött utánzata. Ugyanennek a sírnak egy harmadik gyűrűjén borda fut körbe. (7. kép 16, 8. kép 6 és 7. kép 13, 8. kép 8). Díszítés nélküli darabok kerültek elő a 45., 53., 118. sírokból és ilyen a 120. sír eddig még nem tárgyalt két gyűrűje (4. kép 15, 20, 7. kép 8, 13).

Szöke B. a zárt karikagyűrűk különböző típusait mind a XI, mind a XII. században használatban levőnek tartja.²⁶ A halimbai temető leletanyagában a X. század második fele—XII. század eleje közötti időszakban szerepel ez a típus.²⁷

Karperec

A 79. sír nyitott bronz karperece kerek átmetszetű huzalból készült elhegyesedő végekkel. Honfoglalás kori, főleg köznépi ékszer. A korai Árpád-korban viselete kissé háttérbe szorult.²⁸

Vaskések

Kisméretű, egyélű vaskés a temető 3 sírjából (15., 52., 56. sírok, 3. kép 21, 4. kép 19, 5. kép 3) került elő.²⁹ Temetőnk datálása szempontjából figyelemre méltó lehet az a tény, hogy a halimbai temető XI. század második és XII. század első feléből származó sírjaiba már nem tettek a halott mellé vaskést.³⁰

Érem

A temető egyetlen éremlete a 68. sírből származik: I. András (1046—1060) ezüst pénze. A sír a temető dél-

keleti szélén helyezkedik el, és B. Mikes K. szerint az érem a temetkezés idejének felső határát jelzi.³¹

Egyéb leletek

A 12., 51., 67. sírok ólom(?) nyakdíszjeinek igen töredékes maradványai; a 19. sírban talált vaspánt; a 81. sírból vastű; 98. sírből tojás; 120. sírből vastárgy (7. kép 19), néhány sír földjéből (17., 19., 20., 37., 56., 98., 113. sírok) edénytöredékek kerültek elő.

A viselet

A fej körül előkerült ékszerek

Ezeket nők és valószínűleg leánygyermek sírjaiban találták.³² A temető 34 sírjában lehet vizsgálni a zalavári népcsoport haj- és fülbevalóviseletét. (2. táblázat)

A hajviselet tárgyalásánál időrendi sorrendben először az 1—2 karika divatjáról, ill. a sima nyitott karikák viseleti szerepéről kell beszélnünk. Az egyszerű nyitott karikák szerepe tisztázatlan.³³ A honfoglalás kori magyar férfisírokban általában 1—1 karika található a koponya mindkét oldalán. Egy sírban egy karika gyakori, három azonban ritka. Két karika a fül mellett kétoldalt lelógó farkocskokat díszítette. Ha csak egy karikát találunk, akkor feltételezhető, hogy több fonatot fogott össze.³⁴ A X. század második felétől kezdődően egyre kevesebb férfisírban található hajkarika.³⁵

Az S végű karika mind formája, mind funkciója szerint egyenes folytatása a Kárpát-medence népeinél a későavarkortól kezdődően igen kedvelt hajkarika-divatnak.³⁶

A Zalavár-Községi I. temető 1—2 karikát tartalmazó sírjai közül az 5., 37., 75., 77., 81., 90. sírok esetében mind a sima nyitott, mind az S végű karikák a fül mellett kétoldalt, vagy az egyik oldalon lelógó hajfonatokat díszítették.³⁷ A 27. sírban az S végű karika a tarkón fogta össze a hajfonatot, az 54., 88., 89. sírokban a hajkarikák a két halánték tájékán kerültek elő.

A temetőnek kettőnél több hajkarikát tartalmazó sírjaiban a koponya két oldalán nem egyforma mennyiségben voltak találhatóak az ékszerek: 59., 103. sírok: 3—1 db; 120. sír: 4—1 db; 82. sír: 5—1 db; 7. sír: 7—2 db. A hasonló korú és jellegű temetőkben ez a jelenség ritka.³⁸

A karikák a koponya két oldalán a fül táján helyezkedtek el.³⁹ Ásatási megfigyelések szerint — pl. a zalavári temető 59. sírja — a hajkarikákat bőr-, vagy vászon-szalagra erősítették, amelyeket vagy a hajba fontak, vagy a fejet övező körpántra rögzítették. Ezek a szalagok a halott sírbahelyezésekor a fej körül szétterülhettek. Ezért találjuk a hajkarikákat sok esetben — a zalavári

²⁴ Szöke B., A honfoglaló... 96—97.; Török, Gy., Die Bewohner... 49, 107—108.

²⁵ Szöke B., A honfoglaló... 98.

²⁶ Uo.

²⁷ Török, Gy., Die Bewohner... XXXIII. t. 439. sír.

²⁸ Szöke B., A honfoglaló... 65—67. 94.

²⁹ Az 59. sz. váz bal bordái között vas rozsdát észleltek. Lehet, hogy vaskés maradványa.

³⁰ Török, G., Die Bewohner... 39—40.

³¹ B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 278.

³² Az embertani vizsgálatok szerint az 54. sz. váz bizonytalan nemű, az 56. és 113. sz. vázak férfivázak. Az első két sírből 1—1 db S végű karika és 1, illetve 2 db elég nagy átmérőjű gyűrű került elő. A 113. sír mellékletei: 3 db S végű karika, 1 db kisméretű gyűrű.

³³ Szöke B., A honfoglaló... 35, 80. — Irodalmi adatok, ábrázolások: Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Bp. 1965.) 60.; Lócsy E., i. m. 53.; Fehér G., A bolgár—török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatko-

zásaik. AH 7 (Bp. 1931) 96, 99.

³⁴ Szöke B., A honfoglaló... 80.; Bakay, K., Alba Regia 6—7 (1965—66) 66—68.

³⁵ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szöke, B., i. m. 290.; Török, Gy., Die Bewohner... 42., 47., 116.

³⁶ Kralovánszky A., ArchÉrt 84 (1957) 177—180.; Fehér, G., Acta ArchHung 8 (1957) 269—318.; Szöke, B., A honfoglaló... 86—87.; Török, Gy., Die Bewohner... 117.

³⁷ A 132. sír karikaékszereit valószínűleg fülbevalóként viselték: a koponya bal oldalán, az állkapocság fölött egy elhegyesedő végű sima nyitott karika, a koponya jobb oldalán, a csescnyúlványon két egymásba fűzött karika volt (7. kép 21—22.).

³⁸ Lócsy E., i. m. 40—41.: 244. sír; Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szöke, B., i. m. 246.: 196. sír.

³⁹ Csúpan 3 sír hajkarikáinak helyzetéről maradt fenn pontos rajz: 7., 30., 103. sírok: MNM Adattár I/10. L.: B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 4., 5. kép.

2. táblázat: A karikaékszerek helyzete a sírban.⁴⁰

	Eredeti helyzetben			Bolygatott helyzetben		
	Jobb oldal	Bal oldal	Egyéb	Jobb oldal	Bal oldal	Egyéb
1 sírban, 1 db	54 : 1	75 : 1	27 : 1	94 : 1	51 : 1	56 : 1
Összesen: 10 sír	81 : 1	89 : 1				99 : 1
		93 : 1				
1 sírban, 2 db	5 : 1	5 : 1		43 : 1	43 : 1	
Összesen: 7 sír	37 : 1	37 : 1		62 : 1		62 : 1
	77 : 1	77 : 1				
	88 : 1	88 : 1		90 : 1		
		90 : 1				
1 sírban 3 db	21 : 1	21 : 1		21 : 1	41 : 3	
Összesen: 9 sír	30 : 1	30 : 2				
	40 : 2	40 : 1				
		45 : 2		45 : 1		
	73 : 2	73 : 1				
	113 : 2				113 : 1	
	121 : 2	121 : 1				
	132 : 2	132 : 1				
1 sírban 4 db	59 : 3		59 : 1			
Összesen: 2 sír		103 : 3		103 : 1		
1 sírban 5 db	120 : 1	120 : 4				
Összesen: 1 sír						
1 sírban 6 db		72 : 2	72 : 1	72 : 3		
Összesen: 3 sír	79 : 2	79 : 2		79 : 1	79 : 1	
	82 : 1	82 : 5				
1 sírban 8 db		76 : 1	76 : 2	76 : 3		76 : 2
Összesen: 1 sír						
1 sírban 9 db	7 : 2	7 : 7				
Összesen: 1 sír						

21. sírban is — a koponya körül szétszóródott helyzetben.⁴¹

Figyelemre méltó Mesterházy K. észrevétele, amely szerint az 1—2 db S végű karikával képviselt fonatos viselet inkább az Alföldön volt kedvelt, míg a másfajta hajviseletre utaló 4—5 stb. darabból álló hajkarika-együttesek főleg a Dunától nyugatra és északra eső területeken feltárt temetkezésekből kerülnek elő.⁴²

A Zalavár-Községi I. temető 10 gyöngyöt tartalmazó sírja közül négyben felnőtt nő (5., 62., 120., 121.), 6 sírban gyermek (7., 51., 67., 76., 79., 112.) feküdt.

Az 5., 7., 79. sírokban fekvő halottakat nyakukban többsoros gyöngysorral temették el.

A 67. sírban a szürkés fém(?)törmelékkal váltakozva előforduló gyöngyök helyzetéből arra lehet következtetni, hogy a fémhuzalra fűzött gyöngysort csak ráterítették a gyermek nyakára, de nem kapesolták össze. Magyarországi, de rokonnépeinknél is fellelhető temetési szertartás, hogy a temetéskor a halotton levő öltözet minden összekötött, vagy begombolt részét kioldják.⁴³ A 67. sírban megfigyelt jelenség ezzel a szokással hozható összefüggésbe.

A csontváz különböző részein talált gyöngyök esetében (pl. 62., 112., 120., 121. sírok) még szóba jöhet a felvarrt

gyöngyökkel díszített halotti lepel, vagy ruha használata.⁴⁴

A hasonló korú temetők férfisírjaiban igen ritkán találhatók gyöngyök.⁴⁵ A temető gyöngyöket tartalmazó gyermeksíriai tehát valószínűleg leánygyermekek temetkezései.

A 12. sírban a gyermek álla előtt és alatt talált szürkés fém(?) törmelék elől középen csokorszerűen helyezkedett el. Pánt, vagy szalagszerű nyakdísz.

Gyűrű 3 férfi (34., 53., 118.), 11 nő (5., 17., 22., 45., 50., 62., 73., 75., 81., 120., 121.), 5 gyermek (6., 13., 51., 76., 87.) sírjából került elő. Az 56. és a 120. sírok (2, ill. 5 db) kivételével a gyűrűk a sírokban egyesével fordultak elő.

Az egykorú temetők tanúsága szerint férfiak és nők egyaránt viseltek gyűrűt.⁴⁶ Képusztán csupán a 20 évesnél idősebb nők sírjaiban találtak gyűrűt. Ezek jegygyűrűk voltak.⁴⁷ Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy bár a zalavári temetőt használó közösség gyermektagjai is viseltek gyűrűt, a mai jegygyűrűkhöz hasonló zárt karikagyűrűket csak felnőtt férfiak és nők sírjában találták.

12 sírban a halott jobb kezén, 6 sírban a bal kezén volt a gyűrű.

A 22 sírban talált gyűrű viselésre alkalmatlan:

⁴⁰ Ahol csak a patina jelzi az eltűnt fémtárgyat, az az ékszer is szerepel a táblázatban. Ahol a tárgy elmozdult, és az eredeti helyét patina jelzi, ott a patina az irányadó; Rövidítés: 54. sír 1 db S végű karikája — 54 : 1.

⁴¹ Šmid, V., Krajnai temetőkről — ArchÉrt 29 (1909) 190—191. rec.: m. p.; Lócsy E., i. m. 52—56.; Török, Gy., Die Bewohner .... 47.

⁴² Mesterházy K., i. m. 105—108.

⁴³ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944.) 470—472.

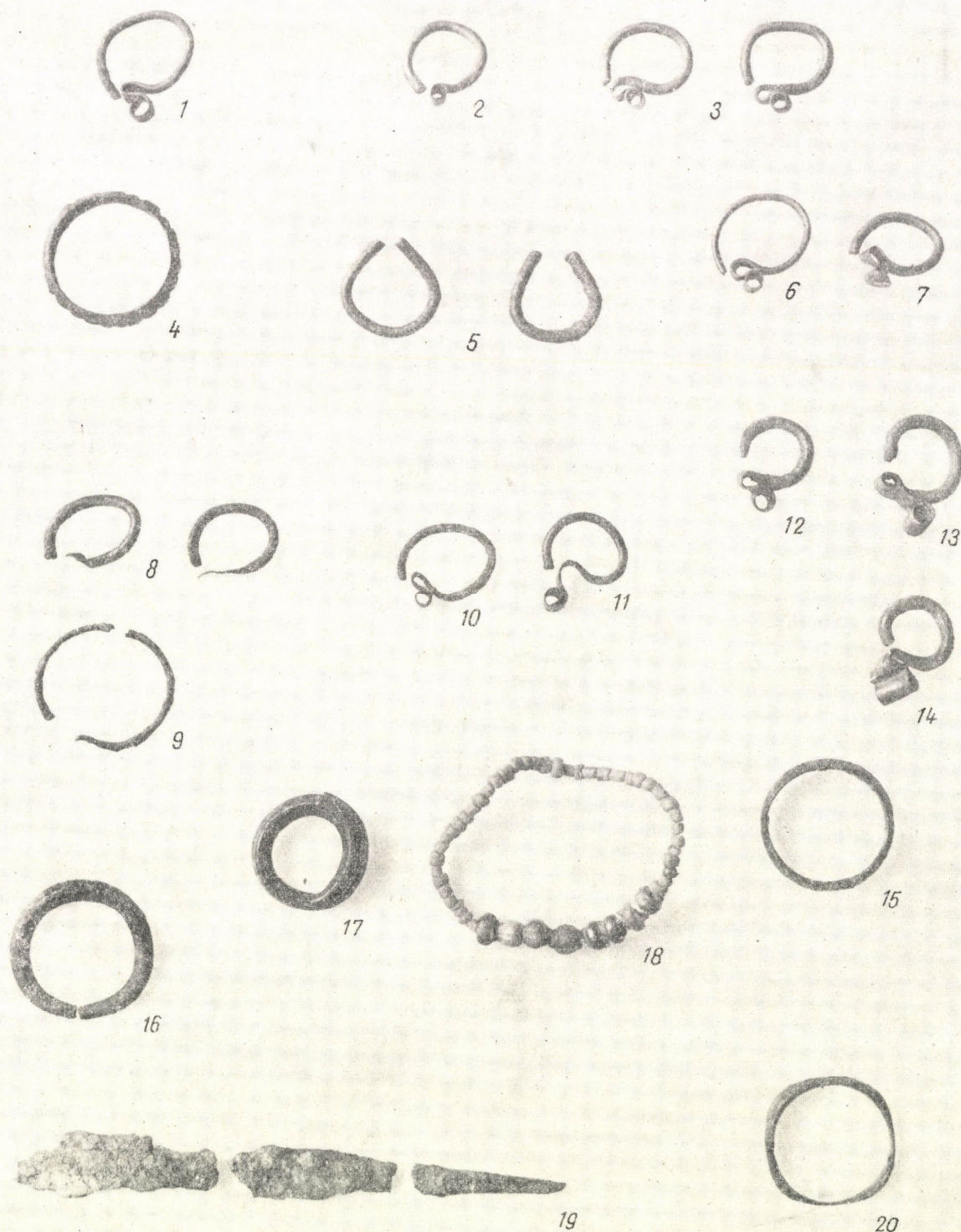
⁴⁴ Tömörkény I., ArchÉrt 28 (1908) 270.

⁴⁵ Szőke B., A honfoglaló ... 80.

⁴⁶ Uo.; Bálint A., Dolg. 12 (1936) 212.

⁴⁷ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. 292.

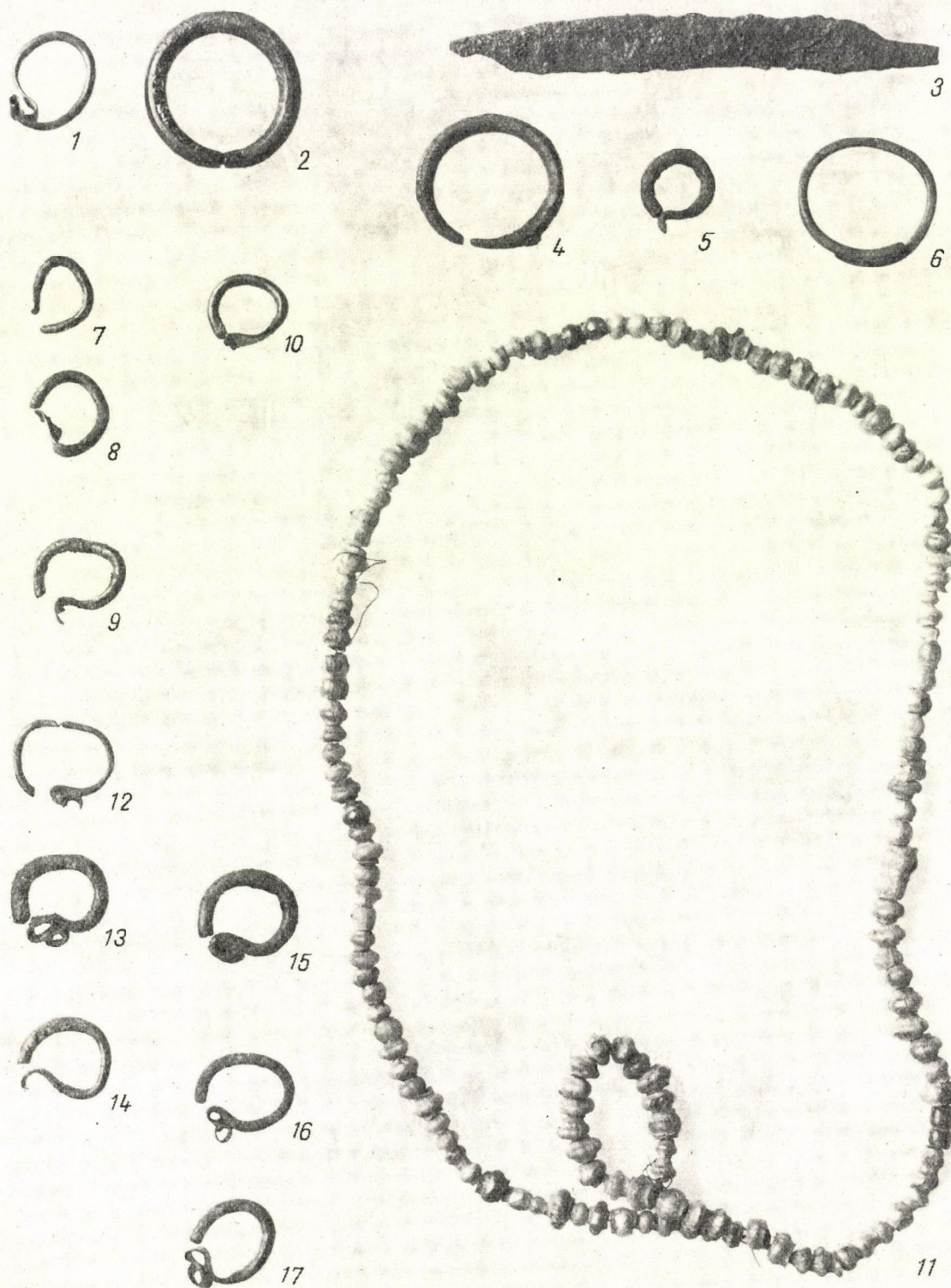

4. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1. 27. sír. — 2—3. 30. sír. — 4. 34. sír. — 5. 37. sír. — 6—7. 40. sír. — 8—9. 41. sír. — 10—11. 43. sír. — 12—15. 45. sír. — 16. 50. sír. — 17—18. 51. sír. — 19. 52. sír. — 20. 53. sír. 1 : 1

Рис. 4. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. 1. мог. № 27. — 2—3. мог. № 30. — 4. мог. № 34. — 5. мог. № 37. — 6—7. мог. № 40. — 8—9. мог. № 41. — 10—11. мог. № 43. — 12—15. мог. № 45. — 16. мог. № 50. — 17—18. мог. № 51. — 19. мог. № 52. — 20. мог. № 53. 1 : 1

Fig. 4. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1. sép. n° 27. — 2—3. sép. n° 30. — 4. sép. n° 34. — 5. sép. n° 37. — 6—7. sép. n° 40. — 8—9. sép. n° 41. — 10—11. sép. n° 43. — 12—15. sép. n° 45. — 16. sép. n° 50. — 17—18. sép. n° 51. — 19. sép. n° 52. — 20. sép. n° 53. 1 : 1

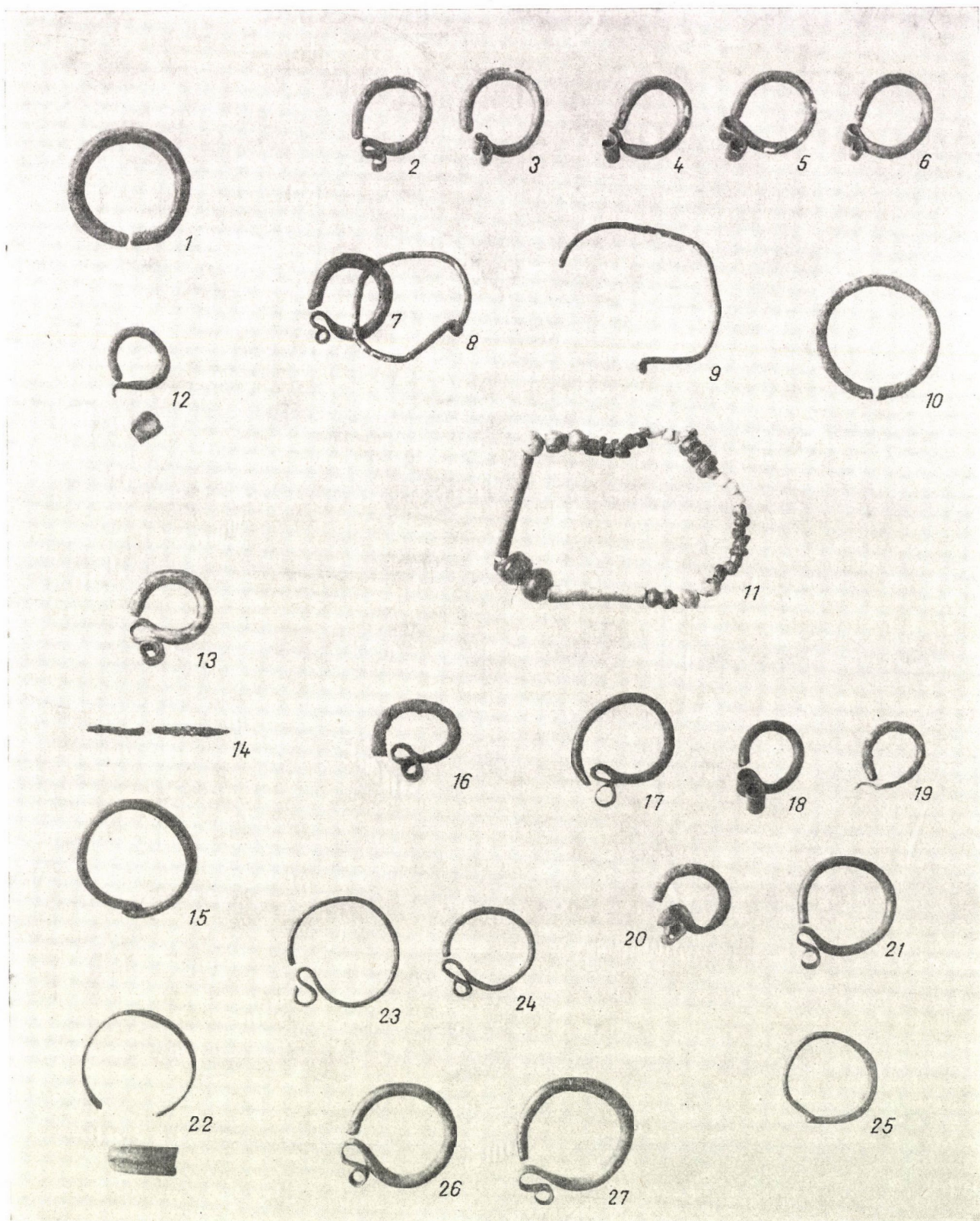

5. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—2. 54. sír. — 3—6. 56. sír. — 7—10. 59. sír. — 11. 67. sír. — 12—17. 72. sír. 1 : 1

Рис. 5. Могильник № I в Залавар-Кёзшеге. 1—2. мог. № 54. — 3—6. мог. № 56. — 7—10. мог. № 59. — 11. мог. № 67. — 12—17. мог. № 72. 1 : 1

Fig. 5. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—2. sép. n° 54. — 3—6. sép. n° 56. — 7—10. sép. n° 59. — 11. sép. n° 67. — 12—17. sép. n° 72. 1 : 1

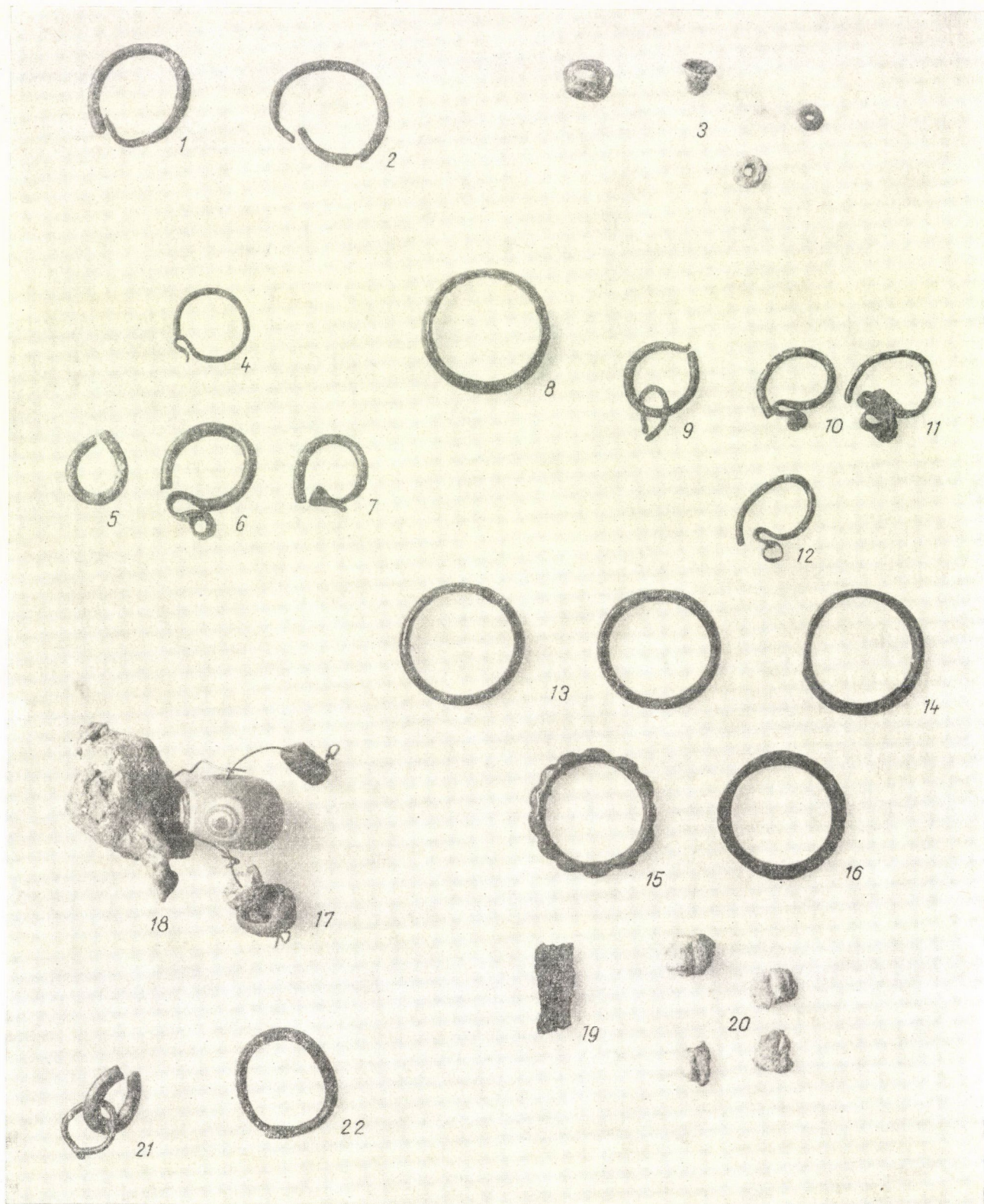

6. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1. 73. sír. — 2—11. 76. sír. — 12. 77. sír. — 13—15. 81. sír. — 16—21. 82. sír. — 22. 87. sír. — 23—24. 88. sír. — 25. 89. sír. — 26—27. 90. sír. 1 : 1

Рис. 6. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. 1. мог. № 73. — 2—11. мог. № 76. — 12. мог. № 77. — 13—15. мог. № 81. — 16—21. мог. № 82. — 22. мог. № 87. — 23—24. мог. № 88. — 25. мог. № 89. — 26—27. мог. № 90. 1 : 1

Fig. 6. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1. sép. n° 73. — 2—11. sép. n° 76. — 12. sép. n° 77. — 13—15. sép. n° 81. — 16—21. sép. n° 82. — 22. sép. n° 87. — 23—24. sép. n° 88. — 25. sép. n° 89. — 26—27. sép. n° 90. 1 : 1

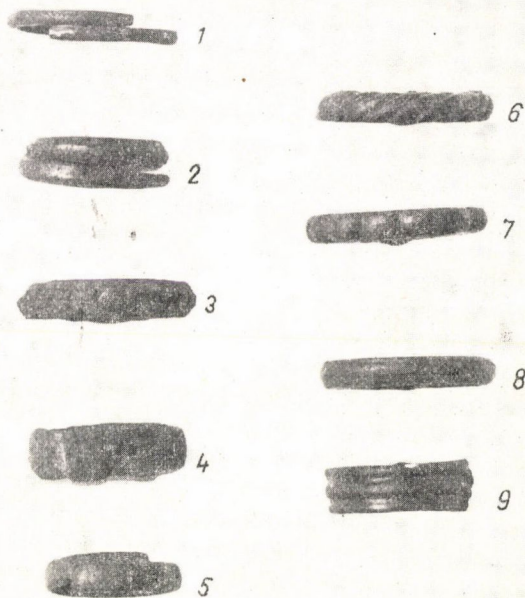

7. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1. 93. sír. — 2. 94. sír. — 3. 112. sír. — 4—7. 103. sír. — 8. 118. sír. — 9—20. 120. sír. — 21—22. 132. sír. 1 : 1

Рис. 7. Могильник № I в Залавар-Кёзшеге. 1 мог. № 93. — 2. мог. № 94. — 3. мог. № 112. — 4—7. мог. № 103. — 8. мог. № 118. — 9—20. мог. № 120. — 21—22. мог. № 132. 1 : 1

Fig. 7. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1. sép. n° 93. — 2. sép. n° 94. — 3. sép. n° 112. — 4—7. sép. n° 103. — 8. sép. n° 118. — 9—20. sép. n° 120. — 21—22. sép. n° 132. 1 : 1

8. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. Gyűrűk.
1. 56. sír. — 2. 51. sír. — 3. 34. sír. — 4. 17. sír. —
5. 13. sír. — 6—8. 120. sír. — 9. 87. sír. 1 : 1
Рис. 8. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. Кольца.
1. мор. № 56. — 2. мор. № 51. — 3. мор. № 34. — 4.
мор. № 17. — 5. мор. № 13. — 6—8. мор. № 120. — 9.
мор. № 87. 1 : 1

Fig. 8. Cimetière n° I de Zalavár-Község. Bagues.
1. sép. n° 56. — 2. sép. n° 51. — 3. sép. n° 34. — 4.
sép. n° 17. — 5. sép. n° 13. — 6—8. sép. n° 120. —
9. sép. n° 87. 1 : 1

a pánt éle a két szomszédos ujjat sérti (3. kép 22).
Lehet, hogy csak a temetési viselethez készítették.⁴⁸

A zalavári temetőben *vaskés* egy idős (56.) és egy középkorú (15.) felnőtt, valamint egy gyermek (52.) sírjából került elő. A 15. sírban férfi feküdt, az 52. és 56. számú vázak neme bizonytalan.⁴⁹ Az egykorú temetők adatai szerint mind a férfi, mind a női halottak mellé helyeztek kést.⁵⁰ Az 52. és az 56. sírokban a kés talán az övről lógott le, tehát a viselet része volt. A 15. sírban a jobb térd felett volt a kés.

A 19. sírban, egy idős férfinak a sírjában a két comb között a bal medencétől 4 cm-re egy *vaspánt* töredéke került elő. Egyik végén hozzárózsódott szög nyoma látszik (3. kép 17). Valószínűleg az öv tartozéka, s egyszersemind az egyedüli adat a temetőt használó közösség öv-viseletére.

A Zalavár-Községi I. temető mellékletes sírjainak 94,1%-ában a mellékletek a viselet tartozékai voltak.

A viseletjellegű mellékleteket tartalmazó 48 sír közül 34 sírban (71%) volt hajkarika. Ezek közül:

Fonatos hajviselet:	17 sír	50%
Körpántos, szalagos hajviselet:	16 sír	47%
Fülbevaló:	1 sír	3%
10 sírban, a viseletjellegű mellékleteket tartalmazó sírok 21%-ában voltak gyöngyök:		
Nyálkanc:	5 sír	50%

Gyönggyel kivarrt ruha, vagy lepel:	5 sír	50%
Egyéb nyakdísz:	2 sír	4%
Gyűrű:	21 sír	44%
Karperec:	1 sír	2%
Vaskés (viseletként !):	2 sír	4%
Öv:	1 sír	2%

A fenti összegezésekből és a 3. táblázatból levonható következtetések:

1. A temetőbe temetkező közösség legkedveltebb ékszerei a hajkarikák, a gyűrűk és a gyöngyök.

2. A hajkarikák és a gyöngyök esetében a feltételezett különböző viseleti módok a feltárt sírok között egyenlő arányban oszlanak meg.

3. Háromfajta viseleti tárgy a legtöbb, amit egy sírban találhatunk.

4. A két-, illetve háromfajta ékszerrel, viseleti tárggyal eltemetettek zöme felnőtt. E felnőttek majdnem kizárólag nők.⁵¹

5. 19 nő, illetve leánygyermek viselt csak hajkarikát, illetve fülbevalót. A legtöbb hajkarikát tartalmazó sírok gyermekek sírjai (6, 8 és 9 db karika a 7., 72., 76., 79. és 82. sírokban).

6. A férfiak viseletét csupán a gyűrűvel és az övvel jellemezhetjük.

7. Az eltemetettek életkora és a viseleti tárgyak mennyisége, illetve fajtái között nincs összefüggés.

⁴⁸ Török, Gy., Die Bewohner... 100.

⁴⁹ Az 52. sírban gyermek feküdt, az 56. sírra vonatkozólag lásd a 32. jegyzetet.

⁵⁰ Banner J., Dolg 9—10 (1933—34) 269.; Bálint

A., i. m. 212.; Török, Gy., Die Bewohner... 21, 38—.

⁵¹ A 32. jegyzetben bizonytalan neműeknek említett 54., 56. és 113. sz. vázak a leletek általános megoszlása, a viseleti összkép alapján valószínűleg női vázak.

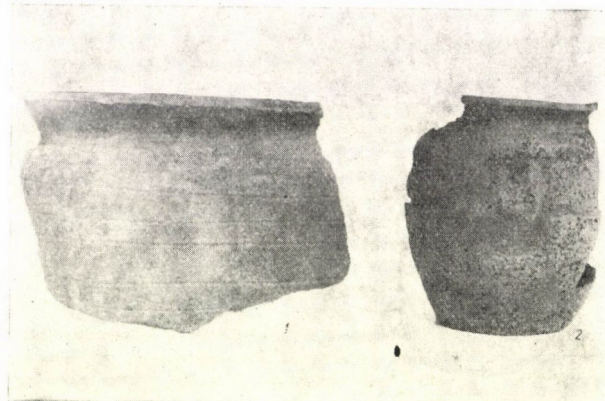
3. táblázat : A különböző mellékletek együttes előfordulási aránya.

	Férfi	Nő	Gyermek	?
Hajkarika, gyűrű, gyöngy	—	4 sír 9%	1 sír 2%	—
Hajkarika, gyűrű	—	4 sír 9%	—	2 sír 4%
Hajkarika, gyöngy	—	—	1 sír 2%	—
Hajkarika	—	9 sír 19%	9 sír 19%	—
Fülbevaló	—	—	1 sír 2%	—
Hajkarika, gyűrű, vaskés	—	—	—	1 sír 2%
Hajkarika, karpe- rec, gyöngy	—	—	1 sír 2%	—
Gyűrű, gyöngy, nyakdísz	—	—	1 sír 2%	—
Gyöngy	—	—	2 sír 4%	—
Nyakdísz	—	—	1 sír 2%	—
Gyűrű	3 sír 6%	3 sír 6%	3 sír 6%	—
Vaskés	—	—	1 sír 2%	—
Öv	1 sír 2%	—	—	—

A temetkezési szokások

A Zalavár-Községi I. temető feltárásakor a sírok metszetét a helyszíni talajviszonyok miatt az esetek többségében nem sikerült megfigyelni. Útépítési munkálatok következtében a terület eredeti szintje is megváltozott, s így csupán az 1—19. és 45—67. sírok mélységadatai hitelesek.⁵² E sírok mélysége 33—95 cm között mozog. A csontvázak általában közvetlenül a humuszréteg alatt feküdtek.⁵³ A gyermeksírok többségét nem ásták olyan mélyre, mint a felnőttekét.⁵⁴

Az ásatók 44 sír (33%) feltárása közben figyelték meg a következő jelenségeket: a csontvázak egyes részei nem feküdtek azonos szinten, tehát a temetéskor a sírgödör alját nem képezték ki vízszintesen. Az esetek többségében a koponya magasabb szinten volt, mint a medence, illetve az egész váz: 42 sír (21., 39., 40., 46., 50., 52., 53., 54., 58., 59., 60., 63., 64., 65., 66., 67., 70., 71., 72., 73., 76., 79., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 87., 88., 89., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 97., 98., 99., 100., 109. sírok). A szintkülönbség átlagosan 10—20 cm.⁵⁵ A 45. sírban a koponya feküdt a törzsnél 14 cm-el mélyebben, míg a 15. sír gödrének

9. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—2. A temető területén szórvány. 1 : 4

Рис. 9. Могильник № I в Залавар-Кёшере. 1—2. Отдельные находки, обнаруженные на территории могильника. 1 : 4

Fig. 9. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—2. Sur le terrain du cimetière trouvailles isolées. 1 : 4

alja a koponyától a lábak irányába egyenletesen lejtett, a sírgödör két vége között 23 cm-nívőkülönbséggel.

A hasonló korú temetőkben ez a szokás meglehetősen ritka.⁵⁶ A területileg legközelebbi analógiák a Zalavár-Vár-i IX—X. századi temetkezésekben fordulnak elő.⁵⁷

A Zalavár-Községi I. temető sírjaiban sem koporsó, sem más belső faszerkezet nem volt.⁵⁸ Ellenkező esetben felvethető lenne az a lehetőség, hogy egy koporsófajta — a fatörzsből kivájt és két teknő alakú részből összeállított koporsó — alakjához méretezték volna a sír alját.⁵⁹ A teknőalakú bőleőket is utánózhatták ezzel a sírformával.⁶⁰ Újkori falusi temetések alkalmával gyakori, hogy a halott feje alá mohapárnát, földdel töltött zsákokat helyeznek,⁶¹ ez is lehetne egy magyarázata a koponya magasabb fekvésének. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni a legtermészetesebb okot sem, azaz felületesen ásták meg a gödröket, aljukat nem egyengették el.

A 31 megfigyelt sírmetszet alakja szabálytalan téglalap, lekerekített sarkokkal. Általában keskenyek, hosszúságuk (hossz: átlagosan 150—250 cm, szélesség: átlagosan 50—75 cm). 11 sír (21., 47., 49., 50., 54., 56., 57., 59., 68., 72., 75. sírok) metszete volt az átlagosnál nagyobb méretű.

A sírok tájolására vonatkozólag 102 sírról van pontos adatunk. 2 sír kivételével a Ny—K-i irányt közelítik meg 6 sír iránya pontosan Ny—K. 3 sír iránya a koponyánál mérve nyugattól északi irányba tér el. A sírok 89%-ánál azonban déli irányba való eltérést figyelhattunk meg.

A sírok tájolása és egyéb tényezők (életkor, nem, antropológiai típus, kronológia, gazdasági-társadalmi helyzet) között temetőkben összefüggést felfedezni nem lehet. A tájolásbeli variációk magyarázatára járhatóbb útnak tűnik, hogy a Ny—K-i főiránytól való eltéréseket

⁵² B. Mikes, K., Acta ArchHung. 4 (1954) 275—276.

⁵³ Szőke, B., StuSl 2 (1956) 134.

⁵⁴ B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 275—276.; Kraskovská, L., i. m. 432—.

⁵⁵ B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 276., 2. kép.

⁵⁶ Valószínűleg az általában nem eléggé pontos ásatási megfigyelések miatt is. — Chropovský, B., SA 5 (1957) 2—5. kép; Herepey K., ArchÉrt 15 (1895) 426—430.; Banner J., Dolg 13 (1937) 67. Néhány őskori eset: Ua., Dolg 3 (1927) 37—38.

⁵⁷ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 48—49, 52—53,

59., 28. kép.

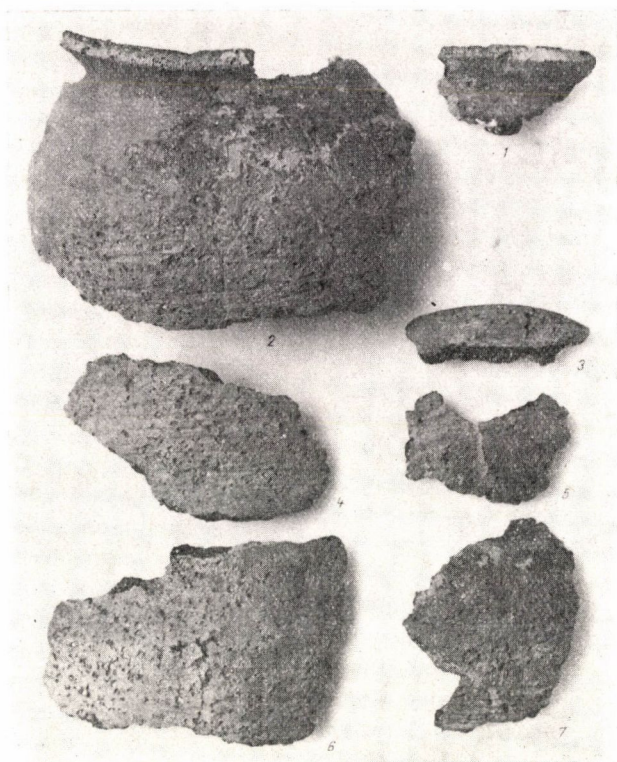
⁵⁸ B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 276. — Az előző jegyzetben idézett Zalavár-Vár-i sírokban sem volt koporsó, vagy egyéb faszerkezet.

⁵⁹ Sági K. VMMK 1 (1963) 39—80.

⁶⁰ Az élet 3 sorsfordulóján (születés, házasság, halál) a szokásanyag azonos: László Gy., i. m. 494.

⁶¹ K. Kovács L., A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár 1944) 52, 79, 157—158.; Régészeti adat: Nyáry A., ArchÉrt 22 (1902) 212—213.; Ua., ArchÉrt 24 (1904) 53.

10. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—7. A temető területén szórvány. 1 : 1

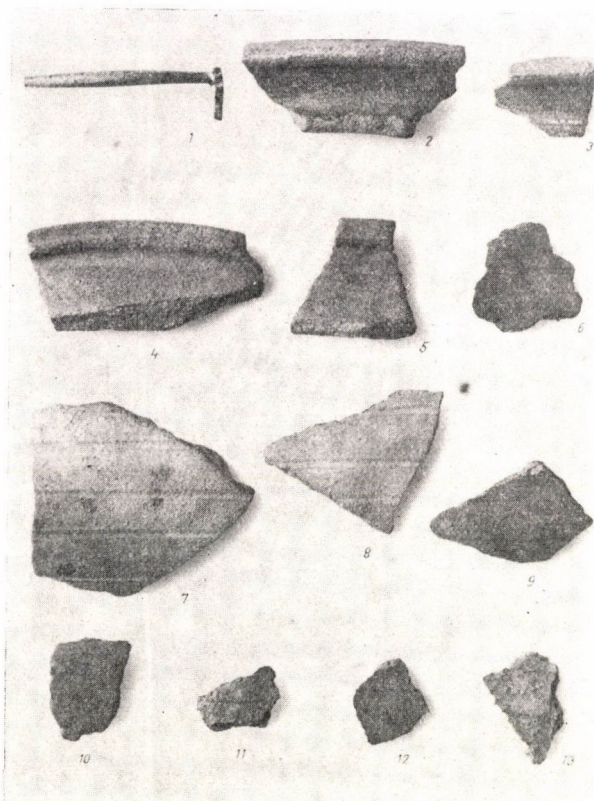
Рис. 10. Могильник № I в Залавар-Кёшере. 1—7. Отдельные находки, обнаруженные на территории могильника Fig. 10. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—7. Sur le terrain du cimetière trouvailles isolées. 1 : 1

a temetés időpontjával (évszak, napszak) hozzuk összefüggésbe.⁶² Csalog Zs. számítási módszerét⁶³ a Zalavár-Községi I. temetőre alkalmazva, a következő képet kapjuk: a halálozások és temetések 76%-a a tavaszi, ill. koraőszi időszakra esik. Ez a jelenség minden korban egyszerű életteni okokkal magyarázható.⁶⁴

A 28. és a 125. sírokban fekvő gyermekvázak (életkor: 0—6 év) iránya KÉK—NyDNY. A hasonlókorú temetőkben gyakori jelenség, hogy néhány váz tájolása a sírok többségével ellentétes.⁶⁵ A zalavári sírok gyermekek sírjai, és igen valószínű, hogy ellentétes tájolásuk éppen ezzel függ össze: váltott, illetve halvaszületett, vagy keresztetlen gyermekeket temettek el így.⁶⁶

A Zalavári temető halottait általában kinyújtott karokkal temették el. Az ettől eltérő esetek a következők:

1. Mindkét alkar a medencén: 8 sír (11., 25., 28.,

11. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—13. A temető északkeleti sarkában feltárt tűzhelyből. 1 : 1

Рис. 11. Могильник № I в Залавар-Кёшере. 1—13. Предметы из кострища, вскрытого в северо-восточном углу могильника. 1 : 1

Fig. 11. Cimetière n° I de Zalavár-Község. Objets trouvés dans le four dégagé dans l'angle nord-est du cimetière. 1 : 1

58., 75., 100., 115., 133.) A medencére hajlított alkarok esetében feltételezhető, hogy a halott két kezét a ravatalon, vagy a temetéskor összekulcsolták (az ujjcsontok helyzetét nem sikerült megfigyelni). Szőke B. úgy véli, hogy a honfoglaló magyarok sohasem temették el összekulcsolt kézzel halottaikat. Azonban honfoglaláskori magyar temetkezésekben is megfigyelhető ez a szokás.⁶⁷ A kutatók ezt a kéztartást keresztény vallású halottak temetkezéseivel hozzák kapcsolatba.⁶⁸ A keresztény egyház az imára kulcsolt kézzel való sírbahelyezést nem követelte meg, szemben a templom köré való temetéssel.⁶⁹

2. A bal alkar a medencén, a másik kar nyújtott helyzetben: 12 sír (2., 8., 15., 36., 44., 60., 62., 63., 68., 79., 86., 95.)

A jobb alkar a medencén, a másik kar nyújtva: 13 sír

⁶² Roska M., Dolg 4 (1913) 167.; Kovrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40 (Bp. 1963.) 89—102.; Csalog Zs., Agrártörténeti Szemle 9 (1967) 228—238.

⁶³ Csalog Zs., Uo.

⁶⁴ Hruby, V., Staré Město, Velkomoravské pohřebiště „na Valách“, (Praha 1955.) 74—78. — Csalog Zsolt az általa vizsgált temetők alapján az azokat használó közösségek nomadizáló, szállásváltó, ill. letelepült jellegét határozza meg. Néhány hasonló korú temető, így a zalavári esetében is, az alkalmazott módszer nem eredményezte ugyanazt.

⁶⁵ László Gy., i. m. 149.; Török, Gy., Die Bewohner . . .

10—

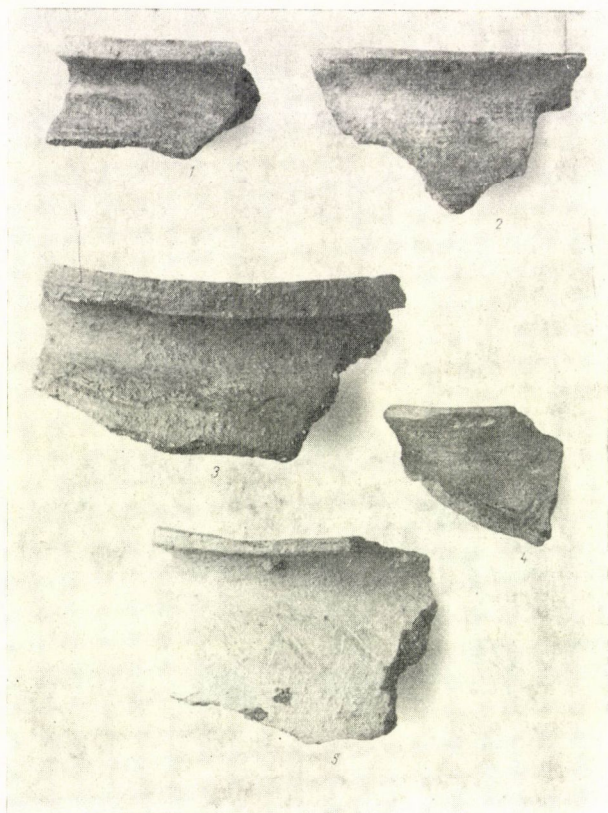
⁶⁶ László Gy., i. m. 267.; K. Kovács L., i. m. 154—155.; Krumphanzlová, Z., PA 57 (1966) 319—320.

⁶⁷ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. 295.; de lásd pl. Csallány G., FA 3—4 (1941) 186.

⁶⁸ Hruby, V., i. m. 79.

⁶⁹ Závodszy L., Szt István, László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. (Bp. 1904.); Szendrői A., Etn 39 (1928) 18. Néprajzi adatok: Hódmezővásárhelyt a katolikus vallásúak kezét ellen összekulcsolják, a reformátusokat test mellett kinyújtott karokkal temetik el.

12. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—5. A temető területén szórvány. 1 : 1

Рис. 12. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. 1—5. Отдельные находки, обнаруженные на территории могильника. 1 : 1

Fig. 12. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—5. Sur le terrain du cimetière trouvailles isolées. 1 : 1

(22., 24., 34., 47., 53., 87., 88., 89., 92., 107., 121., 132., 134.).

Az egyik kar nyújtott helyzetben, a másik a mellkasra hajlítva: 6 sír (9., 30., 37., 70., 105., 120.)

Mindkét, vagy egyik alkar a medence alá hajlítva: 3 sír (3., 54., 118.).

Mindkét, vagy egyik alkar szorosan a váz mellett: 16 sír (45., 46., 49., 50., 51., 53., 54., 55., 60., 87., 91., 93., 98., 107., 108., 117.).

A 2. csoportba foglalt karhelyzetekre egyetlen valószínű magyarázat, hogy ezeket a halottakat lepelbe csavarva temették el. A 62. sírban — a váz bal alkarja a medencére volt hajlítva — a csontok alatt vászonmaradványokat észleltek.⁷⁰

3. A 82. sírban fekvő halott mindkét karját könyökben meghajlították, a két kéz a vállaknál volt.

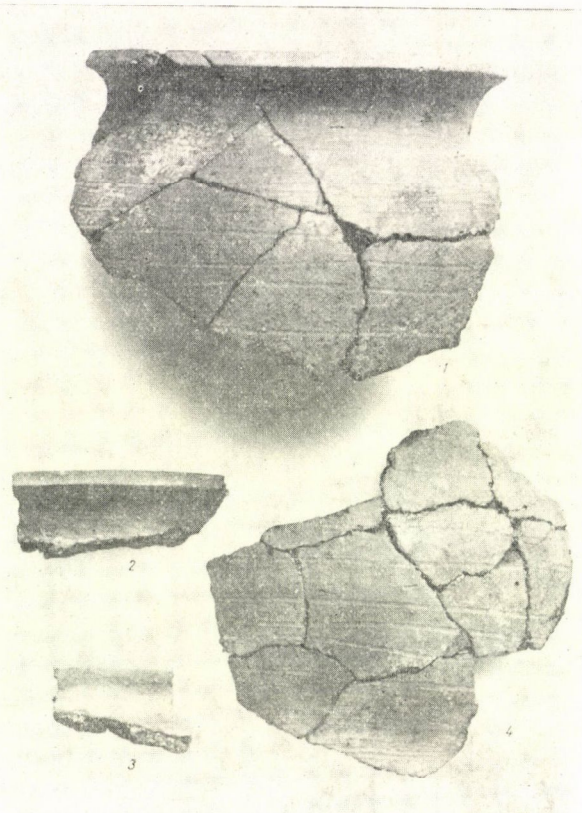
A 122. sírban *zsugorított* helyzetű váz feküdt: fiatal férfi, melléklet nélkül. A koponya arccal a föld felé fordult, a halottat hasra fektetve helyezték a sírba. 7 másik váz esetében a lábak enyhén meghajlítva, térdben kissé felhúzva, oldalra döntve feküdtek: 35., 38., 51., 77., 85., 94., 132. sírok. A Kárpát-medence X—XI. századi temetőire jellemző, hogy egy-egy temetőn belül csak néhány zsugorított helyzetű csontváz kerül elő.⁷¹

⁷⁰ Trogmayer O., MFME 1960—62., 9—38.; Nyáry A., ArchÉrt 22 (1902) 213.

⁷¹ Móra F., Etn 43 (1932) 8.

⁷² Borkovsky, I., PA 6—8 (1936—38) 138.; Szabó J. Gy., EgriME 2 (1964) 121.

⁷³ Banner J., Dolg 3 (1927) 41, 53.; Szabó J. Gy.,

13. kép. Zalavár-Községi I. számú temető. 1—4. A temető területén szórvány. 1 : 1

Рис. 13. Могильник № I в Залавар-Кёзшере. 1—4. Отдельные находки, обнаруженные на территории могильника. 1 : 1

Fig. 13. Cimetière n° I de Zalavár-Község. 1—4. Sur le terrain du cimetière trouvailles isolées. 1 : 1

Sok kutató vélekedik úgy, hogy a zsugorított helyzet a halott tagjainak összekötözésére utal.⁷² Valószínű, hogy a 122. sírban fekvő halottnak életében valamilyen ártó erőt tulajdonítottak, s ennek a gonosz erőnek a megszüntetése érdekében temették el összekötözve, arccal a föld felé.⁷³ A felsorolt enyhén zsugorított helyzetű vázak esetében arról lehet szó, hogy a halottat az alvó helyzethez hasonló módon temették el.⁷⁴

Szintén a halott visszatérésétől való félelem okozhatta a 6. és a 9. sírokban fekvő gyermek halottak különleges módon való sírbafelezését: a halott két lábát egymáshoz, illetve a törzs fölé hajlítva, ahhoz kötötték.⁷⁵

A 68. sírban fekvő 23—27 éves férfi egyetlen melléklete a bal ötödik bordapár belső oldalán talált I. András (1046—1060) kori *érem*. A XI. század elejétől kezdve az érmek általában már nem ékszerként kerülnek a sírba, hanem „halotti obulus”-ként.⁷⁶

A 81. női sírban a jobb alkar mellől *vastű* (6. kép 14) került elő. A tű szerepét néprajzi analógiák világítják meg: a gyermekágyas asszonyt szokás valamilyen szűrő eszközzel védeni a rontás ellen; az áldott állapotban elhalt asszony, a halvaszületett, illetve keresztlelen gyermek mellé tüt, cernát, pólyát stb. helyeznek.⁷⁷

i. m. 121, 127—128.

⁷⁴ Török, Gy., Die Bewohner ... 10—.

⁷⁵ Szabó J. Gy., Uo.

⁷⁶ Szőke B., A honfoglaló ... 55—59, 91—92.

⁷⁷ László Gy., i. m. 254.; K. Kovács L., i. m. 172.; Szendrey Á., i. m. 24.

A 98. gyermeksírban a jobb alsó lábszár mellett valószínűleg tyúktojás maradványai voltak. A halott mellé tojás adás szokása mind időben, mind területileg szélesen elterjedt, a magyarsággal rokon népek temetési szertartásaiban is fontos szerepe van.⁷⁸

A temetőt használó közösség eredete

A Zala alsó folyásának vidékén egészen a múlt század elején végzett vízszabályozási munkák befejeztéig a Zala, a Kisbalaton és a Balaton víze összefüggő nyílt tavat alkotott, amely időnként a szárazabb klíma következtében mocsárrá változott. A zalavári völgyet borító mocsár vízszintje a VIII. század végétől kezdve, de még a XI. század elején is emelkedő tendenciájú volt. Települések az ártérből kiemelkedő szigeteken kívül a Zala-torok vidékén É—D-i irányban húzódó Keszthelyi és Zalavári-hátakon alakultak ki. Szántóföldek csak a magasabban fekvő területeken voltak. A dombhátak lábát és a szigeteket keskeny ártéri rétek, legelők szegélyezték. Ilyen természeti környezetben a lakosság főfoglalkozása a halászat, vadászat és az állattartás volt. A közlekedés a szigetek és a dombhátak között hajókon, illetve híd- és dorongutakon bonyolódott le.⁷⁹

Az Árpád-kori Zalavár és környéke településtörténetének vizsgálatához ismernünk kell a terület IX—X. századi etnikai és történeti viszonyait. A szigetvilág legkorábbi (VIII—IX. század fordulójára datálható) szláv települését a Récecskút szigeten tárták fel.⁸⁰ A morva törzsfő, Pribina, mint a frank grófsági szervezet tisztségviselője városában, Mosapure-ban — amely a zalavári szigetvilággal azonos — templomokat épít és lakosságot telepít a IX. század közepén.⁸¹ A helynevek tanúsága szerint a dunántúli honfoglalás előtti szláv lakosság a legtömörebben a történeti Zala megye területén, a Kanizsa és a Kisbalatonba dél felől ömlő patakok víz-környékén élt.⁸² A Dél-Dunántúl VIII—IX. századi szláv lakosságának déli, vagy nyugati eredetét illetően a vélemények eltérők.⁸³

A szigetekkel ellentétben a Zalavári hát IX. századra datálható emlékegyes⁸⁴ igen szóróványosan került elő, amely településtörténeti következtetésekre nem alkalmas.

A honfoglaló magyarok a Dunántúlt 900-ban foglalták el.⁸⁵ A Balaton környékét a Vébulesu, más néven Lád nemzetség szállta meg.⁸⁶ A köznép megtelepedése

ezen a területen a régészeti leletek tanúsága szerint a X. század közepén kezdődött.⁸⁷ Ezt az alsó Zala-mellék és a Balaton vidék helynévanyagában előforduló törzsnévi helynevek is alátámasztják.⁸⁸ A „Zalavár” név is magyar helynévadás eredménye.⁸⁹ Első hiteles említése a XIII. századból való, bár a „vár” összetételű helynevek legnagyobb része a XI. században, a várispánságok kialakulásakor keletkezett.⁹⁰

A Vébulesu-Lád nemzetség a Koppány-lázadásban (998. k.) való részvétele miatt vesztítette el birtokainak nagy részét, ezekből királyi birtok, majd a zalaszigeti Szent Adorján apátság megalapítása (1019) után királyi adományként az apátság birtoka lesz.⁹¹ Ennek központja, a monostor épülete a mai Várszigeten, a község nyugati szélétől mintegy 1,2 km-re a Zala és a Kis-Zala között levő egykori szigeten volt.⁹² Ugyanitt lesz a XI—XII. század fordulójától Kolon helyett a várispáni székhely is.⁹³ Az apátság alapító oklevelének birtokösszeíró része legújabbban Györffy Gy. szerint XI. századi eredetű.⁹⁴ Ez Zalavárt, a mai községet a XI. század elején praediumként, majd villaként említi.⁹⁵ A községnek egyébként kevés középkori hiteles említését ismerjük.⁹⁶

Vizsgáljuk meg, hogyan illeszkedik a fentebbi képbe a Zalavári-hát területén temetkező közösség, és a temető jellegzetességei mennyiben járulnak hozzá Zalavár kora Árpád-kori településtörténetének megértéséhez. Összefoglalva a temető sírjainak, illetve leletanyagának elemzése során nyert eredményeinket, az alábbiakat mondhatjuk: 135 sír közül csupán 51 tartalmazott mellékleteket, vagyis a sírok 38%-a. A leletanyag majdnem kizárólag viseleti tárgyakkól, ékszerekből áll. Kevés a drágább, nemesfém nyersanyagú ékszer (122 db fémtárgy közül 28 db, tehát 23% az ezüst, illetve rossz ezüst anyagú). Két borostyángöngy kivételével a gyöngyök anyaga üveg, vagy üvegpaszta. Rangot, gazdagságot jelző pénzmelléklet csak egy sírból (68.) került elő.

A Zalavár-Községi I. temető a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori köznépi temetőknek abba a — *Szőke Béla* által meghatározott — csoportjába tartozik, amelyben lovastemetkezés nem fordul elő, és amelynek leletanyaga a köznépi temetők többi csoportjához viszonyítva szegényebb.⁹⁷ A zalavári temetővel rokon típusúak a halimbai, sorokpolányi, kerpusztai temetkezések. A Zalaváron feltárt sírok azonban mellékletekben jóval szegényebbek, mint a halimbaiak és a sorokpolányiak. A zalavári régészeti anyag ugyanakkor jóval kevésbé differenciált, mint a kerpusztai.⁹⁸ E két temető mellékletes

⁷⁸ K. Kovács L., i. m. 21—, 65—, 114.

⁷⁹ Szántó I., Egy dunántúli falu (Alsópáhok) története. (Bp. 1960) 10—19.; Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 5.; Csalog J., MEGösej 1960, 138—147.; Bende Gy. L.—V. Nagy I., A Balaton évszázados partvonal-változásai. (Bp. 1969) 31.

⁸⁰ Cs. Sós, Á., Acta ArchHung 21 (1969) 92—.

⁸¹ A bajorok és a karantánok megtérése (Conversio), XI. fejezet — Lásd: Györffy Gy., A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Bp. 1958) 154—155.; Cs. Sós, Á., Acta ArchHung 21 (1969) 100—101.

⁸² Kniezsa I., Magyarország népei a XI. században SzIEml 2 (Bp. 1938) 428—429, 468—469.

⁸³ Kniezsa I., i. m. 403.; Fehér G., ArchÉrt 80 (1953) 31.; Ua., StuSl 3 (1957) 57—58.; Cs. Sós, Á., A Dunántúl IX. századi szláv népessége — Kandidátusi értekezés tézisei (Bp. 1965) 8 — Ua., Szláv népek és nyelvek. (Bp. 1967) 155.; Nemeskéri, J., La constitution... 299.; A korábbi irodalom összefoglalásával és bírálatával: Györffy Gy.—Bóna I.—Cs. Sós, Á., ArchÉrt 95 (1968) 112—124.

⁸⁴ Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., i. m. 183—189.

⁸⁵ Pauler Gy., A magyar nemzet története Szent Istvánig. (Bp. 1900) 40—.

⁸⁶ Holub J., Zala megye története a középkorban, I (Pécs 1929) 19—20.

⁸⁷ Szőke B., ArchÉrt 81 (1954) 134—135.; Dienes

I., MEGösej 1960. 120—121.; Bakay K., i. m. 225—226.

⁸⁸ Gyulakeszi, Keszin, Kér; vö. Kniezsa I., i. m. 371, 456—461.

⁸⁹ Cs. Sós, Á., Szláv népek... 117. 147.

⁹⁰ Holub J., Zala megye története a középkorban, III. kézirát a MNM Adattárában 959.; Bárczy G., A magyar szókincs eredete. (Bp. 1958) 54—55. 76.; Kálmán B., A nevek világa. (Bp. 1967) 142—143.

⁹¹ Holub J., Zala megye... I. 19—20.; Györffy Gy., ArchÉrt 95 (1968) 114.; Lederer E., A feudalizmus kialakulása Magyarországon. (Bp. 1959) 194.

⁹² A IX. századi Pribina-központ és a XI. századi apátság helyének azonosságáról legutóbb Györffy Gy., uo.

⁹³ Györffy Gy., i. m. 115.

⁹⁴ Füssy T.—Erdélyi L., A zalavári apátság története. (Bp. 1902) 505.; Györffy Gy., i. m. 114.

⁹⁵ Füssy T.—Erdélyi L., i. m. 473.

⁹⁶ Uo. 76—77, 455, 497.; Holub J., Zala megye... III. 959.

⁹⁷ Szőke B., A honfoglaló... 32—33.

⁹⁸ A sorokpolányi és halimbai temetők leletanyagában jóval több ezüstékszer van, mint a zalavári sírokban. A kerpusztai közösség viselete változatosabb volt (ruhadíszek stb.) a zalavárinál: Lócsy Gy., i. m. 52.; Török Gy., Die Bewohner... 44.; Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. 289—.

és melléklet nélküli sírjainak aránya hasonló.⁹⁹ A mellékletek jellege és megoszlása szempontjából a zalavárral rokon temetők többek között még a Somotor-i, Mlynárce-i és a Hódmezővásárhely-hunyadihalmi.¹⁰⁰ A halimbait kivéve,¹⁰¹ az analógiaként említett temetők sírjaiban a zalavárhoz hasonlóan nincs edénymelléklet.

A Zalavár-Községi I. temető használatának időtartama az S végű karikák alapján: a XI. század elejétől a század utolsó harmadáig, esetleg végéig. Ennek a keltetésnek a leletanyag más tárgytipusai sem mondanak ellent. A temető térképét (2. kép) a temetkezés időrendjének szempontjából vizsgálva a következőket lehet megállapítani: 1. Az S végű karikák későbbi típusa, a vaskoshuzalú kisméretű példányok a temető egész területén megtalálhatók. 2. I. András (1046–1060) ezüst pénze (68. sír), valamint a Dunántúl déli felében a század végén általánossá váló bordázott S végű karika (79. sír)¹⁰² a temetőnek két, egymástól jóformán a legtávolabb eső sarkában került elő. Tehát valószínű, hogy a temetkezés a temető egész területén nagyjából egyidőben kezdődhetett meg, talán a nyugati hosszú sávban, illetve ennek egy részében kissé korábban.¹⁰³ A temetőbe mintegy 80–100 évig temetkeztek.¹⁰⁴

Mind a hasonlókorú temetők vizsgálata, mind a néprajzi analógiák alapján a zalavárral rokon típusú temetők feltehetőleg családi sírsoportok összességei, amelyeket a temető használatának egész ideje alatt egy és ugyanazon család használt temetkezőhelyül.¹⁰⁵ A zalavári temető térképéről ilyen családi csoportokat leolvasni meglehetősen nehéz. A sírok elhelyezkedésében néhány többé-kevésbé szabályos sor kivételével határozott rendszert felfedezni nem lehet. Hasonló képet nyújt többek között az ellendi, békési egykorú temetők térképe, valamint a kerpusztai temető korábbi része.¹⁰⁶

A temető térképét elemezve, vegyük sorra először a temető északi sávjában elhelyezkedő sírokat, tehát a 16–15–11–23–109–129. sírokkal délről lehatárolt temetőrészt, amely legnagyobbbrészt férfi- és gyermek-sírokból áll. A temető területén sehol sem találjuk a férfisíroknak olyan viszonylag nagy számát, mint itt. A demográfiai vizsgálatok szerint a temetőhöz tartozó telepelt jelentős férfiféltetel jellemezte (az arány: 100 férfi: 70 nő). Eszerint valószínű, hogy egyedülálló idegen férfiak egy csoportja vándorolt be és telepedett le a közösségben.¹⁰⁷ Lehetséges, hogy ez a tény tükröződik a fenti temetőrészen, amely egy szélesebb, üresen hagyott sávval el is van választva a tőle délre fekvő síroktól. Idegeneknek a helybeliekétől elválasztott temetkezőhelyére gondolhatunk.¹⁰⁸

Ettől a temetőrésztől délre egy sűrűn fekvő gyermek-sírokból álló csoport van: 27–26–96–92–91–93–102–101–98–99–94. sírok.¹⁰⁹

A temető területén a következő családi sírsoportokat lehet feltételezni:

A nyugati sávban: 106–105–104–107–97–30–108–103. és esetleg a 109. sír; 21–23–24. sírok; 95–

89–84–90–88–87–86–85–83–81–80–82–120–119–121–122–123–39. sírok; 28–29–33–31–34–35–36–37–38–41–42. sírok.¹¹⁰

A temető északi sávjához hasonlóan a déli sáv sírjai (43–76. sírok) is meglehetősen ritka sorokat alkotnak. Sírsoport pl.: 51–50–45–46 sírok.

Összefoglalva a temetőelemzési kísérlet eredményeit — számolva a részleges feltárás okozta hibalehetőségekkel — egy, az egész közösségre jellemző temetési rendet megállapítani nem lehet. Az egyes családi csoportok szerkezete különböző, a férfi- és női sírok vagy párosával fekszenek, vagy a sor két egymással szembeni szárnyán elkülönülve. A temetőt használó közösség családi szerkezetét az egyneűség jellemezte. A gyermeksírok egy része a családi csoportokon belül található. Érdekes a 95. sírral kezdődő és a 39. sírral záródó csoport, amely egy szegényebb és egy gazdagabb családból áll. A csoport déli részén, de központi helyen 4 gazdag női sír, közöttük a temető leggazdagabb sírja (81., 82., 121., a leggazdagabb: 120. sír) található.¹¹¹ Az egyes családi temetőrészek nem különülnek el határozottan egymástól, főleg a nyugati, igen sűrűn, korábban benépesedett sávban.¹¹² A temető északi és déli részén sok a sírmentes hely, ez arra vall, hogy a XI. század vége felé az itteni település lakói elhagyták a még meg nem feltett temetkezőhelyet, és az egyház parancsa szerint templom köré kezdtek temetkezni.¹¹³

Tekintsük át, mit mond számunkra a temető demográfiai, patológiai, történeti embertani elemzése. A temetőt egy kb. 40–80 főnyi közösség hozta létre, amely mintegy 80–100 évig temetkezett ide. A feltárt temető-rész 37 férfi, 27 női és 65 gyermekvázat tartalmazott. 6 felnőtt ház neme meghatározhatatlan volt. Ami az eltemetettek életkor szerinti megoszlását illeti, szembevetve a nagymérvű csecsemőhalandóságot, amely nagyszámrendileg közel áll a halimbai, kerpusztai temetőkben számított értékekhez. A 20 éven felüli egyedek között a férfiak várható átlagos életkora magasabb a nőkénel. Itt a nemeknek a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepére lehet következtetni.¹¹⁴ 13 csontvázon patológus elváltozásokat észleltek. E torzulások kiváltó okai között szerepelhet a nehéz fizikai munkavégzés, aminek temetőnk esetében viszont inkább a férfiak lehetnek kitéve, mivel a patológus elváltozások abszolút többsége a férfivázakon volt észlelhető.¹¹⁵

A 10. sírban fekvő, kérdéses nemű, idős korban elhunyt egyén koponyáján jelképes trepanáció nyomait észlelték. Ez a honfoglaló magyarok által meghonosított orvoslási mód a XI. században terjedt el a Dunántúlon az őslakosság körében.¹¹⁶

53 ház embertani típusa volt meghatározható. Ezek megoszlása a következő: Nordikus — 18 ház, 34%; mediterrán — 8 ház, 15%; mediterrán + nordikus — 8 ház, 15%; nordikus + mediterrán — 3 ház, 7%; mediterrán + suburali — 4 ház, 8%; nordikus + Cromagnon A — 2 ház, 5%; nordikus + Cromagnon C —

⁹⁹ Acsády Gy.—Nemeskéri J., ArchÉrt 79 (1952) 144.

¹⁰⁰ Pástor, J., i. m. 276–285.; Točík, A., SA 8 (1960) 269–284.; Banner J., Dolg 13 (1937) 66–69.

¹⁰¹ Török, Gy., Die Bewohner... 55—.

¹⁰² Mesterházy K., i. m. 104.

¹⁰³ Vö. a leletanyag c. fejezetben a sima nyitott karikákkal kapcsolatban mondottakat.

¹⁰⁴ Acsády, G.—Harsányi, L.—Nemeskéri, J., Acta ArchHung 14 (1962) 129., 8. táblázat.

¹⁰⁵ László Gy., i. m. 125–165.; Mesterházy K., MFMÉ 1966–67. (1968) 115–119.; Ua., DMÉ 1965. (1966) 62–65.; Szendrey Á., i. m. (1928) 13.

¹⁰⁶ Dombay J., JPMÉ 1960. 135–157.; Trogmayer O., i. m. 37.; Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. 296–297.; Szőke, B., StuSl 2 (1956) 154.; Krump-hanzlová, Z., i. m. 308—.

¹⁰⁷ Acsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 116—, 129.

¹⁰⁸ Legalábbis a temető használatának egy bizonyos

korszakában. — Zolotay E., i. m. 47–48.

¹⁰⁹ Uo.; Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B., i. m. 296.

¹¹⁰ A 86–87. és a 35–36. sírok kettős temetkezések, az előbbi utántemetés, az utóbbi egyidejű temetkezés.

¹¹¹ Vö. Mesterházy Károly megfigyelését a Nádudvar-Töröklaponyagi kora Árpád-kori köznépi temető feltárásakor: az egyes sír sorok leggazdagabb női sírjának kiemelt helyzete (MFMÉ 1966–67. (1968), 115–119).

¹¹² Roska M., i. m. 169.

¹¹³ I. László 1077. körüli dekrétuma: Szilágyi L., Árpád-kori törvények. (Bp. 1964) 32—.

¹¹⁴ Acsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 114—, 129. 8. táblázat; Nemeskéri, J., Homo 10 (1959) Appendix III.

¹¹⁵ Acsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 129–140.; Nemeskéri, J., Homo 10 (1959) Appendix III.

¹¹⁶ Acsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 139.; Nemeskéri J.—K. Éry K.—Kralovánszky A., Antr Közl 4 (1960) 3–32.

1 váz, 2%; mediterrán + alpi — 1 váz, 2%; mediterrán + Cromagnon B — 1 váz, 2%; mediterrán + mongoloid — 1 váz, 2%; Cromagnon A + nordikus — 1 váz, 2%; Cromagnon A + ? — 1 váz, 2%; Cromagnon C — 1 váz, 2%; dinári — 1 váz, 2%; mongoloid — 1 váz, 2%; Cromagnon B — 1 váz, 2%. (A % adatok kerekítettek.)

A típusok százalékos megoszlásából kitűnik, hogy a nordikus és a mediterrán elemek vannak túlsúlyban, e kettő közül is a nordikus dominál. Lipták P. összefoglaló munkájában néhány alföldi temetővel (Kiskunfélegyháza—Alpári út, Csátalja—Vágotthegy, Cegléd—Borzahegy dűlő stb.) hozza kapcsolatba a Zalavár-Községi I. temetőt éppen a keskenyarcú dolichomorph (északi) típus határozott túlsúlya miatt.¹¹⁷ A zalavári temető vázai között előforduló típusok hasonló arányban találhatók meg ezeken kívül még pl. a Nitra—Zobor-i, Mlynárce-i hasonlókorú temetők vázai között.¹¹⁸

A nordikus és a mediterrán elem mind a magyar köznéphez, mind a szlávokhoz egyaránt köthető. Az urali típus azonban ugor eredetű etnikai elemre vall.¹¹⁹

A temető jellegzetességeinek áttekintése után a környéken élő, ide temetkező népesport eredetéről kell beszélnünk. Elsőrendűen fontos azt megvizsgálnunk, hogyan viszonylik a mai község területén feltárt temető leletanyag, temetkezési szokások és antropológiai jellegzetességei a közeli területek korábbi és egykorú temetőihez: a Zalavár-Várszigeten feltárt IX—X. századi temetkezésekhez; az erődtített kolostorépület falain belül és északi falán kívül levő XI. századi temetőkhez; ahhoz a XI—XII. századi temetőhöz, amely a kolostortól északra, mintegy 130 m-re emelt kápolna körül léteült; végül a Révész-tető sziget IX—XI. századi temetkezéseire.¹²⁰ A község temető mellékletekben jóval gazdagabb, mint a révész-tetői eddig ismert XI. századi temetkezések. A várszigeti XI. századi kolostori temetőrészt kevés leletanyagot tartalmaz, azonban olyan finom megmunkálású és díszes ékszerek, amilyeneket itt találtak, sehol másutt nem kerültek elő Zalaváron. A községi temetőbe temetkező közösség sok hajkarikával díszített hajviseletének analógiája csupán a legkésőbbi, kápolna körüli temetőben található meg elvéve.¹²¹ A temetkezési rítusokat összehasonlítva, a községi temető sírgödreinek változatos kikapcsolódás bizonyos párhuzamokat mutat a várszigeti XI. század előtti temetkezésekkel. Az itteni IX—X. századi sírokban megfigyelt egyéb temetkezési szokások (koporsó, kőpakolás, kettős zsugorított temetkezések stb.) azonban — nem lévén találhatók a községi temető sírjaiban — a két terület népessége közötti különbségeket mélyítik el.¹²² Rátérve az embertani anyag vizsgálatából levonható következtetésekre, az alábbi jelenségek a Vársziget temetői és a községi temető közötti eltéréseket domborítják ki: 1. A csecsemőhalandóság jóval magasabb volt a dombháton feltárt temetőhöz tartozó településen, mint a Várszigeten temetkező népesség körében. 2. A patológiai elváltozások legsúlyosabb esetei is az előbbi közösséget jellemezték. Ennek az oka az, hogy a községi temetőt használó közösséget törekenyebb testalkat és kevésbé ellenálló csont-

felépítés jellemezte, mint a vári lakosságot, de életkörülményeik is jóval mostohábbak lehettek a Várszigetre temetkezőkénél.¹²³ 3. Az előzetes embertani vizsgálatok szerint a Zalavár-Vár-i temetkezésekben a keleteuropid és mediterrán típusok százalékos előfordulása sokkal kisebb, mint a községi temetőben. Utóbbiban a vázak koponyáit szélesebb arc (járomtáj) jellemzi, mint a várszigeti koponyákat. Míg a kolostor és a kápolna temetője embertani szempontból meglehetősen egységes képet nyújt, addig a községi temetőbe temetkező közösség kimondottan heterogén jellegű.¹²⁴

Az eddig ismert zalavári temetkezések jellegzetességei közötti különbségek okát abban is kell keresni, hogy az egyes temetők különböző társadalmi rétegek temetkezőhelyei lehettek. A várszigeti és a révész-tetői temetők egyházi központokban létesültek.¹²⁵

A községi temetőt használó telep lakosságát egy olyan közösséggel azonosíthatjuk, amelyet a korai Árpád-korban telepítettek Zalavárra.¹²⁶ Ezt a feltételezést támasztja alá a többi zalavári temetővel való összehasonlítás. Viszont a sírgödrök formájában megnyilvánuló rítusegyezések a népesport egy részének helyi eredetére utalhatnak. A zalavári hát IX—X. századi településtörténeti adataira egyelőre nem támaszkodhatunk. A XI. század elején alapított apátság számára szervezett szolgáltató népekhez tartozott a telep lakossága, amelyet nagy részében idegenből, méghozzá különböző területekről telepítettek össze.¹²⁷ A X. század végi, XI. század eleji történelmi helyzet, a társadalmi átalakulás, állam- és egyházalapítás természetes folyamánya volt, hogy a háborúk, valamint a közrendű szabadoknak a földekről való elűzése következtében, a munkáskészben megfogyatkozott birtokokra az új birtokosok, s így az egyházak is munkaerőt telepítenek a köznép korábbi gazdasági talaját és nemzeti köteleit elvesztett rétegeiből.¹²⁸

Ami a dombháton élt kora Árpád-kori telep etnikai összetételét illeti, korábbi általános vélemény szerint lakossága szláv eredetű a szigetekre élt kora középkori lakossággal egyetemben.¹²⁹ Az újabb régészeti kutatások a várszigeti népességgel kapcsolatban ezt megerősítették: az itteni IX. századi lakosság leszármazottai a magyar honfoglalás után etnikai keveredés nélkül folytatják életüket, a magyar-szláv összeolvadás ezen a területen a XI. században még nem indult meg.¹³⁰ Ugyanakkor a községi temető vázainak embertani összetételében a magyar köznéppel kapcsolatba hozható elemek jelenléte magyar etnikumra utal,¹³¹ valószínűleg az idegenből ideletelepítettek soraiban.

Szőke Béla szerint az ún. Bjelo-Brdo-i típusú temetők — a Zalavár-Községi I. temető is ilyen típusú — pogány közösségek temetkezőhelyei.¹³² Zalavár esetében azonban figyelembe kell venni, hogy ez a vidék a IX. század óta egyházi központ, és a XI. századi falut is egyházi szervezésű telepítés hozta létre. A kora Árpád-kori lakosság keresztény hitre térítése viszonylag korán befekélyesedett. A községi temetőnek sem a leletanyagában, sem temetkezési rítusában nem találunk semmiféle kifejezetten pogányságra utaló jelenséget.¹³³

¹¹⁷ Lipták, P., Acta ArchHung 8 (1957) 222—223., 226—.

¹¹⁸ Malá, H., SA 8 (1960) 231—263.

¹¹⁹ 172. j.

¹²⁰ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 42—, 68—, 148—, 160—; Cs. Sós, Á., Acta ArchHung (1969) 51—103.

¹²¹ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 159—160., 177.

¹²² Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 48—, 85—, 159—, 176—.

¹²³ Ácsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 114—116., 141.

¹²⁴ Nemeskéri J., MNM Adattár I/8.; Ua., Methodologische Fragen...; B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 279—280.; Lipták Pál helyszíni meghatározásai.

¹²⁵ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 186.; Ua., A

Dunántúl... 256.— Ua., ArchÉrt 95 (1968) 124.

¹²⁶ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., uo.

¹²⁷ Cs. Sós, Á., A Dunántúl... 256—257.

¹²⁸ Lederer E., i. m. 175—; Szabó I., A falurendszer kialakulása a X—XV. században. (Bp. 1966) 56—; Mesterházy K., DMÉ 1965. (1966) 65.; Kiss A., ArchÉrt 95 (1968) 243., 255.

¹²⁹ Fehér, G., StuSl 3 (1957) 57—58.; B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 280.

¹³⁰ Cs. Sós, Á.—Bökönyi, S., i. m. 159., 186.

¹³¹ Nemeskéri J., Methodologische Fragen...

¹³² Szőke, B., StuSl 2 (1956) 155.

¹³³ A leletanyag túlnyomórészt a viselettel kapcsolatos. A temetkezési szokások (zsugorított helyzet, a halott tagjainak összekötözése, hasrafektetése, a fordított tájolás stb.), valamint az ún. rituális mellékletek

4. táblázat: A sírok adatai.¹³⁴

Sírszám	Nem	Kor	Embertani típus	Patol. adat	Mélység	Sírfolt	Irány	Helyzet			Melléklet
								Koponya	Karok	Egyéb	
1.	♂	32—36	α	—	50 (koponya)	—	kb. 15° Ny→D	felfordult	nyújtva	nyújtva, háton	—
2.	♂	23—27	α	—	60 (koponya)	—	kb. 25° Ny→D	jobb oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
3.	♂	49—53	Cr C	—	45 (koponya)	—	kb. 15° Ny→D	bal oldalára dőlt	2 alkar medence alatt	nyújtva, háton bolygatott	—
4.	o	2	—	—	33 (koponya)	—	kb. 15° Ny→D	—	nyújtva	nyújtva, háton	—
5.	♀	23—40	—	—	55	—	30° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	nyújtva, háton bolygatott	2 db S végű karika, gyöngyök, 1 db gyűrű
6.	o	6—7	—	—	35 (koponya)	—	Ny—K	jobb oldalára dőlt	nyújtva	háton, bal alsó lábszár jobbon keresztbe bolygatott	1 db gyűrű
7.	o	4—6	—	—	40 (koponya)	—	kb. 15° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	9 db S végű karika, gyöngyök
8.	♂	58—62	δ	—	60 (koponya)	—	10° Ny→D	bal oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton	—
9.	o	12—13	—	—	55	—	25° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar mellen	lábszár-, lábfej- csontok medencén, mellkason	—
10.	? ¹³⁵	58—62	m	jelképes trepanáció	90 (koponya) 80 (váz)	—	11° Ny→D	—	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	—
11.	♂	50—54	m	—	55 75 (láb)	—	11° Ny→D	arccal előre	2 alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
12.	o	1	—	—	52	—	20° Ny→D	arccal előre	—	nyújtva, háton hiányos	1 db fém nyakdísz
13.	o	0—6	—	—	41	—	35° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	1 db gyűrű

¹³⁴ Rövidítések: Az embertani típusok rovatban: α — nordikus, m — mediterrán, s — suburali, CrA — Cromagnon A, CrB — Cromagnon B, CrC — Cromagnon C, al — alpi, β — mongoloid jelleggel, δ — dinári; a patológiai adat (táblázatban: patol.) rovatban: *, **, *** a kóros elváltozás mértékének jelölése, * a legenyhébb elváltozást jelzi. Itt szeretnék köszönetet mondani *Nemeskéri Jánosnak*, aki a nem-, életkor-, embertani típus- és patológiai adatokat tartalmazó kéziratát (Homo 10) felhasználásra átengedte; a mélység rovatban: a cm-ben megadott számadat után zárójelben a váznak az a része áll, ahol a mélységet mérték; a sírfolt rovatban: ahol a számadat előtt „kb.” áll ott a sírmetszet adatait (pl. 115 × 60 — hossz: 115, szélesség: 60) a temetőterképről olvastam le; az irány rovatban: a fok-adat a koponya (láb felől mért) irányának nyugattól való eltérését mutatja; az egyéb rovatban a váz fekvése, a lábak helyzete, a váz állapota, bolygatottsága szerepel. Az ásatási dokumentáció 134 sír adatait ismerteti, a demográfiai-patológiai elemzés 135 sírról tud.

¹³⁵ *Nemeskéri, J., Homo 10 (1959) Appendix III.: női váz; Acsády, G.—Nemeskéri, J.—Harsányi, L., i. m. 139.: férfi csontváza.*

14.	o	7—14	—	—	35	—	kb. Ny—K	arceal előre	—	bolygatott	—
15.	♂	38—42	m	—	60 (koponya) 83 (láb)	—	kb. Ny—K	arceal előre	bal alkar medencén	nyújtva, háton	1 db vaskés
16.	o	6	—	—	52	—	—	bal oldalára dőlt	csak koponya		—
17.	♀	44—48	β	—	53 (koponya)	—	25° Ny→D	—	—	bolygatott	1 db gyűrű, 2 db edénytöredék
18.	o	5—6	—	—	40	115×60 (kb.)	kb. Ny—K	bal oldalára dőlt	—	—	—
19.	♂	73—77	α	—	35	—	10° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	1 db vaspánt
20.	♀	67—71	m	—	50	—	24° Ny→D	arceal előre	nyújtva	nyújtva, háton	1 db edénytöredék
21.	♀	35—65	m	—	54 (koponya) 72 (medence)	180×90	38° Ny→D	arceal előre	nyújtva	nyújtva, háton	3 db S végű karika
22.	♀	26—30	m	—	60	—	kb. 10° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar medencén	nyújtva, háton	1 db gyűrű
23.	♀	30—60	—	—	65	—	12° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	—
24.	♂	41—45	α	—	76	—	2° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
25.	?	23—×	—	—	51	—	38° Ny→D	hiányzik	2 alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
26.	o	0—6	—	—	35 (koponya)	—	kb. 30° Ny→É	—	—	bolygatott	—
27.	o	6	—	—	45 (koponya)	—	32° Ny→D	—	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	1 db S végű karika
28.	o	0—6	—	—	42	—	35° K→É	jobb oldalára dőlt	2 alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
29.	♂	32—36	α	—	40	—	20° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	—
30.	♀	18—19	—	—	44	—	10° Ny→D	jobb oldalára dőlt	jobb alkar mellen	hiányos	1 db pödrött és 2 db S végű karika
31.	o	6	—	—	40	—	38° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	bolygatott	—
32.	♂	23—40	—	—	50	—	kb. 10° Ny→D	—	—	bolygatott	—
33.	o	0—6	—	—	30	—	22° Ny→D	—	—	nyújtva, háton	—

Sorszám	Nem	Kor	Emberrai típus	Patol. adat	Mélység	Sírfolt	Irány	Helyzet			Melléklet
								Koponya	Karok	Egyéb	
34.	♂	23—27	m	—	64 (láb)	—	28° Ny→D	hiányzik	jobb alkar medencén	bolygatott	1 db gyűrű
35.	♂	49—53	m + α	—	58	—	kb. 10° Ny→D	jobb oldalára dőlt	bal kar nyújtva	háton 2 lábszár meghajlítva bolygatott	—
36.	♀	52—56	m + s	—	60	—	kb. 20° Ny→D	bal oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton hiányos	—
37.	♀	31—35	m + α	—	90	—	18° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar mellen	nyújtva, háton bolygatott	2 db sima, nyitott karika, 1 db edénytöredék
38.	o	0—6	—	—	56	—	2° (gerinc) 38° (sír) Ny→D	az egész váz a bal oldalán fekszik, lábak felhúzva, enyhe zsugorításban			—
39.	♂	23—×	—	—	30 (koponya) 48 (medence)	—	16° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	—
40.	♀	38—42	m + al	—	33 (koponya) 71 (váz)	—	14° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	2 db S végű karika, egy 3. karika patinanyoma
41.	o	0—6	—	—	38	—	8° Ny→D	bal oldalára dőlt	—	bolygatott	3 db S végű karika
42.	o	1—2	—	—	39	—	15° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	—
43.	o	7—14	—	—	33	—	arccal→K	csak koponya		bolygatott	2 db S végű karika
44.	o	0—6	—	—	32	—	28° Ny→D	—	bal alkar medencén	nyújtva, háton hiányos	—
45.	♀	52—56	m + α	—	48 (koponya) 34 (váz)	—	26° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	3 db S végű karika, 1 db gyűrű, 1 db edénytöredék
46.	♂	63—67	α	—	35 (koponya) 48 (váz)	—	28° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	—
47.	♂	67—71	α + m	spondylosis col. vert.*	75	292×80— 92	kb. 20° Ny→D	jobb oldalára dőlt	jobb alkar medencén	nyújtva, háton	—

48.	o	7—14	—	—	75	150×55 (kb.)	20° Ny→D	—	—	bolygatott	—
49.	♂	51—55	—	—	41	215×80 (kb.)	20° Ny→D	arceal előre	nyújtva	nyújtva, háton	—
50.	♀	49—53	—	—	49 (koponya) 60 (váz)	255×70 (kb.)	14° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	a váz a bal oldalán fekszik	1 db gyűrű
51.	o	7—14	—	—	66	157×60 (kb.)	Ny—K	bal oldalára dőlt	bal alkar medencén	2 lábszár meghaj- lítva, bolygatott	1 db karika töre- déke, 1 db gyűrű, gyöngyök, nyak- dísz
52.	o	7—14	—	—	65 (koponya) 80 (váz)	—	16° Ny→D	—	—	bolygatott	1 db vaskés
53.	♂	23—×	—	—	55 (koponya) 70 (váz)	—	28° Ny→D	bal oldalára dőlt	2 alkar medencén	nyújtva, háton	1 db gyűrű
54.	♀?	35—39	α	spondylosis thor. et lumb.* bal ulnán törés	57 (koponya) 71 (váz)	225×50— 70 (kb.)	24° Ny→D	jobb oldalára dőlt	bal kéz combcsont alatt	nyújtva, háton	1 db S végű karika, 1 db gyűrű
55.	o	2—3	—	—	45 (koponya)	—	12° Ny→D	—	nyújtva	nyújtva, háton	—
56.	♂?	63—67	α	—	80	220×75 (kb.)	8° Ny→D	arceal előre	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	1 db S végű karika, 2 db gyűrű, 1 db vaskés, edény- töredék
57.	♂	27—31	—	—	50	225×60 (kb.)	4° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
58.	♂	36—40	α + CrA	—	66 (koponya) 78 (váz)	215×75 (kb.)	6° Ny→D	jobb oldalára dőlt	2 alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	—
59.	♀	46—50	α	—	51 (koponya) 70 (medence)	225×80 (kb.)	Ny—K	jobb oldalára dőlt	2 kar meghajlított, kicsavart hely- zetű	háton	4 db S végű karika, bőrdarabok, vas- rozsdá
60.	♂	50—54	CrA + α	spondylosis thor. et lumb.**	52 (koponya) 60 (medence)	—	27° Ny→D	jobb oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton	—
61.	?	23—×	—	—	—	—	—	csak koponya			—

Sírszám	Nem	Kor	Embentani típus	Patol. adat	Mélység	Sírfolt	Írány	Helyzet			Melléklet
								Koponya	Karok	Egyéb	
62.	♀	24—28	m	—	95	180×67	12° Ny→D	arecal előre	bal alkar medencén	nyújtva, háton	2 db S végű karika, 1 db gyűrű, gyön- gyök, vászon
63.	♀	50—54	α	—	55 (koponya) 80 (medence)	180×65	2° Ny→D	arecal előre	bal alkar medencén	nyújtva, háton	—
64.	o	4—5	—	—	60 (koponya) 69 (medence)	—	Ny—K (kb.)	jobb oldalára dőlt	—	hiányos	—
65.	o	4—5	—	—	38 (koponya) 45 (medence)	—	kb. 30° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	—	—
66.	o	3—4	—	—	48 (koponya) 66 (medence)	120×53	kb. 5° Ny→É	jobb oldalára dőlt	—	—	—
67.	o	1	—	—	68 (koponya) 80 (medence)	—	kb. 5° Ny→É	—	—	—	gyöngyök
68.	♂	23—27	α	—	105 (medence)	220×88— 70	28° Ny→D	bal oldalára, hátra dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton bolygatott	érem
69.	o	0—6	—	—	52 (koponya)	—	kb. 15° Ny→D	—	—	—	—
70.	o	6	—	—	82 (koponya) 90 (medence)	—	18° Ny→D	arecal előre	bal alkar mellen	nyújtva, háton	—
71.	o	7—8	—	—	65 (koponya) 78 (medence)	—	28° Ny→D	bal oldalára, előre dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
72.	o	14—15	—	—	90 (koponya) 100 (medence)	185×85	12° Ny→D	bal oldalára dőlt	—	bolygatott	5 db S végű karika, 1 db pödrött végű karika

73.	♀	23—27	—	—	100 (koponya) 110 (medence)	185×40— 60	29° Ny→D	—	—	nyújtva, háton bolygatott	1 db gyűrű, 2 helyen patina
74.	o	7—14	—	—	110	kb. 155× ×50—60	24° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	nyújtva, háton bolygatott	—
75.	♀	64—68	m + α	—	122	210×75	31° Ny→D	—	2 alkar medencén keresztben	bolygatott	3 helyen patina: 2 hajkarika, 1 gyűrű?
76.	o	10—12	—	—	85 (koponya) 99 (medence)	—	Ny—K	arccal előre	nyújtva	háton	6 db S végű karika, 2 db pödrött végű karika, gyöngyök, 1 gyűrű
77.	o	0—6	—	—	27	—	kb. Ny—K	jobb oldalára dőlt	—	2 lábszár meghajlítva, bolygatott	1 db S végű karika + patina
78.	o	0—6	—	—	27 (koponya)	—	kb. 10° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	bolygatott	—
79.	o	10—11	—	—	53 (koponya) 68 (medence)	200×75	20° Ny→D	bal oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton	6 db S végű karika, gyöngyök, kar- perek
80.	o	1	—	—	45	—	kb. 15° Ny→D	előre billent	—	—	—
81.	♀	40—44	α	—	60 (koponya) 68 (medence)	kb. 255×95	23° Ny→É	jobb oldalára, előre dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	1 db S végű karika, 1 db gyűrű, 1 db vastú
82.	♀	13—14	—	—	79 (koponya) 92 (medence)	—	6° Ny→É	bal oldalára dőlt	2 alkar mellen	nyújtva, háton	6 db S végű karika
83.	♂	62—66	α + m	spondylosis lumb.*	55 (koponya) 80 (medence)	—	24° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
84.	o	0—6	—	—	40 (koponya) 53 (medence)	—	4° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
85.	o	3—4	—	—	40 (koponya) 55 (medence)	—	30° Ny→D	jobb oldalára dőlt	—	2 lábszár meghajlítva	—

Sírszám	Nem	Kor	Embertani típus	Patol. adat	Mélység	Sírfolt	Írány	Helyzet			Melléklet
								Koponya	Karok	Egyéb	
86.	♂	32—36	$\alpha + \text{CrA}$	—	58 (koponya) 72 (medence)	után- temetés h: 270 (közös)	22° Ny→D	jobb oldalára dőlt	bal alkar medencén	nyújtva, háton	—
87.	o	0—6	—	—	55 (koponya) 65 (medence)	h: 150 (87.) sz: 50—70 (kb.)	32° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar meghaj- lítva	háton	1 db gyűrű
88.	o	10—11	—	—	59 (koponya) 73 (medence)	kb. 165×50	22° Ny→D	bal oldalára, hátra dőlt	jobb alkar meden- cén	nyújtva, háton	2 db S végű karika
89.	♀	47—51	$m + \alpha$	spondylosis lumb.*	59 (koponya) 75 (medence)	—	10° Ny→D	arecal előre	jobb alkar meden- cén	nyújtva, háton	1 db nyitott sima karika
90.	♀	56—60	$m + \text{CrB}$	—	37 (koponya) 55 (medence)	—	20° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	2 db S végű karika
91.	o	12—13	—	—	27 (koponya) 43 (medence)	—	24° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	bolygatott	—
92.	o	13—14	—	spondylitis chron.***	35 (koponya) 54 (medence)	—	4° Ny→É	jobb oldalára, hátra dőlt	jobb alkar meden- cén	kicsavart test- helyzet	—
93.	o	2—3	—	—	33 (koponya) 46 (medence)	—	30° Ny→D	előre dőlt	nyújtva	bolygatott	1 db nyitott sima karika
94.	o	2—3	—	—	26 (koponya)	—	22° Ny→D	bal oldalára dőlt	—	2 lábszár meghaj- lítva, bolygatott	1 db nyitott sima karika
95.	♀	52—56	α	—	50 (koponya) 68 (medence)	—	34° Ny→D	—	bal alkar medencén	—	—
96.	o	0—6	—	—	25 (koponya)	—	—	—	—	bolygatott	—

97.	♀	61—65	$\alpha + m$	spondylosis lumb.*	60 (koponya) 80 (medence)	—	30° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	—
98.	o	0—6	—	—	40 (koponya) 50 (medence)	—	Ny—K	bal oldalára dőlt	—	hiányos	tojás, edénytöredék
99.	o	1	—	—	40 (koponya) 50 (medence)	—	30° Ny→D	arccal előre	—	nyújtva, háton bolygatott	hajkarika töredéke
100.	♂	70—74	α	osteomyelitis chron. humeri***	70 (koponya) 85 (medence)	—	30° Ny→D	arccal előre	2 alkar medencén	nyújtva, háton	—
101.	o	2—3	—	—	38 (koponya)	—	2° Ny→D	bal oldalára, hátra dőlt	—	hiányos	—
102.	o	0	—	—	44 (koponya)	—	kb. Ny—K	—	—	hiányos	—
103.	♀	77—81	$m + \alpha$	—	53	—	17° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	3 db S végű karika, 1 db nyitott sima karika
104.	o	1—2	—	—	52	—	28° Ny→D	arccal előre	—	hiányos	—
105.	♀	49—53	$m + \alpha$	—	65	200×50— 55	9° Ny→D	bal oldalára dőlt	jobb alkar mellen	nyújtva, háton	—
106.	o	0—6	—	—	58	—	18° Ny→D	arccal előre	—	hiányos	—
107.	♂	49—53	$m + s$	spondylosis lumb.** status post fract. claviculae	73	185×55— 65	27° Ny→D	arccal előre	jobb alkar meden- cén	nyújtva, háton	—
108.	♂	77—81	$m + s$	—	80	—	10° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
109.	♂	25—29	$m + \alpha$	—	42 (koponya) 55 (medence)	—	26° Ny→D	arccal előre	—	bolygatott	—
110.	o	2—3	—	—	50	—	22° Ny→D	arccal előre	—	bolygatott	—

Sírszám	Nem	Kor	Embrentani típus	Patol. adat	Mélység	Sírfolt	Irány	Helyzet			Melléklet
								Koponya	Karok	Egyéb	
111.	♂	45—75	α ?	—	50	—	3° Ny→D	hátra dőlt	nyújtva	nyújtva, háton bolygatott	—
112.	o	1	—	—	49	115×65	11° Ny→D	jobb oldalára, előre dőlt	—	nyújtva, háton hiányos	gyöngyök
113.	♂?	36—40	—	—	78	—	11° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	3 db S végű karika, 1 db gyűrű edénytöredék
114.	o	9—10	—	—	68	—	34° Ny→D	bal oldalára, előre dőlt	nyújtva	bolygatott	—
115.	♂	30—40	—	—	90	185×50— 55	11° Ny→D	bal oldalára dőlt	2 alkar medencén	nyújtva, háton	—
116.	♂	66—70	α	—	78	—	22,5° Ny→D	arecal előre	nyújtva	bolygatott	—
117.	♂	57—61	m + s	—	67	—	10° Ny→D	jobb oldalára dőlt	nyújtva	váz iránya derék- ban megtört	—
118.	♂	39—43	α	spondylosis lumb.**	75	—	6° Ny→D	bal oldalára dőlt	bal alkar medence alatt	bolygatott	1 db gyűrű
119.	o	6	—	—	45	—	6° Ny→D	bal oldalára előre dőlt	—	nyújtva, háton hiányos	—
120.	♀	50—54	m + β	—	51	—	11° Ny→D	arecal előre	bal alkar mellen	nyújtva, háton	3 db S végű karika, 2 db nyitott sima karika, 1 db tö- redék, 5 db gyűrű, gyöngyök, kagyló
121.	♀	36—40	CrB	—	63	210×60	11° Ny→D	arecal előre	jobb alkar meden- cén	nyújtva, háton, medencében magzat váza	3 db S végű karika, 1 db gyűrű, gyön- gyök
122.	♂	21—22	—	—	39	—	21,5° Ny→D	hason, zsugorított helyzet			—
123.	o	1—2	—	—	46	—	6° Ny→D	bal oldalára dőlt	—	bolygatott	—
124.	o	4—5	—	—	44	—	21° Ny→D	arecal előre	—	hiányos	—
125.	o	0—6	—	—	53	—	28° K→É	jobb oldalára dőlt	—	bolygatott	—

126.	o	0	—	—	44	—	—	—	—	hiányos	—
127.	o	6—7	—	—	50	—	15° Ny→D	arccal előre	—	bolygatott	—
128.	o	0—6	—	—	50	—	19° Ny→D	arccal előre	—	hiányos	—
129.	♂	54—58	CrA + ?	spondylosis lumb.*	73 (koponya)	180×55	17° Ny→D	arccal előre	nyújtva	nyújtva, háton	—
130.	♂	54—58	α + CrC	spondylosis thor. et lumb.**	65	—	7° Ny→D	bal oldalára dőlt	nyújtva	nyújtva, háton	—
131.	o	11	—	—	65 (koponya)	—	19° Ny→D	arccal előre	—	hiányos	—
132.	o	0	—	—	62 (koponya)	—	Ny—K	bal oldalára dőlt	—	2 lábszár meghaj- lítva	3 db sima nyitott karika
133.	♂	18—19	—	—	80	—	8° Ny→D	arccal előre	2 alkar medencén	váz iránya derék- ban megtört	—
134.	o	11	—	—	50 (koponya)	—	16° Ny→D	jobb oldalára dőlt	jobb alkar meden- cén	nyújtva, háton	—
135.	♂	39—43	α	spondylosis lumb.**	—	—	—	—	—	—	—

A Zalavár-Községi I. temető kis lélekszáma — 40 — 80 fő — közösség temetője. Molnár E. számításai szerint ez a szám pontosan a XI—XII. századi magyar falvak átlagos lélekszáma.¹³⁶ Szabó I. más eredményekre jutott, szerinte egy falu lakosságát átlagban 150—200 főnek vehetjük.¹³⁷ A Kárpát-medence különböző területein az egyes települések nagysága a települési viszonyoktól, a fő foglalkozási ágtól és más tényezőktől befolyásoltan különböző volt.¹³⁸

A mai község területén előkerült egyéb kora Árpád-kori leletek alapján lehetséges, hogy egy időben több kisebb település létezett. A lelőhelyek az alábbiak (1. kép):

1. Zalavár-Községi I. temető.
2. Dózsa Gy. út 54—56.: 3 csontváz, edénytöredékek és egy XI. századi edény, az ún. II. számú temető.

3. Petőfi S. u. 20.: 7 melléklet nélküli csontváz, teknő alakú sírgödörökben, a III. számú temető.

4. Az I. számú temető területén a nyugati és az északi szélén egy-egy tűzhely volt. Ezekből és az egész feltárt területen szétszórva edénytöredékek és állatcsontok kerültek elő. (9—13. kép)

5. Dózsa Gy. út 40.: X—XII. századi edénytöredékek.

6. Dózsa Gy. út 60.: Árpád-kori cserepek.

7. A Zalavári-hát nyugati peremén Árpád-kori edénytöredékek.¹³⁹

Az 1—3. számú lelőhelyek szerint egy időben három temetőt is használt az itt élő lakosság.¹⁴⁰

A 4. számú lelőhely anyaga X—XI. századi, itt valószínűleg egy, a temető korát megelőző rövid életű telep volt.¹⁴¹ Az 5. és 6. számú lelőhelyek anyaga ezzel egykorú.

Tettamanti Sarolta

МОГИЛЬНИК № I XI-го ВЕКА В ЗАЛАВАР-КЕЗШЕГЕ

Резюме

Местонахождение, известное под именем могильника № I в Залавар-Кёзшеге лежит на залаварском склоне холма, на восточном краю современного села Залавар (комитат Веспрем). В 1951—1953 годах здесь было раскрыто 135 могил. Полностью могильник не раскопан, его общее число захоронений равно приблизительно 230. Подавляющее большинство находок — предметы украшения: кольца с S-видным или просто загибающимся концом, простые открытые кольца, пластинчатые или проволочные перстни, бусы, браслет, железные ножи. Женщины, захороненные здесь, носили головные уборы двух видов, косы, а также часто головные украшения с височными кольцами и кожаной тесьмой. Единственным предметом украшения мужчин является перстень. В одном мужском захоронении обнаружена железная петля от пояса. К наиболее интересным элементам погребального обряда относятся следующие: корытообразные могильные ямы, наличие покойника, положенного на живот или связанного скорченника; в одном детском захоронении

присутствие яйца и в одной из женских могил обнаружение иглы. Хронологические рамки могильника определяются небольшими кольцами с S-овидным концом из толстого жгута, а также единственной находкой монеты Андраша I-го (1046—1060) и укладываются в период времени с начала XI столетия по его конец. Залаварский могильник носит родственный халимбскому и керпусскому могильникам характер, но является беднее их. Здесь захоронения с погребальным инвентарем охватывают лишь 38% всех вскрытых могил. То население, которое пользовалось этим могильником, состояло из групп, переселившихся сюда из разных мест для службы Залаварскому аббатству. Могильник использовался в продолжении 80—100 лет. В конце XI-го в. жители поселения его оставляют и устраивают кладбище вокруг церкви, построенной, повидимому, в этот период времени.

Ш. Теттаманти

DAS GRÄBERFELD NR. I. VON ZALAVÁR—KÖZSÉG (11. JH.)

Auszug

Der obengenannte Fundort liegt auf dem Zalavärer Hügel, im Bereich des heutigen Dorfes Zalavár (Kom. Veszprém), in dessen östlicher Gemarkung. 1951—1953 wurden dort 135 Gräber freigelegt. Das Gräberfeld ist noch nicht erschöpft, es enthält insgesamt etwa 230 Gräber. Die Funde sind größtenteils Schmucksachen: Schlafenringe mit S-Ende, eingedrehtem Ende sowie glatte, offene Ringe, Band- und Drahttringe, Perlen, Armreifen sowie Eisenmesser. Die hier bestatteten Frauen hatten zweierlei Haartrachten: sie trugen das Haar in Zöpfe geflochten bzw. mit einem lederverzierten Haarschmuck mit vielen Ringen. Die Männer kennen einen einzigen Schmuck: den Ring. Aus einem Grab kam eine eiserne Gürtelschlaufe zum Vorschein. Interessant sind die Bestattungsriten: trogförmige Grabgruben, auf den Bauch gelegtes, in Hockerstellung gefesseltes Skelett; ein Kindergrab lieferte ein Ei, ein Frauengrab eine Nadel.

Die Gebrauchszeit des Gräberfeldes geben die aus dickem Draht gefertigten, kleinen Schlafenringe (einer mit geripptem Ende) sowie die einzige Münzbeigabe (András I., 1046—1060) an: vom Anfang des 11. Jahrhunderts bis zu dessen Ende. Das Gräberfeld von Zalavár ist ähnlichen Charakters wie die Gräberfelder von Halimba und Képuszta, jedoch ärmlicher. Nur 38% der Gräber enthalten Beigaben. Die Gemeinschaft, die das Gräberfeld benutzte, bestand aus verschiedenen ethnischen Gruppen, die als dienstleistendes Volk der Zalavärer Abtei aus verschiedenen Gegenden hier angesiedelt wurden. Die Bestattungen dauerten 80—100 Jahre. Ende des 11. Jahrhunderts gab die Einwohnerschaft das Gräberfeld auf; die weiteren Bestattungen erfolgten wahrscheinlich im Kirchhof einer zu jener Zeit erbauten Kirche.

S. Tettamanti

(pénz, tojás, tű) mind olyan jelenségek, amelyek későbbi, biztosan keresztény temetkezésekben is előfordulnak: Szendrey Á., i. m. 18, 24.; Borkovsky, I., i. m. 138.; Szabó J. Gy., i. m. 126—.

¹³⁶ Molnár E., A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. (Bp. 1949) 234.

¹³⁷ Szabó I., i. m. 79.

¹³⁸ Fehér G., ArchÉrt 80 (1953) 32.; Mesterházy K., DMÉ 1962—1964 (1965) 65.

¹³⁹ B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 279.; Bakay K.—Kalicz N.—Sági K., i. m. 183—184.; MNM Adattár Z. II. 93. és VI/3.; Tettamanti Sarolta terepbejárása, 1966. július.

¹⁴⁰ B. Mikes Katalin a III. sz. temetőt az I. számúnál

korábban tartja. Mindenesetre figyelemre méltó a sírgödörökkel kapcsolatos rítusegyezés: B. Mikes, K., Acta ArchHung 4 (1954) 279.; Vö. Szabó, I., i. m. 73.

¹⁴¹ Lehet azonban, hogy mind a tűzelőhelyek, mind a szórványos kerámiai és állatcsontanyag [(9—13. kép) (Cs. Sós, A.—Bökönyi, S., i. m. 315—)] a temetésekkor rendezett halotti torok emlékei. Az edénytöredékek egy része a sírok (17., 19., 20., 37., 56., 98., 113.) földjéből került elő. A 62. sír hajkarikáin égésnyomokat, a 66. sír földjében szent és hamut észleltek. Analóg jelenségek sok hasonlókörű temetőnél megfigyelhetők, s számtalan néprajzi adat magyarázza ezeket: Zalotay E., i. m. 3—, 58—59.; Lócsy E., i. m. 24.; Kovalovszki J., ArchÉrt 87 (1960) 35.

BORISZ NYIKOLÁJEVICS GRÁKOV

1899—1970

B. N. Grákov személyében a szovjet régészet egyik legnagyobb kiválósága távozott az élők sorából. Munkatársai és tanítványai nemrég köszöntötték öt hetvenedik születésnapja alkalmából. (CA, 1969, 4.) A szovjet régészek közt alig van nála nagyobb hatású egyéniség, életművét nemcsak tudományos eredményei fémjelzik, hanem tanítványainak népes tábora is.

1899. december 14-én született az egykori arhangelszki kormányzóságban levő Onyega városban. Apja erdész volt. Apja halála után családja 1906-ban Moszkvába költözött. Itt végezte el 1918-ban a gimnáziumot, majd 1922-ben a moszkvai egyetem történelem-nyelvészeti karán a görög—latin nyelvészetet. A nyelvészetben kívül elsősorban az ókori élet érdekli. Ez az érdeklődése vezette el a régészethez, melynek később világhírű művelője lett.

Már egyetemi hallgatóként a Moszkvai Történeti Múzeumban dolgozott, az egyetem elvégzése után pedig a múzeum régészeti osztályának lett tudományos munkatársa. Itt dolgozott 1929-ig, közben aspiráns volt klasszika archeológia szakon. Aspirantúráját 1928-ban fejezte be és sikerrel védte meg a görög feliratos edénypecsétlőről írt disszertációját. Ezután a RANION, majd 1931-től a Szovjet Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének munkatársa. 1939-ben védte meg doktori értekezését, ugyancsak a görög pecsétlők feliratainak témaköréből. Az ő munkássága eredményeként vált a görög epigraphiának ez a fajtája történeti forrássá anyaggá. Jónéhány dolgozata jelenik meg ebben az időben, főként a klasszika archeológia témaköréből. (Sajnos, doktori disszertációja mindeddig kiadatlan.)

A Régészeti Intézetben 1943—47 között a segédtudományok, majd 1947-től 1953-ig a szkíta-szarmata szekció vezetője. Tudományos és tudományszervező munkájával párhuzamosan jelentős oktatási feladatokat is vállalt. 1941-től 1969-es nyugdíjba vonulásáig a Moszkvai Állami Egyetem régészeti tanszékének professzora.

Ásatásait 1925-ben kezdte a Volga és Urál vidékén, s ezután alig telik el év ásatások nélkül. 1937-ben kutatásainak színterét Ukrajnába tette át. Már munkásságának első éveiben világosan kirajzolódik tudományos érdeklődésének két fő irányvonala: a görög epigraphia és a szkíta-szarmata régészet. Mindkét területen igen eredményesen hasznosította kitűnő nyelvtudását, az írott történeti források kiváló ismeretét.

A dél-oroszországi szkíta kultúra értékelésében Rosztovceev után Grákov volt az első, aki jelentős új elképzelésekkel gazdagította ezt a tudományágat. A marizmus szinte korlátlan uralmának idején soha nem fogadta el a Marr által hirdetett „szkíta stádium” elméletét, amely meglehetősen hosszú ideig komoly gátja volt a szkíta-szarmata régészet fejlődésének. A marizmus kritikája után Grákov erőfeszítéseinek eredménye volt az 1952-es régészeti konferencia, ahol a szkíta-

szarmata régészet aktuális kérdéseit vitatták meg. A konferencián ő maga is nagyjelentőségű előadást tartott. Kifejtette, hogy a szkíta etnikum korábbi túlságosan tág értelmezése helytelen volt. Véleménye szerint az iráni nyelvű szkíták a Fekete-tenger északi partvidékének viszonylag nem nagy steppei övezetét lakták. A szkítákhoz hasonló kultúrájú népesség, mely a ligetes steppe övezetében élt, nem volt szkíta etnikumú, etnikai hovatartozásuk meghatározása azonban ma még nem lehetséges. Bár e feltevésével nem minden kutató ért egyet, hatása rendkívül nagy volt, a magyar kutatást is foglalkoztatta.

A szkíták származásának kétsőségét (jövevények és helyi lakosság) kétséget kizáró módon igazolta az írott források és a régészeti adatok alapján. A szkítáknál az állam megjelenését az i. e. IV. századra tette. A szkíták régészeti hagyatékának kutatása terén különösen két nagy ukrainai ásatása nevezetes: Kámenka melletti steppei földvár (MIA, 36) és a Nikopol melletti közrendi szkíta temető (MIA, 115) feltárása.

A szarmaták régészeti kutatásában is igen sok maradandó alkotást tulajdoníthatunk B. N. Grákovnak. A 20-as években P. A. Rikovval és P. D. Rauval ók kezdték meg a Volga és Urál vidékén az első nagyméretű feltárásokat. Az ő ásatásaik anyaga szolgált alapul a szarmata kutatás későbbi komoly fejlődéséhez. (Grákov korai ásatásairól: ESA, III, IV.) Grákovnak köszönhetjük a szarmata emléktárgyak korszakolását is, melyet rövidebb formában 1945-ben, teljességében pedig 1947-ben tett közzé (ВДИ, 1947, 3.). Ugyanebben a cikkében régészetileg is igazolta a matriarchátus egyes továbbélő elemeit a szarmatáknál, amelyekről az írott források is hírt adnak. Dolgozatának mindkét pontját nagyszerűen igazolták a későbbi kutatások.

B. N. Grákov nemcsak nagyhatású tudós, hanem kitűnő pedagógus is volt. Tanítványait mindig készségesen segítette s egyetemi éveik után is igyekezett útjukat egyengetni. Előadásai a szó legnemesebb értelmében történelemórák voltak. Tanítványai és munkatársai tudása mellett emberségéért s az igazán nagy tudósokra jellemző rendkívüli szerénységéért is szerették.

Az utóbbi években sokat betegeskedett. Kibővített egyetemi előadásait rendezgette sajtó alá, írt egy kézikönyvet a szkítákról s dolgozott a „Szarmaták” című munkáján. Halála megakadályozta további tudományos terveinek megvalósítását. Távozása nem csupán hazája tudományos életének nagy vesztesége. Bár a magyarországi szkíta és szarmata emléktárggyal közelebből nem foglalkozott, a közleményekből jól ismerte azt, s mindig nagyra becsülte a magyar szakemberek munkáját. Számunkra is rendkívül hasznos életműve még hosszú ideig fogja segíteni a kutatást.

Fodor István

"It seems to be an unprecedented piece of luck that this work of art which must have been at large for decades if not centuries, should have fallen into the hands of a Hungarian scholar who had immense pleasure in spite of all the hardships in explaining its meaning and revealing King David — leaping and dancing before the Lord".¹ Ezt a mondatot B. Thomas Edith könyvének saját maga által aláírt előszavából idéztük. A könyvecske elragadtatót ünneplését a Bevezetésben Scheiber Sándor a könyv lektora folytatja:

"Edith B. Thomas has unequivocally established that the marble in question illustrates King David dancing before the Ark, as described in II. Samuel VI. 13—23. She believes that the piece was made in Egypt or some other place in North-Africa, about the end of the second or the beginning of the third century A. D. Edith B. Thomas is convinced that the marble is of Jewish workmanship and its function may be brought into connection with the Feast of Tabernacles (Sukkoth)" (7. o.). "The ensuing book may justly deserve grateful thanks from the part of historians of art and religion as well" (10. o.). A mérce meglehetősen magasra van állítva. A kritikus kötelessége annak ellenőrzése, hogy az eleve adott értékelés megállja-e a helyét. Kérjük tehát az olvasó türelmét ahhoz, hogy az annyira becsesnek mondott kis könyv egész gondolatmenetét végig követhessük és kommentálhassuk.

Előljáróban hadd jegyezzük meg, hogy kifogásainkat semmiképpen sem akarjuk a könyv lektorára, a jeles hebraistára, Scheiber Sándorra hárítani, bármennyire is döntő szerepet játszottak az ő tanácsai Th. állításainak létrejöttében. Mint ahogy a későbbiekből kiviláglik, a könyvecske mondanivalójának elhibázottsága régészeti tévedésekből ered. Scheiber S. nem régész, így tehát jóhiszeműségéhez nem férhet kétség. Még a legkitűnőbb filológus is tájékozatlan lehet az archeológia kérdéseiben. Ezt mutatja Scheiber S. bevezetésének néhány mondata is.

Ma már közhelynek számít, amit Scheiber itt ír (7. k.o.), hogy a II. sz.-tól néhány évszázadra fellazult a zsidó vallásos gyakorlatban a szigorú képtilalom, amely a 2. templom idejében uralkodott. Sokhelyütt még a zsinagógákban is szerepet kaptak a bibliai illusztráló ábrázolások. Az viszont tévedés, hogy a dúrai zsinagóga falfestményei és a palesztinai zsinagógák mozaikjai szolgáltak volna mintaképül a keresztény biblia-illusztrációkhoz. Scheiber itt kihagyott néhány igen lényeges láncszemet a régészeti következtetések láncolatából. Valóban létezik és egyre szélesebb körben talál elfogadásra egy olyan feltevés, amely szerint a keresztény művészet bibliai (és az első időkben túlnyomórészt ótestamentumi!) ábrázolásainak ikonográfiáját döntően befolyásolták a zsidó biblia-illusztrációk. Ezek az elveszett, de feltételezhető előképek azonban nem a császárkor későbbi századaiban és nem a keresztény ábrázolásokkal egy időben keletkeztek, hanem minden valószínűség szerint már a hellénizmus idején, mindenestre akkor, amikor a zsidó diaspora művelt köreiben szokássá vált a szent könyveket görög fordításban közzé-

tenni és kommentálni. A posztulált zsidó biblia-illusztrációk az ilyen propagandisztikus célú könyvek miniatűrái lehettek, tehát nem a vallásos szertartások céljaira készültek és nem a zsinagógákat díszítették.² Ezek a könyvillusztrációk szolgálhattak mintaképül úgy a keresztény, mint a későbbi zsidó monumentális művészet bibliai képeihez. A régészeti tények mérlegetése nélkül támadhatott Scheibernek az a gondolata, hogy a dúrai zsinagóga falfestményei képeztek volna a kiindulópontját a későbbi Haggadah bizonyos elemeinek (8. o.). Ezek a falfestmények egyrészt csak egy évtizedig voltak láthatók, másrészt egy távoli garnizonvárosban voltak elrejtve. Az egyedülálló dúrai lelettel foglalkozó kutatók mindig is hangsúlyozták, hogy a zsinagóga falfestményei exempláris jelentőségűek ugyan a zsidó ábrázoló művészet létét illetően, rövid életük és eldugott helyük miatt azonban történeti szerepüket nem szabad túlbecsülni.³ De Scheiber feltevése ettől eltekintve is nélkülözi a valószínűséget, hiszen ismeretes, hogy a művészetben megörökített elbeszélő jelek mindig már meglévő hagyományok és szövegek nyomán keletkeztek. Ha ennek a fordítottjára sikerül bizonyítékot találni, akkor az mindig kiemelkedő jelentőségű és nagyhatású alkotások jóval későbbi és részletekre irányuló másodlagos értelmezésére vonatkozik.

A könyvecske lapjain nyomon követhető Th. „fel-fedezésének” egész története. 1955-ben Th. egy cikket tett közzé az *Acta Ant.Hung.*-ban⁴ egy magyarországi lelet kapcsán a domborműves peremmel díszített későantik márványlapok jólismert csoportjáról (ezt a csoportot a továbbiakban egyszerűség kedvéért későantik márványlapoknak nevezzük). Emiatt fordult hozzá 1962-ben Rosenbaum asconai műkereskedő a könyv tárgyát képező darab ügyében, amely akkor jutott a birtokába. Th. elfoglaltsága miatt ekkor még nem tudott a kérdésnek kellő figyelmet szentelni. A lap ezután F. Bolla luganói ügyvéd tulajdonába került, Bolla meghívta Th.-t magához, aki ekkor arra a meggyőződésre jutott, hogy „a művészettörténet és a vallástörténet eddig ismeretlen, egyedülálló műtárggyal gyarapodott, amelynek szerepét a római kori zsidó kultuskörben kell keresnünk.” (11—12. o.). A luganói tárgyat Th. ezután indokolás nélkül a későantik márványlapok csoportjához sorolja, és megjegyzi, hogy ez utóbbiak általában kis márvány oszlopokon, fa vagy fém lábazon álltak (12. o.). Azt azonban nem árulja el, hogy mire alapítja a felállítás módjára vonatkozó állítását. A későantik márványlapokhoz tartozó tartóelemek nem ismeretesek, az in situ talált darabok pedig padozatba voltak illesztve.⁵ A 13. oldalon találjuk meg az egész későbbi gondolatmenet kiinduló pontját. Th. szerint „az alakok arc- és fejalkatán kifejezetten sémita vonások fedezhetők fel, illetve ezek dominálnak”, és ebből arra következtetett, hogy a témát és az alakokat az Ótestamentumban kell keresni. Ez gondolatmenetének első és ikonográfiailag legsúlyosabb lapsusa. Tudvalevő ugyanis, hogy a későantik (zsidó és keresztény) bibliai ábrázolásokon egyáltalán nem szerepelnek „kifejezetten sémita vonások”. Az antiszemita karikatúrákat ismerő modern

Europos. Final Report VIII, Part I. The Synagogue. (New Haven 1956.) 329—.

³ Kraeling, C. H., i. m. 381—.

⁴ Thomas, E., Bruchstück einer frühchristlichen Marmortischplatte mit Reliefverzierung aus Csepak. *Acta AntHung* 3 (1955) 261—. — Erről a cikkről a következőket írta E. Küzinger [DumbOaksPap 14 (1960) 22, 9. j.] „with an incomplete list of examples compiled evidently without knowledge of Michon's basic survey.”

⁵ Küzinger, E., i. m. 30—. Tebtunis és Tebessa. — Semmi kétség afelől, hogy a lapok valamilyen alapzatra voltak helyezve. Súlyos és nem elmozdításra szánt darabokról lévén szó, nem könnyű állványon, hanem épített bázisokon kellett feküdniük.

¹ Edith B. Thomas, King David Leaping and Dancing. A Jewish Marble from the Roman Imperial Period. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 45 oldal, 10 tábla, 4 melléklet. — Az idézett mondat az 5. oldalon található. — A továbbiakban dőlt betűvel jelezzük a szövegben azokat a részeket, amelyek az ismertetett munkából vannak idézve, illetve annak tartalmát ismertetjük. — A könyv szövege lényegében azonos tartalommal cikk formájában magyarul is megjelent: MTA Fil.Tört.Oszt.-Közl. 18 (1969) 315—329. Ahol ismertetésünkben szó szerint idézünk, mindig az angol nyelvű kiadást tartjuk mérvadónak, és csak akkor hozzuk a magyar nyelvű cikk szövegét, ha az a könyvből idézett résznek megfelel.

² Kraeling, C. H. etc., The Excavations at Dura-

1. kép

emberben természetesen önkénytelenül felmerülhet ez a képzettársítás, az antik ikonográfiát ismerő tudós azonban az ilyen vonásokat kizáró oknak tekinti, amely eleve ellene szól az ábrázolás zsidó vagy keresztény eredetének. Az a lehetőség, hogy a relief készítőjében is modern asszociációk éltek, Th.-ban fel sem merült.

Th. hasonló „sémi” arcvonásokat fedezett fel a késő-antik márványlapokon is (13. o.). Ennek bizonyítására hivatkozik két példára. Az egyik a hildesheimi Pelisaeus (sic!) Múzeum egyik töredéke.⁶ Ez a vadászjelenetes,

fejekkel tagolt, nem keresztény tematikájú márványlapok csoportjába tartozik. A fejek, attribútumaik alapján⁷ nyilvánvalóan istenségeket vagy hely-perszónifikációkat ábrázolnak. Ennél jobb bizonyíték tehát nem kell arra, hogy a látszólagos „sémi” vonásoknak semmi közük nincs a zsidókhoz vagy a bibliához. A másik hivatkozás fejtörést okoz az olvasónak. Th. 1955-ös cikkéből az emléklista 25. számára és a 4/5. sz. képre utal. Csakhogy ez a két adat más-más darabra vonatkozik. A 25. sz. a parittyás Dávidot ábrázoló isztambuli töredékre utal (Th. könyvében a 10. kép), ez ókeresztény

⁶ Th. könyvében a 9. ábra, de nem erre a képre, hanem 1955-ös cikkének 4/3. képére hivatkozik. A Pelisaeus Museum e darabját G. A. S. Snyder közölte:

JRS 13 (1923) 53, II. t.

⁷ Pl. Michon, *É.*, RevBibl 12 (1915) 514, 8. kép.

példány és már E. Michon⁸ megcáfolta Ebersoltnak azt a kijelentését, hogy a fej „sémi” típusú. A 4/5. sz. képen viszont két alak alsótestét láthatjuk.

Ezek után már csak egy táncost kellett találni a bibliában. Ezt nem volt nehéz megtalálni. „A királyok könyve II. Sámuel VI. 13–23. alatt írja le Dávid király táncát, az azt megelőző és követő eseményekkel, s ezzel együtt a márványasztallapon ábrázolt jelenet tematikáját is.” (13. o.) Könyvecskéje fő tézisének bizonyítására Th. először H. Graetz 1874-ben megjelent „Geschichte der Israeliten” c. könyvének egy bekezdését idézi szó szerint, majd a szóban forgó bibliai helyet egy meg nem nevezett forrásból származó angol fordításban. Rögtön kijelenti, hogy „after the careful examination of this text, there seems to be not the slightest doubt that the naked central figure of our marble slab is King David himself, dancing with all his might naked, heading the procession of people carrying the ark. The stone on his left shoulder and the sling in his right hand are reminiscent of his victory over the Philistines.” (15. o.) Az olyan olvasóban, akit az autoritativ kijelentések nem gátolnak meg abban, hogy az idézett szöveget a luganói márványlappal összehasonlítsa, egy sor kérdés merül fel. Hol van a képen akárcsak a leghalványabb utalás az egész történet központi elemére, a frigyládát vivő processzióra? A szöveg szerint Dávid vászon papi ruhát viselt, a képen viszont egy meztelen táncost látunk. Hogyan kerül ebbe a jelenetbe az állítólagos parittyá és lövedéke? De figyeljük meg a domborművek részletes elemzését.

Th. szerint „the fashioning and carving of the figure of King David ... is of exquisite workmanship.” (15. o.) A művész a lehető legjobb eszközöket választotta a tánc bemutatására, és még olyan részletekben is, mint a parittyá, valósággal remekelt: „the soft and supple leather ... is fashioned in the solid marble to perfection by a master hand.” (16. o.) Attól félünk, hogy ez a méltatás kissé túloz. Bizonyára lesznek olyanok is, akik egyet értenek velünk abban, hogy a luganói lap középső alakja a legszánalmasabb kontármunka, amit valaha is az ókori művészet körébe kívántak sorolni. Ezután a perem domborművei kerülnek sorra. A női büszt = Michal, a „dead calf” az az állat, amelynek húsát Dávid szétosztotta a nép között, a (banánkötegre emlékeztető) öt ágra oszló tárgy olíva levelek és bogyókat ábrázol, a 11 kis kerek tárgy pedig ashisha lepénykéket örökít meg (16–17. o.). E meghatározásokból Th. arra a megállapításra jut, hogy „A művészi ábrázolás logikus, egymásra kapcsolódó s a bibliai helyekkel mindenben egyez.” (17. o.) Ennyire pontos és szöveg-hű ábrázolástól nem várunk a következő disszonanciákat. A Michal epizód a processzió és a nép megvendéglése után, a király házában játszódik le a bibliában. Hogyan kerül Michal az ételadományok közé? Dávid sült húsdarabokat osztott szét, nem pedig egy borjút, amelynek húsából különben aligha lehetett volna a tömeget megvendégléni. A fordításban itt közölt szöveg szerint a lakomán mindenki egy borral telt kanecst is kapott, amit sajnálattal nélkülözünk az ábrázoláson, holott bemutatása könnyebb és világosabb lett volna bármelyik más adománynál. Végül mit keres itt az állítólagos olívaág és a kenyérek miért hevernek különös módon kiterítve? A kenyérnek is meg volt a szokásos ókori ábrázolásmódja, s ami a fő, ha élelmet és lakomát kívántak bemutatni az antik művészetben, akkor azt kézenfekvő módon lakomázó emberek, vagy tálakba, asztalra rakott élelem képével tették. Az elfogulatlan olvasónak mindenesetre az a benyomása támad, hogy a luganói lap perem-domborműveinek egyetlen eleme sem illik a szóban forgó bibliai szöveghez, sőt jelentésük és formájuk önmagukban vége is értelmetlen.

A tárgyi problémák közül Th. csak egyre hívja fel a figyelmet, nevezetesen a táncoló alak vállán levő nagy kerek kőre, amely nehezen egyeztethető össze a parittyá-kó

2. kép

fogalmával. Itt megint csak Scheiber S. sietett Th. segítségére, amikor felhívta a figyelmét bizonyos késői Hagga-dah-motívumokra, amelyek szerint Dávid parittyá-kövei csodás beavatkozás révén megnöttek, eggyéforrtak stb. (17. o.). Jó lett volna itt inkább megvizsgálni azt, hogy mit tudunk a bibliai történettel egykorú, valamint a luganói lap állítólagos készítése idejében szokásos parittyákövekről.⁹ Érdemes lett volna azon is elgondolkodni, hogy tartottak-e valaha is parittyakövet a vállon, s különösen tánc közben ilyen súlyos darabot? Ha már az apró részleteknél tartunk, magyarázatra szorulna az is, hogy voltaképpen mi tartja az alak vállán a kerek tárgyat, hiszen a táncos keze nem fogja azt. Még ennél is érdekesebb maga a parittyá. Ennek természetesen, mint a valóságban és valamennyi ábrázoláson is, a jobb kézben kellene lennie. Feltehetjük persze, hogy Dávid balkezes volt és ezt a dombormű kiváló mestere valamilyen titkos hagyományból tudta. Még így is csodálkozunk kell azon, hogy ha Dávidot ebben az egészen más összefüggésben a Góliátot legyőző fegyverrel kívánta a mester felismerhetővé tenni, akkor miért nem faragott valóban parittyát? Képtelenek vagyunk ugyan az alak bal kezében levő tárgy mibenlétét meghatározni, annyi azonban bizonyos, hogy az parittyá nem lehet. A parittyá kettéhajtott hosszú bőrszerszám volt, mint ahogy azt az ókori ábrázolásokról, például azokról a valóságos Dávid-képekről tudjuk, amelyek a későantik márványlapokon találhatók, és így műfajuk és keletkezési koruk szerint meg kellene egyezniük a luganói relieffal (2. kép és Th. 10. kép).¹⁰

⁸ RevBibl 13 (1916) 145, 2. j.

⁹ Ez utóbbiak tudvalevően ólomból öntött hosszúkás kis lövedékek voltak.

¹⁰ 2. kép: Cyprusról származó töredék a Louvre-ban,

Michon, É., RevBibl 13 (1916) 127–. 23. sz. 19. kép; Giveon, R., JEJ 14 (1964) 235, 48/B t. — A parittyá kérdéséhez lásd: Török L., AT 18 (1971).

Ezek a kérdések homályban maradnak ugyan, viszont megtudjuk, hogy Scheiber S. felfedését Th. luganói vizsgálatai megerősítették: Dávid penisének ábrázolása circumcisióra vall. (18. o.) Igaz ugyan, hogy bennünket a monodott relief-részlet inkább az archaikus művészet stilizált formuláira emlékeztet, de orvosi vonatkozásban a kérdéshez hozzászólni nem tudunk. Arra azonban kíváncsiak lennénk, hogy lehet-e egyetlen egy analógiát találni a zsidó vagy a keresztény művészetben bibliai alakok vagy bármely bemutatott személy körülméltetését jelző ábrázolására? Annál több olyan phallikus ábrázolást ismerünk viszont a görög-római Egyiptom kisművészetéből, amelyek meglehetősen félreérthetetlenül utalnak a tudvalevően Egyiptomban is szokásban volt circumcisióra. A különbséget ezeknek az ábrázolásoknak az ismerői azonnal fel fogják fedezni.

Ezután Th. a luganói lap stílusai kérdéseivel foglalkozik. A dombormű laposságát a zsinagógák bizonyos dekoratív domborműveinek technikájával állítja párhuzamba és a falfaragás technikájából vezeti le azon az alapon, hogy az asztal-lapok többsége eredetileg fából készült. Hozzáteszi, hogy erre fölösleges bizonyítékot keresni, hiszen a fasztalok elpusztultak (18. k. o.). Figyelmen kívül hagyja, hogy a későantik domborműveket általában jellemzi a laposság, továbbá a későantik márványlapok bizonyíthatóan az egykorú domborműves ezüsttálcák mintájára készültek,¹¹ a falfaragáshoz tehát semmi közük. Th. a mester leegyszerűsítő ábrázolásmódjának egyik jellegzetes tünetét látja abban, hogy a középső alak köldöke köré írt koncentrikus körökbe szerkesztette az egész kompozíciót (19. o.). Ebben ugyan nem lenne semmi szokatlan, inkább az a feltűnő, hogy a körzőhasználat ellenére is a darab annyira szabálytalanra sikerült. A mester "sense of composition"-ával különben is valami baj lehetett, mert a középső alak kiegyensúlyozatlansága és rossz térkitöltése egyedül áll az ókorból ismert körkompozíciók sorában. Megtudjuk azt is, hogy a domborművek a „legnagyobb felületek törvénye” szerint készültek, ami az egyiptomi művészetre jellemző és így a darab eredetét is Egyiptomban kell keresnünk. Újabb tévedés. A táncos bemutatása nem az óegyiptomi művészetre jellemző módon történt, ez utóbbinál ugyanis a csípő oldalnézetben látszik. Valójában a luganói lap főalakjának kompozíciója inkább „pseudo-archaikusnak” lenne nevezhető, és bizonyos, hogy sem az egyiptomi, sem a későantik művészetre nem jellemző.¹² A későantik márványlapok ábrázolásmódjával való összehasonlításhoz elegendő a Th. által közölt (9. kép) darab ugyancsak erős mozgásban bemutatott ruhátlan férfialakjának tiszta profilnézete.

A luganói lap eredetére nézve Th. két érvet említ. Először a későantik márványlapoknak a birodalom keleti feléhez tartozására utal. Másodszor azt a luganói lap műkereskedelmi vándorlójára vonatkozó értesülést említi, amelyet K. Parlasca frankfurti professzortól kapott. Parlasca úgy emlékezik, hogy az asconai műkereskedő Burckhardt egy darabot. Az utóbbi gyűjteményének darabjait Egyiptomban szedte össze. Ezeknek egy része a Michaelides gyűjtemény korábban publikált darabjaival azonosítható. Burckhardt a maga gyűjteményét az utolsó 10 esztendőben gyűjtötte össze. Th. hozzáteszi, hogy a luganói lap több évtizeden át vándorolhatott kézzől-kézre, lelőhelyének megállapítása tehát lehetetlen, egyiptomi keletkezése mindazonáltal biztosra vehető (19–21. o.). Parlasca professzor felvilágosítása már önmagában elegendő lett volna, hogy a luganói darabbal kapcsolatban gyanút ébresszen. A Michaelides gyűjtemény mindig a szakemberek érdeklődésének középpontjában állt, s érdekesebb darabjai

publikálásra kerültek. Egyébként is, az alexandriai és a kairói műkereskedések anyagát évről évre a legkitűnőbb archeológus szakértők nézik végig. Nagyon kevésbé valószínű, hogy egyedülálló és eredeti műtárgy — már pedig ennek tartja Th. a luganói lapot — annyira elkerülné a szakértők figyelmét, hogy sem megvásárlására, sem publikálására nem kerül sor néhány évtized alatt. Ugyanez érvényes a frankfurti műkereskedelemben. Két lehetőségre lehet tehát gondolni: a) a darabot sem Egyiptomban, sem Frankfurtban nem látták komoly szakértők, b) látták ugyan, de senki sem tartotta megvásárlásra vagy publikálásra méltó érdekes és eredeti tárgynak. Akárhogy is volt, talán mondani is fölösleges, hogy a kairói műkereskedelemben való forgás még nem bizonyítéka egy műtárgy egyiptomi eredetének. Ezzel szemben alaposabban kellett volna foglalkozni a későantik márvány lapok készítési helyeinek kérdésével. A lelőhelyek kétségtelenül inkább a birodalom keleti, mint nyugati felére utalnak. A birodalom keleti fele azonban korántsem egyértelmű az egyiptomi, közelebbről alexandriai keletkezéssel. Az eddigi kutatás nem kötötte ezt a csoportot kizárólagosan egy területhez vagy műhelyhez. Magunk is azt hisszük, hogy e darabok készítésének 100–200 évig tartó „divatja” idején az egy helyről kiindult kezdeményezést egy sor központban átvették és követték. Mégsem mellékes, hogy hol keressük a kiindulópontot, következésképpen a darabok zömének valószínű készítési helyét. A rendelkezésre álló adatok meglehetősen egyértelműen a kisázsiai görög területekre utalnak. A lelőhelyek túlnyomó többsége az Ephesos vagy Bizánc középpontból leírt körbe esik, így abba a szférába tartozik, amely a kisázsiai későantik központok kereskedelmi és kulturális kapcsolatainak hálózata is jellemző. Legalább egy esetben kétségtelen bizonyítást nyert egy kiemelkedő példány konstantinápolyi készítése.¹³ Említésre érdemes részlet-bizonyíték, hogy a márványlapok állatábrázolásai között előfordul¹⁴ zebu (púpos tulok — Bos Indicus) az ókorban a kisázsiai terület egyik jellemző állata volt, amelyet a művészetben elsősorban ott ábrázoltak.¹⁵ Ha tehát a későantik márványlapok készítésének eredőhelyét és centrumát keressük, akkor — más műhelyek ezt követő tevékenysége mellett — elsősorban Kisáziára, nem pedig Egyiptomra kell gondolnunk.

A luganói lap ikonográfiai értelmezésére visszatérve Th. felhívja figyelmünket arra, hogy ez a darab — ritka kivételként a későantik márványlapok között — teljesen hiánytalan állapotban maradt fenn, a tematikai interpretációt tehát töredékesség nem gátolja (21. o.). Ez valóban figyelemre méltó körülmény. A szóban forgó emlékecsoporthoz csak két példány, az athéni Bizánci Múzeum Théra szigetéről származó darabja és a Museo Capitolino híres „putealja” maradt fenn nagyjából egészében, de még ezek is erősen töröttek, illetve hiányosak. Ha valakiben már felmerült a gyanú a luganói lap eredetiségét illetően, akkor szükségképpen arra kell gondolnia, hogy az antikvitások hamisításának történetében milyen gyakori eset és intő jel volt a „kivételesen ép” állapot. A hamisítványokkal olyan gyakran találkozó múzeumi szakértők érzékeny szeme azonban nemcsak a szokatlan épségen, hanem az olyan töréseken és rongálásokon is megakad, amelyek egyébként kivételesen ép tárgyakon gyakran azt a szerepet töltik be, hogy a régiséget igazolják. Vajon a luganói lap közepén áthúzódó törés, amellyel különben semmi hiány sem jár, véletlen eset vagy szándékos manipuláció következménye?

Most kerül sorra a luganói lap előzőleg már meghatározott és bizonyosnak mondott tematikai meghatá-

¹¹ Kitzinger, E., i. m 25. Így már Xyngopoulos, A., EphArch 1914, 77— és Snyder, G. A., JRS 13 (1923) 59— és 65. — Th. maga is ezen az állásponton volt korábban: Acta AntHung 3 (1955) 274.

¹² Érdekes, hogy már E. J. Bickerman a szerző által szó szerint idézett levelében feltette a kérdést (p. 34): "I do not know how to explain the representation of the dancer in the style of Greek archaic art." A kérdésre

Th. nem adott választ.

¹³ Dumbarton Oaks Collection 52.8. sz., Kitzinger, E., i. m.

¹⁴ Hekler, A., Die Sammlung antiker Skulpturen. (Wien 1929) 147., 143. kép.

¹⁵ Pinkwart, D., Das relief des Archelaos von Priene und die „Musen des Philiskos”. (Kallmünz 1965) 43—.

rozásának szövegkritikai elmélyítése. Th. nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint az ábrázolás által szerinte illusztrált ótestamentumi szöveg különböző variánsainak egybevetését, azzal a kimondott reménnyel is, hogy az ábrázolás fogja megvilágítani a homályos szöveghehelyek értelmét (21. o.). Nehezen tudjuk megérteni, hogyan képzelte Th. az általa császárkorinak tartott ábrázolás révén megvilágítani a sok évszázaddal korábban keletkezett bibliai szöveg kétséges helyeit? Járatlanságunk miatt a biblia-kritika területére a szerzőt nem követjük.

Elemzéseinek filológiai kritikáját tehát átengedjük a szakértőknek, s csak néhány olyan pontra hívjuk fel a figyelmet, amely még a kívülállónak is feltűnik. Nem tudunk magyarázatot találni azoknak a műnyomások tábláknak a céljára és jelentőségére, amelyeken Th. a héber biblia, a Septuaginta és a Vulgata bizonyos modern kiadásainak ama nyomtatott lapjait reprodukálta fotokópiában, amelyeken a szóban forgó szövegrész szerepel. Eredeti kéziratokról és feliratokról készült facsimilék és fotokópiák közlése természetesen nélkülözhetetlen a korszerű szövegkiadásokban, különösen a rongált vagy nehezen olvasható szövegek esetében. Nem tudjuk azonban elhinni, hogy Th. ezeket összevetészhette volna a modern kiadványok lapjairól készült reprodukciókkal. De akkor mi célt szolgált ez a teljesen szokatlan eljárás?

Mint hogy a luganói lap képei nem egyeznek azzal a szöveggel, amelynek szerinte illusztrációját képezik, a három nyelvű változat összevetésével Th. két kérdésre keres választ: a) Dávid táncá közben teljesen ruhátlan volt-e (mint ahogy ez a képen látható) vagy viselt valamilyen ruhadarabot, b) voltaképpen milyen élelmiszereket osztott ki a nép között? (22. k.o.) Az összevetésből végeredményben az derül ki, hogy a leghitelesebb verziók (héber és Vulgata) szerint Dávid vászon papi ruhában (ephod) táncolt, majd kenyereket, sült hús darabokat és lepényeket osztott szét. Megmaradt tehát az a határozott disszonancia a szöveg és az ábrázolás között, amit már az első összevetés olvasásakor észlelhettünk. Ami a két fő ellentmondást illeti, a ruha kérdésében Th. gyanúval fogadja a héber biblia és a Vulgata félreérthetetlen szavait, de elégtétellel állapítja meg, hogy a Septuagintában nincs szó ruháról. Ezek szerint az ábrázolás a Septuagintát követte. Sajnos azonban még ez az egyeztetés sem állja meg a helyét, mert a Septuaginta szerint Dávid ruhát, bár szokatlan ruhát (στολήν ἑσθλὴν) viselt.^{15/a}

Ugyanakkor — ismét szó szerint — olvashatjuk B. Cohen hebraista professzor Th.-hoz intézett levelét (27. k.o.) amelyből világosan kiderül, hogy a szóban forgó bibliai elbeszélés eredeti értelmé szerint Michal nem azért kárhoztatta Dávidot, mert ruhátlanul táncolt, hanem mert viselkedése és öltözte eltért az Izrael királyaihoz illő fenségtől. Hálásak vagyunk Th-nak, hogy ezt a levelet közölte, és így segített abban, hogy a problémát teljesen világosan lássuk. Cohen professzor magyarázata nemcsak a szöveg szó szerinti jelentését, hanem a történeti összefüggéseket is figyelembe veszi. A szöveg keletkezésekor uralkodó zsidó felfogás Dávid magatartását éles kettősségben fogja fel. Egyrészt jogosnak minősíti a frigyálda behozatalából, az Úr előtti hódolatból és az egységes theokratikus királyság megszületése felett érzett örömből fakadó viselkedést (ez a Dávidnak tulajdonított álláspont), másrészt kifejezésre juttatja, hogy ez az elragadtatásban véghezvitt cselekvés mennyire ellentétben állt azzal a felfogással, amit Izrael az Ókori Kelet hagyományos királyság-eszményével összhangban a felkent pap-királyról vallott (ezt fejezi ki Michal véleménye). Hogy ez az utóbbi felfogás nemcsak a bibliai szöveg keletkezésének idejében volt érvényben, azt jól tudjuk a biblia későbbi könyveiből és mindazokból az

iratokból, amelyek a királyok méltatlan vagy profán viselkedését bírálták. A művészetben — és ezt különösen szem előtt kellett volna a szerzőnek tartania — Dávid lényét abban az időben, amikor állítólag a luganói lap is keletkezett, maguk a zsidók ha lehet még Sámuel könyve szerzőjénél is nagyobb dicsfénnel vették körül. Ennek félreérthetetlen bizonyítékát képezik a durai zsinagóga falfestményei, amelyeken Dávid mindig a keleti uralkodók fenségében, királyi öltözékben (felkenésekor polgári öltözékben) jelenik meg,¹⁶ mint ahogy ez a messiás-eszme megtestesítőjéhez illik.

Mint a ruhátlanság kérdésében, úgy az élelemajándékok állítólagos ábrázolásainál sem enyhíthette objektív érv és adat a nyilvánvaló disszonanciát. Így azután Th. azzal a magyarázattal él, hogy a dombormű mestere az élelem-ajándékok „alkotóelemeit” kívánta bemutatni (28 k.o.). Ehhez a „magyarázathoz” fölösleges kommentárt fűzni. A fejtegetés végső konklúziója a következő: „By comparing the figures of the marble slab with the corresponding passages of the Old Testament, we can state that they complement each other in the interpretation of obscure points. Both the text and the pictures help understanding one another” (29. o.). Mi ezt inkább így fogalmaztuk volna: az obskurus kép magyarázatát a teljesen világos és egyértelmű bibliai szöveg sem tette lehetővé.

Ezután foglalkozik Th. behatóbban azzal a kérdéssel, amit legelőször kellett volna tisztázni: mi volt a luganói lap rendeltetése, és milyen emléksoporthoz tartozik? (29—31. o.). Fejtegetésének gondolatmenete eléggé nehezen követhető, ezért csak lényegét emeljük ki.¹⁷ Th. szerint a luganói lap a későantikerek márványlapok csoportjába tartozik, melyekről legutóbb Nussbaum¹⁸ (és Kitzinger) megállapította, hogy profán és kultikus célra egyaránt használták őket. Nem említi meg e munkák némileg eltérő következtetéssel előadott, de lényegében azt a meg egyező forrásértékelésén alapuló eredményét, hogy a keresztény rituális használatban ezek a tálak, illetve asztal-lapok nem annyira oltárként¹⁹ mint inkább a szakrális lakomák, illetve a communio eszközöként voltak használatban. Th. saját hozzáadása az a tétel, hogy a zsidók ugyanilyen alakú asztalokat használtak profán és szakrális célokra, valószínűleg félreértése Nussbaum ama fejtegetésének, amellyel valószínűvé igyekezett tenni, hogy az újszövetségi kor palesztinai zsidósága — és az őskeresztények — körében a korszak általános római szokásának megfelelő asztalokat, illetve lakoma-bútorzatot használtak. Nussbaum ebből arra az igen óvatosan megfogalmazott következtetésre jut, hogy nincs kizárva a korakeresztény rituális felszerelésbe került kerek és főleg sigma-alakú márvány asztal-lapok őskeresztény eredete. Ebből azonban korántsem következik, hogy a zsidók — az ünnepi lakomáktól eltekintve — templomi felszereléseként is használtak volna ilyen lapokat. Mindezek a fejtegetések annak a valószínűsítését szolgálják, hogy „The figures of our marble table and its function must necessarily be connected with the life of the Alexandrian Jews” (29. o.). Kérdés azonban, hogy ez valóban ilyen szükségszerű-e? A zsidókkal való kapcsolat az ábrázolások feltételezett tárgyából következne, ha tehát ez a meghatározás megdőlné, akkor a zsidó kapcsolatból nem marad semmi. Már szövegtünk az alexandriai eredet kérdéséről. Ami pedig a funkciót illeti, maga Th. sem kerülheti el, hogy legalább két nehézségre ne hívja fel a figyelmet. Megemlíti, hogy míg a későantikerek márványlapok átlagos mérete 120—150 cm között mozog, addig a luganói lap mindössze 70 cm átmérőjű (31. k.o.), továbbá míg azoknál a domborműves peremdiszt kivétel nélkül astringalos vagy gyöngysor szegély kereteli, addig a luganói lap széle teljesen sima (32. o.). Ezt a különbséget Th. úgy

^{15/a} Erre Hahn István professzor volt szíves figyelmemet felhívni.

¹⁶ Kraeling, C. H., i. m. 164—, 221—, 225—.

¹⁷ Itt néhány bosszantó elírás kell említenünk. τράπεζα helyett egyszer trapezza (29), máskor τραπέζα (31) áll. A 30. oldalon olvashatjuk: „In the introduction

of E. Nussbaum's recent book we are given a summary treatment of the enormous literature . . .” O. Nussbaum szóban forgó munkája nem könyv, hanem cikk.

¹⁸ Nussbaum, O., JbAntChr 4 (1961) 18—.

¹⁹ Kitzinger, E., i. m. 28—.

fogja fel, mint annak bizonyítékát, hogy a csoport minden többi pogány és ókeresztény példányával szemben a lukanói lap zsidó készítmény. Itt azonban ellentmondásba keveredik, hiszen korábban éppen azt bizonygatta, hogy a zsidók a keresztényekkel azonos asztal- és oltár típusokat használtak. Véleményünk szerint már az említett eltérések is elegendő módon bizonyítják, hogy a lukanói lap nem tartozhat a későantik márványlapok csoportjához. A méret ugyanis nem véletlen elem, hanem a tárgyak funkciójából következik. A Th. által sokat hivatkozott Nussbaum eléggé világosan jellemezte a márványlapok szerepét a lakoma-bútorzatban. Ezek olyan közös asztal-lapok, illetve nagy tálak voltak, amelyek félkörbe épített nagyobb klíné közepén voltak elhelyezve. Már pedig erre a célra csak egy bizonyos nagyságú lap lehetett alkalmas, mint ahogy ezt a fennmaradt példányok nagyjából megegyező méretei²⁰ bizonyítják. Ami pedig a szegélydíszítést illeti, jól tudjuk, hogy az ilyen mellékes díszítőelemek mennyire jellemzőek egy-egy meghatározott ideig használt ókori tárgytipusra.

A formai különbségek mellett Th. stílárius különbséget is megállapított a lukanói lap és a csoport többi darabjai között.

Míg ezeknek stílusa Th. szerint gazdag és epikusan elbeszélő, addig a lukanói lap puritán és utalás-szerű ábrázolása inkább szimbólumokat, mint jeleneteket mutat be. Ezt az eltérést Th. azonnal a keresztény és a zsidó művészet általános különbségeként tünteti fel. Szerinte a fiatal kereszténység térítő szándékkal bontakoztatta ki gazdag és részletező ábrázolásmódját, az ősi hagyományokkal rendelkező zsidó vallás számára azonban elegendő volt egyetlen, villandó utalással felidézni a bibliai történeteket (32. o.). Ez az általánosítás minden alapot nélkülöz. Először is jól tudjuk, hogy a hellénisztikus kortól kezdve — tehát a kereszténységnél jóval korábban — a zsidó vallásra legalább ugyanolyan jellemző volt a proszelitizmus, mint a kereszténységre. Az igazán súlyos tévedés mégsem a magyarázatban, hanem a ténymegállapításban rejlik. Ismeretes, hogy az ókeresztény művészet legkorábbi tömegesen fennmaradt ábrázolásaira, a katakomba festéseire és a szarkofágreliéfekre, de ugyanúgy a reliefes peremű márványlapokra is, a kiragadott jelenetek és alakok szimbólumszerű alkalmazása, nem pedig az epikus elbeszélés jellemző. Ezt az irányzatot a későantik zsidó művészetben is megtaláljuk (pl. a palesztina zsinagógák mozaikjain). Csak később jelenik meg a keresztény művészetben az elbeszélő irányzat (miniatűrök, S. Maria Maggiore mozaikjai), amely azonban soha nem vált egyeduralmúvá. Ugyanakkor a késő ókori zsidó művészetnek legnagyobb képeklusában, a durai zsinagóga falfestményein az elbeszélő módszer uralkodik, s ez jellemző azokra a későbbi zsidó könyvillusztrációkra, amelyeknek előképeit nagy valószínűséggel tarthatjuk a keresztény bibliaillusztrációk részbeni példaképeinek.²¹ Nyilvánvaló tehát, hogy lehetetlen ezt a két — korántsem élesen elváló — fő irányzatot a keresztény és a zsidó művészet bármelyikére jellemzőnek nevezni.²² Az olvasó nem tud szabadulni attól az érzéstől, hogy Th. a szóban forgó problematikával nem ismerkedett meg kellő alaposan. Erre vall mindenestre az a kijelentés, hogy a lukanói tábla mesterét az „alexandriai hellénizmus” szelleme befolyásolta, amely idegen volt hazájának és templomának szellemétől (32. o.), továbbá, hogy „the Palestinian mosaic floors, the murals of the Synagogue of Dura-Europos, just as well as our tabletop with the David scene seem to be representative of the same artistic trend”. (33. o.) Ha az alexandriai hellénizmus szelleme ilyen általánosságban megfogható, akkor azt egyáltalán nem a jelzésszerű szimbolikus ábrázolásmódban, hanem a zsánerszerűségig eljutó elbeszélő könyvillusztrációkban kell keresnünk. A palesztinai mozaikok és a durai falfestmények művészeti irányzatai határo-

zottan különböznek egymástól. Végül a lukanói lap, amely a fentiek szerint egyrészt idegen volt hazájának szellemétől, másrészt a palesztinai zsinagógák művészeti irányzatához tartozott, nézetünk szerint az összes említett művészeti körökben idegen test marad.

Bár eléggé szokatlan eljárás ilyen kis terjedelmű munkában egész sor magánlevél szövegének szó szerinti közlése, mégis köszönettel tartozunk Th.-nak ezekért a levelekért, mert igen tanulságos álláspontokat ismerhetünk meg belőlük. Így rendkívül figyelemre méltó E. J. Bickerman levele. Bickerman a lukanói lapot keresztény munkának tartja. Nem archeológiai alapon, hanem mert a különben teljesen szokatlan Dávid-epizód ábrázolást csak így tudja megmagyarázni. Arra gondol, hogy a ruhátlanul (és hozzátehetjük: rendkívül groteszk benyomást keltve) táncoló Dávid alakjában egy jellegzetesen keresztény gondolat, az isten előtti teljes megalázkodás jut kifejezésre. Bickerman azzal illusztrálja ezt a nézetét, hogy az „Isten boldogjainak” ismert kategóriájára utal. A „tipikus semita” ábrázolás — amely másutt nem fordul elő a zsidó és a keresztény művészetben — szerinte csak úgy érthető, ha feltételezzük, hogy a dombormű mestere a keresztényeket és zsidókat gúnyoló mimusok karikatursztikus felfogását vette át. Nem talál magyarázatot viszont a táncoló alak „archaikus” stílusára. (34. o.) Bickerman tehát adottnak véve a tárgy eredetiségét, elméleti kiutat keresett az ábrázolás feltételezett témájának igazolására. Ezt a kiutat csak igen agyafúrt módon tudta megtalálni, amikor arra gyanakodott, hogy a keresztények ábrázolták így Dávidot a saját szellemi álláspontjuk szerint, de a pogány ellenzék formanyelvén. Bár meg vagyunk győződve arról, hogy erre a szellemi búvészműtatványra semmi szükség nincs, mégis elismeréssel adózunk a kiváló tudós-
nak azért, hogy az ikonográfiai problematika belső ellentmondását ilyen ragyogóan felszínre hozta.

Az ábrázolásra vonatkozó fejtegetéseit Th. azzal zárja, hogy a lukanói lap párhuzam nélküli unikum (35. o.). Ez nagy horderejű megállapítás, amelynél érdemes elidőzni. Gondoljuk meg: a későantik művészet keresztény és zsidó ikonográfiája a korábbi antik művészetre épülő nagyszabású rendszerré terebélyesedett. Elemeit az ábrázolások százai közül és ezekből ismerjük, eredetét, fejlődését és ágazatainak leszármazását a kutatás erőfeszítéseinek eredményeként egyre világosabban látjuk. Minden szakértő előtt világos, hogy az antik és későantik ikonográfia nem önkényes egyéni megoldások véletlenszerű halmazata, hanem szervesen továbbépülő és variálódó rendszer, amelyben döntő szerepet játszott a mintaképek átvétele és módosítása. A Dáviddal kapcsolatos ábrázolások sem képeznek ez alól kivételt. Ismerjük Dávid keresztény ikonográfiáját, amelyben a lukanói lap nem kaphat helyet. Dura Europosban megtalálták az ókori zsidó művészet általunk ismert legnagyobb szabású bibliai képeklusát, s ebben Dávid alakja és története előkelő helyet foglal el. A szóban forgó epizódot azonban a durai festők sem öröklítették meg. Ők Dávidot gyökeresen más alakban és értelemben mutatták be, mint a lukanói lap állítólagos Dávid-képe. E tényekből mindenekelőtt az alábbi lehetőségek meghatározott sorrendje adódik: először, hogy a kép nem Dávidot ábrázolja, másodsor, ha Dávidot ábrázolja, akkor nem ókori eredetű és csak harmadsor, hogy egyedülálló ókori Dávid képről van szó. A lehetőségeknek ezt a sorrendjét nemcsak a logika írja elő, hanem sokkal inkább a történeti gondolkodás, amely az ikonográfiai hagyományokban és kötöttségekben nem véletlenül létrejött skémákat, hanem olyan ideológiai kifejező eszközöket lát, amelyek mélyebb tartalmakat és eszmei irányzatokat fejeznek ki.

Egy bibliai könyv keletkezésének korában meghatározott világnézet hirdetője volt, amelyet a saját történelmi körülményeiből fakadó nyelvezettel és „dra-

²⁰ Kitzinger, E., i. m. 24.

²¹ Vö. Pacht, O., Ephraimillustration, Haggadah und Wiener Genesis. Festschr. K. M. Swoboda. (Wien 1959)

213—

²² Az egész problematikáról még ma is az egyik legvilágosabb áttekintés: Kraeling, C. H., i. m. 385—.

maturgiával” adott elő. Egészen más kérdés, hogy ezt a könyvet évszázadokkal később hogyan értelmezték és ábrázolták. Dávid a hellenisztikus és a római kor zsidósága majd kereszténysége számára a dicsőséges király, a kiválasztott nép, egész Izrael királya, a visszakívánt és megálmodott messiás előképe és vészserinti őse volt. Ábrázolásai a messiás-gondolat kifejezői voltak, és vagy az ellenségeit legyőző megváltót, vagy a már dicsősége teljében uralkodó királyt mutatták be. A későantik Dávid-képeket csak ebben az összefüggésben kell és lehet vizsgálni, nem pedig egy bizonyos könyv tetszőleges passzusainak mechanikus illusztrációiként. Ebbe a gondolatkörbe pedig egyáltalán nem illik bele a luganói állítólagos Dávid-alak.

Egy olyan ikonográfiai unikum elfogadásához, amely semmiképpen sem illik bele egy adott korszak és eszmévilág ikonográfiai rendszerébe, megdönthetetlen érvek-re van szükség, de abban mindenképpen bizonyosaknak kell lennünk, hogy az ábrázolást megtestesítő tárgy valóban eredeti munka. Ha valóban Dávid-képről és valóban rituális asztal-lapról lenne szó, akkor nyugodtan elfogadhatnánk Scheibernek azt a feltevését, hogy a tárgyat a „Feast of Tabernacles” alkalmával használták (35. k.). A többi következtetésből folyó eme újabb következtetésre azonban csak akkor kerülhet sor, ha már minden előző feltevés bizonyítást nyert volna. Kéteyleink azonban a könyv olvasása közben hatványozottan növekednek, és ezeket a kéteyleket az a *chromatográfiai vizsgálat* sem oszthatja el, amely szerint a lapon szerves anyagok hagytak nyomot (p. 36). A márvány és a szerves anyagok genuin voltában ugyanis nines okunk kételkedni.

A luganói lap datálásához Th. kiinduló pontja a következő. „As we have said above it was precisely for the hellenized Greek-speaking Alexandrian Jews that the Bible had been translated into Greek, giving rise to the Septuagint, in the first half of the 3rd century. The making of our table must have coincided with the time of the translation, recording a wellknown version of a biblical scene.” (p. 37.) Eszerint Th. a luganói lap készítésének idejét a Septuaginta keletkezésének idejére, az i. e. 3. századra teszi (ha csak nem gondoljuk, hogy a Septuagintát keltezi az i. sz. 3. sz.-ra). Ez valóban meglepő fordulat.

J. Daniélou-t idézve Th. továbbá arra emlékeztet, hogy a Tannaim tanításában (i. sz. 10–220) a Dávid házából való messiásnak, sőt magának Dávidnak visszatérésébe vetett remény milyen fontos szerepet játszott. Ezzel egybevág, hogy az i. sz. 3. sz. közepe előtt nem sokkal készült falfestményeken, a durai zsinagógában és az ottani keresztény keresztelőkápolnában Dávid ugyancsak előkelő helyet kapott. (37. k. o.). „Thus I consider our marble object also to be one of the products of the David revival of the second and third centuries, made in Jewish milieu either at the end of the second, or the beginning of the third century” (39. o.). Th. szerint tehát a Septuaginta (i. e. 3. sz.), a Tannaim tanítása (i. sz. 1–2. sz.), a durai falfestmények (i. sz. 3. sz. közepe felé) és a luganói lap (i. sz. 2. sz. vége–3. sz. kezdete) egy időben keletkeztek. Meglehetősen tág időhatárok között, kereken hat évszázad folyamán sorakoznak fel azok a “historical and archeological data”, amelyek a luganói lap keletkezésének idejét meghatározzák. De ne mélyedjünk el tovább ebbe a kronológiai enigmába, hanem tartsuk magunkat a 2. sz. végével és a 3. sz. elejével megjelölt közelebbi időponthoz. Th. bizonyára ezt tekinti a datálásban kimonodott utolsó szavának, hiszen a luganói „Dávidot” a császárkor Dávid-képeinek sorába illeszti. A luganói lap jelentőségének fokozottabb kiemelésére Th. ugyanis megjegyzi, hogy J. Daniélou összeállításában mindössze 5 olyan keresztény Dávid ábrázolást talált, amely időszámításunk első négy évszázadában keletkezett. Ehhez sorolja még a luganói lapon kívül — a Pelisaeus Museum (sic)

egy márványlap peremtörredékét (Th. 10. ábra, 39. o.). Attól tartunk, hogy az első négy évszázadban ennél mégiscsak több Dávid ábrázolással kell számolnunk, még akkor is, ha a luganói lapot kénytelenek vagyunk kivenni ezek közül. A Pelisaeus Museum egyetlen darabja sem tartozik ide, legfeljebb az Istanbuli Múzeumé, amelynek állományába a 10. képen bemutatott darab tartozik. Ami már most a későantik márványlapok datálását illeti, meg kell maradjunk annál a kronológiánál, amelyet a kutatás egyöntetűen vall, hogy ti. ezek a lapok az i. sz. 3. sz. végétől az 5. sz.-ig készültek.²³ Ha tehát a luganói lap ezeknek sorába tartozna, akkor aligha keletkezhett volna a 2. sz. végén vagy a 3. sz. elején.

Ezt olvashatjuk Th. könyvében a luganói lapról, amely “a unique treasure in its kind” és “unique piece of art”.

* * *

A luganói magántulajdonban levő márványlap eredetiségét az alábbi pontok alapján vonjuk kétségbe.

1. A lelőhelyre vonatkozó minden adat hiánya (még a műkereskelemben került daraboknál szokásos állítólagos lelőhelyé is).

2. Az egyébként hiánytalan darab mesterségesnek tűnő középső törése.

3. A lap mérete sokkal kisebb azoknál a hiteles példányokénál, amelyeket utánozni kíván.

4. A lap körvonalának és belső köreinek sikerületlen szabálytalansága, ami úgy a mintául szolgáló emlékcsoportnál, mint általában az antik művészetben teljesen szokatlan és indokolatlan.

A lap készítője nyilvánvalóan azokat a későantik márványlapokat kívánta utánozni, amelyekhez Th. sorolja a darabot. Az utánzat azonban annyira tökéletlen, hogy e csoport legállandóbb és szabályszerű következetességgel ismétlődő vonásait sem sikerült reprodukálnia.

5. A legdiszónásabb elem a tál közepére faragott figura. A kerek tálak közepe mindig sima.

6. A perem lépcsőzetes kiképzése (a legmagasabb külső szegély után jön a lejjebb fekvő perem, majd a még lejjebb levő belső sík). Az eredeti daraboknál az egész perem egy relief-síkban van, az alakokat mindkét oldalon szegélyléc veszi közre, a belső sík pedig ehhez a külső relief-felülethez képest van leemélyítve.

7. A reliefdíszes perem egyik felének teljes üressége. Ez antik alkotásnál teljes képtelenség. A darab nem befejezetlen (Th. 13. o.), tehát az egyetlen lehetséges magyarázat az, hogy a hamisító a lapnak ezt a felét kívánta letörni, hogy a bizalomgerjesztő csonkaságot elérje, és nem akart fáradozni a pusztulásra ítélt rész faragásával. A manipuláció azonban — feltehetőleg a rosszul sikerült törés miatt — elmaradt.

8. A perem relief-képei lazán, szabálytalanul, nagy üres közökkel elválasztva helyezkednek el.

9. A perem domborművei szélességben nem töltik ki a mezőt, a perem két szélét nem érintik.

Ad 8–9. A későantik márványlapok perem reliefjeire jellemző a mező teljes kitöltése, a horror vacui, az üres közök elkerülése, elválasztó elemek (pl. fák) alkalmazása, továbbá az, hogy az alakok nemcsak érintik a szegélyt, hanem gyakran bele is nyúlnak abba.

10. A perem-reliefek alakjai (elsősorban a büszt és az állat a mérvadó) alsó részükkel fordulnak a centrum felé. A későantik márványlapoknál törvényszerű, hogy a perem figuráinak álló-vonala a külső szegély, tehát fejükkel fordulnak a centrum felé. Az ok világos: a tál körül elhelyezkedő személyek nézőpontjához való igazodás.²⁴

11. Hiányzik a domborműves perem külső létagját szegélyező astragalos vagy gyöngysor.²⁵

²³ Kitzinger, E., i. m. 32.

²⁴ A kerek lapok ebben teljesen egységesek. Csak egy-két sigma-alakú lap képez kivételt (Kitzinger, E.,

i. m. 27), ezek azonban nyilvánvalóan későbbiek és használatuk módja is eltérő volt.

²⁵ Erről Kitzinger, E., i. m. 24.

12. A domborművek stílusa nem antik és nem egy-
séges. Egyes részletek a későantik márványlapok domborműveit utánozzák (női büszt), mások pseudo-archaikusak (táncos), de találunk óegyiptomi motívumokra emlékeztető részleteket is (borjú). A legközelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a domborműveknek történelmi értelemben egyáltalán nincs stílusa.

13. A táncos alakja mesterkelt és teljesen sikerületlen. Kompozíciójának kiegyensúlyozatlansága és természetellenessége az antik művészet köréből kizárja ezt a figurát.

14. A női büszt a hamisító tudatlanságának egyik legárulóbb jele. A tarkóval egy magasságba csúszott szögletes vállkivágás az ókorban teljesen elképzelhetetlen, s csak egy olyan műveletlen ember kezétől származhat, aki látott ugyan ókori profilbüsztöt (mint amilyen például a Th. 9. kép), de nem értette formáinak jelentőségét.

15. A fejét hátranyújtó borjú tartására ugyanez vonatkozik. Az antik futó állat — és feltehetően valamely óegyiptomi áldozati állat — motívumának tökéletes félreértéséből született.

16. A két alsó perem-motívum értelmetlen és nem lehet ókori.

17. A fejek karikaturisztikus „szemita jellege” ebben a műfajban az ókorban nem keletkezhetett. Ha a lap készítője itt valóban zsidó ábrázolásra törekedett, akkor ez elárulja, hogy a modern antiszemitizmus hatása alatt állt.

18. A táncosnál levő két tárgy teljesen értelmetlen, ábrázolásuk nem származhatott ókori mestertől.

A felsorolt pontoknak egy része is elegendő, hogy megállapíthassuk: a luganói lap hamisítvány, sőt az antik hamisítványok leggyengébb és legotrombább példányai közé tartozik. Ezek után értelmezéséről és ikonográfiai meghatározásáról beszélni teljesen fölösleges. Hadd említsük meg azért, hogy ha — feltéve, de nem megengedve — a lap mégis ókori munka lenne, ábrázolásait Dávid táncaként és bibliai jelenetként értelmezni akkor sem lehetne. A fenteből erről már elmondottakat összegezzük úgy, hogy a táncos alakja ellentmond mindannak, amit a görög-római korszakban a bibliai Dávidról zsidók és keresztények gondoltak. A rendkívül gazdag zsidó és ókeresztény Dávid-ikonográfiában ez az alak elhelyezhetetlen, és pedig nemcsak párhuzamok hiányában, hanem belső tartalmi és történeti okokból is.²⁶ A lap ábrázolásai emellett teljesen idegenek attól a bibliai szövegtől is, amelyet Th. szerint illusztrálniuk kellene.

Mi lebeghetett mégis a hamisító szeme előtt, midőn

nagyon sikerületlen művét kifaragta? A tárgy alakját és a peremre faragott reliefszeket természetesen valamely későantik kerek márványlap-töredék nyomán eszelte ki. Többet, mint egy vagy két töredéket azonban nem ismerhetett, mert ha áttekintése lett volna az egész emlékcsoportról és annak teljes példányairól, akkor nem követelt volna el olyannyira áruló hibákat. Üzleti okokból egy ép példányt, illetve csaknem teljes példányát kívánta létrehozni az olyanfajta emlékeknek, amelyeknek egy vagy két töredékét látta. Bizonyára meg volt győződve arról, hogy a középméző alakja művének legfőbb vonzerejét fogja képezni. Csaknem teljesen bizonyos, hogy ezt a „főalakot” a hellenisztikus Alexandriában kialakult, s a görög-római Egyiptom kisművészetében, főleg a kisplasztikában, majd egyiptomi hatásra a római egyiptizáló tájképeken is gyakran ábrázolt groteszk-frivol táncosok, a „kinaidoi” valamelyik képe nyomán faragta ki a hamisító.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a luganói lap készültett Egyiptomban, ez tehát Th. egyetlen hihető állítása, csak hogy majdnem 2000 évvel később, mint ahogy az ismertett könyv mondja.²⁸

Bizonyára sokan túlzásnak fogják tartani, hogy egy hamisítvánnyal és a róla szóló kis könyvecskével érdemén felül és talán a kelleténél hosszabban foglalkoztunk. Szándékosan tettük ezt, két okból. Először mert a könyvecske a Magyar Tudományos Akadémia Kiadójánál jelent meg díszes formában és külföldi terjesztésre szánva. Ez azt a látszatot keltheti, hogy a munka valamilyen formában a magyar régészet akadémiai szintű teljesítményei közé számít. Ezt a látszatot el kellett oszlatnunk. Minden archeológus, aki egy ismeretlen lelőhelyről származó tárggyal találkozik, különösen ha ez a darab nem illik bele az ókori emlékek általunk ismert állományába, mindenképp a legalaposabban megvizsgálja azt a kérdést, hogy a tárgy eredeti-e. Th. ezt a kérdést még csak fel sem vetette. Ezt a hibát azzal tetézté, hogy amikor azután egy hamisítvány művészettörténeti és ikonográfiai elemzésébe és értékelésébe fogott, akkor a nyilvánvaló disszonanciák, sőt abszurdítások ellenére is inkább a kutatók százai által fáradságos munkával kidolgozott meglevő tudás-anyag tanulságait dobta felre, mintsem a luganói lapot. Ez a magatartás nem jellemző sem a magyar régészetre, sem a régészetre általában, amely tekintélyét és eredményeit mindenképp a tények lelkiismeretes számbavételének és tiszteltetésének köszönheti.

Castiglione László

KELET-EURÓPA ŐSTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

(P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Szipjánov és M. I. Artamonov könyvéről)

A Szovjetunióban különösen a második világháború után megélnéül s azóta egyre fokozódó régészeti kutatások óriási mennyiségű leletanyagot hoztak felszínre, mely bizonyos időközönként lehetőséget nyújt nagy összefoglaló értékelésekre, az írás előtti történelem nagyobb korszakainak összegezésére. Számunkra különösen

értékesek azok a monográfiák és tanulmányok, melyek a Szovjetunió azon területeinek emlékeiről vizsgálgják, ahol népünk és finnugor rokonnépeink történelmének korai szakasza lejátszódott. Az ötvenes években írott összefoglalások — melyekről nagyszerű áttekintést nyújt könyvében László Gyula (Őstörténe-

²⁶ Igen tanulságos lett volna Th. számára, ha megismerkedik honfitársnőjének kitűnő tanulmányával, amely a Dávid ikonográfia egy kérdésével kapcsolatban a későantik márványlapok ikonográfia-történeti specifikumáról és az ikonográfia módszertanáról nyújt korszerű áttekintést: *Eszlár, É.*, On the Development of Early Christian Iconography. *Acta HistArtHung* 8 (1962) 215—.

²⁷ A „kinaidoiról”: Webster, T. B. L., Hellenistic

Poetry and Art. (London 1964). 127.

²⁸ A darab hamisításának kérdéséről, valamint egy sor ikonográfiai problémáról — közöttük általunk nem részletezett kérdésekről is — ajánljuk elolvasásra *Török László* recenzióját (AT 18, 1971.), melyet kéziratban volt alkalmunk elolvasni. E szívességért és több kérdés együttes megbeszéléseért ezen a helyen is köszönetet mondunk Török Lászlónak.

tünk legkorábbi szakaszai, Bp. 1961.) — az újabb tények ismeretében sokhelyütt kiegészítésre szorulnak, nem egy következtetésük felett pedig eljárat az idő. A jelzett terület, főleg a Volga—Káma vidékének, új régészeti képét elsősorban O. N. Bader munkái alakították ki [МИА 99 (1961); Балановский могильник (Москва 1963); Древнейшие металлургии Приуралья (Москва 1964) stb.]. Az alábbiakban ismertetendő legújabb munkák már az ő eredményeinek felhasználásával készültek. Eredményeiket a magyar őstörténetkutatás sem nélkülözheti, mivel a bennük forrásként felhasznált régészeti emlékeanyag a finnugorság és közvetlen szomszédaiak (baltiak, irániak, szlávok) tárgyi hagyatéka.

Az utóbbi években a finnugor népek őstörténetének kutatásában egyre nagyobb szerepet kap a régészet (és ezzel párhuzamosan az antropológia), mivel forrásanyagbázisa évről évre növekszik. A másik örövendő jelenség, hogy az idősebb, nagynevű szakemberek mellett (O. N. Bader, V. N. Csernyecov, A. P. Szmírnov), ma már a finnugor régészettel foglalkozó tehetséges fiatal kutatók egész nemzedéke nőtt fel (G. A. Arhipov, V. F. Gening, A. H. Halikov, N. A. Mazsülov, V. A. Mogilnyikov, P. N. Sztarostin és mások), akiknek jelentős része egy-egy nemzetiségű köztársaság fővárosában dolgozik s az illető nemzetiség tehetséges fiaiból került ki. Így a feltárt régészeti leletanyag szakszerű feldolgozása jóval kevesebbet várhat magára, mint akár egy évtizede. Eddigi munkálkodásuk a jövőben komoly eredményeket sejtet, melyek nagymértékben hozzájárulnak majd rokon-népeink és a magyarság őstörténetének megismeréséhez.

P. N. Tretjakov nagylegzetű monográfiája [П. Н. Третьяков Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге, Изд. «Наука» (Москва—Ленинград 1966). Finnugorok, baltiak és szlávok a Dnyeper és Volga vidékén. (306 l., 87 szövegközi ábra.)] Kelet-Európa erdős és erdős-steppei vidékein élt népek etnikai történetét vizsgálja a régészeti adatok alapján az őskortól egészen az orosz állam megalakulásáig. Figyelmének középpontjában, mint azt a cím is sejteti, a Volga és a Dnyeper felső folyásának vidéke áll, mely a neolitikumtól a késői középkorig egymást követő etnikai átalakulások színhelye volt. Az állandóan forrongó etnikai átalakulások folyamán számos nép tűnt le a történelem forgószínpadáról, s helyükben újak jelentek meg. Ezen a területen a mai, többé-kevésbé állandó, etnikai kép csupán az újkor küszöbén alakult ki. Az orosz nép kialakulásában nemcsak szlávok vettek részt, hanem finnugorok, baltiak, délen pedig iráni, török és más népelemek is. Beolvadásuk hosszú történelmi folyamat eredménye, melynek kutatásához elsősorban régészeti és nyelvészeti adatok állnak rendelkezésünkre.

Könyve bevezetésében a szerző arra a kérdésre kísérel meg választ adni, hogy a régészeti anyagot miként használhatjuk történeti forrásként, vagyis etnikai egységeket takarnak-e a régészeti kultúrák. A kérdés megválaszolásában főbb vonásokban összegzi erről írott legutóbbi tanulmányának lényegét. (Этнический процесс и археология. СА, 1962, № 4, 3—16. l.). Eszerint, mint azt már V. Ja. Brjusov régebben megállapította, ebben a kérdésben minden egyes esetben a konkrét időrendi és területi tényezőket kell szem előtt tartani. A kőkorokban és a korai fémkorban a régészeti kultúrák zártak, ezek egy-egy jól elhatárolható etnikai egységet takarnak. Ez a zárttság a fémkorokban feloldódik, a vaskorban pedig csupán az erdős vidékeken marad fenn több-kevesebb változással. A déli, steppei területeken pedig ekkor igen nagy az infiltráció. Különbösképpen vonatkozik ez a nomádokra. Itt az etnikai határok megvonásához elsősorban a temetkezési szokások nyújtanak támpontot, a viseleti tárgyak, és különösképpen a fegyverzet már kevésbé. A korai régészeti korokban az etnikai osztódás a jellemző, a későbbiekben pedig az integráció és az asszimiláció, nagyobb etnikai egységek kialakulása. Kelet-Európában az i. e. II. évezredben érte el tetőpontját az etnikai sokrétűség. Az integráció és az asszimiláció az ősközösségi társadalom felbomlásának és az osztálytársadalmak kialakulásának korszakára jellemző.

Az első fejezet tárgya a finnugorok történetének legkorábbi szakasza. A szerző nagy vonásokban áttekinti a kérdés kutatásának történetét *Aspelintől Brjusovig*. Meglepő, hogy *László Gyula* könyvéről nincsen tudomása, bár őstörténet-elméletének értékelése nagyon is helyénvaló lett volna, éppen *Brjusov* munkásságával kapcsolatban. *Brjusov*, mint ismeretes, a fésűs-gödröcskés kerámiával hozta kapcsolatba a finnugorok elterjedését Kelet-Európa északi részén. Nagyjelentőségű munkájának [Очерки по истории племен европейской части СССР в неолитическую эпоху. (Москва 1952)] megjelenése óta — főként *Csernyecov* urálintúli és *Bader* Káma-menti kutatásainak eredményeként — egyre inkább bizonyossá válik, hogy az újkőkori Urálintúl, Urál és a Káma vidéke volt szétválásuk előtti utolsó lakhelyük a finnugoroknak, s ez a terület sok szempontból kapcsolatban volt a nyugat- és közép-ázsiai neolitikummal. Másrészt bizonyítást nyert az is, hogy a régi értelemben vett fésűs-gödröcskés kerámia műveltsége nem egységes etnikumú és kultúrájú népességet takar. Ezen óriási terület kultúrájának közös vonásai az itt élő lakosság gazdasági értelemben vett egységén alapulnak: ezek mind egymással nagyon sok közös vonást mutató halász-vadász társadalmak voltak. Ennek alapján Tretjakov más szempögből kísérli meg felosztani Kelet-Európa északi részének átmeneti és újkőkori kultúráit.

Minden jel arra mutat, hogy a Dél-Kelet Baltikum, a Felső-Dnyeper vidék és a Volga—Okai terület átmeneti kőkora Közép-Európa mezolitikumával lehetett kapcsolatban. Így valószínű, hogy Kelet-Európa erdős vidékeit déli jövevények népesítették be a jelzett időszakban (i. e. VII—IV. évezred). Ugyanakkor minden valószínűség szerint volt egy kelet-nyugati vándorlás is. Ez utóbbival V. Ja. Brjusov foglalkozott részletesen. Feltette, hogy a baltikumi későmezolitikus Kunda műveltség az uráli Sigir műveltségből származott az uráli népesség nyugatra vándorlása következtében. Tretjakov, László Gyulához hasonlóan, a biztos kronológia hiányában látja ennek az elméletnek legfőbb gyengeségét, teljes joggal. Semmi bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy a sigiri leletek korábbiak. Sőt, a szerző valószínűnek tartja, hogy a Kundával szomszédos európai területek csonteszközei ugyanolyanok lehettek, mint a kundaiak, csupán az eltérő talajviszonyok miatt nem maradtak meg napjainkig. Így a kundai csonteszközök nem állnának egyedül a szomszédos európai területek leletanyagában s eredetüket sem kellene az Urálban keresni. Sajnos, itt a szerző cáfolatában ugyanazt a gyenge pontot találjuk, mint *Brjusov* elméletében: a pontos időrend és a perdöntő bizonyítékok hiányát.

A kelet-nyugati vándorlás valószínűbb bizonyítéka lehet a Szarvas-szigeti temető az Onyega tavon (i. e. IV. évezred vége — III. évezred eleje). Az itt előkerült ember- s állatalakos csontfaragványok analógiáit az Urál és a Káma vidékén találjuk.

A keletbaltikumi Sperrings kultúra fésűs kerámiája szintén az Urál és Káma vidéki újkőkori műveltségekkel mutat közös vonásokat. Mindaddig nem sikerült azonban még megfeleltetésként igazolni, hogy az uráli kerámia korábbi, másrészt pedig hiányzanak az összekapcsoló láncszemek a két terület között. A Sperrings kultúra keleti származásának komoly bizonyítéka viszont az antropológiai anyag, minthogy e műveltség embertani típusa erős mongoloid vonásokat mutat.

Mindezek alapján kétségtelen, hogy a fenti esetekben a keleti származás tisztázása még a jövő feladata. *Brjusov* kelet-nyugati vándorlás-elméletét mindaddig megnyugtató módon sem bebizonyítani, sem megcáfolni nem sikerült perdöntő bizonyítékok hiányában.

Kelet-Európa és az Urálintól neolitikumának kialakulását a szerző az i. e. IV. évezred végére—III. évezred elejére teszi, megjegyezvén, hogy ezek az újkőkori műveltségek minden különösebb változás nélkül maradtak fenn egészen az i. e. II. évezred közepéig. Ez a jelzett területen élő népek halász-vadász életmódjával magyarázható. A neolitikus kultúrák *Brjusov* által javasolt felosztása a szovjet régészetben az idő

tájt uralkodó „autochton” elmélet szülte volt. Az újabb kutatások alapján (főként *M. E. Fossz* munkásságát emelhetnénk itt ki) Kelet-Európa erdős övezetét a következő négy nagy etno-kulturális területi egységre oszthatjuk fel az újkőkorból: 1. az urál-kámai neolitikum; 2. volga-okai neolitikum; 3. Kelet-Baltikum; 4. Felső-Dnyeper és a Baltikum újkőkora (ez utóbbit a szerző szerint helyesebb lenne két csoportra osztani, nyemani és a Felső-Dnyeper-vidéki neolitikumra). E műveltségek határai az i. e. II. évezred közepéig nagyjából változatlanok maradtak.

Az Urál két oldalán és a Káma vidékén az újkőkorból többé-kevésbé azonos jegyeket mutató anyagi kultúrát találunk, melynek fontos jellemzője a fésűs-vonalkás díszítésű csücsöslajú edények. E díszítőmotívumok az edény egész felületét beborítják, körbefutó vízszintes sávokat alkotva.

Az Urálutól erdős vidékének neolitikuma főbb vonásaiban a kámaival mutat sok hasonlóságot, jónéhány szempontból viszont különbözik attól (az uráli leletanyag sokkal gazdagabb, itt igen sok csonteszköz került elő stb.). Igen szembetűnő az uráli és a délebbi, kelteminári kerámia nagyfokú hasonlósága, amiből *Csernyecov* az uráli újkőkor műveltség déli származására következtetett. *Tretjakov* azon a nézeten van, amit régebben *A. P. Szmirnov* és *V. M. Rausenbah* már kifejtettek, hogy az urál-kámai újkőkor műveltség a helyi mezolitikumból nőtt ki, s a keltemináriaktól csupán az edénykészítést tanulták. Kétségtelen azonban, hogy az uráliak életében komoly szerepet játszottak a középázsiai kapcsolatok, és minden bizonnyal ennek tulajdonítható, hogy kultúrájuk és gazdasági életük jóval gyorsabban fejlődött, mint nyugati szomszédaiké.

A másik nagy etno-kulturális egység, a volga-okai neolitikus kultúra, a Felső-Volga, Oka és a Gyeszna felső folyásának vidékét foglalta magába. Jellemző, ún. gödröcskés, edénydíszítése teljesen különbözik a kámai ornamentikától. A telepek lakossága kör alaprajzú földbeásott házakban lakott. (A Káma vidékén előkerült neolitikus lakóházak mind négyszögűalakúak.)

Az i. e. III. évezredben és a II. évezred elején a volga-okai neolitikus törzsek észak-nyugat felé való áramlását figyelhetjük meg, a Ladoga-tó és Finnország déli területei felé, ahol a jövevények a Sperrings kultúra népeit találják. E vándorlás oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy ebben az időben a volga-okai kultúra területének egy részét a délről felköltöző fatjánovói állattenyésztő törzsek foglalták el.

A volga-okai kultúrától nyugatra eső erdős vidéken három újkőkor műveltséget figyelhetünk meg: a kelet-baltikumit, melynek kutatási eredményeit az észti és finn szerzők munkáiból kísérhetjük nyomon, valamint a nyemant és a felső-dnyeperit, melyek kutatása még csaknem teljes egészében a jövő feladata. A keletbaltikumi kultúra érdekes jelensége, hogy az e területre vándorló volga-okai törzsek nem szállták meg a mai Észtország területét, itt a helyi népesség kultúrájának töretlen fejlődését figyelhetjük meg.

Az i. e. III. és II. évezred fordulójának egy másik nagy népvándorlása szintén a volga-okai területtel kapcsolatos: a műveltség keleti és északi területein egy új, a helyinél jóval fejlettebb kultúra jelenik meg, az ún. voloszovói műveltség. Jellemzői a vastagfalú, kerekaljú, fésűs ornamentikával díszített edények, a négyszögű alapú földbeásott házak és a nyújtott, kerámiamelléklet nélküli temetkezések. Ez az új népesség több hullámban vándorolt ide a Káma vidékéről, az őslakosságot elűzték, vagy beolvastották. *Báder* szerint kultúrájuk igen közel áll a turbinói műveltség korai szakaszához, ami kétségtelen bizonyítéka kámai származásuknak. A Közép-Oka vidékéig hatoltak az új jövevények, a folyó felső folyása mentén már nem kerülnek elő tárgyi emlékeik. Ez az i. e. II. évezredben kialakult határ hosszú ideig változatlan maradt, később a voloszovóiak utódainak, a volgai finneknek volt déli határvidéke egészen az i. u. I. évezred második feléig, amikor a szláv kolonizáció következtében gyökeresen átalakult e területek etnikai képe.

Az Urál-Káma vidékéről nyugat felé áramló lakosság útja azonban nem csupán a Volga mentén vezethető. Valószínűleg volt egy másik, feltételezhetően jóval régebbi út is, mely a Felső-Káma, Vjátka és Észak-Ural vidékeit kötötte össze a Kelet-Baltikummal szomszédos területekkel. Itt, az északi nagy tavaktól keletre eső vidékeken ebben az időben az urál-kámai származású kultúra háttérbe szorítja a volga-okai eredetű műveltségi hagyományokat. A kerámián kívül ezt legjobban az ember- s állatábrázolásokkal díszített csontfaragványok szemléltetik. Ez időtől egészen a középkorig a vízmadár ábrázolásának kultusza Kelet-Európa erdős vidékein a finnugorság jelenlétének egyik legbiztosabb jele. Hasonló folyamatok játszódtak le innen északra, a Fehér-tenger partvidékén is. Korábban, mint azt fentebb már megjegyeztük, volga-okai törzsek hatoltak erre a területre. Az i. e. II. évezred elején egy egészen más népesség jelent itt meg, melynek kulturális hagyományai az Urál és Káma vidékén gyökereznek.

Az egyik legbonyolultabb kérdés a protofinnek megjelenésének ideje és körülményei Kelet-Baltikumban. *Tretjakov* feltételezi, hogy volt egy korai finnugor felvándorlás az Urál felől, majd később ezeket elszigetelték a volga-okai törzsek, az i. e. II. évezred elején (esetleg a III. végén) egy újabb nagy finnugor hullám söpri el az utóbbiakat. Ekkor alakul ki a finnugorok széttelepülésének első képe.

A következő fejezetben a szerző a protoindoeurópai népek történetével, valamint a baltiak kialakulásának kérdésével foglalkozik.

Az i. e. IV. és III. évezredben a fentiek mellett egy másirányú erőteljes vándorlást is megfigyelhetünk: a déli állattenyésztő és földművelő népek mozgását a fejletlenebb gazdasági berendezkedésű népek lakta északi területek felé. E vándorlás eredményeképpen az i. e. III. évezredben és az i. e. II. évezred elején nagy változások mentek végbe Európa etnikai térképén. A kutatók többsége feltételezi, hogy ennek a vándorlásnak fő mozgatóerőit indoeurópai nyelvet beszélő népek voltak, akik ettől az időtől kezdődően az általuk elfoglalt területeken uralkodó etnikai erővé váltak.

A Kelet-Európa erdős vidékeire vándorolt törzseket a régészeti irodalom általában „a zsinagdiszes kerámia népei”-nek nevezi, s feltételezik, hogy a régi indoeurópaiak azon csoportját alkották, akik a germánok, baltiak és szlávok elődei voltak. E törzsek megszállták a Volga és Kelet-Baltikum jelentős területeit is, itt azonban alulmaradtak az etnikai fejlődés harcaiban. Minden valószínűség szerint ők terjesztették itt el az állattenyésztést az eddig jobbára csak halász-vadász életmódot folytató helyi törzseknél. (Ennek igazolására szolgál, hogy néhány balti finn nyelvben az állattenyésztéssel kapcsolatos szókincs legrégibb rétegének javarésze indoeurópai, balti eredetű.)

Az észak felé vándorló állattenyésztő népek emlékei a Dnyeper vidékén „közép-dnyeperi kultúra” néven ismert az irodalomban, a Volga vidékén fatjánovói és balánovói, a Baltikumban pedig harcái, vagy csónakalakú balták kultúrája néven. Közös jellemzőik: halmos, vagy sík temetők zsugorított temetkezésekkel, ritkábban halotthamvasztással, csiszolt kőbalták, geometrikus díszítésű gömbfenekű agyagedények. A jövevények kultúrája magasabb, mint az őslakosságé, a földművelés és állattenyésztés mellett ők hozták magukkal a csiszolt kőbaltákat is, melyeket eddig nem ismertek ezeken a területeken. Az új népesség embertani típusa is különbözött a helyi lakosságtól: a hosszúfejú európai típus jellemző rájuk emezek mongoloid, vagy lapponoid keverékű európai típusával szemben. Vándorlásuk fő útvonala Kelet-Európában minden bizonnyal a Dnyeper völgye lehetett.

Kelet-Európa erdős vidékeire a déli műveltségek közül a közép-dnyeperi gyakorolta a legerősebb hatást. Származásuk vitatott, s ebben a kérdésben még csak többé-kevésbé általánosan elfogadott elmélet sem találunk. Fejlődésük korai szakaszán viszonylag kis területen éltek a mai Kiev környékén. Jellemzőjük a halomsírok, zsugorított, nyugati tájolású temetkezések. Az i. e.

III. évezredtől kezdődően észak felé terjeszkednek a Dnyeper felső folyásának vidékére. Az i. e. II. évezred első felében már ők képviselik itt az alapvető, ha nem az egyetlen etnikumot. A Felső- és Közép-Dnyeper vidékén az elkövetkezendő korok története elsősorban az ő közvetlen utódaiak története. A Felső-Volga vidékén, pontosabban ennek déli részén, az i. e. III. és II. évezred határán a déli származású pásztortörzsek más csoportjai jelennek meg, a fatjánovói és a balánovói kultúra hordozói. Az előbbieket a Volga és Oka közti terület keleti és középső részét foglalták el, az utóbbiak pedig a Szura folyó környékén telepedtek meg, egykor szálláshelyeik a mai Csuvas és Mari Autonóm Köztársaság területén voltak. A fatjánovóiak halottait zsigorított helyzetben oldalukra helyezték, fejfelé nyugat felé, föléjük halmot emeltek. Műveltségük sok vonása a közép-dnyeperivel mutat rokonságot, s valószínű, hogy a két nép is rokon származású. További sorsuk viszont nagyban különböző, hiszen a középdnyeperiek óriási szerepet játszottak a Dnyeper vidékének további történetében, a fatjánovóiak szerepe viszont a Felső-Volga vidékén csupán epizodikus volt, nem hagytak észrevehető nyomokat maguk után. Telepeiket mind ez ideig nem ismerjük, ami minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy ezek rövid életűek lehettek. A jelzett területen a fatjánovóiak a voloszovóiaknál előbb jelentek meg, kizsorítva innen az őslakó volga-okai törzseket, akikkel — az eddig előkerült régészeti leletanyag tanúsága szerint — nem léptek szorosabb kapcsolatba. Nem sokkal később, az i. e. II. évezred közepén, lassanként eltűnnek a fatjánovóiak a Felső-Volga vidékéről. Újabb, náluknál erősebb hódítók semmisítik meg, vagy űzik el őket. Ezek nem az egyszer már legyőzött volga-okai törzsek, akik a Volga és Oka közti vidéken az i. e. III. és II. évezredben szinte teljesen elveszítik régebbi pozícióikat, hanem a finnugor voloszovói törzsek, akiknek telepein lépten-nyomon találkozunk a fatjánovóiakkal való kontaktusok nyomait. A balánovói műveltséget régebben a fatjánovói változatának tartották (*Krivcova—Grákova, Báder, Sztjepánov*). Később bizonyítást nyert, hogy a jelentős kulturális különbségek etnikai különbséget takarnak. Ezt különböző embertani típusuk is bizonyítja. A balánovóiak telepeit is jól ismerjük, négyyszög alapú földbeásta házaikkal. (Az első telepeket *P. D. Sztjepánov* tárta fel.) Geometrikus edénydíszítésük elemei is sokban különböznek a fatjánovóiaktól. A különbségek mellett azonban jelentős szálak fűzik össze a két műveltséget, különösen fejlődésük korai szakaszán, ami valószínűvé teszi, hogy hordozóik hasonló (valószínűleg iráni) nyelvet beszéltek. Gazdaságuk alapja az állattenyésztés volt, de a földművelést is ismerték. Az i. e. II. évezredben széles körben elterjednek náluk a fémesszközök. Fejlődésük az i. e. II. évezred közepén akadt meg, amikor a földművelő és állattenyésztő abasevói törzsek elfoglalták területeik legnagyobb részét.

Az abasevói műveltség, mely a balánovóit csupán részben váltotta fel, ui. a balánovói törzsek egy része egyes területeken megőrizte régi műveltségi hagyományait, a Közép-Volga vidékének fejlett bronzkori kultúrája, hordozói a zsinédgízes kerámia népeinek utódai. Jellemzői a halomsíros temetkezések és a gyakran minden díszítés nélküli harangalakú edények. A műveltség kialakulásában a legfontosabb szerepet a steppei gödörösíros műveltség népei játszották. Joggal feltételezhető, hogy az abasevóiak vándorlásának célja — előbb a Közép-Volga vidékére, később pedig az Urál felé — az e területeken levő gazdag rézlelőhelyek megszerzése volt. Településeik alig ismertek, ezek is rövid egy helyben tartózkodásról tanúskodnak. Később, a késői bronzkor és a korai vaskor idején a Közép-Volga és az Urál déli vidékein nem találunk egyetlen műveltséget sem, melynek hordozóiban az abasevóiak kétségtelenül utódait láthatnánk. Valószínűleg beolvadtak az őket körülvevő őslakosságba — a turbinói, kazányi, gerendavázas, az Urál déli részén pedig az andronovói műveltségbe. Régen megállapított tény, hogy a későbbi, kétségtelenül finnugor vaskori ananyinói műveltségben abasevói

jegyek továbbélésével találkozunk. Ez azonban csupán az abasevóiak áttételes hatását jelenti, mivel ma már egészen bizonyos, hogy az ananyinói műveltség alapnépességét a kazányi és a turbinói törzsek utódai alkották.

Az i. e. III. és II. évezred fordulóján a Baltikum délkeleti és keleti területein is nagy számban tűntek fel a délről vándorló állattenyésztő törzsek, műveltségük itt harci, vagy csónakalakú balták kultúrája néven ismeretes az irodalomban. E műveltség hordozói halottaikat főleg nem emeltek halmot. Észtország és Finnországi területén a jövevények nem tudták megőrizni kulturális hagyományaikat, s néhány évszázad múlva, az i. e. II. évezred végére beolvadtak a helyi őslakosságba. A későbbiekben Kelet-Baltikum kulturális és etnikai fejlődése alapvetően ugyanazon az úton haladt, mint a Felső-Volga vidékén, ahol a jövevény indoeurópaiak kulturális tradíciói megszaktak. A különbség csupán az, hogy míg Kelet-Baltikumban ezek a törzsek óriási hatást gyakoroltak a helyi lakosság gazdasági fejlődésére, hiszen hatásukra terjedt itt el az állattenyésztés s talán kezdődött el a földművelés, addig a Felső-Volga vidékén, úgy tűnik, a fatjánovói állattenyésztés nem talált folytatásra, kihalt a fatjánovói hagyományokkal együtt.

A délről felvándorolt pásztortörzsek a fentiekől eltérően sok helyütt szilárdan megvetették lábukat s a továbbiakban ők határozták meg a kulturális és etnikai fejlődés útjait. Így volt ez a Felső-Dnyeper vidékén és Délkelet-Baltikumban is. A pásztortörzsek vándorlása, mint ismeretes, ugyanilyen eredményre vezetett Közép- és Kelet-Európa jónéhány vidékén is. Több, elsősorban keleti, területen azonban az etnikai fejlődés során eltűntek ezek a törzsek. Ennek következtében az i. e. II. évezred második felében a zsinédgízes kerámia népei (pontosabban ezek utódai) által lakott területek keleti határai jelentős mértékben nyugatra tolódtak.

A zsinédgízes kerámia népeit nagyon sokan a jelenlegi három nagy indoeurópai népcsoport (baltiák, germánok, szlávok) őseinek tartják. Ezt elfogadva, azt a legtermészetesebb feltételezni, hogy e népek területi elhelyezkedésének északi és nyugati részén a germánok, déli és középső részén a szlávok, északkeleti részén pedig — mely délnyugat Baltikumot és a Felső-Dnyeper vidékét foglalta magába — a baltiák éltek. A minden bizonnyal már ekkor is egymás szomszédságában élő baltiák és szlávok viszonyának kérdése igen bonyolult. A nyelvészek egy részének az az álláspontja, hogy valamikor volt egy közös balti-szláv indoeurópai nyelvcsalád, mely csupán később vált szét baltiakra és szlávokra. A nyelvészek nagyobb része azonban — köztük szinte majdnem minden szovjet nyelvész — azt tartja, hogy ilyen nyelvcsalád nem létezett, a két nyelvben fellelhető nagyszámú egyezés csupán a két nyelv hosszú egymás melletti fejlődésének eredménye. Jelenleg a régészek még nem tudnak beszélni ebbe a vitába annak veszélye nélkül, hogy kellő alap híján még inkább ne bonyolítanak ezt a kérdést.

Az észti és finn nyelvben a háziállatok neveinek nagy része, valamint sok állattenyésztéssel kapcsolatos szó balti eredetű. A régészeti adatok arról tanúskodnak, hogy Kelet-Baltikum lakói — a balti finnek elődei — a zsinédgízes kerámia népeitől tanulhatták az állattenyésztést az i. e. II. évezredben, a kőkor és a bronzkor mezsgyéjén, a jövevény törzsekkel való békés és ellenséges kapcsolataik közepett, melynek végső eredménye az idevándorolt törzsek beolvadása lett. Mindezek alapján teljesen világosnak tűnik, hogy a Kelet-Baltikumba vándorolt déli népesség a protobaltiák lehettek. Ezt a valószínű következtetést egyelőre nehéz lenne megcáfolni. Végeredményképpen így arra a következtetésre jutunk, hogy a protobaltiák régészeti nyomai a Dnyeper vidékére vezetnek, és a ligetes steppei zónában fekvő Közép-Dnyeper vidéke lehetett az a terület, ahol a balti törzsek gyökerei megerősödtek.

A könyv következő fejezetében a szerző a Felső-Volga és a Felső-Dnyeper vidékének koravaskori történetét tekinti át. Az i. e. II. évezredben Kelet-Európa etnikai térképe különösen tarka volt. A Volga és Oka

határolta területen például megtaláljuk a volga-okai neolitikus törzsek utódait, az Urál-Káma vidékéről származó finnugorokat (voloszovói műveltség), a fatjánovóiak utódait, és szórványosan behatoltak e területre a balánovói és abasevói kultúra néptörzsei is. A Felső-Dnyeper vidékén a két alapnépesség a neolitikus őslakosság utódai, valamint a beköltöző pásztortörzsek, a baltiak elődei voltak. Az i. e. II. évezred végére ezeken a területeken — ha igen lassan is — mindenütt elterjedt az állattenyésztés. Ekkor léptek az erdős övezet népei (az i. e. II. évezred végén) — jelentős késéssel — a fejlett bronzkorba. Az új gazdálkodási ágnak megfelelően, telepeiket nem csupán a vízben gazdag folyóvölgyek mentén találjuk. Hasonló jelenséggel találkozunk mindenütt az Uráltól egészen a Baltikumig. Bizonyos fokú kivételt talán csak a Felső-Dnyeper és a Felső-Volga egyes területei képeznek, ahol ez a jelentős gazdasági átalakulás csak valamivel később, az i. e. I. évezred második negyedében, a korai vaskor időszakában következett be.

A vas és a vaskohászat Kelet-Európa erdős vidékén nagyjából ugyanakkor terjedt el, mint a délebbi vidékeken, nem pedig jelentős késéssel, ahogy ezt korábban feltételezték. (Az i. e. I. évezred második negyedében.) A korai vaskor gazdasági kérdései ezeken a területeken még jórészt tisztázatlanok, kétségtelen azonban, hogy a gazdasági élet alapja az állattenyésztés volt, bár a halászat és vadászat szerepe sem volt jelentéktelen. A régészeti feltárások során előkerült őrlőkövek, vassarlók és kapák a földművelés ismeretéről tanúskodnak, jelenleg azonban még nyitott kérdés a földművelés jelentőségének súlya e népek gazdasági életében.

A Felső-Volga és a Felső-Dnyeper vidékén még a bronzkor végén eltűnik a halottak földbe temetésének szokása, melyet az ide vándorló dnyeperi és kámai törzsek honosítottak meg ezen a vidéken. (Valószínű, hogy az itt élt őslakosság temetkezési szokását vették át a jövevények, ugyanis az ő temetőiket sem ismerjük.)

A korai vaskorban a telepek szerkezete erősen megváltozik a bronzkorhoz képest. A régebbi erődítés nélküli telepek helyett mindenütt nehezen megközelíthető helyen levő, földsáncsal és árokkal körülvett településeket találunk, melyek egyaránt jellemzőek a finnugorokra és a baltiakra is a vas elterjedése utáni időben. Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy a megváltozott gazdálkodási forma következtében szükségessé vált a felhalmozódott termelési javak — háziállatok és a termény — védelme. Ebben az időben a nemzeti rend is átalakul ezeken a területeken: a társadalom alapvető egysége a patriarchális nagycsalád lesz. (Ezt a legszembetűnőbben a volgamenti Bereznjaki település ásatásai igazolták.)

Ezen általános jellemvonások mellett, természetesen, az egyes etno-kulturális csoportok közt jelentős különbségek is vannak. A volgai finnugorok és a Dnyeper vidéki baltiak közti határ nagyjából ugyanaz, mint az előző korban, amit a régészeti adatokon kívül a helynévi adatok is megerősítettek (elsősorban a víznevek). Az Oka folyó egyes vidékein, valamint a Szura és a Közép-Volga vidékén az ún. „gorogyeci kultúra” finnugor népsége élt, a Felső-Volga és a Felső-Oka által határolt területen pedig az ugyancsak finnugor népségű „djákovói kultúra” helyezkedett el, e műveltségek alapvető jegyei a különbségek ellenére is megegyeznek. Legjellemzőbb vonások a textildíszes kerámia. A Felső-Dnyeper vidéki telepeket az irodalomban általában öt csoportra osztják: 1. litván-belorusz; 2. szmolenszki; 3. felső-okai; 4. juhnovói (a Gyieszna melléke Brjanszktól lefelé); 5. milográdi (Pripijtyi vidéke) csoport. A finnugorok és a baltiak ezen etno-kulturális csoportjai szinte változás nélkül maradnak fenn több mint ezer évig, az i. u. első századokig. A mindenütt elterjedt állattenyésztő és földművelő gazdálkodás tartósan helyhez kötötte az erdős vidékek lakóit.

A következőkben *Tretjakov* figyelemmel kíséri a textildíszes kerámia kialakulásának előzményeit a Volga-vidéken. Az i. e. II. évezred végére itt új műveltségek alakulnak ki, melyek gazdasági alapja már nem a halá-

szat és vadászat, hanem az állattenyésztés és a földművelés. A Káma torkolatvidéki emlékek a kazányi, az Oka vidékiek pedig a pozdnyakovói kultúra elnevezést kapták a régészeti irodalomban. Mindkét műveltség alapját a korábbi finnugor népségű kultúrák alkották, bár kialakulásukban a déli, részben asszimilált műveltségek népsége is részt vett (gerendavázás, balánovói, abasevói, andronovói műveltség). Háztípusaik a régebbi hagyományt folytatják (négyoszlopalú földbeásott házak, szűk bejárati folyosókkal), halottaikat nyújtott helyzetben temetik, a pozdnyakovóiak némelyik fölé halmot emelnek.

Az i. e. II. és I. évezred fordulójától mindkét műveltség telepein megjelennek a textildíszes edények. Hasonló jelenséggel találkozunk az egész Felső-Volga vidékén, sőt tovább, egészen Észtrorszáig és Dél-Finnorszáig terjedőig. A textildíszítés uralkodóvá válik a volga-okai és a balti finnugor törzsek által lakott területeken és jellegzetes etno-kulturális jegyük marad több mint egy évezreden át. Tretjakov minden bizonnyal jogosan feltételezi, hogy a textildíszes kerámia elterjedése egy nagy területet magába foglaló kulturális és etnikai integráció eredménye, melynek fő mozgató erejét a volgai és a baltikumi finnugor törzsek alkották. Ebben a korban tűnnek el végérvényesen a korábban meglévő kulturális különbségek a helyi volga-okai és a kámai származású finnugor törzsek közt, valamint a fatjánovói, balánovói és abasevói hagyományok utolsó nyomai is. Így tehát ezen az óriási területen — a Káma alsó folyásától a Baltikumig — mindenütt elterjed két-három évszázad alatt a textildíszes kerámia. Kialakulása mindenütt helyi hagyományokra vezethető vissza. Elterjedése kapcsolatban áll az új gazdálkodási forma, az állattenyésztés elterjedésével. Fontos jelenség, hogy ezzel az edénydíszítési móddal csupán a finnugorok laktak területeken találkozzunk. (Nincs például a baltiak által lakott baltikumi vidékeken, vagy a Felső-Dnyeperen sem.) Minden kétséget kizáró tény, hogy a textildíszes kerámia finnugor edényművesség volt.

Érdekes jelenség viszont, hogy a Káma mentén, az Urálban és az Urálon túli területeken, ahol biztosan tudjuk, hogy finnugorok laktak, nincs textildíszes kerámia. A Káma vidéke erős urálon túli hatás alatt állt a bronzkorban (az ún. turbinói és szejmaj fémesszőkeket innen szállították), s e terület kulturális fejlődése a későbbiekben meglehetősen sok szempontból különbözött a nyugatabbra lakó finnugorokétól. Valószínű, hogy ekkor váltak ketté az eddig többé-kevésbé egységes finn-volgaiak és permiek. E két csoport közti határ a Káma torkolata környékén lehetett.

A balti és volgai finnugorságot, mint fentebb említettük, a vaskorban két régészeti kultúra képviseli: a djákovói és a gorogyeci. Az előbbieket a Felső-Volgan és a Volga-Oka közti területen éltek az i. e. VIII. sz.-tól az i. u. első századokig. Településeiket földsáncsal és árokkal erődítették. Boronaházakban laktak, csupán a mai Kosztroma környékén kerültek elő földbeásott, négyoszlopalú házaik. Műveltségük jellegzetes jegye a textildíszes kerámia és az ismeretlen rendeltetésű, különleges alakú ún. „djákovói típusú nehezekék”. A gorogyeci műveltség, melynek telepeit az Oka torkolatától egészen a mai Szaratovig megtaláljuk, sok jellemző vonásában közel áll a djákovóihoz, ami minden bizonnyal a területükön élő lakosság etnikai rokonságával magyarázható. Legszembetűnőbb különbségük a gorogyeci edények jellegzetes textildíszítése (az ún. „rogosz-nij ornament”), valamint az, hogy itt mindenütt feltehetően a djákovóiaknál ritkaság számba menő négyoszlopalú földbeásott házak. A gorogyeci műveltség igen gyengén kutatott, ezért nagy figyelmet érdemel A. P. Szmirnov és N. V. Trubnyikova anyaggyűjtő összefoglalása. [Смирнов, А. П.—Трубникова, Н. В., Городецкая культура. САИ. Д1—14. (Москва 1965)]

A volga-okai finnugor törzsek nyugati szomszédai a Dnyeper felső folyásának vidékén élő törzsek voltak. Az i. e. I. évezredben a Dnyeper-vidéki lakosságra, ezek kultúrájára, nagy hatást gyakoroltak a szkíták. Ebben az időben a Dnyeper völgyét északon egészen a

Pripjaty folyóig és a Gyesznáig szkíta kultúrának tartják. A ligetes steppék vidékét azonban — főként B. N. Grakov kutatásainak eredményeképp — a kutatók legtöbbje nem tartja az etnikai értelemben vett szkíták lakterületének, csupán a kultúrhatásuk alatt álló területeknek. [Ld. Grakov, B. N. — Мелюкова, А. И., Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. «Вопросы скифо-сарматской археологии». (Москва 1954), 39—93.; Grakov, B. N., Каменское городище на Днепре. МИА 36 (Москва 1954).] A fent említett öt felső-dnyeperi műveltség közül a szkíták különösen a juhnóviákra gyakoroltak erős hatást. Ezek a műveltségek egyébként igen sok jelentős vonásból különböznek egymástól, közülük három áll sok szempontból igen közel egymáshoz (juhnóvi, szmolenszki, felsőokai). A litván-belorusz csoport népeiben minden bizonnyal az őslakosság utódait kell látnunk, akik az i. e. II. évezredben, a balti törzsek gyűrűjébe kerülve, lassanként asszimilálódtak. Ma még tisztázatlan, hogy mikor ért véget ez a folyamat, a kulturális beolvadás azonban minden jel szerint az i. u. I. évezred közepén fejeződött be.

A juhnóviák telepeit gyakran „hamus gorogyscséknak” is nevezik, mivel településeik szélein nagy mennyiségű hamu halmozódott fel. Ez valószínűleg a szalma fűtőanyagként való nagyfokú felhasználásával magyarázható. Ez a jelenség, valamint az ásatások alkalmával előkerült őrlőkövek és sarlók a földművelés komoly szerepéről tanúskodnak. Házaikat gerendákból ácsolták, ezekben nyitott tűzhelyek nyomait találjuk. A szájnál kiszélesedő agyagedényeiken általában semmiféle díszítés nincsen. Tárgytípusaik túlnyomó többsége erős szkíta hatással tanúskodik. Kivételt csupán a bronzból készült női ékszerek képeznek. A juhnóvi műveltség korát a kutatók többsége az i. e. I. évezred eleje és időszámításunk kezdete közötti időre teszi. A juhnóviához közel álló szmolenszki műveltséget az utóbbi évek kutatásai tették ismertté. [Третьяков, П. Н. — Шмидт, Е. А., Древние городища Смоленщины. (Москва—Ленинград 1963).] Házaik és díszítetlen edényeik a juhnóviákéhoz hasonlóak. Itt is gyakoriak a baltiakra jellemző, jellegzetes bronz női ékszerek. A harmadik csoportot alkotó felső-okaiak kultúrája sokban hasonló a juhnóviához, csupán itt jóval kisebb volt a szkíta hatás. Időszámításunk kezdetén területüket elfoglalják a juhnóviák, s a két hasonló kultúrájú nép egybeolvad. A baltiak jellegzetes háztípusa mindenütt a hosszú, több osztatú gerendaház.

A milográdi kultúra erősített települései jóval nagyobbak, mint a fent röviden jellemzett többi erdős vidéki műveltség területén. A településeket egy föld-sáncsal két részre osztották: egy kisebb sűrűn beépített területre és egy nagyobbra, melyen alig voltak épületek. A nagyobbik térség minden bizonnyal az állatállomány részére készült. (Ez a felosztás egyébként erősen emlékeztet a Szkýthia északi részén levő szkíta osztott településekre.) Gerendaházaik egy helyiségből állnak (általában 4×4 méteres alapterülettel), néha földbe mélyítették, melyek jellemző tulajdonsága a falba, vagy valamelyik sarokba vájt fülke, ahol rendszerint a tűzhely volt. Az épületek mellett levő harangalakú gabonatarlórok vermek a földművelés jelentős szerepéről tanúskodnak. A többi felső-dnyeperi műveltségtől eltérően a milográdiaknál a temetők is ismertek. Ezek halomnélküli égetéses temetkezések általában a települések közelében, néha a sáncban belül. A fentiekből is látható, hogy a milográdi és a többi, vele szomszédos felső-dnyeperi műveltség közt igen nagy különbségek vannak (háztípusok, a települések szerkezete, valamint a kerámia és a jellegzetes milográdi agyag állatfigurák), melyek minden bizonnyal etnikai különbséget takarnak.

A Felső-Dnyeper vidékén a víznevek nagy része balti eredetű. Ezek a víznevek megerősítik és kiegészítik a régészeti adatokat. A juhnóvi, szmolenszki, felső-okai és a litván-belorusz kultúra területén a víznevek többsége balti eredetű, míg a milográdi műveltség területén a víznevek nem balti eredetűek. Így meggyőződéssel állíthatjuk, hogy az első négy műveltség hordozói

baltiak voltak, míg a milográdiakat semmiképp nem sorolhatjuk közéjük.

A következő fejezetben Tretyakov a keleti szlávok történetét vizsgálja, az időszámításunk utáni első századokban. Összegezi e bonyolult kérdésben végzett kutatásainak eredményeit. [Előző összefoglaló munkája: Третьяков, П. Н., Восточнославянские племена. (Москва 1953).]

A szlávok származásának kérdése mindeddig tisztázatlan. A legkorábbi régészeti leletek, melyeknek a szláv etnikumhoz való tartozása kétségtelen, VI—VII. századi telepekről és temetőkből származnak. A köztük és a következő évszázadok szláv kultúrája közti nagy hasonlóság egyenesvonalú fejlődésről tanúskodik. Történetük korábbi szakaszai azonban még kevésbé tisztázottak. Mint fentebb említettük, a szlávok őseit a zsinórdíszes kerámia népei közt kell keresnünk. A szláv nyelvnek az indoeurópai nyelvek közül való kiválását valószínűleg az i. e. III. évezred végére, vagy a II. évezred elejére tehetjük. Pontosabban meghatározható az egyes szláv népek és nyelvek szétválása: ez a szlávok VI—VII. századi nagyméretű széttrajzásával fejeződik be, kezdete azonban időszámításunk kezdetére nyúlik vissza. A szlávok korábbi története szempontjából fontos, hogy a nyelvészeti adatok alapján biztosra vehetjük, hogy a szlávok a baltiak szomszédságában, tőlük délre és nyugatra éltek. (A szláv-finnugor nyelvi kapcsolatok későbbiek, csupán a szláv törzsek Volga-Oka vidékére való felhatolása után kezdődnek, tehát a baltiak mintegy válaszfalat alkottak a szlávok és a finnugorok között. A balti nyelvekben viszont elenyészően kevés iráni hatásra tanúskodó elem van, ami — mint fentebb láttuk — a juhnóvi kultúrán keresztül érte őket, ellentétben a szlávval, melyet komoly iráni hatások értek, minden bizonnyal az i. e. I. évezredben. Így valószínű, hogy a baltiak többségét délről szlávok választották el az irániaktól.) Mindezek alapján a szlávok őshazájának Tretyakov a Közép-Dnyepertől az Északi Kárpátoktól, a Visztula medrét magába foglaló, az Oderáig és Elbáig húzódó széles közép-európai övezetet tartja. Ezt a feltevést megerősíti, hogy a jelzett terület régi vízneveinek többsége szláv eredetű.

J. Kostrzewski véleménye szerint, melyet még ma is sok, elsősorban lengyel kutató tart magáénak, a szlávok európai őshazáját az Odera és a Visztula közötti területen kell keresni, és a legrégibb szláv régészeti kultúra a bronz- és koravaskori lausitzi műveltség volt (i. e. II. évezred utolsó negyede — i. e. V—VI. sz.). A lausitzi törzsek azonban a Visztula és az Odera völgyén kívül még jókora területen laktak: nyugaton az Elbáig, keleten a Visztula, Pripjaty és a Dnyeszter vízválasztójáig, északon a baltikum partvidék jelentős részét szállták meg, délen pedig majdnem a Dunáig kiterjesztették határaikat. Ezen az írási területen az i. e. II—I. sz.-ban új kultúra alakul ki, a psevorszki (az i. u. IV. sz.-ig). Ez az ún. „Visztula-Odera”-i elmélet a 40-es évek végén és az 50-es években nagy népszerűségnek örvendett a kutatók körében. (Jelentős képviselői voltak a cseh J. Filip és a lengyel K. Jażdżewski.) Az utóbbi időkben azonban egyre több bírálat éri ezt a hipotézist. (K. Moszynski, H. Ułaszyn, M. Vasmer, F. P. Filin és mások.) A víznevek és egyéb földrajzi nevek tanúsága alapján ezek a kutatók arra az álláspontra jutottak, hogy a Visztulától a Közép-Dnyeperig terjedő területeken jóval korábbi szláv nyomokat találunk, mint az ettől nyugatra eső vidékeken. S. Nosek lengyel régész pedig azt feltételezi, hogy a szlávok alapvető régészeti kultúrája a Felső- és Közép-Visztula vidékén elterjedt tsinyecki (trsciniecki) bronzkori műveltség volt (i. e. II. évezred harmadik negyede). Sajnos, ennek a műveltségnek a kutatása még jobbra a jövő feladata. Egyelőre csupán azt tarthatjuk biztosnak, hogy a szlávok az i. u. I. évezredben történt szétköltözésükig a baltiak, szkíták és szarmaták, trákok, valamint a Visztula, vagy az Odera határolta hatalmas területen éltek, nyilvánvalóan más indoeurópai népekkel együtt. A szlávok lakta terület pontosabb körülhatárolását azonban, ahol a bronzkorban és a korai vaskorban éltek, csupán a jövő kutatásaitól várhatjuk.

A szlávok későbbi történetéről már jóval több régészeti adatunk van. A századfordulón V. V. Hvojka különítette el a Kiev környéki zarubinci (szerinte i. e. II—I. sz.), valamint ugyanezen a területen a csernyahovi műveltséget (i. u. II—IV. sz.), melyeket ő egymást követő szláv kultúrának tartott. Az újabb régészeti kutatások alapján világosnak látszik, hogy a zarubinci és a csernyahovi műveltség genetikailag nincs kapcsolatban egymással, bár vannak közös érintkezési pontjaik. A csernyahovi műveltség kérdése igen bonyolult, az azonban bizonyos, hogy nem lehet a keleti szlávok hagyatékának tekinteni. A zarubinci kultúra hordozói viszont — a kutatók többségének véleménye szerint — szlávok voltak.

A zarubinciak halottaikat elhamvasztották, utána urnában, vagy egyszerűen kiásott gödörbe temették. A sírokból és a telepeken talált kerámiájuk igen durva, kézzel formált. Településeiket jól védhető, nehezen megközelíthető helyeken találjuk. Lakásukul felszíni, vagy kissé földbe mélyített gerendaházak szolgáltak. A műveltség emlékménye egy olyan egységes az összes eddigi lelőhelyen, hogy ebből a lakosság nagyfokú kulturális és etnikai egységére következtethetünk. Az 50-es és a 60-as évek régészeti kutatásai eredményeképp bebizonyosodott, hogy a zarubinci kultúra nem csak a Közép-Dnyeper vidékét foglalja magába, hanem a Pripjaty völgyét is, valamint a Dnyeper völgyét a Pripjaty torkolatától feljebb. A Pripjaty melléki emlékek néhány vonásukban különböznek a Kiev környékiektől, az utóbbi területen például sokkal gyakoribbak az urnatemetkezések. (Az előbbi terület legismertebb emléke a Csaplin melletti telep és temető, az utóbbié pedig a koresevatsojei temető, melyek időrendje: i. e. II. sz.—i. u. II—III. sz.) A műveltség származásának kérdése igen bonyolult. A szovjet kutatók egy része (Artamonov, Tretyakov és mások) a zarubinci kultúra gyökereit a szkíta kort megelőző dnyeperi műveltségekben vélik felfedezni. Feltételezik, hogy a Közép-Dnyeper és a Felső-Dnyeszter közti vidék északnyugati peremén élő lakosság őrizte meg a későbbi zarubinci kultúrára jellemző vonásokat, és a szármata támadás után — mely őket a legkevésbé érintette — lassanként az egész Közép-Dnyeper vidékét meghódították. Ők lennének tehát a zarubinci műveltség létrehozói, melynek szláv voltát az említett kutatók — egészen biztos adatok hiányában — kizárás alapján igyekeznek bebizonyítani. Úgy hisszük, ennél többet jelenleg nem is igen lehet tenni.

A zarubinci műveltség további sorsa már jóval világosabb, mint származása. Az utóbbi időben Hvojkával szemben egyre inkább Szpicin véleménye bizonyosodik be, aki szerint a zarubinci és a csernyahovi műveltség közt nincs genetikai kapcsolat. Ez utóbbi az időszerűtásunk utáni első századokban keletkezett, a II—IV. sz.-ban már óriási területet foglalt magába, nagyjából a mai Ukrajna középső és nyugati részét. E nagy területen élő lakosság etnikailag nyilvánvalóan nem volt egységes. Valószínű, hogy itt a csernyahovi műveltség időszakában egy erőteljes kulturális-etnikai konszolidáció kezdődött, melynek a hunok hódítása vetett véget. Egy jelentős területen (a Kiev—Zsitomir vonaltól délre) a csernyahoviak megjelenésével eltűnnek a zarubinciek. A jövevények kultúrája egészen más: nagyméretű, általában kétszobos házaik fala agyagból készült, temetkezési szokásukban a hamvasztás alárendelt szerepet játszik. Feltételezhető azonban, hogy a zarubinci műveltség népeinek egy része a Dnyeper és a Dnyeszter közti erdős vidéken tovább élt a csernyahovi műveltség keretében. Jelentős zarubinci tömegek viszont északabbra vándoroltak, a Dnyeper bal oldali mellékfolyóinak völgyében, behatolva a baltiák által lakott vidékekre. Időszámításunk kezdetén kétfelől is szorították őket: délről a csernyahoviak, a Pripjaty felső folyásánál pedig a gótok. Ily módon a zarubinci (szláv) törzsek északkeletre vándoroltak és elváltak őket a közép-európai szlávoktól. Ennek a vándorlásnak nyilvánvalóan nagy szerepe volt a keleti szlávok kialakulásában.

A szlávok vándorlása komoly változásokat idézett elő a szomszéd balti és finnugor népek életében. A Gyeszna

és a Szosz folyók vidékére történt benyomulásuk után a milográdi és a juhnovói telepeken egy-két évszázadon belül megszűnik az élet. Hasonló jelenség játszódott le a Felső-Dnyeper egész balparti vidékén. A szlávok a helyi lakosságot vagy megsemmisítették, vagy asszimilálták. A Felső-Dnyeper jobb partján, valamint a Nyugati Dvina menti területeken már nem figyelhető meg ez a folyamat. A szlávok vándorlása ugyancsak nagy hatással volt az Oka vidékén élő finnugorokra is. Itt is erősen érződik a szláv hatás a djakovói műveltség nyugati területein. Feltehető azonban, hogy ezt itt nem a szlávok terjesztették, hanem az előlük ideözönlő baltiák. (Erről ld.: Моора, X. A., О древней территории расселения балтийских племен. СА 1958, № 2. 9—33. l.)

Könyve utolsó fejezetében P. N. Tretyakov a Dnyeper és Volga erdős vidékeinek történetét vázolja fel az orosz állam megalakulása előtti időkben.

A Nyugat-Római Birodalom felbomlását követő évtizedekben a Balkán-félsziget északi határain megjelennek a szlávok — antok és szklavinok — hatalmas tömegei. Mág sem ismeretesek azonban olyan régészeti leletcsoportok, melyeket a kutatók egyöntetűen a népesség tárgyi hagyatékának tekintenének. Az ún. „csernyahovi elmélet” (ti. hogy ez szláv emlékmény) sokáig igen népszerű volt, főként a szovjet kutatók körében. Az 50-es és a 60-as évek feltárásai eredményeképp azonban bebizonyosodott, hogy a IV—V. sz.-ban, főként a hunok hadjáratai következtében, a műveltség telepein megszűnt az élet, lakói elhagyták a Dnyeper vidékét s helyüket új népesség foglalta el. Ez utóbbiak kétségtelenül szlávok voltak, azt az írott források bizonyítják. A VI—VII. sz.-ban Tretyakov szerint a szlávok a nemzetiségi társadalomból a korafeudális jellegű osztálytársadalomba léptek. Kultúrájuk legjellemzőbb vonásai: négyszögletes földbeásott házak, egyik sarokban tűzhellyel, vagy kemencével, durva, kézzel formált agyagedények, halotthamvasztásos temetők, melyeket a VI—VIII. század folyamán a több hamvasztásos temetkezést tartalmazó kurgánok váltják fel. A VII—VIII. században telepeik jelentős részét erődítéssel veszik körül. A VIII. sz. második felétől a kézzel formált kerámiát az egyenes- és hullámvonal díszítésű korongolt edények váltják fel. Ebben az időben már voltak szláv telepek a Dnyeper bal partján is. Itt azonban sokkal nehezebben vetették meg a lábukat a nomádok állandó támadásai miatt. (Erről tanúskodnak az ez időben elrejtett kincsleletek is.) Az utóbbi időben előkerültek szláv emlékek a Déli Bug partvidékén, valamint Románia (Sárata-Monteoru) és Bulgária (Popino) területén is.

A szerző véleménye szerint a VI—VIII. századi szláv emlékmények elkülönítése és értékelése a szláv régészet legnagyobb sikere az utóbbi évtizedben. Vitatott kérdés azonban, hogy honnan, mely területeiről vándoroltak szét a szlávok. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem lehet szó a csernyahovi műveltség továbbéléséről, mivel területen a jelzett időszakban a kulturális tradíciók gyökeres változását figyelhetjük meg. Egyesek szerint a szlávok viszonylag kis területéről vándoroltak szét, ezért meglehetősen egységes a kultúrájuk. [Ld.: Ляпушкин, И. И., К вопросу о культурном единстве славян. «Исследования по археологии СССР.» (Ленинград 1961) 203—209.] A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy azok állnak közelebb az igazsághoz, akik azt tartják, hogy nagy terület volt a szlávok szétválasztásának kiindulópontja: a Dnyeper-vidéki későzarubinci és a Visztula környéki psevorszki műveltség területe. A szláv kultúra viszonylag nagyfokú egysége a közöttük ez időben végbemenő erős kulturális és etnikai integráció eredménye. Leggyakoribb régészeti hagyatékuk — a kerámia — etnikummeghatározó jegye Tretyakov szerint abban rejlik, hogy a VI—VIII sz.-ban a szlávok edényeiket jobbára kézzel formálják, fazekaskorong felhasználása nélkül. Közép-Európa szláv kerámiáját korábban J. Borkovský „prágai típusúnak” nevezte. A prágai kerámia túlságosan széles körű értelmezése azonban helytelen, mivel a különböző területek szláv kerámiájában különböző csoportokat lehet elkülöníteni, továbbá ilyen típusú edények ott is kerülnék elő, ahol nem éleek

slávok. A kutatás feladata a jövőben ezeknek a lokális jellegzetességeknek a feltárása, majd segítségükkel a korábbi sláv emlékműanyag elkülönítése.

A sláv régészeti kutatás alapvető feladata a jövőben, hogy megtalálja a fejlődés csatlakozó láncszemeit a későzarubinci és a VI–VIII. századi emlékek között. Ezeket nyilvánvalóan nem a Közép-Dnyeper vidékén kell keresni, ahol a zarubinci műveltség fejlődése a II. sz.-ban a csernyahoviai terjeszkedése következtében megszakadt, hanem északabbra, ahol e műveltség akadálytalanul fejlődhetett. Ezeket az emlékeket — Tretyakov 1962–65-ös ásatásai eredményeképpen — a Gyeszna folyó völgyében ismerjük a legjobban, melyek mintegy átmenetet képeznek a későzarubinci és a VI–VIII. sz.-i sláv emlékműanyag közt. Természetesen ebből nem következik, hogy csupán erről a területről vándoroltak délebbre a slávok. E területek konkretizálásához azonban szükséges lenne a Felső-Dnyeper vidékének a Gyeszna völgyéhez hasonló módszeres régészeti átkutatása. Az eddigi munkálatok eredményei is azt bizonyítják, hogy itt a gyesznaihoz sokban hasonló sláv emlékműanyagot találhatunk.

A slávokon kívül a Felső-Dnyeper vidékén kelet-baltiak is éltek, főként e terület északi részén, a Szosz folyó mentén. Ezeknek a keletbalti törzseknek a kulturális fejlettsége alacsonyabb volt, mint a szomszédos slávoké, vagy a Balti-tenger délkeleti partvidéke közelében élő nyugat-baltiaké. Kultúrájuk jellemző vonása továbbra is a hosszú gerendaházak, melyek általában egy nagy udvar körül helyezkednek el. Az I. évezred közepétől jól védhető helyeken erődítményeket építenek. Az egyik ilyen feltárt „várban” (Tusemljá) érdekes kultikus helyre bukkantak. Ez egy 6 m átmérőjű kört képező oszlopokból áll, középen egy nagy faoszloppal, melynek kifáragott vége medvefejet ábrázolt. Sajnos, eddig még nem ismeretesek e településekkel egykorú temetők. Csupán a mai Lettország és Litvánia területén élt nyugati baltiak temetőit ismerjük, ahol az időszámításunk kezdete körüli időben hamvasztásos kurgán-temetkezéseket találunk, melyeket az I. évezred első felében a vázas temetkezésről tartalmazó kurgánok váltanak fel, majd az V–VI. században ismét a régi hamvasztásos temetkezési rítus kerekedik felül. Feltételezhető, hogy a keletbaltiakkal is hasonló temetkezési szokás dívott.

Az I. évezred második felében a sláv törzsek egyre északabbra nyomultak, ennek következtében a keleti baltiak szállásterületei csupán szigetek formájában maradtak meg (például a Szosz völgyében) a környező sláv lakosság tengerében. A balti területek további összezsongorodásához vezetett a VII–VIII. században egy új, erőteljes sláv hullám megjelenése ezeken a területeken (a jövevények jellemző temetkezőhelyei az ún. „hosszú kurgánok”, melyek közül a korábbiakban 2–6, a VIII–IX. századtól pedig egy hamvasztásos sírt találunk). Ezek minden bizonnyal az orosz évkönyvekben említett krivcsiek voltak. A Szosz-parti balti települések mind a VII. sz. második felében pusztultak el tűzvész következtében. E telepeket felégető krivcsiek nem délről nyomultak a balti területekre, mint a többi sláv törzsek, hanem nyugatról. Kultúrájukba igen sok balti elemet is beolvasztottak (pl. bronz ékszerek stb.). Az anyagi kultúra és az évkönyvek adatai alapján megállapítható, hogy a krivcsiek a Felső-Dnyeper vidékének legészakibb részeit foglalták el, e terület központjában állt legfőbb „grád”-juk, Szmolenszk. Tőlük keletre feküdt a vjaticsek, délre pedig a radimicsiek és a szeverjánok földje. Ez utóbbi három törzs kultúrája igen közel áll egymáshoz: ők alkották a keleti slávok délkeleti csoportját. Köztük az I. évezred végén jelentős keletbalti származású nép-csoportokat találunk. Az évkönyvekben szereplő drevovicsok régészeti emlékeit mindeddig még nem ismerjük. A legészakibb sláv népcsoportot, a novgorodi szlovéneket, a Felső-Dnyeper vidékéről elvándorolt törzsek alkották, akik nem csupán a zarubinci törzsek utódaiból kerültek ki, hanem az északra vándorolt, későbbben a slávok által asszimilált baltiaktól is.

A slávok terjeszkedése, természetesen, óriási hatással volt a Volga-Oka folyóközben élő finnugorokra is.

Az időszámításunk utáni első századokban e terület nagy részén lassanként ismét elterjed a földbe temetkezés szokása. (Mint fentebb említettük, korábban az itt élő finnugorok halottaikat nem a földbe temették, hanem — mint azt a néprajzi adatok alapján sejtethetjük — a föld felszínén, valószínűleg fákra helyezték.) A temetkezési szokásnak ezt a változását valószínűleg egy újabb kámai népcsoport megjelenése okozta ezen a területen. Az anyagi kultúra más jegyei alapján azonban nyilvánvalóan megállapítható, hogy az itt élő lakosság gyökeres változásáról nem beszélhetünk. E népesség fő foglalkozása az állattenyésztés volt, az I. évezred végén azonban valószínűleg túlsúlyba jut a földművelés, meggyorsul a kézműipar és a kereskedelem fejlődése, társadalmi fejlődésükben pedig az osztályok kialakulásának erőteljes folyamata figyelhető meg. Társadalmi és gazdasági életük sok kérdésére adhat még pontosabb választ a régészet, hiszen eddig településeiket alig kutatták, első sorban a gazdag, szép leletanyagot tartalmazó temetőiket tárták fel. Nyugati határuk, mely őket a baltiaktól elválasztotta, az I. évezredben a Jarosláv–Pleszevo tő–Kolomna vonal lehetett. Ezt a hosszú ideig stabil határt az I. évezred végén a nyugat felől betörő sláv törzsek támadása törte meg, akik közt jelentős számban lehetnek elszlávosodott baltiak is. A fejlett gazdasággal és magas kultúrával rendelkező okai finnugorok azonban (az orosz évkönyvekben szereplő merjáék és muromák) egy-egy szigetet alkotva sokáig megőrizték etnikai sajátosságait és asszimilálásuk nem a IX–X. században végbemenő rövid folyamat eredménye volt, mint a régebbi orosz irodalom feltételezte [e nézetet újabban Gorjunova vallja magáénak, ld.: Горюнова, Е. И., Этническая история Волго-Окского междуречья. МИА 94 (Москва 1961)], hiszen ezek a finnugor etnikai szigetek még jónéhány évszázaddal később is külön orosz közigazgatási egységek voltak. Az itt élő finnugorok elszlávosodása minden bizonnyal csak a XV. századra fejeződik be.

Ily módon, mint azt a fentiekben láttuk, a középkori orosz állam létrehozásában, az orosz nép kialakulásában nem csupán e folyamatok magvát alkotó keleti és nyugati sláv törzsek vettek részt, hanem jelentős szerepet játszottak ebben többek között a Felső-Dnyeper és a Felső-Volga vidékén élő baltiak és finnugorok is. Elszlávosodásuk az erőteljes sláv, majd orosz kolonizáció eredménye. Ennek az igen bonyolult folyamatnak a bemutatásával — a neolitikumtól az orosz állam megalakulásáig — P. N. Tretyakov nem csupán Kelet-Európa etnikai térképéről letűnt népek — köztük rokonnépeink — történetét vázolja fel igen szellemesen és nagyvonalúan, hanem tisztázza a középkori orosz kultúra és az orosz nép kialakulásának jónéhány kérdését is.

Munkája nagyon sok bonyolult, jobbára még tisztázatlan kérdést tárgyal, ezért sok helyütt állásfoglalása csupán munkahipotézis. V. V. Szedov a könyvről írt ismertetésében éppen ezeket az állásfoglalásokat kérdőjelezi meg. (B. B. Ceđoe: CA 1967, № 3. 307–315.) Szerinte a zarubinci műveltség hordozói nem slávok voltak, hanem nyugati baltiak, s a sláv emlékműanyagot a csernyahovi kultúrában kell keresni.

P. N. Tretyakov könyve, melyben a szerző Kelet-Európa erdős vidékeinek őstörténetét igyekszik átfogóan értékelni, szemléletesen fogja egybe a régészeti eredményeit, a hiányosságok bemutatásával pedig a további kutatásoknak is irányt ad. Következtetéseivel akár egyet értünk, akár nem, azok ismerete feltétlenül szükséges a finnugor, balti és sláv őstörténettel foglalkozó kutatók számára.

Míg Tretyakov vizsgálódásának középpontjában a Felső-Volga és a Felső-Dnyeper vidéké áll, addig A. H. Halikov nemrég megjelent kitűnő munkájában a Közép-Volga vidékének őstörténetét foglalja össze a paleolitikumtól a korai vaskorig. [Халиков, А. Х., Древняя история Среднего Поволжья. А Közép-Volga vidék őstörténete. Изд. «Наука» (Москва 1969) 394 lap, 66 ábra.] A könyvben felvázolt történeti kép elsősorban az utóbbi két évtizedben előkerült régészeti emlékműanyagból levonható tanulságokon alapszik. A munka megjelenése első-

sorban azért időszerű, mert A. P. Szmirnov régebbi összegezése idején a jelzett terület jelentős része még nem volt rendszeresen átkutatva. [Смирнов, А. П., Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА 28 (Москва 1952).] Különös érdeklődésre tarthat számot a már fentebb említett kazányi műveltségről írott fejezet, hiszen ez a régészeti kultúra a szerző nagyjelentőségű ásatásai következtében vált ismertté. Itt nem foglalkozunk részletesebben azokkal a régészeti eredményekkel, melyeket a szerző munkájában közlést, csupán az ezek alapján felvázolt etnikai-történeti képet ismertetjük igen rövidre fogva.

A régészet adatai alapján — természetesen a nyelvészet megállapításait messzemenően figyelembe véve — A. H. Halikov az egyes régészeti kultúrák etnikumhoz való kötésére az ún. retrospektív utat választotta, azaz a későbbi, etnikailag jobban meghatározható műveltségektől visszafelé haladva próbálta meg kibogozni a finnugor népek legkorábbi történetét. Abból a legtöbb kutató által elfogadott tényből indul ki, hogy a vaskori ananyinói műveltség (i. e. VIII—III. sz.) hordozói finnugorok voltak. Vitatott kérdés azonban, hogy mely finnugor népek elődeit kell bennük látnunk. Sokan azt vallják, hogy a permiekét. Halikov azonban azoknak a véleményét osztja, akik úgy gondolják, hogy az ananyinóiak utódainak egy csoportja részt vett néhány volgai finnugor nép (marik, mordvák, esetleg merják) etnogenezisében is. A volgai finnugorok elődei azonban elsősorban a djakovói és a gorogyei törzsek voltak. Ebben az időben tehát Kelet-Európában két nagy finnugor csoport élt, a keletiek (ananyinóiak) és a nyugatiak (djakovóiak és a gorogyeiek), az Urálon túli területeken pedig az ún. uszty-paluji műveltség az ugorok elődeinek tárgyi hagyatéka.

Ma már nem kétséges, hogy az ananyinói műveltség kialakulásában a legfontosabb szerepet a kazányi műveltség játszotta, bár rajtuk kívül más népelemek is részt vettek a kultúra kialakításában (turbinóiak, illetve ezek utódai, balánovóiak stb.). Az is bebizonyosodott, hogy nem számolhatunk ebben az időben az Urálon túlról egy olyan nagy népvándorlással a Volga-Káma vidékére, amely létrehozta volna az ananyinói kultúrát. Így tehát a kazányi kultúra, Halikov véleménye szerint, a keleti (volga-permi) finnugor csoport régészeti hagyatéka. A kazányiaktól nyugatra a hozzá igen közeli fejelet bronzkori pozdnyakovói műveltséget találjuk, amely a nyugati finnugorok etnikai kialakulásának alapját alkotta. Mindkét kultúrára nagy hatást gyakorolt a délebbi gerendavázas műveltség, melynek népessége minden valószínűség szerint indoiráni nyelven beszélt.

A kazányi és a pozdnyakovói műveltség elődje a voloszovói volt. Ez utóbbi fejlődésére nagy hatást gyakoroltak a fatjánovói és a balánovói kultúra népei. Az i. e. II. évezred közepén a voloszovói műveltség keleti területein erős urálon túli hatás figyelhető meg. Valószínű ennek volt a következménye, hogy a korábban egységes voloszovói műveltség, mely a Kámától a Felső-Volgaig terjedt, ebben az időben keleti (kazányi) és nyugati (pozdnyakovói) csoportra esik szét. A nyugati finnugorok etnogenezisében egyébként az intenzíven nyugat felé terjeszkedő voloszovóiak mellett a helyi volga-okai őslakosság is komoly szerepet játszott. A Káma vidékén a voloszovóihoz igen közel álló turbinói műveltség etnikai szempontból valószínűleg szintén finn volt. Az Urál keleti oldalán a korai fémkorban a gorbunovói műveltség nagyon sok vonásában igen közel áll a volga-kámai kultúrákhoz, s bennük minden bizonnyal az ugorokat kell látnunk.

Az i. e. III. évezredben, a fejlett neolitikum korában, a finnugor egység hagyatéka — a fenti műveltségek közös elődje — az ún. urál-kámai újkőkori műveltség volt, mely a Volga-Káma vidékét, az Urált és az Urál keleti lejtőit foglalta magába. Ezt megelőzően, az i. e. IV. évezredben — főként annak első felében — egy még nagyobb etnikai egységet takaró, a Volga-Káma, Urál és Nyugat-Szibéria területét (a Jeniszej folyóig) magába foglaló, koraneolitikus műveltséget találunk. Ez valószínűleg az uráli egység népeinek területe. Az i. e. IV.

évezred második felében az Urálon túli vidékére déli törzsek nyomultak, akik minden bizonnyal szoros kapcsolatban állhattak az Aral-vidéki keletminári műveltséggel. Ekkor különül el a Jeniszej felé eső területek lakossága, akikben a szamojédok őseit sejtjük. Ekkor a szamojédeken kívül valószínűleg még egy csoport vált le a finnugoroktól és vándorolt el e vidékről: a protolapponok, s az ő hagyatékuk lehet a Karéliában és Dél-Finnországban az i. e. IV. évezred végén megjelenő újkőkori műveltség, melyre az ún. „sperrins” típusú kerámia a jellemző.

Az uráli nyelvcsalád népei történetének korábbi szakaszai az átmeneti kórkorba nyúlnak vissza. Erről a korról bizonyossággal még csak az állapítható meg, hogy az uráliak kialakulásában valószínűleg két fő komponenssel kell számolnunk: egy keletivel (paleoszibériai) és egy nyugatival (paleoeurópai).

Úgy gondoljuk, hogy Halikov etnikatörténeti megközelítésének rövid ismertetése is sejteti könyvének nagy jelentőségét a finnugorok őstörténetével foglalkozó kutatók számára.

A finnugor őstörténet szempontjából igen sok értékes adalékot tartalmaz P. D. Sztjepánov könyve is. [Степанов, П. Д., Ош Пандо. (Саранск 1967) 210., 23 t., 52 kép.] A szerző a Szura folyó völgyében felkutatott településen, Os Pandón végzett ásatásainak eredményeit és anyagát közli a könyvben. A településen három kultúrréteg van: bronzkori, vaskori és középkori. A Szura-völgyi bronzkori emlékeket a kutatók többsége már rég nem fatjánovóiak tartja, hanem balánovóiak, mely az egyező vonások ellenére is alapvetően különbözik a fatjánovóitól. Sztjepánov véleménye ezzel szemben az, hogy a balánovói műveltség csupán a fatjánovói keleti és időben is későbbi variánsa, így Os Pandót és a többi hasonlókorú Szura-völgyi telepet is fatjánovóinak tartja, egyedül állva ezzel a véleményével a kérdéssel foglalkozó szakemberek között. (Mint fentebb említettük, a fatjánovói telepeket mindeddig még nem ismerjük. A keletebbi, balánovói telepek feltárása szinte kizárólag P. D. Sztjepánov érdeme.)

A bronzkort követően Os Pandót csupán igen rövid időre népesítették be az i. e. VI—V. sz.-ban a gorogyei kultúra népei. Ezután csak ezer évvel később vált ez a hely lakott településsé, az i. u. I. évezred második felében, az emléktárgyak alapján ítélve a VI—IX. sz.-ban. A tárgyi emlékek földművelő és állattenyésztő letelepült lakosságról tanúskodnak, akik félig földbe ástott házakban laktak. Valószínűleg a IX. sz.-ban hagyták el a települést P. D. Sztjepánov az imenykovói műveltséghez sorolja Os Pandót, mely véleménye szerint a Közép-Volga és a Szura vidékén élő, majd később a Kárpát-medencébe költöző magyarság emlékménye lenne. [Еррлс И. д. még: Степанов, П. Д., Памятники угорско-мадьярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. «Археология и этнография Башкирии», том II. (Уфа 1964) 136—147.] Úgy gondolja, hogy a magyarság két nagy hullámban vándorolt nyugatra: az első a VII. sz.-ban, vagy még korábban lehetett, a második pedig a IX. században. A második hullámot alkotó népesség emlékménye lenne az imenykovói kultúra, többek között az Os Pandó és az Asna Pandó típusú leletek. (Ez a népcsoport a VIII. sz.-ban a Közép-Volga vidékén megjelenő bolgárok nyomása alatt költözött volna nyugatra.) Az első magyar hullámot alkotó népesség emlékménye a baskíriai koraközépkori bahmutyinói műveltség lenne. (Bár ennek körülményeit a szerző nem vizsgálja.)

A fenti elképzeléssel semmiképpen nem érhetünk egyet, ugyanis a szerző által felhozott bizonyítékok (a régészeti anyag) nem állják ki a kritika legfelszínesebb próbáját sem. Sem az említett két település, sem pedig az egész imenykovói műveltség [összefoglalása és jó anyagközlése: Старостин, П. Н., Памятники именковской культуры. САИ, вып. Д1—32. (Москва 1967)] nem mutat — néhány igen széles körben elterjedt tárgy kivételével — rokonságot honfoglalóink tárgyi hagyatékával. Ezen kívül még egy fontos tény szól feltevése ellen: az általa bizonyítékként felhozott emlékményekben nyoma sincs a volgai bolgárokkal való kapcsolatoknak.

Márpedig a magyarság a honfoglalást megelőzően hosszú ideig szoros kapcsolatban állt velük s a két nép tárgyi hagyatékában is nagyon sok közös vonást találunk. (Sztjepánov koncepciójának bírálatát ld. még: *Fodor I., ET. XXIV. (1969) 290, 305.*) A bahmutyíni kultúra kérdése ma még igen bonyolult, valószínűnek tarthatjuk viszont, hogy sokkal inkább kapcsolatba hozható a magyar etnikummal, mint az imenykovói. [Ld.: *Махмутов, Н. А., Бахмутинская культура. (Москва 1968).*]

P. D. Sztjepánov a Pannónia felé vándorló magyarság emlékének tartja a Dnyeper jobb partján levő paszterszkojei telep koraközépkori rétegét (VII–VIII. sz.). Ezt a feltevést sem látjuk bizonyítottnak, mivel itt minden valószínűség szerint a jelzett időszakban szlávok laktak. Az itt talált szaltovói jellegű tárgyak — szinte kizárólag kerámia — valószínűleg kereskedelmi úton kerültek ide, hiszen a paszterszkojei nagy és gazdag település élénk kereskedelmet bonyolított le. (Erről ld. főként M. Ju. Brajesevszkij munkáit.)

P. D. Sztjepánov munkássága — ha nézeteivel nem is mindig érthetünk egyet — igen fontos, s mindenképpen figyelemmel kísérendő, hiszen sok új régészeti anyagot tesz közzé, ami sok szempontból hozzájárul a magyar őstörténet eredményeinek gazdagításához.

Végül M. I. Artamonov tartalmas tanulmányáról szeretnénk beszámolni, melyben a keleti szlávok széttelepülése irodalmának kritikai elemzését adja. [*Артамонов, М. И., Вопросы расселения восточных славян и советская археология. A keleti szlávok széttelepülésének kérdései és a szovjet régészet «Проблемы всеобщей истории». Изд. ЛГУ. (Ленинград 1967) 29–69.*] Röviden a szlávok származásának kérdésével kapcsolatos problémákat boncolgatja, mint *Tretyakov*, a megoldási lehetőségeket tekintve azonban gyakran más álláspontot képvisel. A csernyahovi kultúráról az a véleménye, hogy ennek alapját a Visztula felől egészen a Fekete-tenger északi partvidékéig nyomuló gótok, gepidák és más germán népek alkották. Természetesen a gót birodalomban éltek más népek is: délen szarmata-alánok, északon pedig szlávok és baltiak. A szovjet kutatók egy részének azon kísérlete, hogy a csernyahovi műveltség szláv voltát igazolja, semmilyen eredménnyel nem járt. A másik két szlávnak tartott kultúra (psevorszki és zarubinci) legnagyobb problémája továbbra is az, hogy ezek eltűnése (i. u. II., illetve IV. sz.) és a bizonyítékok szláv legkorábbi emlékeinek megjelenése között (VI–VII. sz.) meglehetősen nagy, egyelőre még kitöltetlen, időrendi űr van. Ezt *Tretyakov* szerint a Gyeszna melléki későzarubinci emlékek töltének ki. Sajnos, jelenleg — igen kevés régészeti leletanyag birtokában — nem lehet ezt meggyőződéssel állítani. L. D. *Pobal* szerint ilyen későzarubinci emlékek nagy számban kerültek elő a legutóbbi években Belorusszia déli részén (mintegy 150 lelőhely). Ezekről az ásatásokról azonban mindeddig csupán előzetes jelentések láttak napvilágot, így értékelésükkel várni kell a leletanyag teljes feldolgozásáig.

A másik lényeges kérdés, melyben a szerző véleménye eltér *Tretyakov*étól: Kelet-Európa északi erdős vidékeinek szláv megszállása. A szerző úgy véli, hogy a Felső-Dnyeper, valamint a Gyeszna vidékére két nagy szláv hullám húzódtott: az első a VI–VII. sz.-ban, a második pedig a VIII–IX. sz.-ban. Az első hullám után valószínűleg vegyes balti-szláv népesség lakhatta e területeket, s itt a szlávok végleges uralmát csak a második hullám biztosította, mely kiszorította, vagy megsemmisítette az itt élő baltiakat. (Ezt a feltevést megerősíti az a fentebb már említett tény is, hogy az okai finnugoroknál az első időszakban jobbra csak balti hatást

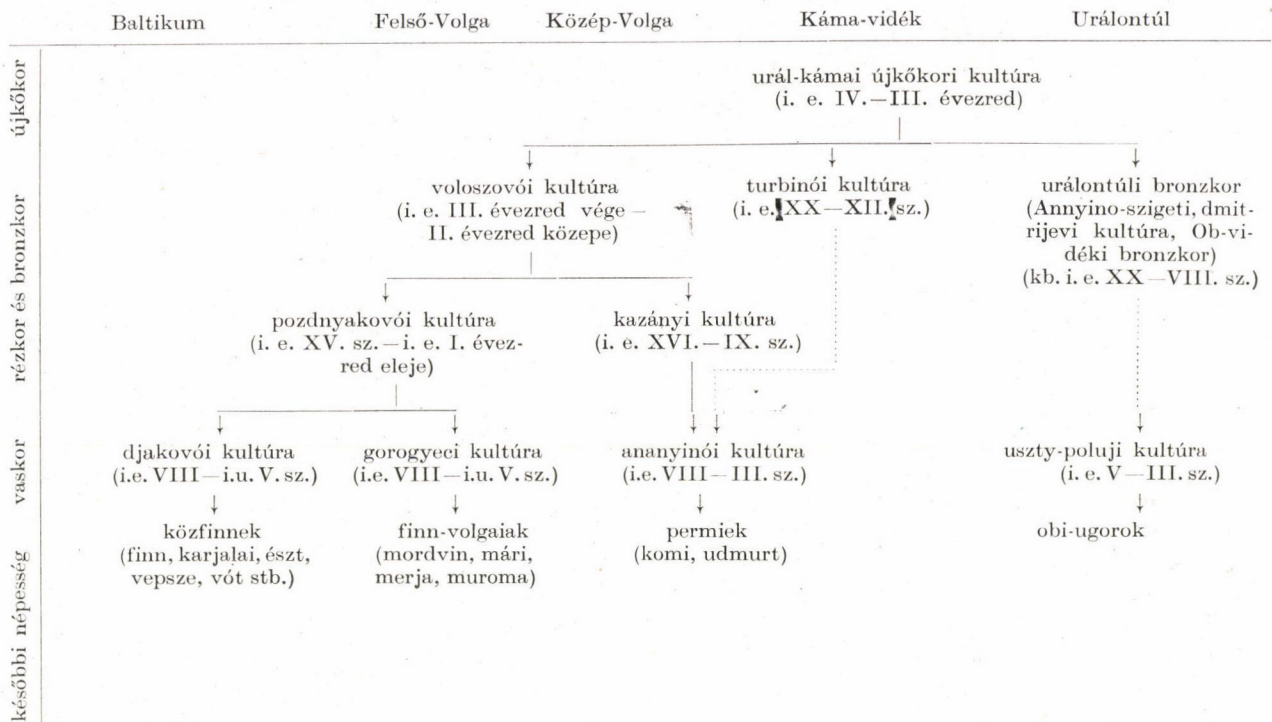
figyelhetünk meg, közvetlen szláv hatásról csak a második szláv hullám után beszélhetünk, akik minden bizonyítással csak ekkor váltak domináló lakossággá a finnugorokat nyugatról határoló területeken.) Északon a szlávok megjelenését a hosszú kurgánok (melyeket a krivicseknek tulajdonítanak) és a meredek falú magaskurgánok (oroszul „szopka” — ezek az Ilmeny tó vidékére jellemzőek, a novgorodi szlovének temetkező helyeinek tartják őket) megjelenésével azonosítja a kutatók nagy része. Az előbbieket szláv (krivics) etnikumhoz tartozása még további bizonyítékokat igényel, mivel ezek egyrészt nagyobb területen vannak elterjedve, mint az évkönyvekben szereplő krivicsek szállásterülete, másrészt pedig a korai ilyen típusú kurgánokban nincs semmiféle jellegzetes szláv emléktárgy. A magaskurgánokat előbb normann, majd szláv emlékeknek tartották. Normann temetkező helyek nem lehetnek, mivel a normannok a IX. századnál előbb nem tűnnek itt fel, márpedig e kurgánok jórésze VII–VIII. századi, és nincs bennük jellegzetes normann emléktárgy, ugyanakkor viszont szláv sem, ami a második feltételezést is valószínűsíti. Jelenleg az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a szlávok az Ilmeny tó vidékén kb. akkor jelennek meg, amikor a Volga és Oka közti finnugor területeken: a X., vagy esetleg a IX. század végén. A Novgorodban talált legrégebbi szláv emlékek X. századiak, ugyanez a helyzet Sztárajá Ladogában is, s csupán valamivel korábban jelentek meg a szlávok Pszkovban. A fentiek alapján a szerző a következő megállapításra jut: „Az északnyugati területek szláv benépesítésének új időrendje a szláv-varég (normann) viszonyok régi kérdésének felülvizsgálatára késztet. A Ladoga vidékét elfoglalva, a szlávok a varégoknak már többé-kevésbé alárendelt területre kerültek és nekik maguknak is el kellett ismerniük uralmukat. A későbbiekben a varég fejedelmek dinasztíája, a hatalmuk alatt levő varégokra, szlávokra és finnekre támaszkodva, áttejesztette hatalmát a Dnyeper vidékre is. Az orosz évkönyvek a kijeji állam megalapítását a IX. sz. végére teszik (882), ami egyáltalán nem zárja ki a varégok Dnyeper vidékére való valamivel korábbi benyomulásának lehetőségét.” (68. l.)

Az ún. „ant régiségek” kérdését illetően (ezek főként a Dnyeper környéki kincseletekből ismertek), melyeket *Szpicin* óta a VI–VIII. századi letelepült szlávok emléktárgyának tartanak, *Artamonov* úgy véli, hogy ezek a tárgyak — bár közülük sokat használhattak a szlávok is, sőt mestereik készíthettek is ilyeneket — származásukat tekintve a szarmata-gót típusokig mennek vissza, s nem tekinthetők a letelepült szlávok jellegző emléktárgyának.

M. I. *Artamonov* tömör, lényegretörő összefoglalásának a fentiekben kívül nagy érdeme még, hogy jegyzeteiben az utóbbi 25 év szláv őstörténeti irodalmát szinte teljes egészében megtaláljuk. A vitás kérdésekben mindig a bizonyítékokat keresi és találóan állapítja meg, hogy a szláv kérdés megoldását eddig leginkább az hátráltatta, hogy azt nagyon sokan megoldottnak tartották.

A fenti irodalmi áttekintésnek nem célja, hogy az egyes szerzők őstörténettel kapcsolatos minden állásfoglalását kritikai szemzőgökből mérlegelje, hiszen ez — óriási mennyiségű bizonyítóanyagot igénylő, bonyolult, kiforratlan kérdésekről lévén szó — meghaladta volna erőnket s nem is kecsesgötné különösebb eredményt. Célunk csupán az volt, hogy a Kelet-Európa etnikai történetével kapcsolatos új szovjet kutatási eredményekről — igen vázlatosan — számont adjunk. Ezek illusztrálására a fenti munkákat tartottuk legalkalmasabbaknak. Úgy hisszük, eredményeik megismerése szakembereink számára haszonnal járhat.

Megjegyzés: A fenti táblázatot P. N. Tretyakov és A. H. Halikov elméletének szemléltetése céljából állítottuk össze. Ezen csupán a legfontosabb régészeti műveltségek vannak vázlatosan feltüntetve, hiányzik például a ma még igen bonyolult lapp és szamojéd kérdés régészeti bemutatása. Nem tükrözhetjük tovább a táblázaton a finnugor és a szomszéd régészeti műveltségek (fatjánovó, balánovó, abasevó, gerendavázás, andronovó stb.) kölcsönhatását, melynek pedig jelentősége óriási a finnugor népek etnogenezisében. Nem tükrözheti e táblázat továbbá az egyes finnugor népek kialakulásának bonyolult folyamatát sem, itt csupán azt tüntettük fel, hogyan képzelhetjük el a kutatás jelenlegi eredményei alapján e folyamat vázát. A késővaskori és a vaskort követő

műveltségeket nem tüntethettük fel, mivel egyrészt ezek további bonyolult rajzát (például az ananyinót követő Káma-menti régészeti műveltségek esetében) nem tudtuk volna a táblázatba beilleszteni, másrészt pedig a fenti elméletek ismertetésekor sem térünk ki ezekre. A pontozott nyilak az illető kérdés kevésbé tisztázott voltát jelölik. (Főként az Urálontúl esetében, ahol a kutatás még igen sok alapvető problémát sem tisztázott.) Egyelőre a magyarság helyét sem tudjuk pontosan, vagy a többi finnugor néphez hasonló valószínűséggel megjelölni. Az világos csupán, hogy a magyarság az obi ugorokhoz közel eső területen élt az újkőkorkorban és a bronzkorkorban.

Fodor István

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1970. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat életében az 1970. év több szempontból döntő jelentőségű volt. Mindenekelőtt jelentős szervezeti változás következett be a Társulat életében az Éremtani Szakosztály megszűnésével, illetve kiválásával. Az évek óta vajdó kérdés a Magyar Tudományos Akadémia illetékes szerveinek megértő támogatása révén, a Magyar Numizmatikai Társulat megalakulásával megnyugtató megoldást nyert.

Az 1970. február 19-én tartott közgyűlésen Horváth Tibor főtutkári beszámolójában tájékoztatást adott az MTA II. Osztálya és a Társulat vezetőségének az Éremtani Szakosztály ügyeinek rendezésével kapcsolatos munkájáról és eredményeiről. Ezt követően a Közgyűlés határozatot hozott egy önálló Magyar Numizmatikai Társulat megalakulása ügyében. Az új társulat 1970. május 20-án tartotta alakuló ülését. Ezzel egyidejűleg megszűnt Társulatunk Éremtani Szakosztálya.

A szervezeti változás szükségessé tette a Társulat nevének megváltoztatását és az alapszabály bizonyos mértékű módosítását. Az 1970. október 19-én megtartott

rendkívüli közgyűlés döntött a Társulat új neve és alapszabálya ügyében, s ennek megfelelően a Társulat új neve „Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat” lett.

Az 1970-ben megtartott négy vezetőségi és két választmányi ülés programjában a fentebb említett szervezeti átalakulás mellett a Társulat tematikus tudományos programjának kialakítása került előtérbe. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján szükségesnek látszott a társulati rendezvények bizonyos mértékű szerkezeti változtatása. A vezetőség és a választmány határozata értelmében a Társulat a következő években nagyobb teret kíván biztosítani a régészeti és művészettörténeti kutatás legaktuálisabb kérdéseinek megvitatására. Ezért előre meghatározott program szerint, a Régészeti, illetve a Művészettörténeti Szakosztály évente egy-egy témakörből tudományos ülésszakot rendez. A vitákon az adott témakör legnevesebb hazai kutatói tartanak előadást, illetve korreferátumot. Az üléseken elhangzó előadások — és azok megvitatása — egy-egy témakör

kutatásának a jelen időszakra vonatkozó legjobb keresztmetszetét fogja adni.

E célkitűzés első konkrét megnyilvánulása volt az október 29-én „Pannónia római foglalása és a romanizáció kérdései” címmel megrendezett ülés, melyen B. Bónis Éva, Fitz Jenő, Gabler Dénes, Mócsy András, Nagy Tibor és Póczy Klára tartottak előadást. A Régészeti Szakosztály által rendezett ülészek előadása és az azokat követő vita anyaga nyomtatásban az Acta Archaeologica hasábjain is meg fog jelenni.

A vitaülésen kívül az elmúlt évben kísérletképpen tematikus felolvasó ülést is rendeztünk, melynek témája az esztergomi régészeti kutatás és műemléki helyreállítás volt. Úgy a vitaülés, mint a tematikus felolvasó ülés sikere azt mutatta, hogy a kezdeményezés helyes volt s a kijelölt út járható.

Természetesen a havi felolvasó ülések, valamint a szakosztályi ülések — bár ez utóbbiak egyre ritkábban — továbbra is a megszokott keretek között folytak. Az elmúlt évben 6 alkalommal került sor felolvasó ülésre, és a Régészeti Szakosztály, valamint az Iparművészeti Szakosztály 3–3 szakosztályi ülést rendezett, míg a Művészettörténeti Szakosztály egy alkalommal tárlatvezetéssel egybekötött kiállítási bemutatót tartott. A Régészeti Szakosztály ezúttal is megtartotta a hagyományos évi ásatási beszámolókat, melyen 1969. év 10 jelentősebb régészeti feltárásáról tartottak ismertetést az ásatók. A Társulat rendezésében összesen 34 előadás hangzott el, melyeknek megoszlása: 3 iparművészeti, 9 művészettörténeti és 22 régészeti tárgyú volt (A régészeti előadások nagy száma az ásatási beszámolókból (10) és a vitaülséből (6) adódik.)

A Társulat 1970-ben Szolnokon kívánta megtartani évi vándorgyűlést. A május 27–29. közötti időre tervezett vándorgyűlést — melynek részletes programja már nyomtatásban is elkészült — a megnyitás előtt néhány nappal a tisztai árvízveszély miatt le kellett mondanunk. Társulatunk ezúttal mond köszönetet Kaposvári Gyula megyei múzeumigazgatónak és munkatársainak, akik a vándorgyűlés előkészítésében és megrendezésében hatékony segítséget nyújtottak számunkra.

Az 1968–69. évi összevont közgyűlés február 19-én megválasztotta a Társulat új vezetőségét is. Változás egyrészt a főtitkári tisztségben következett be, amennyi-

ben Horváth Tibor megvált eddigi tisztségétől. Társulatunk egyik, problémáktól egyáltalán nem mentes időszakában mindannyiunk meglegedésére áldozatkészen vette ki részét Társulatunk vezetéséből. Társulatunkban végzett munkája, személyének baráti közvetlensége sok nehéz kérdésben segített a helyes döntés meghozatalában. Odaadó munkásságára mindig tisztelettel és szeretettel gondolunk.

A Régészeti Szakosztály új titkárává F. Petres Évát választotta meg a közgyűlés.

Ugyancsak a közgyűlésen került sor a jutalomérmék odaítélésére is. A Rómer Flóris érmet Entz Géza javaslatára Bálint Alajos nyerte el, az Ipolyi Arnold érmet Garas Klára javaslatára Fenyő Iván, a Kuzsinszky Bálint érmet Szentlélek Tihamér javaslatára B. Thomas Edit, míg a Pastener Gyula érmet Németh Lajos javaslatára Körner Éva.

Az 1970. év sem kímélte meg Társulatunk tagságát s több jeles és régi kutatótársunk költözött el az élők sorából. Csatkai Endre, társulatunk tiszteletbeli tagja, Dobrovits Aladár, a Társulat volt elnöke, Bóka Lászlóné, Erdélyi Gizella, Krisztinkovich Béla, Trenesényi-Waldapfel Imre és B. Vágó Eszter távozott el sorainkból. S bár már az 1971. év krónikájához tartozik, itt kell megemlékeznünk Oroszlán Zoltánról, akinek halálával Társulatunk nemcsak elnökét, de egyben legrégibb tagját veszítette el. Évtizedeken keresztül munkálkodott a Társulat vezetőségében s élete szinte egygyé forrt a Társulat életével. Úgybuzgó szeretete még a halálos ágyán sem szűnt meg s hosszú hónapokon keresztül súlyos betegen is munkálkodott a Társulat érdekében.

A beszámoló teljessége megkívánja, hogyha csak röviden is, de érintsük az idei év további terveit. Munkatervünkben a továbbiakban is jelentős teret kívánunk biztosítani a vitaülsék, tematikus felolvasó ülések rendezésének. Már folynak a következő régészeti vitaülés előkészületei s terveink közt szerepel egy művészettörténeti vitaülés megrendezése is. Az idei évben is sor kerül az ásatási beszámolókat megtartására s folynak a pécsi vándorgyűlés szervezési munkálatai is. Természetesen a havi felolvasó ülések és egyéb rendezvények szintén helyet kaptak terveink között.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1970. ÉVBEN

A Régészeti Szakosztály előadásait az elkövetkező időszakban hangsúlyozottan a tudományos terület összefogó fórumává kívánjuk tenni. Az 1970. év programjában ennek a célnak a megvalósítására törekedtünk.

Évi programunkban négyféle előadás formát rendeztünk:

a) a hagyományos havi felolvasó ülések — egy-egy kutató egyéni kutatási eredményeinek adtak helyet;

b) a szintén hagyományossá vált ásatási beszámolók — a szakterület gyors informálására az elmúlt év fontos ásatási eredményeiről;

c) a vándorgyűlés — egy-egy terület kutatásának részletes összefoglalása a helyi kutatók fokozott bevonásával (ez 1970-ben Szolnok megyében az árvíz miatt elmaradt);

d) tudományos ülészek — a régészeti kutatás jelenlegi állásának korszakonkénti, problémakörönkénti összefoglalása a szintézis igényének tesz eleget. Ez az új vitaforum, az Acta Archaeologica Hungarica közlési lehetőségével együtt, a szakterület tudományos munkájának áttekintését kívánja adni.

Havi felolvasó ülések:

Február 13. Duma György, Foszfátvizsgálatok eredményeinek felhasználása a régészetben

Április 23. Kalicz Nándor, Késő neolitikus telep és temető Aszódon

Május 14. Fitz Jenő, Újabb eredmények Gorsium kutatásában

Június 25. Nagy Árpád, A székesfehérvári XI. századi szarkofág eredetéről. Valter Ilona, A pásztói kolostor feltárása

November 25. Nagy Emese, Régészeti feltárások az esztergomi várban. Koppány Tibor, Az esztergomi királyi palota épületeinek helyreállítása. Várnai Dezső, Az esztergomi kőtár rendezésének építészettörténeti eredményei

Szakosztályi ülések:

Beszámoló az 1969. év fontosabb ásatásairól (március 20.)

Kalicz Nándor, Aszód, neolitikus telep

Torma István, Pilismarót, rézkori temető

Mithay Sándor, Vasvár, Vaskori temető

Kiss Attila, Kozármisleny, római kori kocsitemetkezés

Soproni Sándor, Heténypuszta, római kori telep

Kőhegyi Mihály, Madaras, IV–V. századi temető

Szölke Mátyás, Visegrád, IX–X. századi temető

Németh Péter, Szabolcsi földvár

Valter Ilona, Pásztó, középkori kolostor

B. Szatmári Sarolta, Tata, középkori vár

Kralovszky Alán, Székesfehérvár, középkori bazilika

Tudományos ülésszak

Pannónia római foglalása és a romanizáció kérdései (okt. 29.). Az ülésszakot a nyomtatott formában kiadott előadói tézisek szétküldése előzte meg. A vitaülést Fülep Ferenc, a Társulat alelnöke nyitotta meg, a vitát Barkóczy László, az ülésszak elnöke vezette.

B. Bónis Éva, A pannóniai őslakosság települési viszonyai és a lakosság továbbélésének néhány kérdése

Mócsy András, A legkorábbi megszállás kérdései Fitz Jenő, Adatok a Civitas Eraviscorum területének változásaihoz

Nagy Tibor, Az aquincumi vicus és municipium Gabler Dénes, Pannónia megszállásának kérdése a terra sigillaták tükrében

Póczy Klára, A városiasodás kezdetei Scarbantia-ban.

F. Petres Éva

ARCHAEOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1970

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1—26)

1. *Alsódobosza* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Im Ostteil der Gemeinde, auf dem Acker entlang der nach Megyaszó führenden Straße wurden bei Hackarbeiten goldene Armreifen und Bronzegegenstände gefunden. Die Rettungsgrabung förderte weitere Bronzegegenstände zutage. Der Hortfund stammt aus der Spätbronzezeit, und umfaßt insgesamt 10 goldene Armreifen und 40 Bronzegegenstände, darunter Tüllenbeile, Lanzen, Sichelbruchstücke, Nadeln, Armspiralen, Schwertklingenbruchstücke, Sägeblätter, Phalere, spiralförmigen Draht und Gußklumpen.

Tibor Kemenczei

2. *Aszód-Papi földek* (Kom. Pest, Kr. Aszód) (IV). Im Anschluß an die Grabungsflächen der Ausgrabung vom Jahre 1969 haben wir 43 weitere Gräber freigelegt. Damit hat sich die Zahl der bisher freigelegten Gräber auf 152 erhöht. Unter den Gräbern befanden sich 4 Brandbestattungen und 1 symbolische. In den anderen 38 Gräbern waren Körperbestattungen. Die Gräber waren in einer bestimmten Reihe angeordnet. Die Beigaben der Brand- und Körpergräber unterschieden sich nicht voneinander. Außer den Gräbern legten wir auch mehrere große Gruben frei. In den Gruben kamen zahlreiche Relikte von Menschen- und Tieridolen zum Vorschein. Das Fundmaterial der Gräber und Gruben unterscheidet sich trotz mehrmaligen Ineinandergreifens nicht voneinander. Das Fundmaterial gehört durchweg zu einer älteren Periode der Lengyel-Kultur.

Nándor Kalicz

3. *Budapest II, Remetevölgy, Obere Höhle* (V). Gelegentlich der Ausgrabungsarbeiten von 1970 legten wir den hinteren Abschnitt der aus zwei Räumen bestehenden Höhle frei, d. h. die Hälfte des inneren Raumes. Zweck der Ausgrabung war die Parallelisierung der Schichten des äußeren und des inneren Raumes. Die mittelpaläolithische Kulturschicht enthielt fossiles Faunamaterial in großen Mengen, die Holozänschichten hingegen Scherben aus der Kupferzeit und rezente Tierknochen.

Vera G. Csánk

4. *Budapest XXII, Leányka út* (V). Beim Bau einer Wohnsiedlung wurden bei den Fundamentierungsarbeiten des Häuserblocks „C“ auf den zwischen der Vihar u. und Tompa u. gelegenen Grundstücken Backöfen durchschnitten. Die der Meldung folgende Rettungsgrabung förderte die erhaltenen Teile dreier Töpferöfen zutage. Die Betriebszeit der Öfen liegt um den Beginn unserer Zeitrechnung. Von den Öfen nach S hin gelangten bei den Fundierungsarbeiten der Häuserblocks Überreste einer Siedlung größeren Ausmaßes ans Tageslicht. Mitarbeiterin: Rózsa Schreiber

Tibor Nagy

5. *Dunapataj-Szelidi tó, Horváth szőlő* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (IV).

Bei Feldarbeiten wurde ein 60—70 Gräber umfassendes Gräberfeld aus der Bronzezeit vernichtet. Durch eine Authentisierungsgrabung haben wir die Ausdehnung des Gräberfeldes bestimmt und die noch unberührten Gräber freigelegt. Vier Urnen-Brandgräber — ähnlich den Streufunden des Gräberfeldes — können mit der Vátya-Kultur und der Szeremle-Gruppe in Verbindung gebracht werden. 2 am Rand des Gräberfeldes freigelegte Körpergräber können mit der Hügelgräberkultur in Verbindung gebracht werden. Einer der Scheiterhaufenplätze des Gräberfeldes kam auch zum Vorschein.

Gábor Bándi

Esztergom-Kenderes dűlő (Kom. Komárom). Siehe Nr. 96.

Esztergom-Burgberg (Kom. Komárom). Siehe Nr. 96.

6. *Fertőrákos-Kőhidai dűlő*. (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Auf der O-Seite der Landstraße, auf der dem Fußballplatz gegenüberliegenden Hügelseite eröffnete die Soproner LPG Dózsa eine Sandgrube. Bei Ausbaggerungsarbeiten des ungefähr 80 × 80 m großen Gebietes wurden in der Humusschicht mehr als 50 Gräber vernichtet.

Im Laufe der darauffolgenden Rettungsgrabung haben wir nahe der an der Landstraße gelegenen Grube ein 67 m langes und 15 m breites Territorium aus, wobei insgesamt 13 Körpergräber der Hallstattzeit zum Vorschein kamen. Die freigelegten Gräber lassen auf einstige Tumuli folgern. Vier verschiedene Typen konnten beobachtet werden: 1. einfachere, bescheidenere Gräber mit Urne und Gefäßbeigabe; 2. ähnliche Größe wie 1., doch der Rand des Grabes wurde mit Steinen umgeben; 3. reichere Gräber mit Steinen bedeckt; 4. große aus Feldsteinen bestehende Rundmauer, mit darin untergebrachtem Grab. Der Bestattungsritus und das gegenständliche Fundmaterial sind mit denen des Hügelgräberfeldes des Soproner Burgberges identisch. In den Gräbern befinden sich im allgemeinen viele Gefäße (selbst 20—25 Gefäße sind keine Seltenheit), gleichzeitig sind die Gräber arm an Metallgegenständen, worunter das Eisen dominierend ist.

Die zum Gräberfeld gehörende Siedlung zieht sich unten im Tal in ungefähr 2 km Länge entlang des Baches Rákos hin. Hierauf stieß man gelegentlich der Ausschachtungsarbeiten für die neue nach Sopron führende Wasserleitung. Das Gräberfeld und die Siedlung können in die zweite Hälfte der früheren Eisenzeit datiert werden, und es scheint wahrscheinlich zu sein, daß deren Nutzung bis zu Zeiten der frühen Kelten dauerte.

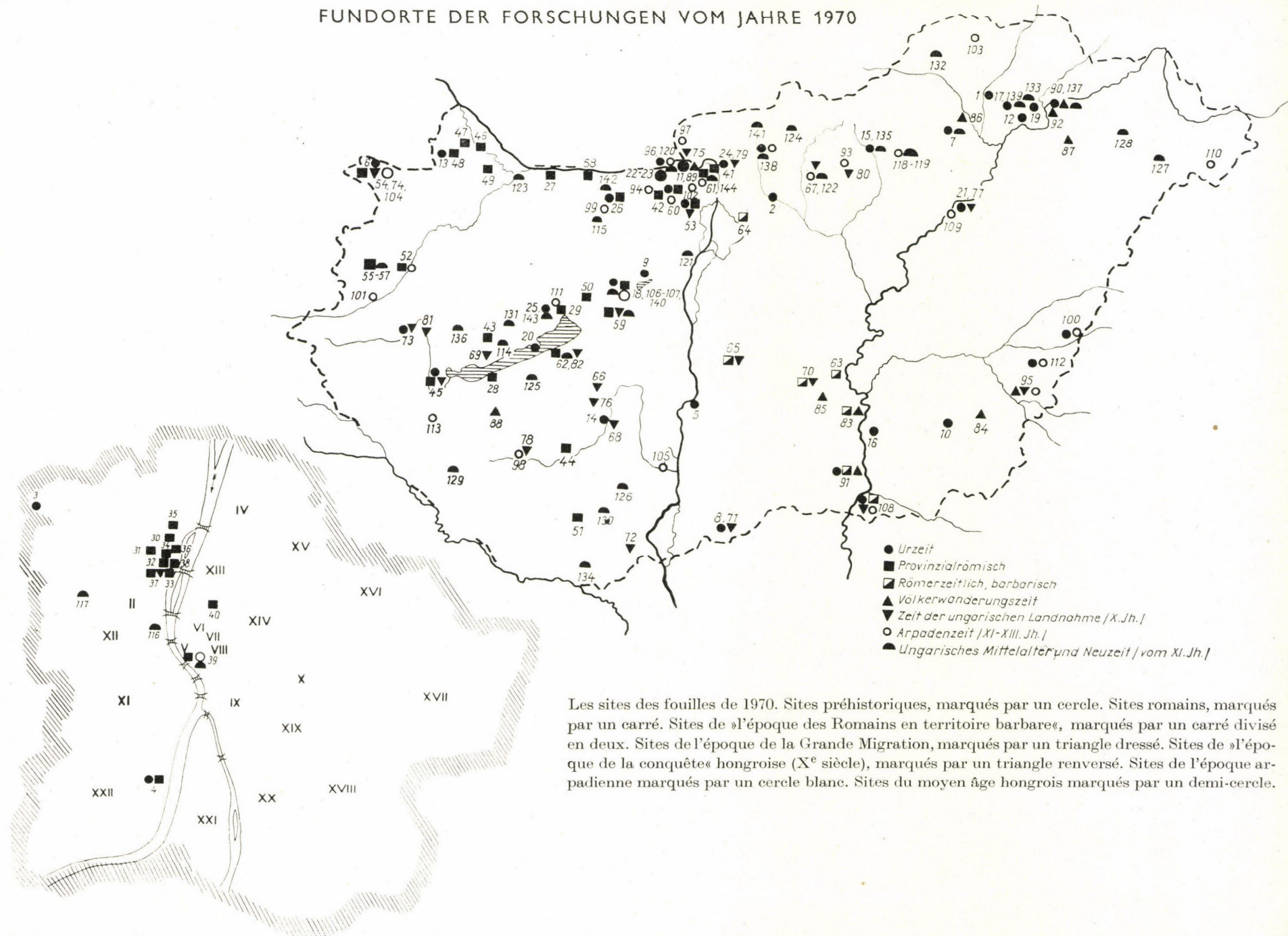
Rezső Pusztai

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém). Siehe Nr. 45.

7. *Kisgyőr-Leányvár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). Um das Befestigungssystem und die Zeit des Burgwalles zu klären, führten wir eine

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN VOM JAHRE 1970

Les sites des fouilles de 1970. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquête» hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

(kés, olló, mezőgazdasági szerszám, egy félkész erős-profilú bronz fibula); de az utóbbiak nyersanyaga behozatal útján jutott a telepre. Ugyancsak nem helyi, hanem a Duna-könyök-menti hegyvidéken előforduló andezit kőzetből készültek a fenékövek és a kétrészes forgatható kézi malmokhoz tartozó malomkövek.

Az apró leletanyag kiértékelését követő őstörténeti áttekintés a fontosabb leletanyag és az 1963-ig megjelent rávonatkozó irodalom lelkiismeretes felhasználásáról tanúskodik. Megítélésünk szerint a Köröscsoport megjelenéséről azonban nem beszélhetünk. A legkorábbi emberi település hagyatékát a Tabánban a kottafejes lineárkerámia, míg a Gellérthegyen a középső rézkori Budapest-csoport anyaga képviseli (Vö. Bud.Tört. I. S. a.). A legkésőbbi jelentősebb őstörténeti lelet-horizontot pedig mindkét helyen a bronzkor-végi urnamezős műveltség emlékanyaga foglalja el. A késő keltakori *oppidum* közvetlen előtörténetét érinti az a kérdés, hogy vajon az eraviszkusok találtak-e a Gellérthegy és Tabán területén korábbi lakosságot. Az emlékanyag világánál úgy tűnik ki, hogy a terület lakottsága a bronzkor végén (H B/C) ugyan megrikkult, de a Gellérthegy és közvetlen környéke a H C-LTC periódusoknak megfelelő évszázadokban sem maradt lakatlan. Ezt a nagyobb törések nélküli folyamatosságot különben a telep illír nevének fennmaradása is alátámasztja.

A Tabán és a Gellérthegy területén a késő LT-időszak települési formáját vizsgálva B. É. újabb érveket sorol fel az itteni település kétségbe vont *oppidum*-volta mellett. De ugyanakkor rámutat arra is, hogy a galliai, Rajna-vidéki városias-jellegű *oppidum*okkal szemben a gellérthegyi telep inkább falusias-jellegű *oppidum*nak tekinthető. Természetesen a településforma kérdései véglegesen még nem zárhatók le, tekintve, hogy a késő LT-telep sejthető központi részén, a fellegrvárul kíváncsi hegytetőn, a Citadella miatt régészeti kutatások sem a 30-as években, sem pedig később nem folyhattak. A késő keltakori település jelenleg lényegében csak a Citadellától DK-re a játszótérnek vonaláig ismert. Az itt feltárt telepmaradványok kétségtelenül falusias jellegűek. Ezzel a feltárt teleprésszel kapcsolatban állítható az is, elsősorban az 1946. évi ásatások kétrétegű telepmaradványai alapján, hogy a késő kelta időkben a Gellérthegynek ez a része nemcsak átmeneti, időszakos telephelyül szolgált, hanem huzamosabb időn keresztül lakott volt. Az eddig feltárt felületek szerencsés helyzeti fekvése és a feltárt objektumoknak a monográfiában megtalálható pontos szöveges és rajzi dokumentációja lehetővé teszi továbbá egy olyan kérdésben is a határozottabb állásfoglalást, amelyre különben csak a település egészének vagy legalább nagyobb részének feltárása után nyílna mód. A mondottakkal arra a vitatott kérdésre gondolunk, hogy vajon a gellérthegyi *oppidum* területén, a társadalmi tagozódásnak megfelelően, szétválaszthatók-e egymástól különböző funkciójú teleprészek vagy nem. A monográfiában közölt adatok csak megerősíthetnek abban a már korábban vallott meggyőződésünkben (vö. BM. II. 34. o.), hogy a feltárt teleprészek nem csupán az iparnegyed maradványai (B. É. 206. o.), hanem ezektől világosan elkülöníthető az iparnegyeddel szomszédos lakónegyed egy része is. A lakónegyed megléte vontakozásában az ún. festett falú ház (1938, V. objektum) és az ettől ÉNy-ra, meg ÉK-re feltárt telepmaradványok együttesére utalhatunk, ahol egyetlen edényégető kemencét vagy más ipari jellegű létesítményt sem találtak az ásatók. Az ipari telephez tartozó első égető kemencék a festett falú háztól K-re és DK-re 70–80 m távolságra kerültek napvilágra. Az iparnegyed láthatóan a déli, lejtős hegyoldal K-i sávját foglalta el és ettől ÉNy-ra, jól elkülönülten, kezdődött a lakónegyed, amely É-felé majdnem egészen a Citadellaig követhető. A telep politikai és vallási központját azonban ma már nem a hegyoldalon, hanem a hegytetőn, illetőleg annak közvetlen D-i sávjában keressük. Ez utóbbi vonatkozásban feltétlenül figyelmet érdemel B. É. felvetése (206. o. 19. jz.), hogy a IOMT ajánlott oltárkö lökhelye talán nem is a Rezeda-u. 12., hanem a Szirtes-u. 30/b számú telekkel azonosítható.

A település lakóházformáinak tanulmányozásához egyedül a gellérthegyi teleprészről állott elegendő számú feltárt lakóhely a szerző rendelkezésére. B. É. ebben az alfejezetben világosan összegezi saját ásatási tapasztalatait, megfigyeléseit. A gellérthegyi lakóházak a sziklás agyagba vágott teraszokra épültek és nélkülöztek a kőfalas alapozást. Alaprajzukat tekintve a lekerékített sarkú négyszögű házforma az általános. A kerek kunyhóra mindössze egyetlen bizonytalan példa idézhető (79. kép; XIII. t., 2.). A lakóházaknál a felépítmény megoldásai változatosak. Megtalálható a hossz-tengelyes, szelemen-es-ágasfás konstrukció, amelynél a nyeregtető kétoldalt a sziklás talajra támaszkodott. A sátozottal fedett cölöpös, vesszőfonatos, sártapasztásos lakóházak legjobb példáját a szerző 1946. évi ásatása tárta fel. A sarkos, gerenda-alapozású házra is akad példa. Az egyes lakóházak jól dokumentált bemutatása után B. É. a fentebbiekben vázolt házformák és szerkezeti megoldásaik helyét is kijelöli a keltakori lakóházépítkezés keretében.

A telep lakóinak gazdasági viszonyait, a vadászat és állattartás, a földművelés, az ipari tevékenység és a kereskedelem címszavak alatt tárgyalja a szerző. Bökönyi S. feldolgozása szilárd alapul szolgált az állattartás és a vadászat szerepének megítéléséhez. A vadállat-csontok igen magas százaléka mind a gellérthegyi, mind a tabáni teleprészek állatcsont-anyagában (a Tabánban kerekben 80%-a, a Gellérthegyen 30%-a az egész csont-anyagnak) mondhatni példa nélkül áll a késő kelta telepek sorában. B. É. felveti, hogy a vadállomány egy része az ipart űző lakosság termékeinek cserejéként került a telepre. De e feltevéstől függetlenül elismeri, hogy a vadászatnak mindenképpen jelentős szerep jutott a telep életében és ennek társadalmi vonatkozásaira is rámutat. Az állattartás főként szarvasmarha, sertés, kisebb mértékben lótenyésztésre szorítkozott. Figyelmet érdemlő, hogy amíg a tabáni teleprészről a kisebb, nyugati, kelta-típusú lovak ismereteseek, addig a Gellérthegyen az utóbbiak mellett a keleti típusú, magasabb maru ló csontmaradványa is napvilágra került. A mezőgazdasági termelésre utaló eszközökészlet darabjai, talán az ide sorolható egyetlen ásótöredéktől eltekintve, hiányoznak a feltárt teleprészekről. Gabona hombárok, kézimalmok és sütőkemencék tanúskodnak a mezőgazdasági termékek tárolásáról és feldolgozásáról. B. É. valószínűnek tartja, hogy a telep iparos rétege közvetlenül nem vett részt a mezőgazdasági termelésben, hanem készítményei csereértékeként jutott a gabonaművekhez.

A telep gazdasági, ipari életében az edényművesség játszott igen nagy szerepet. A különböző méretű, de egyaránt kétszartatú tüzelőtérrel rendelkező körte-formájú égető kemencék a késő LT-korban széles körben elterjedt kemence-típust képviselik. Megemlíthetjük, hogy nemrég Budafokon tártunk fel több ilyen edényégető kemencét.

Igen szétágazóaknak ítéltetők a telep kereskedelmi kapcsolatai. A távoli kereskedelem vonatkozásában B. É. a nyugati kelta területekkel, valamint Stradonicéval, továbbá a déli, illírek lakta vidékkel és Felső-Itáliával kitapintható, de többnyire csak közvetett kapcsolatokat emeli ki. A RAVIS-köriratú érme elterjedése a fentebbieken kívül még a DNY-Szlovákiával és az erdélyi dákokkal fennállott kapcsolatokra is utal. A közeli kereskedelem különösen a Duna-könyök vidékével lehetett intenzív.

A társadalmi tagozódás vizsgálatánál B. É. helyesen mutat rá arra, hogy az igen differenciált iparos réteg mellett a nemzetiségi hagyományokhoz jobban ragaszkodó arisztokrata (hozzáfűzném: katona-) réteg megléte sem vonható kétségbe és a papság szerepével is számolnunk kell. A gellérthegyi-tabáni társadalom egészének megítélésében a szerző helyesen határozta el magát az archaikus csengésű személynévekből levont, eltűzött következtetésektől. A tabáni-gellérthegyi társadalom valójában nem egy fejlődésében visszamaradt, retardált, hanem épp ellenkezőleg a nemzetiségi szervezet felbomlásának igen előrehaladott stádiumában élő társadalomnak jellemezhető.

Igen sikerültnek mondható a vallásos élet nyomait feltáró alfejezet (215. o.). B. É. nagyon helyes úton indult el, amikor a festett kerámia ábrázolásainak egy részét szimbolikus tartalmúnak ítélte meg, e kerámia-csoportot bevonta a tárgyalásba és ezáltal új anyaggal gazdagította az eraviszkuszkok vallásos elképzeléseiről alkotott eddigi ismereteinket. Dicsérhető módszerességgel fejtegetései alapjául azt a két festett edénytöredéket tette, amelyek közül az egyik a Tabánban, míg a másik Tokodon késő keltakori telepen került napvilágra. Mindkét edénytöredék tárgyalásánál biztos kézzel fejti ki az ábrázolások szimbolikus tartalmát, majd a vallásos képzetek továbbélését a nagyvenyimi, valamint az aquincumi és lovasberényi darabok alapján. Jól látja, hogy a felismert szimbolikus ábrázolások a Gellérthegyen tisztelt kelta főistenhez, a Jupiter Conservator-ral azonosított Teutates-hoz vezetnek. Egyedül a druida papnók meglétével kapcsolatban lehetnek fenntartásaink.

A fentebbi alapvetésként számon tartható alfejezetet követi a nemkevésbé figyelmet érdemlő történeti fejezet, ahol B. É. első helyen az eraviszkuszkok történetét tárgyalja igen behatóan. Az eraviszkuszkok vándorlására és EK-Dunántúlra történt betelepülésük időpontjára vonatkozó korábbi irodalom kritikái áttekintése után B. É. az eraviszkuszkokkal igen szoros kapcsolatban állt bójok i. e. I. századi történetét vázolja fel és erről az oldalról keres választ az eraviszkuszkok történetének fentebb jelzett vitatott kérdéseire. Időrendi szempontból a bójok és a Duna-könyök vidéke között kimutatható kapcsolatok jól keltezhető példái azok a bój nagyezüstök, amelyek a tótfalusi érmek hátlapját másolják. Korábban a kutatók egyrésze a Tótfalu-típusú éremverés gazdait az eraviszkuszkokban látta és ennek alapján az említett nép betelepülését az i. e. 80 körüli évekre vagy még korábbi időre tette. B. É. vitatja, hogy az i. e. 70–60-as évek Tótfalu-típusú éremverésének bármi köze is lenne az eraviszkuszkokhoz és a 70–60-as éveket az eraviszkuszkok bevándorlásának csupán *terminus post quem*-jeként fogadja el. Ez a megítélés természetesen felveti azt a további kérdést, amit különben a szerző nem tárgyal meg, hogy akkor melyik kelta néphez kapcsolható a Tótfalu-típusú éremverés. Ennek az i. e. I. sz. első felében a Duna-könyök belső hajlatában élt kelta népnek ugyanis majdnem olyan nyilvánvalóak a bójokkal való kapcsolatai, mint az eraviszkuszkoknak. A III. ker. Laktanya utcai feltárás leletanyaga továbbá arra is rámutatott, hogy a tótfalusi érmek, ha eddig nem is fordultak elő zárt eraviszkusz éremleletben, de a budai oldal eraviszkusz lakossága körében forgalomban voltak. K. Pink nyomán B. É. viszont éles törést lát a Tótfalu-típusú és az eraviszkusz éremverés között. Az utóbbi megindulását a Gohl Ö. eredményeit további érvekkel alátámasztó újabb kutatásokra (Mócsy A.) hivatkozva az i. e. 20-as évekre keltezi. Majd a régészeti emlékeanyag alapján megállapítja, hogy a tabáni-gellérthegyi telep virágkora ugyancsak az eraviszkusz éremverés idejére, az i. e. I. sz. utolsó évtizedeire tehető. A továbbiakban B. É. az itteni telepanyagból kielemez egy ibér összevetőt és ezzel kapcsolatban úgy gondolja, hogy a Iul. Caesartól Galliából hazájukba visszaküldött bójokkal is kerülhettek nyugati kelta néptöredékek a bój-eraviszkusz népközösségbe. Erre, valamint a tabáni-gellérthegyi telepanyag időrendi helyzetére történő hivatkozással B. É. nem tartja kizártnak, hogy az eraviszkuszkok Caesar galliai háborúit követő időben, az i. e. I. sz. közepe után jelentek csak meg Pannóniában (229. o.). Az ibér összevető felismerése kétségtelenül igen fontos. Az emellett felsorakoztatott érvek sorából azonban szívesebben elhagynánk a bennszülött sírkövek asztrális szimbolikájára történő hivatkozást, minthogy ezek a sírkövek: 1. É. Pannóniában az eraviszkuszkoktól és az azalusoktól lakott területekről egyaránt ismertek. 2. Hispánián kívül megtalálhatók Észak-Itáliában, Dalmatiában, Galliában és Africában. 3. A nyugati területeken szélesebb körben ismert asztrális sírszimbolika, amint erre már Fr. Cumont rámutatott, teljesen nem vonatkoztatható el a keleti birodalomrészből idekerült kereskedőktől s katonáktól. Konkrétan az azalus terület bennszülött sírkövei-

nek asztrális sírszimbolikája aligha ítéhető meg helyesen az itteni határsávban állomásozó I. századi orientális *auxilia*, valamint ezek kőfaragó műhelyeinek figyelembe vétele nélkül. A gellérthegyi Britta az Aquincumban szolgált valamelyik hispániai auxiliaris katona leszármazottjának tekinthető. Komolyan nem számolnánk azzal a lehetőséggel sem, hogy a Iul. Caesartól visszairányított bójokkal kerülhettek nyugati kelta néptöredékek az eraviszkuszkokhoz. Caesar ugyanis világosan megírja (de b.G.I. 28), hogy a Galliába bevándorolt bójok megmaradt csoportját nem küldte vissza a Duna vidékére, hanem a *Haedui* kérésére megengedte, hogy az utóbbi nép területén telepedjenek meg (*Boios petentibus Haeduis... ut in finibus suis conlocarent concessit.*). Ily módon Caesarnak ez az id. szöveghelye nem szolgálhat szorosabb *terminus post quem*-ként az eraviszkuszkok betelepülésére (I. sz. közepe után). A tabáni-gellérthegyi telepanyag aránylag késői volta ugyancsak nem jelenthet döntő érvet az eraviszkuszkok bevándorlása időpontjának megítélés szempontjából. Különben B. É. is helyesen hangsúlyozza (229. o.), hogy egyetlen telep régészeti hagyatéka alapján ez a kérdés nem dönthető el. Végeredményében tehát az eraviszkuszkok bevándorlásának időpontja a monográfia megjelenése után továbbra is nyitott kérdésnek tekinthető. Meggyőzően hatnak viszont a szerző fejtegetései, hogy az eraviszkuszkok nem Ny-Dunántúlról, Burgenlandból, hanem a Dunától É-ra fekvő területről vándoroltak be ÉK-Dunántúlra.

A monográfia záró alfejezete a tabáni-gellérthegyi telep élettartamával foglalkozik. B. É. 3 periódusra osztja a telep életét: 1. Az i. e. I. sz. második felében kialakult település a Gellérthegyen megélte még az első aquincumi *ala*-tábor kiépülését. 2. Az előbbtől éles határvonallal el nem különíthető következő periódus Tiberius uralkodása idejétől Domitianus uralkodása végéig tartott. A Tabánban és a Rudas-fürdőnél található meg ennek az időszaknak az emlékeanyaga. 3. A Gellérthegy D-i lábánál nyilvántartható szőrt település, amelyet már a tiszta provinciális emlékeanyag jellemez. A fentebbi periodizáció teljesen megfelel jelenlegi ismereteinknek és jól beilleszkedik Budapest területének késő kelta-kora rómaiakori történetébe.

Egészében véve a monográfia régészeti irodalmunk igen nagy nyeresége. Különösen hálás lehet a szerzőnek a Budapesti földje történetével foglalkozó kutatás, hogy az itteni bennszülött népesség eme kulcsfontosságú telephelyét anyagának gondos összeállításával, lelkiismeretes rendszerezésével és mindenkor tanulságos, figyelmet érdemlő kiértékelő munkájával a további kutatások nem nélkülözhető alapjaként közreadta. Köszönet illeti végül az Akadémiai Kiadót, a monográfia igényes és tetszetős kiállításáért.

Nagy Tibor

I. Erdélyi-E. Ojtozi- W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino. Budapest 1969. Archaeologia Hungarica. XLVI. Akadémiai Kiadó. 93 lap, 26 szövegközi kép, 101 tábla, 3 térképmelléklet.

Az utóbbi években a finnugorság őstörténetének kutatásában mind nagyobb szerepet kap a régészet. A tekintélyes mennyiségű leletanyag értékeléséből levont tanulságok már eddig is igen sok értékes adalékkal járultak hozzá az egyes finnugor népek meglehetősen homályos őstörténetének tisztázásához. A jövőben a régészet nyújtotta lehetőségek — a leletanyag gyarapodása és a feldolgozási módszerek finomítása következtében — minden bizonnyal jelentősen növekedni fognak. E lehetőségek kiaknázásának első lépése mindenkor a feltárt leletanyag feldolgozása és kiadása, mely által az „közkincesé” válik a kutatók számára. Sajnos e tekintetben a finnugor őstörténet régészete iránt érdeklődőknek ma még komoly problémát jelent, hogy olyan, régebbi ásatásokból származó leletgyűjtemények nincsenek közölve, melyek egy-egy kulcsfontosságú probléma megoldását nagy mértékben elősegíthetnék.

Példaként említhetjük a Káma-vidéki polomi temetőt. Gening e temető alapján különítette el a polomi kultúrát (III—IX. sz.), amely szerinte az udmurtok elődeinek tárgyi hagyatéka. E kérdés körül az utóbbi időben élénk vita alakult ki néhány kutató között, a „kívül-állók” számára azonban természetesen csupán „hit kérdése”, hogy melyik félnek adnak igazat, ha nem tudnak elutazni Leningrádba s megtekinteni az ott már több, mint fél évszázada őrzött leletanyagot. Mostanág hasonló volt a helyzet a nyevolinói temetővel is, melynek alapján a felső-kámai lomovátovói műveltség késői szakaszát nyevolinóinak nevezték. Az alább ismertetendő munkájukban teszik közzé a szerzők ezt a rendkívül érdekes, 1926—27-ben és 1950-ben feltárt leletanyagot.

A Kungur környéki temető 68 sírját A. V. Schmidt tárta fel 1926—27-ben, majd 18 sírt O. N. Báder tárt fel 1950-ben. Az első ásítás leletanyagát Erdélyi István és Ojtozi Eszter közli, az 1950-ben előkerült sírokat pedig V. F. Gening, aki részt vett Báder ásításain. A magyar szerzőknek a leletanyagot a leningrádi Embertani és Néprajzi Múzeum engedte át közlésre. Munkájuk — mint azt a bevezetésben elmondják — rendkívül sok nehézségbe ütközött. (Az első feltárás leletanyaga — a kerámia kivételével — nincs restaurálva, az ásatási napló csupán hézagosan maradt meg, egy része olvashatatlanra vált, a szerzőknek nem állott elegendő idő rendelkezésükre, hogy a fontosabb feldolgozó munkát Leningrádban végezzék el stb.) További komoly nehézséget jelentett, hogy a Káma-vidék népvándorláskori leletei, melyek komoly segítséget nyújtanak a nyevolinói leletgyűjtes értékelésénél, jórészt közöletlenek, vagy csak részben közöltek. Viszonylag könnyebb volt Gening feladata, aki a hiteles ásatási dokumentációra és saját megfigyeléseire támaszkodhatott. A péld kiállítású könyv a kutatók és az intézmények példamutató összefogásának eredménye. Nyugodtan elmondható, hogy a finnugor őstörténet szempontjából kulcsfontosságú Káma-vidék régészeti leletgyűjtései közül ma a nyevolinói temető a legszebben közöltek közé sorolható.

Mivel a könyvről eddig már két ismertetés jelent meg (*Bakay K.*, Acta ArchHung. 22 [1970] 449—451.; *ijj. Kürti B.*, NyK. LXXII. [1970] 249—252.), az ott elmondottakra általában nem térek ki.

A tárgyak leírásánál, párhuzamok felsorakoztatásánál a szerzők igen körültekintően jártak el, figyelemüket a fontosabb analógiák, a lényeges részletek nem kerültek el. Nagy mértékben megnehezíti azonban a könyv használatát, hogy a sírleírásoknál és az egyes tárgyak leírásánál a magyar szerzők nem tüntetik fel, melyik táblán található az illető tárgy. (Gening feltűnteti ezeket.) Továbbá gyakran pontatlan a leíró szövegek a táblákra való hivatkozás. Ilyen és hasonló hiányosságok gondosabb szerkesztéssel elkerülhetők lettek volna.

A nyevolinói temetőből előkerült igen gazdag tárgyi emlékmennyiség sokoldalúan jellemzi a Felső-Káma vidék VI—VIII. századi lakosságának gazdasági, társadalmi fejlettségét, hitvilágát és kereskedelmi kapcsolatait. A viselethez, fegyverzethez tartozó tárgyak nagy részének, valamint a lószerszám tartozékainak párhuzamait Kelet-Európa és Ázsia hatalmas területein találjuk, a temetőben előkerült edények az ősi kámai hagyományokat követő edénykészítők munkái. A leletanyagban különösen fontos helyet foglalnak el a gazdagon díszített női és férfi veretes övek. (Néhány övet Gening rekonstruált a hitelesen feltárt temetőrészről: Abb. 22—26.) Ezek vereteinek nagy része öntött, préselt veretek ritkán fordulnak elő. Az indákkal gazdagon díszített veretek párhuzamai megtalálhatók a magyarországi avar leletanyagban. Az övről leelőző csüngők közt különös figyelmet érdemelnek a madarat ábrázolókat. A lomovátovói korban ugyanis széles körben elterjednek ezen a területen a steppei madarak ábrázolásai. Gening szerint ezek a madarak a III. században ideköltözött népesség totemállatai voltak. A korábbi gljagyenovói lakosság totemállatai erdei vadak voltak (medve, jávorszarvas stb.). Ő néhány ábrázolásban (pl. medvét marcangoló sas) a helyi és a jövevény lakosság totemeinek harcát

látja. (OKBЭ. вып. I. Москва, 1959. 208.) A. P. Szmirmov szerint a madarat ábrázoló csüngők a sámánok ruháját díszítették.

A másik, szintén különös érdeklődésre számot tartó tárgytípus a kettős lófejet ábrázoló láncos bronzfüggők, melyek a sírokból általában a mellről kerülnek elő (ld. Abb. 15—I.). Ezek az itt élő lakosság lókultuszáról s egyben a lomovátovói lótenyésztés fontos szerepéről tanúskodnak. A Káma-vidéken az első csontból készült zabla-oldaltagok a bronzkori kazanyi műveltség területén kerültek elő s az i. e. I. évezred kezdetére keltezhetők. (Tehát az első lószerszám-leletek nem a koravaskori ananyinói műveltségből származnak, mint azt a szerzők írják. 42.) A lótenyésztés a Káma-vidéken, pontosabban annak déli területein, a késői bronzkortól kimutatható. A ló fontos szerepe tükröződött a hitvilágban is. Az ananyinói kortól ismeretesek lovat ábrázoló bronz és agyagfigurák. (Különösen sok van a pjánobori és gljagyenovói műveltségben.) Így a lomovátovóiaknál meglevő lókultuszt nem magyarázhatjuk csupán a déli jövevények fejlett lótenyésztésével, hiszen úgy a lótenyésztésnek, mint a ló ábrázolásának gazdag hagyományaival rendelkezett a Káma-vidék őslakossága is. (A Káma vidéki lakosság fejlett lótenyésztéséről azt hiszem elegendő annyit megemlíteni, hogy a lomovátovói műveltséget mintegy ezer évvel megelőző ananyinói telepeken a kiásott háziállatok 30—42 százalékát a lócsontok teszik ki.)

A sírokból előkerült mellé a nyevolinóiak gyakran helyeztek lószerszámot. Az egyenes, S-alakú vas pofarúddal, vagy nagy oldalkarikákkal ellátott zablákat és a hosszú-, vagy hurkosfülű, bordázott talpú kengyeleket a halott lábához helyezték. Ezen tárgyak analógiái hatalmas területeken megtalálhatók, többek között a Kárpát-medencében is, a kései avarkorban. Két sírban sikerült megfigyelni, hogy a nyeret is a lábához tették. Fegyvert csupán férfi sírban találunk (leggyakrabban háromélű vas nyílesűcsot). Két köpös, vékony tollú lándzsacsúcs és három szablya is előkerült a sírokból. A szabályak közül kettő a magyar honfoglaláskoriakkal és a szaltovóiakkal rokoníthatók (markolattüskéjük az él felé hajlik), egy pedig szinte teljesen egyenes.

A sírokból előkerült kerekaljú, egyenes peremű edények kézzel formáltak, szinte kivétel nélkül az ősi, Káma vidéki hagyományos mintákkal díszítettek. (Bekarcolt vonalak, zsinégdíszítés, pecsétlők, „fogazott” díszítés.) Egész edények csak női sírokból kerültek elő, az elhunyt fejéhez rakták őket. Férfi sírokból csak összetört edényt, illetve annak töredékeit helyezték.

A sírleletek alapján a szerzők a lomovátovói viselet sok vonását tudták rekonstruálni. Számunkra különösen érdekes V. F. Gening azon megfigyelése, hogy a női varkocsokba gyöngysort fontak, ennek leelőző végéhez különböző csüngőket erősítettek (kereszt, áttört korong, lunula), vagy szabadon hagyták. (76.) Hasonló varkocsdíszekről tudunk az osztyákoknál és a baskiroknál, ahol ezek gyakran még a mai népi viseletben is megfigyelhetők. (Ld.: Руденко, С. И., Вашикры. Москва-Ленинград, 1955. 187—188.; Шумова, С. Н., Народная одежда башкир. АЭБ. том. III. Уфа, 1968. рис. 20. 168.) A gyöngysoroknak a hajfonathoz való erősítését figyelte meg a bashalmi II. temetőben és a magyarhorogri temető 107. sírjában Dienes István, igaz itt a gyöngysor a varkocsdíszítő korongokon keresztül kapcsolódik a hajfonathoz. (Dienes I., Arch. Ért. 96 [1969] 117, 119.; A magyar régészet regénye.² Bp. 1970. 195.) A honfoglaló női viselet rekonstruálásához az urálvideki párhuzamok a jövőben még sok értékes adalékot szolgáltathatnak.

A temetkezési rítus meglehetősen egységes a temetőben. Az elhunytakat nyújtott testhelyzetben helyezték a sírba. A sírok mélysége 50—90 cm. A sírok sorokat alkotnak, a temetőn belül öt sor rajzolódik ki. A sorok tájolása: ÉK—DNy. A sírok tájolása nem egységes, kétféle tájolás az uralkodó, az északnyugati és a dél-délkeleti. Az elhunytakat koporsóba temették, ezeket egy fatörzsből vágják. A koporsókat deszkával fedték be. A temetőben megfigyelhetők a halotti tor nyomai is. A tor alkal-

mával néhány sírnál edényeket ástak a sírkamra betöltésébe. Hasonló szokást nem egy finnugor népnél említene a szerzők. Véleményünk szerint ez alkalommal ásták azokat a gödröket is, melyekből néhányat megfigyelték a temető területén. (70.) Hasonló áldozati gödröket ismerünk a korábbi gljagyenovói műveltség temetőiben. (Azokból is főként állatsontok kerültek elő.)

A nyevolínói temető temetkezési rendje és tárgyai kétségtelenül bizonyítják, hogy a későlomovátovói társadalom alapegysége a patriarchális nagyesalád volt. A sírmellékletek világosan mutatják az anyagi elkülönülés jegyeit. Gazdaságukban a legfontosabb szerepet az állattenyésztés, földművelés, a vadászat és a prémkereskedelem játszotta.

A nyevolínói temető leletanyaga, mint említettük, igen sok vonatkozásában mutat rokonságot nem csupán a szomszédos területek, hanem Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia távolabbi vidékeinek tárgytípusaival is. A fegyverek és viseleti tárgyak jelentős része az e korban általánosan elterjedt steppei típusokhoz tartozik. A tárgyak — elsősorban az ékítmények — nem kis hányada kétséget kizáróan kereskedelmi úton került a Káma vidékére. A kámaiak — mint azt a szerzők nagyon helyesen hangsúlyozzák — elsősorban a Kaukázus, és Közép-Ázsia vidékeivel, valamint Iránnal álltak szoros kereskedelmi kapcsolatban. A lomovátovóiak a déli tárgyakért prémrel fizettek. A szerzők megjegyzik, hogy a nyevolínói temető az egykori Közép-Ázsia felől vezető kereskedelmi út közelében fekszik. A lomovátovóiak intenzív kereskedelmi kapcsolatát Iránnal a Káma-vidéken nagy számban előkerült iráni szasszanida ezüst edények szemléltetik. Ezek többsége a VIII–IX. századra keltezhető, tehát a későlomovátovói korban került ide, melyhez a nyevolínói temető is tartozik. (51.) A déli prémkereskedők kámai útjai és az iráni ezüst tárgyak északra áramlása azonban nem ebben a korban kezdődik, hanem sokkal korábban. A. V. Zbrujeva kimutatta, hogy az első közép-ázsiai és iráni tárgyak az Achaimenidák korában (i. e. 559–330.) kerülnek az ananyinóiakhoz. Nyugat-Szibéria Ob-vidéki területeire is — ahol minden bizonnyal a mai obi-ugorok elődei éltek — az i. e. III. sz. körüli időktől kerülhettek déli ezüst tárgyak. (Ld. isztyáeki kincslelet.)

A könyv szerzői kétséget kizáróan helyesen állapítják meg, hogy a déli (főként iráni) művészet nem volt komoly hatással a kámaiak művészetére, a déli tárgyakon levő ábrázolásokat viszont átértelmezték, azokat beépítették saját hitvilágukba. (52. l.) Joggal beszélhetünk ebben a korban az ezüst tárgyak kultikus tiszteltéről a Káma-menti népeknél. (A későlomovátovói és a rodánovói korban ezüstből készültek a társadalom rangos tagjainak halotti szemfedői is.)

Az ezüst tárgyak kultikus tiszteltére az obi-ugoroknál V. N. Csernyecov mutatott rá kitűnő tanulmányában. (*Чернышев, В. Н., К вопросу о проникновении восточного серебра в Приобье. "Труды Института этнографии." том. I. Москва—Ленинград, 1947, 113–126.*) Kimutatta, hogy az obi-ugorok az áldozati állatok húsát csak ezüst tálból fogyaszthatták, bár maguk ilyeneket soha nem készítettek, ezeket a délről jövő kereskedőktől szerezték be, minden bizonnyal nemes prémekért cserébe. Oly nagy volt náluk a kereslet a szasszanida ezüst edények iránt, hogy a szasszanida birodalom bukása után a mozgókönyv arab kereskedők Iránban felvásárolták a szasszanida edényeket s ezeket az obi-ugoroknak adták el. Azt, hogy ezeken a tálakon levő ábrázolások (nap, hold, „világfa” stb.) kultikus jelentőséggel bírtak az obi-ugoroknál s hitvilágukban fontos szerepet játszottak, XVI. századi megfigyelések is igazolják. A jelentős számú Káma vidéki szasszanida ezüstleletet figyelembe véve aligha kételkedhetünk abban, hogy a lomovátovóiaknál is — vagy legalább is azok egy jelentős csoportjánál — az obi-ugorokéhoz hasonló ezüstkultust tételezhetünk fel. Egyébként a nyevolínói temető keltezését is a sírokból előkerült szasszanida pénzek alapján végezték a könyv szerzői. Az érméket 538 és 628 közt verték, így a szerzők által adott keltezés (VI. sz. második fele—VIII. sz. eleje) feltétlenül helyesnek fogadható el.

A következőkben a lomovátovói műveltség jellemzéséhez szeretnék néhány gondolatot fűzni. A szerzők viszonylag kevés helyet szentelnek ennek a problémának, nyilvánvalóan azért, mert munkájuk elsődleges célja nem ez volt, másrészt pedig a fentebb jelzett nehézségek ma még aligha teszik lehetővé a műveltség monografikus feldolgozását. Úgy hisszük, ehhez még néhány év feltáró és feldolgozó munkája feltétlen szükséges. Néhány kérdés alaposabb megvilágítása azonban véleményünk szerint már most előjáróban is elvégezhető lenne, s ezen problémák tisztázása terén a magyar kutatás is tehetne hasznos lépéseket. Ennek szükségessége éppen most válik mind nyilvánvalóbbá. László Gyula e folyóirat 1970. 2. számában fejtette ki a „kettős honfoglalás” elméletét, melyben fontos szerep jut a Káma-menti lomovátovói műveltség népességének is. Ha ez az elmélet beigazolódik, úgy számolnunk kell azzal, hogy a lomovátovóiak rendkívül fontos szerepet játszottak a magyar nép etnogenezisében. A magyarországi későavar leletanyag vizsgálata alapján László Gyula arra a következtetésre jutott, hogy „... a »griffes-indások« népet szoros szálak fűzik a nyevolínói műveltség Káma—Volga menti népeihez. Ez a kapcsolat váratlan kérdéseket vet fel, hiszen tudjuk, hogy a nyevolínói műveltség (fő jelképe az inda) éppen akkor szűnik meg a Volga mentén, amikor itt nálunk megjelennek a »griffes-indások«”. (163.) A második avar hullám népességét azonban nem csupán a lomovátovóiak alkották, hanem „... a »griffes« nemzetségei a Volga mentén összeolvadtak az »indások« népével, s már keverten jöttek hazánkba”. (Uo.) Nem bizonyos továbbá, hogy a lomovátovóiak jöttek a Kárpát-medencébe, csupán „... a »griffes-indás« műveltségnek a nyevolínóiak közelében kellett kialakulnia.” (168.) Úgy hisszük, e rendkívül bonyolult kérdések megoldásához való közeledés szempontjából nem lesz haszontalan az alábbiakban néhány gondolattal felvázolni a lomovátovói műveltségre vonatkozó legfontosabb biztosnak látszó adatokat.

A nagy eurázsiai népvándorlás a III. századtól különböző népeket, népcsoportokat vetett délebbi vidékekről észak felé. Így a III. században a felső-kámai gljagyenovói népesség területére déli népcsoportok törtek be, melyek műveltsége gyökereiben különbözött a helyi lakosságtól (kurgántemetkezések, állatsontok a sírokból, a steppei nomád hitvilágra jellemző díszítő és kultikus tárgyak stb.). A helyi lakosság egy része a jövevények elől északabbra vándorolt, jelentős — valószínűleg nagyobbik — része viszont továbbra is régi lakóhelyén maradt, nyomai a régészeti leletanyagban a VI. századig kimutathatók.

A jövevény lakosság hagyatékát — a lomovátovói műveltséget — először A. V. Schmidt rendszerezte, azóta ezen a kutatás több-kevesebb finomítást végzett. Ma már aligha lehet kétséges, hogy a lomovátovói műveltség időrendje a III–VIII. század, melyet korai (harinói: III–V. sz.) és késői (nyevolínói: VI–VIII. sz.) szakaszra osztanak. A harinói kor végére jelentősen átalakul a műveltség népességének tárgyi kultúrája és temetkezési szokása (a kurgánok helyébe a sík temetők lépnek, a sírokból gyakran kerülnek elő edények, míg a korai szakaszban ez igen ritka jelenség, elterjed a koporsós temetkezés szokása, amit a nyevolínói temető is példáz, a tárgyi emlékek egyre több vonása tükrözi a helyi hagyományokat). Ezeket a változásokat minden bizonnyal a helyi és a jövevény lakosság összeolvadásával magyarázhatjuk. E folyamat azonban nem egységesen ment végbe a műveltség egész területén, hiszen ennek déli részén (a Szilva folyó vidékén) korábban nem éltek gljagyenovóiak, így a helyi lakosság minden valószínűség szerint csupán a műveltség északi területein játszott komoly szerepet a későlomovátovóiak etnikai kialakulásában.

Ezen kívül az északlomovátovói és a szilvai csoport közt jónéhány más különbség is megfigyelhető (pl. az északi csoport temetőiben az északi sírtájolás a jellemző, a szilvaiban pedig a déli), újabban pedig már az is be-

Plangrabung durch, in deren Verlauf wir feststellten, daß ein tiefer Graben und ein aus Erde errichteter Wall die Burg umgeben. Das Siedlungsobjekt kam nicht zum Vorschein, alles in allem fanden wir einige aus dem Neolithikum und der Spätbronzezeit und im weiteren aus dem 14. Jh. stammende Scherben. An der W-Seite der Erdburg — und mit dieser vermutlich gleichaltrig — legten wir zwei Hügelgräber frei. Beide Hügel waren durch Steine bedeckt, auf Grund der Grabmaße dürfte es sich um Körperbestattungen gehandelt haben; die Gräber waren allerdings leer, d. h. ausgeraubt. Die Grabräuber gruben genau nach dem Grab, offensichtlich nicht lange nach der Bestattung.

Tibor Kemenczei

8. *Madaras-Téglavető* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (IV). Bei unserer Rettungsgrabung kam der jüngere Teil der jungpaläolithischen Siedlung zum Vorschein: das Becken eines Pferdes (*Equus*) und darunter ein 50 cm langes Stück des Gerippes. Ein im Laufe des Abbaus gefundener Pferdekiefer mit 6 Schneidezähnen wurde von den Bergleuten abgeliefert. Eine Feuerstelle bzw. archäologisches Fundmaterial fanden wir nicht, lediglich im Profil sammelten wir spärliche Holzkohlekörnchen.

Viola T. Dobosi

Magyarhomorog-Kőnyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). Siehe Nr. 100.

9. *Nadap-Jánoshegy* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). In einer Entfernung von 200–300 m in SO vom oberen Höhenfestpunkt des Landes, an der Seite des Jánosberges kam beim Tiefpflügen ein Schatzfund aus der Spätbronzezeit zum Vorschein. Die Zahl der identifizierbaren Fundstücke betrug 713, hinzu kamen noch 80 Bruchstücke. Die erfolgte Grabung am Fundort stellte die Fundstelle fest, und es wurden einige Stücke *in situ* gefunden.

Die wichtigsten Stücke des Fundes sind eine vollständige Werkstattausrüstung (Hammer, Amboß, Meißel, Punzer, Gußklumpen) und Werkzeuge. Außer diesen sind die bedeutendsten Stücke des Fundes ein Helm, Beinpanzer, Gefäße und ein Sieb.

Éva F. Petres—János Makkay

10. *Oroszáza-Gyopáros* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Auf Grund der durchgeführten Sondierungsgrabung von 1969 hat sich im Ergebnis der diesjährigen Grabung die gesamte Grabzahl um weitere 155 Gräber auf 167 erhöht. Das Gräberfeld ist zu ungefähr 90% freigelegt, der restliche Teil ragt in Privatgärten hinein.

In den Frauengräbern befanden sich bronzene und eiserne Arm- und Beinreifen — außer den Keramikfunden —, silberne Bronzereife, vergoldete Spiralanhänger, verschiedenfarbige und verschiedenförmige Perlen und Bronzefibeln; in den Männergräbern befanden sich Messer, Streitäxte, Gürtelschmuck, Fibeln, und in einem Grab wurde eine Lanze gefunden. Neben einem Frauengrab — zu diesem gehörend — lag das Skelett eines Kalbes und der Vorderteil eines Kuhskelettes. Diesen Fund haben wir »*in situ*« gehoben und ausgestellt.

Mitarbeiterin: Borbála Maráz.

Iren Juhász

11. *Pilismarót-Basaharc* (Kom. Komárom) (XLVIII). Als Fortsetzung der Ausgrabung der vorangegangenen Jahre legten wir weitere 9 Gräber des Gräberfeldes aus der Kupferzeit (Boleráz-Gruppe) frei. Der Bestattungsritus war ähnlich den früher freigelegten Gräbern eine Brandschüttungsbestattung. Beigaben bildeten Keramik, in 2 Gräbern fanden wir mehrere Spulenrädchen, in 2 anderen Gräbern hingegen je eine bruchstückhafte Tierstatue (Schaf oder Ziege). Wir legten auch zwei keltische Gruben frei.

Teilnehmer: Etelka Juhász und Studentinnen Marietta Csányi und Magdolna Ferch.

István Torma

Pilismarót Dózsa György út 38. (Kom. Komárom, Kr. Dorog). Siehe Nr. 89.

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg). Siehe Nr. 73.

12. *Prügy* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVIII). Beim Bau eines Kellers im Hof der Zrínyi u. Nr. 12 kam ein auf das Ende der B-Periode der Halstattzeit datierbarer Bronzeschatz zum Vorschein. Die Gegenstände befanden sich in einer Tonurne in 130 cm Tiefe. Zu dem Bronzeschatz gehören folgende Fundgegenstände: in einen Pferdekopf auslaufende Streitaxt, Streitkolben, ein kleiner Bronzekessel, 2 Phalera, 2 Trenslen, 18 Armreifen, 35 Tüllenbeile.

Tibor Kemenczei

13. *Pusztasomorja-Timárdomb* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). An der O-Seite der der Grenzschutzkaserne gegenüberliegenden Sandgrube wurden vier bronzenezeitliche (Gáta-Kultur) Gräber vernichtet. Im Laufe der Rettungsgrabung legten wir 4 Körpergräber in Hockerstellung frei. In den nach WO orientierten Gräbern fanden wir charakteristische Gefäße der Gáta-Kultur, einen Bronzedolch und eine zypriische Nadel (Gräber Nr. 11–14).

Mitarbeiterin: Eszter Szőnyi

Rezső Pusztai

14. *Regöly* (Kom. Tolna, Kr. Tamás) (XXXIII). An der steilsten N–NW-Seite, in einem Abstand von 155 m, führten wir zur Klärung des Verhältnisses der Festung bzw. der darin liegenden Siedlung auf dem Territorium des Walles Querschnittsgrabungen durch. Es konnte festgestellt werden, daß die Burg durch einen Erdwall geschützt wurde, der eventuell — den vielen verkohlten Holzresten und Brandspuren nach zu urteilen — auch durch eine Holzkonstruktion verstärkt gewesen sein mochte, jedoch fanden wir bisher nur wenige und nicht sichere Pfahlsuren. In den abwechselungsreichen und sehr gut verfolgten Auffüllungsschichten befinden sich ausschließlich Keramik der Früheisenzeit, Tierknochen und viel Lehmewurf. Die Befestigung der auf dem hervorragenden Erdrücken liegenden Siedlung konnte frühestens in der zweiten Hälfte der Früheisenzeit erfolgen.

Das Gehsteigniveau der keltischen Siedlung mochte sich in 60–100 cm Tiefe unter dem gegenwärtigen Niveau erstreckt haben. Von dem abwechslungsreichen Keramik-Fundmaterial kamen meist die charakteristischen Typen von LT D-Keramik (Töpfe mit Besenstrich-Muster und gedunsenem Rand, Schüsseln mit Buckelohr usw.) zum Vorschein.

Aus der früheren Periode der Siedlung legten wir ein Haus mit ovalem Grundriß und Lehmwand und ein anderes Haus mit rechteckigem, an den Ecken abgerundetem Grundriß und auf der gegenüberliegenden Seite mit Feuerherd und Speichergrube versehen frei. Letzteres Haus wurde über einer früheisenzeitlichen Grube erbaut. Die im Schutt reichlich gefundenen Spinnwirtel und die schwarze und glänzende Keramik — mit eingeritzten Verzierungen — deuten auf die jüngere Periode der Eisenzeit hin.

Mitarbeiterin: Jolán Horváth. An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Marietta Csányi und Magdolna Ferch teil.

Erzsébet Jerem

Sárvár (Kom. Vas). Siehe Nr. 52.

15. *Sirok-Akasztómály* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Bei der Sandgrube setzten wir die Rettungsgrabung vom Jahre 1969 fort. Wir konnten die Zahl der Körpergräber aus der HB2–HC-Zeit um weitere drei bereichern, eines der Gräber enthielt Goldschmuck. Bei der Ausgrabung legten wir die Grabgruppe (9) völlig frei. Zum Gräberfeld gehören drei Opfergruben; in der einen fanden wir ein Rehskellet, zwei enthielten kein Fundmaterial.

Bei der Ausgrabung kam auch Siedlungsmaterial der La-Tène-Zeit (Speichergruben und Hausteile) zum Vorschein. Vollkommen konnten wir nur die Reste eines 6 × 4 m großen Hauses mit 9 Pfosten freilegen; das Fußbodenniveau ist beim Ackern vernichtet worden.

János Szabó

Solymár-Dinnyehegy (Kom. Pest, Kr. Buda). Siehe Nr. 53.

Szabolcs-Burg (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). Siehe Nr. 90.

Szabolcs-Vontatópart (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza). Siehe Nr. 90.

Szanda-Burg (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat). Siehe Nr. 138.

Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). Siehe Nr. 91.

16. *Szegvár-Tüzköves* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Wegen der Erdarbeiten — die zwecks Errichtung einer Molkerei erforderlich waren —, die auf dem Gebiet des unter József Csalog freigelegten Fundortes durchgeführt wurden, nahmen wir eine großangelegte Rettungsgrabung vor. Es wurden 28 Gräber und 4 teils schon zerstörte Hausreste freigelegt. Die Siedlung hat zwei Schichten. In der oberen Schicht befanden sich neben den Skeletten Perlen und Gefäße, die Bestattungen der unteren Schicht wiesen keine Beigaben auf, wir fanden in den Gräbern höchstens Werkzeuge. Die Hausfundamente der oberen Schicht reichen ungefähr 1,50 m tief, während sich die Hausfundamente des unteren Niveaus in einer Kulturschicht befinden, die 3 m Tiefe übersteigt. Diese Schicht lieferte das Fundmaterial der frühen Thielkultur, darunter mit Zierelementen der Szakálhát-Gruppe.

An der Ausgrabung nahmen József Csalog und György Goldmann teil.

József Korek

17. *Szerencs* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Bei den Ausschachtungsarbeiten der Wasserleitung kamen vor dem Haus Kölcsey u. Nr. 18 ein Griff eines skythischen Bronzespiegels, ein bronzener Anhänger und ein Ösenknopf zum Vorschein. Der Spiegelgriff wurde durch eine Hirschfigur verziert. Die Funde entstammen skythischen (?) Bestattungen.

Katalin K. Végh

18. *Székesfehérvár-Friedhof am Fecskepart* (Kom. Fejér) (XXXVI). Auf dem Gebiet nördlich des Friedhofs, zwischen der Móri ut und der Gombóceső út wurde das Niveau um 1 m vertieft, wobei ein Urnengräberfeld der Vátia-Kultur zum Vorschein kam. Die Gräber liegen sehr dicht, in einem Abstand von 2–3 m, nach NS orientiert, in Reihen angeordnet. Durch die Maschinenarbeit wurden ungefähr 30–50 Gräber vernichtet. Am Fuß des abgetragenen Hügels, im SO-Teil, legten wir 5 Urnengräber frei. Bedeutend ist der im 1. Grab gefundene inkrustierte Henkelnapf voll mit Bronzeschmuck. Im 2. Grab fanden wir als Beigabe einen Bronzedolch.

Ágnes M. Soós

Szöreg-Sandgrube (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). Siehe Nr. 108.

19. *Tarcal* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (IV). Bei den Vermessungsarbeiten des Tokaj-berges entdeckten Geologen in den Tarca-Fekete-hegy-Gemarkung in der Deckflöschicht des Citrom-Bergwerk genannten Trachyt-Bergwerks die Kulturschicht. Im Laufe der Rettungsgrabung zeigten sich im Profil zwei Kohlestreifen, deren unterer archäologisch unergiebig war. In der oberen Schicht sammelten wir in der Umgebung zweier großer, kreisförmiger Feuerstellen Tierknochen (Equus, Cervus, Rangifer, Mammuthus), obsidiane und limnoquarzite Geräte und Abschläge.

Viola T. Dobosi

20. *Tihany* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Zwischen der Gemeinde und dem Friedhof, am Fuße des urzeitlichen Erdwalles, hat man beim Bau eines Wendeplatzes für Autobusse an der Landstraße eines der früheisenzeitlichen Hügelgräber abgetragen. Gleichzeitig mit der maschinellen Arbeit führten wir eine Rettungsgrabung durch. Der obere Teil des beinahe 25 m Durchmesser aufweisenden und durchschnittlich 3 m hohen Hügels war aus einer 2 m starken Geiserkalksteinschicht zusammengetragen. Darunter, in einem Teil des Niveaus befand sich der Scheiterhaufen: auf dem rotgebrannten Ton war eine dicke Holzkohle-Aschenschicht mit Gefäßscherben vermischt. In der Asche befanden sich kalzinierte Knochen, Bronzeklumpchen und verkohlte Weizenkörner. Auf den übrigen Teilen der Fläche lagen verstreut Scherben und Tierknochen. Grabstätten wurden nicht gefunden. Auf Grund der Gefäßscherben, die mit Graphitverzierungen und mit plastischen Motiven bedeckt waren, kann das Hügelgrab auf die C-Periode der Hallstattzeit datiert werden. Mitarbeiter war der Restaurator Zoltán Szabó.

András Uzsoki

21. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Die im Jahre 1965 angefangene Freilegung der mittelbronzezeitlichen (Füzesabony-Kultur) und spätbronzezeitlichen (Hügelgräberkultur) Gräberfelder brachte 140 Gräber zum Vorschein. Die Zahl der freigelegten Gräber hat sich inzwischen auf 810 erhöht.

Tibor Kovács

22. *Tokod* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). In der Wandung der verlassenen Sandgrube kamen im Laufe einer Authentifizierung die Reste eines rechteckigen Hauses zum Vorschein. Aus den Hausresten lasen wir spätkeltische Topfbruchstücke sowie Schalen zusammen. Die Backfläche des nach NO-orientierten Feuerherdes war mit groben, handgefertigten Gefäßbruchstücken verstopft.

Márta H. Kelemen—István Horváth

23. *Tokod-Leshegy* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Mit einer Sondierungsgrabung klärten wir Struktur und Zeit des Erdwalles. Der Erdwall wurde von einem breiten, tiefen Graben umgeben. Das im inneren Teil freigelegte Haus, Feuerherd, Backofen und das Fundmaterial der drei Gruben datieren die Befestigung eindeutig in die Periode der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur.

An der Ausgrabung nahm Etelka Juhász teil.

István Torma

Uny-Baráthegyi dűlő (Kom. Komárom, Kr. Dorog). Siehe Nr. 60.

24. *Vác-Kavicsbánya, Kistrét dűlő 1* (Kom. Pest, Kr. Vác) (XLIV). In den Jahren 1952, 1958 und 1959 sind hier bereits Freilegungen erfolgt. 1969/70 haben wir die Arbeit fortgesetzt und bisher 19 Gräber freigelegt. Die Bestattungen können zeitlich auf Grund der Beigaben auf das Ende der LT C angesetzt werden.

Magdolna Hellebrandt

25. *Veszprém, Kossuth Lajos u. 14* (Kom. Veszprém) (XLV). Auf dem Grundstück eines abgerissenen Hauses und während der Bauarbeiten an der Kanalisierungsanlage in der Vitéz utca wurden die Urnengräber der nordpannonischen Kultur der inkrustierten Keramik zerstört. Gelegentlich mehrerer Lokalinspektionen gelang die Rettung von 50 Tongefäßen, einem Bronzedolch, einem aus Hirschgeweih gefertigten Hammer mit Schaftloch.

Margit Cs. Dax—András Uzsoki

26. *Vértesszőlős — Grundstück Likó* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). In der Fortsetzung der im vergan.

genen Jahr angefangenen Freilegung des bronzezeitlichen Gräberfeldes kamen weitere drei Urnengräber des frühen inkrustierten Keramik-Volkes zum Vorschein. Außerdem gehörten zu den Funden des Gräberfeldes 5 Gruben, von denen 3 Fundmaterial der Hügelgräberkultur und die übrigen Material der Römerzeit beinhalten. Somit erhöhte sich die Grabzahl des Gräberfeldes

auf 8. Es kann festgestellt werden, daß die in relativ großer Entfernung voneinander ausgegrabenen Gräber annähernd in Reihen angeordnet waren.

Éva V. Vadász

Vészto-Mágori halom (Kom. Békés, Kr. Szeghalom)
Siehe Nr. 112.

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 27—62)

27. *Ács-Vaspuszta* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLVIII). Weiterführung der im Jahre 1966/67 begonnenen Ausgrabung: 1. Wir klärten den Grundriß der porta principalis sinistra; Abmessungen der verhältnismäßig gut erhaltenen Tortürme: 600 × 475 cm; sie wurden in der Technik opus rusticum erbaut, ihr Fußteil springt stark hervor. Im Inneren des rechten Torturmes konnten wir zwei spätrömische Fußbodenniveaus feststellen. Der 4 m breite Toreingang wurde im 4. Jahrhundert eingemauert. 2. Die Freilegung des fächerförmigen SO-Eckturmes konnten wir beenden. Das Fundament war relativ schwach, im Inneren konnten wir nur ein Gehsteigniveau feststellen. Darauf erstreckte sich eine dicke Verüstungsschicht, darunter fanden wir einen aus 98 Bronzemünzen bestehenden Fund. 3. Vor der porta decumana stießen wir in Flächen bis zur clavicula vor, die von der fossa interior des Steinlagers geschnitten wurde. 4. In der Nähe der porta principalis sinistra durchschnitten wir die Mauer des Steinlagers, auf der inneren Seite dagegen den Graben des Pfahllagers. In Übereinstimmung mit den Ausgrabungsergebnissen des Jahres 1967 konnten wir feststellen, daß der Grundriß des Stein- und Pfahllagers annähernd gleich gewesen sein mochte. 5. Innerhalb des Grabens des Pfahllagers, in der Nähe der porta decumana, zogen wir 2 Profile. Die Pfähle dienten zur Stützung der Auffüllung des früheren Lagers. Im Material der zu ihnen gehörenden dünnen Schicht befanden sich marmoriert gemalte Schüsseln, Streifenkeramik bzw. Lezoux-Sigillaten, die darauf hindeuten, daß der Bau des Pfahllagers in der ersten Hälfte des 2. Jhs. — wahrscheinlich unter Hadrianus — erfolgt sein mochte.

Mitarbeiter: Béla Szőke (Student).

Dénes Gabler

28. *Balatonboglár und Balatonlelle* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (XV). An der Landstraße zwischen Balatonboglár und Balatonlelle kamen in Herbst 1970. 40 aus dem 3. Jh. stammende Antoninianer zum Vorschein. Zu der Kollektion gehören folgende Antoninianer: Caracalla, Gordianus III, Philippus p., Traianus Decius, Herennius Etruscilla, Trebonianus Gallus, Volusianus, Aemilianus, Valerianus p., Valerianus iun., Mariniana, Gallienus und Salonina. Der Abschluß des Fundes kann auf die Jahre 258—260 angesetzt werden.

Katalin B. Sey

29. *Balatonfüzfő* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV.) Bei den Fundamentierungsarbeiten zur neuen Halle des Betriebes Zója des Nitrochemischen Unternehmens wurden zwei aus Ziegeln errichtete, spätrömische Grabkammern beschädigt. Aus der zweiten, größeren Gewölbekammer konnten das obere Drittel einer Bronzekanne und eine unbeschädigte Vase gerettet werden, aus der anderen Grabkammer hingegen die Fragmente eines Tonreliefs (Kopf einer Gottheit östlichen Typs, Pferdekopf).

Margit Cs. Dax

30. *Budapest, III, Benedek Elek u. 18921, 18922* (V). Auf dem Gebiet, auf dem in den Jahren 1967/68 200 frühkaiserzeitliche Gräber, hauptsächlich Brand-

schüttungsgräber freigelegt wurden, gelang die Freilegung weiterer 39 Gräber des Gräberfeldes.

Melinda Kaba

31. *Budapest III, Bécsi út 124* (V). Auf dem Grundstück legten wir einen weiteren Ziegelofen frei, außerdem konnten wir noch zwei weitere Öfen lokalisieren. Von den Öfen nach W legten wir wahrscheinlich zu der Wasserleitung gehörende Pfeiler frei, außerdem kam auch ein Kanal zum Vorschein.

Györgyi Parragi

32. *Budapest III, Gyűrű u. 4* (V). Auf dem nördlichen Nachbargrundstück der Pacsirta u. Nr. 16 wollten wir durch eine Sondierungsgrabung die Fortsetzung der römischen Straße feststellen. In der O-Hälfte des Grundstückes zeigte sich eine 103,96 m ü. d. M. gelegene Straße — wahrscheinlich WO orientiert — der Römerzeit (rund 1,5 m unter dem gegenwärtigen Niveau des Gartens). Ebenso wie die römische Straße unseres Grabens in der Pacsirta utca ist auch diese Straßendecke mit Steinsand und Schotter gebildet worden. Am Ausgrabungsort beträgt ihre Breite 8 m.

Im Hof des Häuschens zeigten sich in 104,06 m ü. d. M. die Überreste einer mit Terrazzo ausgelegten Straße oder eines Hofes der Römerzeit. Auf dem Terrazzopflaster befindet sich eine doppelte Kachelwasserleitung, die eine 1 m breite Steinverpackung hat (aus Schottersteinen und heißem Kalkmörtel bestehend). Wahrscheinlich kann die Wasserleitung in die späteste römische Periode datiert werden.

László Zolnay

33. *Budapest III, Pacsirta u. 14—16 und Gyűrű u. 5* (V). Der Graben der mittelalterlichen Ausgrabungen stieß auf eine Steinfläche und auf die Überreste einer Pfahlmauer, die von neuzeitlichen Grabungen beschädigt waren. Auf dem nördlichen Nachbargrundstück kamen auch die Überreste einer Straße und einer römischen Wasserleitung zum Vorschein. Zur Klärung der Ausgrabung bildeten wir auf dem Grundstück Pacsirta u. 14 ein 18 × 4 m WO-orientiertes Profil und begannen mit der Freilegung. In der O-Hälfte des Profils gelangte ein in den unteren Schichten gut erhaltener Überrest der mehr als 9 m breiten, nach NS orientierten römischen Straße ans Tageslicht. In der Mittelachse der Straße legten wir den Sockel eines Teilungspfeilers frei, der aus großen, aufeinander geschichteten prismatischen Steinen bestand. Der Sockel ruhte auf dem Untergrund der Straße, der aus mehr als 1 m großen Quadersteinen gebildet wurde. Die Schichtstärke der Straße betrug in der Mittelachse 1,2 m. Die obere Kieselsteindecke ist zweimal erneuert worden. Der W-Rand wurde durch einen Turm mit hervorspringenden Mauerpfeilern begrenzt. Die aufsteigende Mauer ist in einer Höhe von 4 Quaderreihen erhalten geblieben. Die O-Begrenzung der W-Schlußmauer des Turmes haben wir unter der Ziegelsteinmauer, die die Grundstücke Pacsirta u. 14 und Gyűrű u. 7 voneinander abgrenzt, vom Grundstückniveau gemessen in 3 m Tiefe gefunden. Das Innenmaß des Turmes betrug 5,70 m, die Mauerstärke 1,60 m. Hinter dem Turm erstreckte sich eine mehr als 8 m breite nach WO orientierte Kiesstraße, was etwa der via sagu-

laris entspricht. An der O-Seite der Straße führt ein Abwasserkanal, der durch eine Steinmauer begrenzt wird, entlang. Das Vorhandensein des Kanals ist bereits früher im Keller der Gyürü u. 15 registriert worden. Im Hof dieses Hauses verläuft die in eine mit Mörtel verputzte Wand eingebettete zweiröhrige römische Wasserleitung, die entlang am westlichen Torturm in Richtung Kiscelli út geführt hat. Den Anzeichen nach zu urteilen kamen auf dem Grundstück Pacsirta u. 14 die Überreste des S-Hauptportals (porta principalis dextra) des späteren Steinlagers aus der Traianus-Hadrianus-Zeit zum Vorschein. Diesbezügliche weitere Daten erwarten wir von den Ausgrabungen des nächsten Jahres.

Mitarbeiterin: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

34. *Budapest III, Raktár u. Nr. 7, 8 (V).* Zwecks Authentisierung der früheren Ausgrabungsdaten zogen wir auf dem Grundstück Raktár u. 8 und auf den südlich davon liegenden Nachbargrundstücken, dabei auch die Linie der einstigen László út durchschnitten, in NS-Richtung drei Profile. In der auf einer Achse befindlichen 90 m langen Grabungsfläche kamen Überreste der NS-orientierten Straße mit Steinplatten zum Vorschein. An der W-Seite verlief ein Kanal mit Steinmauer. Das Niveau der aus dem 2. Jh. stammenden Straße hat man einmal gehoben. In der freigelegten Grabungsfläche kam das N-Befestigungssystem des Legionenlagers nicht zum Vorschein.

In der SW-Nachbarschaft der Grabungsflächen — wo der Krippenbau der Obudaer Wohnsiedlung geplant ist — gruben wir ein 45 m langes nach WO orientiertes Profil und im Anschluß an den Gasrohrgraben drei größere Blöcke. Am Ostende des Profils Nr. 2 befindet sich eine 2,5–10 m breite, nach NS orientierte Steinmauer; davor, in der Länge des ganzen Profils — das mit seinen W-Teilen auch den Straßenkörper in der Weiterführung der Kerék u. durchschnitten — deuteten Anzeichen auf das Vorfeld (Glacis) eines größeren Steinlagers. In den südlichen Nachbarblöcken konnten wir auf 17 m eine WO-orientierte, 1,85–90 m breite Steinmauer verfolgen. Die untere Steinreihe der aufsteigenden Mauer ist erhalten geblieben; die Steinblöcke der Mauer sind größer als 1 m. Die Steinmauer biegt vor der O-Front des Gebäudes Nr. 12 der Obudaer Wohnsiedlung nach S ab. Die N-Schlußmauer des frühen Steinlagers muß noch durch einen Wallschnitt authentisiert werden. Im Hof des Grundstücks Raktár u. 7 zeigen sich im NS-orientierten, 45 m langen Profil die Industrieanlagen und Terrazzo-Wohngebäude des N-Viertels der cannabae. In der Zeit vom 1.–4. Jh. können wir hier fünf Bauperioden unterscheiden. Die ungestörten zwei unteren Schichten waren auch an kleinem Fundmaterial reich.

Mitarbeiterin: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

35. *Budapest III, Szentendrei út 139 (V).* Die auf dem Territorium der Zivilstadt Aquincum im Rahmen der Restaurierungsarbeiten erzielten Forschungsergebnisse sind folgende. 1. Von der NS-orientierten und mit »C« markierten Hauptstraße der Stadt nach W — unter der späteren Ladenstraße — legten wir auf mehr als 100 m Länge den im 2. Jh. erbauten Portikus frei und die Überreste der aus der gleichen Zeit stammenden Pflasterung sowie des Kanalisierungsnetzes. Am Straßenrand kamen an drei Punkten von der Hauptleitung des Aquäduktes abzweigende Abwasserkanäle zum Vorschein. 2. Auf dem Gebiet der sog. Palästra konnten wir die Nachlassenschaft von fünf Bauperioden dokumentieren; über der planierten Schicht der auf das Ende des 1. Jh. datierbaren, in die Erde gebauten Lehmhütten erstreckt sich eine Gebäudegruppe mit einem Bassin. Nach deren Umbau und Erweiterung erfolgte im 2. Jh. eine weitere Planierung. An der Stelle der früheren Straße wurde eine Podiumskirche errichtet, hierzu gehörte ein Temenos. Im 4. Jh. wurde auch dieses Gebäude abgerissen, und zur Fundamentierung des neuen, wesentlich

größeren Gebäudes wurden die Bruchstücke der Statuen der Cella — unter anderem die Stücke einer aus Marmor gehauenen Nymphenstatue, Gebäudeschnitzarbeiten und Altarstücke verwendet. 3. An der S-Seite des Amphitheaters der Zivilstadt von Aquincum legten wir Überreste einer breiten Straße frei und den sich von hieraus öffnenden fünftorigen Haupteingang des Amphitheaters sowie den Anfang der zu der Tribüne führenden Auffahrtsrampe. Unter dem auch heute sichtbaren, späteren Gehsteigniveau der Arena legten wir den originalen gestampften Lehmfußboden frei, und in gleicher Tiefe konnten unter den erneuerten Schwellen die früheren Schwellensteine der Kerker »in situ« gefunden werden. Durch die Spuren der in den verschiedenen Perioden durchgeführten Renovierungen und Umbauten konnte die Chronologie des Baues und der zweimaligen Erneuerungen des Amphitheaters geklärt werden.

Klára Sz. Póczy—Gyula Hajnóczy

36. *Budapest III, Szél u. 32 (V).* Im Rahmen der im hinter dem Haus liegenden Garten durchgeführten Freilegung kamen Teile von fünf Räumen mit Terrazzofußboden sowie eines gepflasterten Hofes eines größeren Steingebäudes der Römerzeit zum Vorschein. Das eine Zimmer hatte ein Hypocaustum, das andere Heizungsrohre. In den Räumen wurden wenig Fragmente von Wandgemälden und Keramik aus dem 2. und 3. Jh. gefunden. Vom Hauptgebäude nach N und S registrierten wir weitere Gebäudespuren.

István Wellner

37. *Budapest III, Szőlő köz 2 (V).* Auf dem Grundstück kam eine durch Stützpfeiler verstärkte, NO–SW-orientierte Mauer zum Vorschein, die die Fortsetzung der in der Szőló u. im Jahre 1965 zum Vorschein gekommenen Mauer darstellt. Zu beiden Seiten der Mauer befanden sich Gräber, von denen 32 WO-orientierte Körperbestattungen freigelegt wurden. Sie können auf die zweite Hälfte des 4. Jh. bis auf die erste Hälfte des 5. Jh. datiert werden. Im Fundamentierungsniveau der Mauer befand sich ein Reitergrab. Die Gräber waren übereinander in mehreren Schichten angeordnet.

Györgyi Parragi

38. *Budapest III, Vörösvári út 3–11 (V).* Anknüpfend an die Ausgrabung des vergangenen Jahres kamen im N-Teil, im O-Drittel des 67 m langen OW-orientierten Profils vier Raumteile des W-Traktes eines größeren Steingebäudes zum Vorschein. Alle vier Räume waren mit einer Heizanlage versehen. Die aus viereckigen Ziegeln errichteten Säulen des durchschnittlich 80 cm hohen Heizraumes trugen einmal den renovierten Terrazzofußboden der Wohnräume. Das Gebäude gehört in die Antoninus-Periode. Die Erhöhung des Terrazzofußbodens erfolgte im 3. Jh.

Im Mittelteil des Profils, in der untersten Schicht, kam auch das Material des aus dem 1. Jh. stammenden Pfahlagers zum Vorschein. In der verlängerten Linie der gelegentlich der vorjährigen Ausgrabung freigelegten Pfahlkonstruktionen zeigten sich ebenfalls Pfähle und Pfahlbündel. In der hierzu gehörenden Schicht kamen Bruchstücke früher oberitalienischer Importkeramik zum Vorschein. Am Anfang des 2. Jh. wurde das Gebiet eingeebnet und an dessen Stelle ein bescheidenes Steingebäude mit Lehmfußboden errichtet. Unter den Funden wäre ein Seitenbruchstück einer Lezoux-Sigillaten-Schüssel mit Cinnamus-Stempel zu erwähnen. Nach den Marcus-Kriegen blieb das dem Gebäude mit Terrazzofußboden westlich benachbarte Gebiet unbebaut.

Im W-Drittel des Profils fanden wir eine NS-orientierte, 1,95–2 m starke Steinmauer, allerdings in stark reduziertem Zustand. An der inneren O-Seite der Steinmauer schloß sich ein 8–10 cm starkes Kieselstein-Gehsteigniveau an. Von der Steinmauer 18 m nach W, bis zum W-Rand des Profils erstreckte sich ein unbebauter Streifen, der lediglich von zwei mit Steinmauern versehenen Kanälen durchschnitten wurde. Die erwähnte

2 m starke Steinmauer kann nur mit einem kleineren Richtungsbruch mit den in NO und in der Kerék u. registrierten Mauerteilen der Decumanafront des frühen Steinlagers verbunden werden.

Mitarbeiterin: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

39. *Budapest V, Március 15. tér* (V). In Verbindung mit der Neuordnung der N-Hälfte des Platzes konnten wir vom 1932 ausgegrabenen Turm nach O, in einem rund 40 m langen und 12 m breiten Streifen das N-Verteidigungswerk und die Innenbauten der im Jahre 294 erbauten Befestigung Contra Aquincum freilegen. Die Lagermauer ist in 25 m Länge und 3,35–40 m Breite in verhältnismäßig gutem Zustand erhalten geblieben. An der Außenseite der erhaltengebliebenen aufsteigenden Mauerteile, in der Höhe von 1–2 Steinreihen, hat man das Steinmaterial von bereits am Ende des 3. Jh. aufgegebenen römischen Gräberfeldern am rechtsseitigen Donauufer als Schlußsteine verwendet. Auf dem erwähnten Mauerabschnitt waren sekundär 3 Steinreliefs eingebaut. Die Lagermauer wurde, von den Schlußteilen der aufsteigenden Mauerteile in 1,6 m Tiefe, auf Pfostenreihen fundamentiert. Von dem 1932 freigelegten Turm 25 m nach O konnten wir auch den zweiten vorspringenden Turm, der im großen und ganzen mit den Maßen des ersten übereinstimmt, freilegen. Der von der Mauerfläche vorspringende Turm wird nicht durch einen Halbbogen, sondern durch eine leichte Wölbung abgeschlossen. Den gleichen Abschluß konnten wir bei dem früher abgemessenen, hufeisenförmigen W-Turm authentifizieren. Den O-Teil des von uns freigelegten Turmes hat man gelegentlich der Bauarbeiten um 1800 völlig abgerissen. Auch an der Stelle des zur Donau weisenden Ausfalltores hat man einen viereckigen Pfeiler des neuzeitlichen Gebäudes fundamentiert. Einer der Abschlußsteine der besser erhaltenen W-Turmmauer erwies sich als Büstenfragment eines aus dem 2. Jh. stammenden Grabsteines.

Vom Gesichtspunkt des Lagergrundrisses ist es von Bedeutung, daß die Überreste der inneren Räumlichkeiten mit Terrazzofußboden, die sich an die Innenseite der N-Lagermauer anschließen, zum Vorschein kamen. Hinter dem O-Turm fanden wir noch *in situ* den Ziegelschutt der vernichteten Bedachung der durchschnittlich 5,8×6 m großen Räumlichkeiten vor. Hier kamen AP LVPIANO ORD- und AR LXG-Stempelziegel zum Vorschein.

Mitarbeiterin: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

Die mittelalterliche Nutzung des hufeisenförmigen W-Turmes (ehemaliges Untergrundmuseum) und der um diesen herum liegenden und sich in Richtung Donau erstreckenden Gebiete sind bis zum 14. Jh. ununterbrochen durch die erhaltengebliebenen Grundmauerteile der hier vorhandenen einstigen Wohnhäuser nachweisbar.

Auf der Innenseite der N-Lagermauer kam der Überrest einiger Gräber aus der Árpádenzeit ohne Beigaben zum Vorschein — die Ausgrabungsergebnisse ähnelten denen von 1934. An der Außenseite der Lagermauer hingegen befanden sich zwischen den zwei Türmen 3 Abfallgruben. In einer Grube wurde für das 15. Jh. charakteristisches Fundmaterial gehoben, in zweien befanden sich türkische Gefäße vom 15. Jh. und von der Mitte des 16. Jh.

Frau I. Feuer—Katalin Melis

40. *Budapest XIII, Lehel út 11* (V). Während eines Werkstattumbaues kamen bei der Fundamentierung in einer Tiefe von 60–100 cm an der sekundären Fundstelle römische Grabsteinfragmente zum Vorschein. Maße: Höhe 64–65 cm, Breite 1,40 m, Stärke 25–30 cm. Darstellung: in Weinrankenrahmen mit Attisfiguren Lupa Capitolina mit den Zwillingen. Das Grabsteinfragment haben wir in das Aquincumer Lapidarium transportiert.

Krisztina Szirmai

Budapest XXII, Leányka u. Siehe Nr. 4.

41. *Dunabogdány-Váradokdűlő* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Gelegentlich der Frühjahrsbestellung pflügte ein Traktorenpflug auf dem Gebiet des an der NW-Seite des Lagers sich erstreckenden Trümmersfeldes, vom Fuß des das Lager bedeckenden Hügels 36 m in Richtung Dorf, eine Bauinschrift eines Silvanustempels aus der Erde.

Mátyás Szőke

42. *Épöl-Kőkuti dűlő* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Bei der Rettungsgrabung wurden vier Gräber freigelegt, in denen ein zweischneidiges Eisenschwert, Eisenmesser, ein bronzener Zopfring, Gefäße, der Überrest einer Ledertasche, Feuersteine, eine Kleinbronze Constantius II. und Tierknochen gefunden wurden. Die Funde können in das 5. Jh. datiert werden.

Gelegentlich des Straßenbaues der LPG wurde ein in die Erde eingebautes Wohnhaus aus der Römerzeit beschädigt. In der Nähe des Hauses, am Straßenrand bemerkten wir die Maurreste eines römischen Steinhauses.

Márta H. Kelemen

Esztergom, Lówy Sándor u. 1. (Kom. Komárom) Siehe Nr. 96.

43. *Hegyesd* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XLV). An der O-Seite des sog. Péterhegy führten wir eine Rettungsgrabung durch, in deren Verlauf wir ein NS-orientiertes Grab aus dem 4. Jh. freilegten. Die Seiten des Grabes waren durch halbbearbeitete, frühromische Steinplatten ausgelegt, während das Grab von oben durch einen aus zwei Stücken bestehenden Grabstein bedeckt war. Auf dem einen Stück sind vier Figuren dargestellt, auf dem anderen befindet sich die dazu gehörende Inschrift. Im Grab fanden wir einen Krug, eine vergoldete Bronzefibel und einen silbernen Schnallenring.

László Horváth

44. *Kapospula-Alsóheténypuszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár). Als Fortsetzung der im Jahre 1969 begonnenen Freilegung der befestigten spätrömischen Siedlung erforschten wir das Verteidigungswerk der Festung weiter. Im Verlauf der Ausgrabungsarbeiten klärten wir an der W- und S-Seite das die Festung umgebende Grabensystem und die Lage der S-Mauer, und wir legten den S-Turm der Befestigung frei. In der frühesten Periode wurde der Toreingang durch zwei hufeisenförmige Türme geschützt. Später wurden diese Türme abgerissen, und an ihre Stelle baute man große, kreisförmige Basteien, und in der dritten Periode schließlich baute man an der Innenseite der Festungsmauer einen Torgang. Wir legten einen Abschnitt des durch das S-Tor führenden Steinweges frei. An dem Steinweg konnten zwei Perioden festgestellt werden, die dritte Periode — nahe an der Oberfläche gelegen — wurde beim Ackern vernichtet. In der untersten Schicht wurde nur die Trasse der Wagenräder in zwei parallel verlaufenden Streifen mit kleinen Steinen ausgelegt. In der zweiten Periode wurde das Gehsteigniveau gehoben, und die gesamte Straße wurde mit Stein gepflastert.

Sándor Soproni

45. *Keszthely-Fenékpuszta* (Kom. Veszprém) (XLV). Auf dem Gebiet der römischen Festung haben wir die Arbeiten einer auf 10 Jahre geplanten Ausgrabung begonnen. Wir legten das zwischen dem Horreum und der Balatoner Landstraße sich erstreckende Gebiet frei. Dieses Territorium hat eine Ausdehnung von 1819 m².

Wir haben folgende Objekte freigelegt: ein LT-D Brandgrab, ein frühromisches Steingebäude, an dem wir zwei Perioden registrieren konnten, eine vom Ende des 4. Jh. stammende Abfallgrube, eine aus 36 Öfen bestehende »Bäckerei« von der Mitte des 5. Jh. und hierzu gehörende zahlreiche Getreidespeicher. Nach Benutzung der Backöfen wurden in die Öfen und Gruben

der »Bäckerei« verwesende Leichen geworfen. Zu dem bereits früher an der O-Seite des Horreum freigelegten Gräberfeld aus dem 6. Jh. (Barkóczy L., AAH 20/1968) gehören weitere 7 Gräber; Siedlungsspuren aus dem 8.—9. Jh.

Károly Sági—László Horváth

46. *Máriakálnok-Országúti dűlő* (Kom. Győr-Sopron Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). In der Kiesgrube der LPG Dózsa in Moson stieß man auf eine Steinmauer. Als Ergebnis der Rettungsgrabung haben wir aus der Kieselsteingeröllschicht der Donau — vom Grundwasserniveau in 2 m Höhe — einen 6 m langen und 3,5 m breiten Block eines aus Stein und zwischen durch mit römischen Ziegelbruchstücken gemauerten Gebäudes freigelegt. Parallel hiernit fanden wir in 40 cm Abstand eine 1 m breite Mauer. Von der SO-Ecke des großen Steinfundaments zweigte ein ungefähr gleichbreites Mauerfundament ab, das wir unter dem Grundwasser auf 5 m Länge verfolgt haben. In der gegenwärtigen Periode der Ausgrabung konnte die Bestimmung des monumentalen Steingebäudes nicht ermittelt werden. Die tief unter das Grundwasser ragenden Mauerfundamente lassen aber ahnen, daß es sich um einen zu dem Ad-Flexum-Lager der Römerzeit gehörenden Wasserbau (Uferschutzwerk? Brückenkopffundament? Hafenanlage?) gehandelt haben mochte.

An der Ausgrabung nahmen Péter Tomka und Eszter Szőnyi teil.

Rezső Pusztai

47. *Mosonmagyaróvár-Möbelwarenhaus* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Gelegentlich der Fundamentierungsarbeiten zu dem Möbelhaus an der Ecke der Magyar u. und der Linhard Gy. utca gelangte der zum einstigen Ad-Flexum gehörende Siedlungsrest in 3 m Tiefe an die Oberfläche. In der 4—4,5 m tief liegenden Kulturschicht stieß man auf eine große Anzahl von Keramikscherben und Eisengegenständen. Auf Grund der Keramikfunde bestand hier vom 1. Jh. bis zum Anfang des 5. Jh. ständig eine Siedlung.

Rezső Pusztai

48. *Mosonszentjános-Kecskeűlő* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf der römischen Siedlung mit Dorfcharakter setzten wir die im vergangenen Jahr begonnene Rettungsgrabung fort. Südlich vom Badehaus in 38 m Entfernung legten wir das Fundament einer 21 m breiten und 30 m langen Umfriedung frei. In dessen NW-Ecke stießen wir auf ein 10 × 6 m großes, zweigeteiltes — von dem Verlauf der Umfriedung abweichend es — Gebäude, in dessen Mitte ein Kanal verlief. Dieses Gebäude wurde später als die Umfriedungsmauer gebaut, sein Fundament verlief über der Umfriedungsmauer. Wahrscheinlich war es eine zur Villenwirtschaft gehörende Werkstatt. Die Bauten können in das 2.—3. Jh. datiert werden. Auf das 4. Jh. deutende Funde fehlten.

Mitarbeiterin: Eszter Szőnyi.

Rezső Pusztai

49. *Mosonszentmiklós-Jánosházpuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem Római domb setzten wir die 1957—59 begonnenen und seit 1963 kontinuierlich durchgeführten Ausgrabungen fort. Im Laufe der Arbeiten legten wir in 7 Flächen 11 weitere spätrömische Gräber frei, wodurch sich ihre Gesamtzahl auf 102 erhöht hat.

Dénes Gabler

50. *Ósi, József Attila út 20* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Im Garten des Hauses von István Bognár wurde ein römisches Ziegelgrab gefunden, in dem sich kein Skelett befand. Im Grab befanden sich ein kleines goldenes Medaillon mit der Darstellung der Victoria, eine Tontasse und eine kleine Tonkanne.

Margit Cs. Dax

51. *Pécs, István tér 12 — Geisler Eta u. 14* (XXVI). Parallel mit dem Bau der Sektfabrik wurde auf dem Bauplatz eine kleinere Rettungsgrabung durchgeführt. Die Gräberzahl des 1968 angefangenen spätrömisch-altchristlichen Gräberfeldes erreichte 104. Die NS-orientierte Grabkapelle, die sich an der Grenze der zwei Parzellen erstreckte, konnte völlig freigelegt werden; die Kapelle wurde auch zu Anfang des 5. Jh. benutzt. Nach Abschluß der Restaurierungsarbeiten an der Kapelle wird sie als ständiges Ausstellungsobjekt für den Publikumsverkehr freigegeben.

Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülöp

52. *Sárvár-Sitkei erdő ERTI újtelep* (Kom. Vas, Kr. Sárvár) (XXXIX). Bei der Waldrodung und den Vorarbeiten zur Anpflanzung einer Schonung gelangten römische und mittelalterliche Reste ans Tageslicht. Nahe dem Raabufer kamen die Ruinen eines aus römischen Tegulae errichteten Backofens zum Vorschein. Ebenso befindet sich hier ein römisches Erdlager. Beim Durchschneiden der Schanze und des Walles zeichnete sich die Walllinie gut ab, zu deren Fuße die Überreste der Wolfsgrube erhalten geblieben sind. In einem anderen Sondierungsgraben war am Rand der Schanze eine große Pfahlspur sichtbar. Ein Begleitfund war nicht vorhanden.

Bei unserer Rettungsgrabung legten wir den Abschluß eines durch Gruben gegliederten längeren Grabens frei, an dessen Rand und in dessen Inneren sich Pfahlsuren abzeichneten. Aus der Auffüllung des Grabens kam Keramik aus dem 11.—13. Jh. zum Vorschein.

Terézia P. Buócz—Mária Károlyi

53. *Solymár-Dinnyehegy* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Auf dem Baugebiet der Ziegelei nahmen wir eine Rettungsgrabung vor. Auf dem aus dem 2. Jh. stammenden Urnengräberfeld konnten wir 144 Gräber, darunter einige Körpergräber aus der Kupferzeit und frühawarische Gräber, freilegen.

75 Prozent des römischen Gräberfeldes — die Teile der frühesten und spätesten Gräber des Gräberfeldes — wurden bei den Bauarbeiten vernichtet. Auf dem übrigen Territorium konnte so bedeutendes Material gerettet werden, wie 85 Brandbestattungen und 30 OW-orientierte Körpergräber. Bei den Körpergräbern handelt es sich meist um Kinderskelette mit Gefäß- und Schmuckbeigaben. Sowohl bei den Körper- als auch bei den Frauenbrandbestattungen fanden wir Flügelfibeln. Die interessantesten Funde bedeuteten ein Steinkisten-Kindergab und ein kleines, glasiertes, mit Masken und Rosetten verziertes Gefäß. Der Großteil der zum Vorschein gekommenen 9 Münzen stammt aus der ersten Hälfte des 2. Jh.

Éva Koczur

54. *Sopron, Szent György u. 3* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei den Fundamentierungsarbeiten des Pharmazeutischen Fachgymnasiums in der Szent György u. 3 kamen römische Gebäudereste zum Vorschein. Gelegentlich der Rettungsgrabung legten wir einen einzigen großen Saal des aus der Frühkaiserzeit stammenden Gebäudes frei, die übrigen Räumlichkeiten erstrecken sich unter dem Keller des Wohnhauses der Szent György u. 1.

Das römische Gebäude wurde in der zweiten Hälfte des 1. Jh. errichtet. Die im großen Saal den Fußboden stützenden kleinen Säulen wurden aus Hohlziegeln errichtet, der Terrazzofußboden wurde mehrmals renoviert. Die aufsteigenden Mauern sind bis zu 1 m Höhe erhalten geblieben, auch ihr Verputz wurde mehrmals ausgebessert. Das Gebäude mag durch ein Erdbeben zerstört worden sein. Im 5. Jh. ist das Gebäude nochmals instandgesetzt worden. Bei dieser Gelegenheit wurde das Heizungsproblem derartig gelöst, indem auf den Fußboden aus flachen Steinen bestehende Heizungsrohre gelegt wurden, und den neuerlich erhöhten Fußboden hat man durch aus dem 2.—4. Jh. stammende Fragmente von zerstückelten Säulen, Gesimsen und Türrahmen gestützt. An der NW-

Ecke des Gebäudes kam ein aus Kalkstein gehauenes Männerporträt zum Vorschein, in der NO-Ecke des großen Saales unter herabgestürzten Mauerblöcken lagen Bronzegefäße: ein großer Eimer, eine formschöne Kanne und ein Tiegel mit Deckel. Die Bruchstücke der aus den Trümmern stammenden kleinen Säulen mit Blattornamentik mochten ehemals zu Ziersäulen einer Wandnische gehört haben.

Vom mit Terrazzofußboden ausgestatteten Gebäude nach N erstreckte sich im 1.—2. Jh. ein freier Platz. Im 3. Jh. mag hier ein Gebäude mit schwachem Mauerwerk gestanden haben, in der Spätkaiserzeit wurde an dieser Stelle ein hallenartiger Bau unter Ausnutzung des früher bearbeiteten Steinmaterials errichtet. Laut Zeugnis der niedergestürzten, verkohlten Balken wurde die Holzkonstruktion durch das Steinpostament gehalten. Am Eingang mochten Säulen gestanden haben, das Kapitell der einen und zwei Fragmente von den anderen haben wir auf dem mit Mörtel gegossenen Fußboden des Raumes gefunden. Am O-Ende des OW-orientierten einzigen Raumes stand ein mit Ziegeln ausgelegtes Podium. Die vier Ecken des Raumes wurden durch Steinbasen, die aus früheren, zerstückelten Steinmetzarbeiten des Gebäudes entstanden waren, markiert. An der SO-Ecke des Gebäudes fanden wir einen Kindersteinsarg *in situ*. Neben dem Skelett befanden sich keine Begleitfunde.

Am SW-Ende des Gebäudes hat man im 5. Jh. Eisenwerkzeuge vergraben: neben Bruchstücken einer Sichel, eines Beiles, eines Meißels und einer Eisenkette gehörten zu der Kollektion Bruchstücke eines größeren, schwarzen Tongetreidekastens.

Die Ruinen beider römischen Gebäude wurden durch ein Gerüst, das aus in der Früharchaischenzeit gebauten roten Schanzebalken errichtet wurde, abgeschlossen.

Klára Sz. Póczy

Sopron, Új utca 23—25 (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 104.

Sopron, Városház u. (Kino) (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 74.

Székesfehérvár-Kathedrale (Romkert) (Kom. Fejér). Siehe Nr. 106.

55. *Szombathely, Járdányi Paulovics István Romkert* (Kom. Vas) (XXXIX). Im Laufe der gleichzeitig mit den Planierungsarbeiten an der Romkert-Konditorei durchgeführten Rettungsgrabung kam eine römische Backofenreihe zum Vorschein. In dem kleinen Brennofen und in dessen Umgebung in der Asche lagen große Mengen feiner Keramikscherben, Öllichter und Öllichtnegative.

Terézia P. Buocz

56. *Szombathely* (Kom. Vas) (XXXIX). An der S-Seite der Einmündung der Kőszegi utca und des Mártíroktere, an der Stelle des geplanten Lichtspieltheaters, wurde vor Beginn der Bauarbeiten eine Rettungsgrabung durchgeführt, in deren Verlauf römische Gebäudereste zum Vorschein kamen. Im 1. Jh. standen hier durch Pfosten verstärkte Hütten. In der Schicht lagen reiche, frühe Sigillaten-Scherben. Am Ende des 2. Jh. — als ein Straßennetz mit Basaltsteinplaster ausgebaut wurde, dessen Bordsteine noch *in situ* vorgefunden wurden — errichtete man hier ein römisches Wohnhaus mit Steinmauer. Dieses Wohnhaus wurde später renoviert, vergrößert und mit einer Hypocaustum-Heizung versehen. In der zweiten Periode des Gebäudes wurden die Seiten des Abwasserkanals mit behauenen Steinen aus der ersten Periode verkleidet; auf dem einen Marmorbruchstück ist die Haartracht einer Frau zu sehen sowie die Spur eines Kalathos, andere Bruchstücke gehören zu dem Gesims des früheren Gebäudes. Aus den Schichten kamen auch Wandgemäldebruchstücke mit reicher ornamentaler Verzierung zum Vorschein. Am Ende des 5. Jh. verschwand diese Siedlung hier.

An den Ausgrabungen nahmen teil: Endre Tóth, Magdolna Medgyes.

Tihamér Szentlélek

57. *Szombathely, Vörösmarty u. 1—12* (Kom. Vas) (XXXIX). Gelegentlich Gasleitungs-Aussachtungsarbeiten wurde eine römische Grabtafel mit Inschrift gefunden. Der Graben durchschneidet die WO-orientierten 19 Gräber, die größtenteils zerstört waren und mit Ausnahme von zwei Erdgräbern aus Ziegeln gebaut oder geschichtet waren.

In zwei Gräbern lagen Schmuckbeigaben.

Magdolna Medgyes

58. *Szőny-Vásártér* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Vor dem Gaststättenbau der Moeser Feldbaugenossenschaft führten wir auf dem Territorium der Zivilstadt Brigetio eine Rettungsgrabung durch. Laut Ausgrabungsergebnis hat sich — abgesehen von den Schichten des 2. Jh. — zu Anfang des 3. Jh. eine Gebäudegruppe mit bedeutender Ausdehnung ausgebildet. Die Gebäude hatten Steinfundamente, und die Mauern bestanden aus Lehmestrichziegeln. Viele Spuren weisen auf Wandgemälde hin. Diese Gebäude sind in der Mitte des 3. Jh. abgebrannt. Nicht lange danach wurde die Siedlung mit Gebäuden schwächerer Qualität wieder aufgebaut. Einige Räume der Gebäude hatten Terrazzo-fußboden. Die auf den Terrazzo-fußboden abgebröckelten Wandmalereien eines 4,5 × 3,5 m großen Raumes konnten aus dieser Periode freigelegt werden. Auch konnte eine noch spätere Periode mit Gebäuderspuren, die ein sehr primitives Mauerwerk hatten, registriert werden.

Endre Biró

59. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). in der Fortführung der seit 13 Jahren währenden Ausgrabungstätigkeit wurde die Freilegung des Zentrums der römischen Siedlung fortgesetzt. Die Forschungen, die an der Kreuzung von Decumanus und Cardo geführt wurden, bestimmten einen Platz großen Ausmaßes aus dem 4. Jh., dessen Pflasterung um die Jahrhundertwende vom 4. zum 5. Jh. stellenweise erneuert wurde. Aus der gleichen Zeit stammt das neben dem Decumanus freigelegte, in der NO-Ecke der größeren Kathedrale befindliche, aus Ziegeln gefertigte Taufbecken. Unter den um die Kathedrale freigelegten Gräbern stammt eines zweifellos aus der Awarenzeit, doch die Mehrheit der Gräber gehört zur Siedlung der Völkerwanderungszeit.

Vom Decumanus nach S wurde die Ausgrabung der Tabernae fortgesetzt, auf der zur Straße fallenden Seite fanden wir zwei weitere Pfeiler. In einen Pfeiler sekundär eingebaut, kam der Altar des L. Virius Mercator sacerdos zum Vorschein, den er für die Glieder des Temenos — templum —, das das Zentrum von Gorsium innehatte, errichten ließ. In den freigelegten Räumlichkeiten der Tabernae kamen weitere mittelalterliche Gräber zum Vorschein, weiterhin ein aus 8 Exemplaren bestehender, in die Erde vergrabener, goldener Münzfund aus der Zeit König Matthias Corvinus. Auf Grund der Inschrift des L. Virius Mercator konnten die auf dem Territorium des Temenos in großer Menge gefundenen Ziegelstempel mit der Inschrift TE.PR geklärt werden: *te/templum/pr/ovincia*. Hierdurch steht es außer Zweifel, daß nördlich von dem mit Nymphen verzierten Forum nicht das Kapitäl von Gorsium errichtet wurde, sondern die Tempel des Kaiserkultes der Provinz. Die Ausgrabungen, die auf dem Gebiet des *templum provinciae* durchgeführt wurden, wurden vom in Zentrum befindlichen Podium nach N, O und auf dem Territorium der Gebäudegruppe, die sich auf der O-Seite des Temenos, erstreckt, fortgesetzt.

Vom Podium nach N kam eine weitere Stützmauer zum Vorschein, hinter der sich ein großes Gebäude erstreckt, in dem wir eventuell den Tempel des Kaiserkultes suchen können. Zwischen den Ruinen der größtenteils bereits freigelegten Mauern des Gebäudes fanden wir eine weitere Bronzestatue, ein Möbelbein und einen Kandelaberfuß. Unter dem Gebäude konnten auf einer größeren Fläche zu den Baracken des aus dem 1. Jh.

stammenden Militärlagers gehörende Balken nachgewiesen werden.

An der O-Seite der area sacra wurden im Rahmen der Forschungen Grundmauern von Gebäuden freigelegt, deren Ausdehnung in mehreren Fällen vorläufig noch nicht geklärt wurde. Diese zu zwei Perioden gehörenden Gebäude dienten wahrscheinlich Zwecken des concilium provinciae. Im Gegensatz zu den im Zentrum und an der W-Seite befindlichen großen Hallen und Opferstätten sind hier kleinere und größere Säle aneinander gereiht, von denen ein Teil in der zweiten Periode mit unter dem Fußboden installierter Heizung versehen wurde. Die zu der ersten Periode gehörenden Gebäude wurden zur Zeit der Markomannischen Kriege vernichtet. Die völlig zerstörten Gebäude wurden nicht wiederhergestellt, die ähnliche Innenraumgliederung der an ihrer Stelle errichteten neuen Gebäude deutet darauf hin, daß die Gebäude der zweiten Periode entsprechend dem ursprünglichen Zweck genutzt wurden. Die endgültige Vernichtung kann auch hier auf die Mitte des 3. Jh. datiert werden.

Die Freilegung des aus dem 4.—5. Jh. stammenden Gräberfeldes und des vom Militärlager nach W liegenden vicus wurde auf dem Gebiet der Margittelp in kleinerem Rahmen fortgesetzt. Der auf der N-Seite des Gräberfeldes durchgeführten Forschungen ist es auch weiterhin nicht gelungen, den Rand des Gräberfeldes zu erreichen. Die Zahl der bisher freigelegten Gräber beträgt 357.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánky, Vera Lányi, Éva Kocztur, weiterhin die Studenten Mária Biró, Györgyi Csukás, Mária Fekete und Barnabás Lőrincz teil.

Jenő Fitz

60. *Uny-Baráthegyi dűlő* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Bei der Ausgrabung kamen 4 römische Wohnhäuser und 2 späteltisch-römische Gruben zum Vorschein. In dem rechteckigen Haus Nr. 1 fanden wir späteltisch-frührömische Scherben und in der Nähe davon in einer Grube eine bronzene Augenfibel. Auf Grund des Fundmaterials stammen die Häuser Nr. 2 und 3 aus dem 1.—3. Jh., das Haus Nr. 4 stammt aus späterer Zeit, doch mangels zeitbestimmenden Materials können wir hierüber nichts Näheres sagen. Letzteres Haus hat quadratischen Grundriß, in einer Ecke fanden wir einen mit Mahlsteinstücken umgebenen Feuerherd. Im Haus Nr. 3 kam auch eine rhombische Emailfibel zum Vorschein.

Márta H. Kelemen

Durch eine Sondierungsgrabung legten wir einen freistehenden Backofen aus der Arpadenzeit frei, dessen Seitenwände 40 cm hoch standen. Aus der Ascheauffüllung des Backofen-Vorplatzes kamen Bruchstücke von Töpfen aus dem 12.—13. Jh. zum Vorschein.

István Horváth

Vértesszőlös-Likó-Telek (Kom. Komárom, Kr. Tata). Siehe Nr. 26.

61. *Visegrád-Burggarten* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Ausgehend von der Hauptverkehrsstraße Nr. 11, wird eine über den Burggarten führende Zufahrtsstraße gebaut. Im vergangenen Jahr führten wir eine informative Untersuchung durch, deren Ergebnisse wir nachstehend mitteilen: 1. Auf dem Grundstück 2556, wo wir zuletzt im Jahre 1969 vier Gräber freilegten, fanden wir zwei weitere Gräber des aus dem 11. Jh. stammenden Gräberfeldes. Das Gräberfeld setzt sich auch auf dem Grundstück 2557 fort, hier wurde ein Grab ausgehoben. Auf diesem Grundstück durchschnitten wir auch die zu einer römischen Villa gehörende Siedlungsschicht. Die Licinius-Münze datiert diese durchschnittenene Schicht. 2. Auf Grund der zur NO-Mauer des Lagers im rechten Winkel gezogenen Sondierungs-

gräben hat es sich erwiesen, daß das Lager von dieser Seite auch durch einen Wall geschützt wurde. Unmittelbar neben der Lagermauer und im Wall fanden wir Hausreste aus dem 10.—11. Jh. Wir legten auf der N-Seite des Lagers auch Mauerreste eines bisher unbekannten hufeisenförmigen Außenturmes frei. Der Innendurchmesser des Turmes betrug 290 cm, die Mauerstärke 110 cm (2589. 2590). 3. Auf dem Grundstück 2619 fanden wir Hausreste aus dem 11.—13. Jh., die vermutlich zu dem St. Andreas-Kloster gehören. Aus der untersten Schicht der mehrschichtigen Siedlung kam eine in der zweiten Hälfte des 11. Jh. in Deutschland geprägte Münze zum Vorschein. 4. Am Rand des Grundstückes 2606, auf der Straßenseite, kamen Überreste eines Kalkbrandofens aus dem 11. Jh. zum Vorschein.

Die Freilegung des Ofens wurde von István Méri und Julia Kovalovszki vorgenommen.

Mitarbeiter: Miklós Héjj, Sándor Soproni.

Auf dem Territorium der *Grundstücke 2577 und 2578* kamen Überreste der Lagerbäckerei zum Vorschein. Wir legten sieben Backöfen mit kreisförmigem Grundriß frei. Aus der Aschengrube des einen Ofens kam eine Kleinbronze von Constantinus II. zum Vorschein.

Auf dem neben der Matthiasquelle gelegenen *Grundstück (2568)* wurden die Überreste eines aus dem 12. Jh. stammenden Wohnhauses gestört. Wir legten den auf der Straße liegenden Teil frei. Unter dem etwas in die Erde versenkten Haus — wahrscheinlich Steinfundament, — das einen Außenbackofen hatte, kamen auch Überreste eines früheren Hauses zum Vorschein.

Mitarbeiter: Miklós Héjj.

Mátyás Szőke

Beim Bau einer Dole, die den Wasserlauf zwischen den *Grundstücken 2607 und 2610* überbrücken sollte, wurden in einer Tiefe von 2,5 m Schichten einer römischen Siedlung durchschnitten, an der gleichen Stelle kamen Kachelbruchstücke aus dem 12. Jh. und Bruchstücke eines sechseckigen Pfeilersockels zum Vorschein. An der Hauptverkehrsstraße Nr. 11, auf dem Grundstück 2607 an der Stelle des Abflusses Nr. 2 des Kanalsystems wurden in 1—2 m Tiefe zwei aus dem 11.—12. Jh. stammende Wohnhäuser gestört.

Auf den *Grundstücken Szentgyörgypuszta 2874—2875*, auf der N-Seite der Zufahrtsstraße zum Erholungsheim MEDOSZ wurden gelegentlich der Ausschachtungsarbeiten des Wasserleitungsgrabens Siedlungsschichten der Urzeit und Römerzeit an mehreren Punkten in 110—150 cm Tiefe gestört.

Auf dem *Grundstück Nr. 2995* nahe dem Bach Kisvillám wurden das Fußbodenniveau — mit Steinplatten ausgelegt — und eine 1,2 m starke Mauer eines römischen Steingebäudes (Wachturm?) durchschnitten.

Miklós Héjj

Auf der Maronenplantage unterhalb der *Hochburg* störten die Arbeiter beim Ausheben des Grabens für den Abwasserkanal des auf dem Feketehegy im Bau befindlichen Hotels Silvanus 4 Skelette. An der gleichen Stelle konnten wir auch Siedlungsspuren aus dem 14. Jh. beobachten. Die Skelette sind wahrscheinlich mit der Siedlung gleichalt.

Mátyás Szőke

62. *Zamárdi, Abzweigung Szántód-Kapoly puszta* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). Auf dem in der Nähe der Landstraße gelegenen Hügel wurden bei Erdarbeiten 40 römische Gräber vernichtet. In einem großen, von viereckigen römischen Ziegeln eingefassten Grab lag ein NS-orientiertes Skelett. Auf dem Brustteil kam eine Fibel zum Vorschein, zu seinen Füßen ein Dolch und ein kleiner Henkelkrug. Neben dem Skelett befanden sich auch ein Hirschgeweih und schöne Glasperlen.

Kálmán Magyar

(Auf der Karte: Nr. 63—65)

63. *Alpár* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Keeskemét) (XIV). In der Vörösmarty utca kamen neben einem menschlichen Skelett befindlich ein sarmatischer Bronzetorques und ein Bronzering zum Vorschein.

Attila Horváth

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentés). Siehe Nr. 83.

64. *Kistarcsa, Déryné u. 2* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő). Während der Hausfundamentlegung fand László Kirják ein WO-orientiertes Skelett.

László Kovács

Kunszállás-Fülöppjakab (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza). Siehe Nr. 70.

65. *Szabadszállás, Kovács János u.* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). An der W-Seite der Straße kamen vor der Hausnummer 10 in einem 120—150 cm tiefen Graben, der für eine Leitung gegraben worden war, Keramik aus der Sarmatenzeit zum Vorschein und davon etwa 100 m weiter vor dem Grundstück des Sándor Puskás gelbe Keramik aus der Awarenzeit mit Überresten eines menschlichen Skelettes.

Elvira H. Tóth

Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). Siehe Nr. 91.

Szöreg-Homokbánya (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). Siehe Nr. 108.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 66—82)

Budapest III, Szőlő-köz 2. Siehe Nr. 37.

Doboz-Hajduirtás (Kom. Békés, Kr. Gyula). Siehe Nr. 95.

66. *Fürged* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Der Fundort befindet sich an der Zufahrtsstraße nach Ozora, wo im Laufe der Dammauffüllung des Fischteiches von Arbeitern zwei awarische Körpergräber aufgewühlt wurden, die Funde des einen konnten gerettet werden.

Jolán Horváth

67. *Gyöngyöspata-Előmály* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Wir setzten die Ausgrabung des awarischen Gräberfeldes fort, in deren Verlauf wir 40 Gräber freilegten.

János Gy. Szabó

68. *Gyöngy-Vásártér* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Hier begannen wir im Sommer 1968 mit der Freilegung. Damals kamen 46 Gräber zum Vorschein. Wir konnten klären, daß die Richtung der Ausdehnung nur nach N möglich gewesen sein konnte. Mit zwei weiteren langobardischen Gräbern erhöhte sich die Zahl der bisher freigelegten langobardischen Gräber auf 4, was gleichzeitig soviel bedeutet, daß unter dem awarischen Gräberfeld ein einreihiges langobardisches Gräberfeld vorhanden ist.

Gyula Rosner

69. *Káptalan-tóti-Bodók* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XV). Weitere 27 Gräber des im vergangenen Jahr angefangenen awarischen Gräberfeldes kamen zum Vorschein. Die freigelegten Gräber waren ohne Ausnahme geplündert, inbegriffen sind auch die 5 selbständigen Pferdebestattungen.

Auf Grund der bisher bekannten Daten können die Gräber in das 7.—8. Jh. datiert werden.

An der Ausgrabung nahmen der Anthropologe István Kiszely und die Restauratoren Judit B. Perjés und Éva Somlósi teil.

Kornél Bakay

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém). Siehe Nr. 45.

70. *Kunszállás-Fülöppjakab* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (XIV). Wir setzten die im Jahre 1966 begonnene Freilegung des awarischen Gräberfeldes fort, in deren Verlauf 20 sarmatische Abfallgruben, 1 große Wohngrube und 25 Gräber zum Vorschein kamen.

Elvira H. Tóth

71. *Madaras-Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (L). Bei den diesjährigen Arbeiten der seit 9 Jahren andauernden Ausgrabungen legten wir auf einer Fläche von 11200 m² 122 Gräber frei. Aus den größtenteils ausgeraubten Gräbern kamen spätsarmatisch-hunnische Funde (Gefäße, Perlen, Fibeln, in S-Form auslaufende Sargschließen, römische Münzen, Eisenmesser, Spinnwirtel usw.) zum Vorschein. Der Wert des Gräberfeldes besteht in seinem System. Wir haben nämlich zwischen den Hügeln flache unbezeichnete Gräber gefunden. Auch auf den W- und S-Hängen des sich in der Mitte nach OW erstreckenden Hügels dehnen sich die Bestattungen aus, im Tal jedoch gibt es keine Gräber. Am S-Ende des Gräberfeldes in 140 m Länge schlossen wir die Ausgrabungen ab. Mit den bisher auf einer Fläche von 46000 m² freigelegten 497 Gräbern ist das Gräberfeld nicht erschöpft. Mehrere Objekte des Dorfes aus der Arpadenzeit (Haus, Feuergrube, Gräben, Kanäle) kamen auch zum Vorschein.

Mitarbeiterin: Piroska Biczó, Studentin.

Mihály Kőhegyi

72. *Nagynyírád-Feketekapu* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). An der Aquincum-Mursacr Straße, nahe des Altinum-Lagers legten wir bei einer Rettungsgrabung in einem gepidischen(?) Gräberfeld aus der Awarenzeit (7.—8. Jh.) 350 Gräber frei.

Mitarbeiter: Gábor Kárpáti und Zsuzsanna K. Zoffmann. An der Ausgrabung nahmen Valéria Kovács und Béla Szőke (Student) teil.

Attila Kiss

73. *Pókaszeptek* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Im Laufe der Ausgrabungen kamen insgesamt 33 Gräber zum Vorschein, von denen 21 slawische Brandbestattungen sind. Die gestörten Überreste einer Siedlung der Lengyel-Kultur zeigten sich überall auf der Ausgrabungsfläche.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Györgyi Csukás, Piroska Biczó, Béla Szőke und László Vándor teil.

Ágnes Cs. Sós

Solymár-Dinnyehegy (Kom. Pest, Kr. Buda). Siehe Nr. 53.

Sopron-Szentgyörgy u. (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 54.

Sopron-Új u. 23—25 (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 104.

74. *Sopron — Városház u.* (Kino) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bei der diesjährigen Ausgrabung konn-

ten wir am inneren, zur Stadt weisenden Rand der »roten Schanze« die Spuren des Balkengerüstes, das sich auf einer Fläche unter der Schanze fortsetzt, verfolgen. Im Schanzenmaterial selbst zeigten sich auf diesem Teil allerdings keine Balkenspuren. In dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial befanden sich auch Scherben mit Zahnrad-Ornamentik, so daß dieser Teil also nicht früher als auf das Ende des 10. Jh. datiert werden kann.

Die Periodisierung der aus der frühen Völkerwanderungszeit stammenden Objekte erfolgte folgendermaßen: 1. Im Anschluß an die N-Ecke des südlichsten Raumes des teils freigelegten römischen Gebäudes, der auch in der gesamten poströmischen Periode in Benutzung war, wurde nach Vernichtung der übrigen Teile des Gebäudes in der zweiten Phase ein Bauwerk mit Pfostenverstärkung und Pisémauer errichtet, dessen konkrete Funktion nicht ermittelt werden konnte. Die vorangehende Phase wird durch Valentinianus-Münzen datiert. Von dem Bauwerk nach O, zwischen dessen Mauer und dem zur Stadtmauer gehörenden, freigelegten Turmrest beobachteten wir geringe Spuren eines Backofens. 2. Von hier nach N entstand, wahrscheinlich direkt nach der Vernichtung des Lehm-Holz-Bauwerks, ein ungefähr 4 × 4 m großes (Innenmaß) Wohngebäude, dessen Mauern aus in Lehm gelegten Steinen errichtet war. Die Innenfläche der Mauern war in den Ecken gebunden; von außen aber wurden die Ecken durch vertikale, prismenförmige Balken verstärkt. An der S-Mauer erstreckte sich ein überdachter Heizkanal; über der Verdachung waren Tubusziegel angebracht, deren Innenfläche verputzt war. Die Heizung des Gebäudes erfolgte von außen; es konnte festgestellt werden, daß die Heizungsanlage wenigstens zweimal umgebaut worden war.

Sándor Tóth

Szabadszállás, Kovács János u. (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse). Siehe Nr. 65.

75. *Szob-Homokdűlő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVIII). Auf dem Territorium des bekannten awarischen Gräberfeldes wurden neuerlich Erdarbeiten durchgeführt, wobei Gräber zerstört wurden. Die Rettungsgrabung hatte weitere 2 unberührte, 3 teils gestörte und 3 von János A. Horváth bereits ausgegrabene Gräber zum Ergebnis. Vom Fundmaterial seien silberne Armreifen mit Tubenende hervorgehoben.

Kornél Bakay

Szöreg-Homokbánya (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) Siehe Nr. 108.

76. *Tamási* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Am Rand der Sandgrube von Csikólegelő setzten wir die im Vorjahr begonnene Freilegung des langobardischen Gräberfeldes fort. Bei den in drei Abschnitten durchgeführten Ausgrabungen legten wir 37 Bestattungen frei, darunter ein Urnengrab, womit sich die Grabzahl des Gräberfeldes auf 50 erhöht hat. Wir haben das Gräberfeld beinahe völlig erschlossen, so daß mit weiteren Grabfreilegungen kaum noch gerechnet werden kann. In ausnahmsweise günstigen Bodenverhältnissen konnten wir 20 Sargformen feststellen, teils Einbaum-Särge, teils aus Brettern gezimmerte Sargtypen. Zum ersten Mal gelang uns, Spuren von 6 Holzgefäßen festzustellen. Die fünf reichsten Frauen- und 2 reiche Männergräber wurden ausgeraubt, ansonsten waren die Gräber unberührt. Die wichtigeren Funde der Männergräber waren Schwerter, Schildbuckel, Lanzen, Pfeilspitzenbündel sowie Waffengürtel mit Bronze- und Eisenschmuck. In den Frauengräbern wurden unter anderem 11 S-förmige Fibeln, 6 große Fibeln und Perlen gefunden. Bedeutend waren die Kamm- (17) und Keramikbeigaben (12), die

in den Gräbern beiderlei Geschlechts vorgefunden wurden. Das Gräberfeld von Tamási war ein gemeinsamer Bestattungsplatz der Germanen nicht-langobardischer Abstammung, die mit der zweiten langobardischen Welle hier eintrafen, und der hiesigen Donau-Germanen.

Mitarbeiter: Jolán Horváth und István Kiszely, Anthropologe.

István Bóna

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). Siehe Nr. 59.

77. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). An der O-Grenze der Gemeinde setzten wir die im Jahre 1965 begonnene Freilegung des awarischen Gräberfeldes fort. Bei der Freilegung kamen weitere 160 Gräber zum Vorschein, womit die Gesamtzahl des Gräberfeldes auf 893 erhöht wurde.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Mária Fekete teil.

Éva Garam

78. *Toponár-Fészerlak puszta* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (XLVIII). An der O-Grenze der Pußta kamen im Sommer 1968 bei der Aushebung der Superphosphatgruben Menschenknochen zum Vorschein. Auf dem OW-orientierten awarischen Gräberfeld legten wir bisher 22 Gräber frei. Das Gräberfeld stammt bereits aus der Spätawarenzeit (8.—9. Jh.).

Eugénia Szimonova

79. *Vác-Kavicsbánya* (Kom. Pest) (XLIV). Wegen der Kiesförderung der Vacer Filiale der Szentendreer Betonfabrik des Ministeriums für Bauwesen setzten wir die früher notwendig gewordenen Rettungsgrabungen, in deren Verlauf wir 77 Gräber freilegten, fort.

Unter den 1970 freigelegten Gräbern war das Grab Nr. 203 auffallend reich, sein beschlagener Gürtel besteht aus rechteckigen Blechbeschlägen, die mit halbkugelförmigen Nägeln versehen sind und aus kleinen Riemenzungen mit Rankenschmuck. Diese und die anderen Beigaben — vor allem die Ohringe — bestimmen die Zeit des Gräberfeldes auf die zweite Hälfte des 7. Jh. und auf das 8. Jh.

Magdolna Hellebrandt—István Dinnyés—Sarlotta Tettmanti

80. *Visonta-Nagycsapás* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Die Freilegung des spätawarischen Gräberfeldes fortsetzend, bestimmten wir den SW- und W-Rand des Gräberfeldes. Wir legten weitere 7 Gräber mit bescheidenen Beigaben frei, die sich in das Gesamtbild des Fundmaterials einfügen.

Árpád Nagy

81. *Zalaszentgrót* (Kom. Zala) (XLVII). Auf dem Grundstück von István Szenecvár stieß man bei der Kiesförderung auf ein germanisches Grab aus dem 4. Jh. In dem durch Rettungsgrabung freigelegten Ziegelgrab fanden wir ein großes Eisenschwert, eine silberne Zwiebelkopffibel, ein silbernes Tintenfaß mit Intarsien und Münzen.

Róbert Müller

82. *Zamárdi-Sáfránykert* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). In der Nähe der nach Balatonendréd führenden Straße kamen Überreste einer Siedlung aus der Völkerwanderungszeit zum Vorschein: Feuerstelle und Abfallgrube. Auf Grund der hier gefundenen, unten linierten, oben durch Wellenlinien geschmückten, scharfkantigen, graukörnigen Keramik lebte hier ein germanischer Volksstamm.

Kálmán Magyar

(Auf der Karte: Nr. 83—92)

Doboz—Hajdúirtás (Kom. Békés, Kr. Gyula). Siehe Nr. 95.

83. *Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV). Unsere Zielsetzung bestand in der Klärung der Ausdehnung der Siedlung aus der Zeit der ungarischen Landnahme (frühe Arpadenzeit). Wir fanden allerdings nur die sarmatische Siedlung, von der wir ein Haus (zu 75 Prozent) und mehrere Gruben aushoben.

Auf dem von der Gedahalomer Kirche nach O liegenden großen Territorium konnten wir feststellen, daß sich die Siedlung — zwar spärlicher — auch hier fortsetzt. Die großen Umfriedungsgräben sind vorhanden. Wir fanden einen für die Datierung sehr wertvollen Fund in der Auffüllung eines freistehenden Feuerherdes: einen für den Nachlaß des ungarischen Gemeinvolkes charakteristischen, geflochtenen Reifen von der Wende des 10.—11. Jh. So kann man also den Bau des Feuerherdes mit Sicherheit auf das 10. Jh. datieren.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Ágnes Szőke teil.

Gyula László

84. *Gerendás—Vizvári Gehöft* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XLVIII). Im Rahmen der archäologischen, topographischen Arbeiten im Komitat Békés retteten wir 6 Gräber eines durch Sandföderung aufgewühlten Gräberfeldes der ungarischen Landnahmezeit. Unter den Gräbern befand sich auch eine Reiterbestattung.

An der Ausgrabung nahmen István Ecsedy und der Graphiker Károly Árpás teil.

Kornél Bakay

85. *Kiskunfélegyháza, Radnóti Miklós u. 48.* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (XIV). Bei Fundamentierungsarbeiten zu dem Haus störte man ein Reitergrab aus der Zeit der ungarischen Landnahme. Durch eine Rettungsgrabung konnte der Grabort geklärt werden. Als Beigaben kamen außer einem Köcher und Bogenbefestigungsplatten ein Steigbügel, eine Trense und auf dem Zaumzeug angebrachte 28 Berengár-Münzen, Bruchstücke von Bronzebeschlägen, eine Bronzeschnalle, eine Eisenpique und ein Taschenbeschlag mit vergoldetem Hintergrund und Palmettenverzierung zum Vorschein.

Elvira H. Tóth

86. *Kistokaj* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVIII). Bei Bodenschürfungen in der zwischen der Gemeinde und der Bahnstation liegenden Sandgrube wurden mehrere Gräber aus dem 10. Jh., aus der Zeit der ungarischen Landnahme vernichtet. Bei der Rettungsgrabung kamen 44 Gräber zum Vorschein, darunter waren 17 Gräber stark beschädigt. In dem einen Grab befanden sich auch zwei ajourierte Silberscheiben mit Pferdedarstellungen.

Katalin K. Végh

87. *Nagyserkesz—Nádasi bokor* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Beim Straßenbau kamen in einem Hügel, von dem Sand abgetragen wurde, Gräber zum Vorschein. Mit unserer Rettungsgrabung legten wir 29 Gräber der ungarischen Landnahmezeit frei, die mit ihren bescheidenen Beigaben für das Gemeinvolk charakteristisch sind. Ebenso konnten wir auch feststellen, daß durch die Sandabtragung 1 oder 2 Reihen des Gräberfeldes vernichtet wurden.

Péter Németh

88. *Pamuk* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Im Gál—Horog (von der Petőfi út 250 m entfernt), in der neben der Landstraße gelegenen Böschung kam in 1—1,2 m Tiefe ein gestörtes Skelett zum Vorschein. Die aus Bronzedraht gefertigten Armreifen mit Strichornamentik stammen aus der ungarischen Landnahmezeit bzw. aus dem 11. Jh.

Kálmán Magyar

89. *Pilismarót* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Auf dem Hof des Hauses der Dózsa Gy. u. 38 stieß man bei der Ausschachtung einer Kalkgrube auf den oberen Teil eines menschlichen Skeletts. Bei dieser Gelegenheit kamen ebenfalls 10 silberne Schläfenringe, 3 bronzene Armreifen, 2 Silberringe und eine Perlenserie mit Lunula zum Vorschein. Auf Grund der Funde kann das Grab auf das 10.—11. Jh. datiert werden.

István Horváth

90. *Szabolcs* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). An dem von der Gemeinde nach O liegenden Vontatópart, wo seit Ende des vergangenen Jahrhunderts Funde aus der ungarischen Landnahmezeit zum Vorschein kamen, legten wir 4 keltische und 17 Gräber aus der Zeit der ungarischen Landnahme frei. Die keltischen Gräber befanden sich auf dem Territorium des Gräberfeldes der ungarischen Landnahmezeit. Unter den Gräbern waren zwei Brandbestattungen. Drei keltische Gräber hatten sehr reiche Beigaben (Gefäße, ein Schwert, eine Lanze, Fibeln, ein Messer, eine Sichel usw.).

Von den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit hat man 9 noch in der Arpadenzeit geplündert. Aus zwei Gräbern kamen Pfeilspitzen und Köcherbeschläge zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm Katalin Dankó (Sárospatak) teil.

István Fodor

Am Haus *Petőfi u. 3.* setzten wir die Freilegung des aus dem 10.—11. Jh. stammenden ungarischen Gräberfeldes fort. In den Gräbern Nr. 15—62 befand sich Fundmaterial des Gemeinvolkes (hauptsächlich S-förmige Schläfenringe). Erwähnenswert sind die zum Vorschein gekommen 4 Stephanus rex-Münzen.

László Kovács

Auf dem Gebiet der *Burg* arbeiteten wir in diesem Jahr in der NW-Hälfte des Schanzenchnitts. Als Ergebnis dieser Arbeiten gewannen wir weitere Angaben über die Balkenkonstruktion der Schanze und über die Methode des Schanzenbaus. Wir fanden weitere Metallgegenstände der ungarischen Landnahmezeit (Riemenschnalle, bronzene Gürtelschnalle usw.), was uns in der Datierung der Schanze auf das 10. Jh. wieder eine Bestätigung war.

Im Inneren des Erdwalles fanden wir in zwei großen Flächen nur Siedlungsspuren vom Ende des Bronzezeit.

Péter Németh

91. *Szatymaz—Jánosszállás—Katonapart* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). In unmittelbarer Nachbarschaft der im Vorjahr durchgeführten Rettungsgrabung wurde auf einer großen Fläche der LPG Béke maschinell Erde abgetragen. Es wurden hierbei vier Gräber der ungarischen Landnahmezeit gestört, die Rettungsgrabung legte weitere zwei Gräber frei. Fundmaterial: goldene und bronzene Ohringe, eine silberne Agraffe mit Tierfigur, gepreßter silberner Kleiderschmuck, Perlen, Ringe usw. Der Fundort der ungarischen Landnahmezeit wurde zweifelsohne völlig freigelegt. Während unserer beschleunigten Arbeit nahmen wir Spuren eines Grabensystems der Bronzezeit und Spuren von sarmatischen Häusern wahr.

An der Ausgrabung nahm die Anthropologin Edit Lotterhof teil.

Csanád Bálint

92. *Tímár—Meierhof der LPG Béke*: Gräberfeld Nr. 1 (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Wir beendeten die im vergangenen Jahr begonnene Freilegung des ungarischen Gräberfeldes aus dem 10.—11. Jh. In den Gräbern Nr. 17—40 befand sich Fundmaterial des Gemeinvolkes.

László Kovács

93. *Abasár—Bolt tető* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). In der Umgebung des aus der Früharpadenzeit stammenden Klosters kamen 11-Gräber zum Vorschein, die Schlafenringe und Drahtringe enthielten. Zur gleichen Zeit legten wir die noch vorhandenen Teile der Grundmauern der Kapelle mit kreisförmigem Grundriß (rotunda) frei, die sich an die O-Ecke des Klosters anschließt. Auf Grund der architektonischen Elemente und der Begleitfunde (eine Pfeilspitze, Kesselbruchstücke) können wir diesen Bau auf die zweite Hälfte des 11. Jh. datieren. Wahrscheinlich sind wir auf eine Gebäudegruppe eines Klosters des Aba-Geschlechts gestoßen.

Árpád Nagy

94. *Bajna* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Auf dem zwischen Bajna und Epöl gelegenen Hügel fanden wir im Jahre 1969 die Stelle des aus Urkunden bekannten mittelalterlichen Dorfes Berse. Bei der Freilegung der in hartem Boden befindlichen Fundamentgräben zeigte sich der Grundriß einer Kirche aus der Arpadenzeit mit regelmäßigem Vierpaß. Die NS- und OW-Achse beträgt 10/10 m, der äußere Radius der Pässe 2,5 m. An einer Stelle fanden wir in situ den mit fünfeckigen Formziegeln ausgelegten Fußboden der Kirche. Auf Grund der Analogien kann unsere Kirche in der ersten Hälfte bzw. Mitte des 13. Jh. erbaut worden sein.

István Horváth

Budapest V, Március 15. tér. Siehe Nr. 39.

95. *Doboz—Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Im Anschluß an den vorjährigen Arbeitsplatz legten wir weitere 525 m² des mittelalterlichen Dorfes frei. Im Laufe der Ausgrabungen wurden zwei in die Erde gegrabene Häuser freigelegt, deren eines aus der frühesten Periode des Dorfes stammt (8.—9. Jh.), das andere hingegen aus der spätesten (11. Jh.). Auf dem gelegentlich der vorjährigen Ausgrabungen bereits gefundenen Gräberfeld legten wir weitere zwei Gräber frei, die interessanterweise zwischen den Häusern des Dorfes lagen. Von dem bereits früher bekannten großen Grabensystem hoben wir einen weiteren Abschnitt aus sowie einen Teil des großen Rundgrabens (Jurt?) aus der Völkerwanderungszeit. Außerdem stießen wir auf verschiedene Gruben und Speichergruben.

An der Ausgrabung nahm László Kovács teil.

Julia Kovalovszki

Eger-Burg (Kom. Heves). Siehe Nr. 119.

96. *Esztergom—Kenderes dűlő* (Kom. Komárom) (XLIX). In der Böschung des von der Orbán-Kapelle nach Kenderes dűlő führenden Hohlweges stießen wir auf einen Teil eines arpadenzeitlichen Hauses und eines Backofens. Aus dem Verputz legten wir Kacheln aus dem 12.—13. Jh. frei. Der Fundort kann mit der mittelalterlichen Fenerd-Siedlung identifiziert werden.

Während Erdarbeiten in der Lőwy Sándor u. 1 wurden ein keltischer Töpferofen und darüber ein arpadenzeitlicher Feuerherd gestört. Wir legten einen Teil des arpadenzeitlichen Feuerherdes, der doppelten Anwurf hatte, und einen Teil des Vorplatzes frei. In dem Anwurf fanden wir eine große Zahl von Gefäßbruchstücken aus dem 13. Jh.

Unter dem Feuerherd legten wir auch einen Teil des arpadenzeitlichen Hauses frei, das eine Pfostenkonstruktion aufwies und dessen Wände im Inneren mit Brettern verkleidet waren. Aus dem Haus kamen außer Keramikfunden noch interessantere Funde zum Vorschein: gegossene Bronzebeschläge, Bronzeclumpen, ein Stück eines Balgenrohrs, Bruchstücke eines Schmelztiegels, eine Bronzeschnalle, Glassplitter, Spinnwirtel, Bronzeplättchen, ein Eisenschlüssel, 3 römische und 10 arpadenzeit-

liche Münzen (darunter zerquetschtes und zerschnittenes Kupfergeld Béla III.) usw. Bei einer späteren Grabung fanden wir eine Zsigmond-Münze. Das Steingewölbe des tiefliegenden Kellers wurde eingerissen und mit Erde zugeschüttet. Aus der Auffüllung des Kellers kamen ein Eisenschlüssel und ein Topf aus dem 13. Jh. und Kacheln aus dem 12.—15. Jh. zum Vorschein, auf Grund deren der Bau des Kellers auf das 15.—16. Jh. datiert werden kann.

Aus obigen Funden können wir auf eine Goldschmiedewerkstatt folgern.

István Horváth—Márta H. Kelemen

Gyöngyöspata-Röm.-kath. Kirche (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös), Siehe Nr. 122.

97. *Ipolytölgyes—Szentmárton dűlő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVIII). Im Laufe der weiteren Forschung des an der Grenze von Letkés und Ipolytölgyes liegenden Objektes aus dem 10.—12. Jh. legten wir weitere 90 nummerierte und ungefähr 50 zerstörte Gräber des Kirchhofes frei. Auf dem Territorium des aus dem 10.—12. Jh. stammenden Dorfes kamen nur Abfallgruben zum Vorschein. Weitere Forschungen förderten einen weiteren für Heiden bestimmten Kirchhofteil ans Tageslicht. Auf Grund des für das 10.—11. Jh. charakteristischen Nachlaßmaterials des Gemeinvolks konnten wir die 34 Gräber identifizieren.

An der Ausgrabung nahmen der Anthropologe István Kiszely, der Graphiker Károly Árpás und die Restauratoren Judit B. Perjés und Éva Somlósi teil.

Kornél Bakay

98. *Kaposvár—Nagyerdei irtás* (Kom. Somogy) (I). Beim Bau des Töröcskei Wasserspeichers auf dem Grundstück 043 fanden wir Siedlungsspuren der Arpadenzeit (12.—13. Jh.). Im Laufe der Rettungsgrabung konnten wir die Flecken von 2—3 2×3 m großen Häusern sowie die gebrannte Lehmewurfsschicht von 5—6 runden, großen Backöfen beobachten.

Kálmán Magyar

99. *Környe-Sandgrube* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Die Ruinen der aus dem 13. Jh. stammenden Zentralkirche, die gelegentlich der Rettungsgrabung im Jahre 1967 freigelegt wurde, wurden jetzt konserviert. Vor der Ausführung führten wir eine Ergänzungsgrabung durch, um die Konstruktion des Fundaments zu klären. Im SW-Viertel des Schiffes sowie von der Kirche nach N und W legten wir bei dieser Gelegenheit weitere Gräber frei. Die bisher 154 freigelegten Gräber machen beinahe zwei Drittel des Gräberfeldes aus.

Architekt: Atilla Komjáthy.

András Pálóczi-Horváth

100. *Magyarhomorog—Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Wir arbeiteten in NO-Block bzw. am Rand des Gräberfeldes für das ungarische Gemeinvolk, das durch die einstige Herzogsherberge (Tarhos) bekannt war. Auf dem Gräberfeld konnten gleichzeitig arpadenzeitliche und kupferzeitliche Gräber gefunden werden. Ziel unserer Freilegung war, das Gräberfeld der Kupferzeit abzuschließen. Wir konnten bloß eine Fläche von 324 m² erforschen und legten 4 kupferzeitliche (Nr. LXXXI—LXXXIV) bzw. 21 arpadenzeitliche Gräber (Nr. 370—390) frei. Von den arpadenzeitlichen Gräbern waren 13 Erwachsenen- und 8 Kindergräber.

Mitarbeiter: Pál Patay, László Kovács und der Zeichner Attila Bánó.

István Dienes

101. *Magyarszecsőd—Röm.-kath. Kirche* (Kom. Vas, Kr. Körmend) (XXXIX). Die Ziegelkirche des einstigen Egyházasszecsőd wurde in der ersten Hälfte des 13. Jh. zu Ehren der Allerheiligen erbaut. Die Kirche hatte eine

halbbogenförmige Apsis, und die Fassade zierte eine Lisenenreihe. Während der der Denkmalrestaurierung vorangehenden Mauerforschung kamen unter anderem das S-Tor, je eine Nische in der NO- und SO-Ecke des Schiffes zum Vorschein, in der SO-Nische ein Rundfenster und ein romanisches Fenster der Apsis; all das kann mit dem Kreis der Jáker Werkstatt in Zusammenhang gebracht werden. An der N-Wand des Schiffes legten wir einen Teil einer gemalten, protestantischen Inschrift aus dem 17. Jh. frei.

Aus der romanischen Periode kamen zwei Pfeilersockel des W-Herrschaftschors zum Vorschein, im Schiff das umlaufende Sockelgesims mit den Anfängen der Wandsäulen, der innere und äußere Schwellenstein des S-Tores und bei den Nischen der Unterbau je eines Seitenaltars. Der Unterbau der unter der heutigen Kanzel freigelegten Kanzel kann mit der protestantischen Periode in Verbindung gebracht werden. Den Unterbau des Barockaltars Johannes des Täufers fanden wir in der SO-Ecke des Schiffes. Am Ende der Ausgrabung senkten wir das Fußbodenniveau auf das mittelalterliche Niveau.

Architekt: Erzsébet C. Harrach.

András Pálóczi-Horváth

102. *Piliszentkereszt* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Von Esztergom in 18 km und von Óbuda in 30 km Entfernung wurde 1967 an der Verbindungsstraße der beiden Hauptstädte des mittelalterlichen Ungarn mit den Forschungen begonnen. Ziel der Freilegung war die Erforschung des Kulturzentrums, das am Ende des 12. Jh. und im 13. Jh. eine hervorragende, wichtige politische, wirtschaftliche, kulturelle und künstlerische Rolle gespielt hat.

Im Laufe der mehrere Jahre dauernden Freilegung kam eines der größten ungarischen Klöster des Mittelalters zum Vorschein. Die Gesamtlänge der Kirche beträgt annähernd 60 m. Der Bautyp mit vier Nebenkappen, die einen geraden Abschluß haben, steht architektonisch mit der in Jura erbauten Zisterzienser-Abteikirche von Acey in Verbindung. Beim ersten Bau können drei Perioden unterschieden werden. Die Pfeiler, das Gewölbe, die Säulenkapitelle und ein Tor können gut rekonstruiert werden. Die Bauzeit der Kirche liegt vor den ähnlichen Baudenkmälern in Esztergom, Óbuda, Pannónhalma, weshalb diese Kirche als stilistischer Ausgangspunkt dieser wichtigsten Denkmalgruppe betrachtet werden kann.

Die Mauern des zu der Kirche gehörenden Klostergebäudes blieben im allgemeinen in 1,5–2 m Höhe erhalten. In besonders gutem Zustand kann man die technischen Anlagen des Klosters erkennen, das Wasserversorgungssystem und die Kanalisation.

Außer kunstgewerblichen Gegenständen der Funde sind auch gut datierbare Landwirtschaftsgeräte gefunden worden.

Das Kloster im Pilis-Gebirge erfüllte eine äußerst bedeutende wirtschaftliche und kulturelle Rolle. Dieses Kloster hatte Einfluß auf den politischen Richtungswechsel Béla III., indem er sich von Byzanz abgewendet und mit Frankreich Beziehungen aufnahm — bis hin zur Kreuzzugspolitik András II. Zur Durchführung des Kreuzzuges hat Imre eben in dieser Piliser Abtei die erforderliche Summe deponiert. Auch auf dem Kreuzzug folgten die Piliser Mönche András II. Der Abt des Piliser Klosters war an der Liquidierung der Klöster griechischen Ritus beteiligt.

Die weitere Freilegung des Objektes ist im Gang.

An der Ausgrabung nahm Vilmos Balás teil, die Vermessung führte Endre Egyed durch.

László Gerevich

103. *Rakacszend-Ref. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény) (XVII.). Die aus dem 13. Jh. stammende Kirche mit geradem Chorabschluß wurde im Jahre 1965 durch einen Blitzschlag beschädigt. Gelegentlich der Mauerforschungen kamen die romanischen Schlitzfenster der S-Fassade zum Vorschein, im Chor und auf dem Triumphbogen Freskendetails, und von der

N-Mauer stellte sich heraus, daß sie die völlige S-Mauer des Schiffes einer früheren Ziegelkirche in sich birgt.

Gelegentlich der archäologischen Ausgrabung legten wir in der Kirche mit geradem Chorabschluß die mittelalterliche W-Mauer frei und bestimmten die einstigen Fußbodenniveaus, in der NO-Ecke des Schiffes fanden wir den Unterbau eines Seitenaltars. Die Maße des Gebäudes: L.: 13 m, Br.: 7,50 m; Schiffsinnes: 8 × 5,5 m. An der N-Seite der ref. Kirche legten wir die Grundmauern einer Ziegelkirche mit hufeisenbogenförmigem Chor frei, an der W-Mauer den Unterbau eines mittleren Pfeilers, der die Empore getragen hat. Die Kirche kann auf das 11. Jh. datiert werden. Maße: L.: 9,30 m, Br.: 5,50 m, Schiffsinnes: 4,6 × 3,9 m. An dieses Gebäude schließt sich von W eine ebenso im Fundament erhalten gebliebene mittelalterliche Erweiterung an, deren Periodisierung vorläufig noch nicht möglich ist. Das Doppelgebäude funktionierte zusammen bis 1820, als man den in schlechtem Zustand befindlichen N-Teil abriß. Die Kirche mit geradem Chorabschluß hingegen wurde nach W erweitert.

Im Inneren der beiden Kirchen legten wir 18 Gräber frei, unter diesen wurden 3 von der W-Mauer der Kirche mit geradem Chorabschluß durchschnitten.

Das arpadenzeitliche Dorf Szend wird erstmals im Jahre 1273 erwähnt, die nach der Jungfrau Maria benannte Kirche im Jahre 1332.

Architekt: Ágnes H. Vladár.

András Pálóczi-Horváth

Sárvár (Kom. Vas). Siehe Nr. 52.

Sopron, Szentgyörgy u. 3. (Kom. Győr-Sopron). Siehe Nr. 54.

104. *Sopron, Új u. 23–25* (Kom. Győr-Sopron) (XXX). Im zweiten Jahr der Ausgrabung legten wir auf einem größeren Territorium die Schichten eines aus dem 13.–14. Jh. stammenden Gebäudes mit Holzkonstruktion frei, seine Konstruktionselemente und sonstigen Teile. Wir beobachteten auch das Fundament der späteren Steinmauern.

Auf dem Grundstück Nr. 23 war die Einbaulinie des aus dem 11.–12. Jh. stammenden früheren Gebäudes — gleichermaßen mit Holzkonstruktion — annähernd identisch mit der der späteren Gebäude. Außer den reichlich gefundenen Gefäßbruchstücken verdienen die durch glückliche Umstände erhalten gebliebenen Holzfunde erwähnt zu werden (Flechtzaun aus dem 11.–12. Jh., verzapfter Balken aus dem 13.–14. Jh., eine Holzschüssel, Dachbinder).

Auf dem Grundstück Nr. 25 erwarben wir weitere Daten über den Grundriß des Gebäudes mit mittelalterlichem Fundament und seine Baugeschichte. Auf allen beiden Grundstücken legten wir spätromisch-frühvölkerwanderungszeitliche (4.–5. Jh.) Schichten frei, teils zerstörte Mauern und die Überreste von Holzpfehlern und Balken.

Mitarbeiter waren die Studentinnen Anikó S. Nagy und Eszter Szőnyi.

Péter Tomka

Sövényháza-Pusztaszer, Siehe 285. s.

Szanda-Burg (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat). Siehe Nr. 138.

105. *Szekszárd, Alter Komitatssitz* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die im Jahre 1960 begonnene und nach einer längeren Pause vom Jahre 1968 an kontinuierlich durchgeführte Freilegung wurde in diesem Jahr mit der Erforschung der tiefer liegenden Niveaus und mit dem Aufreißen der breiten Betonstraße, die den Hof in OW-Richtung durchschneidet, und mit dem Ausheben der darunter befindlichen Schichten fortgesetzt. Hier kamen die Reste der zwei paßförmigen Seitenmauern zum Vorschein, mit deren Hilfe wir ähnliche Reste, die wir bereits früher auf anderen Seiten in geringem Umfange gefunden hatten, authentifizieren konnten. Einige Steinmetzbruchstücke

aus dem 11. Jh., arpadenzeitliche Gefäßbruchstücke und Gräber kamen zum Vorschein.

Mitarbeiter: Architekt Klára H. Nándori und Zeichner László Fodor.

Károly Kozák

106. *Székesfehérvár — Kathedrale (Romkert)* (Kom. Fejér) (XXXVI). Im Laufe der Freilegung, die beinahe 30 Prozent der Einheit der im Ruinengarten befindlichen mittelalterlichen Kathedrale ausmachte, tauchten folgende Objekte und Beobachtungen auf:

1. Der romanische sowie der gotische Balustradenunterbau, der den Kanonikerchor, der sich zwischen dem Hauptschiff und den S-Pfeilern Nr. I—III befindet, absondert;
2. An der gleichen Stelle ein romanisches leeres Ziegelgrab;
3. Vor dem S-Pfeiler Nr. III auf Hartkalkstein kann die Spur von 6 romanischen Säulen beobachtet werden (Kanzel?) sowie ein starker Unterbau dieses Bauwerks;
4. An der gleichen Stelle aus weißen und grauen Marmorplatten und Ziegeln (teils aus römischen Tegulae und teils aus Imbrex umgehauen!) ausgelegter Mosaikfußboden;
5. In der Achse des Hauptschiffes, in Höhe des Pfeilers Nr. IV—V ein 6 × 5 m großer Unterbau (Altar?), an dem zwei Bauperioden zu beobachten sind, im Anschluß daran romanischer weißer Marmor-Mosaikfußboden und eine tiefegelegene Krypta (St. Stefan-Altar und Grabstätte?);
6. Spuren des ausgehobenen Fundaments der Pfeiler Nr. IV—V, die sich zwischen dem N-Seitenschiff und dem Hauptschiff befanden;
7. In gleicher Höhe Spuren des ausgehobenen Fundaments der N-Schlußmauer des N-Seitenschiffes;
8. An gleicher Stelle in einem romanischen Ziegelgrab in situ das Skelett eines erwachsenen Mannes, mit Sargbeischnitten;
9. Im Anschluß an den S-Pfeiler Nr. VII ein leeres Ziegelgrab;
10. An gleicher Stelle in situ in einem romanischen Ziegelgrab das Skelett eines erwachsenen Mannes, mit Sargbeischnitten;
11. Ebenfalls an der gleichen Stelle in einem von früher her bereits bekannten Grabgewölbe aus Ziegel und Stein Skelettüberreste von 11 Erwachsenen und Kindern;
12. Fundament des S-Pfeilers Nr. V;
13. Im Anschluß an diesen Pfeiler Mauerteile verschiedenen Alters und Richtung;
14. Teil der früher vorausgesetzten W-Schlußmauer;
15. In der Nähe dieser Mauer sekundär eingebauter, großer, romanischer, profilierter Säulensockel;
16. An der gleichen Stelle nach W verlaufender romanischer Mauerteil;
17. Vor dieser Mauer liegender Abflußkanal;
18. Die bisher nicht bekannte S-Schlußmauer des bereits früher auf dem Szabadság tér freigelegten 15 × 15 m großen romanischen (?) Gebäudes.

Im Laufe der Freilegung konnte ein romanisches (weißer Kalkstein-, weißer und grauer Marmor- sowie Ziegelmosaikfußboden), ein auf höherem Niveau liegendes gotisches (roter Marmor) und ein mit dem gotischen auf gleichem Niveau befindliches Fußbodenniveau der Türkenzeit festgestellt werden.

Unter der Kathedrale, auf dem Territorium der Apsis und der S-Pfeiler Nr. I—II kam das Fundament der Mauerreste zweier verschiedener römischer, großer Gebäude zum Vorschein. Das eine Gebäude weist die Technik opus pseudo Isodorum sowie die Bruchstücke zahlreicher römischer Ziegel, imbrex und tubi auf. Römische Keramik und Tierknochen kamen nicht zum Vorschein.

Auf dem Territorium der Mátyás-Grabkapelle konnten wir feststellen, daß die S- und W-Schlußmauern bereits ausgebeutet worden waren. Lediglich die Fundamentsspuren der hier gestandenen mittelalterlichen Stadtmauer, die gleichzeitig mit dem Bau der Kapelle teilweise ausgebeutet wurde, konnten beobachtet werden. Nur die Daten der W-Schlußmauer der Kapelle konnten annähernd geklärt werden, und auf Grund dessen scheint es wahrscheinlich, daß die Kapelle ein selbständiges

Gebäude gewesen ist und nicht mit der Kathedrale in unmittelbarer baulicher Verbindung war.

Alán Kralovánszky

107. *Székesfehérvár — Fecskepart, Móri út* (Kom. Fejér) (XXXVI). Wir legten zwei aus dem 11. Jh. stammende, in die Erde gebaute Häuser frei, die einen Außenbackofen hatten und eine Fläche von 8 bzw. 5 m² einnahmen. Besondere Bedeutung kommt dem Pfirsichkernfund zu.

Alán Kralovánszky

108. *Szőreg-Sandgrube* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Im Laufe der Rettungsgrabung, die zur Zeit der Hochwasserschutzarbeiten durchgeführt wurden, stießen wir auf für die Bodrogekerezstúr-Kultur charakteristische Siedlungsspuren und Überreste aufgewühlter keltischer Gräber. In einem ausgeraubten sarmatischen Grab fanden wir Bronzefragmente eines Schwerts. Im unteren Teil des einzigen frühawarischen Grabes befand sich ein zweischneidiges Schwert und über dem Skelett eine unvollkommene Reiterbestattung. Neben den Pferdeknöcheln befanden sich ein Paar Steigbügel, eine Trense und Tierskelette (Schaf und Ziege?). Die übrigen 43 Gräber werden durch die Münzen Stefan I. und Ladislaus I. auf das 11. Jh. datiert.

An der Rettungsgrabung nahm die Restauratorin Ágnes Szőke teil.

Csanád Bálint—Borbála Maráz

109. *Tiszaórvény-Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszaújföld) (XXXVIII). Ein großer Teil der Freilegungen wurde in der Siedlung durchgeführt. Von dem Gräberfeld bestimmten wir 23 arpadenzeitliche Gräber. Das ärmliche Nachlaßmaterial der Gräber datiert den Gräberfeldteil auf das 13. Jh. Die Zahl der bisher freigelegten Gräber erhöhte sich auf 572.

Der zum Vorschein gekommene große Graben bezeichnete vermutlich die Dorfgrenze. In der Tiefe der unberührten Bodenschicht wechselte die gemessene Breite zwischen 1—2,3 m, die Tiefe betrug 0,4—1,3 m.

Die außerhalb des Grabens durchgeführte Forschung erwies sich zumeist als negativ, während wir im Grabeninneren weitere 7 in die Erde gebaute Häuser freilegten. Zwischen den Häusern fanden wir kleinere und größere Getreidespeichergruben. Die Innenwand der Speichergruben war in einigen Fällen mit Lehm verschmiert bzw. gebrannt.

Béla Horváth

110. *Tyukod—Bagolyvár* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Mátészalka) (XXIV). Durch die Meldung von Dr. Zsigmond Szalay erfuhren wir von dem Münzfund. Gelegentlich unserer Lokalinspektion stellten wir fest, daß beim Ackern ein vor dem Tatarensturm (1241) versteckter Schatzfund an die Oberfläche gekommen war. Mit Hilfe eines Metallanzeigergerätes förderten wir weitere Gegenstände zutage. Bisher kamen 600 Münzen, ein großes flaches Silbergußstück, sowie mehrere Bruchstücke, Armreifen, Ringe, Schnallen, Scheiben usw. zum Vorschein, die zum Schatzfund gehörten.

Mitarbeiter: István Gedai und Béla Horváth.

Péter Németh

Uny—Baráthgyi dűlő (Kom. Komárom, Kr. Dorog). Siehe Nr. 60.

111. *Veszprém* (Kom. Veszprém) (XLV). Bei der Fundamentierung des Wohnhauses in der Mórész Zsigmond utca kamen drei Brennöfen aus dem 10.—11. Jh. zum Vorschein. Die Ofensohle wurde mit einer Eisenschlackeschicht ausgekleidet. An der gleichen Stelle fanden wir auch einen intakten früharpadenzeitlichen Krug.

Margit Cs. Dax

112. *Vésető—Mágori Hügel* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (III). Zwei Bauperioden sind zu beobachten: zu-

erst war es eine einschiffige Kirche mit massiven dicken Mauern; die Form der rechteckigen Apsis war bisher unbekannt und vermutlich mit dem unter dem Hügel gebauten Keller völlig zerstört. Später wurde sie durch zwei Nebenschiffe erweitert und an der Westfront wurden zwei Türme gebaut. Von den Türmen blieben die Grundmauern des SW-Turmes besser erhalten. Auf Grund der urkundlich belegten Daten und der Funde konnte festgestellt werden, daß die erste Kirche wahrscheinlich im 12. Jh. erbaut wurde. Die Details der Grundmauern der außerhalb der Kirchenmauern errichteten Nebengebäude wurden auch ausgehoben, doch ist deren Bestimmung bis heute noch nicht bekannt. Neben dem O-Ende der Kirche befinden sich die mit Ziegeln umfriedeten Mönchsgräber, während das spätmittelalterliche Gräberfeld des gemeinen Volkes am W-Ende zu finden ist. Die Kirche und das Gräberfeld sind mit einer aus gestampfter Erde und Ziegeln gemischten Umfriedung umgeben. Unter dem mittelalterlichen Niveau stießen wir auf Hausreste einer abgebrannten spätbronzezeitlichen Siedlung.

Irén Juhász

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 114—144)

114. *Balatonsicsó* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XLV). Auf der W-Seite des Balázshegy begannen wir mit der Freilegung der Kirchenruine St. Balázs. Der mit Schutt aufgefüllte Chor hat innen einen halbkreisförmigen und außen einen geraden Abschluß. In der Mittellinie des Schiffes legten wir ein $2 \times 2,4$ m großes Gewölbe (Unterkerche, Knochenhaus?) frei, das in den Felsen gehauen war, sich auch unter der Chortreppe erstreckte und zu der frühen Kirche gehörte. Die zu dem Gewölbe führenden 5 Stufen gehen von der Linie des die W-Empore stützenden Pfeilerpaares aus. Die O-orientierte, kleine, romanische Kirche mit einem Schiff wurde im 14. Jh. in W-Richtung durch ein weiteres Schiff und einen Fassadenturm erweitert. An der N-Seite des frühen Schiffes lassen der Schutthügel und die hierher führende eingemauerte Sakristei auf das Vorhandensein einer Tür schließen.

Margit Cs. Dar

115. *Bokod—Vértesszentkereszt* (Kom. Komárom, Kr. Oroszlány) (XLI). An der Kirchen- und Klosterruine der Benediktinerabtei legten wir seit der 1964 begonnenen Freilegung die gesamte Kirche frei und forschten in diesem Jahr bereits nur auf dem Gebiet des Klosters. Im O-Flügel und im N-Kreuzgang beendeten wir die Arbeiten, und zu einem großen Teil legten wir einen Teil des N-Traktes und des Hofes frei.

Die vier Räumlichkeiten des O-Flügels des Klosters sowie die davor liegenden Arkaden wurden am Ende des 14. Jh. erbaut. In den letzten Jahrzehnten des 15. Jh. wurde das Gebäude in W-Richtung mit gleichzeitiger Erhöhung des Fußbodenniveaus bedeutend erweitert. In der Mitte wurde ein quadratischer Hof ausgebildet, der vom Kreuzgang eingesäumt wurde. An der N-Seite wurde ein aus fünf Räumen bestehender Trakt gebaut, an der W-Seite, am Ende des N-Ganges ein Treppenaussgang.

Am O-Flügel des romanischen Klosters befindet sich ein umgebauter Raumeingang, dessen S-Hälfte romanische Mauertechnik aufweist. Ein Teil der Schwelle deutet auch auf diese Zeit. In einem Raum des N-Flügels des Klosters entdeckten wir Teile einer stark umgebauten romanischen Ziegelkapelle mit halbkreisförmigem Abschluß. Wir konnten den Grundriß der Kapelle rekonstruieren. In der Kapellenumgebung legten wir Gräber mit »S«-förmigen Schläfenringen frei.

Architekt: János Sedlmayer.

Éva A. Kozák

Visegrád—Burggarten (Kom. Pest, Kr. Szentendre) Siehe Nr. 61.

113. *Zalakomár—Kolon* (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (IV). An der zwischen Zalakomár und Balatonmagyaród gelegenen Grenzmarkung »Kolon« wurde im Jahre 1970 mit der Forschung begonnen. Gelegentlich der vorangegangenen Geländebegehung zogen wir zwei Sondierungsgräben, in denen insgesamt 16 früharpadenzeitliche Gräber zum Vorschein kamen, darunter 5 Gräber mit Beigaben. Auf Grund der Beigaben (verschiedene Typen von Schläfenringen, Ringen) kann die Bestattung auf das 10.—11. Jh. datiert werden. Auf Grund des sich auf einer großen Fläche an der Oberfläche zeigenden Fundmaterials können wir darauf schließen, daß die Siedlung in diesem Grenzteil ununterbrochen bis zum 15.—16. Jh. gedauert hat.

Mitarbeiter: László Kovács.

Ágnes Cs. Sós

116. *Budapest I, Hess András tér 2.* (V). In diesem Jahr wurden die Forschungen in der N-Hälfte des Grundstückes fortgesetzt. Das NS-orientierte große Gebäude, welches in der zweiten Hälfte des 11. Jh. erbaut worden ist und einer Feuersbrunst zum Opfer fiel, wurde freigelegt. In der ersten Hälfte des 15. Jh. wurde es zum zweiten Mal aufgebaut. Östlich schloß sich an dieses Gebäude ein spätmittelalterlicher Gebäudeflügel an. Um den dritten Hof des Klosters befanden sich diese beiden Gebäude. Auf dem Territorium des Klosters kam das dritte Hypocaustum zum Vorschein. Unserer Vermutung zufolge kann es zu Anfang des 14. Jh. gebaut worden sein und wurde bis zur Mitte des 15. Jh. benutzt. In einer Ecke des einen freigelegten mittelalterlichen Gebäudes kam der aus Ziegeln errichtete achteckige Feuerraum eines türkischen Bades zusammen mit der Feueröffnung zutage.

Wir legten das aus dem 13. Jh. stammende W-Portal mit Stufen frei bzw. die N-Seite des Kirchenportals. Die S-Seite ist nur in den Grundmauern erhalten geblieben.

Katalin H. Gyürky

117. *Budapest II, Budakeszi út 93—95.* (V). Die Erforschung des mittelalterlichen Paulinerklosters in Budaszentlőrinc zielte darauf ab, in der W-Richtung die maximale Ausdehnung des Gebäudes festzustellen. Wir stellten fest, daß die Mauern keine Umfriedungs-, sondern Gebäudemauern sind und wohl mit einer erheblichen Erweiterung Ende des 15. Jh. und Anfang des 16. Jh. des hiesigen internationalen Provinzialklosters der Pauliner in Verbindung zu bringen ist. Das heißt, wir schätzten zwar die gesamte Ruinenfläche, die von Garády und Emese Nagy ausgegraben wurde, auf ca. 3600 m², doch kennen wir gegenwärtig ein weiteres um 5000 m² größeres Territorium. Diese annähernd 10 000 m² umfassende Fläche wird noch erweitert, wenn wir den alten Brunnen des Klosters (Budakeszi út 91.) und die mittelalterlichen Gebäudemauerüberreste hinzunehmen, die die Staatliche Forsterei neuerdings durch den Bau von zwei Wohnhäusern durchschnitten hat.

László Zolnay

Budapest V, Március 15. tér. Siehe Nr. 39.

118. *Eger — Felnémet, Almárvölgy* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Wir legten ein Drittel des auf einer Fläche von beinahe 1000 m² liegenden Klosterkomplexes frei. Drei größere Räume, ein Keller und die Kreuzgang-Mauerreste des Klosters kamen zum Vorschein.

Béla Kovács

119. *Eger—Burg* (Kom. Heves) (X). Die seit 1957 durchgeführte Freilegung setzten wir dieses Jahr auf dem SW-Teil der romanischen Kathedrale fort. In der zwischen den Überresten der beiden W-Türme befindlichen Vorhalle legten wir mehrere Gräber und einige unbedeutendere Mauerreste frei. Auf dem Territorium der neben der S-Seite des Schiffes befindlichen Kapellenreste erfolgte auch eine Freilegung. Außer der S-Mauer der Kapellen fanden wir auch Gräber.

Im S-Schiff des spätgotischen Teils der mittelalterlichen Kathedrale wurde die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die Gräber waren auch hier in mehreren Schichten angeordnet.

Innerhalb der S-Mauer der Innenburg — unter der Szép-Bastei — setzten wir die Freilegung des bereits früher gefundenen großen gotischen Gebäudes fort. Nahe der Mauer, in der oberen Schicht, fanden wir mehrere Gräber, in der über dem Fußboden gelegenen Schicht behauene Steinbruchstücke. Ein Teil von diesen befand sich nahe des in der N-Mauer des Gebäudes befindlichen Eingangs. Es kann vermutet werden, daß einige dieser Steine zum Abschluß des Einganges gehörten.

Mitarbeiter: Architekt János Sedlmayr, Zeichner László Fodor.

Károly Kozák

120. *Esztergom Mártírok útja 13.* (Kom. Komárom) (XLIX). Wir forschten auf dem Territorium, das wegen der Sanierungen vorübergehend frei geworden war, um die Spurlinie der N-Mauer der mittelalterlichen Königstadt zu bestimmen. Wir fanden in dem von S ausgehenden Graben mittelalterliche Siedlungsschichten bzw. in 350—360 cm Tiefe spätkeltisch-frühromische Spuren.

48-as tér. Zwischen der Sakristei der Szentgyörgymezőer Kirche und dem gegenüberliegenden Haus wurden durch Geländeregulierungen 4 Gräber des mittelalterlichen Kirchhofs aufgewühlt. Aus dem an N-Rand der Straße liegenden Grab kam ein silberner Siegelring mit Lilienverzierung und Inschrift (14. Jh.) zum Vorschein.

Óvoda u. 8. Gelegentlich der an der Gartenmauer des Hauses durchgeführten Mauerforschung fanden wir Gewölbeteile von 3 türkischen (16. Jh.) Räumen. An der O-Seite des Hauses Nr. 6, an der Berührungsfläche der beiden Häuser, hoben wir einen aus dem 16. Jh. stammenden, umgearbeiteten Gewölbeteil. Wir stellten fest, daß die beiden Häuser in sich die Überreste eines großen türkischen Gebäudes bargen (wahrscheinlich ein Bad aus dem 16. Jh.). Die Gebäudemauern stehen 2 m unter und über dem Bodenniveau, haben also ungefähr eine Höhe von 4 m.

István Horváth

121. *Érd—Riminyák* (Kom. Pest, Kr. Buda) (XXXIV). Durch die Schotterförderung auf dem von der Aradi u., Retyezát u. und Aggteleki u. begrenzten Gebiet an der Schule wurde die bekannte mittelalterliche Kirche vernichtet. Ein Abschnitt der NW-orientierten Längsmauer der Kirche und ein von da nach W abbiegender Gräberfeldteil blieben erhalten. Wir authentifizierten 9 Gräber. Beigaben: Kopfprunk, gotischer Gürtelschmuck, Silbergeld des Königs Matthias Corvinus.

Sarolta Tettamanti

122. *Gyöngyöspata, Röm.-Kath. Kirche* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Wir legten das gesamte Kircheninnere frei. Wir stellten die die Kirche umgebenden Niveaus fest und den Verlauf der mittelalterlichen Umfriedung. Die äußere und innere Mauerforschung haben wir beinahe völlig beendet.

Wir stellten fest, daß die Kirche im 12. Jh. gebaut worden ist, ein Schiff hatte und durch einen hufeisenförmigen Chor abgeschlossen wurde. An der W-Fassade befand sich ein großer Turm. Die W-Giebelmauer der Kirche ist vollkommen erhalten geblieben; die gegenwärtige Giebelmauer entstand lediglich durch einen Zusatzbau. An der N-Seite wurde irgendwann eine durch zwei Gewölbeabschnitte überdeckte Kapelle gebaut,

deren Grundmauern zum Vorschein kamen. Die aus dem 12. Jh. stammende Kirche wurde in O-Richtung erweitert, indem der Chor abgerissen, das Schiff um 3 m verlängert wurde und einen Chor mit geradem Abschluß schaffte. An der O-Seite der Kapelle, die sich an der N-Seite der Kirche befindet, wurden eine kleinere Kapelle und eine Sakristei gebaut. An der N-Mauer des Chors mit geradem Abschluß legten wir eine aus dem 13. Jh. stammende romanische Sakristeitür frei bzw. Freskenfragmente aus dem 14. Jh. mit Heiligenfiguren.

In der folgenden Bauperiode wurde die S-Seite der Kirche durch ein Seitenschiff erweitert. Die romanischen Seitenmauern wurden vermutlich abgerissen oder durchgebrochen, wodurch ein Kirchenraum mit drei Schiffen entstand. An der O-Seite des gegenwärtigen Eingangs fanden wir einen Teil des Eingangs zum S-Seitenschiff. Vermutlich entstand in dieser Periode auch die unter dem gegenwärtigen Turm in das S-Seitenschiff führende Eingangstür, die sich an der W-Giebelmauer befand.

Im 15. Jh. wurde der Kirchenraum durch einen großen Chor, der durch 3 Seiten eines Achtecks abgeschlossen wurde, vergrößert, nach O wurde auch das S-Seitenschiff verlängert, an dessen S-Mauer ein großes gotisches Eingangstor gebaut wurde. Zur gleichen Zeit wurde unter Ausnutzung des S-Mauerfundaments des abgerissenen romanischen Turmes der auch gegenwärtig stehende Turm, der unten einen viereckigen, oben einen achteckigen prismatischen Grundriß zeigt, gebaut.

Mitarbeiter: Architekt Tibor Koppány, die Kunsthistoriker Ferenc Levárdy und Balázs Dersényi.

Béla Kovács

123. *Győr-Székesegyház (Kathedrale)* (Kom. Győr-Sopron) (XI). In der gotischen Héderváry-Kapelle legten wir das frühere Fußbodenniveau frei, den Zugang des Kryptensystems und dessen Anordnung. Von außen legten wir das Fundament und das Postament der S-Mauer frei. Die aufsteigenden Mauern waren aus gehauenen Quadersteinen und das Fundament aus Ziegeln errichtet.

In den Sondierungsgräben — von der Kapelle nach O und W — fanden wir frühere Mauerreste, darunter auch einen gotischen Teil und einige, teils aufgewühlte Gräber.

Mitarbeiter: Architekt János Sedlmayr, Kunsthistoriker Ferenc Levárdy, Zeichner László Fodor.

Károly Kozák

124. *Hollókő—Pusztaverendomb* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Unter der Burg in Richtung W führten wir eine Ergänzungsgrabung durch, um den Grundriß und die Bauperioden der am Ende eines kleineren Hügels liegenden Kirche festzustellen.

Die Länge der nach O orientierten Kirche mit quadratischem Grundriß und geradem Chorabschluß beträgt 14,5 m, die Breite des Schiffes 8,5 m. Im Anschluß an den Kämpfer des Triumphbogens, an der N-Mauer des Chors, wurde später eine viereckige Sakristei hinzugefügt (3,20 × 3,80). Der Kirchhof wurde durch eine Mauer mit unregelmäßigem Bogen umfriedet.

Konsultant der Ausgrabung war Béla Kovács.

Judit Gádor

Kisgyőr—Leányvár (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén Kr. Miskolc). Siehe Nr. 7.

125. *Kötcse Kossuth u. 20.* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Auf dem an der Landstraße gelegenen Grundstück (Adám Reichert) kam ein kreisförmiger Ofen von 1 m Durchmesser (in der Mitte 1,47 m) und 1,40 Tiefe zum Vorschein. Auf Grund der im Ofen befindlichen leichten Schlacke sowie der Kalkklumpen und des Kalksteins schlossen wir darauf, daß es sich um einen mittelalterlichen Kalkbrennofen handelt.

Kálmán Magyar

126. *Mecseknádasd, St. Stefan-Kapelle* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Wir setzten die im vergangenen Jahr begonnene Gebäudeforschung fort, in deren Verlauf wir die frühere Bauperiode der auch heute stehenden mittelalterlichen, originalen Kirche mit geradem Chorabschluß freilegten. Auch die Kirche der früheren Bauperiode hatte lediglich einen kleineren, geraden Chorabschluß. Von dieser früheren, kleineren Kirche sind größtenteils nur die Grundmauern unter dem mittelalterlichen Fußbodenniveau der heutigen Kirche erhalten geblieben. Wir klärten den Grundriß der ursprünglich die Kirche umgebenden und durch Stützpfeiler verstärkten Umfriedungsmauer sowie den O-Eingang bzw. die Überreste des Treppenaufgangs. Weiterhin legten wir den NO-Stützpfeiler des Turmes frei, der südlich vom Eingang lag und 4 Eckstützpfeiler hatte. Der freigelegte NO-Stützpfeiler schließt sich direkt an die SW-Ecke des Aufgangs an.

Mitarbeiter: Architekt Ilona Sch. Pusztai.

Mária G. Sándor

127. *Nyírbátor-Burg* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIII). Dieses Jahr führten wir an dem S- und O-Teil des erhalten gebliebenen Schloßteils (heute Getreidespeicher) und im Hof des Entbindungsheimes Forschungen durch.

Im O-Teil fanden wir eine 230 cm tiefe Abtrittsgrube mit einer Fläche von 110 × 110 cm. Es befanden sich einige mittelalterliche Fenster, Ofenteile und Tierknochen darin.

Kálmán Magyar

128. *Nyírbony, Felszabadulás u. 38.* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Der Lehrling Ferenc Dorozsi fand beim Hausbau auf dem Grundstück in einer durch einen Gefäßboden zugedeckten Tasse 169 Münzen. Die letzte Prägung des im großen und ganzen aus ungarischen, österreichischen und polnischen Münzen bestehenden Fundes ist das Jahr 1682.

Dezso Csallány

129. *Ötvöskőny-Burg* (Kom. Somogy, Kr. Nagyatád) (L). Vom O-Teil der Burg verfolgten wir die sich in der Nähe der SO-Ecke erstreckende Mauer, während wir das Niveau der Ausgrabung immer senkten. Bei der Freilegung der SO-Mauer mit Schießscharte fanden wir 80 cm lange und 40–50 cm breite Gewölbebogenbruchstücke. Bei der Abtragung des hohen Schutthügels auf dem O-Teil kam die der SO-Ecke ähnliche äußere Burgmauer zum Vorschein, in deren Begleitung Fundmaterial aus dem 16.–17. Jh.

Bei der Freilegung der SO-Mauer bemerkten wir in die Verwüstungsschicht geratene Asche und rot gebrannte Lehmewurfklumpen. Von hier, von der Schießscharte 1 m nach O fanden wir grünglasierte, kleine, zerbrochene, rechteckige Renaissance-Kachelziegelbruchstücke, mit Figurendarstellung.

In der Mitte des O-Teils befanden sich die Wände (S–SW) des Zimmers Nr. 1, das sich an die O-Mauer anschloß. Wir legten den Abgang des neben dem Zimmer Nr. 1 befindlichen gewölbten Raumes Nr. 2 (Keller?) frei. Eine große Anzahl grünglasierter Ofenkacheln aus dem 16. Jh. kam von hier an die Oberfläche.

Hinter der neben dem NS-Sondierungsgraben befindlichen W-(Keller?)-Eingangsecke war eine mit Ziegeln ausgelegte Fläche. Außer dem Fundmaterial reichlich vorhandenen (20) Renaissance-Steinmaterial wurden auch Pfeilerkapitelle mit Rosetten, mit Akanthus- und Eichenblattverzierung gefunden.

Die sich am S-Teil des Verteidigungswerkes erstreckende Profilmauer bezeugt, daß gelegentlich der Vertiefung des Wassergrabens im 16. Jh. wahrscheinlich vor dem Rondell und dem N-Mauerabschnitt aus Lehm ein Schutzwall errichtet wurde.

Kálmán Magyar

130. *Pécsvárad – Burg-Benediktinerabtei* (Kom. Baranya) (XXVI). Mit Hilfe der im unteren Burghof gezogenen NS- bzw. WO-orientierten Sondierungsgräben untersuchten wir die Wohngebäude der Abtei und bestimmten die Ausdehnung der zu mehreren Bauperioden gehörenden Gebäude. Wir begannen die Freilegung der Abtei-Wohngebäude; an der W-Seite des Komplexes legten wir den sich unter dem Klostergebäude erstreckenden Keller großen Ausmaßes zum Teil frei.

Attila Kiss—Károly Kozák

131. *Pula* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Auf Grund der Information, die in der Benennung St. Ilona-Quelle im Ortsnamenmaterial erhalten ist, entdeckten wir im Jahre 1969 im Wald die Kirche des verwüsteten mittelalterlichen Dorfes Tálod.

Die Mauern der kleinen, romanischen Ruine mit geradem Chorabschluß haben eine Höhe von 1–1,5 m. In der Mitte der W-Fassade fanden wir die herausgefallenen Bruchstücke des für die Tür geplanten Mauerrahmens. Im Schiff und in einem Teil des Chors legten wir einen Ziegelfußboden völlig intakt frei. Aus dem Schutt kamen sehr viele Dachziegelbruchstücke zum Vorschein. Der Fußbodenbelag und die Dachdeckung mit den beiden Seitenaltären des Schiffes und die Freskobuchstücke mit ornamentalen Verzierungen sind ein Beweis für den im 15. Jh. erfolgten Umbau.

An der Ausgrabung nahm die Kunsthistorikerin Ida Ratkai teil.

István Éri

132. *Rudabánya-Ref. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény) (XVII). Kirche mit einfachem viereckigen Grundriß, ohne Chor, mit mehreren gotischen Teilen, an der W-Seite mit neuzeitlicher Vorhalle. Auf Grund des des Chors entbehrenden Grundrisses und der architektonischen Anordnung können wir darauf schließen, daß die Kirche ursprünglich größer war. Obwohl die außerhalb der heutigen Kirche fallenden Mauern beinahe völlig abgetragen wurden, konnten wir auf Grund von Grabungsprofilen trotzdem den einstigen Grundriß klären. Die Mauerforschung förderte gotische Fenster zutage, die das Alter der auch heute noch vorhandenen gotischen Fenster übersteigen. In der Auswertung der Ergebnisse können wir 4 Hauptbauperioden feststellen:

1. eine sehr große (30 m lang) gotische Kirche, deren Schiff gleich lang mit dem polygonal abschließenden Chor ist, mit höheren schlankeren Fenstern als die auch noch jetzt sichtbaren gotischen Fenster. Zu dieser Kirche gehörte ursprünglich das anjauzeitliche gotische Eisentor, das sich bereits in musealer Verwahrung befindet.
2. Die Kirche wird zu einem Raum mit drei Schiffen umgebaut. Wir legten die Säulengrundamente, die das Gewölbe getragen haben, frei. Die gotischen Gewölberippenanfänge und die breiten Fenster (mit Maßwerk) der Kirche sind auch heute sichtbar.
3. Der Chor der Kirche wird — wahrscheinlich infolge der Türkenverwüstungen — auf ein Viertel der Länge des Schiffes verkürzt und erhält einen geraden Abschluß.
4. Der Chor der Kirche und die dreischiffige Raumteilung verschwinden. Aus den Steinen des abgerissenen Kirchenteils wird in der Linie des zweiten Gewölbeabschnitts die neue O-Mauer gebaut. Die Gewölberippenanfänge werden konsolenartig abgehauen, und die Kirche bekommt eine flache, angestrichene Holzdecke.

Nóra Pamer

133. *Sátorajújhely* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Bei der Regulierung des Bozsva-Baches wurden in einem Tongefäß 247 vom Anfang des 17. Jh. stammende Silbermünzen gefunden. Darunter befanden sich auch aus dem Jahre 1605 stammende Rudolf- und aus dem Jahre 1609 stammende Ferdinand-Taler.

Katalin K. Végh

134. *Siklós – Malkocs Bey Dschami* (Kom. Baranya) (XXVI). Wir setzten die im vergangenen Jahr begonnene Gebäudefreilegung mit dem Ziel fort, durch Sondierungs-

grabungen die Außenniveaus, Fundamente und die Reste der verwüsteten Vorhalle freizulegen. Rechts von der Mihrab legten wir das gemauerte Fundament der Kanzel, die aller Wahrscheinlichkeit nach aus Stein errichtet war, frei. Ebenso fanden wir im anderen, in Dschami gezogenen Graben die dem Dschamibau vorangegangenen früh türkischen Siedlungsreste; im Fundmaterial befand sich verhältnismäßig viel Keramik.

In den vor der SO-Fassade der Dschami gezogenen Graben gelang es, das Außenniveau des Gebäudes zu bestimmen. An der NW-Seite fanden wir die Stützpfeilerreste der Dschami-Vorhalle. Auch konnte das ursprüngliche Gehsteigniveau der Vorhalle bestimmt werden.

Győző Gerő

135. *Sirok-Burg* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Wir setzten die im Jahre 1965 begonnene, der Denkmalkonservation vorausgehende archäologische Freilegung fort. Auf dem NO-Teil des in den Felsen gehauenen Schanzen- und Grabensystems, das die Burg von N umgab, entfernten wir an manchen Stellen bis zum Felsen-Gehsteigniveau des Grabens eine 7 m hohe Schuttauuffüllung. Aus der 20–30 cm starken, über dem Felsniveau gelegenen Schicht kamen sehr wenig Keramik und Eisengegenstände aus dem Mittelalter und aus der Zeit der Türkenherrschaft zum Vorschein.

Béla Kovács

136. *Sümeg – Sarvally* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (IV). Die im vergangenen Jahr begonnene Ausgrabung fortsetzend, legten wir die Überreste eines halb in die Erde eingebauten Gebäudes mit Steinmauer und die Überreste eines ganz in die Erde eingegrabenen, aus einem Raum bestehenden Gebäudes mit breitem Eingang völlig frei. Außerdem haben wir auch ein aus einer Steinflucht bestehendes Fundament von fünf an der Oberfläche liegenden Gebäuden, die in mehrere Räume gegliedert waren, ausgehoben; ihre Wände bestanden wahrscheinlich aus Holz.

Das Innere der mittelalterlichen Kirche legten wir völlig frei. Ursprünglich hatte sie einen hufeisenförmigen Chor gehabt, der nach seinem Abriß im Laufe des Umbaus einen geraden Abschluß bekam. Die N-Mauer des Schiffes wurde in beiden Ecken durch Stützpfeiler gestützt. Den NO-Stützpfeiler ausnutzend, baute man an die N-Mauer des Schiffes eine Sakristei-Kapelle mit Tonnengewölbe. Außer im Chor und in der Sakristei-Kapelle fanden wir auch in der NO-Ecke des Schiffes einen Altarrest.

Vom Schutt der Kirche kamen einige romanische Steinmetzarbeiten an die Oberfläche, von den Gebäude-resten Fundmaterial aus dem 15.–16. Jh.

An der Ausgrabung nahm Katalin Dankó teil.

Nándor Parádi—Imre Holl

137. *Szabolcs – Ref. Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Durch eine Sondierungsgrabung klärten wir, daß die heutige reformierte Kirche mit dem im 14. Jh. erwähnten Kloster der Jungfrau Maria identisch ist. Wir hoben einen Steinpfeiler und die dazugehörenden Schichten der frühromanischen »Basilika« mit drei Schiffen aus; unsere frühere Vermutung wurde dadurch bestätigt.

Mitarbeiter: László Kovács und István Fodor.

Péter Németh

138. *Szanda-Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (II). Wir setzten die im vorigen Jahr begonnene Freilegung, bei der Mauerteile zum Vorschein gekommen waren, fort und versuchten ihre Anordnung und die vermutete Ausdehnung der Burg festzustellen.

Wir legten die Fundamente der sich vom bereits freigelegten Turm nach W erstreckenden Mauer und das von W aus hinzugebaute Rondell frei. Wir hoben die südöstliche und die südliche Verteidigungsmauer und die sich auf den verschiedenen Geländeniveaus einander an-

schließenden Abschnitte der Mauerteile. Im Abschnitt zwischen dem Turm und der Mauer, die sich auf der S-Seite an der Zisterne erstreckt, kam wenig urzeitliche und arpadenzeitliche Keramik zum Vorschein, auf dem gesamten Burggelände hingegen zumeist Keramik und Eisenmaterial aus dem 15.–16. Jh.

Die Vermessung wurde von Architekt Pál Farkas durchgeführt.

Judit Gádor

139. *Szerencs – Rákóczi-Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) (XVII). Die im vergangenen Jahr begonnene Ausgrabung fortsetzend, stellten wir durch eine Mauerforschung des im Außenhof der Burg befindlichen barocken Wohngebäudes die Bauperioden fest. Hiernach hat man an die spätmittelalterliche (16. Jh.) W-Burgmauer zuerst ein aus zwei Räumen bestehendes Etagengebäude angebaut. Am Erdgeschoß befand sich die Küche, in der wir die Spur einer Abwaschgelegenheit fanden. Der Fußboden bestand aus auf Holzpfeilen liegenden Brettern. An dieses Gebäude wurde im NW-Teil später noch angebaut, in der dritten Periode wurde der O-Teil gebaut mit einem offenen Barock-Arkadengang auf der Etage.

Ilona Valter

140. *Székesfehérvár, Rózsa Ferenc u. 3.* (Kom. Fejér) (XXXVI). Beim Bau eines Wohnhauses kamen die Überreste einer kleinen romanischen Kirche zum Vorschein. Durch die Freilegung stellten wir fest, daß der Chor der Kirche mit drei Pässen geschmückt wurde. Das Schiff war quadratförmig. Das Chorgewölbe wurde von vier Säulen getragen, von denen 3 einfache, unverzierte, weiße Marmorsäulen aus der Römerzeit waren. Die vierte Säule fehlt. Auf Grund eines Bruchstückes erscheint es wahrscheinlich, daß diese Säule aus einigen gemeißelten Trommeln errichtet wurde. Das Schiff war mit Terrazzo-Fußboden ausgelegt und mit einfachen Wandsäulen verziert. Die am Chor aus schön gehauenen Quadersteinen errichteten Mauern blieben in 3,5 m Höhe erhalten. Am Chor kamen roter Marmor und ein Ziegelniveau (Gehsteigniveau? Altarniveau? Sitzbankniveau?) zum Vorschein sowie Verputzreste mit einfachem Anstrich.

Außerhalb der S-Seite der Kirche kamen WO-orientierte Gräber ohne Beigaben in teils gestörtem, teils ungestörtem Zustand zum Vorschein.

Die Kirche stimmt in allem mit der Tarnaszentmária-Kirche überein. Diese Kirche ist wahrscheinlich unter der Herrschaft des Hl. Stephan gebaut worden, d. h. also, die Bauzeit liegt vor der Tarnaszentmária-Kirche. Die jetzt gefundene Kirche ist aller Wahrscheinlichkeit nach mit der lediglich aus Urkunden bekannten Pfarrkirche Hl. Kreuz identisch.

Kinga K. Éry—Alán Kralovánsky

Szombathely (Kom. Vas). Siehe Nr. 56.

141. *Szügy-Kosztolík-tető* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat). An der Gemeindegrenze, entlang der nach Ócsaszte führenden Straße (von Bakópuszta ungefähr 1,5 km), an dem S-Teil des Kosztolík-tető, an einem sacht abfallenden Hügelhang legten wir die Grundmauern eines kleinen Rundtempels frei.

Die Länge des O-orientierten Tempels, dessen Form durch zwei Rundbogen bestimmt wird, beträgt 8,5 m. Der Durchmesser des größeren Rundbogens beträgt 5,5 m. Der sich anschließende Chor hat vom Rundbogen etwas abweichende Hufeisenform. Der Durchmesser am Triumphbogen beträgt ca. 3 m. Fundmaterial, Bestattungen, eine Umfriedungsmauer und Siedlungsspuren fanden wir nicht.

Judit Gádor

142. *Tata-Burg* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). In der Fortsetzung der im Jahre 1965 begonnenen Burggrabung wurde die Forschung der frühesten Periode innerhalb des heute stehenden Gebäudes beendet; die Freilegung der Fundamente des mittelalterlichen Tor-

turmes. Der SO-Turm des Palastes der Sigismundzeit kam zum Vorschein. Im SO-Zwinger und in der Auffüllung des Torturmes fanden wir große Mengen behauener Steine aus der Gotik und Renaissance. Hiermit beendeten wir die völlige Freilegung der mittelalterlichen Burg; lediglich die Erforschung des Verteidigungswerks steht noch bevor.

Sarolta B. Szatmári

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). Siehe Nr. 57.

143. *Veszprém-Kathedrale* (Kom. Veszprém) (XLV). Die im vergangenen Jahr begonnenen Arbeiten fortsetzend, machten wir uns an die Freilegung der Unterkirche und an die Untersuchung des vom Chor nach N fallenden Territoriums. Als Ergebnis unserer Arbeiten gelang es, das genaue Ausmaß der gelegentlich des Umbaus vom Jahre 1907 erfolgten Störungen restlos festzustellen. Wir bestimmten die Fußbodenniveaueverhältnisse (der O-Teil war um 1 Stufe erhöht) aus der Zeit vor (17. Jh.) dem barocken Umbau (1723), die Auslegungsart und Ausdehnung der Ziegel (das Fußbodenniveau erstreckte sich noch auf den gesamten mittelalterlichen Grundriß der Unterkirche). An der S-Seite legten wir unter einer abgetragenen Grundmauer aus dem 18. Jh. einen aus dem Jahre 1691 stammenden Sargdeckel mit einer aus Kupferplatten gebildeten Inschrift frei. An der N-Seite stießen wir, als wir das Fundament der untersten Stufen der modernen Treppe entfernten, auf mittelalterliche Pfeilerspuren des im Jahre 1723 umgebauten W-Teils der Unterkirche.

Sándor Tóth

144. *Visegrád Fő utca 35—25*. Königlicher Palast (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Im Empfangshof des Palastes stellten wir gelegentlich der Mauerforschung der Stützpfeiler, die sich zu beiden Seiten des zum S-Keller führenden Eingangs befanden, fest, daß die Pfeiler im 15. Jh. gebaut worden sind. Als Steinmaterial hat man hier die abgerissenen Fußbodenplatten des aus dem 14.

Jh. stammenden Hypocaustum verwendet. Unter dem Treppenturm des Königinnenpalastes legten wir die Überreste eines aus drei Nischen bestehenden Hypocaustums aus dem 14. Jh. frei.

Salamontorony u. 7. Bei Erdarbeiten an der S-Seite des Wohnhauses wurden zum Teil verputzte Mauerreste eines Steingebäudes größeren Ausmaßes ausgehoben. Diese Reste hängen mit dem im Hintergarten der Fő u. 17. gefundenen Mauerwerk, das eine Terrasse trägt, zusammen. Die jetzt bekanntgewordenen Gebäudeteile sind Teile eines größeren Palastsystems, das mit den bereits in früheren Jahren bekannt gewordenen Mauerresten in den Gärten der Salamontorony u. Nr. 3, 4, 5, 6 zusammenhängt.

Miklós Héjj

Zamárdi—Szántód — Abzweigung nach Kapoly-puszta (Kom. Somogy, Kr. Siófok). Siehe Nr. 62.

Sövényháza-Pusztaszer, Kirchenruine (Komitat Csongrád, Kreis Szeged) (XXXII). Im Laufe der in dem mehrere Male erforschten Gebiete durchgeführten Kontrollausgrabung hat sich erwiesen, daß der von B. Göndöcs entworfene und veröffentlichte Grundplan ungenau ist. Durch unsere Ausgrabungen konnten wir drei Bauperioden auseinanderhalten. Die älteste einschiffige, mit einem halbbogenförmigen Chor abgeschlossene Kirche läßt sich vielleicht auf das Ende des 11. Jh. datieren. Das jüngste Gebäude ist dreischiffig und mit einem im Halbbogen verlaufenden Chor abgeschlossen.

Bei der Ausgrabung wirkten Zsolt Visky und Bálint Csanád mit. Konsultanten waren Károly Kozák und Julia Kovalovszki.

Otto Trogmayer

Herausgegeben

von

Alice Sz. Burger

Verzeichnis der Museen

- I. Baja, »Türr István«-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, »Munkácsy-Mihály«-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum
- VI. Budapest—Nagytétény, Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, »Déri«-Museum
- IX. Diósgyőr, Museum für Hüttenwesen
- X. Eger, »Dobó István«-Museum
- XI. Győr, »Xantus János«-Museum
- XII. Gyula, »Erkel Ferenc«-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, »Katona-József«-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum
- XVII. Miskolc, »Herman Ottó«-Museum
- XVIII. Mohács, »Kanizsay Dorottya«-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, »Thury-György«-Museum
- XXI. Nagykőrös, »Arany János«-Museum
- XXII. Nagyvázsony, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, »Báthory István«-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, »Jósa András«-Museum
- XXV. Orosháza, »Szántó Kovács«-Museum
- XXVI. Pécs, »Janus Pannonius«-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, »Rákóczi«-Museum
- XXIX. Sopron, »Liszt Ferenc«-Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum
- XXXI. Szarvas, »Tessedik Sámuel«-Museum

- XXXII. Szeged, »Móra Ferenc«-Museum
- XXXIII. Szekszárd, »Balogh Ádám«-Museum
- XXXIV. Szentendre, »Ferenczy-Károly«-Museum
- XXXV. Szentes, »Kosztá József«-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, »István Király«-Museum
- XXXVII. Szigetvár, »Zrínyi Miklós«-Museum
- XXXVIII. Szolnok, »Damjanich János«-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunajváros, Städtisches Museum
- XLI. Tata, »Kuny Domonkos«-Museum
- XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
- XLIII. Túrkeve, Museum
- XLIV. Vác, »Vak Bottyán«-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád, »Mátyás Király«-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Zeitweilig im Archäologischen Institut d. Ung. Akad. d. Wiss.
- XLIX. Esztergom, »Balassi Bálint«-Museum
- L. Kaposvár, »Rippl Rónai«-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
- LII. Szob, Börzsony-Museum
- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
- LV. Kőszeg, »Jurisich Miklós«-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, »Tornyai János«-Museum
- LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- LIX. Kiskváda, Burgmuseum
- LX. Diósgyőr, Burgmuseum
- LXI. Cegléd, »Kossuth«-Museum

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXII. kötet 1—4. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 468 lap, 60 tábla.

A korábbiakhoz képest terjedelmesebb, jól illusztrált kötet változatos, gazdag tartalmával tűnik ki.

Gáboriné Csánk Veronika a magyarországi paleolitikum C-14 adataival foglalkozik. Különböző intézmények vizsgálatai nyomán eddig 15 lelőhelyről 24 adat vált ismertté, amelyek látszólag egymás utáni sorban követik egymást a Szekszárd-palánki mezolitikumtól (10,350) a tatai mousterien-ig (50,000). A dátumok sorrendje azonban ellentmond a különböző stratigráfiai megfigyeléseknek. Különösen a Würm rétegekben végzett, biztosnak mondható, fauna és flóra vizsgálatoknak, vagyis a Würm korszak jól ismert geokronológiai felosztásának. A szerző kitűnő elemzésekkel és érveléssel arra vállalkozott, hogy az ellentmondásokat feloldja. A korábban egymás mögé sorolt adatokat a geokronológiai-stratigráfiai rend szerint párhuzamosítja. Megfigyeli, hogy hazánkban a 30 000 évnél korábbi radiokarbon keltezések megbízhatatlanok, egyes Würm lelőhelyeknek korábbiaknak kellene lenniük a megadott dátumoknál. Ennek ellenére hangsúlyozza a radiokarbon keltezések hallatlan fontosságát.

Kalicz Nándor a Tiszai- és Lengyeli-kultúra kapcsolatainak kérdéséről ír. Előljáróban arra figyelmeztet, hogy mind a Tiszai- mind a Lengyeli-kultúra időrendi helyzetét félreismerte a korábbi kutatás, — elsősorban a két kultúrát egymástól elválasztó Duna—Tisza közí zóna miatt. A Tiszai-kultúrát a korábbi kutatás rendszeresen összevetésztette a Szakálhíti-csoporttal, holott a két kultúra emlékei Vinčán egymás alatt jelentkeznek. A Bükk-csoport edényei csak a Szakálhíti-csoport életével egy időben fordulnak elő, a Zselizi környezetben előforduló Szakálhíti-hatásokat tévesen Tiszai-kapcsolatnak vélték. A szerző úgy látja, hogy a Tiszai-kultúra idején már sem a Bükk-, sem a Zselizi-csoport nem élt többé.

Másik alaptétele: a Tiszai- valamint a Herpály-Csőszhalmi-komplexum teljes azonossága, szemben azokkal a korábbi véleményekkel, amelyek az utóbbi csoportot a Tiszai-kultúra késői fázisának tartották. A kissé kategorikusnak tűnő megállapítást ez alkalommal nem igazolja részletesen.

A Lengyeli és Tiszai-kultúrák viszonyát a szerző aszódí ásátása oldja meg; a Lengyeli-kultúra telepén mind a jellegzetes bekarcolt Tiszai- mind a festett Herpályi-cserepek együttesen jönnek elő, tehát a két nagy kultúra egyidejűségére utalnak. Ezt bizonyítanak a mindkét területen előforduló trónuson ülő istennők s más kapcsolatok is. A szellemes és minden ízében logikus elmélethez valami hiányzik: a kétségtelen stratigráfiai bizonyítékok.

Bándi Gábor és Kovács Tibor a bronzkori Szeremle-csoport történeti kapcsolatainak megoldására vállalkoztak. Munkájukat alapos kutatástörténeti bevezetéssel alapozzák meg, ebben elfogadják és alapul veszik a Szeremle-csoport északdunántúli mészbetűtes edényes eredetét (Esztergomi alcsoport). Új szempontjuk, hogy az északdunántúli mészbetűtes edényes csoport déli elmozdulását a Magyarádi-kultúra benyomulása váltotta volna ki, amire nem idéznek összefüggő bizonyítékokat.

Az állítólagos Magyarádi-támadás hatására a Vatyai-kultúra területi keretei közt, illetve déli peremén, alakul ki a Szeremle-csoport, — ezzel ismét nem mondtak újat. A szerzők a csoport 18 lelőhelyét ismertetik, amelyek közül — kimaradtak a Koszideri-korszakra kitűnően keltezhető szlaviniai lelőhelyek (Bjelo Brdo, Lovaš, Vukovar stb.). Úgy látják, hogy a Szeremle-csoport kialakulásával egyidőben, egy ideig, még élt a déldunántúli mészbetűtes edények kultúrája, a szeremlei ásátások nyomán ez sem új megállapítás. A középső bronzkor végén a csoportot egész területén a Halomsíros-kultúra váltaná fel, csak ez után húzódná a Szeremlei-lakosság még délebbre, s alakítaná ki a Dubovác(?) és Kubin—Cirma-csoportokat. — Mindezt másképpen ítélnék meg, mivel nemcsak a baracsi telep „Halomsíros” Koszideri-rétegében fordulnak elő jellegzetes Szeremle-típusú edények, de a Koszideri-korszakra keltezhető a lovaši és vukovári kincsek is.

Patek Erzsébet Bakonyszücs—Százhalomból késő-bronzkori halomsír leleteit közli. Szépen dokumentált, jó ásátás, fontos anyaga. A Čaka—Csorva horizonthoz kapcsolódó, elsősorban az előbbi csoporttal közeli rokon, késői Halomsíros-korszak nagyon kevésbé ismert, hitelesen keltezhető magyarországi leletei közé tartozik. A szerző a leletek ismertetésével kapcsolatban összefoglalja a korzakkal kapcsolatos tudnivalók legújabb állását.

Lengyel Irina a buji bronzlemezről értekezik. A bronzból öntött, hátrafelé tekintő párdue figura kétségkívül az eurázsiai szkíta kultúra szép alkotása, ezt a szerző részletes párhuzamok sorozatával bizonyítja. Gyakorlati rendeltetését a zablához vezetű szűk elosztójaként rekonstruálta, igen meggyőzően. Végül megkísérli az észak-iráni párhuzamokból is ismert lőszerszám díszítményeket a Hérodotosztól említett „Méd” eredetű sigynnákkal kapcsolatba hozni; Harmatta János nyomán a sigynnákhöz kapcsolja a Vekerzugi-kört is. — A probléma — sajnos — nehezebb. Ha Hérodotosz a sigynnákról szóló adatot Hekataios-tól vette át (ami felettebb valószínű), akkor semmiképpen nem vonatkoztatható a Vekerzugi-körre.

Duma György és Lengyel Imre vörös vér pigmenteket (Haemoglobint) tartalmazó edényekről értekeznek. A mezőcsáti „preszkíta” temetőből származó edények részletes kémiai vizsgálati eredményeit kapjuk a nagyszabású dolgozatban, amely abban a fazekas-művészeti és talán vallás-történeti végeredményben kristályosodik ki, hogy a világon eddig egyedülálló módon sikerült kimutatni, hogy vért kevertek az edények anyagába.

Castiglione László, *Vestigia* (nyomok, lábnyomok) c. értekezésével kapcsolatban örömdetes, hogy hosszú idő után először a hazai klasszika archeológia és vallástörténet is helyet kapott a folyóiratban. A szerző, nagyrészt saját anyagfelvételei alapján, 16 táblán és 20 szövegközi rajzon sorakoztatja fel hatalmas anyaggyűjtését, az egyiptomi templomok előcsarnokaiban előforduló lábnyom, illetve lábnyom alakú, jelképeket. A jelképek szerepe és jelentősége nem volt mindig és mindenütt azonos, — értelmezésükhöz a szerző elsősorban az egyiptomi példákat elemzi. Készítettőléről a philaei Isis-szentély feliratos lábnyomai árulnak el legtöbbet, valamennyien a szentély papságához tartoztak, lábnyomokkal és feliratokkal örökítették meg jelenlétüket az istenség közelében. A különböző templomok külső falán népi karakterű

hasonló lábnyom ábrázolások találhatók, valószínűleg ugyanilyen szándékkal. A késői korszakokban más vallási szimbólumokkal, többek között, keresztényekkel is keverednek.

Végeredményben a lábnyom ábrázolás képszerű formula az egyiptomi templomok előterében. Az áldozatot bemutató személyeket jelképezi az istenség számára s egyúttal magának az áldozatot bemutatónak a jelenlétét, az áldozat helyét örökíti meg az istenség közvetlen közelében. Ezzel kapcsolatban a szerző éles kritikával leszámol a korábbi téves értelmezésekkel t. között az ú. n. „zarándok teóriával”. A lábalkú áldozati nyomok a helyi lakosságtól származnak s nem zarándoktól.

Tóth Endre és Vékony Gábor alapvető jelentőségű tanulmányának lényege magyarul is megjelent az Arch. Ért. 97(1970) 109—115. lapokon, ezért itt a további bőszéges adatokkal és irodalommal kísért tanulmány részletes ismertetésétől eltekintünk.

Török László az Ahnas-szobrok időrendjéről értekezik. A szerző a kopt szobrászat egyik fontos csoportját, a Heracleopolis Magna (Ahnas) környékéből készült sajátos alkotásokat elemzi. A különböző múzeumokban ránk maradt emlékeket korai időre keltezi; a 3. század végétől a 4. század utolsó harmadáig terjedő időszakában rendezi sorrendbe.

Mesterházy Károly, Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád című dolgozata teljes terjedelmében olvasható magyarul a DDMÉ 1966—67 (Debrecen, 1968) kötetének 131—175. lapjain. A dolgozat lényegével kapcsolatban két kérdés vetődik fel. Mennyiben tekinthetők szegényes X—XI. századi női sírjaink olesó hajkarikái és karperecei „gazdag” temetkezési mellékletnek, valamint, hogyan lehetséges a X—XI. században matrilineáris temetkezési hagyományokat kimutatni, amikor ez még az őskori régészetnek sem sikerült eddig?

Kiss Ákos és Bartha Antal régóta várt publikációjának első fele a banai (Komárom m.) honfoglaló magyar sírok és tarsolylemez mintaszerű közlése és feldolgozása Kiss Ákos tollából. Bartha Antal alapos történeti tanulmánya egyrészt a lemezek stíluskritikai elemzését adja, másrészt történeti háttérét rajzolja meg — talán kissé bőven — két sírhoz kapcsolódva. Eredményei: a honfoglalás előtti, VIII—IX. századi magyar ötvösség a Szaltovo és kaukázusi-alán ötvösművészet között mintegy átmeneti stádiumban volt, a banai tarsolylemez halott vagy X. századi gazdag nemzetségtől volt, vagy valamelyik nemes kíséretének a tagja.

Csallány Dezső nagy összeállítása folytatja a honfoglaláskori női viselethez kapcsolódó tárgyak és megfigyelések közlését; ez alkalommal a hajfonatdíszekkel és a csiznaverekekkel foglalkozik. Mindkettőhöz jó alapokat nyújt az először itt közölt Tiszaeszlár-Vörösmarty-utcai temető.

Összeállításában 60 hajfonatkorongot és 43 csizmadíszítményt sorol fel s visz térképre, mondanivalóját bőszéges, részben most először közölt lelettel és megfigyeléssel kíséri (18 tábla). A korongokat a kettős copfra erősítve rekonstruálja (rajz), díszített felükkel hátrafelé. Sokkal fontosabb a 11 veretes csizmáról készült rekonstrukció, bár nem mindegyiket támasztják alá vitathatlan megfigyelések.

Kiszely István nagy dolgozata a foramen magnum (öreglik) körül megfigyelt mesterséges csontkítások, „trepanálás” kérdésével foglalkozik; a hét honfoglaló magyar koponyán megfigyelt különös jelenséget világméretben vizsgálja. A szokás magyarázatai közül (agyvelő kultusz stb.) a mágikus látszik legvalószínűbbnek; gyógyító hatalma miatt viselhették a koponyából kimetszett csontkarikákat. Népi karaktere kétségtelen, bizánci eredete kevésbé valószínű.

Kovács László cikke magyarul is megjelent a FA 21 (1970) 127—146. lapokon, ezért ennek ismertetésétől is eltekintünk.

Kiss Attila XI. századi kazár gyűrűket közöl héber betűkkel és jelekkel. A mintaszerűen ismertetett ellendi darabhoz Hódmezővásárhelyről mutat be párhuzamot. A gyűrűk kétségtelenül ráirányítják a figyelmet a hon-

foglalók között élő zsidó vallású kazár elemekre, — ennek kapcsán a szerző összefoglalja a kazárokról utaló Kozár-Káliz helynévadatokat. Az egyik alig pár kilométerre fekszik Ellendtől.

Az apróbetűs Krónika rovat Erdélyi Gizella nekrológiájával kezdődik (Mócsy A.). Utána két olyan nagyszabású tanulmány következik, mint a megelőző kötet Pannónia összefoglalása. Gábori Miklós paleolit kutatásunk 25 évét (1945—1969) tárgyalja, viszonylag röviden, míg Holl Imre középkori régészetünk 1946—1964 közötti eredményeit foglalja össze tematikus rendben, bő kép-annyaggal illusztrálva. A 46 lapos, évekre nagy jelentőségű munkáról ugyanazt kell mondanunk, mint a Pannónia-összefoglalásról: nem kár éppen ezeket a kutatás eredményeit külföld és belföld számára összefoglaló, a további kutatások szempontjából nem egyszer iránymutató műveket a Krónika rovatban összezsúfolni?

A kötetet igen bőszéges recenziós anyag egészíti ki, ezek közül megemlítjük a hazai monográfiák ismertetéseit. Magyarország régészeti topográfiája II. kötetét Holl Imre, V. Gábori—Csánk Érd-monográfiáját J. Tixier, Bónis Éva Gellérthegy-Tabán könyvét (Arch. Hung. XLVII) Szabó Miklós, Erdélyi-Ojtozi-Gening, Nevolino könyvét (Arch. Hung. XLVI) Bakay Kornél, az Alba Regia 8—9. kötetét Gabler Dénes, a HOMÉ VIII. kötetét Torma István ismertették és bírálták az igen gazdag külföldi ismertetések mellett.

Bóna István

Éva B. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Budapest 1969. Archaeologia Hungarica XLVII. Akadémiai Kiadó. 250 lap, 106 szövegközi kép, 56 tábla.

A második világháború előtti évtized Budapest történetére vonatkozó régészeti kutatásainak egyik igen jelentős eredményeként az eraviszkusz őslakosság Tabán-gellérthegyi telephelyének az 1935. és következő években történt részbeni feltárása könyvelhető el. E feltárások fontosabb eredményeit az ásató Nagy Lajos a Budapest Története 1942-ben megjelent I. kötetében foglalta össze. De már itt rámutatott arra, hogy „a Gellérthegyen az újabb régészeti ásatások világánál is maradtak még tisztázatlan kérdések” (Bud. Tört. I. 236—7). Ezekre kívánt fényt deríteni Nagy L. még a végleges publikáció előtt, amikor 1946 nyarán újabb ásatásokat kezdett a Gellérthegy D-i oldalán, az ún. játszóterek felett. *Sed mors inimica propositis finem ponebat.* Egyik legközvetlenebb munkatársára, B. Bónis Évára hárult nemcsak a megkezdett ásatások befejezése, hanem a regionális kereteken jelentőségénél fogva tűnő korábbi és későbbi települések jelenségeinek, objektumainak, leletanyagának feldolgozása is. A gellérthegyi ásatás után B. Bónis Éva (továbbiakban: B. É.) 1950-ben a tabáni település területén végezhetett feltárást. E két ásatás tapasztalatai, eredményei teremtetek számára szilárd alapot az eraviszkusz oppidum régészeti hagyatéka egészének monografikus feldolgozásához. Hosszú fáradságos évek kutató munkájára volt azonban még ezután is szükség, hogy a hazai, valamint a külföldi szakköröktől egyaránt nagy érdeklődéssel várt monográfia napvilágot láthasson. Az előtünk fekvő kötet méltó ehhez a várakozáshoz. Nemcsak a szerző nagyon alapos, minden lehetséges adatot felkutató munkájáról tanúskodik, hanem egyúttal e munka írójának kitűnő szakmai felkészültségét is megmutatja, mely utóbbról különben már az 1942-ben megjelent disszertációja is tanúságot tett.

A kötet rövid kutatástörténeti áttekintéssel indul (11—12. o.), majd az I. fejezetben először a tabáni 1935—36. és 1950. évi, ezt követően pedig a Gellérthegyi 1938—39., 1941. és 1946—47. évi ásatások leírását, az előkerült leletanyagra jellemző együttesek publikációját találja meg az olvasó (13—166. o.). Ezt követi II. fejezetként az apró leletanyag kiértékelése (167—200. o.). A gellérthegyi-tabáni késő kelta telep előtörténete címén a III.

fejezet a korábbi őskori kultúráknak, a neolithikumtól kezdve a korai vaskorig bezárólag, a keltakori telep területén előkerült emlékeanyagát tekinti át röviden (201–204. o.). A IV. fejezet a késő vaskori telep életét mutatja be a települési és házformák, a társadalmi és gazdasági viszonyok, valamint a kultikus-jellegű emlékeanyag elmélyült elemzésén keresztül (205–222. o.). Az V. fejezet a történeti összefoglalás, amelynek első része az eraviszkuszkok történetével, a második része pedig a telep élettartamának kérdéseivel foglalkozik (223–237. o.). Függelékül Bökönyi S. a gellérthegyi-tabáni telepen előkerült állatesontanyag feldolgozásának eredményeit ismerteti (238–253. o.). A tábla és képanyag használatát megkönnyítő konkordancia-táblázat, valamint név- és tárgymutatók zárják a kötetet.

B. É. munkájában a régészeti jelenségek pontos rögzítéséből és az emlékeanyag jól dokumentált számbavételéből és meghatározásából indult ki, majd erről a szilárd alapról végezte el a régészeti jelenségek és a leletanyag sokoldalú elemzését, eljutva így módon a késő-keltakori telep társadalmi-gazdasági viszonyainak, valamint az itt élt eraviszkuszkok vallásos elképzeléseinek megrajzolásához, végül pedig a történeti szintézishez. Szerkezeti felépítésében a munka világos, jól áttekinthető; az egyes fejezetek zárt logikái sorban követik egymást. Az I. fejezet mindenkor megbízható alapvetése marad a gellérthegyi-tabáni késő LT-kori telepre vonatkozó ismereteinknek. B. É. ebben a fejezetben, az egyes ásatási évek sorrendjében haladva, a feltárt lelőhelyek valamennyi jellemző kelta- és rómaiakori apró leletét számba vette és ezeket pontos leírásukon kívül általában 1 : 3 vagy 1 : 6 léptékű rajzban is bemutatja. A teljesség igénye nélkül említi fel a korábbi őskori kultúráknak az egyes keltakori települési objektumok területén napvilágra került hagyatékát. Korábbi selejtezések és háborús károkat miatt nem nyílt a szerzőnek módja arra, hogy a leletanyag feldolgozásakor a statisztikai módszert is igénybe vegye. De a példamutatón alkalmazott írói módszer is egyértelműen tükrözi, hogy más késő LT-kori telepek anyagához hasonlóan a gellérthegyi-tabáni település régészeti hagyatékában mennyiségileg ugyancsak a kerámia dominál. Teljesen indokolt ezért, hogy a leletanyag eme leggazdagabb csoportjával indul a kiértékelő II. fejezet.

A gellérthegyi-tabáni korongolt kerámia jellemző, karakterisztikus csoportja az ún. vörös-fehér festésű áru. B. É. e csoporton belül három alcsoportot különböztet meg és a vörös-fehér sávós festésű edények korábban vitatott származása kérdésében állást foglalva, meggyőző érveléssel mutatja ki, hogy e magasfokú technikai készségről tanúskodó edények helyi fazekasok készítményei. Az 1939. évi gellérthegyi ásatás egyik fazekas kemencéjének anyagában talált selejtanyag (Fehlbrand) efelől a jövőben valóban nem hagyhat kétséget. Az ún. gemmás mestert, aki Victoria-alakos gyűrűkövével szignálta a vörös-fehér sávós-geometrikus mintás edényeit, B. É. ugyancsak nem Itáliából bevándorolt vállalkozónak, hanem helybeli kelta fazekasnak ítéli. A gemmás-mester működése a gellérthegyi telepnek Itáliával fennállott közvetett vagy közvetlen kapcsolataira világítana rá. A gemmás-mester működésének megítéléséhez adalékul közölhetem, hogy az utóbbi években Aquileiából, meg Faventiából ismertettek gemmával pecsételt és az i. e. I. sz. második felére keltezhető edényeket. L. pl. *Righini, V.*, *Il piatto del Pegaso di Faenza* [Faenza. 55 (1969), 22—] és *Ua. Lineamenti di storia economica della Gallia Cisalpina*. 1970, 64. o. A gellérthegyi gemma-ábrázolás egészen közeli, Augustus-kori változatát pedig nemrég Aquileiából publikálta *Sena Chiesa*, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*. 1966, 258—, 682. sz.

A gellérthegyi-tabáni telepkerámia majd 3/4. részét a jól iszapolt és kiegészített szürke vagy szürkés-barna, simított felületű edények, főként találok, azután fazekak, fedők, hordó- vagy tojás-alakú edények, stb. alkotják. Az edényeken gyakori besimított díszítés végső gyökereiben a koravaskori edényművesség hagyományaira nyúlik vissza. Közvetlen előzményeit B. É. helyesen keresi

a felsőítáliei és a nyugati kelta körben. A korai LT-ben kedvelt pecsételt díszítés, főként kockaszemek formájában, a tabáni-gellérthegyi anyagban teljesen háttérbe szorul. A 34. táblán összeállított anyag alapján ennek ellenére sem vonható kétségbe, hogy a későbbi Resatus-áru részben korábbi bennszülött hagyományokhoz kapcsolódhatott. De ugyanakkor szükséges kiemelni hangúlyoznunk, hogy az i. sz. I. sz. végétől kezdve újból divatba jött szürke anyagú pecsételt áru a döntő ösztönzést az I. sz. második felében nálunk forgalomban levő díszes import-kerámiától kapta.

A többnyire fésűs-díszú grafitos edények, csöbrök képviselik a tabáni-gellérthegyi korongolt kerámia 3. nagyobb csoportját. B. É. fontos megfigyelése, hogy a gellérthegyi anyagban a grafitban szegény erőprofilú csöbrök találhatók túlsúlyban. Ebből jogosan következtet arra, hogy az Alpok középső és keleti vidékének római uralom alá kerülésével a Duna középső vidékén mind nehezebbé vált az ausztriai és morvaországi nyers grafitanyag beszerzése. A gellérthegyi grafitban szegény csöbrök jórésze ezek szerint tehát már a római foglалás évtizedeiben készülhetett, ami egyúttal a gellérthegyi település fennállásának megítéléséhez is fontos adalékul szolgálhat.

A korongolt kerámia 4. csoportjaként a nagyméretű hombárok (*pithoi, dolia*) tarthatók nyilván. Jellemzőjük a befelé kiszélesedő vízszintes perem és sok esetben az edény perem- és nyaki részének fekete anyaggal történt bevonása. B. É. fejtegetései szerint a Kárpát-medencében a kelták honosították meg ezt a Mediterranaeum területén otthonos taroló edénytípust.

A tabáni-gellérthegyi telepanyagban a korongolt kerámiát aránylag kisszámú kézzel formált késő LT-kori edény kíséri. Ez utóbbiak egyik kisebb csoportja a dák kerámia felé mutat kapcsolatot. B. É. lényeges megfigyelése, hogy a tabáni dák-jellegű edények sokkal jobb kivitelűek, mint a koracászárkori dák telepek formailag rokon darabjai. Ennek alapján a tabáni-gellérthegyi telepen másodlagos dák behatással számol és úgy gondolja, hogy az itteni eraviszkuszkokhoz közvetlenül a római foglалás előtti időben csatlakozhattak a Duna-könyöktől É-ra fekvő területekről részben már keltizált dák népelemek. Ez utóbbiakat pedig valószínűleg M. Vinicius i. e. 11–10. évi hadjárata mozdította ki lakóhelyükről (230. o.). A fentebbi gondolatsor második részét azonban csak bizonyos módosítással fogadnánk el. Elsősorban is M. Vinicius hadjáratának végső fokon C. Patsch fejtegetéseire visszamenő fentebbi keltezése erősen vitatható [L. megjegyzéseimet: *Acta ArchHung.* 21 (1969), 397]. Azután a dák-jellegű telepanyag a Duna-könyöktől D-re, Szentendrétől Eresi-ig a Ny–K-irányú dunai átkelőhelyek vonalában található. A leletanyagnak ez a földrajzi eloszlása nem annyira É–D-i, mint inkább K–Ny-i irányú beszívargásra utal. Mindezek figyelembevételével ezért inkább arra gondolnánk, hogy a Burebista-féle dák előretörés alkalmával kerültek át a Duna jobb partjára kisebb dák csoportok. Strabo, 7. 3, 1(C 295) olvasható adatára történő hivatkozással azonban a magunk részéről sem vitatjuk, hogy a római foglалást megelőzően a Duna-könyöktől D-re, néhány átkelőhelytől eltekintve, lényegében a Duna jelentette a határvonalat a dákok és a dunántúli kelta népek között, amint ezt a szerző is helyesen hangsúlyozza.

A kerámiához viszonyítva aránylag kevés számú csont-, bronz-, vas- és üvegtárgy került elő a tabáni és gellérthegyi teleprészeken. B. É. minden egyes darabot külön-külön gondosan meg tárgyal; áttekinti az analóg darabok körét, majd arra a kérdésre is választ ad, hogy e használati tárgyak, ékszerek sorában melyek tekinthetők helyi készítményűeknek és melyek import-daraboknak. A rendelkezésre álló adatok körültekintő mérlegelése után B. É. arra az eredményre jut, hogy a 3 kis amphoraalakú üvegyörgy, a palmettás bronzveret és néhány bronz fibula előfordulása a leletanyagban a telep lakóinak a déli, illír területekkel, valamint Észak-Itáliával fennállott kapcsolataival magyarázható. Helyi készítményűek viszont a csont simítók, késnyelek és a vasból, illetőleg fémből készült használati tárgyak

igazolódni látszik, hogy ezek a különbségek már a harinói korban is jelentősek lehettek. Ennek alapján néhányan a lomovátovói területen két műveltséget feltételeznek, a lomovátovói műveltségen csupán az északi csoport emlékanyagát értik, a szilvai csoportot pedig nyevolinói műveltségnek nevezik. (Nemrég R. D. Goldina fejtette ezt ki legvilágosabban. Ld.: *Голдина, Р. Д., К вопросу о своеобразии неволинских памятников бассейна р. Сылы, Уч. зап. ПГУ. 191. Пермь, 1968. 87—98.*) Egyelőre azonban — figyelembe véve az egységre mutató igen erős jegyeket — aligha érthetünk egyet ezzel a kettéosztással. Állásfoglalásunkat viszont nagy mértékben megnehezíti egyelőre a Szilva vidék gyér kutatottsága. Egyelőre bizonyossággal csupán az állapítható meg, hogy az északi és a déli (szilvai) csoport közt jelentős eltérések vannak, melyek talán a két csoport hordozóinak etnikai különbözőségéből erednek.

A fenti megállapítást látszik megerősíteni a műveltség további sorsa is. Az északi csoport temetőit folytonosan használták a későbbi rodánovói műveltség (IX—XV. sz.) lakossága, míg a szilvai területen eddig a VIII. század közepénél későbbi lomovátovói temető nem került elő. Ezen a területen később a szilvai műveltség alakul ki (IX—XV. sz.). A rodánovói műveltség népességében kétségtelenül a komik elődei kell látnunk. A szilvaiakat a szovjet kutatás ugoroknak tartja. Mint említettük, a temetkezések alapján ma még nehezen bizonyítható, hogy a későlomovátovói szilvai csoport lakossága hozta volna létre a későbbi szilvai kultúrát, ez az átmenet azonban más megfontolások alapján nagyon is valószínűnek látszik. Így a későlomovátovói műveltség népessége valószínűleg nem volt etnikailag egységes: északi részén a komik elődei, a délin pedig ugorok éltek. Nyilvánvaló, hogy az északi területeken a helyi őslakosság etnikai jellege kerekedett felül, míg a Szilva vidéken hatásuk igen csekély lehetett. Valószínű tehát, hogy a III. században jelentős ugor népes csoportok kerültek a Káma vidékére, nem biztos viszont, hogy a III. századi felvándorlók mind ugorok voltak, a szilvai csoportot azonban ugor etnikumúnak tarthatjuk. (Nyomaik itt a XVIII. századig fellelhetők, akkor költöztek át az Urál keleti oldalára, ahol az obi-ugorság alapvető része élt. Ezt a tényt a gazdag helynévi anyag is megerősíti. — Szeretnénk tehát megjegyezni, hogy a kámai ugorok alatt nem magyarokat értünk). E megállapítást megerősítik az ezüst kultikus tiszteletével kapcsolatos fentebb tett megjegyzések is, ennek mély gyökereit ugyanis az obi-ugoroknál tudjuk kimutatni. Minden bizonnyal elsősorban a Szilva-melléki lakosságnak volt döntő szerepe abban, hogy a szasszanida ezüst tárgyak oly nagy mennyiségben kerültek a lomovátovói területre. (Az ő szállásterületük a ligetes steppe zónájában feküdt, ezért náluk a lótarítás is jelentősebb lehetett, s ezen okoknál fogva déli kapcsolataik sokkal élénkebbek lehettek, mint a műveltség északabbi erdős vidékein lakóké.) Az ezüst halotti szemfedő használatát is csupán az ugoroknál és a lomovátovói területen tudjuk kimutatni. (Ezüst szemfedő használatát kimutatható ezen kívül néhány olyan Volga vidéki, tehát a lomovátovói műveltséghez közel eső temetőben — Szerlitamak, Tankejevka —, melyek népességének etnikai hovatartozása ma még nem eldönthető. Találkozunk az ezüst szemfedő használatával — bár más formában — a honfoglaló magyarságnál is.)

A fentiek értelmében úgy látjuk, hogy nem beszélhetünk a lomovátovói lakosság elvándorlásáról a műveltség késői szakaszában. Ha lehetett is kisebb elvándorlás a VIII. század második felében (ld. szilvai temetők), ez korántsem lehetett oly nagymérvű, hogy a második avar bevándorlással kapcsolatba lehetne hozni. Egyébként is a két eseményt jó száz év választja el egymástól, ennyivel később záródnak az említett Szilva-vidéki temetők, mint a második avar bevándorlás valószínű ideje. Továbbá a lomovátovói műveltség emlékanyaga nem kizárólag a későavar leletanyaggal rokon, hanem — mint azt a nyevolinói tárgytípusok elemzésénél a könyv szerzői széles körű analógiákra támaszkodva bemutatták — Kelet-Európa, Nyugat-Szibéria és Közép-Ázsia több más vidékének leletanyagával is. Az etnikai meghatározás

szempontjából rendkívül fontos temetkezési szokások sem mutatnak a kései avarokkal sok hasonlóságot. Az sem látszik valószínűnek, hogy a „griffes-indások” műveltsége valahol a lomovátovóiak közelében alakult volna ki, a számbajöhető volga-kámai műveltségek semmiképp nem hozhatók egyelőre kapcsolatba a „griffes-indásokkal”. (Ezeket a régészeti műveltségeket egy megjelenés alatt levő dolgozatomban foglaltam röviden össze: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Történelmi Szemle.) E rendkívül bonyolult kérdésben ma még aligha lehet határozott állásfoglalást kialakítani, az azonban világosnak tűnik, hogy a „griffes-indásokat” egyelőre nem lehet sem a lomovátovói, sem pedig a vele egykorú szomszédos műveltségekből származtatni. (Erre a megállapításra jutott egyébként nemrég V. I. Raszpupova is. *Распунова, В. И., Средний город и кочевая степь в VII—VIII. вв. КСИА, 122. (Москва, 1970.) 91.*) Szerinte a VII. század végén a Kárpát-medencében megjelenő új stílusú tárgyak — öntött „griffes-indás” övveretek, sárga kerámia — nem jelentős új bevándorlást jeleznek, hanem ezek a tárgyak az idetelepült szogd kézművesek készítményei, s ezért mutatnak azok középszerű kapcsolatokra. A szogd mesterek hatásával és a nomád államalakulatok megszállásával magyarázza, hogy a VII. sz. végén az egész óriási steppeövezetben viseleti váltás történt.)

*

Végezetül Erdélyi I., Ojtozi E. és V. F. Gening könyvének értékeléséhez azt szeretnénk hozzáfűzni, hogy ez a munka remélhetőleg új korszak kezdetét jelenti s új irányvonalat jelöl a magyar őstörténetkutatásban. László Gyuláé az érdem, hogy először hívta fel a magyar régészek figyelmét: nem elegendő honfoglalóink leletanyagából visszafelé követve kutatni régészeti módszerekkel a magyar nép őstörténetét, hanem finnugor rokonnépeink emlékanyagát tanulmányozva kell kijelölnünk a magyarság helyét rokonnépeink közt. Megérett annak feltétele, hogy nyelvészeink nagyjelentőségű őstörténeti eredményei után régészeink is komoly felismerésekkel gazdagítsák a finnugor régészetet, ezt a viszonylag fiatal, de rendkívül dinamikus fejlődő tudományágat. Ezt a munkát azonban csak a szovjet kollégákkal és intézményekkel összefogva lehet végezni. Éppen ennek az összefogásnak első nagyszerű eredményét üdvözölhetjük az ismertett könyvben, abban a reményben, hogy ezt a vállalkozást mihamarabb újak követik.

Fodor István

L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen. Wiesbaden 1968. Otto Harrassowitz Verlag. 648 lap, 14 tábla.

Vajda L. testes műve a vándorpásztorokodásról tervezett többkötetes munkájának első kötete. A rénszarvaspásztorokodás egyes kérdéseiről és az eurázsiai steppe pásztorokultúráiról írt második kötete rövidesen megjelenik, s a kelet-afrikai marhapásztorokodást tárgyaló harmadik kötete megjelenése is a közeli jövő kérdése.

Vajda már régóta a komplex munkamódszer egyik fő hirdetője a néprajzi kutatásban, s ebben a munkájában is a néprajz mellett a régészethez, filológiához, nyelvtudományhoz, antropológiához, zoológiához és még több más tudományághoz fordul, hogy tárgyáról minél alaposabb ismereteket szerezzen és segítségükkel megbízható szintézist alkosson. S a könyv elolvasása meggyőzi az olvasót a szerző módszerének helyességéről, a vizsgálati anyag sokoldalú kiértékelése ugyanis meglepetésszerűen ható, új eredményeket hozott.

A munka három főrésze oszlik. Az első a vándorpásztorokodás néhány elméleti kérdésével és a vonatkozó kutatás történetével foglalkozik. A második a réntartás és rénpásztorokodás történeti kialakulását tárgyalja s a lapp rénpásztorokodás feldolgozásával zárul. A harmadik pedig — függelékként — a nomadizmus és a domesztikáció néhány problémájára vonatkozó kritikai megjegyzéssel zárja a munkát. A könyvet gazdag, 62 oldalas irodalmi jegyzék és szemelvényes ábrázolmányegyüttes egészíti ki.

Az első rész inkább kérdésfeltevésnek számít. A szerző néhány alapkérdés modern szempontú exponálásával kezdi, majd a pásztorkultúrák eredetének mikor-, hol- és miértjére vonatkozó elméletek kritikai ismertetésével folytatja. Az egész kérdés sarkpontjának annak eldöntését tartja, vajon a pásztorkultúrák a pleisztocén vadászgyűjtőket kultúráiból, vagy a neolitikum, ill. posztneolitikum paraszt-kultúráiból, ill. azok hatására alakultak-e ki?

Ennek eldöntésére a második rész igen nagy, komplex anyagon tárgyalja a rénpásztorkodás kialakulását. A rén ugyanis az a háziállat, melynek háziasított formája mellett vad őse is nagy számban él, a vad forma korai, intenzív vadászata jól bizonyított, és nomád tartása sokban a vadászatra emlékeztet.

Történeti vonatkozásban a szerző megállapítja, hogy bár a felső paleolitban Nyugat-, Nyugatközép- és Északnyugat-Európában s valószínűleg Északkelet-Európában is a rénvadászat bizonyos évszakokban a legfontosabb, vagy legalábbis az egyik legfontosabb táplálékszerzési forma volt, az egész évre kiterjedő rénvadászatra történt specializálódást (pl. a csorda-követés formáját), azaz „tisztá” rénvadász-kultúrát nem találunk. A posztglaciális klímamoptimumnak számára kedvezőtlen időszakban pedig a rén eltűnt a kontinentális Európa legnagyobb részéről, mai elterjedési területének nagyrésztét viszont még nem tudta elfoglalni. Így aztán speciális rénvadászat kialakulása ebben az időszakban is lehetetlenné vált, s ez már magában kizárja a kontinuitást a felső paleolitikus és a recens vagy szubrecens rénvadászat közt. Szibériában és az Uralban is pontosan ugyanez volt a helyzet.

Végül is kimutatja a szerző, hogy a rénháziasítás nem a rénvadászattól nőtt ki, hanem a tajga-lakosság a háziasítás ideáját a steppei népektől vette át (a Szaján vidék különböző népcsoportjainak réntartása pl. a szomszédos türkök, steppei népek lóirtásából származtatható). Hogy a háziasítás ötletét miért éppen a rénré alkalmazták, annak elsősorban ökológiai okai vannak, melyek következtében a rén bizonyos körülmények közt nem menekül az ember elől, sőt önként az emberi települések közelében tartózkodik. A fentiek alapján a réntartás kialakulási központja az erdős öv déli határterületén, a steppék közelében lehetett, s általában úgy tűnik, hogy ez legkorábban a Szaján vidéken volt.

A szerző feltételezi, hogy a rént először hátsó és málhásállatként használták, húzóállatként való felhasználása csak később, a szánhúzókutya-tartás erős befolyása alatt történt.

A réntartás első, valamennyire biztos nyomai az i. sz. első századokból származnak, s ezen az alapon a szerző a rénháziasítás kezdetét az i. e. 1. évezred 2. felére teszi, s a réntartás ilyen késői felleltét nem az Észak általános visszamaradottságára vezeti vissza, hanem az erdei övben végbement posztneolitikus kultúrváltozások eredményének fogja fel. Végso soron megállapítja, hogy bár a rénháziasítók tényleg vadászok voltak, nem pedig földművelők, a földművelő kultúráktól kiindult és a steppei népek közvetítette ösztönzés indította meg végül is a rén háziasítását.

E rész végén a szerző a tundrai rénpásztorkodás kialakulásával foglalkozik, valamint a réntartás- és rénpásztorkodással a lappok ethnohistóriájában. A lapp rénpásztorkodásban bizonyos speciális vonásokat talált, melyek a legtöbb szibériai rénpásztornál nem fordulnak elő. A szibériai és lapp rénpásztorkodás kialakulásában is lényeges különbség van. Míg ugyanis Szibériában a rénpásztorkodással a prémvadászat és prémkereskedelem változatlan, sőt olykor fokozódó intenzitással folyt tovább, addig a lappoknál az a prémes vadállomány és a prémvadászat katasztrofális csökkenésének kényszerítő hatására alakult ki.

A munka harmadik részében a szerző olyan kérdéseket tárgyal, melyek a fő témával csak laza összefüggésben vannak, mintegy a munka melléktermékeiként foghatók

fel. Ilyenek pl. a „nomád” szó etymológiájával, C. O. Sauernak a földművelés kezdetét és elterjedését tárgyaló elméletével, stb. foglalkozó fejezetek. Ezek közül a legérdekesebb a szarvasfélék (a rén kivételével) háziasítására vonatkozó igen gazdag adatfelsorolás (bár azt hisszük, hogy ebben az esetben nem valódi háziasítással, hanem csupán egy-egy egyedre vonatkozó szelídítéssel állunk szemben) és a mongoloid elemek korabronzkori, Európába történt bevándorlásával foglalkozó rövid fejezet, mely egyébként az ilyen feltételezéseket kategorikusan visszautasítja.

Mindent egybevetve Vajda L. könyve nagyon érdekes olvasmány, nemcsak a néprajzkutató, de a régész, zoológus, geográfus és még egész sor más szakma művelői számára is, s igen jó példája a komplex munkamódszer alkalmazásának s a vele elérhető eredményeknek. Legfőbb érdeme az, hogy a szerző — bár jól ismeri és a könyvben behatóan elemzi is a témára vonatkozó teória-tömeget — nem elméletekre épít, hanem kizárólag a konkrét tudományos tényanyagot használja fel véleménye megalkotásánál. Ennek eredményeként a pásztorkultúrák egyik különleges formájának, a rénpásztorkodásnak eredetére és történetére vonatkozóan alapvetően új, jól megalapozott szintézist ad. Emellett a tudományos tényanyag kritikai feldolgozásával olyan — általánosan ismertté vált — spekulációkat dönt meg, mint a réntartás prioritásának kérdése a lóirtással szemben, stb.

A szerző hibájaként rohatjuk fel viszont, hogy a könyvben végig réntenyésztésről (Rentierzucht) beszélt, holott réntartásról (Rentierhaltung) van szó. A modern háziállattörténeti irodalom ezt a két fogalmat szigorúan elkülöníti egymástól: a magasabb hozam elérésére irányuló tenyészkiválasztást és a mennyiségi és minőségi értelemben vett kielégítő takarmányozást nélkülöző, primitív állattartási formát állattartásnak nevezi, s csak fenti ismérveket felmutató, céltudatos formát tartja állattenyésztésnek. Márpedig a rénpásztorkodás — talán a legújabb idők egyes kivételeitől eltekintve — kétségtelenül az előbbi forma uralkodott.

Bökönyi Sándor

H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques. Paris 1967. Librairie Larousse. 362 lap, 500 kép, 64 színes tábla.

Henri-Paul Eydoux-nak, az ókori régészet és művészettörténet kiváló francia művelőjének könyve közel félszáz fejezetben mutatja be a Földközi-tenger vidékének legfontosabb régészeti felfedezéseit. A könyv — akár Cerram műve „A régészet regénye” — széles olvasóközönség számára íródott, rendkívül színes stílusban gazdag és megkapó képanyaggal. Az a módszere, ahogyan Champollion kutatásairól a legmodernebb tengeralatti és légi-fényképes feltárásokig végigvezet a régészeti feltárások történetén, nemcsak az érdeklődő olvasónak, de a szakembernek is tanulságos. Mindenekfölött azonban az ókori történetet és régészetet tanuló egyetemi hallgatószámára nyújt kitűnő betekintést az ókori anyagi kultúra kutatásnak történetébe. A szerző olyan szellemesen válogatta össze a képanyagot, hogy azok nemcsak a feltárások egyes mozzanatait, főbb eredményeit mutatják be, hanem arra is képesek, hogy a tűnt időket egyszerűen újra felélesszék az olvasó számára.

A könyv az ókori Kelet és a klasszikus világ úgy szólván minden lényeges lelőhelyén végigvezeti az olvasót, talán csak az etruszk sírfestmények feltárásának történetét és a dura-europosi ásatások bemutatását hiányoljuk a szép könyvből. Mindenesetre nagyon hasznos volna, ha az utóbbi időben az ókori Athénról, az antik Rómáról megjelentetett külföldi művek után a hazai kiadók ezt a könyvet is mielőbb magyar fordításban is közzétennék.

Kádár Zoltán

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VI. 28. Terjedelem: 19,50 (A/5 ív)
71.72044 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

К шестидесятилетию Ласло Геревича	141
---	-----

СТАТЬИ

Э. Тот: Реконструкция системы инзул в Саварии	143
И. Бона: Могила эпохи завоевания венграми родины в Дунауйвароше	170

СООБЩЕНИЯ

М. Геллебрандт: Отчет о раскопках 1969—1970 годов кельтского могильника в Вац-Кавичбане	176
Дь. Хайноци: Установка и конструкция военного амфитеатра в Аквинкуме	186
К. Б. Шей—М. Каройи—Т. Сентмелеки: Клад римских монет и украшений в Баложамеддьеше	190
И. Лендьел: Лабораторный анализ антропологического материала древнехристианского могильника в Пече	205
М. Кёхеди: Предварительный отчет о раскопках могильника позднесарматской-гуннской эпохи в Мадараш-Халмоке	210
Ш. Теттаманти: Могильник № I XI-го века в Залавар-Кёзшеге	216

ОБОЗРЕНИЕ

И. Фодор: Борис Николаевич Граков	245
Л. Кастиглионе: Танец короля Давида?	246
И. Фодор: Некоторые проблемы древней истории Восточной Европы (о книгах П. Н. Третьякова, А. Х. Халикова, П. Д. Степанова и М. И. Артамонова)	253
Ш. Шопрони: Отчет о работе Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1970 году	263
Э. Ф. Петреш: Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1970 году	264
Археологические исследования в 1970 году	266

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

И. Бона: Acta Archaeologica ASH. Том XXII	286
Т. Надь: Ё. В. Bónis, Die spätkeltische Siedlung Gellérthege—Tabán in Budapest	287
И. Фодор: I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
Ш. Бёкёnyi: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
З. Кадар: Н. Р. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294

TABLE DES MATIÈRES

László Gerevich a soixante ans	141
--------------------------------------	-----

ÉTUDES

E. Tóth: La reconstitution du système des «insulae» de Savaria	143
I. Bóna: Une tombe de l'époque de la conquête hongroise à Dunaujváros	170

NOTES ET DOCUMENTS

M. Hellebrandt: Rapport sur l'exploration en 1969—1970 de la nécropole celtique de Vác-Kavicsbánya	176
Gy. Hajnóczi: L'implantation et la structure de l'amphithéâtre militaire d'Aquincum	186
K. Bíró-Sey—M. Károlyi—T. Szentlélek: La trouvaille de bijoux et de médailles romains de Balozsameggyes	190
I. Lengyel: L'analyse de laboratoire du matériau anthropologique du cimetière paléochrétien de Pécs	205
M. Kőhegyi: Rapport préliminaire sur les fouilles du cimetière de la basse époque sarmato-hunnique de Madaras-Halmok	210
S. Tettamanti: Le cimetière n° I du XI ^e siècle de Zalavár-Község	216

CHRONIQUE

I. Fodor: Boris Nikolayevitsch Grakov	245
I. Castiglione: La danse du roi David?	246
I. Fodor: Quelques problèmes de la préhistoire de l'Europe Centrale (Sur l'ouvrage de P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Styepanov et M. I. Artamonov)	253
S. Soproni: Compte rendu de l'activité de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1970	263
É. F. Petres: L'activité archéologique en 1970 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	264
Archäologische Forschungen im Jahre 1970	266

LIVRES

I. Bóna: Acta Archaeologica ASH. Tome XXII	286
T. Nagy: É. B. Bónis, Die späteltische Siedlung Gellérthegey—Tabán in Budapest	287
I. Fodor: I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening, Das Gräberfeld von Newolino	290
S. Bókányi: L. Vajda, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen	293
E. Kádár: H. P. Eydoux, A la recherche des mondes perdus. Les grandes découvertes archéologiques	294

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 155-612.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft.

